

Christopher J. Hewer & Evanthia Lyons (Επιμέλεια)

# ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΨΥΧΟΛΟΓΙΑ

ΜΙΑ ΚΟΙΝΩΝΙΟΨΥΧΟΛΟΓΙΚΗ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ



Επιμέλεια ελληνικής έκδοσης

Ν. Μποζατζής, Τ. Ιατρίδης, Κ. Πετκανοπούλου,  
Α. Σαπουντζής, Λ. Φίγγου, Ξ. Χρυσόχου

 πεδίο

Ο **Christopher J. Hewer** είναι Επίκουρος Καθηγητής Κοινωνικής και Πολιτικής Ψυχολογίας στο Πανεπιστήμιο Kingston του Λονδίνου, όπου διδάσκει κριτική κοινωνική ψυχολογία και ψυχολογία της τέχνης και του κινηματογράφου. Τα ερευνητικά του ενδιαφέροντα αφορούν τη συλλογική μνήμη, τη μετατόπιση της αναμνημόνευσης του παρελθόντος και τη λήθη στον πολιτισμικό λόγο.

Η **Evanth a Lyons** υπήρξε Πρόεδρος Τμήματος και Καθηγήτρια Κοινωνικής και Πολιτικής Ψυχολογίας στο Πανεπιστήμιο Kingston του Λονδίνου. Η έρευνά της είναι εστιασμένη στον τρόπο με τον οποίο οι άνθρωποι κατανοούν τις πολιτικές διαδικασίες και στους παράγοντες που επηρεάζουν τη συμμετοχή τους σε συμβατικές και αντισυμβατικές πολιτικές δράσεις.





# ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΨΥΧΟΛΟΓΙΑ

ΜΙΑ ΚΟΙΝΩΝΙΟΨΥΧΟΛΟΓΙΚΗ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ

ΠΕΔΙΟ  
Επιστημονικές Εκδόσεις  
Σειρά: Σύγχρονες Κοινωνίες  
Διεύθυνση: Ξένια Χρυσοχόου

Τίτλος πρωτοτύπου: *Political Psychology. A social psychological approach*

© 2018 John Wiley & Sons Ltd

All Rights Reserved

Authorised translation from the English language edition published by John Wiley & Sons Limited. Responsibility for the accuracy of the translation rests solely with Pedio Publishing S.A and is not the responsibility of John Wiley & Sons Limited. No part of this book may be reproduced in any form without the written permission of the original copyright holder, John Wiley & Sons Limited.

© Νοέμβριος 2023 Εκδόσεις Πεδίο  
για την ελληνική γλώσσα σε όλο τον κόσμο

Απαγορεύεται η αναδημοσίευση, η αποθήκευση σε κάποιο σύστημα διάσωσης και γενικά η αναπαραγωγή του παρόντος έργου με οποιονδήποτε τρόπο ή μορφή, τμηματικά ή περιληπτικά, στο πρωτότυπο ή σε μετάφραση ή άλλη διασκευή, χωρίς γραπτή άδεια του εκδότη βάσει του Ν. 2121/93.

Εκδόσεις Πεδίο Α.Ε.  
Συνταγματάρχου Δαβάκη 10 & Μυλοποτάμου, 11526, Αθήνα  
Τηλ.: 210 3390204 · Fax: 210 3390209  
e-mail: info@pediobooks.gr  
www.pediobooks.gr

Κεντρική διάθεση-Βιβλιοπωλείο  
Λυκαβηττού 1 & Ακαδημίας, 10672, Αθήνα  
Τηλ.: 210 3229620, 213 0887306

Διόρθωση: Χρύσα Ξενάκη  
Ηλεκτρονική επεξεργασία-Εξώφυλλο: Παναγιώτα Δημοπούλου

ISBN: 978-960-635-697-1

Christopher J. Hewer & Evanthia Lyons  
(επιμέλεια)

# ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΨΥΧΟΛΟΓΙΑ

ΜΙΑ ΚΟΙΝΩΝΙΟΨΥΧΟΛΟΓΙΚΗ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ

Μετάφραση: Κατερίνα Γούλα

Επιμέλεια ελληνικής έκδοσης

Ν. Μποζατζής, Τ. Ιατρίδης, Κ. Πετκανοπούλου,  
Α. Σαπουντζής, Λ. Φίγγου, Ξ. Χρυσόχου

ΠΕΔΙΟ  
Αθήνα 2023

#### ΣΗΜΕΙΩΣΗ

Σε όλο το κείμενο γίνεται εναλλακτική χρήση του αρσενικού, του θηλυκού ή και των δύο γενών. Ωστόσο, για καθαρά πρακτικούς λόγους και για να αποφευχθούν οι υπερβολές από τη χρήση διτυπίας (ο/η), τις περισσότερες φορές χρησιμοποιείται το αρσενικό γένος, στο οποίο περιλαμβάνονται άτομα κάθε φύλου.



# Σύντομα περιεχόμενα

ΟΙ ΣΥΓΓΡΑΦΕΙΣ ΤΟΥ ΤΟΜΟΥ .....	19
ΟΙ ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΟΙ ΕΠΙΜΕΛΗΤΕΣ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΕΚΔΟΣΗΣ .....	25
ΠΡΟΛΟΓΟΣ .....	27
<b>ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1. ΟΡΙΣΜΕΝΕΣ ΙΣΤΟΡΙΚΕΣ ΚΑΙ ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΕΣ ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ .....</b>	<b>29</b>
<i>Christopher J. Hewer</i>	
<b>ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2. ΜΙΑ ΚΡΙΤΙΚΗ ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΕΠΙΣΚΟΠΗΣΗ ΤΩΝ ΕΡΕΥΝΗΤΙΚΩΝ ΜΕΘΟΔΩΝ .....</b>	<b>63</b>
<i>Ron Roberts &amp; Christopher J. Hewer</i>	
<b>ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3. ΑΠΟ ΤΗΝ ΑΛΛΟΤΡΙΩΣΗ ΣΤΗΝ ΑΠΟΞΕΝΩΣΗ: ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΣΚΕΨΗ ΚΑΙ ΨΥΧΟΛΟΓΙΑ .....</b>	<b>95</b>
<i>Ron Roberts</i>	
<b>ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4. ΟΙ ΠΟΛΙΤΙΚΕΣ ΤΗΣ ΨΥΧΟΛΟΓΙΚΗΣ ΓΛΩΣΣΑΣ: ΛΟΓΟΣ ΚΑΙ ΡΗΤΟΡΙΚΗ .....</b>	<b>119</b>
<i>Simon Locke</i>	
<b>ΚΕΦΑΛΑΙΟ 5. ΤΑΥΤΟΤΗΤΑ .....</b>	<b>147</b>
<i>Christopher J. Hewer &amp; Evanthia Lyons</i>	
<b>ΚΕΦΑΛΑΙΟ 6. ΤΟ ΑΦΗΓΕΙΣΘΑΙ ΩΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΔΡΑΣΗ .....</b>	<b>175</b>
<i>Brian Schiff</i>	
<b>ΚΕΦΑΛΑΙΟ 7. ΣΥΝΔΕΟΝΤΑΣ ΤΟΝ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟ ΑΠΟΚΛΕΙΣΜΟ ΚΑΙ ΤΗΝ ΙΚΑΝΟΤΗΤΑ ΔΡΑΣΗΣ: Ο ΡΟΛΟΣ ΤΗΣ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΤΑΞΗΣ .....</b>	<b>199</b>
<i>Sarah Jay, Orla Muldoon &amp; Caroline Howarth</i>	

<b>ΚΕΦΑΛΑΙΟ 8. ΜΕΤΑΝΑΣΤΕΥΣΗ</b> .....	221
<i>Σπυριδούλα Ντάνη, Άρτεμις Μ. Γρίβα &amp; Ξένια Χρυσοχόου</i>	
<b>ΚΕΦΑΛΑΙΟ 9. ΛΗΨΗ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΑΠΟΦΑΣΕΩΝ</b> .....	241
<i>Jack S. Levy</i>	
<b>ΚΕΦΑΛΑΙΟ 10. ΕΞΩΤΕΡΙΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΚΑΙ ΤΑΥΤΟΤΗΤΑ</b> .....	269
<i>Emma O'Dwyer</i>	
<b>ΚΕΦΑΛΑΙΟ 11. Η ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΜΝΗΜΗ ΚΑΙ ΤΟ ΣΥΛΛΟΓΙΚΟ ΠΑΡΕΛΘΟΝ</b> .....	291
<i>Christopher J. Hewer</i>	
<b>ΚΕΦΑΛΑΙΟ 12. ΤΟ ΠΛΗΘΟΣ, ΟΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΕΣ ΤΑΥΤΟΤΗΤΕΣ ΚΑΙ Η ΔΙΑΜΟΡΦΩΣΗ ΤΩΝ ΚΑΘΗΜΕΡΙΝΩΝ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΣΧΕΣΕΩΝ</b> .....	321
<i>Fergus G. Neville &amp; Stephen D. Reicher</i>	
<b>ΚΕΦΑΛΑΙΟ 13. ΚΡΑΤΙΚΟΣ ΜΙΛΙΤΑΡΙΣΜΟΣ ΚΑΙ ΔΙΕΘΝΕΙΣ ΣΥΓΚΡΟΥΣΕΙΣ</b> .....	349
<i>Stephen Gibson</i>	
<b>ΚΕΦΑΛΑΙΟ 14. ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΕΠΙΡΡΟΗ ΚΑΙ ΚΑΚΟΒΟΥΛΗ ΕΞΟΥΣΙΑ: ΜΙΑ ΑΝΑΘΕΩΡΗΣΗ ΤΗΣ ΥΠΑΚΟΗΣ</b> .....	373
<i>Ron Roberts</i>	
<b>ΚΕΦΑΛΑΙΟ 15. ΔΙΟΜΑΔΙΚΗ ΣΥΓΚΡΟΥΣΗ, ΕΙΡΗΝΗ ΚΑΙ ΣΥΜΦΙΛΙΩΣΗ</b> .....	399
<i>J. Christopher Cohrs, Johanna R. Vollhardt &amp; Shelley McKeown</i>	
<b>ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ</b> .....	425
<b>ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ</b> .....	471

# Περιεχόμενα

ΟΙ ΣΥΓΓΡΑΦΕΙΣ ΤΟΥ ΤΟΜΟΥ .....	19
ΟΙ ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΟΙ ΕΠΙΜΕΛΗΤΕΣ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΕΚΔΟΣΗΣ .....	25
ΠΡΟΛΟΓΟΣ .....	27
<b>ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1. ΟΡΙΣΜΕΝΕΣ ΙΣΤΟΡΙΚΕΣ ΚΑΙ ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΕΣ ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ .....</b>	<b>29</b>
<i>Christopher J. Hewer</i>	
Όταν οι άνθρωποι συναθροίζονται .....	31
Κοινωνική ψυχολογία .....	32
Η ανάπτυξη των θρησκευτικών ταυτοτήτων .....	33
Διασταυρούμενες ιστορίες: ιουδαϊσμός, χριστιανισμός και Ισλάμ .....	34
Το ζήτημα της διακυβέρνησης .....	37
Μετασχηματισμοί στον 20ό αιώνα .....	38
Η κοινωνική και ηθική τάξη .....	39
Η αναζήτηση επιστημονικής κατανόησης .....	41
Ψυχολογία: ένας νέος τρόπος θέασης του κόσμου .....	43
Η επιρροή της πολιτικής φιλοσοφίας στην κοινωνική ψυχολογία .....	44
Εντοπίζοντας τις ρίζες της ανθρώπινης συμπεριφοράς .....	46
Κοινωνική νόηση .....	49
Μια κοινωνική προσέγγιση στην πολιτική ψυχολογία .....	50
Κοινωνικός κονστρουξιονισμός .....	54
Η κοινωνική κατασκευή της πραγματικότητας .....	56
Περίληψη .....	58
Γλωσσάριο .....	58
Συμπληρωματικές βιβλιογραφικές προτάσεις .....	61
Ερωτήσεις για ομαδική συζήτηση .....	62

**ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2. ΜΙΑ ΚΡΙΤΙΚΗ ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΕΠΙΣΚΟΠΗΣΗ****ΤΩΝ ΕΡΕΥΝΗΤΙΚΩΝ ΜΕΘΟΔΩΝ** ..... 63*Ron Roberts & Christopher J. Hewer*

Τι θέλουμε να γνωρίζουμε για τον κόσμο και γιατί; .....	65
Πώς μπορούμε να γνωρίσουμε τον κόσμο; .....	66
Αναζητώντας καθολικούς νόμους της συμπεριφοράς .....	67
Το πρόβλημα της υπολογισιμότητας .....	69
Η ιστορική φύση των ερευνητικών ευρημάτων .....	71
Οι ρίζες της στατιστικής .....	73
Η κατασκευή των κανόνων, της κανονικότητας και της φυσιολογικότητας .....	75
Χρήση στατιστικών μέτρων και μοντέλων για πολιτικούς σκοπούς .....	78
Ο έλεγχος στατιστικής σημαντικότητας της μηδενικής υπόθεσης .....	82
Μπαγεσιανές μέθοδοι .....	85
Το ζήτημα της δυνατότητας επανάληψης της έρευνας .....	86
Το φαινόμενο του συρταριού αρχείων .....	88
Μια προειδοποίηση σχετικά με τη θεωρία .....	89
Συμπεράσματα .....	91
Περίληψη .....	91
Γλωσσάριο .....	92
Συμπληρωματικές βιβλιογραφικές προτάσεις .....	94
Ερωτήσεις για ομαδική συζήτηση .....	94

**ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3. ΑΠΟ ΤΗΝ ΑΛΛΟΤΡΙΩΣΗ ΣΤΗΝ ΑΠΟΞΕΝΩΣΗ:****ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΣΚΕΨΗ ΚΑΙ ΨΥΧΟΛΟΓΙΑ** ..... 95*Ron Roberts*

Μηχανιστικά μοντέλα .....	97
Karl Marx .....	98
<i>Αλλοτρίωση</i> .....	100
Erich Fromm .....	101
R. D. Laing .....	103
<i>Μυστικοποίηση</i> .....	104
Michel Foucault .....	105
<i>Καθεστώς λόγου, εξουσία και ελευθερία</i> .....	106
<i>Όρια μεταξύ των επιστημονικών κλάδων</i> .....	107
<i>Πολιτική και διακυβέρνηση του εαυτού</i> .....	108
Svetlana Boyrn .....	110
<i>Αποξένωση</i> .....	110

<i>Παρα-μοντέρνα ψυχολογία</i> .....	112
<i>Τέχνη και πολιτική διαφωνία</i> .....	113
Περύληψη .....	115
Γλωσσάριο .....	116
Συμπληρωματικές βιβλιογραφικές προτάσεις .....	117
Ερωτήσεις για ομαδική συζήτηση .....	117

#### ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4. ΟΙ ΠΟΛΙΤΙΚΕΣ ΤΗΣ ΨΥΧΟΛΟΓΙΚΗΣ ΓΛΩΣΣΑΣ:

ΛΟΓΟΣ ΚΑΙ ΡΗΤΟΡΙΚΗ .....	119
--------------------------	-----

*Simon Locke*

Λογοψυχολογία, ρητορική ψυχολογία και γνωστική ψυχολογία .....	121
Το επιστημονικό εργαστήριο .....	122
Η εγκυρότητα των πειραμάτων και των δημοσκοπήσεων .....	124
Γλώσσα, λόγος και ρητορική .....	125
Επιχειρηματολογείν και σκέπτεσθαι .....	129
Σχετικισμός και ιδεολογία – ή η περίπλοκη συσχέτιση λογοψυχολογίας - ανάλυσης συνομιλίας/ρητορικής ψυχολογίας - κριτικής ανάλυσης λόγου .....	130
Ιδεολογία .....	132
Κριτική ανάλυση λόγου .....	133
Οι πολιτικές της εμπειρίας .....	135
Ο συνωμοσιολογικός λόγος .....	136
Μια γνωστική προσέγγιση της συνωμοσίας .....	137
Επανεισάγοντας το σκεπτόμενο πρόσωπο .....	139
Περύληψη .....	141
Γλωσσάριο .....	142
Συμπληρωματικές βιβλιογραφικές προτάσεις .....	144
Ερωτήσεις για ομαδική συζήτηση .....	144

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 5. ΤΑΥΤΟΤΗΤΑ .....	147
-----------------------------	-----

*Christopher J. Hewer & Evanthia Lyons*

Ταυτότητα και ανθρώπινες σχέσεις .....	149
Κατηγοριοποίηση .....	149
Εαυτός και κοινωνία .....	150
Επαγγελματική ταυτότητα: ρόλοι και επιτέλεση .....	152
Πολιτική κινητοποίηση: εθνική ταυτότητα και εθνικισμός .....	154
Απειλές σε βάρος της ταυτότητας .....	158
Πολιτικές ταυτότητας .....	158

Εικόνα, εικόνες και εξωτερική εμφάνιση .....	161
Πολιτικές ταυτότητες .....	164
Η θεωρία της κοινωνικής ταυτότητας .....	165
Η θεωρία των μηχανισμών επεξεργασίας της ταυτότητας .....	167
Προσεγγίσεις της ταυτότητας βασισμένες στον λόγο .....	168
Αφηγηματικές ταυτότητες .....	170
Συμπεράσματα .....	171
Περίληψη .....	172
Γλωσσάριο .....	172
Συμπληρωματικές βιβλιογραφικές προτάσεις .....	173
Ερωτήσεις για ομαδική συζήτηση .....	174
<b>ΚΕΦΑΛΑΙΟ 6. ΤΟ ΑΦΗΓΕΙΣΘΑΙ ΩΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΔΡΑΣΗ .....</b>	<b>175</b>
<i>Brian Schiff</i>	
Ψυχολογία και πολιτική .....	177
Ομιλία και πολιτική δράση .....	178
Η προσωπική και η πολιτική φύση της αφήγησης .....	179
Εκτατικές πολιτικές αφηγήσεις .....	180
Η ψυχαναλυτική και η προσωπολογική παράδοση .....	180
Αφηγηματικές προσεγγίσεις .....	181
Αφηγηματική ερμηνευτική .....	182
Αφήγηση και αφηγηματική πρακτική .....	183
Η εντατική θέαση προσώπων και κοινωνικού πλαισίου .....	184
Συλλογική μνήμη .....	184
Απώθηση .....	185
Σχεσιακά πλαίσια .....	186
Νοήματα και δράση .....	186
Παραγωγοί και καταναλωτές μνήμης .....	187
Παλαιστίνιοι και Παλαιστίνιες ισραηλινής πολιτειότητας .....	188
Χίμπα: η πραγματική ιστορία .....	188
Λάνα: διχασμένη ανάμεσα στα δύο .....	192
Συμπεράσματα .....	195
Περίληψη .....	196
Γλωσσάριο .....	197
Συμπληρωματικές βιβλιογραφικές προτάσεις .....	197
Ερωτήσεις για ομαδική συζήτηση .....	198

**ΚΕΦΑΛΑΙΟ 7. ΣΥΝΔΕΟΝΤΑΣ ΤΟΝ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟ ΑΠΟΚΛΕΙΣΜΟ  
ΚΑΙ ΤΗΝ ΙΚΑΝΟΤΗΤΑ ΔΡΑΣΗΣ: Ο ΡΟΛΟΣ ΤΗΣ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΤΑΞΗΣ** ..... 199  
*Sarah Jay, Orla Muldoon & Caroline Howarth*

Η κοινωνική τάξη έχει σημασία .....	201
Το πολιτισμικό κεφάλαιο .....	204
Το προκαριάτο .....	205
Καπιταλιστική αναδιάρθρωση και φτώχεια .....	206
Στίγμα .....	207
Συλλογικές ταυτότητες .....	208
Η εξατομίκευση της τάξης .....	209
Ικανότητα δράσης και κοινωνική τάξη .....	211
Κοινωνικό κεφάλαιο .....	212
Πολιτισμική ασυμβατότητα στην εκπαίδευση .....	213
Απειλές σε βάρος της ταυτότητας .....	214
Η μετάδοση του πολιτισμικού κεφαλαίου .....	214
Επιπτώσεις για μια κοινωνική και πολιτική ψυχολογία του κοινωνικού αποκλεισμού.....	215
Συμπεράσματα .....	217
Περίληψη .....	218
Γλωσσάριο .....	219
Συμπληρωματικές βιβλιογραφικές προτάσεις .....	220
Ερωτήσεις για ομαδική συζήτηση .....	220

**ΚΕΦΑΛΑΙΟ 8. ΜΕΤΑΝΑΣΤΕΥΣΗ** ..... 221  
*Σπυριδούλα Ντάνη, Άρτεμις Μ. Γρίβα & Ξένια Χρυσοχόου*

Προκατάληψη, στερεότυπα και διακρίσεις κατά των μεταναστών .....	224
Στερεοτυποποίηση, ρατσισμός και μορφές διακρίσεων κατά των ομάδων μεταναστών .....	224
Εξηγήσεις της προκατάληψης .....	225
Ατομικές και συλλογικές αντιδράσεις στην προκατάληψη .....	227
Μείωση της προκατάληψης: Η υπόθεση της επαφής .....	227
Μεταβαλλόμενες κοινωνίες: το ζήτημα της επιπολιτισμοποίησης .....	229
Αλλάζοντας τα άτομα: το ζήτημα της προσαρμογής .....	232
Πρόσκληση για μια νέα κοινωνική οργάνωση: το παράδοξο της ενσωμάτωσης .....	234
Περίληψη .....	238
Γλωσσάριο .....	238
Συμπληρωματικές βιβλιογραφικές προτάσεις .....	239
Ερωτήσεις για ομαδική συζήτηση .....	239

<b>ΚΕΦΑΛΑΙΟ 9. ΛΗΨΗ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΑΠΟΦΑΣΕΩΝ</b> .....	241
<i>Jack S. Levy</i>	
Το πλαίσιο των επιπέδων ανάλυσης .....	244
Το ορθολογικό μοντέλο κρίσης και λήψης αποφάσεων .....	247
Ψυχολογικά μοντέλα επεξεργασίας πληροφοριών .....	249
Γνωστικές μεροληψίες .....	251
Υποκινούμενες μεροληψίες .....	256
Ψυχολογικά μοντέλα επιλογής .....	259
Θεωρία προοπτικής .....	260
Συμπέρασμα .....	264
Περίληψη .....	264
Γλωσσάριο .....	265
Συμπληρωματικές βιβλιογραφικές προτάσεις .....	267
Ερωτήσεις για ομαδική συζήτηση .....	268
<b>ΚΕΦΑΛΑΙΟ 10. ΕΞΩΤΕΡΙΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΚΑΙ ΤΑΥΤΟΤΗΤΑ</b> .....	269
<i>Emma O'Dwyer</i>	
Εξωτερική πολιτική και ταυτότητα: εννοιολογικές και θεωρητικές ρίζες .....	272
Η επιρροή των πολιτών στην εξωτερική πολιτική .....	273
Τρόποι αντίληψης της εξωομάδας και στάσεις εξωτερικής πολιτικής .....	275
Μια μελέτη περίπτωσης: η ιρλανδική ουδετερότητα .....	277
Η ουδετερότητα της Ιρλανδίας εντός πλαισίου .....	278
Η κοινωνική αναπαράσταση της ιρλανδικής ουδετερότητας .....	280
Η ουδετερότητα του céad míle fáilte .....	282
Η μακροπολιτική διάσταση της κατασκευής ταυτότητας .....	283
Κατασκευάζοντας την εθνική ενδοομάδα στις διεθνείς υποθέσεις .....	284
Αναπάντητα ερωτήματα: ευκαιρίες για μελλοντική έρευνα .....	286
Περίληψη .....	287
Γλωσσάριο .....	288
Συμπληρωματικές βιβλιογραφικές προτάσεις .....	289
Ερωτήσεις για ομαδική συζήτηση .....	290
<b>ΚΕΦΑΛΑΙΟ 11. Η ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΜΝΗΜΗ ΚΑΙ ΤΟ ΣΥΛΛΟΓΙΚΟ ΠΑΡΕΛΘΟΝ</b> .....	291
<i>Christopher j. Hewer</i>	
Ο ρόλος του παρελθόντος στον σχηματισμό της ταυτότητας .....	293
Η κοινωνική φύση της μνήμης .....	296



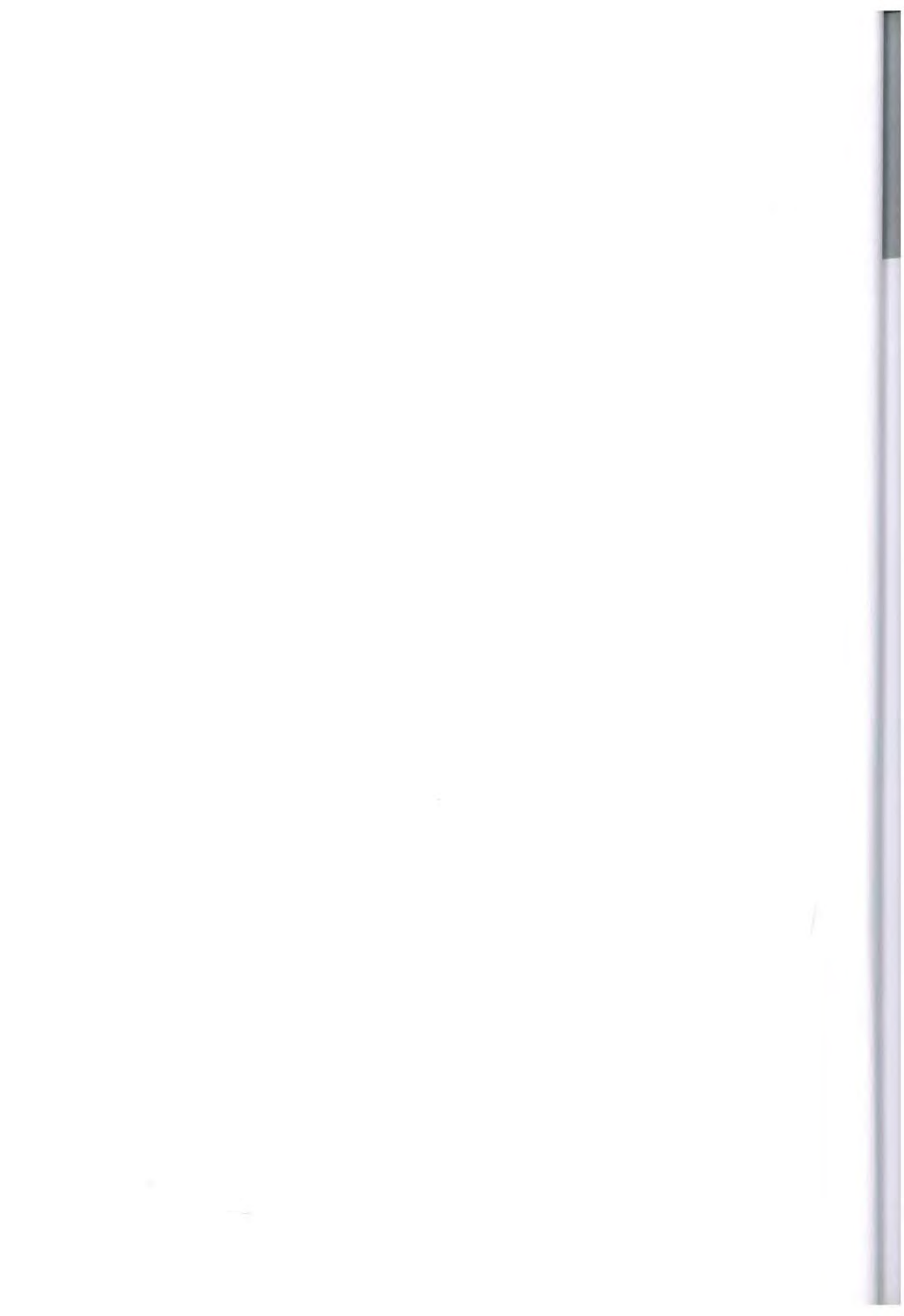
Συστήματα ταξινόμησης και ταξινομήσεις .....	297
Η αναζωπύρωση του ενδιαφέροντος για το συλλογικό παρελθόν .....	298
Ανταγωνιστικές αφηγήσεις μνήμης .....	300
Επικοινωνιακή και πολιτισμική μνήμη .....	301
Τρόποι μελέτης του συλλογικού παρελθόντος .....	302
Τοπίο, κοινωνικός χώρος και μνήμη .....	303
Αφηγήσεις .....	307
Κοινωνικές αναπαραστάσεις της ιστορίας .....	308
Η φύση των αναπαραστάσεων .....	309
Η μνήμη ως επιτέλεση .....	311
Τα συλλογικά παρελθόντα οικογένειων, ομάδων και οργανώσεων .....	312
Εννοιολογικές συλλήψεις του χρόνου .....	313
Οι πολιτικές της μνήμης και της λήθης .....	314
Το ατομικό και το συλλογικό παρελθόν .....	315
Περίληψη .....	316
Γλωσσάριο .....	316
Συμπληρωματικές βιβλιογραφικές προτάσεις .....	318
Ερωτήσεις για ομαδική συζήτηση .....	318

**ΚΕΦΑΛΑΙΟ 12. ΤΟ ΠΛΗΘΟΣ, ΟΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΕΣ ΤΑΥΤΟΤΗΤΕΣ  
ΚΑΙ Η ΔΙΑΜΟΡΦΩΣΗ ΤΩΝ ΚΑΘΗΜΕΡΙΝΩΝ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΣΧΕΣΕΩΝ .....** 321  
*Fergus G. Neville & Stephen D. Reicher*

Η πολιτική σημασία των κοινωνικών ταυτοτήτων .....	323
Κλασική ψυχολογία του πλήθους: η απώλεια της ατομικής ταυτότητας μέσα στη μάζα .....	325
Προδιαθεσιακές θεωρίες: ο επιτοπισμός των ατομικών χαρακτηριστικών μέσα στη μάζα .....	327
Το πλήθος και η έκφραση των κοινωνικών ταυτοτήτων .....	330
Ένα μοντέλο κοινωνικής ταυτότητας του πλήθους .....	331
Το πλήθος και η κατασκευή των κοινωνικών ταυτοτήτων .....	334
Ένα επεξεργασμένο μοντέλο κοινωνικής ταυτότητας του πλήθους .....	335
Ο αντίκτυπος του πλήθους πέρα από το πλήθος .....	337
Αμφισβητώντας το νόημα της συμπεριφοράς του πλήθους .....	341
Περίληψη .....	344
Ευχαριστίες .....	345
Γλωσσάριο .....	345
Συμπληρωματικές βιβλιογραφικές προτάσεις .....	346
Ερωτήσεις για ομαδική συζήτηση .....	347

<b>ΚΕΦΑΛΑΙΟ 13. ΚΡΑΤΙΚΟΣ ΜΙΛΙΤΑΡΙΣΜΟΣ ΚΑΙ ΔΙΕΘΝΕΙΣ ΣΥΓΚΡΟΥΣΕΙΣ</b> .....	349
<i>Stephen Gibson</i>	
Μια πολιτική ψυχολογία των διεθνών σχέσεων .....	352
Η διχοτομία ατομικού-κοινωνικού στην κοινωνική και στην πολιτική ψυχολογία .....	353
Πέρα από την κοινωνική ταυτότητα: λογοδοτήσεις της υπηρετήσης της στρατιωτικής θητείας .....	356
Πέρα από τις στάσεις: η κατασκευή αξιολογήσεων του πολέμου στο Ιράκ .....	361
Τελικές παρατηρήσεις .....	368
Περίληψη .....	369
Γλωσσάριο .....	370
Συμπληρωματικές βιβλιογραφικές προτάσεις .....	370
Ερωτήσεις για ομαδική συζήτηση .....	371
<b>ΚΕΦΑΛΑΙΟ 14. ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΕΠΙΡΡΟΗ ΚΑΙ ΚΑΚΟΒΟΥΛΗ ΕΞΟΥΣΙΑ: ΜΙΑ ΑΝΑΘΕΩΡΗΣΗ ΤΗΣ ΥΠΑΚΟΗΣ</b> .....	373
<i>Ron Roberts</i>	
Οι μελέτες υπακοής του Milgram .....	375
Πώς ερμήνευσε τα ευρήματά του ο ίδιος ο Milgram; .....	376
Δεοντολογία και οικολογική εγκυρότητα .....	377
Ήταν θεμιτός ο παραλληλισμός ανάμεσα στο εργαστήριο του Milgram και στη ναζιστική Γερμανία; .....	380
Το πολιτικό και ιστορικό πλαίσιο των μελετών του Milgram .....	381
Η σημασία του έργου του Milgram σήμερα .....	382
Ο ρόλος της επιστήμης και της γραφειοκρατίας .....	386
Το Ολοκαύτωμα και η δίκη του Άιχμαν .....	387
Μια επανερμηνεία των μελετών του Milgram .....	390
Ελεύθερη βούληση και προσωπική ευθύνη .....	392
Τι μαθαίνουμε από τις μελέτες του Milgram; .....	393
Μια κοινωνική ψυχολογία της αντίστασης .....	395
Περίληψη .....	397
Γλωσσάριο .....	398
Συμπληρωματικές βιβλιογραφικές προτάσεις .....	398
Ερωτήσεις για ομαδική συζήτηση .....	398

<b>ΚΕΦΑΛΑΙΟ 15. ΔΙΟΜΑΔΙΚΗ ΣΥΓΚΡΟΥΣΗ, ΕΙΡΗΝΗ ΚΑΙ ΣΥΜΦΙΛΙΩΣΗ</b> .....	399
<i>J. Christopher Cohrs, Johanna R. Vollhardt &amp; Shelley McKeown</i>	
Διομαδικές συγκρούσεις .....	402
Ανάλυση συγκρούσεων .....	404
Διαχείριση, επίλυση και μετασχηματισμός συγκρούσεων .....	406
Επίλυση συγκρούσεων .....	408
Αρχές επίλυσης συγκρούσεων .....	409
Επίτευξη της επίλυσης συγκρούσεων .....	409
Μετασχηματισμός συγκρούσεων .....	410
Ο μετασχηματισμός των συγκρούσεων στην πράξη .....	411
Μετασυγκρουσιακή ανασυγκρότηση και συμφιλίωση .....	413
Κοινωνιοψυχολογικοί ορισμοί της συμφιλίωσης .....	413
Λειτουργική συμφιλίωση .....	414
Ο ρόλος της ιστορίας και της εξουσίας .....	414
Η κοινωνικοσυναισθηματική συμφιλίωση και το βασισμένο στις ανάγκες μοντέλο της συμφιλίωσης .....	416
Η ιστορία ως αναγκαιότητα και ως εμπόδιο στη συμφιλίωση .....	417
Συμπέρασμα .....	420
Περίληψη .....	420
Γλωσσάριο .....	421
Συμπληρωματικές βιβλιογραφικές προτάσεις .....	422
Ερωτήσεις για ομαδική συζήτηση .....	423
<b>ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ</b> .....	425
<b>ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ</b> .....	471



# Οι συγγραφείς του τόμου

Η **Ξένια Χρυσσοχόου [Xenia Chrysschoou]** εκπόνησε τη διδακτορική διατριβή της στο Πανεπιστήμιο René Descartes-Paris V και δίδαξε σε διάφορα πανεπιστήμια της Γαλλίας, της Ελβετίας και του Ηνωμένου Βασιλείου προτού επιστρέψει στην Ελλάδα. Σήμερα είναι Καθηγήτρια Κοινωνικής και Πολιτικής Ψυχολογίας στο Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών στην Αθήνα, όπου διευθύνει το εργαστήριο Κοινωνικής και Πολιτικής Ψυχολογίας. Τα ενδιαφέροντά της περιστρέφονται γύρω από τις κοινωνιοψυχολογικές πτυχές της ταυτότητας και την οικοδόμησή της στις φιλελεύθερες κοινωνίες σε σχέση με τις συγκρούσεις, την πολιτική συμμετοχή και ζητήματα πολιτισμικής ανομοιογένειας. Διετέλεσε Γραμματέας της Ευρωπαϊκής Εταιρείας Κοινωνικής Ψυχολογίας (EASP) και σήμερα είναι Πρόεδρος του Επιστημονικού Συμβουλίου του Ελληνικού Ιδρύματος Έρευνας και Καινοτομίας (ΕΛΙΔΕΚ).

Ο **J. Christopher Cohrs** είναι Καθηγητής Κοινωνικής Ψυχολογίας στο Πανεπιστήμιο Philipps, στο Marburg της Γερμανίας. Αφού έλαβε το διδακτορικό του δίπλωμα (Dr. Phil) το 2004 από το Πανεπιστήμιο του Bielefeld (Γερμανία), δίδαξε ως Λέκτορας Ψυχολογίας στο Πανεπιστήμιο Queens, στο Μπέλφαστ της Βόρειας Ιρλανδίας, και ως Καθηγητής Ψυχολογίας στο Πανεπιστήμιο Jacobs, στη Βρέμη της Γερμανίας. Η έρευνά του επικεντρώνεται στην ιδεολογία, στις πολιτικές στάσεις, στην προκατάληψη και στις αναπαραστάσεις της διομαδικής σύγκρουσης. Είναι συνιδρυτής και συνεπιμελητής του διεθνούς περιοδικού ανοιχτής πρόσβασης *Journal of Social and Political Psychology*.

Ο **Stephen Gibson** είναι κοινωνικός ψυχολόγος με έδρα το Πανεπιστήμιο Heriot-Watt στο Εδιμβούργο. Τα ερευνητικά του ενδιαφέροντα επικεντρώνονται στους τομείς της αν-/υπακοής, της πολιτειότητας και της εθνικής ταυτότητας, καθώς και των αναπαραστάσεων της ειρήνης και των συγκρούσεων. Σε πρόσφατη δουλειά του εξέτασε τις αρχειοθετημένες ηχογραφήσεις των πειραμάτων υπακοής του Stanley Milgram, προκειμένου να αναπτύξει μια προσέγγιση στις μελέτες αυτές ως ρητορικές συναντήσεις. Είναι επιμελητής του *Rep-*

*representations of Peace and Conflict* (με τον Simon Mollan, 2012) και του *Doing Your Qualitative Psychology Project* (με τις Cath Sullivan και Sarah Riley, 2012).

Η **Άρτεμις Μ. Γρίβα [Artemis M. Griva]** εκπόνησε τη διδακτορική διατριβή της στην κοινωνική ψυχολογία το 2014. Σήμερα είναι Λέκτορας Κοινωνικής Ψυχολογίας στο Τμήμα Ψυχολογίας του Πανεπιστημίου Νεάπολις Πάφου. Τα ερευνητικά της ενδιαφέροντα περιλαμβάνουν τις κοινωνικοπολιτισμικές πτυχές των κυβερνητικών πολιτικών, την κοινωνική ψυχολογία της ταυτότητας και τις ασυμμετρίες εξουσίας. Είναι μέλος της ερευνητικής ομάδας στο έργο REACT, που εστιάζεται στις κατανοήσεις της οικονομικής ανισότητας, ιδιαίτερα όσον αφορά την αδικία και την αξιοκρατία.

Ο **Christopher J. Hewer** είναι Επίκουρος Καθηγητής Κοινωνικής και Πολιτικής Ψυχολογίας στο Πανεπιστήμιο Kingston του Λονδίνου, όπου διδάσκει κριτική κοινωνική ψυχολογία και ψυχολογία της τέχνης και του κινηματογράφου. Τα ερευνητικά του ενδιαφέροντα αφορούν τη συλλογική μνήμη, τη μετατόπιση της αναμνημόνευσης του παρελθόντος και τη λήθη στον πολιτισμικό λόγο. Πρόσφατες εργασίες του έχουν θίξει ζητήματα που προκύπτουν από τη σύγχρονη μνήμη στη Βρετανία για τους βομβαρδισμούς της Γερμανίας από τις συμμαχικές δυνάμεις και για τη σύγκρουση στις Νήσους Φώκλαντ. Άλλες εργασίες του έχουν διερευνήσει την κοινωνική κατασκευή της τρομοκρατίας, την εθνική ταυτότητα στο Κόσοβο και τις στάσεις απέναντι στο NATO στη Σερβική Δημοκρατία.

Η **Caroline Howarth** είναι Αναπληρώτρια Καθηγήτρια στο Τμήμα Ψυχολογικής και Συμπεριφορικής Επιστήμης, στο London School of Economics and Political Science. Είναι αφοσιωμένη σε μια μορφή κοινωνικής ψυχολογίας που διασταυρώνεται με τις τρέχουσες κοινωνικές και πολιτικές ανησυχίες – ιδιαίτερα με όσες οδηγούν σε προγράμματα κοινωνικής αλλαγής. Η ζωή σε πολυπολιτισμικές κοινότητες στην Κένυα, στη Νότια Αφρική, στην Παπούα Νέα Γουινέα και στα Φίτζι έχει επηρεάσει την προσέγγισή της στην κοινωνική ψυχολογία, κατευθύνοντας τα ενδιαφέροντά της στις πολιτικές αλληλοσυνδέσεις μεταξύ κοινότητας, ταυτότητας, αναπαράστασης και αντίστασης. Είναι μέλος της ομάδας επιμελητών των περιοδικών *Political Psychology* και *Papers on Social Representations*, και δημοσιεύει ευρέως κείμενα για θέματα κοινωνικής, κοινοτικής και πολιτικής ψυχολογίας.

Η **Sarah Jay** είναι Λέκτορας Ψυχολογίας στο Πανεπιστήμιο του Limerick, στην Ιρλανδία. Η έρευνά της συνδέει την κοινωνική ψυχολογία με την κοινωνιολογική θεωρία και διερευνά την κοινωνική τάξη ως σύστημα ανισότητας. Ο

στόχος της έρευνάς της είναι να προωθήσει την κοινωνική δικαιοσύνη και να χρησιμοποιήσει την κοινωνική ψυχολογία για να εξετάσει και να εκθέσει κάποια θεωρούμενα ως δεδομένα συστήματα που λειτουργούν προς όφελος των ισχυρών.

Ο **Jack S. Levy** έχει τον τίτλο του Διακεκριμένου Καθηγητή (Board of Governors' Professor) στο Πανεπιστήμιο Rutgers και είναι συνεργάτης του Ινστιτούτου Saltzman για Σπουδές Πολέμου και Ειρήνης στο Πανεπιστήμιο Columbia. Υπήρξε πρόεδρος της Ένωσης Διεθνών Σπουδών (International Studies Association) και της Εταιρείας Επιστήμης της Ειρήνης (Peace Science Society). Τα κύρια ερευνητικά του ενδιαφέροντα επικεντρώνονται στα αίτια του διακρατικού πολέμου, στη λήψη αποφάσεων εξωτερικής πολιτικής, στην πολιτική ψυχολογία και στην ποιοτική μεθοδολογία έρευνας. Είναι συγγραφέας των έργων: *War in the Modern Great Power System, 1495-1975* (1983), *Causes of War* (με τον William R. Thompson, 2010) και *The Arc of War: Origins, Escalation, and Transformation* (2011), καθώς και συνεπιμελητής των τόμων: *Explaining War and Peace: Case Studies and Necessary Condition Counterfactuals* (με τον Gary Goertz, 2007), *The Oxford Handbook of Political Psychology*, β' έκδ. (με τους Leonie Huddy και David O. Sears, 2013) και *The Outbreak of the First World War: Structure, Politics, and Decision-Making* (με τον John A. Vasquez, 2014).

Ο **Simon Locke** υπήρξε Επίκουρος Καθηγητής Κοινωνιολογίας στο Πανεπιστήμιο Kingston του Ηνωμένου Βασιλείου. Τα ερευνητικά του ενδιαφέροντα είναι επικεντρωμένα στη ρητορική, στον συνωμοσιολογικό λόγο και στη διασταύρωση των κόμικς με τη δημόσια κατανόηση της επιστήμης. Είναι συγγραφέας του βιβλίου *Re-Crafting Rationalisation: Enchanted Science and Mundane Mysteries* (2011).

Η **Evanthia Lyons** υπήρξε Πρόεδρος Τμήματος και Καθηγήτρια Κοινωνικής και Πολιτικής Ψυχολογίας στο Πανεπιστήμιο Kingston του Λονδίνου. Η έρευνά της είναι εστιασμένη στον τρόπο με τον οποίο οι άνθρωποι κατανοούν τις πολιτικές διαδικασίες και στους παράγοντες που επηρεάζουν τη συμμετοχή τους σε συμβατικές και αντισυμβατικές πολιτικές δράσεις. Λίγα χρόνια πριν, ολοκλήρωσε ένα πολυεθνικό πρόγραμμα, χρηματοδοτούμενο από την ΕΕ, το οποίο εξέταζε τις διαδικασίες που επηρεάζουν την πολιτική συμμετοχή νέων ανθρώπων από διαφορετικά εθνοτικά υπόβαθρα. Πιο πρόσφατη έρευνά της επικεντρώθηκε στον τρόπο με τον οποίο οι άνθρωποι διαχειρίζονται τις πολλαπλές ομαδικές υπαγωγές, και ειδικότερα στο πώς τα διαφορετικά μοτίβα ταύτισης με εθνοτικές, εθνικές, θρησκευτικές κατηγορίες σχετίζονται

με την προκατάληψη, την κοινωνική στερεοτυποποίηση, την πολιτική εμπιστοσύνη και την πολιτική βία. Είναι συνεπιμελήτρια των τόμων: *Changing European Identities: Social Psychological Analyzes of Social Change* (με την Glynis Breakwell, 1996) και *Analyzing Qualitative Data in Psychology*, β' έκδ. (με τον Adrian Coyle, 2016).

Η **Shelley McKeown** είναι Καθηγήτρια Κοινωνικής Ψυχολογίας στο Πανεπιστήμιο του Bristol. Εκπόνησε το διδακτορικό της στην κοινωνική ψυχολογία στο Πανεπιστήμιο του Ulster στη Βόρεια Ιρλανδία το 2012, όπου ήταν μέλος της Ερευνητικής Ομάδας για την Ψυχολογία της Ειρήνης και της Σύγκρουσης. Η έρευνά της επικεντρώνεται στην κατανόηση των διαδικασιών της κοινωνικής ταυτότητας και στον βέλτιστο τρόπο μείωσης της προκατάληψης σε περιβάλλοντα διαφορετικότητας και σύγκρουσης.

Η **Orla Muldoon** είναι Καθηγήτρια Ψυχολογίας, με έδρα το Τμήμα Ψυχολογίας και το Κέντρο Έρευνας για Κοινωνικά Ζητήματα στο Πανεπιστήμιο του Limerick. Τα ευρύτερα ερευνητικά της ενδιαφέροντα αφορούν την επίδραση του δομικού μειονεκτήματος στις κοινωνικές ταυτότητες καθώς και στην υγεία και την ευεξία.

Ο **Fergus G. Neville** είναι Λέκτορας Οργανωσιακών Σπουδών στη Σχολή Διοίκησης στο Πανεπιστήμιο του St. Andrews. Το έργο του αφορά γενικά τη σχέση μεταξύ κοινωνικών ταυτοτήτων, κανόνων και ομαδικής συμπεριφοράς, με ιδιαίτερη έμφαση στη δράση του πλήθους και στην εμπειρία. Ο Δρ Neville δημοσιεύει επίσης έρευνες για την πρόληψη της βίας και τις κοινωνικές ορίζουσες και επιπτώσεις στην υγεία των παιδιών και των εφήβων. Υπήρξε σύμβουλος σύνταξης στο *British Journal of Social Psychology*.

Η **Σπυριδούλα Ντάνη [Spyridoula Ntani]** εκπόνησε τη διδακτορική διατριβή της στην κοινωνική ψυχολογία στο Πανεπιστήμιο του Surrey. Σήμερα εργάζεται ως διαχειρίστρια ερευνητικών προγραμμάτων στο Ελληνικό Ίδρυμα Έρευνας και Καινοτομίας.

Η **Emma O'Dwyer** είναι Επίκουρη Καθηγήτρια Ψυχολογίας στο Πανεπιστήμιο Greenwich του Λονδίνου. Η έρευνά της επικεντρώνεται γενικά στους τρόπους με τους οποίους άτομα και ομάδες κατανοούν –και σχετίζονται με– την εξωτερική πολιτική, τους πολέμους και τις στρατιωτικές επεμβάσεις. Έχει διερευνήσει αυτά τα ζητήματα σε σχέση με την ιρλανδική εξωτερική πολιτική και τη σύνδεσή της με την εθνική ταυτότητα, τις απλοϊκές κατανοήσεις για τα οπλισμένα drones και τον ειρηνευτικό ακτιβισμό.



Ο **Stephen D. Reicher** είναι Καθηγητής, κάτοχος της έδρας Wardlaw στη Σχολή Ψυχολογίας και Νευροεπιστημών του Πανεπιστημίου του St. Andrews, μέλος της Βρετανικής Ακαδημίας, μέλος της Βασιλικής Εταιρείας του Εδιμβούργου και μέλος της Ακαδημίας Κοινωνικών Επιστημών. Είναι επίσης πρώην αρχισυντάκτης του *British Journal of Social Psychology*, καθώς είναι επιστημονικός σύμβουλος του *Scientific American Mind*. Το έργο του αφορά τη σχέση μεταξύ κοινωνικών ταυτοτήτων και συλλογικών πρακτικών. Με 300 περίπου δημοσιεύσεις στο ενεργητικό του, μελετά ζητήματα όπως η ρητορική και η ηγεσία στις μάξες, ο εθνικισμός και οι εθνικές ταυτότητες, ο κοινωνικός αποκλεισμός και το διομαδικό μίσος, καθώς και η ψυχολογία της υπακοής και της τυραννίας. Καθ' όλη τη διάρκεια της καριέρας του ενδιαφερόταν για την ψυχολογία του πλήθους, οι δε εργασίες του έχουν μετασχηματίσει τόσο τη θεωρητική μας κατανόηση για το πεδίο αυτό όσο και πρακτικές της δημόσιας τάξης στην Ευρώπη, τη Βόρεια Αμερική και όχι μόνο.

Ο **Ron Roberts** είναι Πιστοποιημένος Ψυχολόγος και Associate Fellow της Βρετανικής Ψυχολογικής Εταιρείας. Υπήρξε Επίκουρος Καθηγητής Ψυχολογίας στο Πανεπιστήμιο Kingston και τώρα είναι Λέκτορας επί τιμή στο ίδιο Πανεπιστήμιο. Έχει εργαστεί στο Ινστιτούτο Ψυχιατρικής, στο Πανεπιστήμιο του Westminster, στην Ιατρική Σχολή του King's College, στο University College London, στην Ιατρική Σχολή του St. Bartholomew's, στο Queen Mary College και στο Ινστιτούτο Tavistock. Είναι συγγραφέας πολλών ερευνητικών άρθρων και βιβλίων, στα οποία περιλαμβάνονται τα εξής: *Parapsychology: The Science of Unusual Experience*, β' έκδ. (με τον David Groome, 2017), *Just War: Psychology and Terrorism* (2007), *Psychology and Capitalism* (2015) και *The Off-Modern: Psychology Estranged* (2017).

Ο **Brian Schiff** είναι Καθηγητής και Πρόεδρος του Τμήματος Ψυχολογίας και Διευθυντής του Κέντρου George και Irina Schaeffer για τη Μελέτη της Γενοκτονίας, των Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων και της Πρόληψης της Σύγκρουσης στο Αμερικανικό Πανεπιστήμιο του Παρισιού. Υπήρξε προσκεκλημένος επιμελητής του *New Directions for Child and Adolescent Development's Rereading Personal Narrative and Life Course* (2014), συνεπιμελητής (με τις A. Elizabeth McKim και Sylvie Patron) του *Life and Narrative: The Risks and Responsibilities of Storying Experience* (2017), και συγγραφέας του *A New Narrative for Psychology* (2017). Ήταν ερευνητικός υπότροφος του Ινστιτούτου του Harry S. Truman για την Προώθηση της Ειρήνης (2014-2016) με αντικείμενο τη διεξαγωγή διαχρονικών συνεντεύξεων σχετικά με τις ιστορίες ταυτότητας Παλαιστινίων φοιτητών και φοιτητριών στο Εβραϊκό Πανεπιστήμιο της Ιερουσαλήμ. Το 2016 έλαβε το βραβείο Theodore Sarbin από την Αμερικανική

κή Ψυχολογική Εταιρεία (Τμήμα 24: Εταιρεία Θεωρητικής και Φιλοσοφικής Ψυχολογίας).

Η **Johanna R. Vollhardt** είναι Αναπληρώτρια Καθηγήτρια Ψυχολογίας στο Πανεπιστήμιο Clark των ΗΠΑ και συνεργάζεται με το Κέντρο Μελετών Strassler για το Ολοκαύτωμα και τη Γενοκτονία. Τα ερευνητικά της ενδιαφέροντα περιλαμβάνουν τις ψυχολογικές διεργασίες στον απόηχο εθνοτικών συγκρούσεων και γενοκτονιών, και ειδικότερα τη συλλογική θυματική ταυτότητα και την αναγνώριση μαζικών φρικαλεοτήτων. Είναι συνιδρύτρια και συνεπιμελήτρια του διεθνούς περιοδικού ανοιχτής πρόσβασης *Journal of Social and Political Psychology*.

# Οι επιστημονικοί επιμελητές της ελληνικής έκδοσης

Ο **Τιλέμαχος Ιατρίδης** είναι Αναπληρωτής Καθηγητής Κοινωνικής Ψυχολογίας στο Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης του Πανεπιστημίου Κρήτης. Τα ερευνητικά του ενδιαφέροντα αφορούν ευρύτερα τις διαδικασίες νομιμοποίησης και απονομιμοποίησης των κοινωνικών ανισοτήτων. Το πρόσφατο δημοσιευμένο έργο του εστιάζεται στις κοινωνικές αναπαραστάσεις και πολιτικές χρήσεις της «διαφορετικότητας».

Ο **Νίκος Μποζατζής** είναι Αναπληρωτής Καθηγητής Κοινωνικής Ψυχολογίας - Ποιοτικών Προσεγγίσεων στο Τμήμα Εκπαίδευσης και Αγωγής στην Προσχολική Ηλικία του ΕΚΠΑ. Αποφοίτησε από το Τμήμα Φιλοσοφίας, Παιδαγωγικής και Ψυχολογίας του ΑΠΘ και πραγματοποίησε μεταπτυχιακές και διδακτορικές σπουδές στο Τμήμα Ψυχολογίας του Πανεπιστημίου του Lancaster στο Ηνωμένο Βασίλειο. Στα ακαδημαϊκά του ενδιαφέροντα εντάσσονται η λογοαναλυτική θεωρία στην κοινωνική ψυχολογία και οι ερευνητικές εφαρμογές της στη μελέτη ταυτοτήτων και διομαδικών φαινομένων.

Η **Κατερίνα Πετκανοπούλου** έλαβε το διδακτορικό της το 2016 από το Πανεπιστήμιο της Γρανάδας στην Ισπανία. Από το 2021 είναι Επίκουρη Καθηγήτρια Κοινωνικής και Οργανωτικής Ψυχολογίας στο Τμήμα Ψυχολογίας του Πανεπιστημίου Κρήτης. Τα ερευνητικά της ενδιαφέροντα αφορούν τις κοινωνιοψυχολογικές επιπτώσεις των κοινωνικών και οικονομικών ανισοτήτων καθώς και των παραγόντων που προβλέπουν τη συμμετοχή των πολιτών σε συλλογική δράση.

Ο **Αντώνης Σαπουντζής** είναι Αναπληρωτής Καθηγητής Κοινωνικής Ψυχολογίας στο Τμήμα Επιστήμων της Εκπαίδευσης στην Προσχολική Ηλικία του ΔΠΘ. Σπούδασε Ψυχολογία στο Τμήμα Ψυχολογίας του ΑΠΘ και έκανε μεταπτυχιακές σπουδές και διδακτορικό στο Πανεπιστήμιο του Lancaster στο Ηνωμένο Βασίλειο. Τα ερευνητικά του ενδιαφέροντα εστιάζονται στο ζήτημα της πολιτειότητας, του εθνικισμού, της προκατάληψης, της επιπολιτισμοποίησης και των διομαδικών σχέσεων.

Η **Λία Φίγγου** είναι Αναπληρώτρια Καθηγήτρια Κοινωνικής Ψυχολογίας των Διομαδικών Σχέσεων στο Τμήμα Ψυχολογίας του ΑΠΘ. Στα ερευνητικά της ενδιαφέροντα περιλαμβάνονται η μελέτη της μετανάστευσης, της πολιτειότητας και των διεκδικήσεων, καθώς και η διερεύνηση των αναπαραστάσεων του ρατσισμού και της προκατάληψης. Εστιάζεται στην κριτική κοινωνιοψυχολογική προσέγγιση των παραπάνω φαινομένων και εξειδικεύεται στην ποιοτική μεθοδολογία έρευνας και ιδιαίτερα σε λογοαναλυτικές μεθόδους.

Η **Ξένια Χρυσοχόου** είναι Καθηγήτρια Κοινωνικής και Πολιτικής Ψυχολογίας στο Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών στην Αθήνα, όπου διευθύνει το εργαστήριο Κοινωνικής και Πολιτικής Ψυχολογίας. Τα ερευνητικά ενδιαφέροντά της περιστρέφονται γύρω από τις κοινωνιοψυχολογικές πτυχές της ταυτότητας και την οικοδόμησή της στις φιλελεύθερες κοινωνίες σε σχέση με τις συγκρούσεις, την πολιτική συμμετοχή και ζητήματα πολιτισμικής ανομοιογένειας.

# Πρόλογος

Η σύνθεση του τόμου αυτού έγινε με σκοπό να λειτουργήσει ως βοήθημα διδασκαλίας και μάθησης για φοιτητές και φοιτήτριες που επιθυμούν να επιλέξουν την πολιτική ψυχολογία ως μέρος του προπτυχιακού προγράμματος σπουδών τους. Το κείμενο είναι σχεδιασμένο έτσι ώστε να παρέχει πληροφορίες μέσω εμπειρικής έρευνας και κριτικής επιχειρηματολογικής αντιπαράθεσης. Η προσέγγιση που ακολουθείται στον τόμο αυτό είναι αρκετά διαφορετική από εκείνη που ακολουθείται σε άλλα βιβλία για την πολιτική ψυχολογία, κυρίως επειδή περιλαμβάνει εναλλακτικές προσεγγίσεις στην ψυχολογική έρευνα που αμφισβητούν τις «θεωρούμενες ως δεδομένες» παραδοχές μας για τον κόσμο. Σε διάφορα σημεία, ο αναγνώστης ή η αναγνώστρια ενδέχεται να βρεθεί μπροστά σε κριτικές τοποθετήσεις και θέσεις που μοιάζουν ανοίξεις ή ξένες, και που ίσως κλονίζουν δεδομένες αντιλήψεις. Πράγματι, αυτό που λείπει συχνά από την πολιτική ψυχολογία είναι μια ουσιαστική ανταλλαγή ιδεών με την κριτική κοινωνική ψυχολογία, την κοινωνιολογία, την ιστορία, τις σπουδές στα μέσα ενημέρωσης και τη φιλοσοφία. Συχνά, όταν ακαδημαϊκοί που έχουν εκπαιδευτεί σε διαφορετικούς κλάδους, επιστημολογίες και μεθοδολογίες συγκεντρώνονται για να συζητήσουν θέματα πολιτικής ψυχολογίας, πιάνουν τους εαυτούς τους να μην καταλαβαίνουν ο ένας τον άλλο, διότι ο τρόπος με τον οποίο βλέπουν τον κόσμο και η άποψή τους για την ψυχολογία διαφέρουν σε πολύ μεγάλο βαθμό. Ελπίζουμε ότι το κείμενο αυτό θα οδηγήσει σε μια ευρύτερη κατανόηση των διαφορετικών διανοητικών θέσεων που μπορούν να υιοθετήσουν οι ακαδημαϊκοί απέναντι στην πολιτική ψυχολογία. Προκειμένου να δημιουργήσουμε μια αίσθηση αμοιβαίας ανταλλαγής και εξερεύνησης στην αίθουσα διδασκαλίας, στο τέλος κάθε κεφαλαίου παραθέτουμε ερωτήσεις για ομαδική αντιπαράθεση και συζήτηση. Ύστερα από πολλά χρόνια εργασίας στην τριτοβάθμια εκπαίδευση, είμαστε της άποψης ότι η μετασχηματιστική εκπαίδευση δεν πραγματοποιείται τόσο μέσω της μάθησης ερευνητικών ευρημάτων, όσο κυρίως μέσω των ερωτημάτων που εγείρουν αυτές οι μελέτες και των συζητήσεων που ακολουθούν. Ελπίζουμε να βρείτε το βιβλίο ενδιαφέρον και χρήσιμο.

Christopher J. Hewer και Evanthia Lyons



# 1 Ορισμένες ιστορικές και φιλοσοφικές παρατηρήσεις



CHRISTOPHER J. HEWER

## ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ ΤΟΥ ΚΕΦΑΛΑΙΟΥ

---

ΟΤΑΝ ΟΙ ΑΝΘΡΩΠΟΙ ΣΥΝΑΘΡΟΙΖΟΝΤΑΙ	31
ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΨΥΧΟΛΟΓΙΑ	32
Η ΑΝΑΠΤΥΞΗ ΤΩΝ ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΩΝ ΤΑΥΤΟΤΗΤΩΝ	33
ΔΙΑΣΤΑΥΡΟΥΜΕΝΕΣ ΙΣΤΟΡΙΕΣ: ΙΟΥΔΑΪΣΜΟΣ, ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΣΜΟΣ ΚΑΙ ΙΣΛΑΜ	34
ΤΟ ΖΗΤΗΜΑ ΤΗΣ ΔΙΑΚΥΒΕΡΝΗΣΗΣ	37
ΜΕΤΑΣΧΗΜΑΤΙΣΜΟΙ ΣΤΟΝ 20 <sup>ο</sup> ΑΙΩΝΑ	38
Η ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΚΑΙ ΗΘΙΚΗ ΤΑΞΗ	39
Η ΑΝΑΖΗΤΗΣΗ ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗΣ ΚΑΤΑΝΟΗΣΗΣ	41
ΨΥΧΟΛΟΓΙΑ: ΕΝΑΣ ΝΕΟΣ ΤΡΟΠΟΣ ΘΕΑΣΗΣ ΤΟΥ ΚΟΣΜΟΥ	43
Η ΕΠΙΡΡΟΗ ΤΗΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ ΣΤΗΝ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΨΥΧΟΛΟΓΙΑ	44
ΕΝΤΟΠΙΖΟΝΤΑΣ ΤΙΣ ΡΙΖΕΣ ΤΗΣ ΑΝΘΡΩΠΙΝΗΣ ΣΥΜΠΕΡΙΦΟΡΑΣ	46
ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΝΟΗΣΗ	49
ΜΙΑ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ ΣΤΗΝ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΨΥΧΟΛΟΓΙΑ	50
ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΣ ΚΟΝΣΤΡΟΥΞΙΟΝΙΣΜΟΣ	54
Η ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΚΑΤΑΣΚΕΥΗ ΤΗΣ ΠΡΑΓΜΑΤΙΚΟΤΗΤΑΣ	56
ΠΕΡΙΛΗΨΗ	58
ΓΛΩΣΣΑΡΙΟ	58
ΣΥΜΠΛΗΡΩΜΑΤΙΚΕΣ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΠΡΟΤΑΣΕΙΣ	61
ΕΡΩΤΗΣΕΙΣ ΓΙΑ ΟΜΑΔΙΚΗ ΣΥΖΗΤΗΣΗ	62



## ΟΤΑΝ ΟΙ ΑΝΘΡΩΠΟΙ ΣΥΝΑΘΡΟΙΖΟΝΤΑΙ

Η ζωή είναι μια κοινωνική συνάντηση, και όταν οι άνθρωποι συναθροίζονται ως άτομα, οικογένειες ή ομάδες, γίνεται πολύ σύντομα εμφανές ότι ο καθένας και η καθεμιά έχουν από μια διαφορετική ιδέα για το πώς πρέπει να οργανωθούν τα πράγματα. Κάποιοι θα υποστηρίξουν ότι πρέπει να γίνει ό,τι είναι καλύτερο για την πλειοψηφία, ενώ άλλοι πολύ απλά θέλουν ό,τι είναι καλύτερο για τον εαυτό τους ή τους οικείους τους. Ορισμένοι μπορεί να καθοδηγούνται λιγότερο από τις σχέσεις και, αντ' αυτού, να αναζητούν την πιο αποτελεσματική, συστηματική και δίκαιη προσέγγιση στη λήψη αποφάσεων. Καθώς ο χρόνος περνά, έρχονται στο προσκήνιο και άλλα ερωτήματα. Ποιος έχει πρόσβαση σε πόρους, σε ποιο βαθμό και πόσο συχνά; Ποιος έχει τη δικαιοδοσία να πει τι μπορεί και τι δεν μπορεί να γίνει, αλλά και τι δίνει σε ένα άτομο το δικαίωμα να υπαγορεύει στους άλλους τι θα κάνουν; Τα ερωτήματα αυτά αντικατοπτρίζουν την πολιτική φύση της ύπαρξής μας, και τέτοιου είδους ερωτήματα προκύπτουν στο σπίτι, στο γραφείο, στη γειτονιά και, φυσικά, μεταξύ λαών και εθνών.

Ένα άλλο ερώτημα αφορά το πώς πρέπει να κατανοήσουμε τον κόσμο και τη θέση μας μέσα σε αυτόν. Εδώ και χιλιάδες χρόνια, ο ανθρώπινος πολιτισμός υπερβαίνει τα υλικά και παρατηρήσιμα πεδία της ύπαρξής μας προκειμένου να εξερευνήσει και να αποδεχθεί υπερφυσικές έννοιες με τη μορφή ενός θεού ή περισσότερων θεών, δαιμόνων ή άλλων αόρατων δυνάμεων. Πράγματι, σήμερα ο κόσμος είναι ιδεολογικά χωρισμένος σε αυτούς που ισχυρίζονται ότι υπάρχει ένας μη φυσικός βιοκόσμος πέρα από τις αισθήσεις μας και σε εκείνους που υποστηρίζουν ότι δεν υπάρχει τέτοιος κόσμος. Πολλοί άλλοι αδυνατούν να αποφασίσουν. Δεδομένων αυτών των συνθηκών και των πρόσθετων δυσκολιών που δημιουργούνται από τις διαφορές στη γλώσσα, την ιστορία και τον πολιτισμό, οι πιθανότητες διαφωνίας και διχογνωμίας μεταξύ ατόμων, ομάδων, εθνών και λαών είναι τεράστιες.

Θα μπορούσαμε, επομένως, να συμπεράνουμε ότι κάθε **πολιτική οντότητα** έχει τον δικό της τρόπο να βλέπει τον κόσμο και τον δικό της τρόπο να κάνει πράγματα. Ο όρος «πολιτική οντότητα» εμφανίζεται σπάνια στην ψυχολογία, αλλά είναι σημαντικός, καθώς αναφέρεται στα άτομα που ζουν κάτω από ένα συγκεκριμένο καθεστώς (και προέρχεται από την αρχαία ελληνική λέξη *πολιτεία*). Από την ίδια ρίζα προέρχονται δύο συγγενείς ελληνικές λέξεις: η λέξη *πολιτικός*, από την οποία προέρχεται και η λέξη *πολιτική* (ενέργειες που εκπορεύονται από ένα κίνητρο θέσπισης κάποιων πολιτικών), και η λέξη *πολίτης* (ο πολίτης ενός κράτους). Όταν εξετάζουμε ανθρώπους που έχουν συγκροτήσει ομάδες και τα κίνητρά τους να οργανώσουν τα πράγματα που τους αφορούν, καθώς και ζητήματα του ανήκειν, οι ψυχολογικές επιπτώσεις

είναι σαφείς. Επειδή δεν ζούμε σε πολιτικό κενό, κάθε σύστημα –καπιταλιστικό, δημοκρατικό, θεοκρατικό ή ολοκληρωτικό– επηρεάζει, διαμορφώνει, ίσως ακόμη και καθορίζει την ψυχολογική κατάσταση των ανθρώπων. Επομένως, αν θέλουμε να κατανοήσουμε τους ανθρώπους, θα πρέπει να ριξουμε μια πιο προσεκτική ματιά στα κοινωνικά, οικονομικά και πολιτικά συστήματα που διέπουν τη ζωή τους. Η ανάλυση αυτή αντανακλά ένα από τα ευρύτερα πεδία ενδιαφέροντος της πολιτικής ψυχολογίας: «τη συμπεριφορά των ατόμων μέσα σε ένα συγκεκριμένο πολιτικό σύστημα» (Huddy, Sears, & Levy, 2013a, σ. 3). Ωστόσο, η πολιτική ψυχολογία θέτει, επίσης, έναν γενικότερο στόχο: να εφαρμόσει «ό,τι είναι γνωστό για την ανθρώπινη ψυχολογία στη μελέτη της πολιτικής» (Huddy et al., 2013a, σ. 1).

## ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΨΥΧΟΛΟΓΙΑ

Η κοινωνική ψυχολογία έχει τη δική της συνεισφορά στους δύο τομείς έρευνας, και στο εγχειρίδιο αυτό παρουσιάζονται ψυχολογικές γνώσεις που έχουν αποκτηθεί μέσω έρευνας σε θέματα όπως η διομαδική σύγκρουση, οι προκαταλήψεις και οι διακρίσεις, η μετανάστευση, η υποταγή στην εξουσία/αυθεντία, τα πλήθη, ο милитарισμός, η λήψη πολιτικών αποφάσεων και η ψυχολογία της ειρήνης. Πράγματι, μεγάλο κομμάτι της έρευνας στην πολιτική ψυχολογία είναι κοινωνική ψυχολογία, η οποία, σε γενικές γραμμές, προωθεί μια προσπάθεια κατανόησης των κοινωνικών και ψυχολογικών διαδικασιών που εμπλέκονται στις κοινωνικές σχέσεις. Ωστόσο, η κοινωνική ψυχολογία ακολουθεί διαφορετικές προσεγγίσεις, και σε αυτό το εγχειρίδιο η έμφαση δίνεται στη γλώσσα, στην κοινωνική αλληλεπίδραση, στο άτομο (που δεν πρέπει να συγχέεται με την προσωπικότητα), στην ταυτότητα και στην κοινωνική κατασκευή της πραγματικότητας. Επιπλέον, πολλά από τα κεφάλαια εγείρουν ερωτήματα και αμφισβητούν τη γνώση «που θεωρείται δεδομένη» αναφορικά με την ψυχολογία, την πολιτική και την ανθρώπινη φύση. Μάλιστα, το υλικό του βιβλίου ενθαρρύνει μια συζήτηση περί **επιστημολογίας** και **οντολογίας**.

Η επιστημολογία είναι ο κλάδος της φιλοσοφίας που ασχολείται με τη θεωρία της γνώσης. Προσπαθεί να απαντήσει σε δύο βασικά ερωτήματα: *Πώς μπορούμε να γνωρίσουμε τον κόσμο (με ποια μέθοδο);* και: *Τι μπορούμε να γνωρίζουμε για τον κόσμο (ποια είναι τα όρια και το εύρος της γνώσης);* Η οντολογία αναφέρεται στις διάφορες υποθέσεις που κάνουμε για τη φύση τού είναι (τι είμαστε), την ύπαρξή μας (τι μας κάνει αυτό που είμαστε) και την πραγματικότητα (τι πιστεύουμε ότι είναι ο κόσμος/το σύμπαν). Είναι ευνόητο ότι διαφορετικές επιστημολογίες και οντολογικές πεποιθήσεις θα παράγουν διαφορετικούς τρόπους εξήγησης της ανθρώπινης συμπεριφοράς και διαφο-

ρετικούς τρόπους εξήγησης του πολιτικού κόσμου. Μόνο μέσω της πλήρους εξέτασης αυτών των ζητημάτων (που περιλαμβάνει τις δικές μας υποθέσεις και πεποιθήσεις) θα είμαστε σε θέση να πραγματοποιήσουμε μια αξιόπιστη ακαδημαϊκή ανάλυση. Για τον συγκεκριμένο σκοπό, στο τέλος κάθε κεφαλαίου υπάρχουν ερωτήσεις για συζήτηση με τους φοιτητές και τις φοιτήτριες.

Στο σημείο αυτό θα μπορούσαμε να θέσουμε δύο ερωτήματα: Τι μπορεί να μας πει η κοινωνική ψυχολογία για τον κοινωνικό και πολιτικό κόσμο; Και μπορούν αυτά που έχει να μας μάθει να ρίξουν φως και να δώσουν λύσεις στα ανθρώπινα προβλήματα; Τα ερωτήματα αυτά στρέφουν την προσοχή μας σε κάποια καθοριστικής σημασίας ζητήματα στην ιστορία της ανθρωπότητας, μεταξύ των οποίων η ταυτότητα, η διακυβέρνηση και οι συγκρούσεις βρίσκονται στην πρώτη γραμμή. Κατ' αρχάς, θα εξετάσουμε ορισμένες κομβικές εξελίξεις στην ιστορία της ανθρωπότητας που εξακολουθούν να παίζουν σημαντικό ρόλο στη σύγχρονη πολιτική. Θα ξεκινήσουμε από την ανάπτυξη των θρησκευτικών ταυτοτήτων.

## Η ΑΝΑΠΤΥΞΗ ΤΩΝ ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΩΝ ΤΑΥΤΟΤΗΤΩΝ

Η ιστορία της ανθρωπότητας δείχνει ότι στις πρώτες μορφές πολιτισμού, η λατρεία ενός αόρατου θεού ή περισσότερων θεών κατείχε κεντρική θέση. Τα ερείπια αρχαίων ναών που έχουν ανευρεθεί σε διάφορα μέρη του κόσμου μαρτυρούν τη λατρεία των πολυάριθμων θεών που κυριαρχούσαν στην κοινή σκέψη και πρακτική. Η Ασάρτη, ο Βάαλ, ο Μολώχ, η Άρτεμις, ο Ερμής και ο Δίας είναι μόνο μερικοί από τους χιλιάδες θεούς που ο άνθρωπος έπρεπε να εξευμενίσει. Στον 21ο αιώνα, ένας μεγάλος αριθμός θρησκειών, συμπεριλαμβανομένων του ινδουισμού, του βουδισμού, του τασοϊσμού, του κομφουκιανισμού, του σιντοϊσμού, του ιουδαϊσμού, του χριστιανισμού και του Ισλάμ, εξακολουθούν να επηρεάζουν την κοσμοθεωρία δισεκατομμυρίων ανθρώπων, και μπορούμε να προσθέσουμε ότι ο αθεϊσμός, ο οποίος απορρίπτει με ζέση την ύπαρξη ενός θεού ή περισσότερων, αποτελεί για πολλούς την προτιμώμενη εναλλακτική. Με όρους επιρροής που έχουν ασκήσει στην παγκόσμια πολιτική, ο ιουδαϊσμός, ο χριστιανισμός και το Ισλάμ έχουν υπάρξει ιδιαίτερα σημαντικές παραδόσεις. Μάλιστα, και οι τρεις έλκουν την καταγωγή τους από τον Αβραάμ που έζησε περίπου το 2000 π.Κ.Ε.<sup>1</sup>

1. Σ.τ.Μ.: Προ Κοινής Εποχής. [Το βιβλίο χρησιμοποιεί αυτόν τον τρόπο χρονολόγησης, όπου ως Κοινή Εποχή νοείται η περίοδος μετά τη γέννηση του Ιησού, χωρίς, ωστόσο, να γίνεται αναφορά σε μια συγκεκριμένη θρησκεία.]

## ΔΙΑΣΤΑΥΡΟΥΜΕΝΕΣ ΙΣΤΟΡΙΕΣ: ΙΟΥΔΑΪΣΜΟΣ, ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΣΜΟΣ ΚΑΙ ΙΣΛΑΜ

Η ιστορία του Αβραάμ και των Εβραίων περιλαμβάνεται στην Τορά, τα πρώτα πέντε βιβλία της Βίβλου –Γένεση, Έξοδος, Λευιτικόν, Αριθμοί και Δευτερονόμιον– γνωστά και ως Πεντάτευχος.<sup>2</sup> Η Γένεση αφηγείται την ίδρυση του αρχαίου Ισραήλ, αναγνωρίζοντας τον γιο του Αβραάμ, Ισαάκ, και τον γιο του Ισαάκ, Ιακώβ (το όνομα του οποίου άλλαξε σε Ισραήλ, βλ. Γένεση 32:28), ως προγόνους του έθνους. Τα κεφάλαια 37-46 της Γένεσης περιγράφουν τις συνθήκες κάτω από τις οποίες ο Ιακώβ (Ισραήλ), οι 12 γιοι του και η ευρύτερη οικογένειά τους εγκαταστάθηκαν τελικά στην Αίγυπτο. Με τον καιρό, αυτή η εβραϊόφωνη οικογένεια εξελίχθηκε σε κάτι που σήμερα θα μπορούσαμε να ονομάσουμε «μια μεγάλη εθνοτική ομάδα», ενώ ένα νέο καθεστώς στην Αίγυπτο τους καταπίεζε και τους αντιμετώπιζε ως σκλάβους. Το βιβλίο της Εξόδου αφηγείται την υποδούλωση και την απελευθέρωσή τους από την αιχμαλωσία στην Αίγυπτο το 1513 π.Κ.Ε. υπό την ηγεσία του Μωυσή. Μόλις ανέκτησαν την ελευθερία τους, αναδύθηκε μια **θεοκρατία** – μια μορφή διοίκησης με απόλυτο άρχοντα τον Θεό. Το Ισραήλ αποδέχθηκε έναν νέο θεϊκό νόμο –τις Δέκα Εντολές, με 600 περίπου επιπλέον νόμους που όριζαν όλες τις πτυχές της ζωής–, καθώς και ένα προκαθορισμένο σύνολο θρησκευτικών πρακτικών. Αφού περιπλανήθηκε στην έρημο για 40 χρόνια, το Ισραήλ κατέκτησε τελικά τη Γη της Χαναάν, για να κυριαρχήσει στη «Γη της Επαγγελίας». Ωστόσο, η επικράτεια αυτού του νέου έθνους θα βρισκόταν υπό καθεστώς διαρκούς απειλής για τους επόμενους 15 αιώνες από διάφορες φυλές και έθνη, συμπεριλαμβανομένων των Μωαβιτών, των Εδωμιτών, των Αμαληκιτών, των Μαδιανιτών, των Φιλισταίων, των Περσών, των Ασσυρίων, των Βαβυλωνίων και των Ρωμαίων. Τον 1ο αιώνα Κ.Ε.,<sup>3</sup> το εβραϊκό θρησκευτικό σύστημα έγινε γνωστό ως ιουδαϊσμός, αν και δεν βασιζόταν πλέον αποκλειστικά στην Τορά.

Η σχέση του ιουδαϊσμού με τον χριστιανισμό είναι πολύ στενή. Για πολλούς αιώνες, προφήτες στο Ισραήλ, όπως ο Ησαΐας, ο Ζαχαρίας, ο Μαλαχίας, ο Ωσηέ, ο Μιχαίας, ο Ιερεμίας, ο Δανιήλ και άλλοι δημιουργοί των Ψαλμών παρείχαν τα μέσα για την αναγνώριση ενός Μεσσία (Σηλώ) που θα απελευθέρωνε το Ισραήλ. Μολονότι η άφιξη του Ιησού το 29 Κ.Ε. εκπλήρωνε αυτή την προφητεία, ο ίδιος δεν έγινε δεκτός από τους Ιουδαίους. Τα πρώτα πέντε βιβλία της Καινής Διαθήκης της Βίβλου –τα κατά Ματθαίον, Μάρκον, Λουκάν,

2. Μια άλλη πηγή είναι η *Ιουδαϊκή αρχαιολογία*, που γράφτηκε από τον ιστορικό Φλάβιο Ιώσηπο τον 1ο αιώνα Κ.Ε. Μεταφράστηκε στα αγγλικά από τον William Whiston και δημοσιεύτηκε το 1895 (*Whiston's Josephus: The excelsior edition*. London: W. P. Nimmo).

3. Στην Κοινή Εποχή.

Ιωάννην Ευαγγέλια και οι Πράξεις των Αποστόλων- πραγματοποιούν έναν ιστορικό απολογισμό αυτού του νέου «τρόπου» που θεσπίστηκε για να αντικαταστήσει τον ιουδαϊσμό. Ο θάνατος του Ιησού (του Χριστού ή του Μεσσία, όπως προσδιορίζεται από τους χριστιανούς) στα χέρια των Ρωμαίων και η ευαγγελική φύση του νέου αυτού μηνύματος είχαν ως αποτέλεσμα την ταχεία διάδοση των χριστιανικών ιδεών σε όλο τον τότε γνωστό κόσμο. Η πιο σημαντική εξέλιξη για το εβραϊκό έθνος ήταν ότι απώλεσε την πατρίδα του με την καταστροφή της Ιερουσαλήμ το 70 Κ.Ε., από τα ρωμαϊκά στρατεύματα υπό την αρχηγία του στρατηγού Τίτου, και όσοι Εβραίοι επέζησαν σκορπίστηκαν εξόριστοι στις τέσσερις γωνιές του κόσμου. Μέσα σε έναν αιώνα, η Ιερουσαλήμ ξαναχτίστηκε από τον Ρωμαίο αυτοκράτορα Αδριανό και μετονομάστηκε σε *Αιλία Καπιτωλίνα* (Aelia Capitolina).

Το 325 Κ.Ε., η Σύνοδος της Νίκαιας αποφάσισε ότι η χριστιανική πίστη θα βασιζόταν εφεξής στη λατρεία ενός τριαδικού θεού (μιας τριάδας), απόφαση η οποία έμελλε να αποδειχθεί κεφαλαιώδους σημασίας. Τρεις περίπου αιώνες αργότερα, μεταξύ 610 και 632 Κ.Ε., εμφανίστηκε το Ισλάμ με ένα νέο ιερό κείμενο (το Κοράνι) και την εντολή να λατρεύεται μία *μοναδική* θεότητα: Άραβες υποστηρικτές του Ισλάμ διεκδίκησαν, επίσης, την καταγωγή τους από τον Αβραάμ μέσω του γιου του, Ισμαήλ. Με τον καιρό, η Ιερουσαλήμ εξελίχθηκε σε κέντρο του ισλαμικού πολιτισμού και, κατά τους αιώνες που ακολούθησαν, το Ισλάμ αναπτύχθηκε κάτω από την εξουσία της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Ωστόσο, μεταξύ του 11ου και του 15ου αιώνα, η Ιερουσαλήμ μετατράπηκε σε πεδίο μάχης για χριστιανούς και μουσουλμάνους, καθώς οι Σταυροφόροι του χριστιανικού κόσμου, που έφεραν το σημείο του σταυρού (γαλλικά *croisade*, λατινικά *crux*), προσπάθησαν να ανακτήσουν τους «Αγίους Τόπους» από τους μουσουλμάνους Τούρκους.

Έως τον 19ο αιώνα, οι γαλλικές και βρετανικές αποικιακές δυνάμεις είχαν καταφέρει να κυριαρχήσουν στη Μέση Ανατολή και ο Α΄ Παγκόσμιος Πόλεμος (1914-1918) έφερε τη Βρετανία και τους συμμάχους της σε σύγκρουση με την Οθωμανική Αυτοκρατορία, δεδομένου ότι η τελευταία ήταν σύμμαχος της Γερμανίας. Τον Νοέμβριο του 1917, ο Βρετανός υπουργός Εξωτερικών Άρθουρ Τζέιμς Μπάλφουρ έκανε εκ μέρους της βρετανικής κυβέρνησης μια επίσημη δήλωση. Σύμφωνα με αυτήν, πρόθεσή της ήταν να διασφαλίσει ότι η Παλαιστίνη θα γινόταν μόνιμη πατρίδα για τους Εβραίους, μια πολιτική που αναμφισβήτητα επηρεάστηκε από τον χριστιανικό σιωνισμό (Lewis, 2010) – την πεποίθηση ότι η Δευτέρα Παρουσία του Ιησού Χριστού θα γινόταν στην Ιερουσαλήμ, όταν το Ισραήλ θα είχε αποκατασταθεί. Η δήλωση αυτή, ωστόσο, ερχόταν σε αντίθεση με προηγούμενες διαβεβαιώσεις από επίσημες βρετανικές πηγές ότι η ανεξαρτησία των αραβικών εδαφών θα αποτελούσε την ανταμοιβή των Αράβων για τη βοήθεια που παρείχαν στους συμμάχους ώστε

να νικήσουν τους Τούρκους.<sup>4</sup> Έναν μήνα αργότερα, τον Δεκέμβριο του 1917, οι Βρετανοί νίκησαν τους Τούρκους και πήραν υπό τον έλεγχό τους την Ιερουσαλήμ. Μετά την ίδρυση της Κοινωνίας των Εθνών, το 1919, η Βρετανία έλαβε εντολή να κυβερνήσει την Παλαιστίνη έως τις 14 Μαΐου 1948.

Κατά τη διάρκεια του Β' Παγκοσμίου Πολέμου (1939-1945), η κατοχή της Ευρώπης από τους ναζί στοίχισε τη ζωή σε έξι εκατομμύρια Εβραίους. Μετά τον πόλεμο, πολλοί από όσους επέζησαν αναζήτησαν καταφύγιο στην Παλαιστίνη, την ιστορική πατρίδα τους, τον τόπο από τον οποίο είχαν εξοριστεί οι πρόγονοί τους 18 και πλέον αιώνες νωρίτερα. Παρόλο που η νέα διοίκηση στη Βρετανία αντιτάχθηκε στη μαζική μετανάστευση Εβραίων στην Παλαιστίνη, μόλις έληξε η εντολή των Ηνωμένων Εθνών, οι Βρετανοί αποχώρησαν και η πολιτική κατάσταση πέρασε στην ευθύνη των Ηνωμένων Εθνών. Την ημέρα που έφυγαν οι Βρετανοί, ο Νταβίντ Μπεν Γκουριόν ανακοίνωσε την ίδρυση του σύγχρονου κράτους του Ισραήλ· έτσι ξεκίνησε η σύγκρουση μεταξύ των Ισραηλινών και των αραβικών κρατών.

Τι σημασία έχουν αυτές οι ταυτότητες και αυτά τα γεγονότα για τον σύγχρονο πολιτικό κόσμο; Ο Οσάμα Μπιν Λάντεν (2001), για παράδειγμα, περιέγραψε την κατοχή της Παλαιστίνης από τη Δύση από το 1917 ως «80 χρόνια ταπείνωσης». Υποστήριξε, επιπλέον, ότι οι ΗΠΑ «είχαν καταλάβει τα εδάφη του Ισλάμ», δηλαδή τον Λίβανο, τη Σαουδική Αραβία και μετά το Ιράκ, «ληηλατώντας τον πλούτο τους, δίνοντας εντολές στους κυβερνήτες τους, ταπεινώνοντας τον λαό τους, τρομοκρατώντας τους γείτονές τους και μετατρέποντας τις βάσεις τους στη χερσόνησο σε αιχμή του δόρατος με το οποίο θα πολεμούσαν τους γειτονικούς μουσουλμανικούς λαούς» (Bin Laden, 1998). Σύμφωνα με τον Μπιν Λάντεν, ο χριστιανικός κόσμος εμφανιζόταν και πάλι ως μια αγγλοαμερικανική σταυροφορία –μέρος μιας κοινής επιχείρησης με το Ισραήλ για την ανάκτηση των Αγίων Τόπων από το Ισλάμ– και αυτό αποτελούσε πλέον αιτία για παγκόσμια τζιχάντ. Εδώ βλέπουμε έναν τρόπο θέασης του αρχαίου παρελθόντος να αναδύεται στο παρόν.

Μπορούμε να δούμε επίσης ότι οι ιστορικές διαιρέσεις εντός του χριστιανικού κόσμου δημιούργησαν ταυτότητες με πολιτική βαρύτητα. Οι κοινωνικές και πολιτικές συνέπειες της Μεταρρύθμισης τον 16ο αιώνα, που οδήγησε στο σχίσμα μεταξύ Ρωμαιοκαθολικών και Προτεσταντών, συνεχίζουν να είναι ορατές σε πολλά μέρη του κόσμου. Πράγματι, οι θρησκευτικές ταυτότητες και τα γεγονότα που τις στήριξαν και τις ενίσχυσαν εξακολουθούν να διαμορφώνουν τον σύγχρονο κόσμο.

4. Από την αλληλογραφία Χουσεΐν - ΜακΜάχον: Επιστολές από τον Σερ Χένρι ΜακΜάχον, Βρετανό Υπάτο Αρμιοστή στην Αίγυπτο προς τον Χουσεΐν μπιν Άλι, Σαρίφ της Μέκκας, που γράφτηκαν την περίοδο από τον Ιούλιο του 1915 έως τον Ιανουάριο του 1916.

## ΤΟ ΖΗΤΗΜΑ ΤΗΣ ΔΙΑΚΥΒΕΡΝΗΣΗΣ

---

Η ιστορία της ανθρωπότητας μπορεί, επίσης, να ειπωθεί από τη σκοπιά του συστήματος διακυβέρνησης που εφαρμόστηκε. Μεταξύ των πολλών συστημάτων διακυβέρνησης που έχουν δοκιμαστεί, η μοναρχία –το χρίσμα βασιλέων και βασιλισσών– υπήρξε ιστορικά το προτιμώμενο σύστημα. Στον χριστιανικό κόσμο, η πίστη στην **ελέω θεού βασιλεία** αποτέλεσε το θεμέλιο για την απόλυτη μοναρχία. Οι μονάρχες θεωρούνταν εντεταλμένοι του Θεού, άρα όποιος αντιτασσόταν στον μονάρχη αντιτασσόταν στον Θεό (βλ. *Προς Ρωμαίους* 13:1, 2). Έπειτα από πολλούς αιώνες, πάντως, αυτή η μορφή διακυβέρνησης αμφισβητήθηκε από τους ανθρώπους. Εξεγέρσεις και επαναστάσεις, όπως ο Αγγλικός Εμφύλιος Πόλεμος (1642-1649), η Γαλλική Επανάσταση (1789) και ο Αμερικανικός Πόλεμος της Ανεξαρτησίας (1776), άνοιξαν τον δρόμο για την ανάπτυξη και εδραίωση της **δημοκρατίας**: κυβέρνηση για τον λαό από τον λαό.

Η ίδια εποχή σημαδεύτηκε, επίσης, από σημαντικές πολιτισμικές εξελίξεις. Από τα μέσα του 17ου έως τις αρχές του 18ου αιώνα, η Ευρώπη εισήλθε στην **Εποχή του Διαφωτισμού**, χαρακτηριστικό της οποίας ήταν η στροφή από τη θρησκευτική εξήγηση των φυσικών και κοινωνικών φαινομένων σε πιο ορθολογικές ή τεκμηριωμένες εξηγήσεις του κόσμου. Οι εξελίξεις αυτές, σε συνδυασμό με περαιτέρω συνταγματικές μεταρρυθμίσεις, οδήγησαν τελικά στον διαχωρισμό «Εκκλησίας και Κράτους» που θα επέτρεπε στην πολιτική εξουσία να λειτουργεί ανεξάρτητα – χωρίς να παρεισφρέουν στην άσκηση της οι θρησκευτικοί θεσμοί. Η διευθέτηση αυτή χαρακτηρίζει σε πολύ μεγάλο βαθμό τα σύγχρονα δημοκρατικά κράτη, παρόλο που η ακριβής φύση της σχέσης μεταξύ Εκκλησίας και Κράτους ποικίλλει από τη μία χώρα στην άλλη.

Θα μπορούσαμε να επισημάνουμε ότι οι ιστορικές εξελίξεις στην Ευρώπη μαρτυρούν μια σημαντική αντίθεση μεταξύ της πολιτικής της Δύσης και αυτής του ισλαμικού κόσμου. Επειδή ο ισλαμικός κόσμος δεν υπέστη ποτέ τις ίδιες ή παρόμοιες εκκοσμικευτικές επιρροές, εξακολουθεί να αποδέχεται σε πολύ μεγάλο βαθμό τη θεοκρατία – μια θεϊκά καθορισμένη και προδιαγεγραμμένη πολιτική τάξη. Πράγματι, ο ισλαμικός θρησκευτικός νόμος παρέχει ένα ολοκληρωμένο σύστημα για τη ρύθμιση της ατομικής, κοινωνικής και πολιτικής ζωής, και αυτό σημαίνει ότι, για πολλούς μουσουλμάνους, η πολιτική συνείδηση και η θρησκευτική ταυτότητα είναι αδιαχώριστες.

## ΜΕΤΑΣΧΗΜΑΤΙΣΜΟΙ ΣΤΟΝ 20ό ΑΙΩΝΑ

Στις αρχές του 20ού αιώνα, ο χάρτης της Ευρώπης χρειάστηκε να σχεδιαστεί από την αρχή λόγω της δημιουργίας μεγαλύτερων και ισχυρότερων κρατών, όπως η Ιταλία το 1870 και η Γερμανία το 1871. Οι Βαλκανικοί Πόλεμοι το 1912 και το 1913 και ο Α΄ Παγκόσμιος Πόλεμος (1914-1918) άσκησαν βαθιά επίδραση στην παγκόσμια πολιτική και έριξαν τη μακρά σκιά τους πάνω στις ανθρώπινες υποθέσεις. Το 1917, η επανάσταση στη Ρωσία εγκαθίδρυσε τον **κομμουνισμό**, ένα ολοκληρωτικό πολιτικό σύστημα και ιδεολογία που αντικατέστησε τη μοναρχία, ενώ ύστερα από τρία χρόνια πολέμου χαρακωμάτων στο δυτικό μέτωπο, το αδιέξοδο στο οποίο είχαν βρεθεί οι βρετανικές αυτοκρατορικές δυνάμεις (π.χ. Ινδία, Καναδάς, Αυστραλία και Νέα Ζηλανδία) από τη σύρραξή τους με τη Γερμανία έλαβε τέλος, όταν οι Ηνωμένες Πολιτείες μπήκαν στον πόλεμο και τάχθηκαν στο πλευρό της Βρετανίας το 1917. Οι τεράστιοι πόροι της αγγλοαμερικανικής συμμαχίας οδήγησαν τελικά στην παράδοση της Γερμανίας και στον τερματισμό του πολέμου το 1918.

Ο μεταπολεμικός πολιτικός διακανονισμός –η Συνθήκη των Βερσαλλιών– επέβαλε σκληρές οικονομικές αποζημιώσεις στη Γερμανία· το γεγονός αυτό, σε συνδυασμό με την παγκόσμια οικονομική κρίση του 1929, οδήγησε εκατομμύρια ανθρώπους στην ανεργία και τη φτώχεια. Από το 1919 έως το 1933 η Γερμανία προσπάθησε να εδραιώσει ένα δημοκρατικό πολίτευμα· το 1932, πάνω από το ήμισυ του γερμανικού λαού εξέφρασε την υποστήριξή του στην κοινοβουλευτική δημοκρατία, απορρίπτοντας τις ακραίες εκδοχές της αριστεράς και της δεξιάς (οι ναζί έλαβαν το 36,8% των ψήφων). Ωστόσο, υπό ιδιαίτερα πολύπλοκες πολιτικές συνθήκες (βλ. Shirer, 1960), ο Χίτλερ σφετερίστηκε την εξουσία από τον λαό και το κοινοβούλιο, και δημιούργησε ένα μονοκομματικό κράτος. Μέσα σε έναν χρόνο από τις δημοκρατικές εκλογές που διεξήχθησαν το 1932, ο Αδόλφος Χίτλερ είχε γίνει δικτάτορας του νέου γερμανικού Ράιχ.

Η επιθυμία του Χίτλερ να επεκτείνει την επικράτεια της Γερμανίας προς τα ανατολικά οδήγησε στην προσάρτηση της Σουδητίας και της Αυστρίας το 1938. Το 1939 η Γερμανία εισέβαλε στην Πολωνία, με τη Βρετανία και τη Γαλλία να κηρύσσουν τον πόλεμο στη Γερμανία. Τον Δεκέμβριο του 1941 η επίθεση της Ιαπωνίας στις Ηνωμένες Πολιτείες έφερε την Αμερική σε πόλεμο με την Ιαπωνία και σε συμμαχία με τη Βρετανία, με αποτέλεσμα οι αμερικανικές δυνάμεις να αναπτυχθούν για άλλη μια φορά στην Ευρώπη προκειμένου να πολεμήσουν εναντίον της Γερμανίας. Νωρίτερα, το 1941, η Γερμανία εισέβαλε στη Σοβιετική Ένωση, με τον πόλεμο στην Ευρώπη να τερματίζεται όταν ο σοβιετικός στρατός απέκρουσε με επιτυχία τη γερμανική επίθεση και εισέβαλε στο Βερολίνο. Με την προέλαση των Συμμάχων στα δυτικά, οι Γερμανοί ανα-



γκάστηκαν να παραδοθούν τον Μάιο του 1945. Στην Άπω Ανατολή, δύο ατομικές βόμβες που οι Ηνωμένες Πολιτείες έριξαν στη Χιροσίμα και στο Ναγκασάκι σήμαναν το τέλος του πολέμου με την Ιαπωνία, τον Αύγουστο του 1945.

Μετά το 1945 ξέσπασαν επαναστάσεις, αντεπαναστάσεις, εισβολές και πόλεμοι στη Νότια Αμερική, την Αφρική και τη Μέση Ανατολή, και νέες αυτονομιστικές δυνάμεις έκαναν την εμφάνισή τους. Μολονότι η νίκη στην Ευρώπη και στην Άπω Ανατολή είχε εξασφαλίσει τα αυτοκρατορικά συμφέροντα της Βρετανίας, οι λαοί που ζούσαν υπό αποικιακή κυριαρχία άρχισαν να διεκδικούν την ανεξαρτησία και την αυτοδιάθεσή τους. Το αποτέλεσμα ήταν η διάλυση της Βρετανικής Αυτοκρατορίας, η δε πολιτική ελευθερία από τούδε και στο εξής θα επιτυγχανόταν μέσω της «βούλησης του λαού». Τις επόμενες δεκαετίες, πολλές βρετανικές αποικίες απέκτησαν την ανεξαρτησία τους και το βρετανικό αποικιακό σύστημα μετατράπηκε στην Κοινοπολιτεία των Εθνών. Η ευρωπαϊκή αποικιοκρατία, η οποία είχε καλλιεργήσει την πίστη στην ανωτερότητα των ευρωπαϊκών λαών, έφτασε στο τέλος της, και η δημοκρατία και η αυτοδιάθεση έμελλε τώρα να καθορίσουν τις μελλοντικές πολιτικές εξελίξεις.

Με τη λήξη του Β' Παγκοσμίου Πολέμου, ένας νέος ιδεολογικός διαχωρισμός μεταξύ «ελεύθερου δημοκρατικού κόσμου» και «ολοκληρωτικού κομμουνισμού» ήρθε στο προσκήνιο. Προκειμένου να αποτρέψουν την εξάπλωση του κομμουνισμού, οι Ηνωμένες Πολιτείες κήρυξαν πόλεμο εναντίον της Κορέας (1950-1953) και του Βιετνάμ (1955-1975), και καθώς οι εντάσεις μεταξύ της Σοβιετικής Ένωσης και της Δύσης αυξάνονταν, ο κόσμος εισήλθε σε μια περίοδο Ψυχρού Πολέμου και είδε να ξεκινά μια κούρσα πυρηνικών εξοπλισμών. Το 1962, αφού οι Ηνωμένες Πολιτείες είχαν εγκαταστήσει πυρηνικούς πυραύλους στην Τουρκία, η ΕΣΣΔ τοποθέτησε με τη σειρά της πυρηνικές εκρηκτικές κεφαλές στην Κούβα, κοντά στην αμερικανική ενδοχώρα. Οι δύο υπερδυνάμεις ενεπλάκησαν σε μια έντονη αντιπαράθεση, και με δεδομένο το απόθεμα συμβατικών και πυρηνικών εκρηκτικών κεφαλών και στις δύο πλευρές, ένας πόλεμος πλήρους κλίμακας θα οδηγούσε εγγυημένα στην Αμοιβαία Εξασφαλισμένη Καταστροφή (Mutually Assured Destruction – MAD). Οι σοβιετικές αρχές υποχώρησαν και οι πύραυλοι αποσύρθηκαν.

## Η ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΚΑΙ ΗΘΙΚΗ ΤΑΞΗ

Ο 20ός αιώνας σηματοδεύτηκε, επίσης, από ραγδαίες κοινωνικές αλλαγές. Η Βιομηχανική Επανάσταση του 19ου αιώνα στη Βρετανία έφερε τη μηχανοποίηση (κυρίως μέσω της ατμοκίνησης), τη μαζική παραγωγή, καθώς και νέες μορφές μεταφοράς (για παράδειγμα, τα σιδηροδρομικά ταξίδια). Οι

εξελίξεις αυτές όμως έκαναν τις πλούσιες ελίτ ακόμη πιο εύπορες, αυξάνοντας την κοινωνική ανισότητα και εντείνοντας τις ταξικές διαιρέσεις. Παράλληλα, στις αρχές του 20ού αιώνα σημειώθηκε η άνοδος του γυναικείου κινήματος – ο αγώνας για το δικαίωμα των γυναικών να ψηφίζουν στις κυβερνητικές εκλογές (βλ. Hannam, 2012). Το κίνημα αυτό ενέπνευσε μια φεμινιστική ιδεολογία που θα έκανε την εμφάνισή της κατά τη δεκαετία του 1960 για να αμφισβητήσει τις πατριαρχικές αξίες και πρακτικές.

Ύστερα από δύο παγκόσμιους πολέμους, τα νεοσυσταθέντα Ηνωμένα Έθνη (1948), αναλογιζόμενα τις καταστροφικές συνέπειες του ναζισμού και των άλλων ολοκληρωτικών καθεστώτων για την ανθρωπότητα, επιχείρησαν να θεσπίσουν ανθρώπινες αξίες που θα προστάτευαν τα άτομα από πολύ ισχυρές κυβερνήσεις. Ο ναζισμός είχε απαιτήσει την υποταγή του ατόμου στο κράτος ή στο έθνος, ο δε κομμουνισμός απαιτούσε, επίσης, μια παρόμοια αφοσίωση στο κράτος. Η Οικουμενική Διακήρυξη των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου το 1948 και η Ευρωπαϊκή Σύμβαση για τα Ανθρώπινα Δικαιώματα, που τέθηκε σε ισχύ το 1953, σηματοδότησαν την αρχή μιας νέας ηθικής τάξης. Με πολύ αργούς ρυθμούς, ο κόσμος άρχισε να ασπάζεται την ιδέα των ατομικών ανθρωπίνων δικαιωμάτων.

Η μεταπολεμική περίοδος επέφερε, επίσης, μια αλλαγή στα σεξουαλικά ήθη. Στη Βρετανία, η διαθεσιμότητα του αντισυλληπτικού χαπιού (1961) και η νομιμοποίηση της άμβλωσης (1967) και της ομοφυλοφιλίας (1967) φιλελευθεροποίησαν τις σεξουαλικές στάσεις. Μια αναδυόμενη λαϊκή κουλτούρα, που δρούσε παράλληλα με μια νέα καταναλωτική κουλτούρα, προωθούσε τη «νέα ηθική» μιας «επιτρεπτικής κοινωνίας», η οποία κατά τα επόμενα 50 χρόνια θα άλλαζε τις κοινωνικές αξίες σε πολλά μέρη του πλανήτη. Από εκείνη την εποχή, η ιδέα των «ατομικών δικαιωμάτων» άρχισε σταδιακά να επεκτείνεται και να εδραιώνεται, για να αντιπαρατεθεί στις παραδοσιακές ιδέες του «τι είναι σωστό». Ο πολιτισμικός σχολιαστής Clifford Longley (2014) υποστήριξε ότι χάρη στην Οικουμενική Διακήρυξη των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου και στην Ευρωπαϊκή Σύμβαση για τα Ανθρώπινα Δικαιώματα ο πολιτισμός μετακινήθηκε από μια «ηθική βασισμένη στην πάταξη της αμαρτίας» (καθορισμένη σε μεγάλο βαθμό από τις ιουδαίοχριστιανικές διδαχές) προς μια «ηθική βασισμένη στη δικαιοσύνη». Η μετάβαση αυτή εξασφάλιζε, επίσης, μεγαλύτερες προσωπικές ελευθερίες αναφορικά με την κατασκευή και την παρουσίαση του εαυτού. Πράγματι, έκτοτε έχει κάνει την εμφάνισή της μια νέα μορφή ηθικού λόγου, με βάση τον οποίο άνθρωποι όλων των πεποιθήσεων, σεξουαλικών προσανατολισμών και πολιτικών τοποθετήσεων ενώνονται δημόσια για να καταγγείλουν τις διακρίσεις και την αδικία ως το πιο σοβαρό αδίκημα στη νέα ηθική ιεραρχία. Οποιαδήποτε ανταπάντηση από το «βασισμένο στην πάταξη της αμαρτίας» ρεπερτόριο θεωρείται μισαλλόδοξη. Οι αλλαγές

αυτές προκάλεσαν σύγχυση σε πολλούς ανθρώπους με συντηρητικές αξίες και οδήγησαν σε ορισμένες κατάφωρες αντιφάσεις στην πολιτική σφαίρα, όπως ήταν, για παράδειγμα, η νομιμοποίηση του γάμου μεταξύ ομόφυλων ζευγαριών στο Ηνωμένο Βασίλειο από έναν συντηρητικό πρωθυπουργό.

Πρέπει να θυμόμαστε, επίσης, ότι η διαδοχή των γενεών συμβάλλει στην κοινωνική αλλαγή. Καθώς μια γενιά εγκαταλείπει το προσκήνιο, πολύ συχνά εξαφανίζονται μαζί της και οι αξίες της, ενώ νέες αξίες που έχουν αφομοιωθεί από τη νέα γενιά γίνονται αποδεκτές ως ο κανόνας. Σε έναν ταχέως μεταβαλλόμενο τεχνολογικό κόσμο, μια ηθική βασισμένη στα δικαιώματα έχει κατασκευάσει νέους τρόπους σκέψης, ζωής και ύπαρξης. Ο κόσμος όμως αλλάζει ποικιλοτρόπως. Η σύγχρονη ζωή δεν είναι πλέον μια σαφώς εντοπισμένη χωρικά εμπειρία. Τα αεροπορικά ταξίδια, οι επικοινωνίες, η μετανάστευση και οι υπερεθνικές εταιρείες έχουν μεταμορφώσει τον φυσικό και ψυχολογικό κόσμο σε μια παγκοσμιοποιημένη εμπειρία, στην οποία ο χρόνος και η απόσταση αποκτούν νέα νοήματα (Bauman, 2000). Πράγματι, μπορεί ο μαγεμένος κόσμος του Θεού, των αγίων, των πνευμάτων, των αγγέλων ή των θεοτήτων, που ενεργούν ως κινητήριες δυνάμεις στην καθημερινή ζωή των ανθρώπων, να έχει σε μεγάλο βαθμό εξαφανιστεί (Taylor, 2007). Ωστόσο, σήμερα ζούμε σε έναν ψυχολογιοποιημένο κόσμο, στον οποίο η επιστημονική κατανόηση των ατομικών σκέψεων, των κινήτρων και των πράξεων των ανθρώπων έχει γίνει ο εναλλακτικός τρόπος για να επιτύχουμε την κατανόηση του εαυτού.

## Η ΑΝΑΖΗΤΗΣΗ ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗΣ ΚΑΤΑΝΟΗΣΗΣ

Η εμφάνιση της ψυχολογίας και της κοινωνιολογίας στα τέλη του 19ου αιώνα αποτελούσε απόρροια της σκέψης του Διαφωτισμού – μιας θεσμοθετημένης προσπάθειας για την κατανόηση και βελτίωση της ανθρώπινης ύπαρξης με τη βοήθεια ορθολογικών επιστημονικών μέσων. Τον 19ο αιώνα, ο Καρλ Μαρξ (1818-1883), ο Κάρολος Δαρβίνος (1809-1882) και ο Ζίγκμουντ Φρόιντ (1856-1939) παρουσίασαν νέες ιδέες που άσκησαν σημαντική επιρροή σε αυτούς τους νέους επιστημονικούς κλάδους και άλλαξαν τη δυτική διάνοηση. Ο Μαρξ υποστήριξε μια προλεταριακή επανάσταση που θα έβαζε τέλος στον καπιταλισμό και στην κοινωνική ανισότητα, ενώ ο Δαρβίνος ισχυρίστηκε ότι υπεύθυνη για τη ζωή πάνω στη γη είναι η εξέλιξη μέσω της φυσικής επιλογής, και όχι ο Θεός. Ο Φρόιντ, από τη μεριά του, μέσω των θεραπευτικών συνεδριών του εξέφρασε την άποψη ότι η παρουσία εσωτερικών, απροσπέλαστων, σεξουαλικοποιημένων πηγών σύγκρουσης εντός του ατόμου βρίσκεται στη ρίζα κάθε ανθρώπινης συμπεριφοράς. Τι επίδραση είχαν αυτές οι ιδέες στο πολιτικό τοπίο; Η ιστορία του 20ού αιώνα αποδεικνύει ότι οι ιδέες είναι

εξίσου ισχυρές με τις υλικές δυνάμεις. Ο Μαρξ ενέπνευσε μια κομμουνιστική επανάσταση στη Ρωσία και το έργο του Δαρβίνου έφερε μια «κοσμική επανάσταση» που προσπάθησε να υπονομεύσει κάθε μορφή θρησκευτικής εξήγησης και θρησκευτικής εξουσίας. Και τη δεκαετία του 1960 –ωσάν η εσωτερικευμένη σεξουαλική σύγκρουση να αναδυόταν από την καταπιεσμένη κατάσταση στην οποία βρισκόταν η κοινωνία–, η έμφαση του Φρόιντ στη σεξουαλικότητα χρησιμοποιήθηκε από κάποιους κύκλους για να δικαιολογήσει τη σεξουαλική επανάσταση.

Λιγότερο γνωστό ίσως είναι το γεγονός ότι οι εξελικτικές ιδέες του Δαρβίνου προκάλεσαν μια ανίερη συμμαχία ανάμεσα στην επιστήμη και στην πολιτική. Ο εξάδελφος του Δαρβίνου, Francis Galton (1822-1911) χρησιμοποίησε εξελικτικά επιχειρήματα για να προωθήσει την επιστήμη της **ευγονικής**, η οποία αναζητούσε τρόπους βελτίωσης της σωματικής ποιότητας του ανθρώπινου πληθυσμού (Fanchner, 1979). Ο Galton αρχικά πρότεινε τον επιχορηγούμενο από το κράτος σχεδιασμένο γάμο μεταξύ εξαιρετικά ευφυών ατόμων ως μια στρατηγική για την παραγωγή απογόνων ανώτερης ποιότητας (Fanchner, 1985). Εντούτοις, μέχρι τη δεκαετία του 1930, κάποιες άλλες μέθοδοι, όπως η στέρωση των εγκληματιών και των «νοητικά ελαττωματικών», είχαν γίνει κοινή πρακτική σε μέρη όπως οι Ηνωμένες Πολιτείες. Οι ιδέες της ευγονικής διαδόθηκαν σε ολόκληρο τον κόσμο. Αυτό που ξεκίνησε στη Βρετανία του 19ου αιώνα ως ένα σχέδιο κοινωνικής μηχανικής βασισμένης στις κοινωνικές τάξεις εξελίχθηκε εντέλει σε μια φυλετική θεωρία που τοποθετούσε ορισμένες κοινωνικές και εθνοτικές ομάδες στο κατώτατο στάδιο της εξελικτικής κλίμακας – ένα επιχείρημα που χρησιμοποιήθηκε στη ναζιστική Γερμανία για να δικαιολογήσει τη συστηματική εξόντωση των αναπήρων και τη γενοκτονία έξι εκατομμυρίων Εβραίων (Hothersall, 2004). Θα μπορούσαμε να αναρωτηθούμε αν υπάρχουν σήμερα ενεργές επιστημονικές ιδεολογίες (εντός ή εκτός της ψυχολογίας) οι οποίες καθιστούν ορισμένες ομάδες ευάλωτες. Η απάντηση είναι ότι θα πρέπει να είμαστε επιφυλακτικοί απέναντι σε οτιδήποτε μοιάζει με «πολιτική ιδεολογία μεταμφιεσμένη σε επιστήμη», και κάθε φορά που διαβάζουμε επιστημονικά ευρήματα, καλά θα κάνουμε να αναρωτηθούμε: Ποιος έχει να κερδίσει από αυτή την οπτική; Τίνος τα συμφέροντα εξυπηρετούνται; Πού μας οδηγεί αυτή η έρευνα; Ποιες είναι οι επιπτώσεις; Υπάρχουν πολιτικά κίνητρα πίσω από την έρευνα; Ποιος τη χρηματοδοτεί και για ποιο σκοπό; Η κατανόηση της πολιτικής φύσης της ψυχολογίας (και της επιστήμης) είναι ίσως εξίσου σημαντική με την κατανόηση της ψυχολογικής φύσης της πολιτικής.

## ΨΥΧΟΛΟΓΙΑ: ΕΝΑΣ ΝΕΟΣ ΤΡΟΠΟΣ ΘΕΑΣΗΣ ΤΟΥ ΚΟΣΜΟΥ

Η ψυχολογία πρότεινε έναν νέο τρόπο μελέτης της ανθρώπινης ύπαρξης, με το περιεχόμενο και την εστίασή της να αντανakλούν τις ανάγκες του πολιτισμικού πλαισίου. Στη μεταπολεμική περίοδο άρχισαν να σχηματίζονται επιμέρους κλάδοι εντός της ψυχολογίας, προκειμένου να καλύψουν τις ιδιαίτερες ανάγκες του στρατού και του ευρύτερου καπιταλιστικού εγχειρήματος (βλ. Wexler, 1983· επίσης Richards, 2002). Οι κλάδοι αυτοί περιλάμβαναν τη βιομηχανική, την καταναλωτική, την εργασιακή, την επαγγελματική και τη στρατιωτική ψυχολογία, καθώς και την ψυχολογία της διαφήμισης. Εξελίξεις σημειώθηκαν, επίσης, στην οικονομική ψυχολογία, στην ψυχολογία της εργονομίας, του αθλητισμού και της υγείας. Επιπλέον, πολλές μελέτες στην κοινωνική ψυχολογία είχαν άμεσο ή έμμεσο στόχο να προσφέρουν μια εξήγηση για το Ολοκαύτωμα (π.χ. Adorno, Frenkel-Brunswick, Levinson, & Sanford, 1950· Asch, 1951, 1952· Milgram, 1963· Tajfel, 1974· Zimbardo, 1969). Η πολιτική ψυχολογία δεν διέφερε ως προς αυτό το σημείο. Πράγματι, μία από τις αρχές της είναι ότι η έρευνα πρέπει να «αποκρίνεται και να σχετίζεται με τα προβλήματα της κοινωνίας» (Hermann, 1986, σ. 2). Συνολικά, θα μπορούσαμε να πούμε ότι η προσέγγιση της πολιτικής ψυχολογίας έχει αναπαραγάγει τις παραδόσεις και τις μεταβαλλόμενες θέσεις της επιστήμης της οποίας αποτελεί επιμέρους κλάδο, μολονότι η προέλευσή της μπορεί να ανιχνευθεί σε διαφορετικούς χρόνους και σε διαφορετικά γεγονότα σε διαφορετικές χώρες (βλ. Monroe, 2002· Stone & Schaffner, 1988). Από τη δεκαετία του 1940 έως τη δεκαετία του 1960, η κύρια εστίαση της πολιτικής ψυχολογίας αφορούσε τις σχέσεις μεταξύ προσωπικότητας και πολιτικής και τροφοδοτούνταν σε μεγάλο βαθμό από την ψυχαναλυτική ψυχολογία, ενώ καθώς οι κοινωνικοί ψυχολόγοι άρχισαν να εξερευνούν τη θεωρία και την αλλαγή των στάσεων τη δεκαετία του 1950, οι πολιτικοί ψυχολόγοι άρχισαν να μελετούν τα μοτίβα ψήφου και τα συστήματα πειποθήσεων. Στις αρχές της δεκαετίας του 1970, οι συμπεριφοριστικές προσεγγίσεις έδωσαν τη θέση τους σε μια πιο γνωστική προσέγγιση της κατανόησης της πολιτικής συμπεριφοράς (Rahn, Sullivan, & Rudolph, 2002).

Δεδομένων αυτών των εξελίξεων, θα μπορούσαμε να θέσουμε το εξής ερώτημα: Ποια είναι η φύση της πολιτικής ψυχολογίας σήμερα; Το πρώτο εγχειρίδιο πολιτικής ψυχολογίας (*Handbook of Political Psychology* των Sears, Huddy, & Jervis, 2003) αναγνώριζε ότι δεν υπάρχει *μία πολιτική ψυχολογία* – και ότι τα πάντα, από την κοινωνική νόηση έως την ανάλυση λόγου και τη φροϋδική ψυχοδυναμική, αποτελούν αναπόσπαστο μέρος του κλάδου. Η πολιτική ψυχολογία, επομένως, προσφέρει μια πλούσια ποικιλία προσεγγίσεων χωρίς ένα και μοναδικό σύνολο υποθέσεων. Επιπλέον, είναι διεπιστημονική,

δεδομένου ότι αντλεί πληροφορίες από την πολιτική, την ψυχολογία, την κοινωνική ψυχολογία, τις διεθνείς σχέσεις, την κοινωνιολογία, την ανθρωπολογία, τα οικονομικά, τη φιλοσοφία, τα μέσα ενημέρωσης, τη δημοσιογραφία και την ιστορία. Επειδή όμως κάθε επιστημονικός κλάδος έχει τη δική του εννοιολογική γλώσσα και τη δική του μεθοδολογία, ο θεωρητικός διάλογος μεταξύ των κλάδων μπορεί να αποδειχθεί δύσκολος. Παρ' όλα αυτά, δεν πρέπει σε καμία περίπτωση να υποτιμάται η σημασία τού να επιζητούμε τον διάλογο και να ακούμε αυτά που έχουν να μας πουν οι άλλοι επιστημονικοί κλάδοι.

Στην πολιτική ψυχολογία υπάρχει η παραδοχή ότι όταν μελετάμε την πολιτική συμπεριφορά, «το πλαίσιο μπορεί να κάνει τη διαφορά» (Herman, 1986, σ. 2). Θα μπορούσαμε να επεκτείνουμε αυτή την ιδέα και να σκεφτούμε όχι απλώς τους ανθρώπους σε διαφορετικά πλαίσια που επιτρέπουν ή αποκλείουν ορισμένες ενέργειες, αλλά και την ανθρώπινη συμπεριφορά σε διαφορετικούς πολιτισμούς και σε διαφορετικές εποχές. Η αναγνώριση της εξειδικευμένης ως προς το πλαίσιο φύσης της ανθρώπινης συμπεριφοράς θα μας βοηθήσει να προφυλαχθούμε από τον θεωρητικό ιμπεριαλισμό – την τάση να επιβάλλουμε σε άλλους πολιτισμούς θεωρίες, έννοιες ή εξηγήσεις προερχόμενες από έναν πολιτικά και οικονομικά κυρίαρχο πολιτισμό. Πρέπει, επομένως, να ελέγχουμε ότι οι υποθέσεις, οι εξηγήσεις, οι εννοιολογικές κατασκευές, οι ταξινομήσεις και οι θεωρίες μας είναι κατάλληλες για άλλα πολιτισμικά περιβάλλοντα. Για παράδειγμα, ακόμη και οι ευρείες γραμμικού τύπου ταξινομήσεις μεταξύ φιλελεύθερων και συντηρητικών που κυριαρχούν στην αμερικανική πολιτική αποκτούν διαφορετικό νόημα στην Ευρώπη και σε άλλα μέρη του κόσμου.

## Η ΕΠΙΡΡΟΗ ΤΗΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ ΣΤΗΝ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΨΥΧΟΛΟΓΙΑ

Με δεδομένη την ευρεία και πολυσυλλεκτική προσέγγιση της πολιτικής ψυχολογίας, πρέπει να δεχθούμε ότι διαφορετικές προσεγγίσεις ενδέχεται να οδηγήσουν σε πολύ διαφορετικά συμπεράσματα. Πράγματι, η πολιτική φιλοσοφία μας μπορεί να επηρεάσει την κατανόησή μας ή την ερμηνεία μας για την ανθρώπινη κατάσταση. Για να γίνει αυτό ευκρινές, ας εξετάσουμε μια πρόταση: *Το είδος της κοινωνίας στην οποία ζούμε καθορίζει το είδος της εξήγησης που δίνουμε για την ανθρώπινη συμπεριφορά.* Για παράδειγμα, οι θρησκευτικές κοινωνίες (όπου τα θρησκευτικά πιστεύω έχουν προτεραιότητα έναντι της επιστήμης) πιθανότατα θα επιστρατεύσουν θρησκευτικές πεποιθήσεις και έννοιες για να εξηγήσουν την ανθρώπινη συμπεριφορά, όπως «Ο Θεός με ευλόγησε», «Οι άπιστοι συμπεριφέρονται έτσι διότι...», και ούτω

καθεξής. Αντίστοιχα, σε κοινωνίες στις οποίες τα επιστημονικά ευρήματα υπερισχύουν έναντι της θρησκευτικής εξήγησης, θα χρησιμοποιηθεί η επιστήμη για να εξηγήσει την ανθρώπινη συμπεριφορά – ιδιαίτερα εκείνες τις συμπεριφορές που δεν μας αρέσουν ή δεν κατανοούμε. Για παράδειγμα, είναι πιθανό να βασιστούμε στη γενετική ή στην ιδέα της ελαττωματικής χημείας του εγκεφάλου στην προσπάθειά μας να εξηγήσουμε ορισμένες μορφές εγκληματικής συμπεριφοράς. Έχοντας την επιστήμη ως κύρια πηγή γνώσης, πιθανότατα πιστεύουμε ότι η δική μας προσέγγιση είναι ορθολογική, εύλογη και αντικειμενική και ότι, πάνω απ' όλα, αναζητούμε τεκμηριωμένα επιχειρήματα. Με αυτόν τον τρόπο είναι πιθανό να καταλήξουμε να βλέπουμε την κοινωνία μας ως *ιδεολογικά ουδέτερη*. Αν όμως ρίξουμε μια πιο προσεκτική ματιά, δεν αποκλείεται να ανακαλύψουμε ότι η δυτική κουλτούρα είναι εμποτισμένη με ιδεολογίες των οποίων την ύπαρξη δεν είχαμε συνειδητοποιήσει ποτέ μέχρι τώρα, και ότι αυτό έχει επιπτώσεις στον τρόπο με τον οποίο εξηγούμε γεγονότα και αποτελέσματα.

Ας σκεφτούμε μια βασική πολιτική φιλοσοφία που είναι θεμελιώδης για την πολιτική του δυτικού κόσμου: τον **φιλελευθερισμό**. Ο φιλελεύθερος νους θεωρείται ορθολογικός και συνετός και ενστερνίζεται την έννοια των δικαιωμάτων, της επιλογής και της αυτονομίας. Πρωταρχικός στόχος μιας φιλελεύθερης κοινωνίας είναι η μεγιστοποίηση των ατομικών ελευθεριών. Η αμερικανική κοινωνία, για παράδειγμα, θεμελιώθηκε πάνω στην έννοια της διατήρησης της ατομικής αυτονομίας και ελευθερίας (Farr, 1996). Έχουμε, επίσης, επίγνωση του γεγονότος ότι ζούμε σε μια κοινωνία κυριαρχούμενη από τον **καπιταλισμό**, ο οποίος διακρίνεται από τρία βασικά χαρακτηριστικά: την ιδιωτική ιδιοκτησία, την ελεύθερη αγορά και το κέρδος (βλ. Bowles, 2012).

Δεν είναι τυχαίο ότι ο φιλελευθερισμός και ο καπιταλισμός έχουν μια κοινή ρίζα – ένα κοινό υποκείμενο: *το άτομο και την ελευθερία του ατόμου*. Πράγματι, «οι φιλελεύθεροι υπηρετούν *επίσημα* τον ατομικισμό» (Vincent, 1992, σ. 32), και ο **ατομικισμός** ως πολιτική φιλοσοφία υποστηρίζει την ιδέα ότι «το άτομο είναι πιο πραγματικό από την κοινωνία και προηγείται αυτής» (σ. 32). Οι επικριτές, ωστόσο, ισχυρίζονται ότι ο ατομικισμός *ως φιλοσοφία του τρόπου ζωής*, δηλαδή μιας ζωής βασισμένης στην ιδιοτέλεια, στον αυτοκαθορισμό και στην αυτάρκεια, έχει πιθανότατα οδηγήσει σε μια ευρέως διαδεδομένη απληστία, απώλεια του αισθήματος της κοινότητας, μείωση της πολιτικής και θρησκευτικής συμμετοχής, εγκληματικότητα, φόβο για την εγκληματικότητα, αδιαφορία για το περιβάλλον, κατάθλιψη και αυτοκτονία. Παρ' όλα αυτά, ο ατομικισμός εξακολουθεί να παίζει κεντρικό ρόλο στη ζωή των ανθρώπων στη Δύση. Για παράδειγμα, πιστεύουμε ότι οι άνθρωποι θα πρέπει να είναι ελεύθεροι να επιδιώκουν τα προσωπικά τους συμφέροντα και ότι με αυτόν τον τρόπο ωφελούν την κοινωνία και την οικονομία. Πιστεύουμε, επίσης, ότι

απονέμεται δικαιοσύνη όταν τα άτομα θεωρούνται υπεύθυνα για τα εγκλήματα και τα παραπτώματά τους, τα οποία συνήθως διαπράττονται εναντίον άλλων ατόμων ή σε βάρος της ατομικής περιουσίας – και όχι εναντίον μιας θρησκευτικής ή κρατικής ιδεολογίας, της κοινότητας ή του έθνους. Ο ατομικισμός ενστερνίζεται, επίσης, την ιδέα των ατομικών ανθρώπινων δικαιωμάτων.

## ΕΝΤΟΠΙΖΟΝΤΑΣ ΤΙΣ ΡΙΖΕΣ ΤΗΣ ΑΝΘΡΩΠΙΝΗΣ ΣΥΜΠΕΡΙΦΟΡΑΣ

Το ερώτημα που τίθεται είναι το εξής: Αν έχουμε κοινωνικοποιηθεί σε μια κοινωνία θεμελιωμένη στον φιλελευθερισμό και στον ατομικισμό, όπου η ελευθερία του ατόμου είναι κεφαλαιώδους σημασίας, πώς μπορεί να βλέπουμε τον κόσμο; Τι είδους κοινωνιοψυχολογική εξήγηση είναι πιθανότερο να δώσουμε όταν παρατηρούμε την ανθρώπινη συμπεριφορά; Πού είναι πιθανότερο να αναζητήσουμε την αιτία της – στην ψυχολογία του ατόμου ή στις κοινωνικές και πολιτικές συνθήκες; Με τις ατομικιστικές πεποιθήσεις μας σε πρώτο πλάνο, πώς θα μπορούσαμε να εξηγήσουμε, για παράδειγμα, τη φτώχεια; Σε ένα άκρως ανταγωνιστικό οικονομικό σύστημα, αναπόφευκτα κάποιοι θα τα καταφέρνουν καλύτερα από άλλους. Εάν όμως θέλουμε να κατανοήσουμε την ψυχολογία της κοινωνικής ανισότητας, η ανάλυσή μας θα είναι πολύ περιορισμένη αν σταθούμε αποκλειστικά στο «άτομο», κάνοντας υποθέσεις σχετικά με τους λόγους για τους οποίους κάποιος τα καταφέρνει καλά (π.χ. λόγω της σκληρής δουλειάς και της νοητικής προσπάθειάς του) ή όχι και τόσο καλά (π.χ. λόγω έλλειψης πρωτοβουλίας, φιλοδοξίας ή σωματικής και νοητικής προσπάθειας). *Πρέπει να διερευνήσουμε τη φύση του συστήματος μέσα στο οποίο προκλήθηκε η ανισότητα. Πρέπει να αναρωτηθούμε σε ποιο βαθμό το σύστημα συμβάλλει στη συμπεριφορά;* Αυτό σημαίνει ότι οι παρατηρούμενες ανισότητες μπορεί να είναι ιδιότητες των συστημάτων και όχι των ατόμων.

Στις καθημερινές ειδήσεις βλέπουμε συχνά το ζήτημα αυτό να γίνεται κεντρικό σε άλλα πλαίσια. Για παράδειγμα, κάθε φορά που διαπράττεται μια μαζική δολοφονία στις Ηνωμένες Πολιτείες, ο εντοπισμός της ρίζας αυτής της συμπεριφοράς –είτε στο άτομο είτε στο πολιτικό-πολιτισμικό πλαίσιο– προσελκύει τη δημόσια προσοχή. Οι σχολιαστές των μέσων ενημέρωσης και οι πολιτικοί λένε συχνά ότι κάτι πρέπει να γίνει με την «κουλτούρα των όπλων» στις ΗΠΑ. Δεδομένου όμως ότι η οπλοφορία στις Ηνωμένες Πολιτείες συνιστά συνταγματικό δικαίωμα, η συνήθης απάντηση από ισχυρές ομάδες όπως η NRA (National Rifle Association<sup>5</sup>) είναι ότι τα όπλα δεν αποτελούν το πρό-

5. Σ.τ.Ε.: Η National Rifle Association of America (NRA), η Εθνική Ένωση Οπλοκατοχής



βλημα, αλλά ότι το πρόβλημα είναι οι άνθρωποι – τα άτομα που τα χρησιμοποιούν. Σε αυτή την ανάλυση έχουμε να κάνουμε μια σημαντική επιλογή. Μπορούμε να δούμε τις πολιτικές συνθήκες, εν προκειμένω το δικαίωμα στην οπλοφορία, είτε ως το πλαίσιο ή το περιβάλλον εντός του οποίου απλώς εμφανίζεται η συμπεριφορά, είτε ως έναν παράγοντα που διαμορφώνει ή καθορίζει ουσιαστικά αυτή τη συμπεριφορά.

Αν όντως ισχύει ότι το κοινωνικό και το πολιτικό σύστημα διαμορφώνουν την ανθρώπινη συμπεριφορά, θα μπορούσαμε να διερωτηθούμε: Ποιες διαδικασίες εμπλέκονται; Αξίζει να σταθούμε λιγάκι στο ερώτημα αυτό. Ο κοινωνικός φιλόσοφος George Herbert Mead (1934) υποστήριξε ότι η αίσθηση του εαυτού μας αναπτύσσεται σε σχέση με άλλους (εαυτούς), και ότι γεννιόμαστε σε ένα κοινωνικό περιβάλλον στο οποίο άλλοι έχουν ήδη εσωτερικεύσει τις αξίες του πολιτισμού. Με αυτόν τον τρόπο, είτε το συνειδητοποιούμε είτε όχι, μας επιβάλλονται οι αξίες του κοινωνικού, οικονομικού και πολιτικού συστήματος. Θα μπορούσαμε, επομένως, να σκεφτούμε: Σε ποιο βαθμό η συμπεριφορά στη Δύση καθορίζεται ή διαμορφώνεται από το κοινωνικό, οικονομικό και πολιτικό σύστημα; Μπορούμε ίσως να καταλάβουμε πώς ένα ολοκληρωτικό πολιτικό σύστημα μπορεί να επηρεάζει τον νου και τη συμπεριφορά των πολιτών του, ενδεχομένως όμως να μην αναγνωρίζουμε πλήρως τον τρόπο με τον οποίο μας επηρεάζει το σύστημα στο οποίο ζούμε. Κατά τη διάρκεια του Ψυχρού Πολέμου, οι σχολιαστές στη Δύση δεν δυσκολεύονταν καθόλου να εντοπίσουν την καταπίεση στην όψη των ανθρώπων που ζούσαν στο κομμουνιστικό μπλοκ, και να αποδώσουν την έλλειψη ηθικού τους στην έλλειψη προσωπικής ελευθερίας από την άλλη, όμως, ελάχιστα τους προβληματίζε ο τρόπος με τον οποίο ο νέος υλισμός και η νέα καταναλωτική ιδεολογία υπονόμειαν την κοινωνική συνοχή και τις παραδοσιακές αξίες στη Δύση. Ούτε καταβλήθηκαν ανάλογες προσπάθειες να εξηγηθούν τα προσωπικά και τα κοινωνικά προβλήματά μας με όρους αστοχιών του δικού μας συστήματος, παρόλο που θεωρούσαμε ότι η δική τους συμπεριφορά είχε συστημικές αιτίες.

Συν τοις άλλοις, η πρόταση ότι η ανθρώπινη συμπεριφορά έχει τις ρίζες της στο κοινωνικό, οικονομικό και πολιτικό σύστημα μας επιτρέπει να δούμε και τη δική μας συμπεριφορά υπό ένα νέο πρίσμα, εξετάζοντας εναλλακτικές εξηγήσεις για τη διάθεση, την ψυχική δυσφορία, τη βία, το έγκλημα, τις διακρίσεις και την τρομοκρατία. Ο ατομικισμός προωθεί την ιδέα πως ό,τι σκεφτόμαστε, λέμε και κάνουμε πηγάζει από το ίδιο το άτομο, αλλά όσο επιμένουμε να αναζητούμε απαντήσεις στην ατομική προσωπικότητα, αδυνατούμε

---

στις ΗΠΑ είναι μια οργάνωση που υπερασπίζεται το δικαίωμα της οπλοκατοχής στη συγκεκριμένη χώρα. Στην NRA έχει ασκηθεί έντονη κριτική για προσπάθεια άσκησης επιρροής ή ωμής παρέμβασης στη σχετική με τα όπλα νομοθεσία και πολιτική.

να εξετάσουμε τις κοινωνικές και πολιτικές συνθήκες. Το σημείο εκκίνησης για μια συζήτηση και αντιπαράθεση σχετικά με την προέλευση της ανθρώπινης συμπεριφοράς σε μια αληθινά πολιτική ψυχολογία οφείλει να είναι κατ' αρχάς το κοινωνικό, οικονομικό και πολιτικό σύστημα, πριν περάσουμε σε οποιαδήποτε ουσιαστικά συμπεράσματα για τον ρόλο της ατομικής προσωπικότητας ή της ατομικής νόησης. Οι ιστορικοί της κοινωνικής ψυχολογίας έχουν υποστηρίξει συστηματικά ότι ο ατομικισμός διαμόρφωσε την ανάπτυξη της βορειοαμερικανικής κοινωνικής ψυχολογίας (Farr, 1996· Graumann, 1986· Greenwood, 2004· Pepitone, 1981), και ο **μεθοδολογικός ατομικισμός** –η ιδέα ότι οι εξηγήσεις των κοινωνικών σχέσεων και διαδικασιών *πρέπει να ξεκινούν με αναφορά στα άτομα*, επειδή τα άτομα είναι τα δομικά συστατικά της κοινωνίας– αποτελεί θεμελιώδες στοιχείο αυτής της προσέγγισης (βλ. Allport, 1933).

Πώς επηρεάζει ο ατομικισμός τον τρόπο με τον οποίο προσεγγίζουμε και κατανοούμε τον κοινωνικό κόσμο; Φανταστείτε ότι μας έχει ζητηθεί να μελετήσουμε τον «στρατό» και να διατυπώσουμε μια θεωρητική περιγραφή του τρόπου λειτουργίας του, η οποία θα πρέπει να περιλαμβάνει έναν βαθμό κατανόησης του πώς σκέφτονται οι στρατιώτες ατομικά. Στη Βρετανία θα μπορούσαμε αμέσως να σκεφτούμε με όρους βαθμού στη στρατιωτική ιεραρχία, που αντανακλά την ταξική δομή της βρετανικής κοινωνίας. Παραδοσιακά, οι αξιωματικοί στρατολογούνται από τις μεσαίες και ανώτερες τάξεις, ενώ οι κατώτεροι σε βαθμό στρατιωτικοί προέρχονται από οικογένειες απλών εργαζομένων – μια διαφορά που αντανακλά, επίσης, διαφορετικά επίπεδα εκπαίδευσης. Σε αυτό το πλαίσιο, η έννοια του «στρατού» είναι μια εικόνα που αντικατοπτρίζει τις υφιστάμενες ταξικές σχέσεις στον εξωτερικό κόσμο. Αυτή η πολύ συγκεκριμένη κατανόηση παρέχει όχι μόνο μια αποτύπωση των κοινωνικών δυναμικών που διέπουν τον θεσμό, αλλά και ένα πλαίσιο αντίληψης εννοιών όπως το status, η εξουσία, η υπακοή, η ιεραρχία και ούτω καθεξής. Στη Βρετανία, επομένως, ο βαθμός και η κοινωνική τάξη είναι θεμελιακά στοιχεία για την κατανόηση του «στρατού».

Για όσους προσυπογράφουν τον μεθοδολογικό ατομικισμό, η παραπάνω ανάλυση είναι υπερβολικά κοινωνιολογική· αυτό που απαιτούν είναι μια ανάλυση του στρατού με όρους σωματικών και ψυχικών καταστάσεων και εμπειριών των ατόμων, εφόσον αυτός απαρτίζεται από άτομα. Παραδείγματα της προσέγγισης αυτής είναι οι έρευνες που πραγματοποιήθηκαν σε Αμερικανούς στρατιώτες μετά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο. Οι Stouffer, Suchman, Devinney, Star και Williams (1949), σε μια δημοσκοπική μελέτη στην οποία έλαβαν μέρος περισσότεροι από μισό εκατομμύριο στρατιώτες από τις ΗΠΑ που υπηρετούσαν σε διάφορα μέρη σε ολόκληρο τον κόσμο, εξέτασαν τις προσωπικές προτιμήσεις και στάσεις των συμμετεχόντων για μια σειρά από ζητήματα. Η εκδοχή της κοινωνικής πραγματικότητας που προέκυψε από αυτή τη μελέτη βασίστηκε

στα (κοινά) μοτίβα που ανέδειξαν τα δεδομένα από τα διάφορα δείγματα των συμμετεχόντων. Η συγκεκριμένη ψυχολογική έρευνα ήταν «κοινωνική» στον βαθμό που αναζητούσε πληροφορίες για τον κοινωνικό κόσμο, βασιζόταν όμως σε μια συγκέντρωση ατομικών απαντήσεων. Πράγματι, παρόμοιες μέθοδοι υιοθετούνται σήμερα για τις δημοσκοπήσεις και τις έρευνες αγοράς.

Αυτό, ωστόσο, στο οποίο αποτυγχάνει να αποκτήσει πρόσβαση η προσέγγιση του μεθοδολογικού ατομικισμού είναι τα νοήματα που δημιουργεί η κοινωνική δομή, εν προκειμένω η κοινωνική τάξη, η οποία καθορίζει σε μεγάλο βαθμό το πώς συμπεριφέρονται οι άνθρωποι. Η εφαρμογή της «δημοσκοπικής» προσέγγισης στη μελέτη του βρετανικού στρατού θα στερούνταν αυτά τα σημαντικά κοινωνικά και δομικά στοιχεία που κάνουν τον στρατό κατανοητό στους ανθρώπους που τον απαρτίζουν. Έτσι, δεν θα μπορούσαμε να εξηγήσουμε πλήρως τη συμπεριφορά ενός Βρετανού στρατιώτη κατά τη διάρκεια του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου ή του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου, για παράδειγμα, αν προσπαθούσαμε απλώς να κατανοήσουμε «τι συνέβαινε μέσα στο κεφάλι του». Υπάρχει ένα ολόκληρο κοινωνικό και πολιτισμικό πλαίσιο αναφορικά με τις σχέσεις εξουσίας που υπάρχουν στο ευρύτερο πολιτισμικό περιβάλλον, το οποίο πρέπει να ληφθεί υπόψη. Αυτοί οι πολύ διαφορετικοί τρόποι εξέτασης του «στρατού» παράγουν δύο πολύ διαφορετικές περιγραφές. Το ερώτημα είναι: Ποια από τις δύο αντικατοπτρίζει με μεγαλύτερη ακρίβεια την κοινωνική πραγματικότητα;

## ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΝΟΗΣΗ

Μια σύντομη επισκόπηση του *Oxford Handbook of Political Psychology* (Huddy, Sears, & Levy, 2013b) αποκαλύπτει ότι υπάρχει μια διακριτή αμερικανική χροιά στην πολιτική ψυχολογία, με την έννοια ότι το άτομο βρίσκεται στο επίκεντρο. Πράγματι, οι περισσότερες κοινωνιοψυχολογικές έρευνες που διεξάγονται στην πολιτική ψυχολογία εμπίπτουν στο πεδίο της κοινωνικής νόησης, η οποία τείνει να εντοπίζει την πηγή της συμπεριφοράς στο άτομο με τη μορφή μιας στάσης, ενός στερεότυπου, ενός παράγοντα της προσωπικότητας ή μιας αιτιακής απόδοσης. Η κοινωνική νόηση έκανε την εμφάνισή της τη δεκαετία του 1960 ως μια προσέγγιση της κοινωνικής ψυχολογίας που ήταν άμεσα επηρεασμένη από τη γνωστική ψυχολογία και ιδιαίτερα από τη θεωρία της επεξεργασίας πληροφοριών. Στο πλαίσιο της μελέτης κοινωνικών φαινομένων όπως οι διαπροσωπικές, οι ενδοπροσωπικές, οι διομαδικές και οι ενδοομαδικές σχέσεις, εστιάζεται στον ρόλο των ατομικών νοητικών ικανοτήτων, όπως είναι η προσοχή, η αντίληψη, η κρίση και η μνήμη (βλ. Forgas, 1981· επίσης Fiske & Taylor, 1984).

Εντούτοις, η προσέγγιση αυτή αδυνατεί σε μεγάλο βαθμό να αναγνωρίσει, να εξηγήσει και να θεωρητικοποιήσει το κοινωνικό και το πολιτικό πλαίσιο. Για τους κοινωνικούς ψυχολόγους που υιοθετούν μια περισσότερο κοινωνιολογική προσέγγιση, το ερμηνευτικό πλαίσιο της κοινωνικής νόησης είναι υπερβολικά «γνωστικό» και οι πολυπλοκότητες του πολιτικού κόσμου δεν είναι εφικτό να εξηγηθούν με τέτοιους όρους. Η ψυχολογιοποίηση των ερμηνειών όταν υπάρχουν δομικές, πολιτισμικές ή κοινωνικές αιτίες της συμπεριφοράς ισοδυναμεί με την υιοθέτηση μιας διαδικασίας μυστικοποίησης, στην οποία η πραγματική αιτία αντικαθίσταται από μια ψευδή αιτία (βλ. Cherry, 1995, και την επανερμηνεία της για το φαινόμενο της παρέμβασης του παρισταμένου). Η ιδέα ότι η ανθρώπινη συμπεριφορά πηγάζει από το εσωτερικό ενός αποπλαισιωμένου ατόμου παραγνωρίζει το γεγονός ότι αυτό που σκεφτόμαστε, πιστεύουμε και κάνουμε είναι σε μεγάλο βαθμό προϊόν των **σχέσεων εξουσίας** και των **πολιτικών ταυτότητας** που είναι συνυφασμένες με την κοινωνική τάξη πραγμάτων. Μολταυτά, η κοινωνική νόηση παραμένει η κυρίαρχη προσέγγιση στην κοινωνική ψυχολογία.

## ΜΙΑ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ ΣΤΗΝ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΨΥΧΟΛΟΓΙΑ

Τι θα πρέπει, λοιπόν, να συμπεράνουμε από αυτή τη διανοητική διχοτόμηση στην κοινωνική ψυχολογία; Από τη μία πλευρά, δεν μπορούμε να αγνοήσουμε ή να υποβαθμίσουμε τον ρόλο της κοινωνικής δομής, του πολιτισμού ή άλλων κοινωνιακών παραγόντων στις αναλύσεις μας· από την άλλη πλευρά, όμως, η εμπειρία μάς λέει ότι ούτε τον ρόλο του ατόμου μπορούμε να αγνοήσουμε. Τα άτομα αντιλαμβάνονται, διαμορφώνουν κρίσεις, αποδίδουν αιτιακή συνάφεια, κάνουν σκέψεις στις οποίες υπάρχουν προκαταλήψεις και διακρίσεις, και –στην περίπτωση των πολιτικών ελίτ– λαμβάνουν αποφάσεις που επηρεάζουν εκατομμύρια ζωές. Οι Doise και Staerklé (2002) τάσσονται υπέρ μιας κοινωνιακής προσέγγισης που συνεκτιμά τόσο την ατομική γνωστική λειτουργία όσο και τους κοινωνιακούς παράγοντες, και υποστηρίζουν ότι η **θεωρία των κοινωνικών αναπαραστάσεων** (SRT) (Moscovici, 1961/1976) παρέχει μια θεωρητική γέφυρα μεταξύ του ατομικού και του κοινωνικού. Η θεωρία των κοινωνικών αναπαραστάσεων εστιάζεται στις *οργανωτικές αρχές* που κατευθύνουν τη σκέψη, τον λόγο, τις αλληλεπιδράσεις και την κατανόηση των ανθρώπων – ενώ ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει ο τρόπος με τον οποίο χρησιμοποιούν τη γλώσσα και τις **εννοιολογικές κατασκευές**. Η θεωρία ασχολείται κυρίως με το πώς δημιουργείται η καθημερινή (μη ειδική) γνώση (οι εκφράσεις και η κατανόηση των καθημερινών ανθρώπων) σε συγκεκριμένα κοινωνικά περιβάλλοντα. Για παράδειγμα, όταν ανακλύπεται μια σύγκρουση,

όλα τα εμπλεκόμενα μέρη έχουν διαφορετικές πολιτικές θέσεις, πολιτισμικές πεποιθήσεις και ιστορίες. Πρέπει να είμαστε σε θέση να εξηγήσουμε πώς και γιατί είναι πιθανές τέτοιες διαφορές, καθώς και πώς και γιατί έχουν προκύψει. Η θεωρία των κοινωνικών αναπαραστάσεων παρέχει τις έννοιες και τις διαδικασίες που είναι απαραίτητες για να εξηγήσουμε τις αποκλίνουσες πολιτισμικές οπτικές (βλ. Duneen, 2001).

Η ύπαρξη δύο πολύ διαφορετικών προσεγγίσεων στην κοινωνική ψυχολογία είναι κάτι που πρέπει οπωσδήποτε να γνωρίζει όποιος και όποια επιθυμεί να σπουδάσει κοινωνική και πολιτική ψυχολογία (βλ. Farr, 1996· Markova, 2012· Moscovici, 1972· Tileagă, 2013). Ο Πίνακας 1.1 παρουσιάζει μερικές από τις φιλοσοφικές παραδοχές και τις πρακτικές διαφορές μεταξύ της αμερικανικής και της ευρωπαϊκής προσέγγισης στην κοινωνική ψυχολογία.

Καθεμία από τις δύο προσεγγίσεις προϋποθέτει, επίσης, την ύπαρξη ενός διαφορετικού μοντέλου πραγματικότητας, το πιο κοινό από τα οποία είναι η **αντιληπτική γνωσιοκρατία** – η ιδέα ότι η πραγματικότητα βρίσκεται «εκεί έξω» και ότι το μόνο που χρειάζεται να κάνουμε είναι να αντιληφθούμε, να μετρήσουμε με ακρίβεια και να περιγράψουμε αυτό που έχουμε βρει. Αυτό είναι το τυπικό μοντέλο που υιοθετείται στην επιστήμη, και η γλώσσα στην περίπτωση αυτή θεωρείται ότι είναι διαφανής, παθητική ή ότι λειτουργεί ως καθρέφτης.

#### *Αντιληπτική γνωσιοκρατία*

Πραγματικότητα → Αντίληψη → Λόγος

Μια εναλλακτική οπτική προσφέρει το μοντέλο της λογοψυχολογίας, το οποίο τοποθετεί τα γεγονότα στην αντίθετη κατεύθυνση. Από τη γέννησή μας εμβαπτιζόμαστε σε ένα γλωσσικό σύστημα με προϋπάρχουσες ιστορικές και εννοιολογικές κατασκευές –δηλαδή ονόματα, λέξεις, εκφράσεις κ.λπ.–, οι οποίες μας παρέχουν ένα πλαίσιο αναφοράς και νοηματοδοτούν τον κόσμο. Μέσω αυτών των γλωσσικών κατασκευών παρατηρούμε, συζητάμε και δίνουμε νόημα στην εμπειρία μας.

#### *Λογοψυχολογία*

Λόγος → Αντίληψη → Πραγματικότητα

Σε αυτό το πλαίσιο, ο **λόγος** αναφέρεται σε έναν διαθέσιμο τρόπο για να μιλήσουμε σχετικά με ένα συγκεκριμένο θέμα. Παρότι, λοιπόν, ενδέχεται να πιστεύουμε ότι μπορούμε να πούμε ό,τι θέλουμε για ένα θέμα, σημαντικό μέρος της σκέψης έχει, σε μεγάλο βαθμό, ήδη γίνει για εμάς από άλλους, οι οποίοι έχουν θέσει τα όρια για το τι μπορεί κανείς να πει ή να σκεφτεί. Από αυτή την άποψη, *οι λόγοι ορίζουν την πραγματικότητα* και η ύπαρξη διαφορετικών λόγων δημιουργεί την προοπτική διαφορετικών πραγματικοτήτων –ακόμη καλύτερα, πολλαπλών πραγματικοτήτων (Burq, 2003).

Πίνακας 1.1 Διαφορετικές προσεγγίσεις στην κοινωνική ψυχολογία.

Οι παραδοχές της αμερικανικής προσέγγισης (κοινωνική νόηση)	Οι παραδοχές της ευρωπαϊκής προσέγγισης
<p>«Η ανθρώπινη φύση εντοπίζεται στο άτομο» (Allport, 1968, σ. 4). Άλλοι επιστημονικοί κλάδοι παίρνουν ως σημείο αφετηρίας τους το σύστημα μέσα στο οποίο ζουν οι άνθρωποι, π.χ. η κοινωνιολογία, η ανθρωπολογία, η πολιτική επιστήμη και η οικονομική θεωρία.</p>	<p>Η ανθρώπινη φύση καθορίζεται από τις κοινωνικές και οικονομικές συνθήκες – οι κοινωνικές και οικονομικές δυνάμεις διαμορφώνουν τη σκέψη, τη συμπεριφορά, την ταυτότητα και την κοσμοθεωρία (Marx, 1888).</p>
<p>Η βορειοαμερικανική κοινωνική ψυχολογία τοποθετείται εντός της γενικής ψυχολογίας – είναι ένας κλάδος της γενικής ψυχολογίας (Allport, 1968, σ. 4).</p>	<p>Ίχνη των βασικών ιδεών της ευρωπαϊκής κοινωνικής ψυχολογίας μπορούν να εντοπιστούν στην κοινωνιολογία και στην κοινωνική φιλοσοφία, π.χ. στο έργο του Durkheim και του Mead. Η κοινωνική ψυχολογία παρέχει γέφυρες ανάμεσα στην πολιτισμική ανθρωπολογία και στην κοινωνιολογία (Moscovici &amp; Markova, 2006).</p>
<p>Το άτομο είναι η <i>πρωταρχική πραγματικότητα</i> του κοινωνικού και πολιτικού κόσμου – το θεμελιώδες δομικό στοιχείο. Τα συναισθήματα, η μνήμη και η προσωπικότητα του ατόμου χρησιμοποιούνται για να εξηγήσουν την κοινωνική δράση.</p>	<p>Το άτομο δεν μπορεί να γίνει κατανοητό έξω από την κοινωνία – το άτομο υπάρχει μέσα στην κοινωνία και η κοινωνία υπάρχει μέσα στο άτομο (Mead, 1934).</p>
<p>Ο όρος «κοινωνικό» δεν έχει ιδιαίτερη (αναλυτική/ερμηνευτική) συνάφεια – αναφέρεται απλώς στο περιβάλλον.</p>	<p>Το κοινωνικό, πολιτισμικό και ιστορικό πλαίσιο της ανθρώπινης δράσης κατέχει κεντρική θέση στην ανάλυσή της – το «κοινωνικό» στην κοινωνική ψυχολογία παίζει καθοριστικό ρόλο στην κατανόησή μας.</p>
<p>Η κοινωνία νοείται ως το άθροισμα των ατόμων που την αποτελούν, δηλαδή Κοινωνία = Άτομο 1 + Άτομο 2 + Άτομο 3 ... + Άτομο n. Αυτή η <i>αναγωγιστική</i> και ατομοκεντρική προσέγγιση χρησιμοποιείται συχνά στην έρευνα αγοράς και στις δημοσκοπήσεις.</p>	<p>Αυτό που συμβαίνει <i>μεταξύ</i> των ατόμων (γλώσσα και επικοινωνία) καθορίζει τη φύση της δυναμικής των ομάδων και τη φύση της κοινωνίας.</p>
<p>Οι ατομικές γνωστικές διεργασίες είναι καθολικές, δηλαδή οι θεωρίες ισχύουν για όλους τους πολιτισμούς και σε κάθε ιστορική περίοδο.</p>	<p>Οι γνωστικές διεργασίες δεν μπορούν να θεωρηθούν καθολικές – κατά πάσα πιθανότητα, υπόκεινται σε πολιτισμικές και ιστορικές επιρροές.</p>

## Πίνακας 1.1 (συνέχεια)

Οι παραδοχές της αμερικανικής προσέγγισης (κοινωνική νόηση)	Οι παραδοχές της ευρωπαϊκής προσέγγισης
<p>Ο εαυτός (όπως και η προσωπικότητα) είναι σταθερός, συνεκτικός και μετρήσιμος.</p>	<p>Ο εαυτός καθορίζεται σε μεγάλο βαθμό από την πολιτισμική και ιστορική του τοποθέτηση (οι άνθρωποι είναι διαφορετικοί σε διαφορετικά μέρη και σε διαφορετικές χρονικές στιγμές της ιστορίας).</p>
<p>Οι στάσεις αντικατοπτρίζουν την ψυχολογική πραγματικότητα της ομάδας.</p>	<p>Η ταυτότητα (προτιμώμενος όρος σε αυτή την προσέγγιση) υπόκειται σε επιρροές εντός της κοινωνικής τάξης πραγμάτων – είναι ρευστή και κοινωνικά κατασκευασμένη (Gergen, 1999).</p>
<p>Οι μέθοδοι είναι <b>θετικιστικές</b> – υποτίθεται ότι υπάρχει επιστημονική αντικειμενικότητα–, οι μελέτες πραγματοποιούνται συχνά στο εργαστήριο – δίνεται έμφαση στον αυστηρό πειραματισμό. Ο στόχος είναι να αποκαλυφθούν οι νόμοι της συμπεριφοράς – αυτοί οι νόμοι (ή αρχές) θεωρείται ότι έχουν διαχρονικό και οικουμενικό χαρακτήρα.</p>	<p>Οι στάσεις είναι θέσεις που υιοθετούνται σε συγκεκριμένα κοινωνικά πλαίσια για να εκπληρώσουν συγκεκριμένες λειτουργίες. Οι στάσεις και οι γνώμες δεν αντικατοπτρίζουν απαραίτητα κοινωνιοψυχολογικές πραγματικότητες που μοιράζεται η ομάδα (Potter &amp; Wetherell, 1987).</p>
<p>Ο κόσμος βρίσκεται «εκεί έξω», περιμένει να μελετηθεί, να μετρηθεί και να αναλυθεί. Η γλώσσα είναι απλώς το μέσο με το οποίο εκφράζουμε την κατανόησή μας για την πραγματικότητα.</p>	<p>Οι μέθοδοι είναι μικτές (ποιοτικές και ποσοτικές). Ο στόχος είναι να αποκαλυφθεί το νόημα των κοινωνικών φαινομένων (Verstehen<sup>6</sup>). Τα ευρήματα είναι μια ερμηνευτική διαδικασία – ενθαρρύνεται η <b>αναστοχαστικότητα</b>.</p>
<p>Ο κόσμος δεν βρίσκεται απλώς «εκεί έξω», αλλά κατασκευάζεται μέσα από νοήματα, τα οποία είναι προϊόν της γλώσσας, του πολιτισμού και της κοινωνικοποίησης.</p>	

6. Σ.τ.Ε.: Όρος που αρχικά συνδέθηκε με το έργο του Max Weber (1864-1920), αλλά στη συνέχεια χρησιμοποιήθηκε ευρύτερα για να δηλώσει μια αντιθετικιστική επιστημολογική προσέγγιση και να περιγράψει την κατανόηση της πραγματικότητας και της ανθρώπινης δράσης από μια συγκεκριμένη (ερμηνευτική) σκοπιά.

## ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΣ ΚΟΝΣΤΡΟΥΞΙΟΝΙΣΜΟΣ

Στον πυρήνα της λογοψυχολογικής προσέγγισης βρίσκεται ο **κοινωνικός κονστρουξιονισμός**. Ο κοινωνικός κονστρουξιονισμός θέτει υπό αμφισβήτηση τη «γνώση που θεωρείται δεδομένη», η οποία περιλαμβάνει κάποιες από τις βασικές εννοιολογικές κατασκευές της ψυχολογίας, όπως είναι η νοημοσύνη, η προσωπικότητα, η υγεία και η ασθένεια (βλ. Burr, 2003). Για παράδειγμα, οι περισσότεροι άνθρωποι μιλούν για την «προσωπικότητα» σαν να έχει πραγματική υπόσταση, παρόλο που κανείς δεν ξέρει τι είναι ή πού έχει την έδρα της. Η προσωπικότητα ως έννοια είναι απλώς μια συναγωγή βασισμένη στην ερμηνεία μας για τον τρόπο με τον οποίο μιλούν και συμπεριφέρονται οι άλλοι άνθρωποι. Στις καθημερινές συνομιλίες χρησιμοποιούμε συχνά υπάρχουσες κατασκευές για να δώσουμε νόημα σε ομάδες ή στις ενέργειές τους, και όταν οι κοινωνικές κατασκευές μοιάζουν «φυσικές», προφανείς και αυταπόδεικτες, παρέχουν τη βάση για μια κοινή πραγματικότητα. Ο καθένας και η καθεμιά μας υποθέτει ότι όλοι οι άλλοι γνωρίζουν για τι πράγμα μιλάμε, η κατασκευή σπάνια αμφισβητείται και έτσι αποκτά μια δική της ζωή. Αυτό αναπόφευκτα επηρεάζει το πώς καταλαβαίνουμε ένα θέμα και πώς το αντιμετωπίζουμε.

Οι φεμινιστές και οι φεμινίστριες υποστηρίζουν με πολύ πειστικά επιχειρήματα εδώ και δεκαετίες ότι *η γλώσσα κατασκευάζει την πραγματικότητα* και ότι μέσα στη γλώσσα μπορούν να εντοπιστούν οι δυναμικές της εξουσίας. Για παράδειγμα, υποστηρίζεται ότι η χρήση αποκλειστικά αρσενικών αντωνυμιών στα γραπτά κείμενα αποκλείει και υποτιμά όλες τις γυναίκες αναγνώστριες – αυτές αγνοούνται, είναι αόρατες, απορρίπτονται ή, από την οπτική γωνία του συγγραφέα, πολύ απλά δεν υπάρχουν. Επιπλέον, αυτή η τοποθέτηση μεταφέρεται υποσυνείδητα στον αναγνώστη ή στην αναγνώστρια, που μπορεί να εσωτερικεύσει αυτή τη δυναμική της εξουσίας χωρίς να την αμφισβητήσει. Πράγματι, όταν κατανοούμε τις διεργασίες με τις οποίες η γλώσσα, ο λόγος και οι κοινωνικές κατασκευές παράγουν ανισότητες και αποδυναμώνουν, τότε η πολιτική φύση τους γίνεται ξεκάθαρη.

Πώς λειτουργεί η σχετική διεργασία; Πώς η γλώσσα, ο λόγος και η παραγωγή κατασκευών καθορίζουν την αίσθησή μας για την κοινωνική πραγματικότητα; Πρώτον, πρέπει να αναγνωρίσουμε ότι γεννιόμαστε σε έναν κόσμο όπου προϋπάρχουν εννοιολογικές κατασκευές, τις οποίες παρακινούμαστε να αποδεχθούμε χωρίς δεύτερη σκέψη. Δεύτερον, ισχυροί θεσμοί και άνθρωποι σε θέσεις εξουσίας καθορίζουν σε μεγάλο βαθμό τι είναι «πραγματικό». Μόλις οι πολιτικοί ή οι δημοσιογράφοι αποδώσουν σε ένα γεγονός ή σε έναν τύπο συμπεριφοράς μια συγκεκριμένη ταμπέλα, το καλούπι είναι κιόλας έτοιμο.



Ένα παράδειγμα θα μπορούσε να είναι η «κυκλοφοριακή επιθετικότητα»: επιθετική συμπεριφορά κατά την οδήγηση, που σε ορισμένες περιπτώσεις ενδέχεται να οδηγήσει στην απώλεια ανθρώπινων ζωών. Αμέσως μόλις τα μέσα επινόησαν τον όρο, οι άνθρωποι άρχισαν να χρησιμοποιούν την ίδια κατασκευή για να περιγράψουν την εν λόγω συμπεριφορά. Ωστόσο, πριν από μερικά χρόνια, επίσημες πηγές της αστυνομίας στο Ηνωμένο Βασίλειο αποκήρυξαν δημόσια τον όρο «κυκλοφοριακή επιθετικότητα», δηλώνοντας ότι κάθε εμπρόθετη βίαιη πράξη που οδηγεί σε απώλεια ζωών είναι δολοφονία, όποιες κι αν είναι οι συνθήκες και όπου κι αν λαμβάνει χώρα. Αυτό που εννοούσαν ήταν ότι δεν επρόκειτο να δεχθούν καμία ιδέα περί ελαφρυντικών περιστάσεων (ότι δηλαδή επρόκειτο για «ένα έγκλημα πάθους») ή οποιαδήποτε εξήγηση με οιονεί ψυχιατρικούς υπαινιγμούς (πάσχω από «κυκλοφοριακή επιθετικότητα»). Αυτή η χωρίς περιστροφές προσέγγιση της γλώσσας και της ερμηνείας του νόμου ανέκοψε κάθε προσπάθεια περιπλοκής της κατάστασης μέσω της εισαγωγής μιας νέας εννοιολογικής κατασκευής.

Οι υπέρμαχοι του κοινωνικού κονστρουξιονισμού υποστηρίζουν, επιπλέον, ότι εφόσον ο κοινωνικός κόσμος είναι το προϊόν κοινωνικών, πολιτισμικών και γλωσσικών διεργασιών, δεν υπάρχει προδιαγεγραμμένος τρόπος ύπαρξης. Με άλλα λόγια, αν είχαμε γεννηθεί σε διαφορετικό γλωσσικό, πολιτισμικό και ιστορικό πλαίσιο, θα ήμασταν άλλοι άνθρωποι. Η ιδέα ότι οι άνθρωποι δεν έχουν καμία προκαθορισμένη φύση σημαίνει ότι δεν έχουν ουσία – δεν είναι φτιαγμένοι από μια ουσία που τους κάνει να είναι αυτό που είναι, όπως θα συνέβαινε στην περίπτωση που θα αποτελούνταν από αλάτι ή από άμμο. Η απόρριψη της **ουσιοκρατίας** ισοδυναμεί με την πεποίθηση ότι δεν υπάρχει ανθρώπινη φύση – ότι οι πεποιθήσεις, οι αξίες ή οι στάσεις δεν αποτελούν μέρος της σύστασής μας και δεν καθορίζουν τη συμπεριφορά μας. Αντίθετα, η ανθρώπινη φύση, οι πεποιθήσεις, οι αξίες και οι στάσεις είναι απλώς βολικές γλωσσικές κατασκευές που έχουμε στη διάθεσή μας για να εξηγήσουμε τη δική μας συμπεριφορά και τη συμπεριφορά των άλλων ανθρώπων. Αυτό μπορεί να έρχεται σε αντίθεση με τις πεποιθήσεις μας ότι υπάρχουν καλοί και κακοί άνθρωποι στον κόσμο ή ότι κάποιοι άνθρωποι είναι μοχθηροί, όμως η εν λόγω ουσιοκρατική άποψη είναι μια άποψη την οποία απορρίπτει ο κοινωνικός κονστρουξιονισμός, δεδομένου ότι δεν έχουμε πρόσβαση στις βαθύτερες σκέψεις και στα κίνητρα των ανθρώπων (το μόνο που μπορούμε να κάνουμε είναι να παρατηρούμε τη συμπεριφορά και να ερμηνεύουμε τη γλώσσα). Μπορούμε, ωστόσο, να πούμε ότι κάποιοι άνθρωποι *κάνουν* πράγματα τα οποία είναι είτε καλά είτε κακά, κάτι που είναι αρκετά διαφορετικό.

## Η ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΚΑΤΑΣΚΕΥΗ ΤΗΣ ΠΡΑΓΜΑΤΙΚΟΤΗΤΑΣ

Η κύρια εστίαση του κοινωνικού κονστρουξιονισμού είναι η ανάδειξη των τρόπων με τους οποίους τα άτομα και οι ομάδες συμμετέχουν στην κατασκευή της δικής τους κοινωνικής πραγματικότητας. Αυτό περιλαμβάνει την εξέταση των τρόπων με τους οποίους οι κατασκευές δημιουργούνται, διατηρούνται, θεσμοποιούνται και, τελικά, γίνονται παράδοση. Στενά συνδεδεμένη με τη δημιουργία εννοιολογικών κατασκευών είναι η διεργασία της **πραγμοποίησης**. Πραγμοποιώ σημαίνει «κάνω κάτι στερεό», και πρόκειται για μια διεργασία μέσω της οποίας κάτι αφηρημένο μετατρέπεται σε κάτι που υποτίθεται ότι είναι χειροπιαστό και πραγματικό. Στην ψυχολογία, η πραγμοποίηση είναι κοινός τόπος και η κατονομασία κάθε είδους σωματικού και ψυχολογικού ελλείμματος καθορίζεται σε μεγάλο βαθμό από τις κοινωνικές και πολιτικές διαδικασίες, και όχι τόσο από την επιστήμη.

Για παράδειγμα, σκεφτείτε τι θα συνέβαινε αν ήμασταν υποχρεωμένοι να κερδίζουμε τα προς το ζην μέσω του χορού, αντί μέσω δραστηριοτήτων που απαιτούν δεξιότητες γραμματισμού ή αριθμητικής. Αν υιοθετούσαμε την εξισωτική θέση ότι όλοι και όλες θα πρέπει να είναι σε θέση να χορεύουν καλά, τότε ο πολιτισμός μας θα έπρεπε να εφεύρει τη *δυσχορία* (την ανικανότητα κάποιου να χορεύει) για να εξηγήσει οποιοδήποτε συχνά εμφανιζόμενο έλλειμμα. Η *δυσχορία* θα άνθιζε ως έννοια, και επειδή θα υπήρχε η δυνατότητα πολλοί άνθρωποι να βγάλουν χρήματα από αυτήν και να χτίσουν πάνω της καριέρες, θα πυροδοτούσε έναν αυξανόμενο όγκο δημοσιεύσεων, μαθημάτων και συμβουλών με ερμηνείες που θα κυμαίνονταν από το βιολογικό ως το κοινωνικό. Άλλες πιθανές παθήσεις θα μπορούσαν να είναι: η *δυσαθλησία* (όταν ένα παιδί έρχεται πάντα τελευταίο στα σχολικά αθλήματα), η *δυσωδία* (η ανικανότητα ενός παιδιού να τραγουδήσει αρκετά καλά ώστε να συμπεριληφθεί στη σχολική χορωδία) ή η *δυσρεστία* (η ανικανότητα ενός ατόμου να υπολογίσει σωστά τα ρέστα χωρίς ταμειακή μηχανή). Παρόλο που οι παραπάνω κατηγοριοποιήσεις αντικατοπτρίζουν παρατηρήσιμες συμπεριφορές, αποτελούν *πολιτικές* κατασκευές που λίγη σχέση έχουν με την επιστήμη. Φυσικά, κάποιος ή κάποια μπορεί να τις διερευνήσει χρησιμοποιώντας την επιστημονική μέθοδο, αλλά το σκεπτικό πίσω από τον σχηματισμό τους είναι πολιτικό.

Τι σχέση έχει αυτό με την πολιτική ψυχολογία; Πρέπει να αναγνωρίσουμε ότι ο πολιτισμός βρίθκει από πολιτικές κατασκευές οι οποίες αποτελούν προϊόντα του κοινωνικού, πολιτικού και οικονομικού συστήματος. Η συμπεριφορά είναι πραγματική κι όχι φανταστική, αλλά ο τρόπος με τον οποίο ερμηνεύεται είναι απόρροια του πολιτισμού. Πάρτε ως παράδειγμα την «τρομοκρατία». Κατά τη Γαλλική Επανάσταση, ο όρος «τρομοκρατία» επινοήθηκε για

να περιγράψει τις ενέργειες του γαλλικού κράτους. Έπειτα οι πολιτικές ελίτ χρησιμοποίησαν τον όρο για να περιγράψουν την πολιτικά υποκινούμενη βία ανθρώπων ή ομάδων που ούτε τους άρεσαν ούτε συμφωνούσαν μαζί τους. Στα μάτια του κοινού, η βίαιη συμπεριφορά αυτού του είδους φαίνεται αυθαίρετη, παράλογη, άκρως επικίνδυνη και απειλητική, και δεδομένου ότι τα ιστορικά, κοινωνικά και πολιτικά ζητήματα που υποβόσκουν σπάνια γίνονται κατανοητά, υπάρχει μια τάση να χρησιμοποιείται η κατασκευή ως μια μορφή εξήγησης: δηλαδή οι άνθρωποι βάζουν βόμβες επειδή είναι τρομοκράτες. Ωστόσο, η κατασκευή επιτελεί μια σημαντική ρητορική και πολιτική λειτουργία. Περιγράφοντας τη βία των άλλων ως τρομοκρατία, υποτιμά, απαξιώνει και αποκηρύττει τη βία ως μη νόμιμη· ως έργο μιας βάρβαρης μειονότητας. Επιπλέον, η χρήση του όρου δεν παρέχει καμία εξήγηση ούτε καμία λεπτομερή πληροφορία σχετικά με τις διεκδικήσεις, τα επιχειρήματα ή τους στόχους της ομάδας των διαφωνούντων. Καθίσταται, επομένως, μια πολύ βολική διαχωριστική γραμμή μεταξύ της μη νόμιμης πολιτικά υποκινούμενης βίας μιας μειονότητας και της νομιμοποιημένης πολιτικά υποκινούμενης βίας των θεσπισμένων κρατών (Hewer & Taylor, 2007).

Άλλες λέξεις όπως «εξτρεμιστής» και «ριζοσπαστικοποίηση» έχουν, επίσης, παρεισφρήσει στο πολιτικό μας λεξιλόγιο, παρόλο που κανείς δεν επιχειρεί να δώσει έναν ορισμό όταν χρησιμοποιεί αυτούς τους όρους. Μέσω συναγωγής συμπεραίνουμε ότι οι όροι αυτοί περιγράφουν ανθρώπους οι οποίοι έχουν απόψεις και προθέσεις που είναι επικίνδυνες, ανοίκειες και απειλητικές, ακόμη κι αν δεν είμαστε σίγουροι περί τίνος ακριβώς πρόκειται. Σε τέτοιες περιπτώσεις, οι ερευνητές πρέπει να προχωρούν με προσοχή στη μελέτη αυτών των θεμάτων, αποφεύγοντας την πραγματοποίηση και την επικύρωση κατασκευών μέσω της ακαδημαϊκής έρευνας (βλ. Hermann, 1986). Αν δεν το αποφύγουμε, τότε η έρευνά μας, αντί να ρίξει φως στην κοινωνική πραγματικότητα, μπορεί πολύ απλά να προσφέρει στήριξη σε μια κυρίαρχη κατασκευή ή κοσμοθεωρία.

Σε αυτό το κεφάλαιο συζητήσαμε κάποιες ιστορικές και φιλοσοφικές σκέψεις που αποτελούν υπόβαθρο για τον πολιτικό κόσμο και την πολιτική ψυχολογία. Μέσω της εμπειρικής έρευνας και της αξιόπιστης κριτικής ανάλυσης, η κοινωνική ψυχολογία μπορεί να μας πει πολλά για τον κοινωνικό και τον πολιτικό κόσμο· σε ορισμένες περιπτώσεις, μάλιστα, είναι σε θέση να προσφέρει λύσεις σε συγκεκριμένα προβλήματα. Στα επόμενα κεφάλαια θα περιγραφεί η συνεισφορά μιας κοινωνιοψυχολογικής προσέγγισης της πολιτικής ψυχολογίας, ενώ σε έναν βαθμό μια κριτική στάση απέναντι στη γνώση διατρέχει όλο το βιβλίο. Όσο ανησυχητικό κι αν ακούγεται κάτι τέτοιο, μπορεί να μας βοηθήσει να δούμε την πολιτική φύση της κοινωνικής και πολιτικής ψυχολογίας.

## ΠΕΡΙΛΗΨΗ

- Οι θρησκευτικές ταυτότητες και τα ιστορικά γεγονότα που συνδέονται με αυτές παίζουν σημαντικό ρόλο στην κατανόηση της σύγχρονης πολιτικής και των διεθνών σχέσεων.
- Ο ατομικισμός στην κοινωνική ψυχολογία έχει επηρεάσει την πολιτική ψυχολογία, ωθώντας την να αναζητά και να εντοπίζει τη ρίζα της ανθρώπινης συμπεριφοράς μέσα στο άτομο.
- Η ιδέα ότι η ζωή κάτω από έναν συγκεκριμένο τύπο συστήματος διακυβέρνησης διαμορφώνει και επηρεάζει τις σκέψεις και τις πράξεις των ανθρώπων ενώνει την ψυχολογία και την πολιτική σε έναν κοινό σκοπό. Ο σκοπός αυτός δεν είναι άλλος από το να κατανοήσουμε τους ανθρώπους, τα κίνητρα και τις ανάγκες τους, καθώς και τον τρόπο με τον οποίο μπορούμε να βελτιώσουμε τα πράγματα.
- Ο κοινωνικός κονστρουξιονισμός υιοθετεί μια κριτική προσέγγιση στη γνώση που «θεωρείται δεδομένη»: θέτει ερωτήματα για τη χρήση της γλώσσας, του λόγου και των εννοιολογικών κατασκευών.

## ΓΛΩΣΣΑΡΙΟ

**αναγωγισμός** Η φιλοσοφική θέση που ισχυρίζεται ότι μπορούμε να κατανοήσουμε τον φυσικό κόσμο, τα κοινωνικά αντικείμενα, τους ανθρώπους, τους θεσμούς κ.λπ. διά της αναγωγής τους στα συστατικά τους μέρη. Το αντεπιχείρημα είναι ότι η πλήρης κατανόηση των κοινωνικών φαινομένων επιτυγχάνεται μόνο προσεγγίζοντάς τα ως μια ακέραη και ολοκληρωμένη οντότητα.

**αναστοχαστικότητα** Η διαδικασία με την οποία οι ερευνητές και οι ερευνήτριες εξετάζουν τα φίλτρα και τους φακούς μέσω των οποίων βλέπουν τον κόσμο. Απαιτεί από αυτούς/ές κριτικό αναστοχασμό – αναρώτηση και κατανόηση του τι φέρνουν στην έρευνα και ποια είναι η δική τους θέση μέσα σε αυτήν. Απαιτεί, επίσης, ευαισθησία απέναντι στις «διαφορετικές φωνές» που είναι πιθανό να υπάρχουν εντός των δεδομένων – για παράδειγμα, η φωνή περιθωριοποιημένων ομάδων, οι παραδοχές οργανώσεων και ούτω καθεξής.

**αντιληπτική γνωσιοκρατία** Η θέση ότι η πραγματικότητα βρίσκεται «εκεί έξω», και το μόνο που χρειάζεται εμείς να κάνουμε είναι να αντιληφθούμε, να μετρήσουμε με ακρίβεια και να περιγράψουμε αυτό που έχουμε βρει. Πρόκειται για το τυπικό μοντέλο που υιοθετείται στην επιστήμη.

**ατομικισμός** Η πολιτική και ηθική φιλοσοφία που δίνει έμφαση στο άτομο.

Ο ατομικισμός προωθεί την επιδίωξη των προσωπικών στόχων και επιθυμιών· δίνει αξία στην ανεξαρτησία και στην αυτάρκεια και υποστηρίζει ότι τα συμφέροντα του ατόμου πρέπει να έχουν προτεραιότητα έναντι αυτών του κράτους. Αντιτίθεται στην εξωτερική παρέμβαση από την κοινωνία, τους κοινωνικούς θεσμούς ή την κυβέρνηση. Ο ατομικισμός συχνά ορίζεται σε αντιδιαστολή με τη συλλογικότητα.

**δημοκρατία** Ένα σύστημα διακυβέρνησης που απαιτεί από τους ανθρώπους να επιλέγουν τους αντιπροσώπους τους ψηφίζοντάς τους σε εκλογές.

**ελέω θεού βασιλεία** Πολιτικό και θρησκευτικό δόγμα που υποστηρίζει ότι ένας μονάρχης δεν υπόκειται σε καμία άλλη εξουσία εκτός από τη θείκη, και αντλεί το δικαίωμά του να κυβερνά από τον ίδιο τον Θεό. Επομένως, ένας μονάρχης δεν υπακούει στη βούληση του λαού, της αριστοκρατίας ή οποιασδήποτε άλλης εξουσίας όπως η Εκκλησία.

**εμπειρισμός** Η φιλοσοφική θέση ότι η έγκυρη γνώση αποκτάται μέσω των αισθήσεων (σε ένα πειραματικό πλαίσιο, αυτό γίνεται συνήθως μέσω της παρατήρησης). Τα δεδομένα που συλλέγονται ως κείμενο στην ποιοτική έρευνα είναι και αυτά εμπειρικά.

**εννοιολογικές κατασκευές** Ιδέες ή έννοιες που προκύπτουν από την ερμηνεία μας για τον κοινωνικό κόσμο.

**επιστημολογία** Ο κλάδος της φιλοσοφίας που ασχολείται με τη θεωρία της γνώσης – τι αποτελεί θεμιτή γνώση και πώς μπορεί να αποκτηθεί.

**εποχή του Διαφωτισμού** Αναφέρεται σε ένα ευρωπαϊκό πνευματικό κίνημα του τέλους του 17ου και των αρχών του 18ου αιώνα, που έδωσε έμφαση στη λογική και στον ατομικισμό. Επηρεάστηκε από φιλοσόφους όπως ο Καρτέσιος, ο Λοκ και ο Νεύτωνα και εξέχουσες προσωπικότητές του ήταν ο Καντ, ο Γκαίτε, ο Βολταίρος, ο Ρουσσώ και ο Άνταμ Σμιθ.

**ευγονική** Ένα σύνολο πεποιθήσεων και επιστημονικών πρακτικών που στοχεύει στη βελτίωση της σωματικής ποιότητας του ανθρώπινου πληθυσμού μέσω της επιλεκτικής αναπαραγωγής.

**θεοκρατία** Ένας τύπος διακυβέρνησης που αναγνωρίζει τον Θεό ως απόλυτο κυρίαρχο. Το θέλημα του Θεού για το έθνος ή τον λαό εφαρμόζεται με την αυστηρή τήρηση ενός γραπτού κώδικα υπαγορευμένου από τον ίδιο.

**θετικισμός** Η φιλοσοφική θέση ότι μόνο οι πληροφορίες που προέρχονται από την αισθητηριακή εμπειρία και ερμηνεύονται μέσω του ορθού λόγου μπορούν να αποτελέσουν τη βάση για έγκυρη γνώση. Ο θετικισμός βασίζεται στον εμπειρισμό.

- θεωρία των κοινωνικών αναπαραστάσεων** Μια θεωρία επικοινωνίας εστιασμένη στην καθημερινή γνώση και κατανόηση των ανθρώπων (στον κοινό νοου). Υποστηρίζει ότι οι αξίες, οι ιδέες, οι μεταφορές, οι πεποιθήσεις και οι πρακτικές που μοιράζονται μεταξύ τους ομάδες και κοινότητες παρέχουν τη βάση για μια κοινή πραγματικότητα.
- καπιταλισμός** Ένα οικονομικό και πολιτικό σύστημα βασισμένο στην ιδιωτική ιδιοκτησία, στο κέρδος και στις δυνάμεις της αγοράς.
- κοινωνικός κονστρουξιονισμός ή κοινωνική κατασκευή της πραγματικότητας** Μια θεωρία της γνώσης που εξετάζει την ανάπτυξη κοινωνικά κατασκευασμένων τρόπων κατανόησης του κόσμου και τη δημιουργία κοινών παραδοχών για την πραγματικότητα. Το κύριο επιχείρημα είναι ότι οι άνθρωποι δημιουργούν μοντέλα του κοινωνικού κόσμου, τα οποία μοιράζονται και πραγματοποιούν μέσω της γλώσσας.
- κομμουνισμός** Ένα σύστημα κοινωνικής οργάνωσης στο οποίο όλη η περιουσία ανήκει στο κράτος και κάθε άτομο συνεισφέρει και λαμβάνει ανάλογα με τις ικανότητες και τις ανάγκες του.
- λόγος** Αναφέρεται στους (διαθέσιμους) τρόπους που έχουμε για να μιλήσουμε για ένα θέμα. Μπορεί να χρησιμοποιηθεί, επίσης, για να περιγράψει τη λεκτική επικοινωνία με πιο ευρεία έννοια.
- μεθοδολογικός ατομικισμός** Η διεργασία μέσω της οποίας οι αιτιακές εξηγήσεις των κοινωνικών φαινομένων δείχνουν πώς αυτά προκύπτουν από τα κίνητρα και τις ενέργειες των ατόμων.
- οντολογία** Η φιλοσοφική μελέτη της φύσης τού είναι, του γίνεσθαι, της ύπαρξης ή της πραγματικότητας. Η οντολογία συχνά προσπαθεί να απαντήσει σε ερωτήματα σχετικά με το ποιες οντότητες υπάρχουν ή μπορεί να θεωρηθεί ότι υπάρχουν.
- ουσιοκρατία** Η άποψη ότι τα αντικείμενα, συμπεριλαμβανομένων των ανθρώπων, είναι αυτό που είναι λόγω της υπόστασης ή της ουσίας τους, ότι η υπόσταση κάνει το αντικείμενο αυτό που είναι.
- πολιτική οντότητα** Αναφέρεται σε οποιοδήποτε πολιτικό μόρφωμα ή ομάδα ανθρώπων τους οποίους ενώνει συλλογικά μια κοινή ταυτότητα. Συνήθως έχουν τη δυνατότητα να αξιοποιούν κάποιους πόρους και οργανώνονται ακολουθώντας μια μορφή θεσμοθετημένης ιεραρχίας.
- πολιτική ταυτότητας** Αναφέρεται στην πολιτική τοποθέτηση και στους πολιτικούς αγώνες που βασίζονται στα συμφέροντα, τις προοπτικές και τους στόχους που απορρέουν από, και συνδέονται με την ταυτότητα κοινωνικών ομάδων. Οι πολιτικές ταυτότητας μπορούν να διαμορφωθούν από τη

φυλή, την τάξη, το φύλο, την ταυτότητα φύλου, την εθνικότητα, την εθνοτική καταγωγή, τον σεξουαλικό προσανατολισμό, τη θρησκεία, τον πολιτισμό, τη γλώσσα, την προφορά ή τη διάλεκτο.

**πραγματοποίηση** Η διεργασία με την οποία μια αφηρημένη ιδέα γίνεται χειροπιαστή ή «πραγματική» μέσω της γλώσσας. Αυτό σημαίνει ότι οι ιδέες, οι αντιλήψεις και οι προοπτικές μπορούν να οργανωθούν σε εννοιολογικές κατασκευές που θεωρείται ότι είναι πραγματικές ή έχουν υπόσταση.

**σχέσεις εξουσίας** Αναφέρονται στον τρόπο δράσης της εξουσίας μεταξύ διαφορετικών μερών – για παράδειγμα, ατόμων, ομάδων και θεσμών. Οι δυναμικές της εξουσίας συχνά θεσπίζονται και διατηρούνται μέσω της γλώσσας, των εννοιολογικών κατασκευών και του λόγου.

**τζικάντ** Ισλαμικός όρος που χρησιμοποιείται για να περιγράψει κάποιον που πασχίζει, βάζει τα δυνατά του, αγωνίζεται να επιτύχει κάτι ή εμμένει πεισματικά σε κάτι. Χρησιμοποιείται συχνά στον πολιτικό λόγο για να εκφράσει τον «ιερό πόλεμο» κατά των απίστων.

**φιλελευθερισμός** Μια πολιτική φιλοσοφία θεμελιωμένη στις ιδέες της ελευθερίας και της ισότητας. Ο φιλελευθερισμός δίνει έμφαση στην ελευθερία του ατόμου, του λόγου, του τύπου, της θρησκείας, καθώς και στην ελεύθερη αγορά, στα πολιτικά δικαιώματα, στις δημοκρατικές κοινωνίες και στην ισότητα των φύλων.

## ΣΥΜΠΛΗΡΩΜΑΤΙΚΕΣ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΠΡΟΤΑΣΕΙΣ

- Baradat L. P. (2012). *Political ideologies: Their origins and their impact* (11th ed.). New York: Longman.
- Bowles P. (2012). *Capitalism*. London: Pearson.
- Burr V. (2003). *Social constructionism* (2nd ed.). Routledge.
- Collier G., Minton H. L., & Reynolds G. (1991). *Currents of thought in American social psychology*. Oxford, UK: Oxford University Press.
- Hannam J. (2012). *Feminism*. Harlow, UK: Pearson.
- Hermann M. G. (1986). What is political psychology? In M. G. Hermann (Ed.), *Political psychology* (pp. 1-10). London: Jossey-Bass.
- Himmelweit H. T., & Gaskell G. (1990). *Societal psychology*. London: Sage.
- Hothersall D. (2004). *The history of psychology* (4th ed.). New York: McGraw-Hill.
- Sandle M. (2012). *Communism*. London: Pearson.
- Tileagă C. (2013). *Political psychology: critical perspectives*. Cambridge, UK: Cambridge University Press.

## ΕΡΩΤΗΣΕΙΣ ΓΙΑ ΟΜΑΔΙΚΗ ΣΥΖΗΤΗΣΗ

---

- Όταν εξετάζουμε τις θρησκευτικές ταυτότητες, με ποιο τρόπο το παρελθόν φαίνεται να επηρεάζει το παρόν;
- Ποια είναι μερικά από τα πλεονεκτήματα και τα μειονεκτήματα της δημοκρατίας; Υπάρχουν κατάλληλα εναλλακτικά πολιτεύματα; Ποια θα ήταν η ιδανική διοίκηση ή το ιδανικό σύστημα διακυβέρνησης;
- Τι σημαίνει ο όρος «πολιτική οντότητα»; Πώς η έννοια αυτή συσπειρώνει την κοινωνιολογία, την ιστορία, την ψυχολογία, την ανθρωπολογία και την πολιτική επιστήμη;
- Πώς μπορούν κάποιες πολιτικές ιδεολογίες να επηρεάσουν τις κοινωνιοψυχολογικές εξηγήσεις που προσφέρουμε;
- Δώστε μερικά παραδείγματα που δείχνουν τη σχέση μεταξύ γλώσσας και σχέσεων εξουσίας.



**2** Μια κριτική ιστορική  
επισκόπηση  
των ερευνητικών μεθόδων



**RON ROBERTS & CHRISTOPHER J. HEWER**

## ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ ΤΟΥ ΚΕΦΑΛΑΙΟΥ

---

ΤΙ ΘΕΛΟΥΜΕ ΝΑ ΓΝΩΡΙΖΟΥΜΕ ΓΙΑ ΤΟΝ ΚΟΣΜΟ ΚΑΙ ΓΙΑΤΙ;	65
ΠΩΣ ΜΠΟΡΟΥΜΕ ΝΑ ΓΝΩΡΙΖΟΥΜΕ ΤΟΝ ΚΟΣΜΟ;	66
ΑΝΑΖΗΤΩΝΤΑΣ ΚΑΘΟΛΙΚΟΥΣ ΝΟΜΟΥΣ ΤΗΣ ΣΥΜΠΕΡΙΦΟΡΑΣ	67
ΤΟ ΠΡΟΒΛΗΜΑ ΤΗΣ ΥΠΟΛΟΓΙΣΙΜΟΤΗΤΑΣ	69
Η ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΦΥΣΗ ΤΩΝ ΕΡΕΥΝΗΤΙΚΩΝ ΕΥΡΗΜΑΤΩΝ	71
ΟΙ ΡΙΖΕΣ ΤΗΣ ΣΤΑΤΙΣΤΙΚΗΣ	73
Η ΚΑΤΑΣΚΕΥΗ ΤΩΝ ΚΑΝΟΝΩΝ, ΤΗΣ ΚΑΝΟΝΙΚΟΤΗΤΑΣ ΚΑΙ ΤΗΣ ΦΥΣΙΟΛΟΓΙΚΟΤΗΤΑΣ	75
ΧΡΗΣΗ ΣΤΑΤΙΣΤΙΚΩΝ ΜΕΤΡΩΝ ΚΑΙ ΜΟΝΤΕΛΩΝ ΓΙΑ ΠΟΛΙΤΙΚΟΥΣ ΣΚΟΠΟΥΣ	78
Ο ΕΛΕΓΧΟΣ ΣΤΑΤΙΣΤΙΚΗΣ ΣΗΜΑΝΤΙΚΟΤΗΤΑΣ ΤΗΣ ΜΗΔΕΝΙΚΗΣ ΥΠΟΘΕΣΗΣ	82
ΜΠΑΓΕΣΙΑΝΕΣ ΜΕΘΟΔΟΙ	85
ΤΟ ΖΗΤΗΜΑ ΤΗΣ ΔΥΝΑΤΟΤΗΤΑΣ ΕΠΑΝΑΛΗΨΗΣ ΤΗΣ ΕΡΕΥΝΑΣ	86
ΤΟ ΦΑΙΝΟΜΕΝΟ ΤΟΥ ΣΥΡΤΑΡΙΟΥ ΑΡΧΕΙΩΝ	88
ΜΙΑ ΠΡΟΕΙΔΟΠΟΙΗΣΗ ΣΧΕΤΙΚΑ ΜΕ ΤΗ ΘΕΩΡΙΑ	89
ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ	91
ΠΕΡΙΛΗΨΗ	91
ΓΛΩΣΣΑΡΙΟ	92
ΣΥΜΠΛΗΡΩΜΑΤΙΚΕΣ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΠΡΟΤΑΣΕΙΣ	94
ΕΡΩΤΗΣΕΙΣ ΓΙΑ ΟΜΑΔΙΚΗ ΣΥΖΗΤΗΣΗ	94

Στις καθημερινές συζητήσεις, οι άνθρωποι εκφράζουν τις απόψεις τους για την κατάσταση του κόσμου και διατυπώνουν γνώμες, οπτικές και προτάσεις για βελτίωση. Αυτός είναι ο κόσμος της κοινής λογικής. Σε αντίθεση, οι επαγγελματίες ψυχολόγοι ισχυρίζονται ότι είναι ειδικοί κοινωνικοί ή συμπεριφορικοί επιστήμονες που γνωρίζουν την ανθρώπινη κατάσταση μέσω της ακαδημαϊκής μελέτης και της επιστημονικής έρευνας. Σε αυτό το κεφάλαιο επιχειρούμε την επισκόπηση κάποιων από τα ζητήματα που ανακύπτουν στις μεθόδους ψυχολογικής έρευνας και συζητάμε τις προβληματικές πτυχές τους. Η εφαρμογή «αυτού που είναι γνωστό για την ανθρώπινη ψυχολογία στην πολιτική» (Huddy, Sears, & Levy, 2013a, σ. 1) μπορεί να φαίνεται αρκετά απλή, αλλά η υπόθεση ότι η ψυχολογία είναι μια καθαρή και ανόθευτη επιστήμη, που ρίχνει «φυσικό φως» στον πολιτικό κόσμο, πιθανότατα δεν ευσταθεί. Η ψυχολογία έχει πολιτικό χαρακτήρα και το ίδιο ισχύει για τις μεθόδους της.

## ΤΙ ΘΕΛΟΥΜΕ ΝΑ ΓΝΩΡΙΖΟΥΜΕ ΓΙΑ ΤΟΝ ΚΟΣΜΟ ΚΑΙ ΓΙΑΤΙ;

---

Ας ξεκινήσουμε τη συζήτηση με ένα ερώτημα: Τι ακριβώς θέλουμε να γνωρίζουμε για τον κόσμο και για ποιο σκοπό; Σε αντίθεση με άλλες μορφές εξειδικευμένης ψυχολογικής έρευνας και πρακτικής, η πολιτική ψυχολογία είναι μάλλον ασαφής ως προς τους στόχους της. Μπορεί να φιλοδοξεί να κατανοήσει την πολιτική ή τη σχέση μεταξύ πολιτικής και ψυχολογίας ή τις σχέσεις αλληλεξάρτησης μεταξύ ατόμων, ομάδων και κοινωνικών πλαισίων, όλα αυτά όμως δεν μας αποκαλύπτουν τους στόχους της όσον αφορά τον ίδιο τον άνθρωπο. Για παράδειγμα, υπάρχει μια παραδοχή ότι ο σκοπός της κλινικής ψυχολογίας είναι να βοηθήσει τους ανθρώπους που αντιμετωπίζουν μια σειρά από δυσκολίες να ζήσουν μια πιο ευτυχισμένη και πιο γόνιμη ζωή. Ο σκοπός της εκπαιδευτικής ψυχολογίας είναι η παροχή βοήθειας στους ανθρώπους έτσι ώστε να μαθαίνουν αποτελεσματικά και να προοδεύουν μέσω του συστήματος στο οποίο διδάσκονται. Ο ρόλος της οργανωτικής ή επαγγελματικής ψυχολογίας είναι να βοηθά τις οργανώσεις και τους ανθρώπους που τις απαρτίζουν να λειτουργούν αποτελεσματικά και παραγωγικά. Είναι ο σκοπός της πολιτικής ψυχολογίας να κατανοήσει απλώς πώς λειτουργεί ο κόσμος κατά μία ψυχοπολιτική έννοια και να διαδώσει τα ερευνητικά ευρήματά της σε γραφειοκράτες και πολιτικούς; Ή μήπως υπάρχουν άρρητοι στόχοι για την προώθηση της δημοκρατίας, την επίτευξη πλήρους ισότητας για τις γυναίκες, την εξάλειψη του ρατσισμού ή την προαγωγή της παγκόσμιας ειρήνης; Πρέπει να είμαστε φιλελεύθερα και δημοκρατικά άτομα για να γίνουμε πολιτικοί ψυχολόγοι; Τι προσπαθεί να πετύχει η πολιτική ψυχολογία; Και συμφωνούμε

όλοι με τις στοχεύσεις της; Το ζήτημα που θα μας απασχολήσει εδώ είναι η πολιτική φύση της πολιτικής ψυχολογίας.

Από αυτή την άποψη, η ψυχολογία (και ιδιαίτερα η πολιτική ψυχολογία) καταλαμβάνει μια αμφιλεγόμενη θέση ανάμεσα σε αυτό που είναι και σε αυτό που θα έπρεπε να είναι – μια ένταση ανάμεσα σε αυτό που ανακαλύπτουν οι επιστήμονες και στις πολιτικές που διέπουν τη ζωή μας. Θα πρέπει ίσως να υπενθυμίσουμε στον εαυτό μας ότι ούτε οι φυσικοί νόμοι μάς λένε πώς να τους χρησιμοποιήσουμε (Leahey, 2000), και η ψυχολογική επιστήμη (η ανακάλυψη του τι είναι) μπορεί εύκολα να μετατραπεί σε έναν λόγο για το τι είναι ηθικό (μια θέση για το τι θα έπρεπε να είναι). Για παράδειγμα, η ανακάλυψη ότι το κάπνισμα προκαλεί καρκίνο σημαίνει ότι πρέπει όλοι και όλες να σταματήσουν να καπνίζουν; Μπορεί να υπάρχουν οικονομικά επιχειρήματα σχετικά με τη διαθεσιμότητα της υγειονομικής περίθαλψης στους καπνιστές ή ηθικά ζητήματα σχετικά με τη διαχείριση του σώματός μας, αλλά η επιστήμη μπορεί να μας πει μόνο «τι είναι» και όχι πώς πρέπει να ζούμε.

## ΠΩΣ ΜΠΟΡΟΥΜΕ ΝΑ ΓΝΩΡΙΣΟΥΜΕ ΤΟΝ ΚΟΣΜΟ;

Ας επεκτείνουμε τώρα το ερώτημα από το τι θέλουμε να γνωρίζουμε για τον κόσμο, και γιατί, στο πώς μπορούμε να γνωρίσουμε τον κόσμο. Η απάντηση σε αυτό το ερώτημα συνεπάγεται μια συζήτηση γύρω από τη φύση της γνώσης. Η γνώση από τρεις κύριες πηγές –τον **ορθολογισμό**, τον εμπειρισμό και την **αποκάλυψη**– έχει ιστορικά κυριαρχήσει στην ανθρώπινη πολιτική. Ο ορθολογισμός –το θεμέλιο της φιλοσοφίας– αναφέρεται στη γνώση που προκύπτει από τα επιχειρήματα και τη λογική σκέψη, ενώ η αποκάλυψη –το θεμέλιο της θεολογίας– αναφέρεται στη γνώση που αποκτάται από την ερμηνεία ιερών κειμένων τα οποία εκπορεύονται από μια θείκη πηγή. Επί αιώνες οι φιλόσοφοι και οι θεολόγοι υποστήριζαν τις αντίστοιχες θέσεις τους (βλ. Hill, 2004), και όταν κατά τον 18ο αιώνα η φυσική φιλοσοφία εξελίχθηκε στη σύγχρονη επιστήμη, ο πειραματισμός και η παρατήρηση τοποθέτησαν τον εμπειρισμό –τη γνώση που αποκτάται μέσω των αισθήσεων– στην πρώτη γραμμή της προσπάθειας του ανθρώπου να γνωρίσει τον κόσμο. Η τριμερής αντιπαράθεση επιστήμης, φιλοσοφίας και θεολογίας (π.χ. βλ. Gjertsen, 1992· Hill, 2004· Wolpert, 1992) μετατράπηκε σε μια μάχη εξουσίας μεταξύ λογικής, εμπειρισμού και πίστης στον θεϊκό λόγο, και η έκβαση αυτής της αντιπαράθεσης έμελλε να έχει επιπτώσεις στη σύγχρονη ψυχολογία που αναδύθηκε στα τέλη του 19ου αιώνα.

Η ψυχολογία δεν έχει μια απλή γραμμική ιστορία· η ψυχολογική σκέψη υπήρξε προϊόν πολύπλοκων διανοητικών επιχειρημάτων που διαμορφώθηκαν

μέσα από την πολιτική σύγκρουση, τη φιλοσοφική αμφιβολία και την επιστημονική επανάσταση του 17ου αιώνα (Leahey, 2000). Και καθώς η φιλοσοφική αμφιβολία εξελίχθηκε σε κρίση του σκεπτικισμού τον 18ο αιώνα, η πρόοδος της επιστήμης πρότεινε ένα πιο αξιόπιστο μοντέλο ενός μηχανοποιημένου κόσμου, το οποίο δεν απαιτούσε πλέον θείκη συντήρηση ή θείκη παρέμβαση. Ο μαγεμένος κόσμος, όπου ο Θεός ήταν πανταχού παρών και είχε ανάμειξη στο καθετί που συνέβαινε, αντικαταστάθηκε από την ιδέα ότι ο Θεός, για να το πούμε έτσι (με σύγχρονους όρους), «κατασκεύασε μια τέλεια μηχανή και την άφησε να λειτουργεί» (Leahey, 1980, σ. 89). Η επιστημονική πρόοδος είχε πράγματι επιφέρει μια στροφή στη θεολογική σκέψη, η οποία δημιούργησε ένταση μεταξύ δύο επιστημολογικών θέσεων: της αποκάλυψης όπως εκφραζόταν από τον Θεό και των εμπειρικών ευρημάτων που έφερνε στο φως η ανθρώπινη προσπάθεια. Η διαμάχη εντάθηκε τον 19ο αιώνα, καθώς οι εξελικτικές ιδέες του Κάρολου Δαρβίνου (όπως παρουσιάστηκαν από τον Τόμας Χάξλεϋ – «το μπουλντόγκ του Δαρβίνου») συγκρούστηκαν με τις ιδέες του επισκόπου Wilberforce και άλλων ένθερμων υποστηρικτών της βιβλικής αφήγησης της δημιουργίας. Η αυθεντία της θρησκείας, που υπογράμιζε την ανάγκη υποταγής στην υπέρτατη γνώση του θείκου στοιχείου, άρχισε να διαγράφει πτωτική πορεία, ενώ η αυθεντία της επιστήμης, που υποσχόταν την καθυπόταξη των δυνάμεων της φύσης, ολοένα και αυξανόταν.

Σε αυτό το ιστορικό πλαίσιο η ψυχολογία «αγκάλιασε» τον εμπειρισμό –τη μέτρηση και την επιστημονική ανάλυση– ως προτιμώμενη μέθοδο για την κατάκτηση της γνώσης.<sup>1</sup> Στα τέλη του 19ου αιώνα, η πολιτική/διανοητική εκστρατεία κατά του μύθου, της δεισιδαιμονίας και της πίστης συνεχίστηκε και, ως εκ τούτου, τα επιστημονικά διαπιστευτήρια ήταν υψίστης σημασίας. Ακόμη και οι προτάσεις του Ζίγκμουντ Φρόιντ για τις πολύπλοκες ψυχολογικές διαστάσεις του ανθρώπινου νου στις αρχές του 20ού αιώνα απορρίφθηκαν από την ψυχολογική κοινότητα λόγω έλλειψης επιστημονικής αξιοπιστίας.

## ΑΝΑΖΗΤΩΝΤΑΣ ΚΑΘΟΛΙΚΟΥΣ ΝΟΜΟΥΣ ΤΗΣ ΣΥΜΠΕΡΙΦΟΡΑΣ

Ο πρωταρχικός στόχος αυτής της νέας ψυχολογικής επιστήμης ήταν να αποκαλύψει τους νόμους της ανθρώπινης συμπεριφοράς. Στις αρχές του 20ού αιώνα, οι επιστήμονες είχαν πλέον καταλάβει ότι το σύμπαν και όλες οι μορ-

1. Η επιστημονική ψυχολογία προσπάθησε, επίσης, να διαχωρίσει τη θέση της από τα «μυστικιστικά αντίγραφα» της (Leahey, 2000, σ. 531), π.χ. την αστρολογία, τον πνευματισμό και την ψυχική αναζήτηση, που τώρα αναφέρονται ως «παραψυχολογία».

φές ζωής, συμπεριλαμβανομένου του ανθρώπινου σώματος, διέπονταν από φυσικούς νόμους και συστήματα. Οι πρώτοι ψυχολόγοι, όπως ο Watson (1913), χρησιμοποίησαν το μοντέλο αυτό για να υποστηρίξουν ότι παρόμοιοι «φυσικοί» νόμοι διέπουν, επίσης, την ανθρώπινη συμπεριφορά και ότι το καθήκον της ψυχολογικής επιστήμης είναι να αποκαλύψει αυτούς τους νόμους. Οι ψυχολόγοι πίστευαν ότι ο αυστηρός πειραματισμός –ή μέτρηση, ο χειρισμός και ο έλεγχος των μεταβλητών– θα οδηγούσε στην κατανόηση των αιτιακών παραγόντων μέσα στον κοινωνικό και ψυχολογικό κόσμο. Έναν αιώνα αργότερα, ωστόσο, η ιστορία δείχνει ότι ενώ οι επιστήμονες μπόρεσαν να θέσουν υπό τον έλεγχό τους κάποιες δυνάμεις στον φυσικό κόσμο –στέλλοντας ανθρώπους στο διάστημα και περιορίζοντας κάποιες ασθένειες–, φαίνεται ότι υπάρχει ένα πολύ μικρό μέρος της ανθρώπινης συμπεριφοράς που συμμορφώνεται με αυστηρές επιστημονικές αρχές και, συνεπώς, ένα εξίσου μικρό μέρος της μπορεί να προβλεφθεί. Αυτό φέρνει την ψυχολογία και τη σχέση της με την επιστημονική μέθοδο σε μια μάλλον άβολη θέση. Ενώ η απουσία καθολικών νόμων της συμπεριφοράς δεν υπονομεύει απαραίτητα την ψυχολογία ως επιστημονικό εγχείρημα, θέτει υπό αμφισβήτηση τον βαθμό στον οποίο μπορούμε να εξακριβώσουμε τις σχέσεις αιτίας και αποτελέσματος στον κοινωνικό κόσμο, γι' αυτό και πρέπει να παραδεχθούμε ότι μια τέτοια πρόβλεψη είναι μάλλον απίθανη.<sup>2</sup>

Η ανάγκη να ανακαλύψουμε μηχανισμούς αιτίας και αποτελέσματος θεωρείται θεμελιώδης για την επιστημονική πρόοδο και η χρήση αυτής της προσέγγισης για την κατανόηση της ανθρώπινης συμπεριφοράς έχει αναπόφευκτα φέρει στο προσκήνιο την **αιτιοκρατία** (ή **ντετερμινισμό**) ως εξηγητικό μοντέλο της ανθρώπινης συμπεριφοράς. Για παράδειγμα, στη γνωστική νευροψυχολογία υπάρχει μια τάση όλες οι πτυχές της ανθρώπινης ύπαρξης, από την εκτίμηση της τέχνης έως την ψυχική «ασθένεια» και τους κατά συρροή φόνους, να εξηγούνται με όρους βιογνωστικών λειτουργιών. Αυτό έχει σημαντικές πολιτικές επιπτώσεις: η άποψη ότι η συμπεριφορά είναι αποτέλεσμα εσωτερικών ή εξωτερικών μηχανισμών συνιστά μια σημαντική απειλή για την έννοια της ελεύθερης βούλησης. Στους περισσότερους πολιτισμούς –ιδιαίτερα σε εκείνους που βασίζονται σε ένα θεολογικό ή ανθρωπιστικό μοντέλο της ανθρώπινης φύσης– θεωρείται ότι οι άνθρωποι είναι προικισμένοι με ελεύθερη βούληση και φέρουν την ευθύνη των πράξεών τους. Και παρά τις προσηλυτιστικές προόδους της αιτιοκρατίας στην ψυχολογική επιστήμη, οι περισσότεροι άνθρωποι διατηρούν αυτή την πεποίθηση. Αυτό δεν σημαίνει ότι η ελευθερία δράσης είναι απόλυτη: η ίδια μας η εμπειρία μάς λέει ότι η

2. Επειδή η ψυχολογία έχει προσπαθήσει να θεσπίσει καθολικούς νόμους της συμπεριφοράς και έχει υιοθετήσει την επιστημονική μέθοδο για να πετύχει αυτόν της τον στόχο, έχει συχνά κατηγορηθεί για **φθόνο της φυσικής** (Leahey, 1980).

συμπεριφορά μπορεί να διαμορφώνεται και να περιορίζεται τόσο από κληρονομικούς παράγοντες, την ανατροφή, την εμπειρία, την οικονομία, τον πολιτισμό, την ιστορία και τη γλώσσα, όσο και από τις κοινωνικές, οικονομικές και περιβαλλοντικές πιέσεις που υπάρχουν στην καθημερινή ζωή. Ωστόσο, αν πιστεύουμε, σε γενικές γραμμές, ότι οι άνθρωποι δρουν ελεύθερα, τότε πρέπει να δεχθούμε ότι κάτι τέτοιο είναι ασυμβίβαστο με τις παραδοχές μας σχετικά με την υπολογισιμότητα της κοινωνικής πραγματικότητας.

Οι εναλλακτικές αυτές θέσεις αντικατοπτρίζονται σε μια καντιανή ανάλυση του νου. Πριν από την ανάδυση της σύγχρονης ψυχολογίας, ο φιλόσοφος Ιμάνουελ Καντ (1724-1804) είχε αναγνωρίσει μια διάκριση μεταξύ των δύο αυτών ψυχολογικών θέσεων. «Ο καθαρός λόγος», υποστήριξε, αναζητά την αιτιακή εξήγηση σε έναν οριοθετημένο χωροχρονικά κόσμο, ενώ ο «πρακτικός λόγος» ξεκινά από μια υποτιθέμενη θέση ελεύθερης βούλησης (βλ. Scruton, 2001). Σε κάποιο βαθμό, η διάκριση αυτή αντανακλά τη λογική που διέπει τα δύο μεγάλα μεθοδολογικά στρατόπεδα (το ποσοτικό και το ποιοτικό) που υπάρχουν σήμερα. Και οι δύο προσεγγίσεις έχουν επινοήσει τρόπους αντιμετώπισης διαφορετικών ειδών ερωτημάτων: αυτών που προσπαθούν να καθορίσουν τον ρόλο των απρόσωπων αιτιακών διαδικασιών (τι συμβαίνει ως αποτέλεσμα κοινωνικών, βιολογικών και ψυχολογικών δυνάμεων;) και εκείνων που επικεντρώνονται σε νοήματα τα οποία δημιουργούνται σε έναν δεδομένο τόπο από ανθρώπινους δρώντες (πώς και γιατί οι άνθρωποι βλέπουν τον κόσμο με έναν συγκεκριμένο τρόπο;). Καμία από τις δύο προσεγγίσεις δεν έχει αναπτυχθεί ανεξάρτητα από το κοινωνικό και πολιτικό περιβάλλον καθεμιά κουβαλά τη δική της ιστορία.

## ΤΟ ΠΡΟΒΛΗΜΑ ΤΗΣ ΥΠΟΛΟΓΙΣΙΜΟΤΗΤΑΣ

Η πεποίθηση ότι στον κοινωνικό κόσμο υπάρχουν πολύπλοκες αλλά προβλέψιμες δυνάμεις βρίσκεται στη ρίζα του προβλήματος της υπολογισιμότητας. Στον φυσικό κόσμο, οι φυσικοί νόμοι ισχύουν σε όλα τα χρονικά και χωρικά πλαίσια λόγω της κανονικότητας της φύσης. Δεν μπορούμε όμως να υποθέσουμε ότι υπάρχει αυτού του είδους η κανονικότητα ή τάξη στον κοινωνικό κόσμο. Τίθεται έτσι ένα πολύ δύσκολο ερώτημα για τους κοινωνικούς και πολιτικούς ψυχολόγους: Μπορεί η κοινωνική πραγματικότητα να θεωρηθεί ένα υπολογιστικό πρόβλημα; Το ερώτημα αυτό έχει τύχει κάποιια προσοχής στη φιλοσοφία και στις φυσικές επιστήμες, όχι όμως και στην ψυχολογία. Το κεντρικό επιχείρημα είναι ότι δεν υπάρχει καμία άλλη λειτουργική ιδιότητα στο σύμπαν εκτός από την υπολογίσιμη συμπεριφορά του (Penrose, 2013). Επιπλέον, η ιδέα ότι η πραγματικότητα είναι υπολογίσιμη σημαίνει

ότι αποτελείται από φυσικές διαδικασίες που διέπονται από κανόνες – ότι το σύμπαν μπορεί να θεωρηθεί μια τεράστια υπολογιστική μηχανή, το προϊόν ενός αιτιοκρατικού ή πιθανοκρατικού προγράμματος ηλεκτρονικού υπολογιστή (Schmidhuber, 2013). Όταν στρέφουμε το βλέμμα μας στον κόσμο, μπορεί να μην πιστεύουμε ότι ισχύει κάτι τέτοιο, πολλοί ψυχολόγοι, ωστόσο, επιτελούν το έργο τους σαν να ισχύει. Ο αλγοριθμικός αυτός τρόπος θέασης της πραγματικότητας, ο οποίος είναι εξίσου μηχανιστικός και αναγωγιστικός, υποστηρίζει ότι η συνειδητή εμπειρία, η επίγνωση, η βούληση, η ικανότητα δράσης, η πρόθεση και η κατανόηση είναι ψευδαισθήσεις – **επιφαινόμενα** υποκειμένων φυσικών αλγοριθμικών διαδικασιών. Συν τοις άλλοις, η παραδοχή αυτή διατρέχει την πειραματική ψυχολογία σε όλες τις εκφάνσεις της και παρέχει ένα σκεπτικό για τη χρήση μαθηματικών και στατιστικών μεθόδων. Υποτίθεται, λοιπόν, ότι όλα τα παρατηρήσιμα φαινόμενα στον κόσμο μπορούν να αναχθούν στα μαθηματικά και ότι τα μαθηματικά μοντέλα είναι τα μόνα «αληθινά» μοντέλα που παρουσιάζουν κάποιο ενδιαφέρον.

Παρότι η διαμάχη αυτή αφορά το σύνολο της ψυχολογίας, συμπεριλαμβανομένης της πολιτικής ψυχολογίας, έχει περιοριστεί σε συζητήσεις σχετικά με τη βιωσιμότητα της τεχνητής νοημοσύνης και το μυστήριο της συνειδητότητας (Sheldrake, 2012). Πολλοί μελετητές έχουν αμφισβητήσει την ιδέα ότι τα συστήματα που βασίζονται σε κανόνες μπορούν να εξηγήσουν την πραγματικότητα της συνειδητότητας και της επίγνωσης (π.χ. Hagen, 2012· Penrose, 1999· Searle, 1980), μένει όμως ακόμη να διερωτηθούν οι κοινωνικοί και πολιτικοί ψυχολόγοι κατά πόσο η πραγματικότητα την οποία προσπαθούν να αποσαφηνίσουν –ο κόσμος της λήψης πολιτικών αποφάσεων, της διομαδικής σύγκρουσης, της δυναμικής της εξουσίας, της πειθούς, της επιρροής και της αλληλεπίδρασής τους σε έναν μεταβαλλόμενο κοινωνικό και υλικό κόσμο– είναι δεκτική σε ακριβή ποσοτικοποίηση και κανόνες. Η αναζήτηση μαθηματικών μοντέλων σε ένα κοινωνικό σύστημα στο οποίο δεν υπάρχει κανένα μοντέλο θα ήταν μια άσκοπη άσκηση.

Ωστόσο, η πίεση του να ζει κάποιος σε ένα πολιτισμικό πλαίσιο που απαιτεί να αποδεικνύεται το καθετί βάσει τεκμηριωμένων στοιχείων σημαίνει ότι οι ερευνητές και οι ερευνήτριες καλούνται να υποστηρίξουν τους ισχυρισμούς τους με δεδομένα. Η μέτρηση δεν είναι μόνο το σήμα κατατεθέν της επιστήμης, είναι και η δραστηριότητα μέσω της οποίας αποκτούμε μια αίσθηση της πραγματικότητας για τον κόσμο. Ζούμε σήμερα σε μια εποχή δεδομένων, όπου καμία κυβέρνηση ή εμπορική οργάνωση δεν λαμβάνει αποφάσεις χωρίς να ακολουθεί μια στρατηγική ή χωρίς να έχει πραγματοποιήσει προηγουμένως μια έρευνα αγοράς. Θα μπορούσαμε να πούμε ότι η εμπειρική γνώση του περιβάλλοντος ισοδυναμεί με μια αντίληψη της πραγματικότητας. Επιπλέον, τα αριθμητικά δεδομένα που προκύπτουν από μετρήσεις φέρουν μια



υποτιθέμενη εγκυρότητα, αφού δεν αμφισβητούμε την ιδέα ότι οι αριθμοί αντικατοπτρίζουν με ακρίβεια τον κόσμο. Στην καθημερινότητα, οι αριθμοί δεσπόζουν στη δραστηριότητα των αγορών και των πωλήσεων – αντιπροσωπεύουν την αξία στον νομισματικό κόσμο και, πρακτικά, η μέτρηση και η ποσοτικοποίηση αποτελούν ενέργειες που χρησιμεύουν ως «έλεγχος επαφής με την πραγματικότητα». Καθιερωμένοι κλάδοι της επιστημονικής έρευνας κατέδειξαν, επίσης, ότι τα αριθμητικά δεδομένα που έχουν μετατραπεί σε μαθηματικά μοντέλα μάς επιτρέπουν έναν έλεγχο επί του φυσικού περιβάλλοντος. Αυτού του είδους τα μοντέλα παρέχουν αξιόπιστες πληροφορίες για την κατασκευή κτιρίων και τη μηχανική όχι μόνο επειδή προσφέρουν ακριβή τεχνική περιγραφή, αλλά επειδή μας δίνουν τη δυνατότητα να κάνουμε ασφαλείς προβλέψεις για το περιβάλλον. Αυτό, ωστόσο, δεν το κάνουν οι αριθμοί από μόνοι τους, αλλά οι νόμοι και οι αρχές που διέπουν τον φυσικό κόσμο. Τυχαίνει απλώς, κατά έναν μάλλον βολικό τρόπο, οι νόμοι αυτοί να μπορούν να εκφραστούν μαθηματικά.

Η μετατροπή παρατηρήσιμων ή ανιχνεύσιμων φαινομένων σε αριθμούς, ποσότητες και μεταβλητές και ο χειρισμός τους σε μαθηματικά μοντέλα της πραγματικότητας είναι η τυπική επιστημονική προσέγγιση, την οποία, μάλιστα, η ψυχολογία έχει ενστερνιστεί με ιδιαίτερο ενθουσιασμό. Το κατά πόσο όμως αυτή αποτελεί την καταλληλότερη μέθοδο για την κατανόηση των ανθρώπων, ιδιαίτερα σε ένα μεταβαλλόμενο κοινωνικό και πολιτικό πλαίσιο, είναι ένα διαφιλονικούμενο ζήτημα. Οι πολιτικοί επιστήμονες μπορεί να προσπαθούν να υπολογίσουν τη μελλοντική συμπεριφορά μέσω δημοσκοπήσεων (συχνά με περιορισμένη επιτυχία) ή να αναφέρουν τις μεταβαλλόμενες πολιτικές συνθήκες χρησιμοποιώντας στατιστικά δεδομένα, αλλά για τους ψυχολόγους, που επιδιώκουν να θεσπίσουν πιο ανθεκτικές στον χρόνο αρχές σχετικά με τον νου, τη συμπεριφορά και την ανθρώπινη φύση, η κατάσταση είναι λιγότερο ικανοποιητική και όχι τόσο πολλά υποσχόμενη.

## Η ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΦΥΣΗ ΤΩΝ ΕΡΕΥΝΗΤΙΚΩΝ ΕΥΡΗΜΑΤΩΝ

Για να θεοπιστεί ένας νόμος ή μια αρχή σε οποιαδήποτε επιστήμη, απαιτείται επανάληψη με την πάροδο του χρόνου σε πολλαπλά περιβάλλοντα. Αν δεν υπάρχει επιτυχημένη επανάληψη, είμαστε υποχρεωμένοι να υποθέσουμε ότι τα μοτίβα στα ψυχολογικά δεδομένα είναι, στην καλύτερη περίπτωση, ιστορικά και δεν διέπονται από κανόνες – αυτό είναι κάτι που θα μπορούσε να εφαρμοστεί τόσο στην ανθρώπινη συμπεριφορά όσο και στη διαδοχή των ιστορικών γεγονότων (Donagan, 1966). Τα περισσότερα κοινωνιοψυχολογικά ευρήματα εμπίπτουν σε αυτή την κατηγορία: δεν είναι νόμοι αυτά καθαυτά,

αλλά παρατηρήσεις που ισχύουν σε μια συγκεκριμένη στιγμή στον χρόνο (βλ. Gergen, 1973). Και επειδή τοποθετούνται στον χρόνο (θα μπορούσαμε να πούμε μεταφορικά σε μια χρονοκάψουλα), μπορούμε να τα περιγράψουμε ως ιστορικά – σχετικά με τον χρόνο και τον χώρο από τους οποίους έχουν προκύψει. Η κοινωνική ψυχολογία, λοιπόν, εξηγεί πώς αντέδρασαν οι άνθρωποι στα πειράματα κοινωνικής ψυχολογίας και για ποιο λόγο αντέδρασαν έτσι σε μια συγκεκριμένη χρονική στιγμή. Επιπλέον, επειδή η ρευστή και δυναμική φύση της κοινωνικής πραγματικότητας έρχεται σε αντίθεση με την, κατά κύριο λόγο, στατική φύση της μέτρησης, τα δεδομένα που αποκτώνται μέσω πειραμάτων, ερωτηματολογίων, συνεντεύξεων ή ομάδων εστίασης μπορούν να παρέχουν, στην καλύτερη περίπτωση, μόνο «στιγμιότυπα» της πραγματικότητας.

Αν, πράγματι, δεν υπάρχουν φυσικοί νόμοι της συμπεριφοράς και τα συμβάντα δεν είναι δυνατόν να προβλεφθούν, και αν τα ερευνητικά ευρήματα παρέχουν μόνο ένα στιγμιότυπο της πραγματικότητας, πώς θα μπορούσαμε να μελετήσουμε τον κοινωνικοπολιτικό κόσμο; Αυτό είναι βασικό ερώτημα. Κι αυτό που μπορεί να μας βοηθήσει στην ανάλυση είναι να λάβουμε υπόψη μας ότι τα πολιτικά γεγονότα συμβαίνουν μέσα σε μια μήτρα ευρύτερων ανθρώπινων, οικονομικών και περιβαλλοντικών συμβάντων – και μπορεί να υπάρχουν μοτίβα σε αυτά τα συμβάντα. Θα μπορούσαμε να συμπεράνουμε, για παράδειγμα, ότι οι άδικοι πόλεμοι οδηγούν σε ακούσιες πολιτικές συνέπειες ή ότι ο βομβαρδισμός ξένων υποδομών προκαλεί τη μετανάστευση και ότι η μετανάστευση δημιουργεί ζητήματα ταυτότητας. Η τέχνη του ιστορικού ή του πολιτικού επιστήμονα είναι να ερμηνεύει παρελθοντικά γεγονότα και να τα κατανοεί. Ωστόσο, πρέπει να έχουμε κατά νου ότι το ιστορικοπολιτικό παρελθόν είναι ένας κόσμος σε αέναη κατασκευή, χωρίς τελική ή χωρίς μία και μοναδική αληθινή ερμηνεία των ιστορικών διαδικασιών και γεγονότων (βλ. Hewer & Roberts, 2012). Ο ιστορικός και πολιτικός κόσμος είναι, επίσης, αναδυόμενος – δεν διέπεται από κανόνες.

Οι κοινωνικοί ερευνητές έχουν να αντιμετωπίσουν, επιπλέον, μια ιδιότροπη ανθρώπινη φύση. Ενώ μπορεί να παρατηρούμε ότι οι άνθρωποι συχνά συμμορφώνονται, σε γενικές γραμμές, με αυτό που τους ζητείται να κάνουν, από τις μελέτες του Asch και του Milgram, στις δεκαετίες του 1950 και του 1960, γνωρίζουμε ότι αυτό δεν συμβαίνει πάντα: οι άνθρωποι ούτε συμμορφώνονται ούτε υπακούουν πάντα – κάποιοι εξηγούνται ή ενεργούν με ασυνήθιστους τρόπους ή συμπεριφέρονται με τρόπο που παραβιάζει την κουλτούρα και τις συμβάσεις ή ενδέχεται να ενεργήσουν κατά βούληση προκειμένου να βλάψουν άλλους για λόγους τους οποίους μπορεί να μην κατανοούμε πλήρως (Zimbardo, 1969). Οι ανθρώπινες καταστάσεις εκτυλίσσονται σε συγκεκριμένα ιστορικά πλαίσια, και αυτός είναι ένας λόγος για τον οποίο γίνονται τόσο λίγο κατανοητές. Πράγματι, η ψυχολογική έρευνα συχνά βγάζει

την ατομική ιστορία έξω από την ανάλυσή της, γι' αυτό τα συμπεράσματα είναι συχνά ελλιπή, περιορισμένα, ακόμη και εσφαλμένα. Με λίγα λόγια, η αποϊστορικοποίηση των ατόμων αποτελεί πρόβλημα. Ο Roberts (2015, σ. 6), για παράδειγμα, υποστηρίζει ότι:

Στην πραγματικότητα, η τεράστια ποικιλία των δυνατικών καταστάσεων σε συνδυασμό με τη σύγκρουση των άγνωστων ιστοριών των ατόμων σημαίνει ότι δεν είναι εφικτή μια περιγραφική εξήγηση του πώς θα έπρεπε να αναμένεται να συμπεριφέρονται οι άνθρωποι με βάση προηγούμενες πιθανότητες.

Η παραπάνω πρόταση έχει σοβαρές επιπτώσεις για την ψυχολογία. Η Marie Jahoda, σε έναν πρόλογο στον τόμο *Interpersonal Perception* (1966) των Laing, Phillipson και Lee, υποστήριξε, επίσης, ότι «δεν υπάρχουν κανόνες για τις διαπροσωπικές συναντήσεις» (1966, σ. iv). Με άλλα λόγια, αυτά που λένε και κάνουν οι άνθρωποι μπορεί να μη διέπονται από αθέατους ψυχολογικούς νόμους· η ομιλία και η συμπεριφορά μπορεί να υπόκεινται στις δυνάμεις του πολιτισμού ή του πλαισίου, οι άνθρωποι όμως είναι ελεύθεροι να μιλούν και να ενεργούν όπως οι ίδιοι επιλέγουν. Αν αυτό ισχύει, τότε δημιουργεί τεράστιες δυσκολίες στην εξήγηση της ανθρώπινης συμπεριφοράς με βάση στατιστικές αρχές. Οπότε θα μπορούσαμε εύλογα να αναρωτηθούμε: Γιατί οι ψυχολόγοι χρησιμοποιούν στατιστικές μεθόδους; Οι φοιτητές και οι φοιτήτριες ψυχολογίας είναι εξοικειωμένοι με τους μακροσκελείς καταλόγους στατιστικών ελέγχων και διαδικασιών μαζί με τις απαιτούμενες προϋποθέσεις του πειραματικού σχεδιασμού στο αναλυτικό πρόγραμμα σπουδών τους. Ωστόσο, σε αντίθεση με το υπόλοιπο υλικό που συναντούν στα προπτυχιακά μαθήματά τους, η στατιστική παρουσιάζεται σε ανιστορική μορφή, σαν τα υποδεικνυόμενα αναλυτικά εργαλεία –οι στατιστικοί έλεγχοι και οι φιλοσοφικές οπτικές που κρύβονται πίσω από αυτούς– είτε να αποτελούν αυταπόδεικτες αλήθειες από αμνημονεύτων ετών είτε να έχουν καθοριστεί και συμφωνηθεί ομόφωνα ύστερα από επίπονη επιστημονική συζήτηση. Τίποτε από τα δύο όμως δεν είναι αλήθεια. Παρόλο που η συζήτηση σχετικά με την καταλληλότητα μιας στατιστικής προσέγγισης για την κατανόηση της ανθρώπινης κατάστασης έχει μακρά ιστορία, παραμένει περιέργως απύσχα από το πρόγραμμα σπουδών της ψυχολογίας. Γιατί, λοιπόν, οι ψυχολόγοι βασίζονται τόσο πολύ σε στατιστικές μεθόδους και πώς προέκυψε αυτό;

## ΟΙ ΡΙΖΕΣ ΤΗΣ ΣΤΑΤΙΣΤΙΚΗΣ

---

Η ψυχολογία απέκτησε τη σύγχρονη ορμή της μόλις στις αρχές της Βιομηχανικής Επανάστασης. Εκείνη την περίοδο επικρατούσαν δύο σημαντικές

κοινωνικές τάσεις οι οποίες έμελλε να επηρεάσουν βαθιά την ανάπτυξη της ψυχολογίας και να οδηγήσουν σε μια συμμαχία της με τη στατιστική, που ήταν ένας πρόσφατα αναδυόμενος επιστημονικός κλάδος. Η πρώτη κοινωνική τάση αφορούσε τις φυσικές επιστήμες, οι οποίες είχαν ήδη καταφέρει να περιγράψουν και να προβλέψουν τον κόσμο στη βάση μαθηματικών νόμων, μια διαδικασία που κατέληξε να θεωρείται ουσιαστικό καθοριστικό γνώρισμα της επιστημονικής δραστηριότητας. Η δεύτερη αφορούσε την εμφάνιση του εμπορικού καπιταλισμού, ο οποίος είχε ως αποτέλεσμα μεγάλοι αριθμοί ανθρώπων να πλημμυρίσουν τις αναπτυσσόμενες μικρές και μεγάλες πόλεις προς αναζήτηση εργασίας. Έτσι κατέστη επιτακτική ανάγκη για το κράτος να συγκεντρώσει πληροφορίες σχετικά με τη μεταβαλλόμενη φύση της κοινωνικής και οικονομικής ζωής.

Πίσω, λοιπόν, από τη θεμελίωση της στατιστικής ως επιστημονικού κλάδου βρισκόταν μια επιθυμία συλλογής δημογραφικών και οικονομικών δεδομένων που θα αποδεικνύονταν χρήσιμα στο κράτος. Στον αγγλόφωνο κόσμο, η τάση αυτή ήταν γνωστή ως «Πολιτική Αριθμητική» (Political Arithmetic), αργότερα όμως πήρε το όνομά της από τη γερμανική λέξη Statistik, η οποία χρησιμοποιήθηκε για πρώτη φορά από τον Gottfried Achenwall το 1749, κατά τη «συγκέντρωση πληροφοριών για το κράτος» (Davis, 1995, σ. 26). Σε αυτή την περίοδο των πρώτων βημάτων της στατιστικής γίνονται απόπειρες να σχηματιστούν ακατέργαστοι πίνακες επιβίωσης που επιτρέπουν τον υπολογισμό του προσδόκιμου ζωής βάσει εκτίμησης πιθανοτήτων (θνησιμότητας). Μια εξέχουσα χρήση των στατιστικών μέτρων ήταν ο υπολογισμός του αριθμού των ανδρών σε στρατεύσιμη ηλικία στο Λονδίνο (Fienberg, 1992). Έτσι ξεκίνησε η πολιτική πράξη της κατηγοριοποίησης των ανθρώπων –και των κοινωνικών χώρων στους οποίους εγγράφονται– σε διάφορα κουτιά, κατηγορίες και πακέτα.

Είναι σημαντικό να τονίσουμε ότι η στατιστική επιστήμη δημιουργήθηκε όχι για να ενισχύσει την ανθρώπινη ευημερία ή για να συμβάλει στη βαθύτερη κατανόηση του φυσικού κόσμου, αλλά για να εξυπηρετήσει τις ανάγκες της κυβέρνησης και των κεντρικών διοικητικών φορέων. Η εμπορική και επιστημονική χρήση των στατιστικών πληροφοριών ήρθε πολύ αργότερα. Πράγματι, η έμφαση που δίνει η ψυχολογία με την κωδικοποίηση, την καταμέτρηση και την ταξινόμηση των ανθρώπων –δηλαδή με τη μετατροπή των ανθρώπων και των χαρακτηριστικών, των συναισθημάτων και των δραστηριοτήτων τους σε αριθμούς– δεν είναι δυνατόν να εκτιμηθεί πλήρως έξω από το ιστορικό πλαίσιο της επιτήρησης από το κράτος και της σχέσης του με τον καπιταλισμό. Επιπλέον, το κύρος που αποδόθηκε στην εμπειρική μέτρηση, στην κατηγοριοποίηση και στην καταμέτρηση εξηγεί όχι μόνο την επακόλουθη, ευρέως διαδεδομένη, χρήση των στατιστικών μεθόδων, αλλά και την ίδια

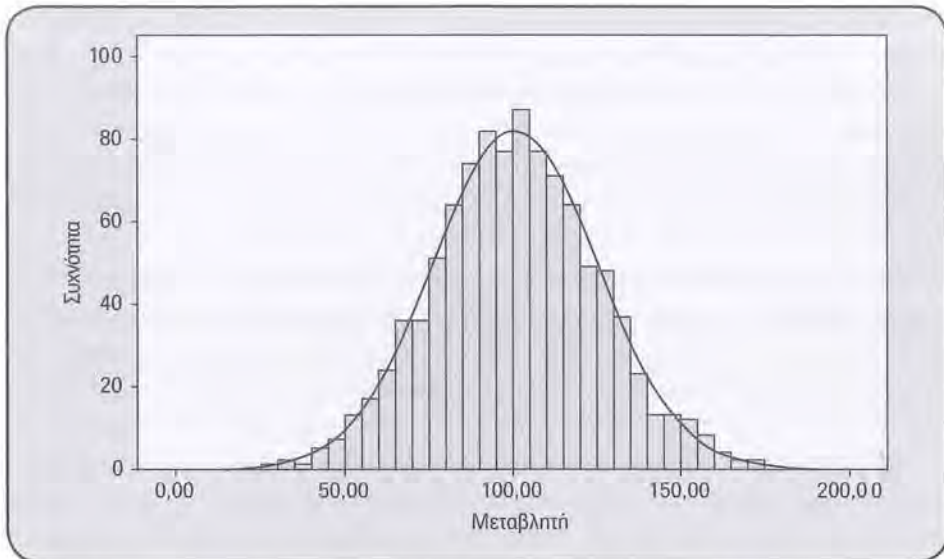
τη φύση της ακαδημαϊκής ψυχολογίας – υπό την έννοια ότι περιορίζεται, σε μεγάλο βαθμό, στη μελέτη αυτού που είναι μετρήσιμο.

Τον 19ο αιώνα, η στατιστική ως επιστημονικός κλάδος ξεφεύγει από τον πολιτικό και διοικητικό της ρόλο και γίνεται μια γενική θεωρητική μέθοδος για την ανάλυση και την ερμηνεία δεδομένων. Παρόλο που είχε τεράστια συνεισφορά στην ανάπτυξη αναλυτικών τεχνικών σε όλες τις αναγνωρισμένες επιστήμες, θα ήταν υπερβολικά αισιόδοξο να υποθέσουμε ότι δεν υπήρξε κανένα πολιτικό ενδιαφέρον ή κίνητρο σε έναν κλάδο ο οποίος ταξινομεί τους ανθρώπους και τη συμπεριφορά τους. Πράγματι, τέτοια ίχνη μπορούν να εντοπιστούν στην ψυχομετρία και στη γενετική της συμπεριφοράς, τις οποίες ίδρυσαν οι Francis Galton και Karl Pearson, με τη βοήθεια του Charles Spearman<sup>3</sup> – και οι τρεις τους αφοσιωμένοι στην ευγονική. Θα μπορούσαμε, επομένως, να πούμε ότι η στατιστική ήταν «δεμένη με την ευγονική» (Davis, 1995, σ. 30) επειδή η ευγονική είχε ανάγκη τη στατιστική για να καταδείξει τι είναι φυσιολογικό. Ωστόσο, η έννοια του κανόνα είναι εγγενώς διχαστική, κυρίως επειδή φέρνει τυπικούς και μη τυπικούς υποπληθυσμούς τον έναν ενάντια στον άλλο.

## Η ΚΑΤΑΣΚΕΥΗ ΤΩΝ ΚΑΝΟΝΩΝ, ΤΗΣ ΚΑΝΟΝΙΚΟΤΗΤΑΣ ΚΑΙ ΤΗΣ ΦΥΣΙΟΛΟΓΙΚΟΤΗΤΑΣ

Τι ακριβώς εννοούμε με τον όρο «κανονικός»; Και γιατί χρειαζόμαστε αυτές τις πληροφορίες; Η στατιστική συχνά αποτελείται από περιγραφές ατόμων και κοινωνικών ομάδων βάσει συγκεκριμένων διαστάσεων –για παράδειγμα, ύψος, βάρος, μέγεθος οικογένειας, ηλικία και ούτω καθεξής–, από τις οποίες υπολογίζεται ένας μέσος όρος ή μια μέση τιμή. Στη ρίζα των στατιστικών αναλύσεων αυτού του είδους βρίσκεται η κωδωνοειδής καμπύλη, η κανονική κατανομή, η οποία παρέχει πληροφορίες σχετικά με την κατανομή των ανθρώπινων χαρακτηριστικών και της ανθρώπινης επίδοσης μέσα σε έναν πληθυσμό (βλ. Σχήμα 2.1). Στο μέσο της κωδωνοειδούς καμπύλης βρίσκεται η μέση τιμή, η οποία συνιστά ένα μέτρο τού πώς είναι οι περισσότεροι άνθρωποι. Αυτή η γραφική παράσταση ή κατανομή δείχνει ότι οι περισσότεροι άνθρωποι συμπίπτουν με τον μέσο όρο και ότι μόνο ένα μικρό ποσοστό βρίσκεται πολύ πάνω ή πολύ κάτω από αυτόν.

3. Οι στατιστικές μέθοδοι που επινόησαν οι Galton, Pearson και Spearman (π.χ. συσχέτιση, παλινδρόμηση, παραγοντική ανάλυση) αποτελούν τη ραχοκοκαλιά πολλών ποσοτικών μεθόδων στην ψυχολογία (βλ. Fanchner, 1985).



**Σχήμα 2.1** Η κανονική κατανομή (για μια υποθετική μεταβλητή με μέσο όρο 100 και τυπική απόκλιση 20,  $N = 1.000$ ).

Πολλά χαρακτηριστικά, όπως το ύψος και το βάρος, μπορούν να αποδοθούν με τη μορφή μιας κωδωνοειδούς καμπύλης, δεν ισχύει όμως το ίδιο για ορισμένες πτυχές της λειτουργίας του ανθρώπου, όπως η ικανότητά του να τρώει, να χαμογελά ή να σκέφτεται, επειδή οι περισσότεροι άνθρωποι, αν όχι όλοι, μπορούν να κάνουν αυτά τα πράγματα, οπότε δεν είναι δυνατόν να διακρίνουμε τους ανθρώπους βάσει αυτών των διαστάσεων. Περιγράψαμε εδώ τον κύριο σκοπό της κωδωνοειδούς καμπύλης – που είναι να προσδιορίσει και να περιγράψει τη φύση των ατομικών διαφορών σε έναν δεδομένο πληθυσμό. Χωρίς την έννοια του «μέσου ανθρώπου» –τον κεντρικό άξονα των σύγχρονων τρόπων αντίληψης της κανονικότητας, τους οποίους πρότεινε για πρώτη φορά ο Γάλλος στατιστικολόγος Adolphe Quetelet (1796-1847)– δεν θα ήταν δυνατόν να εμπλακούμε στη διαδικασία της κοινωνικής σύγκρισης και να ταξινομήσουμε τους ανθρώπους είτε πάνω είτε κάτω από τον μέσο όρο.

Ωστόσο, ένα από τα προβλήματα με τους στατιστικούς κανόνες είναι ότι δεν παραμένουν περιγραφικοί. Ξεκινούν ως υπολογιστικές περιλήψεις ενός συνόλου δεδομένων, αλλά η λειτουργία τους μπορεί, με ανεπαίσθητο σχεδόν τρόπο, να μετατραπεί σε προδιαγραφική. Αυτό συμβαίνει επειδή σε έναν κόσμο καπιταλιστικών επιχειρήσεων, όπου ο ατομικισμός και η γνώση των ατομικών διαφορών έχουν οικονομική αξία, οι στατιστικοί κανόνες γίνονται η βάση για να πούμε πώς *πρέπει* να είναι τα πράγματα, και όχι πώς είναι τα πράγματα. Εκτός αυτού, οι άνθρωποι έχουν αναπτύξει, επίσης, τη συνήθεια

να θέλουν να αξιολογούν τον εαυτό τους σε σχέση με τους άλλους – μια μορφή ανταγωνιστικής συμπεριφοράς που αντανακλά τις πιέσεις του κοινωνικού και πολιτικού συστήματος. Πράγματι, η στατιστική ως κλάδος μπορεί να συνέβαλε σε μια μακρά ιστορία κρατικής επιτήρησης, το πιο σημαντικό όμως είναι ότι δημιούργησε μια κουλτούρα αυτοεπιτήρησης, με όλες τις επιπτώσεις που αυτή μπορεί να έχει για την ψυχική και τη σωματική ευημερία. Για παράδειγμα, όταν καθορίζουμε ένα μέσο ύψος για έναν άνδρα, μια τέτοια πληροφορία ενέχει τον κίνδυνο να υποβαθμίσει και να αποκαρδιώσει το 50% του πληθυσμού επειδή έχει ύψος είτε μέσο είτε κατώτερο του μέσου όρου. Ως αποτέλεσμα, κάποιοι άνδρες θα καταλήξουν στο συμπέρασμα ότι είναι ελαττωματικοί και ότι *θα έπρεπε να είναι ψηλότεροι* – μια άποψη την οποία μπορεί να συμμερίζονται και γυναίκες. Η μέτρηση «αυτού που είναι» δημιουργεί τώρα μια κοινωνική πίεση για αυτό που είναι επιθυμητό, αποτελώντας ένα καθόλου καλό ψυχολογικό μοντέλο για την ενθάρρυνση ή την αποδοχή της διαφορετικότητας στους άλλους ή και στον εαυτό μας.

Αυτού του είδους η εμμονή με τις μετρήσεις συναντάται, επίσης, στους περισσότερους τομείς της επαγγελματικής ζωής, ιδιαίτερα εκεί όπου εμπλέκονται οικονομικά ζητήματα ή χρηματοδοτήσεις. Για παράδειγμα, στο Ηνωμένο Βασίλειο βλέπουμε συγκρίσεις στην αξιολόγηση σχολείων, κολεγίων και πανεπιστημίων· τα τελευταία χρόνια, μάλιστα, έχουν δημιουργηθεί πίνακες βαθμολογικής κατάταξης που ενθαρρύνουν τον ανταγωνισμό και επιτείνουν σοβαρά την ένταση και την αυτοκριτική μεταξύ όσων εργάζονται στην εκπαίδευση. Το πολιτικό επιχείρημα είναι ότι χωρίς τέτοιου είδους γνώση δεν μπορούμε να διαμορφώσουμε πρότυπα. Το βασικό ερώτημα, συνεπώς, είναι: Πώς τα πάμε σε σχέση με όλους τους άλλους; Πρέπει να βελτιώσουμε την επίδοσή μας. Δεν πρέπει να είμαστε στον μέσο όρο ή κάτω από αυτόν, πρέπει να τον υπερβούμε! Αν όμως φανταστούμε έναν κόσμο στον οποίο η συντονισμένη προσπάθεια μαθητών ή φοιτητών και εκπαιδευτικών θα καταφέρει να ανεβάσει το μέσο εκπαιδευτικό αποτέλεσμα σε όλη τη χώρα στο 95%, έτσι ώστε η επίδοση όλων να πληροί ένα «άριστο» κριτήριο, οι πολιτικοί δεν πρόκειται να συμπεράνουν ότι οι εκπαιδευτικοί και οι φοιτητές ή οι μαθητές έχουν εργαστεί σκληρά ή έχουν βελτιώσει την επίδοσή τους, αλλά ότι οι αξιολογήσεις έχουν μάλλον γίνει ευκολότερες και, ως εκ τούτου, τα κριτήρια πέφτουν. Παρόμοιες αιτιακές αποδόσεις πραγματοποιούνται κάθε χρόνο στο Ηνωμένο Βασίλειο, όταν ανακοινώνονται τα αποτελέσματα των σχολικών εξετάσεων, και παρόλο που μπορούμε να περιγράψουμε τους ισχυρισμούς αυτούς ως σφάλματα αιτιακής απόδοσης (βλ. Heider, 1958· Ross, 1977), δεν πρόκειται για λάθη, αλλά για πολιτικά υποκινούμενες αιτιακές αποδόσεις προορισμένες να υποβαθμίσουν την κυβέρνηση, τις εξεταστικές επιτροπές ή/και το επάγγελμα του εκπαιδευτικού.

## ΧΡΗΣΗ ΣΤΑΤΙΣΤΙΚΩΝ ΜΕΤΡΩΝ ΚΑΙ ΜΟΝΤΕΛΩΝ ΓΙΑ ΠΟΛΙΤΙΚΟΥΣ ΣΚΟΠΟΥΣ

Η μετάβαση που πραγματοποιείται, χωρίς να γίνεται πάντα αντιληπτή, από τον περιγραφικό στον πολιτικά προδιαγραφικό ρόλο της στατιστικής διαπιστώνεται, επίσης, στη χρήση μοντέλων προστιθέμενης αξίας στην εκπαίδευση. Τα μοντέλα αυτά αντικατοπτρίζουν μια προσδοκία ότι τα άτομα που εισέρχονται σε ένα εκπαιδευτικό ίδρυμα θα έχουν κάποια προστιθέμενη αξία στο εκπαιδευτικό αποτέλεσμά τους χάρη στις προσπάθειες των εκπαιδευτικών και στους πόρους που θα τους προσφερθούν από το εκπαιδευτικό ίδρυμα. Πρόκειται για ένα μοντέλο «εισόδου-εξόδου», το οποίο υποστηρίζει πως ό,τι «εισέρχεται» για ένα σχετικά σύντομο χρονικό διάστημα πρέπει να «εξέρχεται» μεγαλύτερο και καλύτερο – και, ως εκ τούτου, πρόκειται για ένα μοντέλο διαρκούς ανάπτυξης (το παρατηρούμε συχνότερα στις πωλήσεις και στο μάρκετινγκ) που αντικατοπτρίζει τις προσδοκίες της καπιταλιστικής επιχείρησης.<sup>4</sup> Αν διαπιστωθεί ότι μια τέτοια αξία δεν έχει προστεθεί σε έναν μαθητευόμενο ή σε μια ομάδα μαθητευόμενων (αυτό καθορίζεται από μετρήσιμα αποτελέσματα), τότε το διδακτικό προσωπικό ή/και το εκπαιδευτικό ίδρυμα κατηγορούνται για κακή επίδοση.

Η μοντελοποίηση της προστιθέμενης αξίας βασίζεται στην ανάλυση παλινδρόμησης – που είναι μια προβλεπτική τεχνική θεμελιωμένη στην απλή συσχέτιση, η οποία επινοήθηκε αρχικά στις Ηνωμένες Πολιτείες της Αμερικής τη δεκαετία του 1970 ως ένας τρόπος για την αξιολόγηση της επίδοσης των εκπαιδευτικών στα σχολεία. Στη βάση αυτού του τύπου μοντελοποίησης βρίσκεται η υποτιθέμενη μαθηματική σχέση μεταξύ της επίδοσης ενός ατόμου σε μια δοκιμασία μια συγκεκριμένη χρονική στιγμή και της μετέπειτα επίδοσης του – για παράδειγμα, η υπόθεση ότι η επίδοση ενός παιδιού σε μια δοκιμασία στην ηλικία των 9 ετών θα αντικατοπτρίζει την επίδοσή του στην ηλικία των 8 ετών· οποιαδήποτε βελτίωση πέρα από τον μέσο όρο υποτίθεται ότι υποδηλώνει «προστιθέμενη αξία» προερχόμενη από τον εκπαιδευτικό. Η στατιστική πολυπλοκότητα και η ευρηματικότητα της διαδικασίας μοντελοποίησης είναι αναμφισβήτητες (βλ. Kim & Lalacette, 2013, για μια επισκόπηση όλων των

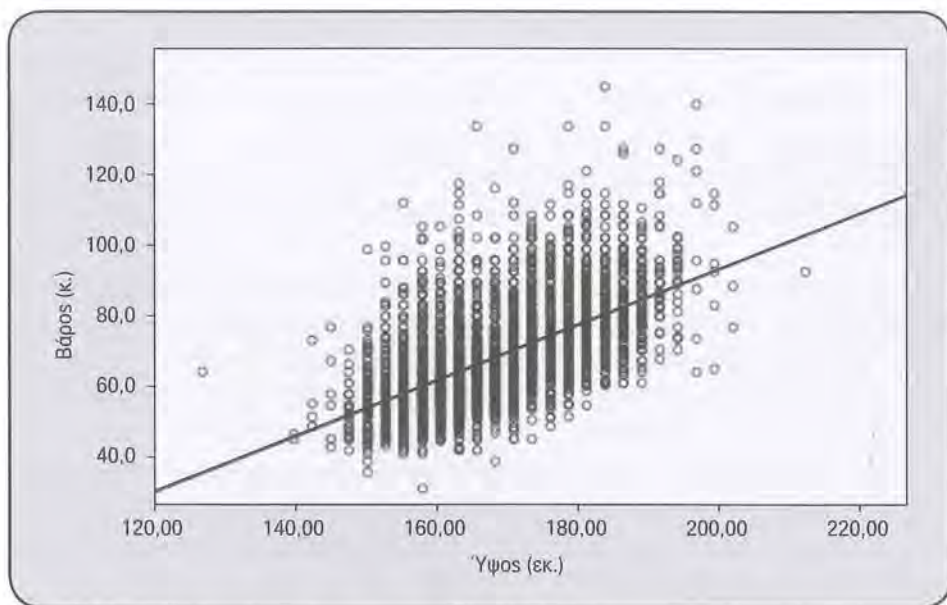
4. Στον κόσμο των χρηματοοικονομικών, οι επενδυτές προειδοποιούνται συστηματικά ότι οι αστάθειες της αγοράς που προκαλούνται από απρόβλεπτα γεγονότα μπορεί να οδηγήσουν τόσο σε μείωση όσο και σε αύξηση των επενδύσεων. Για τους επενδυτές, για τους οποίους το κέρδος είναι το μόνο αποδεκτό αποτέλεσμα, αυτή η προειδοποιητική συμβουλή συχνά πέφτει στο κενό επειδή υπακούουν στο μοντέλο της διαρκούς ανάπτυξης – στην ιδέα ότι η οικονομική ανάπτυξη είναι γραμμική και συνεχής, και όχι κυκλική ή καμπυλόγραμμη. Παρόμοιες υποθέσεις γίνονται σχετικά με τις εκπαιδευτικές επιδόσεις και τα αποτελέσματα μεμονωμένων μαθητών.



τύπων μοντελοποίησης προστιθέμενης αξίας), και έχουν γίνει προσπάθειες να εξαλειφθούν οι κοινωνικοοικονομικές συγχυτικές μεταβλητές καθώς και οι διδακτικές πρακτικές, το μέγεθος των τάξεων και ούτω καθεξής. Είναι σημαντικό να επισημάνουμε, ωστόσο, ότι η τεχνική σχεδιάστηκε ειδικά για να χρησιμοποιηθεί σε εκπαιδευτικά περιβάλλοντα όπου τα παιδιά προβλέπεται να έχουν έναν συγκεκριμένο εκπαιδευτικό για μια ορισμένη χρονική περίοδο· και για να διασφαλιστεί ότι θα μπορούσαν να γίνουν αξιόπιστες συγκρίσεις μεταξύ τάξεων, εκπαιδευτικών ιδρυμάτων και πολιτειών, απαιτούνταν **τυποποιημένες δοκιμασίες**. Το πιο σημαντικό είναι ότι οι τεχνικές αυτές βασίζονται στην υπόθεση ότι *οι μαθητές κατανέμονται τυχαία στους εκπαιδευτικούς*.

Στην τρίτοβάθμια εκπαίδευση, οι περισσότερες από αυτές τις προϋποθέσεις δεν πληρούνται: οι φοιτητές και οι φοιτήτριες δεν κατανέμονται τυχαία στα μαθήματα (συχνά οι φοιτητές ομαδοποιούνται σε συστάδες που διαφοροποιούνται ως προς τα επίπεδα ικανότητας και κινήτρων), και στην περίοδο μεταξύ της αρχικής μέτρησης (είσοδος) και της τελικής αξιολόγησης (έξοδος) παρεμβαίνουν πολλοί καθηγητές και καθηγήτριες. Παρ' όλα αυτά, η γενική υπόθεση είναι ότι κάποιος που εισέρχεται στην τρίτοβάθμια εκπαίδευση αναμένεται να βγει από αυτήν με μια κατηγορία πτυχίου ανάλογη με τα προσόντα χάρη στα οποία εισήχθη, και έχοντας πραγματοποιήσει μια ανάλυση παλινδρόμησης, οι διδάσκοντες και τα εκπαιδευτικά ιδρύματα υφίστανται την πίεση να υπερβούν πάντα η επίδοσή τους τη γραμμή παλινδρόμησης. Ακόμη κι αν κάτι τέτοιο μπορεί εκ πρώτης όψεως να φαίνεται αρκετά λογικό, ο τρόπος με τον οποίο χρησιμοποιούνται οι στατιστικές μέθοδοι για την προώθηση και τη διατήρηση αυτού του επιχειρήματος απαιτεί κάποια εξέταση.

Αν γνωρίζουμε ότι υπάρχει μια γραμμική σχέση μεταξύ δύο μεταβλητών (π.χ. ύψος και βάρος· δηλαδή, όσο ψηλώνουν οι άνθρωποι, τόσο αυξάνεται το βάρος τους), μπορούμε να κάνουμε μια *κατά προσέγγιση πρόβλεψη* του βάρους ενός ατόμου με βάση το ύψος του. Ωστόσο, όταν έχουμε να κάνουμε με ανθρώπινους παράγοντες, δεν είναι δυνατόν να προβλέψουμε στην *εντέλεια* την τιμή μιας μεταβλητής βάσει μιας άλλης, σαν όλα τα δεδομένα να είναι απολύτως γραμμικά. Όσον αφορά το παράδειγμα του ύψους και του βάρους (βλ. Σχήμα 2.2), γνωρίζουμε ότι πολλοί άνθρωποι είναι κοντοί αλλά έχουν μεγάλη μάζα σώματος ή είναι ψηλοί και αδύνατοι. Αυτή είναι μια φυσική διακύμανση μεταξύ των ανθρώπων· ούτε το παρουσιαστικό τους ούτε η επίδοσή τους είναι ομοιόμορφα. Μολαταύτα, από αυτά τα δεδομένα μπορούμε να συναγάγουμε ένα μαθηματικό μοντέλο με τη μορφή μιας εξίσωσης ευθείας ( $y = mx + c$ ). Στην εξίσωση, το  $y$  είναι η μεταβλητή κατά μήκος του κάθετου άξονα  $y$ , το  $x$  είναι η μεταβλητή κατά μήκος του άξονα  $x$ ,  $m$  είναι η κλίση ή η γωνία της γραμμής, και  $c$  είναι ο σταθερός όρος, η αριθμητική τιμή στο σημείο στο οποίο η γραμμή τέμνει τον άξονα  $y$ . Η γραμμή παλινδρόμη-



**Σχήμα 2.2** Η σχέση μεταξύ ύψους και βάρους.

(Πηγή: Δεδομένα από τη Health & Lifestyle Survey UK: Cox, 1987).

σης -η γραμμή της βέλτιστης προσαρμογής- είναι το μαθηματικά κατασκευασμένο μέσο σημείο των δεδομένων. Είναι ένα περιγραφικό μέτρο που επιβάλλεται στα δεδομένα: δεν είναι κάτι που υπάρχει στον πραγματικό κόσμο.

Η γραμμή παλινδρόμησης περιγράφει τον γενικό προσανατολισμό (κατεύθυνση) και την κλίση (το μέγεθος της γωνίας) των δεδομένων, και τέτοιου είδους μοντέλα λειτουργούν καλά ως μια κατά προσέγγιση τεχνική πρόβλεψης: ανακλύπτει, ωστόσο, ένα πρόβλημα όταν χρησιμοποιείται για να προδιαγράψει πώς πρέπει να είναι η πραγματικότητα.

Για παράδειγμα, αν είχαμε αναλάβει να διδάξουμε σε κάποιους από τους συμμετέχοντες πώς μπορούν να ζουν πιο υγιεινά και να τρώνε πιο θρεπτικά, δεν θα μπορούσαμε να αποδώσουμε στη διδασκαλία μας οποιαδήποτε διακύμανση των δεδομένων, παρά μόνο στην περίπτωση που θα μας είχε δοθεί πλήρης έλεγχος της γενετικής τους σύστασης και του προγράμματος διατροφής και άσκησης που ακολουθούν καθ' όλη τη διάρκεια της ζωής τους. Επιπλέον, οι τιμές ενδέχεται να υπόκεινται σε τυχαίες ή αστάθμητες εξελίξεις: για παράδειγμα, τα άτομα μπορεί να τρώνε πάρα πολύ ή πάρα πολύ λίγο, και τα δεδομένα μπορεί να εξαρτώνται από την κοόρτη, δηλαδή τα αποτελέσματα να οφείλονται στην ιδιαίτερη φύση των ατόμων που απαρτίζουν το συγκεκριμένο σύνολο δεδομένων - επομένως, δεν μπορεί να γίνει καμία γενίκευση σχετικά με το πρόγραμμα διδασκαλίας.

Στο πλαίσιο των εκπαιδευτικών αποτελεσμάτων, η υπόθεση στην οποία βασίζεται ένα μοντέλο παλινδρόμησης υποστηρίζει ότι η εκπαιδευτική πρόοδος είναι γραμμική, δηλαδή ότι κάποιος που εισέρχεται στην εκπαίδευση θα έχει μια επίδοση αυστηρά σύμφωνη με τα προσόντα εισόδου του. Αυτή είναι μια περίεργη υπόθεση, καθώς η χρονική περίοδος από το 18 έως το 21ο έτος είναι συχνά στρεσογόνα, γεμάτη αναστάτωση και συναισθηματικά ταραχώδη, και οι οικονομικές πιέσεις συχνά δυσκολεύουν τους φοιτητές και τις φοιτήτριες να πετύχουν την επίδοση που θα αντιστοιχούσε στο μέγιστο των δυνατοτήτων τους. Από την άλλη πλευρά, πολλοί φοιτητές τα πάνε καλά και μοιάζουν να προσθέτουν αξία στην επίδοσή τους, αλλά δεν πρέπει ποτέ να ξεχνάμε ότι μια θέση πάνω από τη γραμμή υπάρχει μόνο επειδή άλλες θέσεις βρίσκονται κάτω από τη γραμμή. Για κάθε άτομο με χαμηλότερα εκπαιδευτικά προσόντα εισόδου, η επίδοση του οποίου «είναι ανώτερη των προσδοκιών», υπάρχει ένα άτομο με υψηλότερα προσόντα, η επίδοση του οποίου «είναι κατώτερη των προσδοκιών». Έτσι, στην ευρύτερη ανάλυση, το επίπεδο της «προστιθέμενης αξίας» είναι πάντα ίσο με το επίπεδο της «αφαιρούμενης αξίας». Η «αξία» σε αυτό το πλαίσιο είναι, επομένως, μια σχετική έννοια, και παρόλο που το μέτρο μπορεί να έχει πολιτικές επιπτώσεις, από επιστημονική σκοπιά δεν έχει κανένα νόημα. Πράγματι, η πολιτική χρησιμότητα των μοντέλων προστιθέμενης αξίας φαίνεται να υπερτερεί των περιορισμών της, οι οποίοι περιλαμβάνουν προβλήματα σχετικά με τη μη τυχαία κατανομή των φοιτητών σε καθηγητές ή σε εκπαιδευτικά ιδρύματα, καθώς και τον κίνδυνο τα εσφαλμένως προσδιορισμένα μοντέλα<sup>5</sup> να οδηγήσουν σε ανακριβείς μεθόδους μέτρησης της προστιθέμενης αξίας (Murphy, 2012).

Λόγω των γραμμικών υποθέσεων βάσει των οποίων είναι σχεδιασμένο ένα μοντέλο παλινδρόμησης, δεν μπορούν να υπάρχουν «σκαμπανεβάσματα», και η πράξη της χάραξης μιας γραμμής που διέρχεται από πραγματικά δεδομένα είναι ξεκάθαρα μια πολιτική πράξη που επιτρέπει σε άλλους να προσδιορίσουν τη «φαινομενική υποεπίδοση» – ακόμη ένα παράδειγμα όπου η περιγραφή οδηγεί σε προδιαγραφικούς κανόνες. Δεδομένης της φύσης της παλινδρόμησης, είναι αδύνατον όλα τα σημεία των δεδομένων να βρίσκονται πάνω από τη γραμμή, διότι, αν τα δεδομένα κινηθούν προς τα πάνω, η γραμμή θα προσαρμοστεί –η διάμεσος διαιρεί τα δεδομένα– και θα διατυπωθούν οι ίδιοι σχετικοί ισχυρισμοί. Θα μπορούσαμε τότε να συμπεράνουμε ότι η «φαινομενική υποεπίδοση» είναι σύμφυτη με αυτή την τεχνική. Επιπλέον, με μια τέτοια προσαρμογή, οι χαμηλότεροι βαθμοί εισόδου στην τριτοβάθμια εκπαίδευση παράγουν τώρα μια καλύτερη κατηγορία πτυχιών, η οποία θα

5. Αυτό συμβαίνει όταν παραλείπονται αιτιακές μεταβλητές. Ο Murphy (2012, σ. 9) σημειώνει ότι «είναι αδύνατον να προσδιορίσουμε αν στην πράξη παραλείπονται αιτιακές μεταβλητές».

μπορούσε να οδηγήσει στην πολιτική αιτιακή απόδοση ότι όλα πλέον γίνονται ευκολότερα και ότι τα ακαδημαϊκά κριτήρια πέφτουν.

Σε ένα πολύ σφιχτό οικονομικό κλίμα όπου η επιβίωση των εκπαιδευτικών ιδρυμάτων είναι πρωταρχικής σημασίας, τα μοντέλα αυτά επιτελούν μια πολιτική λειτουργία. Επιτρέπουν σε πολιτικούς, γραφειοκράτες και διευθυντικά στελέχη του τομέα της εκπαίδευσης (υπό ένα ψευδοεπιστημονικό πρόσχημα) να ασκούν πίεση στο εργατικό δυναμικό. Παρά τις βέλτιστες προσπάθειές τους, το 50% των σχολείων ή των πανεπιστημίων θα βρίσκεται πάντα κάτω από τη μαθηματική διαχωριστική γραμμή, και τέτοια δεδομένα θα εξακολουθήσουν να χρησιμοποιούνται προκειμένου να κατηγορούνται μεμονωμένοι διδάσκοντες ή ολόκληρα πανεπιστημιακά τμήματα για επιδόσεις κατώτερες των κριτηρίων. Ωστόσο, το ζήτημα της περιγραφής/προδιαγραφής είναι ένα μόνο από τα πολλά που τίθενται αναφορικά με τις ποσοτικές μεθόδους. Στην επόμενη ενότητα θα συζητήσουμε τη χρήση του **ελέγχου σημαντικότητας της μηδενικής υπόθεσης** (null hypothesis significance testing – NHST), το πρόβλημα της δυνατότητας επανάληψης της έρευνας και το φαινόμενο του συρταριού αρχείων.

## Ο ΕΛΕΓΧΟΣ ΣΤΑΤΙΣΤΙΚΗΣ ΣΗΜΑΝΤΙΚΟΤΗΤΑΣ ΤΗΣ ΜΗΔΕΝΙΚΗΣ ΥΠΟΘΕΣΗΣ

Παρόλο που το πρόβλημα της υπολογισιμότητας φαίνεται να έχει παραλειφθεί από τις κυρίαρχες συζητήσεις σχετικά με τη φύση της ψυχολογικής και κοινωνικής πραγματικότητας, οι ψυχολόγοι εξακολουθούν να χρησιμοποιούν ποσοτικές μεθόδους. Και ο ακρογωνιαίος λίθος του στατιστικού κόσμου που παρουσιάζεται στους φοιτητές και στις φοιτήτριες ψυχολογίας, και εκφράζεται σε αμέτρητες δημοσιεύσεις ως «η μέθοδος για την αξιολόγηση επιστημονικών υποθέσεων» (Haller & Kraus, 2002, σ. 2), είναι ο έλεγχος στατιστικής σημαντικότητας της μηδενικής υπόθεσης (NHST) που προτάθηκε αρχικά από τον Fisher το 1935.<sup>6</sup> Ενώ η άρτια γνώση της τυπικής διαδικασίας της διεξαγωγής ελέγχων στατιστικής σημαντικότητας είναι μια σχετικά απλή υπόθεση, η γνώση τού τι πραγματικά σημαίνουν τα αποτελέσματα αυτών των διαδικασιών είναι πολύ πιο ανεπαρκής.

Δύο μεγάλες παρανοήσεις είναι συνδεδεμένες με τη χρήση τους: η πρώτη είναι ότι οι μικρότερες τιμές  $p$  ( $p$ -values) υποδηλώνουν ισχυρότερες επιδράσεις, και η δεύτερη είναι ότι η στατιστική σημαντικότητα αποτελεί ένα μέτρο θεωρητικής ή πρακτικής σημαντικότητας (Gliner, Leech, & Morgan, 2002).

6. Ο R. A. Fisher ήταν και αυτός ευγονιστής (Davis, 1995, σ. 30).

Τα προβλήματα αυτά ανακύπτουν επειδή ουσιαστικά η διαδικασία δεν παρέχει τις επιθυμητές πληροφορίες. Αυτό που μας λείπει το NHST είναι η πιθανότητα να αποκτήσουμε τα παρατηρούμενα δεδομένα από ένα τυχαίο δείγμα αν η μηδενική υπόθεση είναι αληθής, δηλαδή η δεσμευμένη πιθανότητα  $p$  ( $D|H_0$ ), ενώ αυτό που πραγματικά θέλουν να μάθουν οι ερευνητές και οι ερευνητριες είναι μια διαφορετική (δεσμευμένη) πιθανότητα, δηλαδή η πιθανότητα να είναι αληθής η μηδενική υπόθεση με βάση τα συγκεκριμένα δεδομένα που έχουν στη διάθεσή τους –  $p$  ( $H_0|D$ ) (Kirk, 1996). Αυτή είναι συχνά η τυπική αλλά εσφαλμένη ερμηνεία που δίνουν οι φοιτητές και οι φοιτήτριες. Η κατάσταση επιδεινώνεται ακόμη περισσότερο εξαιτίας της χρήσης των «κρίσιμων» επιπέδων στατιστικής σημαντικότητας ως αυθαίρετων εμποδίων στη διαδικασία λήψης αποφάσεων επιτυχίας/αποτυχίας για να καθορίσουμε αν πρέπει να απορρίψουμε ή να δεχθούμε τη μηδενική υπόθεση. Το πρόβλημα αυτό έχει, επίσης, τις ρίζες του στον Fisher. Προσέξτε τα ακόλουθα σχόλια του Fisher (1926, σ. 504), σύμφωνα με τα οποία η απόρριψη της μηδενικής υπόθεσης συνδέεται με την αποδοχή της πειραματικής υπόθεσης:

Αν το ένα στα είκοσι δεν φαίνεται αρκετά υψηλό, μπορούμε, αν προτιμάμε, να ορίσουμε τη γραμμή στο ένα στα πενήντα (2%) ή στο ένα στα εκατό (1%). Προσωπικά ο συγγραφέας προτιμά να ορίσει ένα χαμηλό επίπεδο σημαντικότητας στο 5% και να αγνοήσει εντελώς όλα τα αποτελέσματα που αδυνατούν να φτάσουν αυτό το επίπεδο. Ένα επιστημονικό γεγονός θα πρέπει να θεωρείται πειραματικά τεκμηριωμένο μόνο αν ένα σωστά σχεδιασμένο πείραμα σπάνια αποτυγχάνει να δώσει αυτό το επίπεδο σημαντικότητας.

Παρόλο που ο Fisher δεν επέμεινε στη χρησιμότητα του επιπέδου του 5%, αυτό έχει κατοχυρωθεί στη στατιστική «μυθολογία» ως το καθοριστικό κατώφλι για την αποδοχή/απόρριψη των υποθέσεων, αν και δεν έχει σε καμία περίπτωση καθολική ισχύ. Για παράδειγμα, οι φυσικοί που ασχολούνται με τα σωματίδια χρησιμοποιούν το λεγόμενο **κατώφλι των πέντε σίγμα** –που ισοδυναμεί με πέντε τυπικές αποκλίσεις από τη μέση τιμή– προκειμένου να θεωρήσουν ένα αποτέλεσμα αξιόπιστο. Επιπλέον, υπάρχει το πρόσθετο πρόβλημα ότι οι ψυχολόγοι σπάνια χρησιμοποιούν τυχαία δείγματα και παραγνωρίζουν το πρόβλημα ότι έχουν να κάνουν με τα εξαιρετικά μεροληπτικά δείγματα που βρίσκονται συνήθως στη διάθεσή τους – δείγματα ευκαιρίας αποτελούμενα από νεαρής ηλικίας φοιτητές και φοιτήτριες πανεπιστημίου. Για να εξαχθούν τα κατάλληλα στατιστικά συμπεράσματα, οι περισσότερες από τις στατιστικές διαδικασίες κοινής χρήσης βασίζονται στα παρατηρούμενα δεδομένα που έχουν συγκεντρωθεί από τυχαία δείγματα. Ο Filho και οι συνεργάτες του (2013, σ. 33) μας υπενθυμίζουν ότι «είναι άσκοπο να υπολογίζουμε την τιμή  $p$  για μη τυχαία δείγματα». Αν αυτό όμως εφαρμοζόταν αυστηρά, θα ακύ-

ρωνε μονομιάς τα ευρήματα των περισσότερων ψυχολογικών μελετών. Αυτό οφείλεται στο γεγονός ότι, όπως επισημαίνουν οι Fihlo και συνεργάτες (2013, σ. 40), η χρήση ενός μη τυχαίου δείγματος σημαίνει ότι «οι προϋποθέσεις τόσο της κανονικής κατανομής όσο και του **κεντρικού οριακού θεωρήματος** δεν ισχύουν». Χωρίς τυχαιοποίηση, λοιπόν, δεν υπάρχει σωστή βάση για στατιστικά συμπεράσματα που να βασίζονται στο NHST.

Τα περισσότερα κείμενα αγνοούν τη διαδεδομένη δυσaráεσκεια απέναντι στο NHST (βλ. Morrison & Henkel, 2006, για μια επισκόπηση των υφιστάμενων κριτικών) και την παρουσιάζουν ως ένα (ιστορικά) αδιαμφισβήτητο θέμα, καθαρά τεχνικό. Δεν προκαλεί, συνεπώς, έκπληξη –με δεδομένο ότι κάθε σχετική συζήτηση αποθαρρύνεται– ότι υπάρχει μεγάλη σύγχυση. Οι Ziliak και McCloskey (2011, σ. 25) παραπονιούνται ότι είναι «δύσκολο για τους επιστήμονες που έχουν εκπαιδευτεί στις μεθόδους του Fisher να δουν πόσο περίεργες είναι στην πραγματικότητα αυτές οι μέθοδοι, κάτι, μάλιστα, που γίνεται τόσο πιο δύσκολο, όσο καλύτερα είναι εκπαιδευμένοι στις μεθόδους του Fisher». Ο Carver (1993, σ. 1) προχώρησε ένα βήμα πιο πέρα και δήλωσε: «Ο έλεγχος στατιστικής σημαντικότητας [...] χρησιμοποιείται με έναν τρόπο που διαφθείρει την επιστημονική μέθοδο».

Μέχρι τα μέσα της δεκαετίας του 1990, είχαν προταθεί περισσότερες από 40 εναλλακτικές λύσεις έναντι του NHST (Kirk, 1996). Για πολλά χρόνια, η προτιμώμενη εναλλακτική προσέγγιση ήταν ο έλεγχος υπόθεσης Neyman-Pearson. Αντί να εξετάζει τα δεδομένα σε σχέση με τη μηδενική υπόθεση, η μέθοδος αυτή προέβαινε σε μια άμεση σύγκριση μεταξύ ζευγών διακριτών καθορισμένων υποθέσεων. Στη συνέχεια μπορούσαν να χρησιμοποιηθούν προκαθορισμένα κριτήρια επιλογής βασισμένα σε έναν λόγο πιθανοφάνειας των αντίστοιχων πιθανοτήτων τους για την επιλογή μεταξύ αυτών των διακριτών υποθέσεων. Η μέθοδος αυτή διαφέρει από την προσέγγιση του Fisher, στην οποία η απόρριψη της μηδενικής υπόθεσης δεν συνεπάγεται την αυτόματη αποδοχή κάποιας εναλλακτικής υπόθεσης  $H_1$ . Αυτό οφείλεται στο γεγονός ότι, κατ' αρχήν, τα δεδομένα μπορούν να εξηγηθούν από έναν άπειρο αριθμό εναλλακτικών υποθέσεων ( $H_1, \dots, H_n$ ).

Η κύρια διαφορά μεταξύ των τεχνικών αυτών είναι ότι η προσέγγιση του Fisher χρησιμοποιεί έναν **λόγο σήματος-θορύβου** για να δώσει στη διαδικασία λήψης αποφάσεων (τα σχετικά βάρη της συστηματικής προς την τυχαία διακύμανση) τις πληροφορίες που χρειάζεται προκειμένου να προσδιορίσει κατά πόσο υπάρχει μια ανιχνεύσιμη επίδραση, ενώ η προσέγγιση Neyman-Pearson είναι προσανατολισμένη στον βελτιωμένο πειραματικό έλεγχο συγκεκριμένων υποθέσεων και ασχολείται με τα **μεγέθη επίδρασης**. Ο Neyman ήταν αυτός που, αναπτύσσοντας την τελευταία προσέγγιση, πρότεινε για πρώτη φορά την επισήμανση των **διαστημάτων εμπιστοσύνης** στην εξερεύ-

νηση δεδομένων (Neyman, 1937). Αυτό που διδάσκονται σήμερα οι φοιτητές και οι φοιτήτριες ψυχολογίας είναι πραγματικά ένα μείγμα των δύο αυτών προσεγγίσεων, χωρίς να λαμβάνεται υπόψη ότι πολλοί στατιστικολόγοι τις θεωρούν ασύμβατες. Οι μέθοδοι αυτές χρονολογούνται από τις αρχές του 20ού αιώνα και η ανάπτυξή τους είχε ως αποτέλεσμα οι στατιστικές μέθοδοι να γίνουν η κοινή γλώσσα της ακαδημαϊκής ψυχολογικής κοινότητας. Ωστόσο, έχουν δώσει μια έμφαση στη στατιστική σημαντικότητα<sup>7</sup> σε βάρος της κοινωνικής σημαντικότητας και της συνολικής σημαντικότητας των δεδομένων.

## ΜΠΑΓΕΣΙΑΝΕΣ ΜΕΘΟΔΟΙ

Επί του παρόντος, η πιο δημοφιλής εναλλακτική πρόταση έναντι του NHST σε ορισμένα τμήματα του κλάδου είναι η μπαγεσιανή προσέγγιση (Lecoutre, Lecoutre, & Poitevineau, 2001· Mason, 2016), η οποία εμπεριέχει μια πολύ διαφορετική φιλοσοφική θέση σχετικά με τη φύση της πιθανότητας. Η πιθανότητα σε αυτό το πλαίσιο είναι ένα μέτρο τού πόσες πληροφορίες έχει στη διάθεσή του ένας παρατηρητής για τον κόσμο, και όχι μια εγγενής ιδιότητα του κόσμου (Stone, 2013). Η μπαγεσιανή ανάλυση είναι, επομένως, μια μέθοδος ερμηνείας ενδείξεων στο πλαίσιο προηγούμενων εμπειριών ή γνώσεων και προσφέρει μια «μηχανή συναγωγής» που αποφέρει ακριβείς εκτιμήσεις πιθανοτήτων για μια σειρά εναλλακτικών απαντήσεων.

Ο μπαγεσιανός κανόνας εκφράζεται με τον εξής τύπο:

$$p(\text{υπόθεση} \mid \text{δεδομένα}) = \frac{p(\text{δεδομένα} \mid \text{υπόθεση}) \times p(\text{υπόθεση})}{p(\text{δεδομένα})} \quad (2.1)$$

Επειδή ο ανθρώπινος εγκέφαλος θεωρείται ότι λειτουργεί σαν μια μπαγεσιανή μηχανή συναγωγής, η τεχνική έχει εφαρμοστεί στην ανάλυση κινδύνου και στην επιστήμη της λήψης αποφάσεων, και ειδικότερα στην υγεία, τις επιχειρήσεις, τη γνωστική ψυχολογία και την τεχνητή νοημοσύνη. Οι εφαρμογές στις ευρύτερες ιστορικές και κοινωνικές επιστήμες υπήρξαν λιγότερο επιτυχείς και περισσότερο προβληματικές (βλ. π.χ. Jackman, 2004, για μια συζήτηση σχετικά με την μπαγεσιανή ανάλυση στην πολιτική επιστήμη). Πράγματι, ο Gelman (2008) υποστήριξε ότι η μέθοδος έχει αρκετούς σημαντικούς περιορισμούς και θεωρεί ότι οι μπαγεσιανές μέθοδοι έχουν υπερδιαφημιστεί ως

7. Ένα επιπλέον πρόβλημα στην ψυχολογική έρευνα είναι ότι, λόγω των μικρών δειγμάτων και των μεταξύ υποκειμένων πειραματικών σχεδιασμών, η στατιστική ανάλυση συχνά δεν έχει **στατιστική ισχύ** – με αποτέλεσμα να μην είναι σε θέση να ανιχνεύσει μια επίδραση εκεί όπου όντως υπάρχει.

μια στατιστική λύση για όλες τις χρήσεις στα δύσκολα προβλήματα. Σε ορισμένες περιπτώσεις μπορεί ακόμη και να θεωρηθεί μια κατηγορία μεθόδων για την αναζήτηση ενός προβλήματος (Gelman, 2011).

Το βασικό σημείο διαμάχης αφορά την εκτίμηση των προηγούμενων πιθανοτήτων. Για να γίνει αυτό σαφέστερο, μπορούμε να αναφερθούμε σε ορισμένες αμφισβητούμενες εφαρμογές των μπαγεσιανών αρχών. Στο ιστορικό πεδίο, έχουν γίνει προσπάθειες να αξιολογηθεί κατά πόσο ο Ιησούς είναι πιθανό να υπήρξε ως ιστορικό πρόσωπο με βάση εκτιμώμενες πιθανότητες που προέρχονται από ελλιπείς ιστορικές πηγές (Carrier, 2014). Ενώ μπορούμε να αντλήσουμε συμπεράσματα από ελλιπή ιστορικά αρχεία, η επιστήμη οφείλει να βασίζεται σε εμπειρικά τεκμήρια, και τα ελλιπή ιστορικά χειρόγραφα μάλλον δεν εμπίπτουν σε αυτόν τον ορισμό. Ένα παρόμοιο ζήτημα τίθεται στην κοσμολογία, όπου έχουν υπολογιστεί οι αντίστοιχες πιθανότητες για να υποστηριχθεί ότι κάποια εκδοχή της θεωρίας χορδών στη σωματιδιακή φυσική είναι αληθής και ότι το πολυσύμπαν υπάρχει – παρόλο που δεν υπάρχουν μέχρι τώρα φυσικά στοιχεία για καμία από τις δύο εικασίες (Castelvecchi, 2015· Wolchover, 2015). Επιπλέον, αν αυτός ο συλλογισμός είχε εφαρμοστεί στον κόσμο της φυσικής στα τέλη του 19ου αιώνα, θα είχε οδηγήσει στο οριστικό συμπέρασμα ότι ο **αιθέρας** υπάρχει.

Πάντως, ακόμη και ορισμένοι υποστηρικτές της μπαγεσιανής ανάλυσης έχουν διατυπώσει την άποψη ότι η συναγωγή της «αλήθειας» με βάση μη εμπειρικά επιχειρήματα θα «άνοιγε τον δρόμο για την εγκατάλειψη όλων των επιστημονικών αρχών» (Wolchover, 2015). Οι κίνδυνοι για τους ψυχολόγους είναι όλοι υπερβολικά πραγματικοί. Σε ποιο βαθμό μπορούν οι ανταγωνιστικές υποθέσεις μας για την ψυχολογική ή την κοινωνική πραγματικότητα να εκφραστούν εύλογα ως μαθηματικές κατανομές πιθανοτήτων; Οι κίνδυνοι πολλαπλασιάζονται όταν οι ψυχολόγοι εξετάζουν ψυχικές καταστάσεις, οι οποίες, εξ ορισμού, είναι υποκειμενικές και μη εμπειρικές. Αυτό δεν σημαίνει ότι πρέπει να απορρίψουμε τις μπαγεσιανές μεθόδους, αλλά να τονίσουμε τους δυνητικούς κινδύνους από την προσθήκη μιας ακόμη μορφής μαθηματικής ρητορικής στην ψυχολογική εργαλειοθήκη ελλείψει αντικειμενικών και επαναλήψιμων στοιχείων.

## ΤΟ ΖΗΤΗΜΑ ΤΗΣ ΔΥΝΑΤΟΤΗΤΑΣ ΕΠΑΝΑΛΗΨΗΣ ΤΗΣ ΕΡΕΥΝΑΣ

Τα τελευταία χρόνια έχουμε γίνει μάρτυρες ενός αυξημένου σχολαστικού ελέγχου των δημοσιευμένων ευρημάτων των ψυχολογικών ερευνών και των κατάφωρων δυσκολιών επανάληψής τους. Για παράδειγμα, το Open Science



Collaboration (OSC) (2015) προσπάθησε να επαναλάβει τα αποτελέσματα 100 μελετών που δημοσιεύτηκαν από το 2008 σε τρία μεγάλα περιοδικά ψυχολογίας (*Psychological Science*, *Journal of Personality and Social Psychology* και *Journal of Experimental Psychology: Learning, Memory, and Cognition*). Αυτές οι απόπειρες επανάληψης, ενώ τήρησαν πιστά τους αρχικούς πειραματικούς σχεδιασμούς και χρησιμοποίησαν συγκρίσιμα μεγέθη δειγμάτων, ανέδειξαν στατιστικά σημαντικά αποτελέσματα μόνο στο 36% των μελετών, με αναφερόμενα μεγέθη επίδρασης πολύ μικρότερα από εκείνα που είχαν βρεθεί αρχικά. Για την κοινωνική ψυχολογία, το ποσοστό επιτυχούς επανάληψης ανερχόταν μόλις στο 25%. Τα ανησυχητικά αυτά ευρήματα δεν είναι τα πρώτα. Ύστερα από μια απόπειρα επανάληψης, από τους Chris French, Richard Wiseman και Stuart Richie (2012), μιας φαινομενικά αποδεδειγμένης πρόβλεψης του μέλλοντος από τον Bem (2011), ο French και οι συνεργάτες του δυσκολεύτηκαν πολύ να βρουν ένα οποιοδήποτε περιοδικό να αξιολογήσει το άρθρο τους, πόσο μάλλον να το δημοσιεύσει. Σύμφωνα με τον ίδιο τον French:

Όλη αυτή η ιστορία εγείρει σημαντικά ερωτήματα. Παρότι πάντα μας έλεγαν ότι «η επανάληψη είναι ο ακρογωνιαίος λίθος της επιστήμης», η αλήθεια είναι ότι τα «κορυφαία» περιοδικά πολύ απλά δεν ενδιαφέρονται για τις ευθείες επαναλήψεις, ειδικά για τις αποτυχημένες επαναλήψεις. Θέλουν να δημοσιεύουν μόνο ευρήματα που είναι καινούργια και θετικά.

Ο κλάδος έδειξε μεγαλύτερο ενδιαφέρον μόνο όταν ο French μετέφερε τις ανησυχίες του στην εφημερίδα *The Guardian*, παροτρύνοντας μια βιαστικά συγκληθείσα «ομάδα εξαιρετων συνεργατών» (*The Psychologist*, 2012, σ. 349) να σχολιάσει. Σύμφωνα με τον Ritchie και τους συνεργάτες του (2012, σ. 346), η υπόθεση εγείρει ερωτήματα σχετικά με το «τρέχον στατιστικό παράδειγμά μας» και μια εμμονή στην καινοτομία σε βάρος της εδραίωσης της γνώσης. Επίσης, μεταξύ των ευρημάτων της ομάδας του OSC περιλαμβανόταν το ότι τα αποτελέσματα που ήταν αρχικά εντυπωσιακά είναι λιγότερο εύκολο να αναπαραχθούν. Η καινοτομία, όπως φαίνεται, κάνει ενδιαφέρονσα την ανάγνωση ενός άρθρου και μπορεί να «πουλάει» καλά, δεν εγγυάται όμως την αλήθεια ή την πρακτική αξία, ούτε είναι απαραίτητα καλή επιστήμη.

Η κατάσταση μπορεί να είναι πολύ χειρότερη από ό,τι υποδηλώνουν τα παραπάνω στοιχεία: το OSC διαπίστωσε ότι τα ποσοστά επανάληψης για επιδράσεις πολυμεταβλητής αλληλεπίδρασης δεν ξεπερνούσαν το 22%. Επιπλέον, ο Roberts (2005) επισημαίνει την πλήρη απουσία οποιασδήποτε απόπειρας ολοκληρωμένης επανάληψης των μοντέλων δομικών εξισώσεων (SEM). Στην εισαγωγή των Miles και Shevlin (2003) στην τεχνική, δεν υπάρχει καμία αναφορά στη δυνατότητα επανάληψης, εκτός από το ότι αποτελεί «πρόβλημα». Ο Roberts (2015), ωστόσο, υποστηρίζει ότι, σε περιπτώσεις

στις οποίες υπονοείται κάποια γενίκευση ή όπου τα δεδομένα υποδηλώνουν κάτι περισσότερο από μια στιγμιαία αποτύπωση της πραγματικότητας, θα πρέπει να προσφερθούν κάποια στοιχεία προερχόμενα από απόπειρες επανάλυσης. Με άλλα λόγια, έχει αναπαραχθεί το ίδιο μοντέλο σε ένα ανεξάρτητο δείγμα (ένα πρώτο βήμα μπορεί να είναι ο διαχωρισμός του αρχικού δείγματος και η δοκιμή του μοντέλου σε δύο μικρότερα δείγματα); Μπόρεσε η επανάλυση (α) να εξηγήσει τον ίδιο βαθμό διακύμανσης ενώ (β) χρησιμοποιούσε τους ίδιους προβλεπτικούς παράγοντες με (γ) τα ίδια καθορισμένα μονοπάτια και (δ) την ίδια εξηγητική ισχύ (μέγεθος επίδρασης). Παρά την έλλειψη επανάλυσης των SEM, η παρουσία τους σε άρθρα περιοδικών αυξάνει την αξία βιβλιογραφικής αναφοράς αυτών των άρθρων. Πράγματι, η παρουσία τους σε άρθρα επιστημονικών περιοδικών είναι ένας θετικός προβλεπτικός παράγοντας της συχνότητας αναφοράς αυτών των άρθρων στη βιβλιογραφία (Hegarty & Walton, 2012), και είναι δύσκολο να μη δούμε τη συγκεκριμένη αυτή τεχνική και την πολυμεταβλητή στατιστική στο σύνολό της να λειτουργούν ως μια μορφή στατιστικής ρητορικής. Συχνά το βάρος της πολυπλοκότητας στην ανάλυση επεξεργασίας δεδομένων είναι αυτό που πείθει τους άλλους για την επιστημονική της αξία, και όχι η ισχύς των ενδείξεων για τους συγκεκριμένους ισχυρισμούς.

## ΤΟ ΦΑΙΝΟΜΕΝΟ ΤΟΥ ΣΥΡΤΑΡΙΟΥ ΑΡΧΕΙΩΝ

Στενά συνδεδεμένη με τα προβλήματα που είναι πρόδηλα στην επανάλυση της ψυχολογικής έρευνας και στη χρήση του NHST είναι η μεροληψία υπέρ της αποδοχής δημοσίευσης άρθρων που παράγουν στατιστικά σημαντικά αποτελέσματα. Οι μελέτες που δεν παράγουν στατιστικά σημαντικά αποτελέσματα έχουν λιγότερες πιθανότητες ακόμη και να υποβληθούν από τους συγγραφείς τους, επειδή έχουν επίγνωση αυτής της μεροληψίας, γνωρίζουν δηλαδή ότι τέτοιες μελέτες είναι πιο πιθανό να απορριφθούν από τους εκδότες των περιοδικών (Sterling, Rosenbaum, & Weinkam, 1995). Το τελικό αποτέλεσμα είναι γνωστό ως το **φαινόμενο του συρταριού αρχείων** (Rosenthal, 1979), το οποίο, όπως υπογράμμισε ο Kirtsch (2009), έχει ασκήσει τεράστια επίδραση στην εσφαλμένη ερμηνεία των αποτελεσμάτων από δοκιμές αντικαταθλιπτικών φαρμάκων. Ενώ γίνονται προσπάθειες να μειωθεί αυτό το φαινόμενο –με τη δημιουργία δημόσιων βάσεων δεδομένων που καταγράφουν τις κλινικές δοκιμές εκ των προτέρων–, μένει να διανυθεί πολύς δρόμος ακόμη μέχρι να αποκατασταθεί η εμπιστοσύνη στην ακεραιότητα της δημοσιευμένης έρευνας. Το πρόβλημα αυτό όμως δεν περιορίζεται στην ψυχολογία (π.χ. Hopewell, Loudon, Clarke, Oxman, & Dickersin, 2009). Πράγματι, ο Ioannidis

(2005) έχει υποστηρίξει με πειστικό τρόπο ότι τα περισσότερα δημοσιευμένα ερευνητικά ευρήματα είναι ψευδή.

Εκτός από τα παραπάνω προβλήματα, υπάρχει, επίσης, ένα ζήτημα σχετικό με την ψευδή αναφορά ευρημάτων και τις αμφισβητήσιμες πρακτικές. Για παράδειγμα, οι John, Loewenstein και Prelec (2012) διαπίστωσαν ότι ένα μεγάλο ποσοστό του δείγματός τους, που απαρτιζόταν από 2.000 ψυχολόγους, παραδέχθηκε ότι είχε εμπλακεί σε αμφίβολες ερευνητικές πρακτικές. Οι εκτιμήσεις επιπολασμού που υπολογίστηκαν για την παραποίηση δεδομένων ήταν της τάξης του 9%, για τη στρογγυλοποίηση τιμών  $p$  39%, για τη μη αναφορά όλων των συνθηκών 42%, και για την επιλεκτική αναφορά μελετών που «λειτουργούσαν καλά» 67%. Οι κοινωνικοί ψυχολόγοι είχαν τα υψηλότερα ποσοστά αυτοπαραδοχής για τις αμφισβητήσιμες πρακτικές, το οποίο σημαίνει ότι η ακεραιότητα, η εγκυρότητα και η νομιμότητα μιας μεγάλης μερίδας ευρημάτων ψυχολογικών ερευνών δεν μπορούν να θεωρηθούν δεδομένες.

## ΜΙΑ ΠΡΟΕΙΔΟΠΟΙΗΣΗ ΣΧΕΤΙΚΑ ΜΕ ΤΗ ΘΕΩΡΙΑ

Αξίζει, επίσης, να κάνουμε μια προειδοποιητική επισήμανση όσον αφορά τη θεωρία. Συχνά, ακαδημαϊκοί, εκδότες περιοδικών και κριτές άρθρων υποστηρίζουν ότι τα εμπειρικά ευρήματα πρέπει να γίνονται κατανοητά σε ένα θεωρητικό πλαίσιο, διαφορετικά τα δεδομένα δεν έχουν νόημα. Η τάση της κοινωνικής ψυχολογίας να δίνει τόση έμφαση στη θεωρία, ιδιαίτερα στη δική της θεωρία, είναι ένα ζήτημα. Ο Greenwald (2004), για παράδειγμα, αμφισβητεί την άποψη ότι «η εμπειρική έρευνα έχει αξία μόνο στον βαθμό που προάγει τη θεωρία» (σ. 275). Ο ίδιος μας υπενθυμίζει, επίσης, ότι ούτε το έργο του Asch ούτε αυτό του Milgram ήταν τόσο σημαντικά από θεωρητική άποψη, παρ' όλα αυτά έχουμε καταλήξει στο συμπέρασμα ότι οι μελέτες τους πάνω στη συμμόρφωση και την υπακοή ήταν σημαντικές, παρείχαν τροφή για σκέψη και είχαν κοινωνικό και πολιτικό νόημα. Επιπλέον, το να απαιτούμε κάθε εμπειρική εργασία να πηγάζει από τους κόλπους της υπάρχουσας θεωρίας προϋποθέτει ότι όλες οι νέες παρατηρήσεις μπορούν να εξηγηθούν επαρκώς με βάση τα υπάρχοντα θεωρητικά πλαίσια. Ακόμη και στη φυσική –την πιο επιτυχημένη από τις φυσικές επιστήμες– δεν είναι όλα τα δεδομένα άμεσα εξηγήσιμα βάσει θεωρίας και, το πιο σημαντικό, η φυσική επιστήμη θεωρεί ότι όλα τα δεδομένα είναι σημαντικά, έστω κι αν επί του παρόντος δεν μπορούν να εξηγηθούν θεωρητικά.

Για παράδειγμα, ένα ερευνητικό πρόγραμμα που αποκαλύπτει ότι οι άνθρωποι στο Ηνωμένο Βασίλειο έχουν ελάχιστες ή καθόλου γνώσεις σχετικά με τα πυρηνικά όπλα ή τον πυρηνικό πόλεμο θα μπορούσε να έχει σημαντική

πολιτική σημασία, αλλά δεν είναι πιο αναγκαίο να εξηγηθεί το εύρημα αυτό θεωρητικά από ό,τι θα έπρεπε να εξηγηθεί με θεωρητικούς όρους η έξοδος της Βρετανίας από την Ευρωπαϊκή Ένωση. Πράγματι, το γενικότερο ερώτημα παραμένει: Πρέπει να υποθέσουμε ότι η κοινωνιοψυχολογική θεωρία είναι πιο σημαντική από ό,τι τα εμπειρικά ευρήματα; Για να υποστηρίξουν το επιχείρημα ότι οι εμπειρικές δηλώσεις πρέπει να τεκμηριώνονται θεωρητικά, οι κοινωνικοί ψυχολόγοι παραθέτουν συχνά το Ευρωβαρόμετρο – μια σειρά από δημοσκοπήσεις της κοινής γνώμης που διεξάγονται τακτικά για λογαριασμό της Ευρωπαϊκής Επιτροπής από το 1973– ως ένα παράδειγμα δηλώσεων οι οποίες θεωρητικά δεν έχουν κανένα νόημα. Για παράδειγμα, «το 20% των Σουηδών υπηκόων αντιτίθεται στην ένταξη στην Ευρωπαϊκή Ένωση» (αναφέρουμε ένα φανταστικό παράδειγμα για λόγους σαφήνειας). Με ποιον τρόπο και για ποιον είναι ανούσιες τέτοιες δηλώσεις; Μπορεί να φαίνονται ανούσιες στους κοινωνικούς ψυχολόγους, που αισθάνονται κυριευμένοι από την ανάγκη να δώσουν ώθηση στη θεωρία, αλλά για τους πολιτικούς και τους πολιτικούς ψυχολόγους, που δεν είναι επιφορτισμένοι με την υποχρέωση να παράγουν κοινωνιοψυχολογικές εξηγήσεις, η δήλωση αυτή μπορεί να υποδηλώνει κάτι αρκετά ενδιαφέρον ή σημαντικό. Αυτό που λείπει είναι η λεπτομέρεια, όχι η θεωρία.

Αν διερευνούσαμε σε μεγαλύτερο βάθος την παραπάνω δήλωση και διαπιστώναμε ότι, για παράδειγμα, οι ερωτηθέντες είναι μετανάστες, θα μπορούσαμε να εξετάσουμε εάν αντιτίθενται στην ένταξη στην Ευρωπαϊκή Ένωση επειδή θέλουν να αποθαρρύνουν την ελεύθερη κυκλοφορία των ανθρώπων, καθώς αυτό θα μπορούσε να υπονομεύσει τη δική τους οικονομική θέση. Περαιτέρω διερεύνηση θα παρείχε λεπτομέρειες, δεν απαιτείται ωστόσο καμία επίσημη θεωρία. Το να επιμένουμε ότι όλα τα ευρήματα πρέπει να εξηγούνται με όρους κοινωνιοψυχολογικής θεωρίας απέχει ελάχιστα από μια πολιτική επωνυμοποίησης (branding) – ένα εγχείρημα κατασκευής ταυτότητας– σχεδιασμένη με στόχο την εμπορευματοποίηση του κλάδου και των επαγγελματιών του. Μπορεί να υπάρχουν πιέσεις για προώθηση της θεωρίας προκειμένου να εκπληρωθούν οι απαιτήσεις των μαθησιακών αποτελεσμάτων των μεταπτυχιακών και διδακτορικών πτυχίων, αυτές όμως είναι απαιτήσεις των εκπαιδευτικών ιδρυμάτων και των επαγγελματικών φορέων, και όχι της επιστήμης. Η θεωρία, όταν εφαρμόζεται κατάλληλα, είναι διαφωτιστική, πρέπει όμως να δούμε το όλο ζήτημα σε μια προοπτική. Για παράδειγμα, η **αντιρεαλιστική θέση** πρεσβεύει ότι οι θεωρίες δεν είναι ούτε αληθείς ούτε ψευδείς: είναι μόνο χρήσιμες –όπως οι κατάλογοι των βιβλιοθηκών– και μας βοηθούν να πλοηγηθούμε (Poincaré, 1952). Πράγματι, ακόμη και σε περίπτωση που η θεωρία δεν είναι άμεσα διαθέσιμη, μπορεί και πάλι να είμαστε σε θέση να κατανοήσουμε καλά τον κόσμο και να «βρούμε τον δρόμο μας» χωρίς αυτήν.

## ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

---

Από πολλές απόψεις, μια ανιστορική προσέγγιση των μεθόδων έρευνας αντανακλά την προβληματική σχέση που διατηρεί η ψυχολογία με την ίδια την ιστορία της, και η μοντελοποίηση των κοινωνικών επιστημών σε μια «παραμορφωμένη ομοιότητα με τη φυσική» (Donagan, 1966, σ. 157) είναι μάλλον απίθανο να αποδειχθεί επιτυχής. Οι μυστικιστικές διαδικασίες και η εξειδικευμένη γλώσσα της στατιστικής μεθοδολογίας ελάχιστα ενθαρρύνουν τη φυσική περιέργεια στους φοιτητές και στις φοιτήτριες, και η ρίζα του προβλήματος μπορεί να είναι το γεγονός ότι η ψυχολογία έχει υιοθετήσει «μεθόδους απόδειξης» αντί για «μεθόδους ανακάλυψης» (Markova, 2012, σ. 113). Πράγματι, τα προβλήματα που σχετίζονται με τη στατιστική σημαντικότητα και τον έλεγχο των υποθέσεων θα πρέπει να μας κάνουν να αναστοχαστούμε, να επανεξετάσουμε και να αναθεωρήσουμε τον εξέχοντα ρόλο των ποσοτικών μεθόδων στο καθιερωμένο πρόγραμμα διδασκαλίας. Οι στατιστικές μέθοδοι μπορεί να είναι κατάλληλες για τη διατύπωση ορισμένων προτάσεων σχετικά με την κατάσταση της κοινωνικής πραγματικότητας, και τα συμπεράσματα που προκύπτουν από εμπειρικά δεδομένα μπορεί να ενισχύουν ένα επιχείρημα βασισμένο σε τεκμηριωμένα στοιχεία, αλλά απέχουν πάντα αρκετά από την απόλυτη αλήθεια. Επιπλέον, στην ανάλυσή μας πρέπει να λάβουμε υπόψη όλα τα στοιχεία, συμπεριλαμβανομένων εκείνων που συνηγορούν υπέρ του αντιθέτου. Δεν υπάρχει κανένας λόγος να υποθέτουμε ότι μια εις βάθος κατανόηση των ανθρώπινων όντων θα πρέπει απαραίτητα να προκύψει από μια παράδοση η οποία έχει επιδιώξει την πρόβλεψη και τον έλεγχο του γνωστικού αντικειμένου της, ή ότι η κατανόηση αυτού του αντικειμένου θα αναδυθεί φυσικά από τη γλώσσα των αριθμών. Οι ποσοτικές μέθοδοι μπορεί να έχουν τη θέση τους όταν χρησιμοποιούνται κατάλληλα, πρέπει όμως να είμαστε σίγουροι για το τι κάνουμε, γιατί το κάνουμε αυτό, καθώς και για τη φύση των ισχυρισμών που διατυπώνουμε.

## ΠΕΡΙΛΗΨΗ

---

- Η αναζήτηση νόμων της συμπεριφοράς έχει αποβεί άκαρπη επειδή η συμπεριφορά είναι συχνά ιδιότροπη – δεν συμμορφώνεται με νόμους και δεν είναι προβλέψιμη. Σε αντίθεση με τον φυσικό κόσμο ο οποίος διέπεται από τους νόμους της φύσης, ο κοινωνικός κόσμος δεν είναι δυνατόν να υπολογιστεί. Προς το παρόν, κανένα μείζον πολιτικό γεγονός οποιασδήποτε σημασίας δεν έχει προβλεφθεί από την ψυχολογική θεωρία.
- Η χρήση ποσοτικών μεθόδων στις επιστήμες της συμπεριφοράς πρωτοεμ-

φανίστηκε σε ένα πλαίσιο συνδεδεμένο με την κρατική επιτήρηση, και η συνεχής χρήση τους εγείρει ζητήματα κοινωνικής εξουσίας, καθώς στην ψυχολογική έρευνα πρέπει να γνωρίζουμε ποιος θέτει τα ερωτήματα και για ποιο σκοπό.

- Η χρήση στατιστικών μεθόδων –ιδιαίτερα του NHST– έχει συνδεθεί με σοβαρά προβλήματα παρερμηνείας, αποτυχιές επανάληψης, μεροληψίες δημοσίευσης και απάτες. Τα προβλήματα αυτά έχουν σε μεγάλο βαθμό παραβλεφθεί, σε μια προσπάθεια η ψυχολογία να παρουσιαστεί ως επιστήμη.
- Πολλά δεδομένα, παρόλο που δεν μπορούν να εξηγηθούν με θεωρητικούς όρους, είναι σε θέση να ενισχύσουν την κατανόησή μας για τον πολιτικό κόσμο.

## ΓΛΩΣΣΑΡΙΟ

**αιθέρας** Ένα υποθετικό μέσο μετάδοσης, μια ουσία ή ένα πεδίο που γεμίζει τον χώρο· κάποτε θεωρούνταν απαραίτητος για τη διάδοση των ηλεκτρομαγνητικών ή των βαρυτικών δυνάμεων.

**αποκρατία (ντετερμινισμός)** Η φιλοσοφική θέση ότι η ατομική ανθρώπινη συμπεριφορά προκαλείται είτε από εσωτερικές είτε από εξωτερικές δυνάμεις που δεν υπόκεινται στον έλεγχό μας.

**αντιρεαλισμός** Θέση η οποία πρεσβεύει την άρνηση μιας αντικειμενικής πραγματικότητας. Στα μαθηματικά, οι αντιρεαλιστές υποστηρίζουν ότι η αλήθεια μιας μαθηματικής πρότασης συνίσταται στην ικανότητά μας να την αποδείξουμε, ενώ οι ρεαλιστές υποστηρίζουν ότι η αλήθεια μιας δήλωσης έγκειται στην αντιστοιχία της με την αντικειμενική πραγματικότητα.

**αποκάλυψη** Αναφορά στη γνώση που προέρχεται από τα ιερά κείμενα και θεωρείται ότι εκπορεύεται από μια θείκη πηγή.

**διαμάχη μεταξύ του «είναι» και του «θα έπρεπε να είναι»** Η ένταση που δημιουργείται όταν οι δηλώσεις για το «τι είναι» χρησιμοποιούνται για να προσδιοριστεί το «τι θα έπρεπε να είναι». Το φαινόμενο μερικές φορές αναφέρεται ως «φυσιοκρατική πλάνη».

**διαστήματα εμπιστοσύνης** Μια δειγματοληπτική εκτίμηση του εύρους τιμών μιας παραμέτρου σε έναν πληθυσμό, που είναι πιθανό να περιλαμβάνει την αληθινή τιμή.

**έλεγχος στατιστικής σημαντικότητας της μηδενικής υπόθεσης** Μια διαδικασία για τον έλεγχο υποθέσεων, κατά την οποία πρώτα προσδιορίζεται η πιθανότητα να αποκτήσουμε τα δεδομένα που παρατηρήθηκαν, μέσα σε ένα πλήθος δειγμάτων που έχουν επιλεγεί από τον πληθυσμό με τυχαία

δειγματοληψία, και στη συνέχεια κρίνεται σε αντιδιαστολή με μια αρχικά διατυπωμένη μηδενική υπόθεση ( $H_0$ ).

**επιφαινόμενα** Τα υποπροϊόντα κάποιας υποθετικής ή πραγματικής αιτιακής διαδικασίας, αυτά δηλαδή που εμφανίζονται ως αποτέλεσμα ενός πρωταρχικού φαινομένου και δεν παίζουν κανέναν αιτιακό ρόλο μέσα σε αυτό. Για παράδειγμα, στη φιλοσοφία του νου, οι ψυχικές καταστάσεις (τα νοητικά φαινόμενα) θεωρείται ότι οφείλονται αποκλειστικά σε φυσικά φαινόμενα.

**κατώφλι των πέντε σίγμα** Αναφέρεται σε αποτελέσματα που είναι τόσο σπάνια ώστε είναι απίθανο να βρεθούν εντός πέντε τυπικών αποκλίσεων από τον μέσο όρο. Μπορούμε να πούμε ότι το συμβατικό επίπεδο στατιστικής σημαντικότητας στην ψυχολογία ( $p = 0,05$ , αμφίπλευρη) πληροί το κατώφλι των δύο σίγμα. Αυτό σημαίνει ότι τα παρατηρούμενα αποτελέσματα, αν γίνει μια τυχαία δειγματοληψία από μια κανονική κατανομή, δεν θα βρεθούν εντός δύο τυπικών αποκλίσεων από τον μέσο όρο.

**κεντρικό οριακό θεώρημα** Θεώρημα που υποστηρίζει ότι όσο πιο μεγάλο είναι το μέγεθος των δειγμάτων, τόσο καλύτερη (ακριβέστερη) είναι η προσέγγιση της κατανομής των δειγματικών μέσων στην κανονική κατανομή, ανεξάρτητα από το αν ο πληθυσμός από τον οποίο γίνεται η δειγματοληψία είναι κανονικός.

**λόγος σήματος-θορύβου** Η σύγκριση της ισχύος ενός επιθυμητού σήματος (επίδραση) με το επίπεδο θορύβου (σφάλμα).

**μέγεθος επίδρασης** Ένας τρόπος ποσοτικοποίησης του μεγέθους μιας στατιστικής σχέσης (διαφοράς, σύνδεσης ή συσχέτισης). Η τυποποιημένη αυτή τιμή επιτρέπει τη σύγκριση μιας συγκεκριμένης επίδρασης μεταξύ μελετών, ακόμη και όταν έχει γίνει χρήση διαφορετικών κλιμάκων μέτρησης. Χρησιμοποιείται συχνά σε μετα-αναλύσεις, όπου τα αποτελέσματα πολλών μελετών συνδυάζονται για να υποδείξουν ένα συνοπτικό αποτέλεσμα.

**ορθολογισμός** Η φιλοσοφική θέση ότι η λογική σκέψη είναι ταυτόχρονα η κύρια πηγή και η κύρια δικαιολόγηση της γνώσης. Ο ορθολογισμός υποστηρίζει ότι η αλήθεια δεν είναι αισθητηριακή (άρα δεν είναι εμπειρική), αλλά είναι μάλλον διανοητική και μπορεί να εξακριβωθεί μέσω παραγωγικού λογισμού.

**στατιστική ισχύς** Η ικανότητα μιας στατιστικής διαδικασίας να ανιχνεύει ένα αποτέλεσμα εκεί όπου υπάρχει πραγματικά.

**τυποποιημένες δοκιμασίες** Δοκιμασίες που επινοούνται, χορηγούνται, βαθμολογούνται και ερμηνεύονται με συνεπή τρόπο, επιτρέποντας έτσι τη διασταυρούμενη σύγκριση με άλλα δείγματα.

**φαινόμενο του συρταριού αρχείων** Φαινόμενο που περιγράφει μια μεροληψία στην επιστημονική δημοσίευση, σύμφωνα με την οποία οι συγγραφείς είναι πιο πιθανό να υποβάλουν στατιστικά σημαντικά ευρήματα ή/και οι εκδότες ενός περιοδικού είναι πιο πιθανό να τα αποδεχθούν για δημοσίευση.

**φθόνος της φυσικής** Όρος που χρησιμοποιείται όταν ασκείται κριτική σε τομείς της ακαδημαϊκής έρευνας που επιστρατεύουν ορολογία και πολύπλοκα μαθηματικά για να δώσουν την εντύπωση ότι είναι αυστηροί και αξιόπιστοι. Ο όρος έχει, επίσης, εφαρμοστεί για την περιγραφή της αναζήτησης καθολικών νόμων της συμπεριφοράς στην ψυχολογία.

## ΣΥΜΠΛΗΡΩΜΑΤΙΚΕΣ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΠΡΟΤΑΣΕΙΣ

---

- Greenwald A. G. (2004). The resting parrot, the dessert stomach and other perfectly defensible theories. In J. Jost, M. R. Banaji, & D. A. Prentice (Eds.), *The yin and yang of social cognition: Perspectives on the social psychology of thought systems* (pp. 275-285). Washington, DC: American Psychological Association.
- Heather N. (1976). *Radical perspectives in psychology*. London: Methuen.
- Parker I. (2007). *Revolution in psychology*. London: Pluto Press.
- Roberts R. (2015). *Psychology and capitalism*. Winchester, UK: Zero Books.

## ΕΡΩΤΗΣΕΙΣ ΓΙΑ ΟΜΑΔΙΚΗ ΣΥΖΗΤΗΣΗ

---

- Τι έχει να μας πει η στατιστική για τους ανθρώπους; Για ποιο λόγο χρησιμοποιούμε τη στατιστική στην ψυχολογία; Ποιες άλλες μέθοδοι είναι διαθέσιμες και τι θα μπορούσαν να μας πουν;
- Γιατί πρέπει να είμαστε προσεκτικοί όταν περιγράφουμε πληθυσμούς χρησιμοποιώντας μέτρα κεντρικής τάσης;
- Ποιος είναι ο καλύτερος τρόπος για να διενεργήσουμε έρευνα στην πολιτική ψυχολογία;
- Κατά ποιον τρόπο τα ερωτήματα σχετικά με την ανθρώπινη συμπεριφορά αποτελούν πολιτικά ερωτήματα;



# 3 Από την αλλοτρίωση στην αποξένωση: πολιτική σκέψη και ψυχολογία



**RON ROBERTS**

## ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ ΤΟΥ ΚΕΦΑΛΑΙΟΥ

---

### ΜΗΧΑΝΙΣΤΙΚΑ ΜΟΝΤΕΛΑ 97

#### KARL MARX 98

*Αλλοτρίωση* 100

#### ERICH FROMM 101

#### R. D. LAING 103

*Μυστικοποίηση* 104

#### MICHEL FOUCAULT 105

*Καθεστώτα λόγου, εξουσία και ελευθερία* 106

*Όρια μεταξύ των επιστημονικών κλάδων* 107

*Πολιτική και διακυβέρνηση του εαυτού* 108

#### SVETLANA BOYM 110

*Αποξένωση* 110

*Παρα-μοντέρνα ψυχολογία* 112

*Τέχνη και πολιτική διαφωνία* 113

#### ΠΕΡΙΛΗΨΗ 115

#### ΓΛΩΣΣΑΡΙΟ 116

#### ΣΥΜΠΛΗΡΩΜΑΤΙΚΕΣ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΠΡΟΤΑΣΕΙΣ 117

#### ΕΡΩΤΗΣΕΙΣ ΓΙΑ ΟΜΑΔΙΚΗ ΣΥΖΗΤΗΣΗ 117

Μια παραμελημένη πτυχή της πολιτικής ψυχολογίας –και γενικότερα της ψυχολογίας, της μητρικής επιστήμης της– αφορά τη φύση της ανθρώπινης εμπειρίας στον κόσμο· πώς εμείς ως άνθρωποι, ο καθένας και η καθεμιά από εμάς, μια μοναδική ζώσα ενσάρκωση της συνολικής εμπειρίας ζωής μας, εμπλεκόμαστε με την κοινωνία και με το υπερκείμενο πολιτικό σύστημα (βλ. Itten & Roberts, 2014). Σε αυτό το κεφάλαιο θέτουμε ερωτήματα για τη σχέση ανάμεσα στην προσωπική και στην κοινωνικοπολιτισμική-πολιτική σφαίρα, και διερευνούμε κατά πόσο τα υπάρχοντα θεωρητικά μοντέλα ψυχολογικής εμπειρίας εμπερικλείουν την αίσθησή μας για την ανθρώπινη ιδιότητά μας ή μας αλλοτριώνουν από αυτήν. Με άλλα λόγια, είναι αναγκαίο να αναστοχαστούμε πάνω στο είδος της πολιτικής ψυχολογίας που προωθούμε, στα κίνητρα και τους στόχους για τα οποία κάνουμε κάτι τέτοιο, και στην επίγνωση του ποιες μπορούν να είναι οι συνέπειες. Για τον σκοπό αυτό εξετάζουμε το έργο του Karl Marx, του Michel Foucault και της Svetlana Boym – τρεις προσεγγίσεις που έχουν εστιάσει την προσοχή τους στην αλλοτρίωση, στην υποκειμενικότητα και στην αποξένωση, αντίστοιχα. Στο ίδιο πλαίσιο εξετάζουμε τις ιδέες του Erich Fromm και του R. D. Laing, το έργο των οποίων θίγει, επίσης, την πολιτική φύση της εμπειρίας και τη σημασία της πλαισιοθέτησης σε έναν κόσμο που είναι κοινωνικός, πολιτισμικός και ιστορικός.

## ΜΗΧΑΝΙΣΤΙΚΑ ΜΟΝΤΕΛΑ

Στη ρίζα του μεγαλύτερου όγκου εργασιών εντός του κυρίαρχου ρεύματος στην κοινωνική έρευνα βρίσκεται η παραδοχή ότι ο κοινωνικός κόσμος λειτουργεί σαν μηχανή – επομένως, όταν κάτι πηγαίνει στραβά, πρέπει να υπάρχει ένας λόγος ή μια αιτία. Το καθήκον του κοινωνικού επιστήμονα είναι να εντοπίσει το γενεσιουργό πρόβλημα και να προτείνει τρόπους βελτίωσης των πραγμάτων. Σε συνδυασμό με αυτό το μηχανιστικό μοντέλο του κοινωνικού κόσμου, η ψυχολογία έχει προωθήσει την άποψη ότι οι άνθρωποι είναι κάτι ελάχιστα περισσότερο από βιολογικές μηχανές που ανταποκρίνονται σε ανάγκες, επιθυμίες και ενορμήσεις ρυθμιζόμενες από μια σχηματική γνωστική κατανόηση του κόσμου. Επιπλέον, ορισμένοι κοινωνικοί ψυχολόγοι έχουν υποστηρίξει ότι η συμπεριφορά καθοδηγείται από σενάρια (βλ. Abelson, 1981· Schank & Abelson, 1977) και, σε ορισμένες περιστάσεις, από ισχυρές κοινωνικές δυνάμεις και σχέσεις (Milgram, 1974). Σε αυτή την εξηγητική αφήγηση, ωστόσο, δεν φαίνεται να υπάρχει θέση για «το πρόσωπο»: επιπλέον, τα συμβάντα σε αυτό το κουρδισμένο σύμπαν δεν είναι ποτέ ιδιότροπα, αυθόρμητα, καινοτόμα ή απρόβλεπτα. Επιπρόσθετα στα παραπάνω, θεωρείται ότι το ευρύ φάσμα της ανθρώπινης συμπεριφοράς μπορεί να κατανοηθεί και να

εξηγηθεί με όρους μέτρησης και ανάλυσης «συστατικών μερών», τα οποία συνήθως λαμβάνουν τη μορφή κατασκευασμένων ή επινοημένων μεταβλητών του νου και της συμπεριφοράς, των οποίων η πηγή εντοπίζεται μέσα στο άτομο. Κάποια παραδείγματα είναι η «αυτοεκτίμηση», ο «αυταρχισμός» ή η «πίστη στη δημοκρατία», και η μέτρηση αυτών των μεταβλητών επιδιώκει अपαρέγκλιτα να εδραιώσει σχέσεις αιτίας και αποτελέσματος, σύνδεσης ή συσχέτισης. Το κατά πόσο αυτή η προσέγγιση είναι κατάλληλη και το κατά πόσο τα μηχανιστικά μοντέλα μάς διαφωτίζουν για τους ανθρώπους, τη συμπεριφορά τους ή τις δυνατότητές τους είναι συζητήσιμα. Ωστόσο, μοντέλα αυτού του είδους συνεχίζουν να υπάρχουν σε όλους τους τομείς της σύγχρονης ψυχολογίας, καθώς το άτομο θεωρητικοποιείται, αντικειμενοποιείται και, τελικά, ανάγεται σε ένα σύνολο γνωστικών και βιολογικών συστημάτων μέσα στο σώμα – μια προσέγγιση που μειώνει, περιορίζει και, εντέλει, εξαλείφει «το πρόσωπο», τη μοναδική εμπειρία του και την αίσθησή του για την ανθρώπινη ιδιότητά του. Ο σκοπός αυτού του κεφαλαίου είναι να επανανακαλύψει και να επανενσωματώσει το «πρόσωπο» στην ψυχολογική θεωρία. Ξεκινώντας από το έργο του Γερμανού φιλοσόφου Karl Marx (1818-1883), εξετάζουμε κάποιες εναλλακτικές προσεγγίσεις για την κατανόηση των ανθρώπων, της συμπεριφοράς τους και της υποκειμενικής εμπειρίας τους σε πολιτικό πλαίσιο.

## KARL MARX

Η θέση του Marx στις κοινωνικές επιστήμες εξακολουθεί να περιβάλλεται από σημαντική σύγχυση, η οποία σε μεγάλο βαθμό οφείλεται σε μια κατανόηση του μαρξισμού συνδεδεμένη με τα κομμουνιστικά κινήματα του 20ού αιώνα. Στον δυτικό κόσμο, ο φόβος για το πολιτικό περιεχόμενο των μαρξικών ιδεών οδήγησε στον αποκλεισμό τους από το κυρίαρχο ρεύμα πολιτικής σκέψης, με αποτέλεσμα ένα μεγάλο μέρος της αξίας τους για την κατανόηση των ανθρώπων σε κοινωνικά και πολιτικά πλαίσια να έχει αγνοηθεί. Πράγματι, ο μαρξισμός είναι κάτι περισσότερο από μια πολιτική φιλοσοφία: είναι μια μέθοδος αναζήτησης για τη μελέτη των κοινωνικών διαδικασιών, μια οικονομική θεωρία και μια θεωρία της ιστορικής αλλαγής και ανάπτυξης.

Στον πυρήνα της θέσης του Marx βρίσκεται η έννοια του **ιστορικού υλισμού**, θεμελιωμένη σε ένα διανοητικό υπόβαθρο που οικοδομήθηκε από τον Γερμανό φιλόσοφο Georg Hegel (1770-1831). Ο Hegel είχε προσφέρει μια επεξήγηση της σταδιακής ανάπτυξης της συνείδησης και της γνώσης, αλλά ο Marx, βασισμένος στις παρατηρήσεις του από τον βιομηχανικό κόσμο εκείνης της εποχής, υποστήριξε ότι υπεύθυνες για τον καθορισμό της ανθρώπινης συνείδησης ήταν *οι υλικές συνθήκες*, και προχώρησε στη σκιαγράφηση μιας

«νομοτελειακής» εξήγησης των ιστορικών εξελίξεων της ανθρώπινης κατάστασης με όρους διαδοχής ανταγωνιστικών ταξικών σχέσεων. Στην ανάλυσή του για την Αγγλία του 19ου αιώνα, το πρώτο βιομηχανικό έθνος, ο Marx υποστήριξε ότι η ιστορία είχε διέλθει από ορισμένα στάδια, ξεκινώντας από τον πρωτόγονο κομμουνισμό, τη δουλοκτητική κοινωνία και τη φεουδαρχία, και φθάνοντας στον καπιταλισμό. Σύμφωνα με τον Marx, οι οικονομικές ανισότητες που είναι συνδεδεμένες με την εκβιομηχάνιση και τον καπιταλισμό θα οδηγήσουν τελικά στον σοσιαλισμό και θα καταλήξουν στον κομμουνισμό. Το «τέλος της ιστορίας» θα είναι η στιγμή κατά την οποία όλα τα ανθρώπινα όντα θα αποκτήσουν πλήρη αυτεπίγνωση και θα γίνουν ελεύθερα. Γνωρίζουμε, ωστόσο, ότι ο καπιταλισμός δεν κατέρρευσε όπως είχε προβλέψει ο Marx.

Αυτό που μας απασχολεί εδώ είναι η έμφαση που έδωσε ο Marx στην ιστορική φύση της ανθρώπινης ζωής και στην ποιότητα της ανθρώπινης εμπειρίας εντός του καπιταλισμού. Ο Marx επιδίωξε τη βελτίωση της ανθρωπότητας μέσω της επανευθυγράμμισης των κοινωνικών και οικονομικών σχέσεων, ενώ κεντρική θέση στο σύνολο της πολιτικής φιλοσοφίας του καταλάμβαναν οι ανησυχίες του για τη φύση της ανθρώπινης εμπειρίας και τη σχέση μεταξύ του ατομικού και του κοινωνικού. Υποστήριξε ότι οι ψυχολογικές καταστάσεις εξαρτώνται από τις κοινωνικοοικονομικές σχέσεις, κάτι που απαιτεί να προσέξουμε τη βαθιά επίδραση των οικονομικών παραγόντων στον τρόπο σκέψης μας. Για παράδειγμα, σκεφτείτε τον τρόπο με τον οποίο δύο άνθρωποι – ο ένας με περιορισμένους πόρους και ο άλλος πολύ πλούσιος – ενδέχεται να αντιδράσουν απέναντι σε μια πολιτική μείωσης των φόρων για τους πλούσιους. Τα προσωπικά συμφέροντα των δύο αυτών ατόμων είναι αρκετά διαφορετικά: ο ένας ωφελείται από αυτή την πολιτική, ενώ ο άλλος πιθανότατα αντιλαμβάνεται σε αυτήν μια αδικία σε βάρος του, οπότε ενδέχεται να προκύψουν δύο πολύ διαφορετικές συναισθηματικές και συμπεριφορικές αντιδράσεις προς την πολιτική εξουσία. Το πλούσιο άτομο μπορεί να προτιμήσει τη συμμόρφωση, ενώ το άλλο την αντίσταση, την παραίτηση ή την επανάσταση. Το ζήτημα εδώ είναι ότι η σκέψη και η συμπεριφορά σε αυτό το κοινωνικό πλαίσιο δεν θεμελιώνονται στην «ατομική προσωπικότητα» αλλά στις οικονομικές συνθήκες.

Παρ' όλα αυτά, οι καταπιεσμένοι ή οι μη προνομιούχοι άνθρωποι δεν υποστηρίζουν πάντα την ιδέα της επανάστασης ή της αλλαγής. Πράγματι, αυτό που προβληματίζε τον Marx ήταν ότι οι σκληρές συνθήκες εργασίας στην Αγγλία του 19ου αιώνα δεν ήταν απλώς η συνέπεια μιας κακόβουλης πηγής εξουσίας που ασκούσαν από τα πάνω ήταν, επίσης, το αποτέλεσμα συνέργειας των εργατών. Για τον Marx, το βασικό ερώτημα ήταν: «Γιατί οι εργάτες συμμετέχουν στην ίδια την καταπίεσή τους;» Η απάντηση, κατέληξε, θα μπορούσε να βρεθεί στις έννοιες της **αλλοτρίωσης** και της **μυστικοποίησης**: μορ-

φές παρεκτόπισης από μια εγγενή ανθρώπινη φύση που γεννούν συγκεκριμένες ψυχολογικές καταστάσεις. Σύμφωνα με τον Marx, η ανθρώπινη φύση δεν είναι ιδιοκτησία κανενός ατόμου, αλλά χαρακτηριστικό ολόκληρου του ανθρώπινου είδους, και η επίτευξη αυτής της αληθινής φύσης θα μπορούσε να επιτευχθεί (στο επίπεδο του είδους) μόνο μέσω μιας ιστορικά καθορισμένης οικονομικής και πολιτικής ανάπτυξης, η οποία τελικά θα απελευθερώσει τους ανθρώπους από την καταπίεση της οικονομικής σκλαβιάς. Όπως ο Hegel είχε προσπαθήσει να επεξηγήσει την τελειοποίηση των ιδεών και του πνεύματος, έτσι και ο Marx αναζήτησε την τελειοποίηση της ανθρώπινης φύσης στην κοινωνική και οικονομική σφαίρα.

### **Αλλοτρίωση**

Ο Marx προσδιορίζει την αλλοτρίωση και τη μυστικοποίηση ως χαρακτηριστικές μορφές της ομαδικής ψυχολογίας και αναπόφευκτα χαρακτηριστικά της ζωής σε μια κοινωνικά στρωματοποιημένη κοινωνία, όπου τα μέσα παραγωγής βρίσκονται δυσανάλογα στα χέρια μίας τάξης – των καπιταλιστών. Παρότι αυτό θα λειτουργούσε, κατά κύριο λόγο, σε βάρος της πλειοψηφίας του εργαζόμενου πληθυσμού, δηλαδή εκείνων που παρέχουν την εργασία τους, ο καπιταλιστής και ο εργάτης αλλοτριώνονται εξίσου, κάτι που διαμεσολαβείται, εν μέρει, από τις σχέσεις με τον υλικό κόσμο των κατασκευασμένων αντικειμένων, τη διαδικασία της εργασίας και τη μεταξύ τους σχέση – ένα σύνολο αλληλοσυμπλεκόμενων επιρροών. Η αλλοτρίωση από τη φύση, την εργασία, τον εαυτό και τους άλλους υπήρξε χαρακτηριστικό γνώρισμα της βιομηχανικής κοινωνίας, και οι καπιταλιστικές κοινωνικές σχέσεις διασφάλιζαν ότι οι «άλλοι άνθρωποι» μετατρέπονταν σε πράγματα (βλ. Fromm, 1942): σε όργανα για την προώθηση του προσωπικού πλουτισμού.

Η αλλοτρίωση έμελλε να επιδεινωθεί ακόμη περισσότερο από την τεχνολογία. Ο Marx επισήμανε ότι η βιομηχανική παραγωγή ήταν έτσι οργανωμένη ώστε να ταιριάζει στη λειτουργία των μηχανών, και μέσα σε ένα τέτοιο σύστημα ο εργαζόμενος άνθρωπος γίνεται ένα βοηθητικό εξάρτημα της μηχανής – ένα γρανάζι στην κουρδισμένη σαν ρολόι παρασκευή εμπορευμάτων που προορίζονται να καλύψουν τη χρήση και τη ζήτηση, όχι όμως και την ανάγκη. Αυτό οδηγεί σε μια κατάσταση όπου οι εργαζόμενοι αρχίζουν να αισθάνονται και να δρουν σαν μηχανές, με αποτέλεσμα να μην είναι πλέον κύριοι των πράξεών τους και να μην μπορούν να προσδιορίσουν τον χαρακτήρα αυτών των πράξεων. Αυτό επηρεάζει την ικανότητά τους να ορίζουν όχι μόνο τη φύση της σχέσης τους με την εργασία αλλά και τη σχέση τους με τους άλλους ανθρώπους. Ένα παράδειγμα από τον σύγχρονο κόσμο είναι το «τηλεφωνικό κέντρο», όπου ο τηλεφωνητής ή η τηλεφωνήτρια καλείται να

ανταποκριθεί σε αιτήματα των πελατών με τυποποιημένο και συστηματικό τρόπο, συχνά επαναλαμβάνοντας μια προδιαγεγραμμένη διαδικασία ή ένα προσχεδιασμένο σενάριο.

Από τη μαρξική σκοπιά, ωστόσο, αλλοτριωμένα δεν είναι μόνο τα άτομα, είναι και ολόκληρες συλλογικότητες: ομάδες, οικογένειες, κουλτούρες, κοινότητες και έθνη –ακόμη και η επιστημονική κοινότητα– μπορούν να γεννούν και να βιώνουν αλλοτρίωση. Δεδομένων αυτών των ψυχοδυναμικών υπονοουμένων, δεν προκαλεί έκπληξη ότι η σύλληψη του Marx για την αλλοτρίωση (και τη μυστικοποίηση) συναντάται, επίσης, σε ορισμένα παρακλάδια της ψυχαναλυτικής σκέψης. Δύο θεωρητικοί που διερεύνησαν, ο καθένας από την πλευρά του, τις επιπτώσεις του μαρξιστικού ουμανισμού στην ανάλυσή τους για τις κοινωνικές σχέσεις είναι ο Erich Fromm και ο R. D. Laing.

## ERICH FROMM

Ο Erich Fromm (1900-1980) υπήρξε πιθανότατα ο σημαντικότερος από τους ψυχαναλυτές που ανέτρεξαν στις ιδέες του Marx. Υποστήριξε ότι στα πρώιμα γραπτά του Marx (*Τα οικονομικά και φιλοσοφικά χειρόγραφα*: βλ. Fromm, 2011) και στο μεταγενέστερο και πιο διάσημο από τα έργα του (*Το Κεφάλαιο*) υπήρχε ένας κρυμμένος θησαυρός ελπίδων και γνώσεων για τους μελετητές του ανθρώπινου χαρακτήρα. Ο Fromm έβλεπε τον Marx ως έναν ουμανιστή που κατανοούσε τις δυνατότητες του ανθρώπινου χαρακτήρα. Θεωρούσε τη μαρξική έννοια της αλλοτρίωσης θεμελιώδη για την κατανόηση της σύγχρονης ανθρώπινης δυσφορίας – καθώς διέστρεφε, σύμφωνα με την οπτική του Fromm, την κατανόησή μας για τη ζωή, την αγάπη και την εργασία. Γράφοντας στα μέσα του 20ού αιώνα, ο Fromm (1942, 1997) υποστήριξε ότι οι προσωπικές, κοινωνικές και έμφυλες σχέσεις είχαν υποδουλωθεί στις λειτουργίες της αγοράς, παράγοντας μια νοοτροπία που είχε μετατοπιστεί από τις νόρμες της αλληλεγγύης, της αμοιβαιότητας και της κοινότητας σε νόρμες βασισμένες στη χειραγώγηση και την εργαλειακότητα. Στην ανάλυσή του αντιπαραβάλλει δύο τρόπους ύπαρξης. Ο πρώτος, ο «τρόπος τού είναι», εστιάζεται στην αγάπη· νοείται ως τέχνη και περιγράφεται ως μια «διαπροσωπική δημιουργική ικανότητα» (1957, σ. 4). Αυτή η κατάσταση δεν αφορά πρωτίστως μια σχέση με ένα συγκεκριμένο άτομο, αλλά είναι «μια στάση, ένας προσανατολισμός του χαρακτήρα που καθορίζει τη σχέση ενός ατόμου με τον κόσμο ως σύνολο». Ο εναλλακτικός είναι ο «τρόπος τού έχουν», μια ψυχολογική κατάσταση που εστιάζεται στην απόκτηση υλικών αγαθών, χρημάτων και εξουσίας, και συμβαδίζει με την επιθετικότητα, την απληστία, τον φθόνο και τη βία. Ο Fromm είδε αυτές τις ψυχολογικές αποκρίσεις στις υλικές

συνθήκες ως προσπάθειες επίλυσης θεμελιωδών ζητημάτων αυτονομίας και διαχωρισμού από τους άλλους. Πίστευε ότι ο βαθμός στον οποίο ο καθένας από αυτούς τους τρόπους ήταν διαδεδομένος στην κοινωνία (όπως συμβαίνει και με άλλες χαρακτηρισολογικές και ψυχολογικές τάσεις) μπορούσε να γίνει κατανοητός μέσω ενδεδειγμένης περιγραφής και ανάλυσης της ανθρώπινης συμπεριφοράς κάτω από τις επικρατούσες κοινωνικές συνθήκες.

Ο Fromm αναγνώριζε, επίσης, ότι οι συνθήκες της ύπαρξής μας επηρεάζουν το είδος της ψυχολογικής γνώσης που είναι πιθανό να παράγουμε, καθώς και τις μεθόδους με τις οποίες πιστεύουμε ότι η γνώση αυτή αποκτάται με τον πλέον κατάλληλο τρόπο. Πράγματι, η επικράτηση του καπιταλισμού συσκοτίζει κάθε προοπτική κατανόησης της ανθρώπινης συμπεριφοράς από μια αντικειμενική σκοπιά. Αυτό δεν πηγάζει μόνο από την αλλοτρίωση, αλλά και από την ποικιλία επιστημολογικών προϊόντων με τη μορφή ψυχολογικών εννοιολογικών κατασκευών που έχουν συστηματικά πραγματοποιηθεί και εσωτερικευθεί από τη σύγχρονη δυτική κουλτούρα. Ο Fromm θρηνεί, επιπλέον, για το ότι «η σύγχρονη ακαδημαϊκή και πειραματική ψυχολογία» έχει καταλήξει σε «μια επιστήμη που ασχολείται με τον αλλοτριωμένο άνθρωπο, ο οποίος μελετάται από αλλοτριωμένους ερευνητές με αλλοτριωμένες και αλλοτριωτικές μεθόδους» (1973, σ. 69). Δεν είναι μόνο το γεγονός ότι ο άνθρωπος έχει θεωρητικοποιηθεί και αντικειμενοποιηθεί κάτω από σύγχρονα συστήματα επιστημονικής ψυχολογικής αναπαράστασης ως τίποτε περισσότερο από μια βιολογική και βιοχημική μηχανή (όπου η ανθρώπινη αυτενέργεια, η βούληση και η προθετικότητα αντιμετωπίζονται ως επιφαινόμενα εντός του κουρδισμένου σύμπαντος): είναι και το ότι η ψυχολογία, κυριαρχούμενη από τις καπιταλιστικές αξίες (ιδιαίτερα στις ΗΠΑ), έχει δημιουργήσει, υποστηρίζει και προωθήσει το δικό της σύνολο ψυχολογικών εννοιολογικών κατασκευών, οι οποίες ταιριάζουν απόλυτα εντός αυτής της πολιτισμικής ιδεολογίας. Ψυχολογικές τάσεις, όπως η ικανότητα να ενεργούμε με λογική και ορθή κρίση ή με καλή προαίρεση προς τους άλλους, έχουν πάρει τα χαρακτηριστικά εσωτερικευμένων προσωπικών ιδιοτήτων: έχουν αναχθεί σε «προϊόντα» τα οποία θεωρείται ότι κατέχουμε – δείκτης νοημοσύνης, προσωπικότητα, αυτοεκτίμηση, ανθεκτικότητα κ.ο.κ.

Στο πλαίσιο των καπιταλιστικών κοινωνικών σχέσεων τα «χαρακτηριστικά» αυτά αποκτούν αγοραία αξία – γίνονται κάτι που μπορεί να καλλιεργηθεί υπό τις συνθήκες της αγοράς και να πωληθεί στους «καταναλωτές» ως η λύση απέναντι στην αλλοτρίωση, την ανεργία, την έλλειψη επίτευξης και τις οικονομικές αντιξοότητες. Η ψυχολογία, λοιπόν, προτείνει όχι την αναδιοργάνωση και την αναδιάρθρωση της κοινωνίας έτσι ώστε να επιλύσει τα ανθρώπινα προβλήματα, αλλά ένα είδος ψυχολογικής ανακαίνισης προκειμένου οι άνθρωποι να προετοιμαστούν καλύτερα για τις αδικίες και τις αντιξοότητες της



ζωής, οι οποίες θεωρούνται αναπόδραστα γεγονότα του κόσμου. Από αυτή την άποψη, η βιομηχανία της αυτοβοήθειας και της συμβουλευτικής μπορεί κατά περίπτωση να λειτουργεί, παράλληλα με τη φαρμακευτική βιομηχανία, προς την κατεύθυνση του ανασχεδιασμού των ατόμων ως (βιοϊατρικώς) κατάλληλων για τον προδιαγεγραμμένο σκοπό τους σε έναν αμετάβλητο άδικο κόσμο. Η κυκλική σχέση μεταξύ καπιταλισμού και ψυχολογίας αποκλείει, συνεπώς, τη δυνατότητα οποιασδήποτε αυθεντικής κατανόησης της ανθρώπινης κατάστασης. Το ερώτημα είναι: Πώς μπορούμε να οραματιστούμε έναν πραγματικά διαφορετικό τρόπο σκέψης για τους ανθρώπους; Τι θα μπορούσαμε να ανακαλύψουμε για τον εαυτό μας αν επιδιώκαμε μια εναλλακτική προσέγγιση της ψυχολογικής θεωρίας; Ο Fromm δεν μας δίνει εύκολες απαντήσεις – αλλά θέτει ανοιχτά το πρόβλημα και προτείνει emphatically ότι μπορεί να αναδυθεί ένας πιο ελπιδοφόρος τρόπος θέασης του κόσμου από μια θεωρητική και πρακτική αίσθηση που έχει τις ρίζες της στο «είναι» και όχι στο «έχειν». Ωστόσο, ο Fromm δεν ήταν ο μόνος που είχε διαισθανθεί τη σπουδαιότητα των ιδεών του Marx. Ο R. D. Laing, ψυχίατρος και ψυχαναλυτής, συνέβαλε επίσης σε μια αυθεντικά κριτική εκδοχή της ψυχολογίας και της ψυχανάλυσης, χρησιμοποιώντας τις έννοιες της αλλοτρίωσης και της μυστικοποίησης για να εξηγήσει τις κοινωνικές σχέσεις και να εκθέσει τις μικροπολιτικές που κρύβονται πίσω από τις αποδόσεις ψυχικών διαταραχών στο πλαίσιο της οικογένειας.

## R. D. LAING

Η χρήση της αλλοτρίωσης από τον R. D. Laing ως αναλυτικού εργαλείου για την κατανόηση της κοινωνικής δυναμικής της οικογένειας ήταν μια προσέγγιση που κατέληξε στην αμφισβήτηση της εγκυρότητας και της νομιμότητας του συστήματος ψυχικής υγείας. Για να κατανοήσουμε τη σύνδεση μεταξύ του έργου του Marx και του Laing, πρέπει να αναγνωρίσουμε ότι, από μια μαρξιστική σκοπιά, ο καπιταλισμός έχει δημιουργήσει ένα ψυχολογικό χάσμα (αλλοτρίωση) μεταξύ των προσωπικών αναγκών και επιθυμιών, από τη μια πλευρά, και των πράξεων, από την άλλη, ιδιαίτερα στην αγορά εργασίας. Όπως είχε υποστηρίξει νωρίτερα ο Fromm, «ο σύγχρονος άνθρωπος πιστεύει ότι παραινείται από το προσωπικό συμφέρον του, και όμως [...] στην πραγματικότητα η ζωή του είναι αφιερωμένη σε στόχους που δεν είναι δικοί του» (1942, σ. 101). Παρόλο που οι περισσότεροι άνθρωποι αδυνατούν να αναγνωρίσουν την «ψευδή συνείδησή» τους, ο Laing έθεσε ένα σημαντικό ερώτημα: Τι συμβαίνει όταν κάποιος αποκτά επίγνωση της αυτοαλλοτρίωσής του; Ποιες ψυχολογικές συνέπειες έπονται όταν κάποιος φτάσει στο σημείο να κατανοήσει τη σχέση μεταξύ των κοινωνικών συνθηκών ή των πράξεών του και των ευρύτε-

ρων δυνάμεων εξουσίας; Πώς μπορεί αυτή η συνειδητοποίηση να επηρεάσει την ταυτότητα, τη συμπεριφορά ή την οικογενειακή αλληλεπίδραση, και με ποιες κοινωνικές συνέπειες; Για να δώσουμε ένα παράδειγμα, ας σκεφτούμε ποια θα μπορούσε να είναι η απάντησή μας σε κάποιον ο οποίος ισχυρίζεται ότι είναι μια μαριονέτα που υπακούει μηχανικά και πειθήνια σε «έξωθεν» εντολές, ή τι θα απαντούσαμε σε ένα άτομο που περιγράφει το σώμα του ως ένα άδειο κέλυφος το οποίο ελέγχεται από εξωτερικές ξένες δυνάμεις. Όσο πιο έκδηλη γίνεται η δυσφορία ενός τέτοιου ανθρώπου, τόσο πιθανότερη είναι η ψυχιατρική παρέμβαση, και ο άνθρωπος αυτός μπορεί να χαρακτηριστεί ως ψυχωτικός –χωρίς επαφή με την πραγματικότητα– και να θεωρηθεί ότι παρουσιάζει σημεία «παρανοειδούς σχιζοφρένειας». Ωστόσο, ο Laing παρατήρησε ότι πολλοί διαταραγμένοι ασθενείς υπόκεινται συχνά σε ελέγχους και αποδυνάμωση εντός της οικογένειας. Μάλιστα, την εποχή που ο Laing διεξήγαγε τις μελέτες του, το ιατρικό κατεστημένο δεν ήταν σε θέση να αναγνωρίσει ότι τέτοιες εκφράσεις θα μπορούσαν να είναι ακριβείς, μεταφορικές περιγραφές της σχέσης του προσώπου με τον κόσμο του και με το σύστημα των κοινωνικών και υλικών σχέσεων. Η διασύνδεση που εντόπισε ο Laing μεταξύ της «παραφροσύνης» και της κοινωνικής τάξης πραγμάτων έθεσε στο επίκεντρο την εξουσία και την επιμονή συγκεκριμένων εκδοχών της πραγματικότητας. Αναφερόμενος στο ιατρικό κατεστημένο, ο Laing (1971) παρατήρησε: «Νομίζουν ότι όποιος ξυπνάει, ή όποιος, κοιμισμένος ακόμη, συνειδητοποιεί ότι αυτό που θεωρείται πραγματικό, είναι ένα «όνειρο», τρελαίνεται» (σ. 74).

### **Μυστικοποίηση**

Ο Laing (1965) χρησιμοποίησε, επίσης, την έννοια της μυστικοποίησης του Marx στην ανάλυσή του για τις μικροπολιτικές της οικογενειακής ζωής, τις οποίες περιέγραψε ως:

[...] την υποκατάσταση των αληθών κατασκευών αυτού που βιώνεται, επιτελείται (πράξη) ή συμβαίνει (διαδικασία) με ψευδείς κατασκευές, και την υποκατάσταση των αληθών ζητημάτων με ψευδή [...]. Η ανίχνευση της μυστικοποίησης μας ειδοποιεί για την παρουσία μιας κάποιας είδους σύγκρουσης η οποία αποφεύγεται. Το μυστικοποιημένο πρόσωπο [...] δεν είναι σε θέση να αντικρίσει κατάματα την αυθεντική σύγκρουση [...]. Μπορεί να βιώνει ψευδή ειρήνη, ψευδή ηρεμία ή μη αυθεντική σύγκρουση και σύγχυση για ψευδή ζητήματα (Laing, 1965, σσ. 344-345).

Στην ανάλυση του Laing (βλ. Laing & Esterson, 1964), η σύγκρουση εμφανίζεται συχνά στην οικογένεια όταν τα άτομα που καταπιέζονται από πιο ισχυρά μέλη της οικογένειας αμφισβητούν τους υπάρχοντες κανόνες, ρόλους, αξίες ή παραδόσεις. Σε απάντηση, όσοι επιθυμούν να διατηρήσουν το status

quo μπορούν να χρησιμοποιήσουν «πολιτικές» τακτικές, οι οποίες περιλαμβάνουν τη χειραγώγηση και τον έλεγχο της μνήμης, την άρνηση, τη μυστικοποίηση και την ακύρωση της εμπειρίας άλλων δυνητικά υποστηρικτικών μελών της οικογένειας – πρόδηλες προσπάθειες υπονόμησης της αντίληψής τους για την πραγματικότητα. Για όσους βρίσκονται εγκλωβισμένοι σε ένα τέτοιο σύστημα, η υποστήριξη και η αλληλεγγύη που τους προσφέρονται από άλλους μέσα στο σύστημα είναι ζωτικής σημασίας για την ψυχολογική ευεξία. Χωρίς αυτές, τα άτομα μένουν μόνα, μπερδεμένα και αβέβαια για το τι είναι πραγματικό και τι όχι. Αυτό που πιθανότατα ενδιαφέρει ιδιαίτερα τους πολιτικούς ψυχολόγους είναι ότι η ανάλυση του Laing για την οικογένεια και η προσπάθειά του να εκθέσει τις καταστροφικές συνέπειες της μυστικοποίησης εκτείνονται ενδεχομένως και σε άλλα πολύπλοκα κοινωνικά συστήματα, είτε πρόκειται για τον χώρο εργασίας είτε για μια κοινότητα εθνών (Roberts & Hewer, 2015).

Οι έννοιες της αλλοτρίωσης και της μυστικοποίησης του Marx μάς ωθούν να καταλήξουμε σε ένα συμπέρασμα αναστοχαστικού τύπου: είναι απαραίτητο να αναστοχαστούμε πάνω στη φύση της ψυχολογικής θεωρίας, συγκεκριμένα πάνω στο κατά πόσο η τρέχουσα θεωρία και πρακτική συμβάλλουν ή συμμετέχουν ενεργά σε μια διαδικασία που αναπαράγει αυτές τις καταστάσεις στους ανθρώπους. Επί του παρόντος, στην ψυχολογία, η κυριαρχία της νευροεπιστήμης και της γνωστικής ψυχολογίας ως εξηγητικών αφηγήσεων, καθώς και η εννοιολόγηση των ανθρώπων ως σύνθετων βιοϋπολογιστικών οργανισμών ενσωματωμένων σε ντετερμινιστικές επεξηγήσεις της εξελικτικής ανάπτυξης και της γενετικής κληρονομιάς όχι μόνο εξαλείφουν «το πρόσωπο», αλλά αδυνατούν, επίσης, να επεξηγήσουν την ελεύθερη βούληση και την αυτενέργεια – την ικανότητα να διαμορφώνουμε και να καθορίζουμε τις συνθήκες της ύπαρξής μας. Αυτό είναι ένα σημαντικό πολιτικό και ηθικό ερώτημα, εφόσον η κατάργηση της ελεύθερης βούλησης καθιστά τον κόσμο κενό νοήματος. Αυτό που διακυβεύεται εδώ είναι το κατά πόσο οι επεξηγήσεις μας για την ανθρώπινη κατάσταση μας αλλοτριώνουν ακόμη περισσότερο και εμποδίζουν την ανάπτυξη εναλλακτικών δυνατοτήτων για εποικοδομητική προσωπική και κοινωνική αλλαγή. Ο ουμανισμός του Marx μάς ωθεί να αναστοχαστούμε όχι μόνο πάνω στην εξηγητική ισχύ της ψυχολογικής θεωρίας, αλλά και σχετικά με την επίδρασή της στον κόσμο.

## MICHEL FOUCAULT

Η σχέση μεταξύ εαυτού και κοινωνίας εξετάζεται, επίσης, από τον Γάλλο κοινωνικό θεωρητικό Michel Foucault (1926-1984). Ο Foucault ασχολήθηκε πρωτίστως με τις καταπιεσμένες και αποκλίνουσες ομάδες, και το έργο του

περιλάμβανε μια ιστορική και πολιτισμική κριτική της τρέλας, της ασθένειας και της εγκληματικότητας. Η ανάλυσή του καλύπτει την ιστορία των ιδεών, τη φύση της ιστορικής αλλαγής και τη σχέση μεταξύ εξουσίας και γνώσης.

### **Καθεστώτα λόγου, εξουσία και ελευθερία**

Ο Foucault υποστηρίζει ότι κατανοούμε την πραγματικότητα μέσα από ένα ανώνυμο σύνολο εννοιών, που στερείται ενική συνείδηση και βρίσκεται πέρα από το ατομικό πεδίο δράσης. Μέσω της δικής τους εσωτερικής αρχιτεκτονικής και των δυναμικών δυνατοτήτων τους, οι έννοιες αυτές γεννούν λόγους εξουσίας και γνώσης, οι οποίοι κατευθύνουν την ανθρώπινη δραστηριότητα, μορφοποιώντας τις πρακτικές της κουλτούρας, των τεχνών και της επιστήμης με απρόβλεπτους αλλά συνεκτικούς τρόπους. Στην *Αρχαιολογία της Γνώσης* (*L'archéologie du savoir*, 1969), ο Foucault (2002) εξετάζει τις οργανωτικές αρχές που διέπουν την εξέλιξη και την ανάπτυξη των καθεστώτων λόγου. Κατά τρόπο παρόμοιο με αυτόν του Marx, ασπάζεται μια διαλεκτική στην οποία η αντίφαση είναι η πηγή της αλλαγής λόγου. Υιοθετώντας αυτή τη θέση, υποστηρίζει ότι η **υποκειμενικότητα** –οι τρόποι με τους οποίους κατασκευάζουμε και κατανοούμε τον «εαυτό μας»– είναι, επίσης, προϊόν πρακτικών λόγου και σχέσεων εξουσίας. Επιπλέον, ο Foucault επιμένει ότι οι **σχέσεις εξουσίας** περιλαμβάνουν πάντα σχέσεις κυριαρχίας· η θέση αυτή συνάδει με μια οπτική της ιστορίας ως διαδοχικών υποκαταστάσεων μιας μορφής τυραννίας από μια άλλη. Ωστόσο, ο τρόπος με τον οποίο συλλαμβάνει την εξουσία αρθρώνει έναν ορισμένο τύπο σχέσης μεταξύ των ατόμων και εστιάζεται λιγότερο στη θεσμική ή κυρίαρχη από τα πάνω προς τα κάτω εξουσία.

Δεδομένης της ισχύος των **καθεστώτων λόγου**, θα μπορούσαμε να αναρωτηθούμε σε ποιο βαθμό τα άτομα είναι ελεύθερα να δρουν. Ο Foucault αποφεύγει την ατέρμονη παλινδρόμηση των σχέσεων αιτίου και αιτιατού σε έναν ντετερμινιστικό κόσμο, κάνοντας λόγο για την «αυτενέργεια» συγκεκριμένων καθεστώτων λόγου. Σε αυτόν τον κόσμο, το υποκείμενο δεν είναι «ελεύθερο» με την έννοια της δυνατότητας επιλογής ανάμεσα σε υπάρχουσες εναλλακτικές, ή της εκκίνησης νέων κατευθύνσεων δράσης, και έτσι ο Foucault καταργεί κάθε εσωτερικότητα (Foucault, 2002, σ. 232). Ωστόσο, ο αποκλεισμός του σκεπτόμενου, αισθανόμενου και βιούντος υποκειμένου από τη γένεση και συντήρηση των καθεστώτων λόγου έχει ηθικές επιπτώσεις. Για παράδειγμα, αν εντοπίζαμε και αποδίδαμε τη διάπραξη του κακού στην εξουσία που ενυπάρχει σε συγκεκριμένα καθεστώτα λόγου, αυτό θα σήμαινε ότι θα απαλλάσσαμε όλους τους ανθρώπινους δρώντες από κάθε ευθύνη. Το ερώτημα είναι: Σε ποιο βαθμό οι ιδέες του Foucault αφήνουν αρκετό εννοιολογικό χώρο για την ηθική, την προθετικότητα και τις αυτοκατευθυνόμενες πρωτοβουλίες που

αναπτύσσονται κατά την επιδίωξη της χειραφέτησης, της απελευθέρωσης και της ελευθερίας;

### **Όρια μεταξύ των επιστημονικών κλάδων**

Ο Foucault αμφισβητεί, επίσης, τη νομιμότητα των υφιστάμενων ορίων μεταξύ των επιστημονικών κλάδων. Για τον ίδιο, κλάδοι όπως η ψυχολογία, η ιστορία ή η κοινωνιολογία είναι κάθε άλλο παρά ουδέτεροι, αν μη τι άλλο επειδή προωθούν κοινωνικές πρακτικές που παράγουν ορισμένους τύπους λόγου, και αυτοί με τη σειρά τους επηρεάζουν τις συλλήψεις μας για την υποκειμενικότητα, το πώς δηλαδή μπορεί να κατανοείται ένα πρόσωπο ή σε ποια θέση τοποθετείται. Ακόμη και οι ταμπέλες που υιοθετούν οι επιμέρους κλάδοι έχουν επιπτώσεις. Για παράδειγμα, ο όρος «πολιτική ψυχολογία» υπαινίσσεται ότι όλοι οι άλλοι κλάδοι της ψυχολογίας είναι μη πολιτικοί – μια θέση που ενδέχεται να εμποδίζει τους φοιτητές και τις φοιτήτριες να διακρίνουν την πολιτική φύση του συνόλου της ψυχολογικής έρευνας. Και δεδομένης της ιστορικής συσχέτισης της ψυχολογίας με την ευγονική, την ανάπτυξη πυραύλων, την πλύση εγκεφάλου και τις τεχνικές ανάκρισης, αυτό μπορεί ακούσια να λειτουργήσει ως μια περαιτέρω πράξη μυστικοποίησης – μια πράξη που επιτρέπει στο κοινό να επικροτεί έναν επιστημονικό κλάδο ο οποίος φαίνεται να βοηθά και να μεριμνά για τους ανθρώπους, ενώ την ίδια στιγμή συμβάλλει στην πρόκληση βλάβης εναντίον τους.

Ο Foucault υποστήριξε, επίσης, ότι τα ίδια τα αντικείμενα του λόγου (π.χ. η τρέλα, η πολιτική οικονομία, η ιστορία) δεν έχουν κάποια εγγενή αντικειμενικότητα, αλλά ορίζονται από ένα σύνολο πρακτικών που επιδιώκουν να ενσωματωθούν ως στέρεες οντότητες στα πεδία του λόγου. Κατά συνέπεια, η πραγματικότητα είναι κοινωνικά κατασκευασμένη και μπορεί να γίνει γνωστή μόνο μέσω του λόγου. Επιπλέον, ο Foucault αμφισβητεί τις υπάρχουσες ανθρωπολογικές κατηγοριοποιήσεις των συμβάντων· για παράδειγμα, την προθετικότητα, την πατρότητα ενός κειμένου και τους όρους που χρησιμοποιούμε για να δηλώσουμε τους τρόπους συσχέτισης μεταξύ συμβάντων – είτε λόγου είτε άλλου είδους. Όταν ο Foucault αμφισβητεί την κατανόηση πίσω από όρους όπως «επιρροή», «αιτία και αποτέλεσμα» ή «συσχέτιση», τάσσεται υπέρ μιας πιο ρευστής σύλληψης της υπό διερεύνηση περιοχής.

Αυτό θυμίζει κάπως τη θεωρία πεδίου του Kurt Lewin. Σύμφωνα με τη διατύπωση του Lewin (1951), ένα πεδίο υποδηλώνει όλους τους τρόπους σχετίζεσθαι ανάμεσα στα άτομα και στο περιβάλλον τους σε μια δεδομένη χρονική στιγμή, και η επιρροή του πεδίου στη μετέπειτα ανάπτυξή τους περιλαμβάνει τις τρέχουσες και μελλοντικές δράσεις των διαφόρων δρώντων και αντικειμένων που περιέχονται σε αυτό. Η πλαισίωση που προτείνει ο Lewin για αυτό

που προσδιορίζει ως αυτοδιαδιδόμενο «κοινωνικό πεδίο» προσομοιάζει με την έννοια του Foucault για το «πεδίο λόγου» που συνδέει τη γλώσσα, τους κοινωνικούς θεσμούς, την εξουσία και τις μορφές υποκειμενικότητας σε διαφορετικούς χρόνους και χώρους, και που ορίζει «τις πιθανές θέσεις των ομιλούντων υποκειμένων» (Foucault, 2002, σ. 137). Οι συνδέσεις μεταξύ συμβάντων, δρώντων και αντικειμένων είναι εγγενώς πιθανολογικές και, επομένως, η έκφραση απλών αλυσίδων αιτίας και αποτελέσματος ούτε χαρτογραφεί ούτε μοντελοποιεί επαρκώς τα συμβάντα αυτά.

Εδώ ο Foucault παρουσιάζει μια εναλλακτική σύλληψη του κοινωνικού κόσμου – μια σύλληψη που κυριαρχείται από τον λόγο. Διαχωρίζει έτσι τη θέση του από τη μηχανιστική και ντετερμινιστική θεώρηση της ιστορίας που προσυπέγραφε ο Marx, και επικαλείται ένα πιο ολιστικό ερμηνευτικό πλαίσιο – ένα χρονικά οριοθετημένο πεδίο νοήματος. Από αυτή την άποψη, η ρηματική φύση της ακαταμάχητης κοινής λογικής έχει κάτι από το άρωμα των κοινών μύθων που εμφανίζονται στη θεωρία των κοινωνικών αναπαραστάσεων (Moscovici, 1961/1976). Ωστόσο, παρά την αβεβαιότητα που είναι εγγενής στην ανθρώπινη αρένα, η ψυχολογία έχει προσκολληθεί γερά σε μια μηχανιστική και ντετερμινιστική φιλοσοφία που ταιριάζει περισσότερο στη φυσική του 19ου αιώνα, και με αυτόν τον τρόπο έχει παρακάμψει τις αξίες που εμπειρίζονται άρρητα σε μια ποιοτική επεξήγηση της ανθρώπινης ζωής με βάση τον λόγο.

### ***Πολιτική και διακυβέρνηση του εαυτού***

Τα θεμελιώδη έργα του Foucault στο πεδίο της τρέλας, της σεξουαλικότητας και της τιμωρίας έχουν θέσει προκλήσεις στις υπάρχουσες δομές εξουσίας και έχουν ενθαρρύνει πολλούς να αμφισβητήσουν την ιατρική εξουσία, τη σεξουαλική απώθηση και τον κοινωνικό έλεγχο – που όλα ρυθμίζονται από το σύγχρονο ψυχιατρικό σύστημα. Οι ιστορικές διαδρομές της τρέλας, της σεξουαλικότητας και της τιμωρίας μπορούν να ανιχνευθούν μέσα από τρεις γενεαλογικούς άξονες –την αλήθεια, την εξουσία και την ηθική– που δημιουργούν τη βάση για μια ιστορία του υποκειμένου, δηλαδή την ιστορική εξέλιξη και διασταύρωση πολιτικών και ηθικών πρακτικών που σχετίζονται με τη διακυβέρνηση του εαυτού. Ο εαυτός –με όρους κοινωνικού κονστρουξιονισμού– είναι μια αφαίρεση στεγασμένη στο σώμα. Ως εκ τούτου, τα ποικίλα μέσα «αυτορρύθμισης» που εφαρμόζονται εμπλέκουν διάφορες πειθαρχικές πρακτικές με πεδίο εφαρμογής το σώμα. Σε αυτή τη «βιοπολιτική» αρένα, το ανθρώπινο σώμα γίνεται το κέντρο μιας πολιτικής πάλης: μιας πάλης με τον εαυτό μας και την εξωτερική πολιτική εξουσία. Στη ρίζα αυτής της πάλης ο

Foucault εντοπίζει την πρακτική της εσωτερίκευσης του βλέμματος του ισχυρού άλλου, με αποτέλεσμα να γινόμαστε και αιώνιοι φρουροί και αιχμάλωτοι του εαυτού μας. Καθώς αισθανόμαστε μονίμως υποχρεωμένοι να αστυνομεύουμε τις σκέψεις και τις πράξεις μας προκειμένου να ικανοποιούμε το φαντασιακό βλέμμα του άλλου, η καπιταλιστική επιχείρηση έχει άπειρες δυνατότητες να μας πουλήσει τα αντίδοτα που επουλώνουν το παρασκευασμένο χάσμα ανάμεσα στον εαυτό και στην τελειότητα. Επιπλέον, αυτή η εσωτερίκευση του βλέμματος δημιουργεί ένα νέο σύνολο πρακτικών που ενισχύουν το καθεστώς λόγου.

Η συγκεκριμένη ανάλυση του Foucault για την επιτήρηση αποτελεί δείγμα της ευρύτερης πολιτικής φύσης του έργου του. Μπορούμε να διαπιστώσουμε την εξηγητική ισχύ του και την προφητική φύση του σε πράξεις αυτοτραυματισμού από όσους δυσφορούν ψυχικά, καθώς και στην τρέχουσα, ευρέως διαδεδομένη στροφή προς την αισθητική χειρουργική. Ωστόσο, για τους κοινωνικούς και τους πολιτικούς ψυχολόγους που έλκονται από μια φουκωϊκή επεξήγηση του κόσμου, υπάρχει ένα σημείο το οποίο πρέπει να προσέξουν. Όταν οι διορατικές ιδέες του Foucault εφαρμόζονται σε έναν ερευνητικό τομέα, μας υποχρεώνουν, επίσης, να θέσουμε υπό αμφισβήτηση τη νομιμότητα του εν λόγω τομέα. Αυτός ο βαθμός αναστοχαστικότητας είναι λογικά συνεπής, αλλά μπορεί να οδηγήσει σε ριζοσπαστικά συμπεράσματα. Για παράδειγμα, ο Parker (παρατίθεται στο Herburn, 2003) ισχυρίζεται ότι η ψυχολογία, αντί να είναι μια φυσική επιστήμη, αποτελεί ένα «ιδεολογικό σύστημα [...] και έναν καταναγκαστικό μηχανισμό για τη φυσιολογικοποίηση και την παθολογικοποίηση της συμπεριφοράς» (σ. 47). Ο ίδιος, επιπλέον, υποστηρίζει ότι η ψυχολογία έχει αναλάβει έναν πολιτικό και λειτουργικό ρόλο ως μια νέα μορφή **πειθαρχικής ρύθμισης** (Parker, 2007).

Είναι ίσως ειρωνικό το γεγονός ότι η θέση του Foucault, η οποία διατυπώθηκε στη μεταπολεμική δημοκρατική Γαλλία, καταλήγει σε απαισιόδοξα συμπεράσματα αναφορικά με τη δυνατότητα απελευθέρωσης από τη σύγχρονη υποδούλωση του εαυτού. Κατά τον Foucault, η ατομική ανθρώπινη ελευθερία (ή η απουσία της) φαίνεται ότι είναι αναγκαστικά άρρηκτα συνδεδεμένη με συνθήκες του εαυτού από τις οποίες είναι δύσκολο να αποδράσουμε. Μια εναλλακτική οπτική στην ανθρώπινη ελευθερία παρουσιάζεται, ωστόσο, από τη Svetlana Boym, η οποία συμμερίζεται την άποψη της Hannah Arendt (βλ. Arendt, 1978) ότι υπάρχει ένας ανεξάλειπτος πυρήνας ελευθερίας στην καρδιά της ανθρώπινης κατάστασης, μέσα στον οποίο βρίσκεται εμφωλευμένη η ελπίδα αντίστασης και δημιουργικότητας. Είναι αξιοσημείωτο ότι και οι δύο έζησαν υπό ολοκληρωτικά καθεστώτα: η Boym στη Σοβιετική Ένωση και η Arendt στη ναζιστική Γερμανία.

## SVETLANA BOYM

Η συμβολή της Boym σε αυτόν τον διάλογο προέρχεται από μια κριτική παράδοση στα πεδία της συγκριτικής λογοτεχνίας, της αρχιτεκτονικής, της φιλοσοφίας και της αισθητικής. Το έργο της αγκαλιάζει μια μεγάλη ποικιλία από επιστημονικά ενδιαφέροντα τα οποία προσεγγίζουν κριτικά το νεωτερικό εγχείρημα, διαμορφώνοντας μια καινοτόμα πρόκληση στον τρόπο με τον οποίο «κάνουμε» ψυχολογία: πράγματι, το έργο της μας καλεί να ξανασκεφτούμε τον σκοπό της ψυχολογικής έρευνας. Ο όρος «νεωτερικότητα» επινοήθηκε από τον Γάλλο κριτικό τέχνης, ποιητή και δοκιμιογράφο Σαρλ Μπωντλαίρ (1821-1867) (βλ. Benjamin, 1999) και αρχικά αναφερόταν σε μια κριτική των νέων, εφημερων ρυθμών του χρόνου και της ζωής στην αναπτυσσόμενη αστική μητρόπολη. Με την πάροδο του χρόνου, ωστόσο, ο όρος μετατράπηκε από μια κριτική θέση για τη σύγχρονη ζωή σε ένα «εγχείρημα νεωτερικότητας», το οποίο σήμερα έχει φτάσει στο σημείο να περιγράφει την «πρόοδο» που επέφεραν η αναγωγιστική επιστήμη, η μηχανοποίηση και η ορμή προς τον βιομηχανικό εκσυγχρονισμό. Η ψυχολογία και η ψυχοθεραπεία είναι προϊόντα αυτού του «εγχειρήματος της νεωτερικότητας» και, σε συνεργασία με την επιστήμη και την τεχνολογία, έχουν προωθήσει μια μορφή ψυχολογικής θεωρίας και πρακτικής που συνέβαλε στον καπιταλιστικό εκσυγχρονισμό. Ωστόσο, αυτό το είδος θεωρίας και πρακτικής είναι, κατά πολλούς, διαχωρισμένο από τις καθημερινές ανησυχίες και την εμπειρία των απλών ανθρώπων (Itten & Roberts, 2014).

### Αποξένωση

Στο επίκεντρο της θέσης της Boym βρίσκεται ένας νέος τρόπος θέασης του κοινωνικού κόσμου, ο οποίος δίνει νέα πνοή στη νεωτερικότητα ως κριτικό εγχείρημα. Εκκινώντας από μια θέση εκτόπισης, η θεωρητική ανάλυση της Boym (2001, 2008, 2010) δίνει έμφαση στην έννοια της **αποξένωσης** για τον κόσμο σε αντίθεση με την αποξένωση από αυτόν. Οι σλαβικές ρίζες του αγγλικού όρου *estrangement* υποδηλώνουν τόσο το απόμακρο όσο και το παράξενο, κάτι που υπονοεί μια ριζική εκτόπιση από τη συνήθη οπτική γωνία του ατόμου, μια αναπλαισίωση και αναπλαισιοθέτηση της πραγματικότητας –που παρέχει, επιπλέον, ένα εντελώς διαφορετικό σύνολο δυνατοτήτων– για την αντίληψη, την κατανόηση και τη δράση. Ενώ η άποψη του Marx για την αλλοτρίωση και τη μυστικοποίηση μεταφέρει την ιδέα μιας μορφής εκτόπισης μεταξύ των ανθρώπων που είναι γενικά αρνητική, πολλά παραδείγματα αποξένωσης έχουν θετικές συνέπειες. Πράγματι, η Boym βλέπει την αποξένωση ως μια θέση από την οποία μπορεί κανείς να εκδραματίσει ένα εύρος από



δημιουργικές και ανθρώπινες δυνατότητες που είναι δυνατόν να βελτιώσουν την ύπαρξή μας. Επομένως, η αποξένωση για τον κόσμο απελευθερώνει – εμφυσά νέα ζωή στις δυνατότητες ύπαρξης και ανασταίνει την έννοια του «συνηθισμένου υπέροχου» (Boym, 2005, σ. 583). Ξεκινώντας ως μια καλλιτεχνική τεχνική, η αποξένωση μεταμορφώθηκε σε υπαρξιακή τέχνη και πρακτική ελευθερίας, που τονίζει τη σημασία της ανανέωσης και των νέων ξεκινήματων στη ζωή και ενισχύει δυνατότητες αντίστασης.

Πώς μπορεί να λειτουργήσει η αποξένωση σε ένα πολιτικό πλαίσιο και με ποιο αποτέλεσμα; Το πιο ισχυρό ίσως παράδειγμα είναι η εκστρατεία για την ανατροπή του Χιλιανού δικτάτορα Αουγκούστο Πινοσέτ μετά από χρόνια καταστολής και βίας υπό την αιγίδα του κράτους. Στην ταινία του Πάμπλο Λαραίν *No* (Dreifuss, Larrain, & Larrain, 2012) βλέπουμε ότι το καθεστώς ήταν ευάλωτο σε επιθέσεις όχι μέσω των όπλων, αλλά μέσω της τέχνης. Ένα εναλλακτικό μέλλον –ένα όραμα απελευθέρωσης από την τυραννία– οικοδομήθηκε με υλικά το χιούμορ, τη μουσική και τα θεατρικά δρώμενα και παρουσιάστηκε με μεγάλο κέφι στους δρόμους της Χιλής από απλούς ανθρώπους. Αυτή η πράξη αποξένωσης αποδείχθηκε το ίδιο ισχυρή με κάθε άλλο πολιτικό πρόγραμμα που αποσκοπούσε να θέσει τέλος στο καθεστώς. Η τέχνη και η ψυχαγωγία απελευθέρωσαν τον λαό από τον τρόπο του Πινοσέτ και τελικά οι στρατηγοί του τον εγκατέλειψαν.

Το χιούμορ ιδιαίτερα και η επιτελεστική εκδοχή του, η κωμωδία, έχουν τη δύναμη να αποξενώνουν. Το χιούμορ προϋποθέτει ότι μια πτυχή του κόσμου καθίσταται παράξενη (απεξοικειωμένη) και αργότερα επιστρέφει στην προηγούμενη μορφή της (εξοικειωμένη αλλά αναδιατυπωμένη) σε μια ατάκα. Είναι ενδιαφέρον το γεγονός ότι η ειρωνεία και η σάτιρα έχουν αναγνωριστεί από καιρό στην ψυχοθεραπεία και στη συμβουλευτική ως ένα αποτελεσματικό μέσο αμφισβήτησης της εξουσίας, και ότι πολλές από τις τεχνικές, τις πρακτικές και τις στρατηγικές που χρησιμοποιούνται μπορούν να ερμηνευθούν ως αποξένωση εν δράσει, αξιοποιώντας τον πόνο για να δημιουργήσουν «μια τεράστια αλλαγή σε κάτι πλούσιο και παράξενο» (Shakespeare, 2004, σ. 46). Οι εκφράσεις του προσώπου, ο τόνος της φωνής, η λεκτική, σωματική και συναισθηματική αντίφαση που χρησιμοποιούνται για τη δημιουργία ζωνών σωματικής και ψυχολογικής ασφάλειας (βλ. Kauffman & New, 2004, για περαιτέρω συζήτηση) μπορούν να θεωρηθούν πράξεις «αποξένωσης», που παρέχουν μια νέα οπτική γωνία για την παρατήρηση του εαυτού και της πραγματικότητας. Κατά τη διάρκεια του Β' Παγκοσμίου Πολέμου, η σάτιρα χρησιμοποιήθηκε για να υπονομεύσει την εικόνα του Αδόλφου Χίτλερ. Για παράδειγμα, η κωμική απεικόνιση του *Μεγάλου Δικτάτορα* από τον Τσάπλιν (1940) χλεύαζε τους ναζί, και στα μεταπολεμικά χρόνια ακολούθησαν πολλά παρόμοια έργα, όπως η τηλεοπτική κωμική σειρά *Hogan's Heroes* (Feldman,

1965), η χολιγουντιανή μουσική παρωδία *The Producers*, σε σκηνοθεσία του Μελ Μπρουκς (Glazier & Brooks, 1968) και η βρετανική κωμωδία *'Allo, 'Allo* (Croft, 1982), η οποία κέρδισε τις εντυπώσεις ενός διεθνούς κοινού κατά τη δεκαετία του 1980. Η κωμωδία είναι πράγματι μια ανατρεπτική πολιτική δραστηριότητα και η αποξένωση αποτελεί το μέσο με το οποίο επιτυγχάνονται ο δημιουργικός αντίλογος και η αντίσταση στην εξουσία. Το ρωσικό πανκ συγκρότημα Pussy Riot είναι άλλο ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα. Η «παράσταση» τους στον μεγαλύτερο καθεδρικό ναό της Μόσχας ήταν ένα οπτικό και μουσικό θέαμα που εξέθετε τη σχέση ανάμεσα στην Ορθόδοξη Εκκλησία και στο ολοένα και περισσότερο αυταρχικό ρωσικό κράτος (βλ. *Express Tribune*, 2012). Χρησιμοποιώντας την ειρωνεία και τη σάτιρα ως μέσο αμφισβήτησης της εξουσίας, η δράση αποξενώνει διότι είναι εξωφρενική και θεωρείται ότι υπερβαίνει τα όρια της καθημερινής δράσης. Με άλλα λόγια, ποιος θα είχε το θράσος να μιλήσει κατά της Εκκλησίας και του Κράτους με αυτόν τον τρόπο; Ωστόσο, εν όψει της τιμωρίας και των πολιτικών κυρώσεων, η υλοποίησή της καταλύει κάθε παραλυτική επίδραση του φόβου.

### **Παρα-μοντέρνα ψυχολογία**

Παρά τις προσπάθειες του Hegel και του Marx να προσφέρουν μια συστηματική και εύτακτη επεξήγηση της ιστορίας, αυτή δεν μοιάζει να διέπεται ούτε από ευταξία ούτε από νόμους. Στο ίδιο πνεύμα, η Boym αμφισβητεί τις καθιερωμένες αφηγήσεις περί «προόδου» και τις παραδοχές περί γραμμικού κοινωνικού χρόνου, και η αναφορά της στην έννοια του **παρα-μοντέρνου** προσδίδει στο κοινωνικό και στο πολιτικό ορισμένα από τα παράδοξα γνωρίσματα του κβαντικού κόσμου – ανοίγοντας πόρτες σε «μια υπέρθεση και συν-ύπαρξη ετερογενών χρόνων» (Boym, 2001, σ. 30). Με άλλα λόγια, η φύση και ο ρυθμός της ανθρώπινης κοινωνικής και πολιτισμικής ζωής παίρνουν διαφορετικές μορφές σε διαφορετικά μέρη του κόσμου. Για παράδειγμα, η νεωτερικότητα όπως βιώνεται στα χρηματοοικονομικά κέντρα του Λονδίνου και της Νέας Υόρκης είναι, κατά πάσα πιθανότητα, διαφορετική από αυτήν που συναντάμε στις αυτόχθονες κοινότητες της Αλάσκας.

Ένα άλλο στοιχείο της θέσης της Boym είναι η ανάγκη επανεξέτασης του παρελθόντος με όρους τού «τι θα μπορούσε να έχει υπάρξει». Η Boym περιγράφει μια εναλλακτική διανοητική ιστορία της νεωτερικότητας μέσω μιας προσέγγισης που «δεν ακολουθεί τη λογική της κρίσης και της προόδου, αλλά περισσότερο περιλαμβάνει μια εξερεύνηση των παράπλευρων οδών και των έμμεσων δυνατοτήτων του εγχειρήματος της κριτικής νεωτερικότητας» (Boym, 2008, σ. 4). Με αυτόν τον τρόπο, «απρόβλεπτα παρελθόντα και τολμήματα» μπορούν να ανακτηθούν. Ο κόσμος είναι όπως είναι, αλλά

η σημερινή μορφή του δεν ήταν προδιαγεγραμμένη και τα συμβάντα δεν είναι αναπόφευκτα. Επιπλέον, η ζωή βιώνεται στις σκιές των δυνατοτήτων που κάποτε γέμιζαν το παρελθόν και, επομένως, για να κατανοήσουμε το παρόν, πρέπει να κατανοήσουμε τις *δυνατότητες* του παρελθόντος. Αναρωτιόμαστε, για παράδειγμα, πώς ακριβώς θα είχαν εξελιχθεί τα παγκόσμια γεγονότα αν η Συνθήκη των Βερσαλλιών δεν είχε υπάρξει τόσο σκληρή με τη Γερμανία μετά τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, ή αν ο Αδόλφος Χίτλερ είχε γίνει καλλιτέχνης αντί για πολιτικός ακτιβιστής; Παρόλο που το ρολόι δεν μπορεί να γυρίσει πίσω, τα ερωτήματα αυτά ανοίγουν συζητήσεις για το πώς θα μπορούσε να ήταν ο κόσμος και, επομένως, πώς θα μπορούσε να είναι στο μέλλον.

Στις εκτενείς αναλύσεις της για το παρα-μοντέρνο, η *Boym* επαναποθετεί και επανεπινοεί το ψυχολογικό στο πλαίσιο μιας πολιτισμικής φαινομενολογίας της πολιτικής και καθημερινής ιστορίας, διαπνεόμενης από μια εύθραυστη χρονικότητα που περικλείει ανθρώπους, τόπους, γλώσσα, μνήμη, φαντασία, συναίσθημα, τέχνη, τεχνουργήματα και πατριδες. Εδώ γινόμαστε μάρτυρες μιας απρόσκοπτης συγχώνευσης της αναζήτησης για νόημα, αξιοπρέπεια, αγάπη και ελευθερία στην ατομική ζωή με έναν ευρύτερο πολιτικό καμβά, στον οποίο τα φαντάσματα των παρελθοντικών πράξεων και απραξιών κατοικούν στους αστικούς και οικιακούς χώρους του πραγματικού και του «θα μπορούσε να ήταν». Σε αυτή την πολύ διαφορετική προσέγγιση του ψυχολογικού και του ψυχοθεραπευτικού, μας δίνεται η δυνατότητα να φανταστούμε την ψυχολογία (ή τις ψυχολογίες) λιγότερο εστιασμένη στην εξήγηση των υλικών λειτουργιών του ανθρώπινου οργανισμού ή στην παραγωγή στατιστικών κοινών σημείων, και περισσότερο προσανατολισμένη στην αντιμετώπιση των πολυπλοκοτήτων της ζωής, που περιλαμβάνουν αναστοχαστικές διαστάσεις του είναι και του ήταν στον κόσμο. Οι υπαρξιακοί αυτοί προβληματισμοί αναφέρονται, επίσης, στις πολυπλοκότητες μιας ζωής εμποτισμένης με μια άπιαστη και εύθραυστη αίσθηση του χρόνου που περνά – την εμφάνιση και την εξαφάνισή μας από τον κόσμο, η οποία γίνεται πιο έντονα αισθητή με την ηλικία.

### **Τέχνη και πολιτική διαφωνία**

Η «παρα-μοντέρνα» ψυχολογία συνηγορεί υπέρ μιας στάσης που είναι καλλιτεχνική, ερμηνευτική και επιτελεστική, αφήνοντας περιθώρια στην αλλαγή και την τροποποίηση του κόσμου, την ίδια στιγμή που προσπαθεί να τον γνωρίσει. Οι φιλοσοφικές ρίζες της μπορούν να ανιχνευθούν στη σοβιετική πρωτοπορία – ιδιαίτερα στο έργο του Σοβιετικού καλλιτέχνη Βίκτορ Σκλόφσκι (*Shklovsky*, 1923/2005), που είδε στην αποξένωση τη δυνατότητα διατήρησης της κατάπληξης και της χαράς στη ζωή. Για τον Σκλόφσκι, η τέχνη κατέχει κεντρική θέση σε μια παιγνιώδη, αντιφρονούσα, αλλά σοβαρή επανεπεξεργασία

του κόσμου, ικανή να παραγάγει βαθιά γνώση και να υποδείξει τον δρόμο προς μια δυνητικά πολύ διαφορετική «τάξη πραγμάτων». Γράφοντας στη δεκαετία του 1920, ο Σκλόφσκι παρατήρησε ότι ο Σοβιετικός καλλιτέχνης της εποχής είχε δύο επιλογές: «να γράφει για το συρτάρι του γραφείου του ή να γράφει κατόπιν εντολής του κράτους» (Boym, 2008, σ. 20). Παρότι δεν υπήρχε τρίτος δρόμος, ο Σκλόφσκι υποστήριξε ότι «αυτός ακριβώς έπρεπε να επιλεγεί» (Boym, 2008, σσ. 20-21). Αυτή η παράβαση της αριστοτελικής λογικής αντιπροσωπεύει μια απόρριψη των καθημερινών παραδοχών, και το έργο της αποξένωσης συχνά κατευθύνεται στη σκόπιμη υπονόμηση μιας «αλήθειας» που θεωρείται δεδομένη.

Οι αναγνώσεις της Boym και του Σκλόφσκι για την αποξένωση συνιστούν ισχυρές υπομνήσεις ότι υπάρχουν πολιτικές επιλογές πέρα από την παράδοση ή την ήττα – και ότι η αντίσταση δεν είναι μάταιη. Στο Λονδίνο, το 2015, μια έκθεση στο Μουσείο Βικτωρίας και Αλβέρτου με τίτλο *Ανυπάκουα Αντικείμενα (Disobedient Objects)* εξέταζε τη χρήση της τέχνης από πολιτικά κινήματα που αποσκοπούσαν στην κοινωνική αλλαγή. Τα αντικείμενα της έκθεσης περιλάμβαναν πανό, βανδαλισμένα χαρτονομίσματα, υφάσματα που αποτελούσαν αποδεικτικά στοιχεία πολιτικών δολοφονιών, σχέδια για οδοφράγματα και αποκλεισμούς δρόμων, καθώς και βιντεοπαιχνίδια και φουσκωτά μπαλόνια που έφεραν πολιτικά μηνύματα. Τα αντικείμενα συντηρούσαν μια κοινωνική μνήμη καταπίεσης και αντίστασης, και καλούσαν το κοινό να συμμετάσχει στην κατασκευή και διάδοση μιας εναλλακτικής γνώσης του παρελθόντος, με ένα υπόρρητο μήνυμα ότι η δικαιοσύνη δεν μπορεί ποτέ να υπηρετηθεί χωρίς πλήρη γνώση και μνήμη του παρελθόντος. Η αποξένωση ως αντίσταση σε μια αναζήτηση ελευθερίας γίνεται το μέσο με το οποίο μπορούμε να ξαναχτίσουμε και να διαφυλάξουμε μια γωνιά του κόσμου από μια καταπιεστική αναδιαμόρφωση της πραγματικότητας.

Από αυτή την άποψη, η Boym (2012) υποστηρίζει ότι μπορούμε πάντα να ασκήσουμε τη λιγιστή ελευθερία που έχουμε στη διάθεσή μας στη δημόσια σφαίρα, καθώς η γνώση, η τεχνική και ο σκοπός μπορούν να συνδυαστούν σε μια «τέχνη της αντίστασης». Στο πλαίσιο της καθημερινής ζωής μας έχουμε τότε τη δυνατότητα να διαταράξουμε την παθητική σκέψη και να προκαλέσουμε δυσφορία σε όσους έχουν αποδεχθεί, γενικά, την αδικία των άλλων ως μια μορφή κοινής λογικής. Επομένως, μια παρα-μοντέρνα ψυχολογία είναι, κατά μία έννοια, τόσο μια ρεαλιστική πολιτική φιλοσοφία όσο και μια επανεξέταση της φύσης της ψυχολογίας σε ένα πολιτικό πλαίσιο. Σε μια εποχή αντιμέτωπη με παγκόσμιες υποχωρήσεις σε φονταμενταλιστικά μοτίβα σκέψης και με οικολογική και οικονομική υποβάθμιση, η οπτική αυτή δίνει έμφαση στη δυνατότητα ανανέωσης, ενώ απορρίπτει κάθε μορφή καθεστώτος που επιδιώκει να βλάψει τους άλλους στο όνομα μιας ουτοπιστικής,

μηχανικής ανασυγκρότησης της κοινωνικής, πολιτειακής και πολιτικής τάξης πραγμάτων.

Πράγματι, μια παρα-μοντέρνα οπτική προτείνει ένα πολύ διαφορετικό είδος ψυχολογίας – ένα είδος που απηχεί τον ισχυρισμό της Hannah Arendt ότι «όλες οι πτυχές της ανθρώπινης κατάστασης σχετίζονται κατά κάποιο τρόπο με την πολιτική» (1958/1998, σ. 7). Η φαντασία και η πραγματικότητα υπάρχουν δίπλα δίπλα και η γνώση αυτής της σχέσης μπορεί να χρησιμοποιηθεί για να αλλάξει ο κόσμος. Αυτή η προσέγγιση αμφισβητεί, επίσης, την παραδοχή ότι ο λεκτικός λόγος είναι η μόνη κατάλληλη επιτελεστική στρατηγική μέσω της οποίας η ψυχολογική γνώση μπορεί να αναπαραχθεί και να διαδοθεί. Αν μια κύρια λειτουργία της τέχνης είναι να διαταράξει την υπάρχουσα τάξη πραγμάτων (βλ. Smoliarova, 2006), τότε η τέχνη αποκτά κεντρική σημασία στην πολιτική, στη διαφωνία, στη συμμετοχή και στην αλλαγή. Για την πολιτική ψυχολογία, η έμφαση μετακινείται από τη μέτρηση του τι είναι, ή τι υποτίθεται ότι είναι, προς μια μελέτη και πρακτική στην οποία οι άνθρωποι, η ανθρωπιά, η έκφραση, οι ανάγκες και οι επιθυμίες τους είναι πρωταρχικής σημασίας – μια ψυχολογία που αποξενώνει το status quo και αμφισβητεί την απανθρωποποιητική αυτοματοποίηση της ζωής.

## ΠΕΡΙΛΗΨΗ

- Πρέπει να αποκτήσουμε επίγνωση των ευρύτερων οριζόντων της ψυχολογικής πραγματικότητας και της γένεσης ψυχολογικών ιδεών και της κοινωνικής αλλαγής. Για να μπορέσει η πολιτική ψυχολογία να κινηθεί προς μια πιο ανθρώπινη επιστήμη, θα πρέπει να αντιμετωπίσει το ακριβές (σχεσιακό) περιεχόμενο της ανθρώπινης ζωής όπως βιώνεται.
- Η πολιτική ψυχολογία θα πρέπει να υιοθετήσει μια επιστημολογία που να έχει τις ρίζες της στο καθημερινό, στη σφαίρα της εμπειρίας των ανθρώπων από τον κόσμο – από τον εαυτό τους, τους άλλους και το υλικό τοπίο στο οποίο κινούμαστε και δημιουργούμε συνεχώς.
- Η κατανόηση της πολιτικής δεν περιορίζεται απλώς στη δημιουργία αφηγήσεων νίκης και ήττας ή στον σχολιασμό των άδικων καταχρήσεων εξουσίας.
- Η ψυχολογική γνώση πρέπει να αντικατοπτρίζει την επιθυμία του ανθρώπου να ζήσει καλά, και να προσπαθεί να προωθήσει μια αισθητική αφοσιωμένη στη βελτίωση και την ανανέωση.
- Η Βοηθιά μάς υπενθυμίζει ότι υπάρχει ένας εικονικός κόσμος παρελθοντικών και μελλοντικών πιθανοτήτων, οι οποίες μας βοηθούν να κατανοήσουμε τις τρέχουσες πραγματικότητες του παρόντος και τους δρόμους προς την αλλαγή.

- Η αποξένωση είναι ένα μέσο αναζωογόνησης της ανθρώπινης ύπαρξης μπροστά στην καταπίεση και στη μηχανοποίηση και ρουτινοποίηση της ζωής.
- Ψυχολογία της αντίστασης – το ταξίδι μπορεί να είναι κριτικό, διανοητικό, καλλιτεχνικό και πρακτικό, και μπορεί να συναντήσει τις πολλές καταστασιακές περιπλοκές της πραγματικότητας. Αυτό μπορεί να συνεπάγεται την απελευθέρωση της ψυχολογικής γνώσης από την επίσημη επαγγελματική μεθοδολογία και θεωρία.

## ΓΛΩΣΣΑΡΙΟ

**αλλοτρίωση** Αναφέρεται στη φύση της ύπαρξης, δηλαδή στην ψυχολογική κατάσταση μιας εκμεταλλευόμενης τάξης ή ενός εκμεταλλευόμενου ατόμου.

**αποξένωση** Μια διαδικασία μέσω της οποίας μπορούμε να πετύχουμε νέους τρόπους θέασης της ζωής, του κόσμου, της ύπαρξής μας· το να δούμε τα πράγματα όπως δεν τα έχουμε ξαναδεί έως τώρα, ώστε να ενσταλάξουμε μια αίσθηση αντίστασης και ελπίδας.

**ιστορικός υλισμός** Μια θεωρία της ιστορίας και της κοινωνίας που προτάθηκε από τον Karl Marx, η οποία περιλαμβάνει μια ανάλυση της οργανωτικής δομής της παραγωγής υλικών αγαθών.

**καθεστώτα λόγου** Οι εξουσιαστικές δυναμικές της γνώσης που διαπερνούν την κοινωνία. Η εξουσία συγκροτείται μέσω αποδεκτών αλλά μεταβαλλόμενων μορφών γνώσης, επιστημονικής κατανόησης και «αλήθειας».

**μυστικοποίηση** Μια νοητική κατάσταση ή ύπαρξη στην οποία οι σχέσεις εξουσίας ή οι κοινωνικές δυναμικές του καπιταλισμού αποκρύπτουν την κοινωνική πραγματικότητα.

**παρα-μοντέρνο** Όρος που αναφέρεται σε μια αναζωπυρωμένη οπτική της «νεωτερικότητας ως κριτικής της σύγχρονης ζωής», η οποία προτείνει μια θεώρηση του κόσμου όπως «θα μπορούσε να έχει υπάρξει» υπό διαφορετικές ιστορικές συνθήκες.

**πειθαρχική ρύθμιση** Μια μορφή αυτοεπιβαλλόμενου κοινωνικού ελέγχου (συνήθως του σώματος) που διατηρείται ως απάντηση σε πολιτισμικά μηνύματα.

**σχέσεις εξουσίας** Η ανάλυση των δυναμικών εξουσίας που υπάρχουν μεταξύ ανθρώπων ή θεσμών σε οποιοδήποτε κοινωνικό, πολιτισμικό ή ιστορικό πλαίσιο.

**υποκειμενικότητα** Η εστίαση σε πράξεις ή/και λόγους από όπου αναδύεται ο εαυτός.

## ΣΥΜΠΛΗΡΩΜΑΤΙΚΕΣ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΠΡΟΤΑΣΕΙΣ

---

- Boym S. (2001). *The future of nostalgia*. New York: Basic Books. Retrieved from <http://www.svetlanaboym.com/offmodern.html>
- Gutting G. (2005). *Foucault: A very short introduction*. Oxford: Oxford University Press.
- Collier G., Minton H. L., & Reynolds G. (1991). *Currents of thought in American social psychology* (pp. 151-160). Oxford: Oxford University Press.

## ΕΡΩΤΗΣΕΙΣ ΓΙΑ ΟΜΑΔΙΚΗ ΣΥΖΗΤΗΣΗ

---

- Πώς θα μπορούσαμε να φανταστούμε την πολιτική ψυχολογία χωρίς μεταβλητές, μετρήσεις, υποθέσεις ή ποσοτικές μεθόδους έρευνας; Ποιοι θα μπορούσαν να είναι οι στόχοι, οι μέθοδοι, η θεωρία και η προσέγγισή της;
- Πώς μπορούν η μυστικοποίηση και η αλλοτρίωση να χρησιμοποιηθούν για τον έλεγχο των ανθρώπων στο εσωτερικό οργανισμών; Μοιράζονται όλα τα μέλη ενός οργανισμού μια παρόμοια «κοινωνική πραγματικότητα»;
- Λαμβάνοντας υπόψη το έργο των Foucault και Boym, σε ποιο βαθμό μπορούμε να πούμε ότι ζούμε σε μια ελεύθερη κοινωνία; Τι εννοούμε όταν λέμε «ελευθερία»;
- Ποια ήταν η συνεισφορά του έργου του R. D. Laing για την οικογένεια στην κατανόηση της εξουσίας, των ψυχολογικών καταστάσεων και της πολιτικής μέσα στην οικογένεια; Σε ποιο βαθμό μπορούν αυτές οι γνώσεις να εφαρμοστούν σε άλλα κοινωνικά περιβάλλοντα;
- Πρέπει τα έργα τέχνης, τα κτίρια και οι κοινωνικοί χώροι να αποτελούν μέρος της ανάλυσής μας όταν «κάνουμε» πολιτική ψυχολογία; Τι μας λένε αυτά τα πράγματα για τη σύγχρονη ζωή;





# 4 Οι πολιτικές της ψυχολογικής γλώσσας: λόγος και ρητορική



SIMON LOCKE

## ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ ΤΟΥ ΚΕΦΑΛΑΙΟΥ

---

ΛΟΓΟΨΥΧΟΛΟΓΙΑ, ΡΗΤΟΡΙΚΗ ΨΥΧΟΛΟΓΙΑ ΚΑΙ ΓΝΩΣΤΙΚΗ ΨΥΧΟΛΟΓΙΑ	121
ΤΟ ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΟ ΕΡΓΑΣΤΗΡΙΟ	122
Η ΕΓΚΥΡΟΤΗΤΑ ΤΩΝ ΠΕΙΡΑΜΑΤΩΝ ΚΑΙ ΤΩΝ ΔΗΜΟΣΚΟΠΗΣΕΩΝ	124
ΓΛΩΣΣΑ, ΛΟΓΟΣ ΚΑΙ ΡΗΤΟΡΙΚΗ	125
ΕΠΙΧΕΙΡΗΜΑΤΟΛΟΓΕΙΝ ΚΑΙ ΣΚΕΠΤΕΣΘΑΙ	129
ΣΧΕΤΙΚΙΣΜΟΣ ΚΑΙ ΙΔΕΟΛΟΓΙΑ - Ή Η ΠΕΡΙΠΛΟΚΗ ΣΥΣΧΕΤΙΣΗ ΛΟΓΟΨΥΧΟΛΟΓΙΑΣ - ΑΝΑΛΥΣΗΣ ΣΥΝΟΜΙΛΙΑΣ/ΡΗΤΟΡΙΚΗΣ ΨΥΧΟΛΟΓΙΑΣ,- ΚΡΙΤΙΚΗΣ ΑΝΑΛΥΣΗΣ ΛΟΓΟΥ	130
ΙΔΕΟΛΟΓΙΑ	132
ΚΡΙΤΙΚΗ ΑΝΑΛΥΣΗ ΛΟΓΟΥ	133
ΟΙ ΠΟΛΙΤΙΚΕΣ ΤΗΣ ΕΜΠΕΙΡΙΑΣ	135
Ο ΣΥΝΩΜΟΣΙΟΛΟΓΙΚΟΣ ΛΟΓΟΣ	136
ΜΙΑ ΓΝΩΣΤΙΚΗ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ ΤΗΣ ΣΥΝΩΜΟΣΙΑΣ	137
ΕΠΑΝΕΙΣΑΓΟΝΤΑΣ ΤΟ ΣΚΕΠΤΟΜΕΝΟ ΠΡΟΣΩΠΟ	139
ΠΕΡΙΛΗΨΗ	141
ΓΛΩΣΣΑΡΙΟ	142
ΣΥΜΠΛΗΡΩΜΑΤΙΚΕΣ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΠΡΟΤΑΣΕΙΣ	144
ΕΡΩΤΗΣΕΙΣ ΓΙΑ ΟΜΑΔΙΚΗ ΣΥΖΗΤΗΣΗ	144

Προς τα τέλη του 20ού αιώνα αναπτύχθηκαν δύο ψυχολογικές προσεγγίσεις που είχαν ως επίκεντρό τους τη γλώσσα. Η **λογοψυχολογία**, η οποία θεμελιώθηκε από τους Edwards και Potter (1992), αν και σε κάποιο βαθμό στηρίχθηκε στην «ανάλυση λόγου» των Potter και Wetherell (1987), ήταν μια προσέγγιση εμπνευσμένη από την ευρύτερη «γλωσσική στροφή» που διαμορφώθηκε μέσα από τις εξελίξεις στις ανθρωπιστικές και κοινωνικές επιστήμες γύρω στα μέσα του αιώνα, η οποία έδινε έμφαση στη γλώσσα ως στοιχείο κεφαλαιώδους σημασίας για την ανθρώπινη ύπαρξη και την κοινωνική αλληλεπίδραση (Potter, 1996). Η **ρητορική ψυχολογία**, η οποία θεμελιώθηκε από τον Billig (1987), φαίνεται ότι υπήρξε μια ανεξάρτητη εξέλιξη, μολονότι συνομιλούσε με τη «ρητορική της επιστημονικής διερεύνησης» (“rhetoric of inquiry”)<sup>1</sup> που είχε ξεκινήσει στις Ηνωμένες Πολιτείες τη δεκαετία του 1970 (Billig, 1991· Nelson, Megill, & McCloskey, 1987· Simons, 1989). Τα κύρια πρόσωπα πίσω από τις δύο προσεγγίσεις εργάζονταν στο ίδιο τμήμα του Πανεπιστημίου του Loughborough, στο Ηνωμένο Βασίλειο, τη δεκαετία του 1980, και σε κάποια από τα κείμενά τους συναντάμε ενδείξεις αμοιβαίας υποστήριξης (Billig, 1991, 1997· Potter, 1996, 2012), σε σημείο μάλιστα που ο Billig (2009) συμπεριέλαβε την προσέγγισή του στην κατηγορία της «λογοψυχολογίας». Από την άλλη πλευρά, υπάρχουν και ενδείξεις που μαρτυρούν ορισμένες διαφωνίες ανάμεσα στις δύο προσεγγίσεις, ιδίως στις κριτικές του Billig για την **ανάλυση συνομιλίας**, η οποία αποτελεί το ουσιαστικό θεμέλιο της λογοψυχολογίας (Billig, 1999a, 2013· Edwards, 2014). Ο στόχος του παρόντος κεφαλαίου είναι να παρουσιάσει μια επισκόπηση αυτών των σημείων συμφωνίας και διαφωνίας, εγγράφοντάς τα στο πλαίσιο άλλων συναφών προσεγγίσεων, και συγκεκριμένα της **γνωστικής ψυχολογίας** και της **κριτικής ανάλυσης λόγου**. Φιλοδοξία μας δεν είναι να επιλύσουμε τις διαφοροποιήσεις που ανακύπτουν, αλλά να τονίσουμε απλώς ότι οι πολιτικές της εμπειρίας διαχέονται και στο ακαδημαϊκό έργο και εμπλέκουν τα αλληλένδετα ζητήματα της **ιδεολογίας**, του **σχετικισμού** και της **αναστοχαστικότητας**.

## ΛΟΓΟΨΥΧΟΛΟΓΙΑ, ΡΗΤΟΡΙΚΗ ΨΥΧΟΛΟΓΙΑ ΚΑΙ ΓΝΩΣΤΙΚΗ ΨΥΧΟΛΟΓΙΑ

Για να δώσουμε ένα περίγραμμα των βασικών ιδεών της λογοψυχολογίας και της ρητορικής ψυχολογίας, είναι χρήσιμο να εκθέσουμε τις κύριες δια-

1. Σ.τ.Ε.: Ο όρος αναφέρεται σε ένα ερευνητικό ρεύμα το οποίο επικεντρώνει την αναλυτική προσοχή του στις ρητορικές διάστασεις του επιστημονικού λόγου, είτε αυτός προέρχεται από τις κοινωνικές επιστήμες και τις ανθρωπιστικές σπουδές, είτε από τις φυσικές επιστήμες και τις επιστήμες της υγείας.

φορές τους από τη γνωστική ψυχολογία. Πρώτον, και οι δύο απορρίπτουν την άποψη ότι η μελέτη των ψυχολογικών φαινομένων πρέπει να περιλαμβάνει μια προσπάθεια «εκκοκαφής» των εσωτερικών ψυχικών καταστάσεων των ατόμων ή των «πραγμάτων» που έχουν οι άνθρωποι μέσα στο κεφάλι τους: τον «ψυχικό εξοπλισμό» σύμφωνα με τον Potter (1996). Από την οπτική γωνία των Edwards και Potter (1992), το πρόβλημα με τη γνωστική ψυχολογία είναι ότι υποθέτει πως υπάρχει «ένας οντολογικά δεδομένος και λίγο ή πολύ σωστά προσλαμβανόμενος εξωτερικός κόσμος» (σ. 20), ο οποίος αντανάκλαται πιστά σε έναν λίγο ή πολύ σταθερό εσωτερικό κόσμο αποτελούμενο από πράγματα όπως τα «σχήματα». Θεωρείται ότι τα άτομα περιφέρονται έχοντας μέσα στο κεφάλι τους κατασκευές της πραγματικότητας, στις οποίες απλώς προσφεύγουν ανάλογα με τις απαιτήσεις της κοινωνικής περίπτωσης. Η λογοψυχολογία θέτει υπό αμφισβήτηση αυτές τις παραδοχές. Στη ρητορική ψυχολογία, ο Billig (1985· βλ. επίσης Billig, 1991, 1996a, 1996b, 2009, 2013) παρουσιάζει μια παρόμοια κριτική χρησιμοποιώντας τη μεταφορά του «γραφειοκράτη»: την εικόνα του ατόμου ως κάποιου με ένα κεφάλι γεμάτο αρχαιοθήκες, μέσα στις οποίες τακτοποιεί τα φαινόμενα της πραγματικότητας, έτσι ώστε τα πάντα να είναι ξεκάθαρα κατηγοριοποιημένα και ταξινομημένα κάτω από ταμπέλες όπως «στάσεις» ή «γνώμες».

Τόσο για τη λογοψυχολογία όσο και για τη ρητορική ψυχολογία, αυτός ο «τεχνικοποιημένος» τρόπος θέασης των ανθρώπων είναι τρομακτικά υπεραπλουστευμένος. Αποτυγχάνει να αναγνωρίσει αυτό που γίνεται άμεσα εμφανές στην καθημερινή ζωή: ότι το ίδιο πρόσωπο μπορεί να προσδιορίσει την ίδια κατάσταση με διαφορετικούς τρόπους σε διαφορετικές χρονικές στιγμές και ότι διαφορετικοί άνθρωποι μπορούν να προσδιορίσουν την ίδια κατάσταση με διαφορετικούς τρόπους την ίδια χρονική στιγμή. Με άλλα λόγια, οι άνθρωποι παρουσιάζουν σε συνήθη βάση *εκδοχές της πραγματικότητας*. Πράγματι, ορισμένα πλαίσια, όπως οι κοινοβουλευτικές και νομικές διαδικασίες, υπάρχουν ως επίσημα θεσμοθετημένες τάξεις αλληλεπίδρασης ακριβώς επειδή γνωρίζουμε ότι οι άνθρωποι παρουσιάζουν διαφορετικές εκδοχές της πραγματικότητας που πρέπει με κάποιο τρόπο να διευθετηθούν.

## ΤΟ ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΟ ΕΡΓΑΣΤΗΡΙΟ

Ένα άλλο τέτοιο πλαίσιο είναι το επιστημονικό εργαστήριο, το οποίο θεμελιώθηκε στις αρχές των νεότερων χρόνων, στα τέλη του 17ου αιώνα, προκειμένου να παρέχει ένα πλαίσιο δημόσιας «μαρτυρίας»: μια προσπάθεια επίλυσης των κυρίαρχων θεολογικών διαφωνιών σχετικά με την ύπαρξη και τη φύση ενός κενού χώρου, μια διαμάχη συνδεδεμένη με την πολιτική της εποχής

(Sharin & Schaffer, 1985). Πράγματι, ο πρωταρχικός σκοπός των επιστημονικών εργασιών είναι να τεκμηριώνουν «γεγονότα» με έναν τρόπο που υποτίθεται ότι είναι ανεξάρτητος από πολιτικά (ή άλλα κοινωνικά) συμφέροντα. Το κατά πόσο ισχύει αυτό είναι αμφίβολο, αλλά προς το παρόν αρκεί να αναγνωρίσουμε ότι η εργαστηριακή επιστήμη, στη θεσμοθετημένη μορφή της, αποτελεί ζωντανή απόδειξη της συνεχιζόμενης τάσης του ανθρώπου να παράγει διαφορετικές εκδοχές της πραγματικότητας.

Πράγματι, σύμφωνα με τα σύγχρονα ψυχολογικά εγχειρίδια, ένα από τα γνωρίσματα της απλής κοινής λογικής είναι ότι χαρακτηρίζεται από μια ευρεία ποικιλία απόψεων, μεταξύ άλλων πραγμάτων, για τα εσωτερικά ψυχικά φαινόμενα: μια διακύμανση που δικαιολογεί γιατί είναι αναγκαίο η ψυχολογική επιστήμη να παρακάμψει την ασυνάρτητη, γεμάτη σφάλματα φλυαρία των απλών τρόπων κατανόησης και να εδραιώσει την αλήθεια των πραγμάτων, τα γεγονότα σε σχέση με την ανθρώπινη ψυχολογία. Η παραπάνω αξίωση συμφωνεί με την παραδοχή της γνωστικής ψυχολογίας ότι υπάρχει ένας «οντολογικά δεδομένος και λίγο ή πολύ σωστά προσλαμβανόμενος εξωτερικός κόσμος», έτσι ώστε, ανάμεσα στις πολλές διαφορετικές εκδοχές, να πρέπει να υπάρχει μία που να είναι αληθινή και σωστή. Ως εκ τούτου, οι ψυχολόγοι επιμερίζουν στον εαυτό τους τόσο το «έργο της αναγνώρισης» όσο και το «δικαίωμα της απόφασης» του ποια είναι αυτή η εκδοχή, καθώς και το έργο του να προτείνουν πιθανά σκεπτικά (λόγους και αιτίες) αναφορικά με το γιατί τα άτομα υποστηρίζουν εκδοχές που είναι εσφαλμένες, όπως το λεγόμενο «θεμελιώδες σφάλμα απόδοσης» (Ross, 1977). Το πρόβλημα με αυτή την προσέγγιση είναι ότι υποθέτουμε πως μπορούμε να αναπαραστήσουμε πιστά και επαρκώς την «οντολογικά δεδομένη» πραγματικότητα, όταν ακριβώς αυτή είναι που τίθεται υπό αμφισβήτηση από την παρουσία ανταγωνιστικών εκδοχών.

Στις πολιτικές και νομικές αντιπαραθέσεις, οι άνθρωποι προωθούν ο καθένας τη δική του εκδοχή για την πραγματικότητα επειδή κάτι τέτοιο εξυπηρετεί τα συμφέροντά τους ή, όπως το θέτουν οι Edwards και Potter (1992), επειδή η εκδοχή τους ενέχει γι' αυτούς κάποιο «διακύβευμα». Το ερώτημα είναι: *Βάσει ποιου σκεπτικού μπορούμε να υποστηρίξουμε ότι οι ψυχολόγοι δεν έχουν κάποιο διακύβευμα σε σχέση με την εκδοχή ή τις εκδοχές της πραγματικότητας που προκρίνουν;* Το ζήτημα περιπλέκεται ακόμη περισσότερο όταν συνειδητοποιούμε ότι, κάθε φορά που προτείνουμε μια εκδοχή ως «ειδικοί παρατηρητές», βρισκόμαστε αναπόφευκτα και οι ίδιοι αναμεμειγμένοι στη διαμάχη, καθώς καλούμαστε να αποφανθούμε υπέρ της μιας πλευράς εις βάρος της άλλης. Αντί να επιλύσει το ζήτημα, η εκδοχή μας ενδέχεται να συμβάλει στη διαιώνιση της αντιπαράθεσης, με την πρόσθετη περιπλοκή ότι η δική μας εκδοχή φέρει επιστημονική νομιμότητα. Εγείρονται έτσι δύσκολα ερωτήματα σχετικά με το ποιος μπορεί να θεωρηθεί σχετικός «ειδήμων» και τι

είναι αυτό που νομιμοποιεί τους επιστήμονες ψυχολόγους να αποδίδουν στον εαυτό τους ένα τέτοιο status. Πράγματι, τα ερωτήματα αυτά αναδεικνύουν τις πολιτικές της ειδημοσύνης, της γνώσης και της εμπειρίας (Pollner, 1987· σύμφωνα με τον Laing, 1967).

## Η ΕΓΚΥΡΟΤΗΤΑ ΤΩΝ ΠΕΙΡΑΜΑΤΩΝ ΚΑΙ ΤΩΝ ΔΗΜΟΣΚΟΠΗΣΕΩΝ

Τα εργαστηριακά πειράματα αποτελούν έναν θεσμοθετημένο μηχανισμό νομιμοποίησης της αξίωσης ότι η γνώση αξιολογείται με ανεξάρτητο τρόπο. Ωστόσο, αυτό ακριβώς το status τους παραμένει αμφιλεγόμενο ζήτημα. Η αξιοπιστία τους αμφισβητείται συχνά για λόγους οικολογικής εγκυρότητας: υπάρχει ένας προβληματισμός γύρω από το κατά πόσο η συμπεριφορά μέσα σε ένα εργαστήριο αντιστοιχεί στη συμπεριφορά έξω από αυτό. Ένα παρόμοιο ζήτημα εγκυρότητας αφορά τη χρήση δημοσκοπήσεων για κοινωνικά θέματα που αποσκοπούν στη «μέτρηση» ψυχολογικών φαινομένων, όπως οι «στάσεις», οι «γνώμες» ή οι «πεποιθήσεις». Η δραστηριότητα της συμπλήρωσης μιας δημοσκοπικής έρευνας μπορεί να έχει ελάχιστη σχέση με την κατάσταση του πραγματικού κόσμου την οποία υποτίθεται ότι μετρά (ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα, πολύ σχετικό με το δημόσιο πεδίο, ήταν η αποτυχία των δημοσκόπων ακόμη και να πλησιάσουν κατά προσέγγιση την ακριβή πρόβλεψη του αποτελέσματος των Γενικών Εκλογών στο Ηνωμένο Βασίλειο τον Μάιο του 2015). Από τη σκοπιά τόσο της λογοψυχολογίας όσο και της ρητορικής ψυχολογίας, τα σφάλματα αυτά συμβαίνουν επειδή η βασική παραδοχή πάνω στην οποία είναι βασισμένες οι δημοσκοπήσεις, δηλαδή η αντίληψη ότι οι στάσεις και οι γνώμες συνιστούν σταθερές μορφές «ψυχικού εξοπλισμού», είναι προβληματική.

Όποια κι αν είναι η μορφή που μπορεί να πάρουν τα «πράγματα» μέσα στο κεφάλι μας, δεν μπορούμε έτσι απλά να υποθέσουμε ότι πρόκειται για τα ίδια «πράγματα» που εκφράζουμε όταν μιλάμε και γράφουμε. Σύμφωνα με τον Billig (2009, σ. 9), «μάλλον σκεφτόμαστε επειδή μπορούμε να μιλήσουμε, παρά μιλάμε επειδή μπορούμε να σκεφτούμε». Συνεπώς, οι στάσεις και οι γνώμες δεν είναι απομονωμένα «πράγματα» που «κατέχουμε», αλλά διαπροσωπικά συγκροτημένες σχέσεις διατυπωμένες μέσω της κατανόησης ότι υπάρχουν αντικρουόμενες οπτικές γωνίες. Οι στάσεις και οι γνώμες δεν μπορούν να υπάρχουν παρά μόνο εφόσον υφίστανται διαθέσιμες αντιτιθέμενες θέσεις· μπορούν να υπάρχουν μόνο σε ανταγωνιστική αντιπαράθεση, και όχι απομονωμένα. Το να υποθέτουμε ότι οι άνθρωποι περιφέρονται έχοντας μια σταθερή ματιά στα πράγματα, η οποία συντηρείται μέσα σε όλη την ποι-

κιλομορφία των καθημερινών κοινωνικών αλληλεπιδράσεων, σημαίνει ότι δεν αναγνωρίζουμε τον βαθμό στον οποίο οι απόψεις μας βρίσκονται σε αέναη κίνηση· ότι όλοι και όλες συνεχώς εξετάζουμε, προσδιορίζουμε και σταθμίζουμε τις θέσεις τις οποίες αποδεχόμαστε. Με το να ζητάμε από κάποιους να επιλέξουν μια γνώμη από ένα σύνολο προδιατυπωμένων αποκρίσεων σε ένα ερωτηματολόγιο είναι σαν έχουμε αποφασίσει εκ των προτέρων ποια είναι η θέση αυτών των ανθρώπων και πώς αυτή διατυπώνεται. Οι άνθρωποι, ωστόσο, συχνά εναντιώνονται στην υπόθεση ότι οι απόψεις τους μπορούν να συναχθούν έτσι απλά από εκ των προτέρων προσδιορισμένες κατηγορίες (Myers, 2004). Κατά συνέπεια, μπορεί να θέλουν να αντιπαρατεθούν σε μια κοινωνική δημοσκόπηση ή και σε ένα πείραμα (βλ. π.χ. Reicher, 2014, σχετικά με τη μελέτη υπακοής του Milgram).

Δεν προκαλεί, επομένως, καμία έκπληξη το γεγονός ότι μια συχνή έκβαση των πειραματικών μελετών είναι το ότι τα ψυχολογικά φαινόμενα αρνούνται να συμπεριφερθούν σύμφωνα με τον υποτιθέμενο χαρακτήρα τους ως κατηγορικών μεταβλητών που τους έχει αποδοθεί. Αντί να προσφέρουν μια λύση στην έλλειψη συνοχής της κοινής λογικής, οι πειραματικές μελέτες συχνά παράγουν ένα χάος από μη συνεκτικά και μη συνεπή ευρήματα (βλ. π.χ. Billig, 1978, σχετικά με τις μελέτες για τη λεγόμενη «αυταρχική προσωπικότητα»· επίσης Billig, 1996a, 1996b, Κεφάλαιο 4), ενώ ακόμη και εκεί όπου διαπιστώνεται κάποια συνεκτικότητα, το πρόβλημα της γενίκευσης παραμένει. Στην περίπτωση του θεμελιώδους σφάλματος απόδοσης, για παράδειγμα, μπορεί να υπάρχει κάποια συνεκτικότητα στους πειραματικούς σχεδιασμούς στους οποίους οι ερευνητές γνωρίζουν τη σωστή αιτιακή απόδοση (Byford, 2011, Κεφάλαιο 6), αλλά στις πραγματικές καταστάσεις είναι ακριβώς αυτό που δεν γνωρίζουμε. Στην πραγματική ζωή, ποτέ δεν γνωρίζουμε αν αποδίδουμε με ακρίβεια τη συμπεριφορά σε εσωτερικά προσωπικά χαρακτηριστικά ή σε εξωτερικές καταστάσεις. Εδώ η διάκριση μεταξύ εργαστηρίου και πολιτικής γίνεται, πράγματι, εξαιρετικά θολή.

## ΓΛΩΣΣΑ, ΛΟΓΟΣ ΚΑΙ ΡΗΤΟΡΙΚΗ

Το κύριο επιχείρημα τόσο της λογοψυχολογίας όσο και της ρητορικής ψυχολογίας είναι ότι, αντί να προσπαθούν να ταξινομήσουν και να αναδιατάξουν τον *αόρατο* «ψυχικό εξοπλισμό», οι ψυχολόγοι θα πρέπει να επικεντρωθούν στον *δημόσια εκδηλούμενο* «ψυχικό εξοπλισμό» που κατασκευάζουν οι άνθρωποι στις εκδοχές τους για την πραγματικότητα. Αντί να προσπαθούμε να προσδιορίσουμε μια οριστική εκδοχή της πραγματικότητας, θα πρέπει, αντίθετα, να θέσουμε τις διαφορετικές εκδοχές στο επίκεντρο του ενδιαφέροντός

μας, προκειμένου να διαπιστώσουμε πώς τοποθετούνται η μία σε σχέση με την άλλη, πώς διατάσσονται μεταξύ τους και πώς σχεδιάζονται για να ταιριάξουν στο αλληλεπιδραστικό πλαίσιο της παρουσίασής τους. Το ερώτημα είναι: Τι κάνουν οι άνθρωποι σε κοινωνικό και σε αλληλεπιδραστικό επίπεδο με τις εκδοχές τους για την πραγματικότητα; Για να απαντήσουμε σε αυτό το ερώτημα, απαιτείται μια μελέτη της «γλώσσας σε χρήση», της πραγματικής ομιλίας και των πραγματικών κειμένων που χρησιμοποιούν οι άνθρωποι για να το πούμε αλλιώς, του λόγου τους.

Η χρήση του όρου «λόγος» στη λογοψυχολογία οφείλει πολλά στην επιρροή που άσκησε η έρευνα στο πεδίο της κοινωνιολογίας της επιστημονικής γνώσης. Η μελέτη των Gilbert και Mulkey (1984) με θέμα μια ομάδα βιοχημικών, μεταξύ των οποίων υπήρχε διαμάχη, συνέκρινε δεδομένα από συνεντεύξεις με τις επίσημες ερευνητικές εκθέσεις των επιστημόνων. Οι Gilbert και Mulkey ταυτοποίησαν δύο «**ερμηνευτικά ρεπερτόρια**» (γλωσσικά μητρώα ή τύπους φωνής) που χρησιμοποιούσαν οι επιστήμονες για να παρουσιάσουν τις αντικρουόμενες επεξηγήσεις των δικών τους πεποιθήσεων και εκείνων των αντιπάλων τους. Όταν λογοδοτούσαν για τις δικές τους πεποιθήσεις, και οι δύο πλευρές χρησιμοποιούσαν το **εμπειριστικό ρεπερτόριο**: όταν επεξηγούσαν τις πεποιθήσεις των αντιπάλων τους, και οι δύο χρησιμοποιούσαν το **ενδεχομενικό ρεπερτόριο**. Το εμπειριστικό ρεπερτόριο περιείχε αναφορά σε εμπειρικά δεδομένα (φυσικά αίτια), συνήθως από εργαστηριακές έρευνες, τα οποία παρουσιάζονταν με τρόπο που τα έκανε να μοιάζουν με μια άμεση, αδιαμεσολάβητη αναπαράσταση της πραγματικότητας. Μια τεχνική ήταν η χρήση της παθητικής φωνής –για παράδειγμα, «βρέθηκε» αντί για «βρήκαμε», την οποία οι Beer και Martins (1990, σ. 171) περιγράφουν ως «η ρητορική της μη ρητορικής». Το ενδεχομενικό ρεπερτόριο, από την άλλη πλευρά, περιείχε αναφορά σε ένα πλούσιο εύρος ψυχολογικών συνθηκών (όπως η προσωπική μεροληψία) και κοινωνιολογικών συμφερόντων (όπως οι θρησκευτικές πεποιθήσεις), για τα οποία οι επιστήμονες ισχυρίζονταν ότι παρεμβαίνουν στον τρόπο με τον οποίο οι αντίπαλοί τους βλέπουν τα εμπειρικά δεδομένα και ότι προκαλούν τις εσφαλμένες απόψεις τους. Και οι δύο πλευρές που εμπλέκονταν στη διαμάχη χρησιμοποιούσαν τα ίδια δύο ρεπερτόρια και τους ίδιους πόρους εξήγησης προκειμένου να λογοδοτήσουν για τις δικές τους πεποιθήσεις και τις πεποιθήσεις της άλλης πλευράς.

Οι Gilbert και Mulkey επέστησαν την προσοχή μας στις συμβάσεις της επιστημονικής επιχειρηματολογίας: υποστήριξαν, επίσης, ότι οι επεξηγηματικές αναφορές των κοινωνικών επιστημόνων θα πρέπει να υπόκεινται στις ίδιες αρχές ανάλυσης που ισχύουν για τις επεξηγήσεις τις οποίες μελετούσαν, δηλαδή οι κοινωνικοί επιστήμονες θα πρέπει να εφαρμόζουν τις αρχές της **συμμετρίας** και της αναστοχαστικότητας στις ίδιες τις επεξηγήσεις τους.



Συμμετρία σημαίνει ίση αντιμετώπιση όλων των πεποιθήσεων, είτε αυτές θεωρούνται «αληθείς» είτε «ψευδείς», ενώ αναστοχαστικότητα σημαίνει εφαρμογή των ίδιων αρχών ανάλυσης στις εξηγήσεις που προσφέρουν οι κοινωνικοί επιστήμονες με αυτές που εφαρμόζονται στις εξηγήσεις που προτείνουν οι φυσικοί επιστήμονες. Προκειμένου να είναι πλήρως συμμετρικοί, αντί να παρουσιάζουν τις δικές τους κοινωνικές αιτιακές εξηγήσεις, οι κοινωνιολόγοι της επιστημονικής γνώσης όφειλαν να μελετούν τις κοινωνικές αιτιακές εξηγήσεις που έδιναν οι φυσικοί επιστήμονες παράλληλα με τις φυσικές αιτιακές εξηγήσεις τους. Με άλλα λόγια, καλούνταν να μελετήσουν τον λόγο των επιστημόνων έχοντας ταυτόχρονα επίγνωση της δικής τους ρητορικής.

Η μελέτη έδειξε ότι οι εργαστηριακοί επιστήμονες έρχονται τακτικά αντιμετώπι με εναλλακτικές εκδοχές της πραγματικότητας, και όπως οι πολιτικοί, οι νομικοί επαγγελματίες και οι απλοί άνθρωποι, έχουν στη διάθεσή τους πόρους λόγου τους οποίους χρησιμοποιούν προκειμένου να δικαιολογήσουν την προτίμησή τους για μια εκδοχή έναντι των υπολοίπων και προκειμένου να επεξηγήσουν τις απόψεις που παρουσιάζουν ως σφάλματα των άλλων. Μεταξύ αυτών των πόρων υπάρχουν και αναπαραστάσεις ψυχολογικού εξοπλισμού. Οι επιστήμονες χρησιμοποιούν εξίσου κοινές συλλογιστικές όσο και όλοι εμείς οι υπόλοιποι, κάνοντας αναφορά σε κάθε είδος υποτιθέμενου ψυχολογικού εξοπλισμού ως μέρος του πρακτικού ψυχολογικού συλλογισμού τους (Garfinkel, 1967, με προσαρμογές). Η λογοψυχολογία υποστηρίζει, πολύ απλά, ότι το αντικείμενο μελέτης των ψυχολόγων θα πρέπει να είναι αυτές οι πρακτικές ψυχολογικές συλλογιστικές.

Ένα παράδειγμα είναι η μελέτη του Edwards (2007) για τον παραπονετικό λόγο, στην οποία αντιπαραθέτει εξηγήσεις «από την πλευρά του αντικειμένου» και «από την πλευρά του υποκειμένου». Αυτό σημαίνει ότι τα παράπονα μπορούν είτε να γίνουν δεκτά ως αναφερόμενα σε κάτι εξωτερικό σε σχέση με το πρόσωπο που εκφέρει το παράπονο για το οποίο έχει δίκιο να παραπονιέται (επομένως, εξήγηση από την πλευρά του αντικειμένου)· είτε μπορούν να θεωρηθούν αδικαιολόγητα και, επομένως, δεν αποτελούν κάτι το εξωτερικό σε σχέση με το πρόσωπο που τα εκφέρει, αλλά ένα χαρακτηριστικό της προσωπικής του προδιάθεσης επειδή είναι «γκρινιάρης» ή «κλαψιάρης» (εξήγηση από την πλευρά του υποκειμένου). Για τη λογοψυχολογία, λοιπόν, η εστίαση της εμπειρικής μελέτης αφορά το πότε και το πώς τα παράπονα αντιμετωπίζονται με τον έναν τρόπο και όχι με τον άλλο. Ο παραλληλισμός με τις συμβάσεις της επιστημονικής επιχειρηματολογικής αντιπαραθέσης είναι προφανής: το εμπειριστικό ρεπερτόριο χρησιμοποιείται για να παρουσιάσει μια εκδοχή της πραγματικότητας ως θεμελιωμένης στη Φύση και εξωτερικής (από την πλευρά του αντικειμένου)· το ενδεχομενικό ρεπερτόριο χρησιμοποιείται για να παρουσιάσει μια εκδοχή της πραγματικότητας που οφείλεται, μεταξύ

άλλων, σε ψυχολογικές διαδικασίες και, επομένως, είναι εσωτερική (από την πλευρά του υποκειμένου). Αντιτιθέμενες επεξηγήσεις από την πλευρά του αντικειμένου και από την πλευρά του υποκειμένου μπορούν να προσφερθούν για οποιοδήποτε είδος γεγονικου ή περιγραφικού ισχυρισμού.

Γενικότερα, η ύπαρξη διαφορετικών εκδοχών της πραγματικότητας μας φέρνει αντιμέτωπους με ένα θεμελιώδες δίλημμα που τίθεται για οποιαδήποτε προσφερόμενη εκδοχή: Πρόκειται για γεγονός ή για τεχνούργημα<sup>2</sup>; Είναι κάτι που υπάρχει στον πραγματικό κόσμο ή πρόκειται απλώς για μια ανθρωπινή κατασκευή, μια επινόηση του προσώπου που την παρουσιάζει; Αυτό το δίλημμα είναι πάντα παρόν και οι άνθρωποι έχουν στη διάθεσή τους μια σειρά από πόρους για να το διαχειριστούν, για να δικαιολογήσουν την αντιμετώπιση μιας εκδοχής με συγκεκριμένο τρόπο. Στην εποχή της νεωτερικότητας, ένας τρόπος διαχείρισης είναι να παρουσιάσουμε την προτιμώμενη εκδοχή μας ως «επιστημονική», κι αν μην υπάρχει καμία εγγύηση ότι αυτό θα την κάνει «αποδεκτή». Το ζήτημα είναι πάντα, τουλάχιστον δυνητικά, ανοιχτό σε συζήτηση ή επιχειρηματολογική αντιπαράθεση, όπως συμβαίνει με τις διαμάχες για την υπερθέρμανση του πλανήτη ή την κλιματική αλλαγή και την άσβεστη αντιπαράθεση δημιουργίας-εξέλιξης.

Όταν μιλάμε για επιχειρηματολογική αντιπαράθεση, μιλάμε ουσιαστικά για **ρητορική**, και η λογοψυχολογία και η ρητορική ψυχολογία συμφωνούν ότι ο λόγος είναι πάντα ρητορικός, με την έννοια πως ό,τι λέγεται ή γράφεται είναι μία εκδοχή που παρουσιάζεται σε σχέση με άλλες δυνητικές ή υπάρχουσες ανταγωνιστικές εκδοχές. Οι άνθρωποι χρησιμοποιούν τις δικές τους εκδοχές της πραγματικότητας για να αντικρούσουν ανταγωνιστικές εκδοχές: σύμφωνα με τον Potter (2012), ο λόγος είναι «ρητορικά χωροθετημένος». Για κάθε περιγραφή από την πλευρά του αντικειμένου, υπάρχει μια εναλλακτική από την πλευρά του υποκειμένου και σε οποιονδήποτε εμπειρικό ισχυρισμό μπορεί να αντιταχθεί ένας ενδεχομενικός ισχυρισμός. Με αυτόν τον τρόπο οι άνθρωποι υπερασπίζονται, δικαιολογούν και νομιμοποιούν μια άποψη, και απορρίπτουν, υπονομεύουν και απονομιμοποιούν ανταγωνιστικές απόψεις. Επιστρατεύουν επιχειρηματολογικές συλλογιστικές, επιδιώκοντας να πείσουν τους άλλους (ή ακόμη και τον ίδιο τον εαυτό τους) να δουν τα πράγματα με τον έναν τρόπο αντί του άλλου, και για να το επιτύχουν, χρησιμοποιούν αυτό που ο Αριστοτέλης (1946) αποκαλούσε «τα διαθέσιμα μέσα πειθούς», δηλαδή τη ρητορική.

2. Σ.τ.Ε.: Ο όρος "artefact" στο αγγλικό πρωτότυπο παραπέμπει τόσο σε ό,τι αποδίδουμε εδώ ως «τεχνούργημα» όσο και στην έννοια του πλαστού ή εσφαλμένου αποτελέσματος.

## ΕΠΙΧΕΙΡΗΜΑΤΟΛΟΓΕΙΝ ΚΑΙ ΣΚΕΠΤΕΣΘΑΙ

Η ρητορική στη νεωτερική εποχή συνδέεται συνήθως με την πολιτική παρά με την επιστήμη, σήμερα όμως έχει συγκεντρωθεί ένας ικανός αριθμός εργασιών εντός των σπουδών της επιστήμης και της τεχνολογίας, αλλά και εντός του πεδίου μελέτης της ρητορικής διάστασης της επιστημονικής έρευνας, για να υποστηρίξουμε το αντίθετο. Επιπλέον, η άποψη που εξέθεσε ο Billig (1996a) υποστηρίζει ότι η επιστήμη είναι εφικτή μόνο εξαιτίας της ρητορικής. Αυτό δεν σημαίνει απλώς ότι οι επιστήμονες είναι ικανοί ρήτορες που προσπαθούν να πείσουν τους άλλους να δεχθούν τη δική τους εκδοχή (ή τις δικές τους εκδοχές) για την πραγματικότητα, αλλά ότι χωρίς τη ρητορική δεν θα είχε αναπτυχθεί ποτέ η ίδια η σκέψη πάνω στην οποία είναι θεμελιωμένες η επιστημονική έρευνα και η θεωρητική εξέλιξη. Σύμφωνα με τον Billig, *σκεφτόμαστε επειδή μπορούμε να επιχειρηματολογούμε* και μπορούμε να επιχειρηματολογούμε επειδή βρισκόμαστε διαρκώς αντιμέτωποι με διαφορετικές εκδοχές της πραγματικότητας και με το σχετικό δίλημμα για τα γεγονότα και τα τεχνουργήματα, μεταξύ μιας σειράς άλλων διλημμάτων (βλ. Billig et al., 1988). Πράγματι, η πειραματική έρευνα σε όλες τις σύγχρονες επιστήμες στρέφεται στην προσπάθεια επίλυσης επιχειρηματολογικών αντιπαραθέσεων, αν και πάντα καταλήγει να υποκινεί περαιτέρω επιχειρηματολογικές αντιπαραθέσεις, ότι δηλαδή «απαιτείται περισσότερη έρευνα».

Τα επιχειρήματα δεν υπάρχουν απλώς ως αντικείμενα του περιβάλλοντος που περιμένουν να πέσουμε πάνω τους· αναδύονται επειδή οι άνθρωποι τα δημιουργούν χρησιμοποιώντας τη γλώσσα που παρέχει ο κοινωνικός κόσμος μας. Η γλώσσα μάς δίνει τη δυνατότητα να αναπαραστήσουμε την πραγματικότητα με πολλαπλούς τρόπους· είναι ένα αποθετήριο «αποσταγμένων» επιχειρημάτων, που εκφράζονται, για παράδειγμα, σε καθημερινά ρητά και παροιμίες και που συνοψίζουν αντικρουόμενες απόψεις. Στον αγγλόφωνο κόσμο, για παράδειγμα, έχουμε το ρητό: «Τα ξύλα και οι πέτρες μπορούν να μου σπάσουν τα κόκαλα, αλλά οι λέξεις δεν μπορούν ποτέ να με βλάψουν»· από την άλλη, βέβαια, λέμε επίσης: «Η πένα είναι δυνατότερη από το σπαθί». Οι δύο αυτές εκφράσεις αντιπαραβάλλουν την υλιστική και την ιδεαλιστική άποψη της πραγματικότητας. Η πρώτη μπορεί να χρησιμοποιηθεί για να καταρρίψει την άποψη ότι οι λέξεις και οι ιδέες που αυτές εκφράζουν μπορούν να προκαλέσουν οποιαδήποτε υλική ζημιά, ενώ η δεύτερη επιμένει ότι οι λέξεις μπορούν να αποδειχθούν επιβλαβείς για την κοινωνική θέση και, κατ' επέκταση, για την υλική θέση και την εξουσία. Οι παροιμίες συνοψίζουν πλευρές της επιχειρηματολογικής αντιπαραθέσης, δεν αποτελούν όμως αυτές καθαυτές επιχειρηματολογική αντιπαραθέση. Περισσότερο θα λέγαμε ότι παρέχουν τους σπόρους από τους οποίους μπορεί να ανθίσουν επιχειρηματολο-

γικές αντιπαραθέσεις (Billig, 1996a), καθώς εξετάζουμε πώς θα μπορούσαν να εφαρμοστούν στις δικές μας περιστάσεις. Τα ρητά αυτά είναι πειστικά· διεγείρουν τη σκέψη μας, η οποία στη συνέχεια ανατροφοδοτεί τον κοινωνικό κόσμο από τον οποίο πηγάζει, αναδιατυπώνοντας την επιχειρηματολογική αντιπαραθεση καθώς πασχίζει να την επιλύσει. Μια τυπική στρατηγική για την επίλυση μιας επιχειρηματολογικής αντιπαραθέσης στη σύγχρονη εποχή είναι η επίκληση στην ειδημοσύνη, χωρίς ωστόσο αυτή να εγγυάται την επιτυχία. Περισσότερο θα λέγαμε ότι οδηγεί στην ανάδυση δύο αλληλένδετων ζητημάτων πάνω στα οποία η λογοψυχολογία και η ρητορική ψυχολογία δεν έχουν ακριβώς ομόφωνη άποψη: τον σχετικισμό και την ιδεολογία.

### **ΣΧΕΤΙΚΙΣΜΟΣ ΚΑΙ ΙΔΕΟΛΟΓΙΑ – Ή Η ΠΕΡΙΠΛΟΚΗ ΣΥΣΧΕΤΙΣΗ ΛΟΓΟΨΥΧΟΛΟΓΙΑΣ - ΑΝΑΛΥΣΗΣ ΣΥΝΟΜΙΛΙΑΣ/ΡΗΤΟΡΙΚΗΣ ΨΥΧΟΛΟΓΙΑΣ - ΚΡΙΤΙΚΗΣ ΑΝΑΛΥΣΗΣ ΛΟΓΟΥ**

Το ζήτημα του σχετικισμού ανακύπτει από την επιχειρηματολογία τόσο της λογοψυχολογίας όσο και της ρητορικής ψυχολογίας. Για τη λογοψυχολογία, ο παραδοσιακός ρόλος που αποδίδεται στην επιστήμη, το να αποφασίζει δηλαδή μεταξύ διαφορετικών εκδοχών της πραγματικότητας αποδεικνύοντας την αλήθεια των πραγμάτων, παραμερίζεται προκειμένου να γίνουν αντικείμενο μελέτης οι ίδιες οι εκδοχές, ειδικά στον βαθμό που για την κατασκευή τους επιστρατεύεται ψυχολογικός εξοπλισμός. Επομένως, καμία εκδοχή δεν αντιμετωπίζεται ως εσφαλμένη και καμία ως αληθινή έτσι απλά· όλες εξετάζονται ως προς το αλληλεπιδραστικό έργο και το έργο πειθούς που επιτελείται μέσω αυτών στο άμεσο πλαίσιο παραγωγής τους. Η λογοψυχολογία παράγει όμως, επίσης, μια δική της εκδοχή, η οποία επομένως θα πρέπει και αυτή να είναι μια κατασκευή λόγου. Ποια είναι, λοιπόν, η διαφορά ανάμεσα στη λογοψυχολογία και στη γνωστική ψυχολογία, που είναι, επίσης, απλώς άλλη μία εκδοχή; Η διαφορά φαίνεται να είναι ότι η *λογοψυχολογία αναγνωρίζει τη ρητορική της συγκρότηση*, όπως ότι χρησιμοποιεί τη ρητορική του ρεαλισμού (Potter, 1998b) και υιοθετεί τον σχετικισμό τόσο για επιστημολογικούς όσο και για ηθικούς λόγους (Edwards, Ashmore, & Potter, 1995).

Ο Potter (1996), ωστόσο, έχει υποστηρίξει ότι η υιοθέτηση του σχετικισμού δεν σημαίνει, όπως συχνά ισχυρίζονται οι επικριτές του, την εκ των πραγμάτων εγκατάλειψη της επιστημονικής μελέτης. Αντίθετα, ο *σχετικισμός είναι μια μεθοδολογική αρχή* που μας παρέχει μια πληρέστερη κατανόηση των ψυχολογικών φαινομένων, επειδή, αντί να προσπαθούμε να καταδικάσουμε ορισμένες εκδοχές ως απλή «κοινή λογική» και να αναδειξουμε άλλες

σε «επιστημονικά νόμιμες», τις εξετάζουμε όλες εξίσου ως προς το πρακτικό, αλληλεπιδρασιακό έργο που επιτελείται μέσω αυτών. Επιπλέον, αναγνωρίζοντας ότι και η δική μας εκδοχή συγκροτείται στον λόγο, εφιστούμε την προσοχή στα μέσα πειθούς που χρησιμοποιούμε. Αναγνωρίζουμε τη δική μας ρητορική πρακτική: οι απόψεις που παρουσιάζουμε δεν είναι απλώς δοσμένες από τον κόσμο, αλλά κατασκευασμένα επιχειρήματα που απαιτούν υπεράσπιση και δικαιολόγηση, και είναι πάντα ανοιχτά σε αμφισβήτηση.

Η επιχειρηματολογία είναι, επίσης, θεμελιώδης για τη ρητορική ψυχολογία, αλλά η θέση της όσον αφορά τον σχετικισμό είναι πιο αμφίσημη. Ο Billig (1991, σσ. 22-26) αντιμετωπίζει το θέμα χρησιμοποιώντας τα επιχειρήματα του μεγάλου σοφιστή Πρωταγόρα, του οποίου η ρήση ότι «υπάρχουν δύο πλευρές σε κάθε ζήτημα» και, πιο αμφιλεγόμενα, ότι *κάθε πλευρά μπορεί να υποστηριχθεί εξίσου πειστικά*, αποτελεί βασική πηγή έμπνευσης. Το συμπέρασμα που απορρέει από αυτή την άποψη είναι ότι δεν υπάρχει καμία απόλυτη βάση –είτε δοσμένη από τον Θεό είτε καθορισμένη από τη Φύση– στην οποία μπορούμε να στηριχθούμε για να αποφασίσουμε μεταξύ των δύο πλευρών σε μια διαμάχη. Αντίθετα, οποιαδήποτε βάση προτείνουμε, αυτή στηρίζεται στα καθημερινά μελήματα και συμφέροντά μας, για τα οποία και θα πρέπει να αναλάβουμε την ευθύνη. Βάσεις αυτού του είδους είναι πάντα ανοιχτές στην αμφισβήτηση, κυρίως γιατί μπορεί πάντα να υποστηριχθεί ότι αντικατοπτρίζουν προσωπικές συνθήκες ή ότι εξυπηρετούν ιδιωτικά συμφέροντα· ή, όπως θα λέγαμε, είναι υποκειμενικές και όχι αντικειμενικές.

Είμαστε ελεύθεροι να λάβουμε μέρος στη διαμάχη, να διατυπώσουμε επιχειρήματα υπέρ της μιας πλευράς έναντι της άλλης, όχι επειδή μπορούμε να ισχυριστούμε ότι έχουμε πρόσβαση σε μια υπέρτατη αλήθεια, αλλά ακριβώς επειδή δεν μπορούμε. Το μόνο που έχουμε στη διάθεσή μας είναι επιχειρήματα, και καθώς μετέχουμε της κοινής ανθρώπινης συνθήκης, μπορούμε και ενδεχομένως οφείλουμε να λάβουμε μέρος στη διαμάχη. Ωστόσο, αυτό δεν το κάνουμε για να κατακυρώσουμε τη μια εκδοχή με τη σιδερένια γροθιά του απολυταρχισμού – κάτι που θα έβαζε τέλος στην επιχειρηματολογική αντιπαράθεση· περισσότερο συμμετέχουμε για να δώσουμε συνέχεια στον διάλογο, για να διατηρήσουμε ζωντανή την επιχειρηματολογική αντιπαράθεση, μένοντας πάντα ανοιχτοί στην πρόθυμη αποδοχή περαιτέρω διαπραγμάτευσης. Έτσι, από τη μια πλευρά είμαστε σχετικιστές, καθώς αποδεχόμαστε ότι δεν υπάρχουν απόλυτες αλήθειες αλλά μόνο αντικρουόμενες εναλλακτικές προτάσεις από την άλλη πλευρά, ωστόσο, δεν είμαστε σχετικιστές, διότι έχουμε τις δικές μας δεσμεύσεις και πεποιθήσεις – και, ανάμεσα σε αυτές, δεν είναι αμελητέα η ίδια η δέσμευσή μας για τη συνέχιση της επιχειρηματολογικής αντιπαράθεσης.

## ΙΔΕΟΛΟΓΙΑ

Όσον αφορά το ζήτημα της ιδεολογίας, η λογοψυχολογία και η ρητορική ψυχολογία εμφανίζονται περισσότερο διχασμένες· αυτό έγινε ιδιαίτερα εμφανές σε μια διαλογική αντιπαράθεση ανάμεσα στην ανάλυση συνομιλίας και στην κριτική ανάλυση λόγου. Η ανάλυση συνομιλίας αποτελεί μια σημαντική επιρροή στη λογοψυχολογία, λόγω της έμφασης την οποία δίνει στο αλληλεπιδρασικό έργο που επιτελείται κατά τη διάρκεια συνηθισμένων, καθημερινών συνομιλιών. Ο ιδρυτής της ανάλυσης συνομιλίας, Harvey Sacks (1995), αντιλαμβάνεται τη συνηθισμένη συνομιλία ως το πρωταρχικό φαινόμενο της κοινωνικής ζωής, τη βάση της ανθρώπινης επικοινωνίας μέσω της οποίας επιτυγχάνουμε το πρακτικό έργο της κατασκευής και διατήρησης ενός κοινού κοινωνικού κόσμου (Heritage, 2009). Η ανάλυση συνομιλίας εστιάζεται στην ακολουθιακή διάταξη του συνομιλιακού λόγου μεταξύ συμμετεχόντων σε συνηθισμένες συνομιλίες. Εστιάζεται δηλαδή τόσο στο γεγονός ότι ο συνομιλιακός λόγος προκύπτει εντός εύτακτα διατεταγμένων συμβολών όσο και στο πώς η εναλλαγή συμβολών κατά την ακολουθιακή ροή της συνομιλίας γίνεται αντικείμενο διαχείρισης. Μελετώντας τη ροή της **ομιλίας σε αλληλεπίδραση**, η ανάλυση συνομιλίας στοχεύει στην περιγραφική συνάρθρωση του «μηχανισμού» που χρησιμοποιείται για την επίτευξη αυτής της δραστηριότητας.

Η λογοψυχολογία αντλεί από την ανάλυση συνομιλίας τη γενική έμφαση στο αλληλεπιδρασικό «έργο» που υλοποιείται χάρη σε αυτόν τον μηχανισμό, καθώς και ένα ενδιαφέρον για πολλά από τα συγκεκριμένα χαρακτηριστικά της συνομιλιακής διαδικασίας, ειδικά για τον τρόπο με τον οποίο αυτά χρησιμοποιούνται για την κατασκευή και χρήση ψυχολογικού εξοπλισμού (βλ. π.χ. Edwards, 2000). Επιπρόσθετα, η λογοψυχολογία υποστηρίζει μια επιστημολογική θέση παρόμοια με αυτήν της ανάλυσης συνομιλίας: ότι οι αναλύσεις της εγγυοδοτούνται μέσα από την επικέντρωσή τους στην επόμενη συμβολή εντός της συνομιλιακής ακολουθίας. Ουσιαστικά, αυτό σημαίνει ότι οι αναλύσεις που παρουσιάζουν δεν είναι (απλώς) μία (ακόμη) ερμηνεία του τι συμβαίνει σε μια συνομιλία, αλλά μια περιγραφή του *νοήματος που εξάγουν από τη συνομιλία οι ίδιοι οι συμμετέχοντες*, το οποίο μέσω της μεταγραφής της συνομιλίας σε γραπτό κείμενο μπορεί να υποβληθεί σε έλεγχο και από άλλους αναλυτές (Potter, 1996).

Τίθεται έτσι ένα κρίσιμο ζήτημα σχετικά με το πλαίσιο. Για πολλούς αναλυτές συνομιλίας, είναι ζωτικής σημασίας η ανάλυση να μην καταφεύγει σε στοιχεία εκτός της συνομιλίας για τη «χονδρική περιγραφή» του νόματός της με οποιονδήποτε τρόπο εκτός από αυτόν που είναι διακριτός εντός της ακολουθιακής της διάταξης. Οι αναλυτές δεν πρέπει να επιβάλουν πρόσθετα νοήματα με αναφορές σε ευρύτερα κοινωνιολογικά ή ψυχολογικά πλαίσια

κατανόησης (Schegloff, 1997). Μια τέτοια κίνηση ισοδυναμεί με τον ισχυρισμό ότι έχουμε πρόσβαση σε ένα περιβάλλον πλαίσιο (είτε εξωτερικό είτε εσωτερικό) που θεωρούμε καθοριστικό για την ομιλία, το οποίο όμως δεν είναι διαθέσιμο στους συμμετέχοντες που επιτελούν τη συνομιλία – για παράδειγμα, ερμηνεύοντας το νόημα μιας δήλωσης ή μιας συμβολής ως την έκφραση κάποιας κρυφής παρακινητικής δύναμης, είτε ψυχολογικής (π.χ. απώθηση) είτε κοινωνιολογικής (π.χ. ιδεολογία). Το μόνο που έχουμε στη διάθεσή μας είναι «η ομιλία»: εντός της ομιλίας τους οι συμμετέχοντες εκθέτουν την κατανόησή τους για το αντικείμενο της συζήτησης και τη νοηματοδότησή τους για το σχετικό για τους ίδιους πλαίσιο. Ως εκ τούτου, αυτό είναι το μόνο πλαίσιο στο οποίο πρέπει να αναφέρεται η ανάλυση.

Πάνω σε αυτό το ζήτημα η λογοψυχολογία και η ρητορική ψυχολογία είναι κάπως διχασμένες, αν και από ορισμένες απόψεις οι θέσεις τους δεν είναι εντελώς ξεκάθαρες. Κατ' αρχάς, παρόλο που η λογοψυχολογία είναι έντονα επηρεασμένη από την ανάλυση συνομιλίας, οι απόψεις τους για τον σχετικισμό είναι μάλλον διαφορετικές. Ενώ η λογοψυχολογία υπερασπίζεται τουλάχιστον κάποια μορφή σχετικισμού, η ανάλυση συνομιλίας μοιάζει να είναι δεσμευμένη σε μια μορφή **επαγωγικού εμπειρισμού** που αντιμετωπίζει τις περιγραφές του «μηχανισμού» της συνομιλίας ως άμεσα θεμελιωμένες σε φαινόμενα τα οποία μπορούν να παρατηρηθούν (ή να ακουστούν) και τα οποία συμβαίνουν φυσιοκρατικά, χωρίς δηλαδή να τα προκαλεί ή να τα επάγει αναλυτικά με κάποιον τρόπο ο αναλυτής. Ο συνομιλιακός λόγος βρίσκεται εκεί έξω στον κόσμο και το μόνο που κάνουν οι αναλυτές είναι να περιγράψουν πώς λειτουργεί. Μια τέτοια τοποθέτηση συνιστά μια ισχυρή μορφή ρεαλισμού, και το πώς οι λογοψυχολόγοι καταφέρνουν να τη συμφιλιώσουν με τη σχετικιστική έμφαση που δίνουν στην αναπαράσταση της πραγματικότητας διά του λόγου δεν είναι προφανές.

## ΚΡΙΤΙΚΗ ΑΝΑΛΥΣΗ ΛΟΓΟΥ

---

Η κριτική ανάλυση λόγου αυτοπροσδιορίζεται ως «κριτική» επειδή ισχυρίζεται ότι εκθέτει τον τρόπο λειτουργίας της ιδεολογίας στον καθημερινό λόγο, όπως είναι τα μέσα ενημέρωσης. Ακολουθώντας το παράδειγμα της κριτικής γλωσσολογίας (Fowler, 1991· Hodge & Kress, 1993), οι κριτικοί αναλυτές λόγου προσπαθούν να προσδιορίσουν πώς μια συγκεκριμένη δομή κοινωνικών σχέσεων διατηρείται εντός της κοινωνίας μέσω της ενσωμάτωσής της στους θεωρούμενους δεδομένους όρους της καθημερινής γλώσσας (π.χ. Fairclough, 2001). Με την ενδελεχή ανάλυση των γλωσσικών χαρακτηριστικών που χρησιμοποιούνται σε κείμενα όπως αυτά στις καθημερινές εφημερίδες, η προ-

σέγγιση της κριτικής ανάλυσης λόγου επιδιώκει να αναδείξει τον «οικείο» τρόπο λειτουργίας της κοινωνικής εξουσίας σε σχέση με ζητήματα όπως το φύλο, η τάξη και οι φυλετικές σχέσεις. Δείχνει πώς μια ευρύτερη δομή κοινωνικών σχέσεων διαμορφώνει την καθημερινή γλώσσα με τρόπους που οι χρήστες της γλώσσας αγνοούν. Πράγματι, είναι πιθανό να χρησιμοποιούν ενεργητικά αυτή τη γλώσσα προκειμένου να προωθήσουν τα συμφέροντα του φύλου τους, της τάξης τους ή της φυλής τους.

Ένα κομβικό σημείο εστίασης των εργασιών αυτού του είδους είναι οι γλωσσικοί μετασχηματισμοί, όπως η «ονοματοποίηση» και η «παθητικοποίηση». Η ονοματοποίηση αναφέρεται στη μετατροπή των ρημάτων σε ουσιαστικά, όπως (στο πρώτο παράδειγμα που αναλύθηκε από τους Kress & Trew, 1978) η μετατροπή του ρήματος «διαμαρτύρομαι» (“to picket”) στο ουσιαστικό «διαμαρτυρία» (“picketing”). Ο μετασχηματισμός αυτός επιφέρει μια απώλεια πληροφοριών σχετικά με τους εμπλεκόμενους δρώντες, δεδομένου ότι οι ενεργητικοί τύποι των ρημάτων απαιτούν να διευκρινίσουμε ποιος ακριβώς είναι αυτός που κάνει τη διαμαρτυρία («ο τάδε ή ο δείνα διαμαρτύρεται»), ενώ το ουσιαστικό εμφανίζεται απλώς ως κάτι που συμβαίνει από μόνο του («γίνεται μια διαμαρτυρία»). Αντίστοιχα, η παθητικοποίηση αναφέρεται στη μετατροπή των ενεργητικών ρηματικών τύπων σε παθητικούς, με αποτέλεσμα η φράση «ο τάδε ή ο δείνα διαμαρτύρεται για το Χ» να μετατρέπεται σε «πραγματοποιήθηκε μια διαμαρτυρία για το Χ», επιφέροντας και πάλι μια απώλεια πληροφοριών όσον αφορά τους δρώντες. Για τους κριτικούς αναλυτές λόγου, οι γλωσσικοί μετασχηματισμοί αυτού του είδους είναι πιθανό να εξυπηρετούν ιδεολογικούς σκοπούς επειδή επενδύουν τις κοινωνικές σχέσεις με μια ύπαρξη που μοιάζει με αυτήν των πραγμάτων, πραγματοποιώντας το φύλο και τις φυλετικές σχέσεις κατά τρόπο ώστε να εμφανίζονται ως αναγκαία και αναπόφευκτα φαινόμενα, και μετατρέποντας εύπλαστες κοινωνικές εννοιολογικές κατασκευές σε αμετάβλητα «γεγονότα» που εξυπηρετούν τα συμφέροντα ισχυρών κοινωνικών ομάδων.

Σε μια σημαντική αντιπαράθεση που εκτυλίχθηκε στις σελίδες του περιοδικού *Discourse and Society* σχετικά με τα πλεονεκτήματα της ανάλυσης συνομιλίας και της κριτικής ανάλυσης λόγου, ο Billig τάχθηκε ξεκάθαρα με την πλευρά της κριτικής ανάλυσης λόγου (Billig, 1999a, 1999b· Schegloff, 1997, 1998, 1999a, 19991b· Wetherell, 1998). Η αντιπαράθεση ήταν επικεντρωμένη στο ζήτημα του πλαισίου: κατά πόσο οι κοινωνικοί αναλυτές δικαιολογημένα υποθέτουν τη συνάφεια του φύλου με την κοινωνική αλληλεπίδραση, ακόμη κι αν δεν υπάρχει άμεση ή ρητή αναφορά σε αυτήν από τα εμπλεκόμενα άτομα. Σε μια σφοδρή απάντηση στον Schegloff, ο οποίος υπερασπίστηκε τη θέση ότι οι αναλυτές δεν πρέπει να υποθέτουν τη συνάφεια οποιουδήποτε πλαισίου στο οποίο δεν «προσανατολίζονται» ρητά οι «συμμετέχοντες»,



ο Billig επικαλέστηκε το παράδειγμα του βιασμού, στο οποίο δεν γίνεται καμία άμεση αναφορά σε αυτή τη δραστηριότητα, αλλά μπορεί εύλογα να συναχθεί. Υπάρχει κάποια ένταση μεταξύ της λογοψυχολογίας, της ρητορικής ψυχολογίας και της κριτικής ανάλυσης λόγου. Μολονότι η λογοψυχολογία αποστασιοποιείται κριτικά από την παραδοχή ενός ευρύτερου ιδεολογικού πλαισίου που επικαλείται η κριτική ανάλυση λόγου, ο Potter (1996) προσδιορίζει την παθητικοποίηση και την ονοματοποίηση ως σημαντικές διαδικασίες στην «κατασκευή γεγονότων». Στο μεταξύ, ο Billig μοιράζεται με την κριτική ανάλυση λόγου το ενδιαφέρον για τον τρόπο λειτουργίας της ιδεολογίας, την οποία θεωρεί κεντρική για την κοινωνική ψυχολογία, αλλά παρ' όλα αυτά εξετάζει κριτικά την τεχνικοποιημένη ορολογία της.

## ΟΙ ΠΟΛΙΤΙΚΕΣ ΤΗΣ ΕΜΠΕΙΡΙΑΣ

Τα ζητήματα που αφορούν τον σχετικισμό, την ιδεολογία και την αναστοχαστικότητα αναδύονται μέσα από τη σχέση μεταξύ κοινωνικής επιστήμης και καθημερινής σκέψης: τα ζητήματα αυτά αποτελούν «τις πολιτικές της εμπειρίας». Ο όρος πρωτοχρησιμοποιήθηκε από τον Laing (1967), εγώ όμως αντλώ το νόημα αυτής της έννοιας από τη συζήτηση του Pollner (1987) για τον τρόπο με τον οποίο αντιμετωπίζονται από την κοινή συλλογιστική οι «διαζεύξεις της πραγματικότητας» (reality disjunctures). Η «κοινή συλλογιστική» (mundane reasoning)<sup>3</sup> αναφέρεται όχι μόνο στους συνηθισμένους τρόπους σκέψης της κοινής λογικής, αλλά και στην επιστήμη, δεδομένου ότι βασίζεται σε ένα σύνολο προκαθορισμένων παραδοχών ή «κοινών εξιδανικεύσεων» σύμφωνα με τις οποίες ο κόσμος είναι «δεδομένος, συνεκτικός και μη αντιφατικός» (Pollner, 1987, σ. 17). Ωστόσο, οι παραδοχές αυτές απειλούνται διαρκώς από «διαζεύξεις της πραγματικότητας» υπό τη μορφή αντικρουόμενων εκδοχών, και η κοινή συλλογιστική έχει στη διάθεσή της μια σειρά από μέσα για να εξουδετερώσει την απειλή.

Μεταξύ άλλων, έχουμε αναπτύξει θεσμικές ρυθμίσεις –κοινοβουλευτικές διαδικασίες, δικαστήρια και επιστημονικά εργαστήρια– προκειμένου να απαξιώνουμε ορισμένες εκδοχές και να δικαιολογούμε την αποδοχή μιας οριστικής εκδοχής. Ωστόσο, δεν υπάρχει καμία εγγύηση ότι οι διαζεύξεις θα επιλυθούν, λόγω μιας εγγενούς αβεβαιότητας στη σχέση ανάμεσα στο ατομικό

3. Σ.τ.Μ.: Ο όρος αναφέρεται στην άποψη ότι οι άνθρωποι ζουν τη ζωή τους σε καθημερινό επίπεδο αντιλαμβανόμενοι την πραγματικότητα και τον τρόπο που τη βιώνουν ως κάτι το φυσικό και αυθύπαρκτο, ενώ αυτή έχει διαμορφωθεί από κοινωνικούς, ιστορικούς και πολιτικούς παράγοντες τους οποίους δεν λαμβάνουν υπόψη τους.

εμπειρικό βίωμα και στην αλληλεπιδραστική αναφορά του. Σύμφωνα με τον Pollner (1987, σ. 77):

η αμφισβημία διαιωνίζεται μέσα από μια συλλογιστική τροπικότητα στην οποία το καθένα από τα αντιμαχόμενα μέρη, αντιμετωπίζοντας τη [δική του] εκδοχή ως δεδομένη και, ως εκ τούτου, ειρωνευόμενο τις ανταγωνιστικές εμπειρίες, θεωρεί ότι οι αντλημένοι από την εμπειρία ισχυρισμοί του άλλου αποτελούν προϊόν μιας ανεπαρκούς διαδικασίας αντίληψης του κόσμου.

Όπως με το εμπειριστικό και το ενδεχομενικό ρεπερτόριο στον λόγο των επιστημόνων, έτσι και οι διαζεύξεις της πραγματικότητας είναι δυνατόν να αποτελούν αέναο αντικείμενο υποστήριξης και επικύρωσης λόγω της κοινής εξιδανίκευσης ότι ο κόσμος είναι δεδομένος και συνεκτικός. Οι παραδοχές αυτές επιμένουν ότι ο κόσμος δεν είναι απλώς γνώσιμος, αλλά κοινά γνώσιμος, ότι είναι ο ίδιος κόσμος για όλους και για όλες, και επομένως οι περιγραφές με βάση τις εμπειρίες μας θα πρέπει να είναι σύμφωνες μεταξύ τους. Ωστόσο, επειδή είναι δυνατές διαφορετικές εκδοχές και επειδή οι ίδιες εγγυοδοτήσεις και απαξιώσεις είναι διαθέσιμες στον καθένα και στην καθεμιά από εμάς, αυτές οι διαζεύξεις της πραγματικότητας μπορεί να συντηρούνται επ' άπειρον. Για να αποφευχθεί αυτό, ορισμένες πηγές επενδύονται με ανώτερη εγκυρότητα, όπως αυτές που διατυπώνονται από επιστήμονες. Οι πολιτικές της εμπειρίας, λοιπόν, εμπλέκουν μια κοινωνικά νομιμοποιημένη εκδοχή ειδημόνων για τα γεγονότα, στην οποία εκδοχή αποδίδεται μια υπεροχή έναντι των αναφορών των απλών ανθρώπων ως ζήτημα κοινωνικής σύμβασης. Όπως όμως δείχνει η περίπτωση του συνωμοσιολογικού λόγου, αυτό δεν είναι πάντα αδιαμφισβήτητο.

## Ο ΣΥΝΩΜΟΣΙΟΛΟΓΙΚΟΣ ΛΟΓΟΣ

Στο σημείο αυτό μπορούμε να κάνουμε μια σύντομη σύγκριση μεταξύ των προσεγγίσεων του **συνωμοσιολογικού λόγου** που υιοθετούν η γνωστική ψυχολογία και η ρητορική ψυχολογία. Χρησιμοποιώ τον όρο «συνωμοσιολογικός λόγος» αντί του όρου «θεωρία συνωμοσίας» για να υπογραμμίσω τη δική μου λογοαναλυτική προσέγγιση στα κοινωνικά και πολιτισμικά φαινόμενα (Locke, 2011). Χρησιμοποιώ όμως και εναλλάξ τους δύο παραπάνω όρους για να αναφερθώ σε αυτό που ο Barkun (2003, σ. 6) αποκαλεί «θεωρίες υπερσυνωμοσίας»: τον ισχυρισμό ότι ο κόσμος διευθύνεται κατά τρόπο ώστε να εξυπηρετεί τα συμφέροντα μίας και μοναδικής ισχυρής ομάδας, η οποία δρα συγκαλυμμένα και υπηρετεί κακόβουλους σκοπούς, έτσι ώστε τίποτε να μη συμβαίνει τυχαία, όλα να συνδέονται και τίποτε να μην είναι όπως φαίνεται. Ο συνωμοσιολογικός λόγος απαξιώνεται συστηματικά από τους κοινωνικούς

επιστήμονες που επικαλούνται κάποιας μορφής ψυχολογική ή κοινωνιολογική πλάνη ή κάποια παθολογία (συνήθως «παράνοια»: βλ. Billig, 1978· Byford, 2011). Συχνά η αξιοπιστία του συνωμοσιολογικού λόγου κρίνεται άκυρη λόγω της «μη ακαδημαϊκής» ιδιότητάς του, σε αντίθεση με τον καθαυτό ακαδημαϊκό λόγο που υποτίθεται ότι πληροί ένα ανώτερο κριτήριο αποδειξιμότητας, το οποίο περιλαμβάνει, μάλιστα, τη «διαψευσιμότητα» (Popper, 2002) και τον «οργανωμένο σκεπτικισμό» (Merton, 1968). Ο Byford (2011) ισχυρίζεται, επίσης, ότι οι ακαδημαϊκοί ιστορικοί αναθεωρούν τις θεωρίες τους υπό το φως αποδεικτικών στοιχείων, σε αντίθεση με τους οπαδούς των θεωριών συνωμοσίας που ερμηνεύουν τα αποδεικτικά στοιχεία κατά τρόπο ώστε να ταιριάζουν στη θεωρία.

Ωστόσο, ο Kuhn (1970), ένας επαγγελματίας ιστορικός της επιστήμης, υποστήριξε με πειστικά επιχειρήματα ότι οι επιστήμονες δεν προσπαθούν να αποδείξουν τη διαψευσιμότητα των θεωριών, αλλά χρησιμοποιούν το κυρίαρχο παράδειγμα (paradigm) για να σχεδιάσουν πειράματα και να νοηματοδοτήσουν τα ευρήματά τους. Ακολουθώντας τα χνάρια του, οι κοινωνιολόγοι της επιστημονικής γνώσης αμφισβήτησαν τους κανόνες της επιστήμης του Merton, τους οποίους χαρακτήρισαν ως τίποτε περισσότερο από «τυποποιημένες λεκτικές διατυπώσεις» (Mulkay, 1993, σ. 71) που χρησιμοποιούν οι επιστήμονες για να δικαιολογήσουν τους ισχυρισμούς περί γνώσης. Με άλλα λόγια, οι πανεπιστημιακοί χρησιμοποιούν ρητορικά σχήματα, όπως φαίνεται, άλλωστε, και σε μια σχετικά πρόσφατη μελέτη της συνωμοσιολογικής σκέψης από τη σκοπιά της γνωστικής ψυχολογίας.

## ΜΙΑ ΓΝΩΣΤΙΚΗ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ ΤΗΣ ΣΥΝΩΜΟΣΙΑΣ

Επισημαίνοντας ότι οι ψυχολογικές μελέτες της πίστης σε θεωρίες συνωμοσίας δείχνουν μια τάση όσων δέχονται μία θεωρία να δέχονται και άλλες, οι Wood, Douglas και Sutton (2012) προσπάθησαν να ανακαλύψουν κατά πόσο συμβαίνει αυτό όταν δύο τέτοιες θεωρίες παρουσιάζουν αντιφατικές απόψεις (υπάρχει δηλαδή μια διάζευξη της πραγματικότητας μεταξύ δύο αντικρουόμενων εκδοχών). Ανέφεραν ότι αυτό μπορεί να συμβαίνει επειδή η αντίφαση «απορρίπτεται από τη συνοχή [των θεωριών] εντός μιας ευρύτερης συνωμοσιολογικής κοσμοθεωρίας», η οποία ωθεί τους οπαδούς της να αποδέχονται οποιαδήποτε θεωρία είναι συμβατή με την «ανώτερης τάξης πεποιθήση [...] ότι οι αρχές προσπαθούν εμπρόθετα να εξαπατήσουν το κοινό» (σ. 768). Την άποψη αυτή την υποστηρίζουν με βάση τη «θεωρία εξηγητικής συνοχής», που προωθεί ένα μοντέλο νόησης στο οποίο οι εξηγήσεις και τα αποδεικτικά στοιχεία «αντιπροσωπεύονται από κόμβους σε ένα συνδυαστικό δίκτυο.

Η ενεργοποίηση ρέει από κόμβους αποδεικτικών στοιχείων και από δομές γνώσης ανώτερης τάξης [...] στις διάφορες εξηγήσεις, οι οποίες με τη σειρά τους διεγείρουν ή αναστέλλουν η μία την άλλη ανάλογα με το αν παρουσιάζουν αμοιβαία συνοχή ή είναι αντιφατικές μεταξύ τους» (σ. 768).

Στην πρώτη από δύο μελέτες, ο Wood και οι συνεργάτες του (2012, σ. 769) χορήγησαν σε προπτυχιακούς φοιτητές ψυχολογίας ένα ερωτηματολόγιο για να καθορίσουν το επίπεδο στο οποίο αποδέχονταν διαφορετικές θεωρίες συνωμοσίας τις οποίες περιγράφουν ως «αμοιβαία αντιφατικές». Αυτές περιλάμβαναν τις δηλώσεις ότι: (α) «Ένας ή περισσότεροι «ανεξέλεγκτοι πυρήνες» στους κόλπους της βρετανικής μυστικής υπηρεσίας σχεδίασαν και υλοποίησαν μια σκευωρία που σκοπό είχε τον θάνατο της [πριγκίπισσας] Νταϊάνα» και (β) «Η Νταϊάνα σκηνοθέτησε τον θάνατό της προκειμένου να μπορέσουν αυτή και ο Ντόντι [Φαγέντ] να αποσυρθούν κάπου απομονωμένα». Τα αποτελέσματα ώθησαν τους ερευνητές να ισχυριστούν ότι όσοι πιστεύουν σε θεωρίες συνωμοσίας είναι πιθανό να «προσυπογράφουν ταυτόχρονα πολλές αντιφατικές επεξηγήσεις» (σ. 770)· στη δεύτερη μελέτη διαπίστωσαν, επιπλέον, ότι το παραπάνω εύρημα θα μπορούσε να εξηγηθεί από μια πεποίθηση ότι οι αρχές είναι αναμειγμένες σε μια εμπρόθετη εξαπάτηση. Οι Wood και συνεργάτες (2012, σ. 772) υποστήριξαν ότι η θεωρία εξηγητικής συνοχής θα μπορούσε να μας βοηθήσει «να καταλάβουμε τις διαδικασίες που διέπουν την ανάπτυξη των συνωμοσιολογικών πεποιθήσεων και άλλων πεποιθήσεων επηρεασμένων από υπερκείμενες ιδεολογικές θεωρήσεις».

Αξίζει να προσεχθεί εδώ η χρήση του όρου «ιδεολογία» από αυτούς, καθώς και το ότι δεν προτείνουν την απόδοση των μειωτικών συνδηλώσεων του όρου «ιδεολογία» στην ψυχολογική επιστήμη. Υπάρχει, επίσης, μια ενδιαφέρουσα ειρωνεία στο ότι η έννοια της ιδεολογίας που χρησιμοποιούν (σ. 771) βασίζεται σε μια παλαιότερη δουλειά του Adorno, στην οποία εκείνος προσπάθησε να εξηγήσει «αντιφατικές αντισημιτικές πεποιθήσεις». Σε αυτή τη βάση, οι Wood και συνεργάτες επιχειρούν έναν παραλληλισμό μεταξύ της συνωμοσιολογικής σκέψης και του «ορθόδοξου» μαρξισμού ως παραδείγματα «μονολογικών» πεποιθήσεων. Κατά παράδοξο τρόπο, ο Wood και οι συνεργάτες του στηρίχθηκαν σε μια μαρξιστική εννοιολόγηση της ιδεολογίας για να περιγράψουν τον μαρξισμό ως ιδεολογικό, προκειμένου να διακρίνουν είδη πεποιθήσεων που μπορούν να ανεχθούν «αντιφάσεις». Δεν θεώρησαν όμως ότι σε αυτή την ανάλυση έπρεπε να συμπεριλάβουν και τις δικές τους ψυχολογικές πεποιθήσεις. Από τη δική τους θέση, οι αντιφάσεις εντοπίζονται μόνο σε άλλα είδη πεποιθήσεων που προσδιορίζονται ως «μονολογικές» και η πιθανότητα η γνωστική ψυχολογία να είναι και αυτή «μονολογική» δεν χωράει στη λογική τους. Πράγματι, το στοιχείο της αναστοχαστικότητας απουσιάζει εντελώς από τη μελέτη τους.

## ΕΠΑΝΕΙΣΑΓΟΝΤΑΣ ΤΟ ΣΚΕΠΤΟΜΕΝΟ ΠΡΟΣΩΠΟ

Θα μπορούσαμε να αναρωτηθούμε, επίσης, κατά πόσο οι γνωστικοί ψυχολόγοι σκέφτονται τα δικά τους γνωστικά στοιχεία με τους όρους των μηχανιστικών διαδικασιών που περιγράφονται από το μοντέλο εξηγητικής συνοχής. Στη μηχανιστική αυτή επινόηση, οι «κόμβοι πειστηρίων» απλώς «ενεργοποιούνται» όταν συναντούν «μεμονωμένα αποδεικτικά στοιχεία» και θέτουν σε κίνηση «ροές» προς «δομές γνώσης ανώτερης τάξης». Τι ακριβώς είναι αυτά τα πράγματα; Αυτή η περιγραφή τους ως μια αναπαράσταση ζώντων, αλληλεπιδρώντων και *σκεπτόμενων* ανθρώπινων όντων είναι αρκετά περίεργη! Δεν εμπεριέχει σε καμία περίπτωση την ιδέα ενός ενεργά σκεπτόμενου προσώπου. Πρέπει, επίσης, να αναρωτηθούμε τι εννοείται με τον όρο «αποδεικτικά στοιχεία». Τα αποδεικτικά στοιχεία απλώς υπάρχουν περιμένοντας να πέσουν πάνω τους οι «κόμβοι αποδεικτικών στοιχείων» κάπου στον εγκέφαλο; Συνολικά, η μελέτη αποτυγχάνει να κατανοήσει τη φύση του συνωμοσιολογικού λόγου. Πρώτα και κύρια, οι οπαδοί των θεωριών συνωμοσίας επιχειρηματολογούν: δεν συναντούν απλώς «μεμονωμένα αποδεικτικά στοιχεία», αλλά εργάζονται ενεργά για να βρουν (ή/και να επινοήσουν: γεγονός ή τεχνούργημα) υλικό το οποίο αντιμετωπίζουν ως αποδεικτικά στοιχεία. Με τον ίδιο τρόπο που οι εργαστηριακοί επιστήμονες κατασκευάζουν στατιστικές μετρήσεις, οι οπαδοί των θεωριών συνωμοσίας εμπλέκονται ενεργά σε διεργασίες σκέψης και επιχειρηματολογίας για το τι μετρά ως αποδεικτικό στοιχείο, προσδιορίζοντας τι πρέπει και τι δεν πρέπει να λαμβάνεται υπόψη και τι είναι και τι δεν είναι αντίφαση (Billig, 1991, σσ. 115-120). Ένα ιδιαίτερος περίεργος στοιχείο όσον αφορά την προσέγγιση του Wood και των συνεργατών του (2012, σ. 768) είναι το ότι, παρόλο που ξεκινούν διερωτώμενοι πώς αυτοί που πιστεύουν στις θεωρίες συνωμοσίας «συμβιβάζουν την παρουσία [...] ανταγωνιστικών, αμοιβαία αντιφατικών επεξηγήσεων», οι ίδιοι δεν διαβάζουν το τι γράφουν οι οπαδοί των θεωριών συνωμοσίας ώστε να εξετάσουν τα επιχειρήματά τους, ούτε μιλούν μαζί τους για να προσπαθήσουν να εκμαιεύσουν τις εξηγήσεις τους. Αντίθετα, ζητούν από τους φοιτητές και τις φοιτήτριες να απαντήσουν σε προδιατυπωμένες δηλώσεις, τις οποίες οι ερευνητές θεωρούν εκ προοιμίου αντιφατικές – και δεν φροντίζουν να ελέγξουν αν οι φοιτητές και οι φοιτήτριες τις βρίσκουν εξίσου αντιφατικές.

Από αυτή την άποψη, δεν κατόρθωσαν να εξετάσουν πώς σκέφτονται ενεργά οι οπαδοί των θεωριών συνωμοσίας. Οι οπαδοί των θεωριών συνωμοσίας είναι ιδιαίτερα δεξιότητες στο να επεξηγούν πράγματα που μπορεί σε άλλους να φαίνονται αντιφατικά – όπως ακριβώς οι επιστήμονες είναι σε θέση να επεξηγήσουν ανωμαλίες στα δεδομένα τους που θα μπορούσαν να ανατρέψουν την ευνοούμενη θεωρία τους. Σκεφτείτε τις δύο δηλώσεις σχετι-

κά με τον θάνατο της πριγκίπισσας Νταϊάνα που ο Wood και οι συνεργάτες του αποκαλούν «αναμφίβολα αντιφατικές». Για έναν οπαδό των θεωριών συνωμοσίας, είναι απόλυτα πιθανό να μη θεωρηθούν καθόλου τέτοιες, δηλαδή αντιφατικές μεταξύ τους, καθώς υπάρχουν πολλοί τρόποι ερμηνείας τους που μπορούν να τις καταστήσουν συμβατές μεταξύ τους. Για παράδειγμα, δεν είναι απίθανο «ανεξέλεγκτοι πυρήνες» στους κόλπους της βρετανικής μυστικής υπηρεσίας να σχεδίασαν όντως μια σκευωρία για να σκοτώσουν την πριγκίπισσα, αλλά την ίδια στιγμή εκείνη να είχε σκηνοθετήσει τον ίδιο της τον θάνατο. Άλλωστε, δεν υπάρχει τίποτε στην πρώτη δήλωση που να λέει ότι οι ανεξέλεγκτοι πυρήνες *πέτυχαν* στη σκευωρία τους να τη σκοτώσουν. Ή, πάλι, η ίδια η Νταϊάνα μπορεί να είχε συνεννοηθεί με τους ανεξέλεγκτους πυρήνες ώστε να σχεδιάσουν μια τέτοια σκευωρία, που θα χρησίμευε ως το μέσο για να σκηνοθετήσει τον θάνατό της, και το άτομο που πραγματικά σκοτώθηκε να ήταν μια σωσίας της ή ένας κλώνος. Το θέμα είναι ότι η ίδια η έννοια της «αντίφασης» δεν είναι αδιαμφισβήτητη. Το να θεωρηθούν οι δηλώσεις αντιφατικές σημαίνει ότι ερμηνεύονται με συγκεκριμένο τρόπο, ότι παρουσιάζεται μία εκδοχή τους. Αυτός δεν είναι όμως ο μόνος τρόπος να τις ερμηνεύσουμε, διότι πάντα είναι δυνατές εναλλακτικές εκδοχές.

Όπως θα μπορούσε να είχε πει ο Πρωταγόρας, υπάρχουν δύο όψεις σε κάθε αντίφαση, μία από τις οποίες είναι ότι δεν πρόκειται για αντίφαση. Σε αντίθεση με τη συλλογιστική λογική του Αριστοτέλη, σύμφωνα με την οποία το A δεν μπορεί να είναι ταυτόχρονα A και μη A, στις κοινωνικές κατασκευές της κοινής ρητορικής συλλογιστικής το A *μπορεί* να είναι ταυτόχρονα A και μη A. Η ουσιαστική δυσκολία που αντιμετωπίζει η καθιερωμένη κοινωνική επιστήμη με τον συνωμοσιολογικό λόγο είναι η επιδεξιότητα με την οποία οι οπαδοί του είναι σε θέση να αντιστρέφουν τους όρους, βρίσκοντας τρόπους με τους οποίους το A μπορεί να είναι μη A. Ο Billig (2009) απορρίπτει αυτόν τον μηχανιστικό τρόπο σκέψης για τη σκέψη, όπου ένας φαντασιακός γνωστικός μηχανισμός που καθορίζει κατά πόσο υπάρχουν ή όχι αντιφάσεις αντιμετωπίζεται ως μια μη παρατηρήσιμη πραγματικότητα. Σε αυτό το μοντέλο, το πρόσωπο, η ενεργή σκέψη και η επιχειρηματολογία δεν υπάρχουν, δεν συμβαίνει όμως το ίδιο και στην πραγματική ζωή. Όταν έρχεται αντιμέτωπη με αντικρουόμενες απόψεις εντός του συνωμοσιολογικού λόγου, η κοινή συλλογιστική μπορεί να τις νοηματοδοτήσει αποκλείοντάς τες από τη συνηθισμένη ροή των πραγμάτων και χαρακτηρίζοντάς τες ως «αφύσικες». Ωστόσο, το πρόβλημα τώρα είναι ότι ο συνωμοσιολογικός λόγος έχει διαδοθεί τόσο ευρέως στη δημοφιλή κουλτούρα που αποτελεί πλέον τον κανόνα (Birchall, 2006· Knight, 2000· Latour, 2004· Parish & Parker, 2001).

Πράγματι, όταν η συνωμοσιολογική σκέψη περιοριζόταν σε μια σχετική μειονότητα στις δυτικές κοινωνίες, μπορεί να φαινόταν αποδεκτό να την πε-

ριγράφουμε ως «περίεργη» (βλ. Billig, 1978, 1991): το να δηλώνουν όμως έτσι απλά οι πανεπιστημιακοί τι είναι φυσιολογικό και τι όχι όσον αφορά τις απόψεις των απλών ανθρώπων δεν κάνει τίποτε άλλο από το να επιτονίζει τις πολιτικές της εμπειρίας. Φυσικά, θα μπορούσαμε να συνεχίσουμε να θέλουμε να επιχειρηματολογούμε υπέρ της άποψης ότι υπάρχουν πολλοί και καλοί λόγοι για να απορρίψουμε τον συνωμοσιολογικό λόγο, ειδικά όταν έχουμε να κάνουμε με τον αντισημιτισμό της ακροδεξιάς, αλλά η ιδέα ότι τα άτομα βρίσκονται παγιδευμένα σε ένα ιδεολογικό πλαίσιο το οποίο αγνοούν είναι ακριβώς αυτό που ισχυρίζονται οι συνωμοσιολόγοι (συμπεριλαμβανομένων των αντισημιτών) για όλους τους άλλους. Καθώς και οι δύο πλευρές εμπλέκονται σε έναν ατέρμονο ανταγωνισμό ισχυρισμών και αντι-ισχυρισμών σχετικά με το τίνας η σκέψη επικαθορίζεται από κρυφές δυνάμεις και διαδικασίες, λίγο νόημα έχει να συνεχιστεί αυτό το παιχνίδι. Πρέπει να σκεφτούμε τον συνωμοσιολογικό λόγο με διαφορετικό τρόπο. Όσο απαράδεκτες κι αν μας φαίνονται οι απόψεις που εκφράζονται, *θα πρέπει να εστιάσουμε την προσοχή μας στον τρόπο με τον οποίο συγκροτείται ο συνωμοσιολογικός λόγος, χωρίς να επιχειρούμε να τον απαξιώσουμε ή να τον απονομιμοποιήσουμε με όρους είτε μηχανιστικών θεωριών γνωστικής επεξεργασίας είτε ιδεολογικού επικαθορισμού.* Δεν πρέπει απλώς να απορρίπτουμε τον συνωμοσιολογικό λόγο, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι δεν μπορούμε να επιχειρηματολογούμε εναντίον του. Ο συνωμοσιολογικός λόγος πρέπει να αντιμετωπίζεται ως επιχείρημα και, όπου διαφωνούμε μαζί του, πρέπει να επιχειρηματολογούμε εναντίον του. Για να το κάνουμε αυτό, θα πρέπει να πάρουμε στα σοβαρά τη σκέψη πίσω από αυτόν και να μην αντιμετωπίζουμε τα γνωστικά στοιχεία των οπαδών των θεωριών συνωμοσίας με τρόπο διαφορετικό από ό,τι τα δικά μας γνωστικά στοιχεία. Σημαίνει ότι πρέπει να αναγνωρίσουμε και να αποδεχθούμε πλήρως ότι ο καθένας και η καθεμιά χρησιμοποιεί κοινές συλλογιστικές, ότι δεν υπάρχει τίποτε το ιδιαίτερο στην ακαδημαϊκή σκέψη, πέρα ίσως από το γεγονός ότι πληρωνόμαστε για να την παράγουμε. Σημαίνει ότι πρέπει να αντιμετωπίζουμε τους οπαδούς των θεωριών συνωμοσίας ως σκεπτόμενους ανθρώπους, κι όχι ως μηχανιστικά ρομπότ: και, εφόσον διαφωνούμε μαζί τους, πρέπει να κάνουμε μια προσπάθεια να εξηγήσουμε γιατί. Καταβάλλοντας αυτή την προσπάθεια, μπορεί να μην τους αλλάξουμε γνώμη, αλλά έχουμε τουλάχιστον πιθανότητες να καταλάβουμε λίγο καλύτερα τα δικά μας επιχειρήματα και τον εαυτό μας.

## ΠΕΡΙΛΗΨΗ

---

- Η λογοψυχολογία και η ρητορική ψυχολογία απορρίπτουν τις βασικές παραδοχές της γνωστικής ψυχολογίας υποστηρίζοντας ότι πρέπει να μελετά-

με τις γλωσσικές αναπαραστάσεις των ψυχολογικών φαινομένων αντί να αναζητάμε έναν αόρατο «ψυχικό εξοπλισμό».

- Το κεντρικό ψυχολογικό ζήτημα είναι «οι πολιτικές της εμπειρίας», το οποίο εμπλέκει ζητήματα σχετικισμού, ιδεολογίας και αναστοχαστικότητας.
- Είναι πάντα δυνατές διαφορετικές εκδοχές της πραγματικότητας και κάθε εκδοχή συγκροτείται σε ρητορική αντιδιαστολή με άλλες πραγματικές ή δυνητικές εκδοχές.
- Η εργαστηριακή ψυχολογία δεν μπορεί να καταδείξει μια οριστική εκδοχή της πραγματικότητας επειδή είναι παγιδευμένη στις πολιτικές της εμπειρίας τόσο εντός όσο και εκτός εργαστηρίου.
- Η ρητορική ψυχολογία ισχυρίζεται ότι σε μια διαφωνία μπορεί να διατυπωθεί μια εξίσου πειστική επιχειρηματολογία για κάθε πλευρά και ότι, λόγω αυτού, είμαστε ελεύθεροι να επιχειρηματολογήσουμε υπέρ της μίας πλευράς έναντι της άλλης.
- Ο συνωμοσιολογικός λόγος αποτελεί ένα πολύ καλό παράδειγμα των πολιτικών της εμπειρίας όσον αφορά τη σχέση μεταξύ των θεωριών των ειδημόνων για την ανοησία των απλών ανθρώπων και των θεωριών των απλών ανθρώπων για την ανοησία των ειδημόνων.

## ΓΛΩΣΣΑΡΙΟ

**ανάλυση συνομιλίας** Η μελέτη της ομιλίας σε αλληλεπίδραση.

**αναστοχαστικότητα** Η ιδέα ότι οι πεπειθήσεις, οι θεωρίες και ο λόγος των επιστημόνων/ακαδημαϊκών πρέπει να υπόκεινται στις ίδιες μορφές ανάλυσης και εξήγησης που οι επιστήμονες/ακαδημαϊκοί εφαρμόζουν σε οποιοδήποτε άλλο είδος πεποίθησης, θεωρίας ή λόγου.

**γνωστική ψυχολογία** Κλάδος της ψυχολογίας που συνάγει την ύπαρξη νοητικών συστημάτων και δομών (που υποτίθεται ότι υπάρχουν στο κεφάλι των ανθρώπων) από πειραματικά δεδομένα.

**εμπειριστικό ρεπερτόριο** Ένα ερμηνευτικό ρεπερτόριο ή ένα ρεπερτόριο λόγου το οποίο χρησιμοποιούν οι επιστήμονες για να αναπαραστήσουν τις αξιώσεις γνώσης τους ως άμεσες περιγραφές της πραγματικότητας.

**ενδεχομενικό ρεπερτόριο** Ένα ερμηνευτικό ρεπερτόριο ή ένα ρεπερτόριο λόγου το οποίο χρησιμοποιούν οι επιστήμονες που βρίσκονται σε αντιπαράθεση, για να αναπαραστήσουν τις περιγραφές της πραγματικότητας που παρουσιάζονται από τους αντιπάλους τους ως εσφαλμένες και συχνά δυνάμενες να αποδοθούν σε ψυχολογικά ή κοινωνιολογικά αίτια.



**επαγωγικός εμπειρισμός** Μια φιλοσοφία της επιστήμης που προσεγγίζει τη γνώση ως θεμελιωμένη σε παρατηρήσεις συγκεκριμένων φαινομένων, από τα οποία μπορούμε να συμπεράνουμε (να επαγάγουμε) δηλώσεις γενικών σχέσεων.

**ερμηνευτικό ρεπερτόριο (ή ρεπερτόριο λόγου)** Αναφέρεται σε έναν τρόπο ομιλίας ή γραφής· ένα γλωσσικό μητρώο ή ένας τύπος φωνής που παρέχει πόρους και τεχνικές για την ερμηνεία και την αναπαράσταση της πραγματικότητας με τον έναν ή τον άλλο τρόπο.

**ιδεολογία** Ο όρος αναφέρεται σε ευρέως διαδεδομένες ιδέες και πεποιθήσεις πάνω στις οποίες βασίζονται οι τρόποι σκέψης και αλληλεπίδρασης της κοινής λογικής και οι οποίες στηρίζουν μια συγκεκριμένη τάξη κοινωνικού καταμερισμού και κοινωνικών σχέσεων.

**κριτική ανάλυση λόγου** Μια προσέγγιση στη μελέτη της καθημερινής γλώσσας η οποία προσπαθεί να εντοπίσει ιδεολογικές διαδικασίες και σχέσεις εξουσίας στις γλωσσικές κατηγορίες και στους γλωσσικούς μετασχηματισμούς.

**λογοψυχολογία** Μια μορφή κοινωνικής ψυχολογίας που μελετά πώς οι άνθρωποι κατασκευάζουν εκδοχές ψυχολογικών φαινομένων μέσω ομιλίας και κειμένων σε συνάρτηση με τα άμεσα τους πλαίσια κοινωνικής αλληλεπίδρασης.

**ομιλία σε αλληλεπίδραση** Κάθε είδους ομιλία ή συνομιλιακή συναλλαγή που λαμβάνει χώρα σε οποιοδήποτε κοινωνικό περιβάλλον, συμπεριλαμβανομένων τόσο των τυπικών, θεσμικών, όσο και των άτυπων, μη θεσμικών πλαισίων.

**ρητορική** Η τέχνη και η μελέτη της χρήσης των διαθέσιμων μέσων πειθούς, δηλαδή της επιχειρηματολογίας.

**ρητορική ψυχολογία** Μια μορφή κοινωνικής ψυχολογίας που εξετάζει τα ψυχολογικά φαινόμενα και τις ψυχολογικές διαδικασίες ως προϊόντα επιχειρηματολογίας και τα μελετά ανάλογα, δείχνοντας ένα ιδιαίτερο ενδιαφέρον για τις ιδεολογικές εννοιολογικές κατασκευές.

**συμμετρία** Αναφέρεται σε μια αρχή της κοινωνιολογίας της επιστημονικής γνώσης, που δηλώνει ότι πρέπει να εξηγήσουμε τόσο τις αληθείς όσο και τις ψευδείς πεποιθήσεις κάνοντας αναφορά στις ίδιες κοινωνικές αιτίες ή διαδικασίες. Γενικότερα, θα πρέπει να εξετάζουμε όλες τις πεποιθήσεις και τις αξιώσεις γνώσης ισοδύναμα, ανεξάρτητα από την πηγή ή την υποτιθέμενη εγκυρότητά τους.

**συνωμοσιολογικός λόγος** Αναφέρεται στη γλώσσα των θεωριών συνωμοσίας

ιδωμένων συμμετρικά και αναστοχαστικά ως ρητορικών κατασκευών εκδοχών της πραγματικότητας.

**σχετικισμός** Η ιδέα ότι οι τρόποι θέασης του κόσμου δεν μπορούν να διαχωριστούν από το κοινωνικό πλαίσιο· περιλαμβάνει, επίσης, τους τρόπους θέασης των επιστημόνων (όπως και τον συγκεκριμένο).

## ΣΥΜΠΛΗΡΩΜΑΤΙΚΕΣ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΠΡΟΤΑΣΕΙΣ

---

Billig M. (1996). *Arguing and thinking: A rhetorical approach to social psychology* (2nd ed.). Cambridge: Cambridge University Press.

Edwards D., & Potter J. (1992). *Discursive psychology*. London: Sage.

## Χρήσιμες επιπρόσθετες πηγές που θίγουν τα ζητήματα του σχετικισμού και της αναστοχαστικότητας

---

Pollner M. (1987). *Mundane reason: Reality in everyday and sociological discourse*. Cambridge: Cambridge University Press.

Potter J. (1996). *Representing reality: Discourse, rhetoric and social construction*. London: Sage.

## Για περαιτέρω διερεύνηση και συζήτηση της περίπλοκης συσχέτισης λογοψυχολογίας - ανάλυσης συνομιλίας/ρητορικής ψυχολογίας - κριτικής ανάλυσης λόγου

---

Billig M. (2013). *Learn to write badly: How to succeed in the social sciences*. Cambridge: Cambridge University Press.

Wooffitt R. (2005). *Conversation analysis and discourse analysis: A comparative and critical introduction*. London: Sage.

## ΕΡΩΤΗΣΕΙΣ ΓΙΑ ΟΜΑΔΙΚΗ ΣΥΖΗΤΗΣΗ

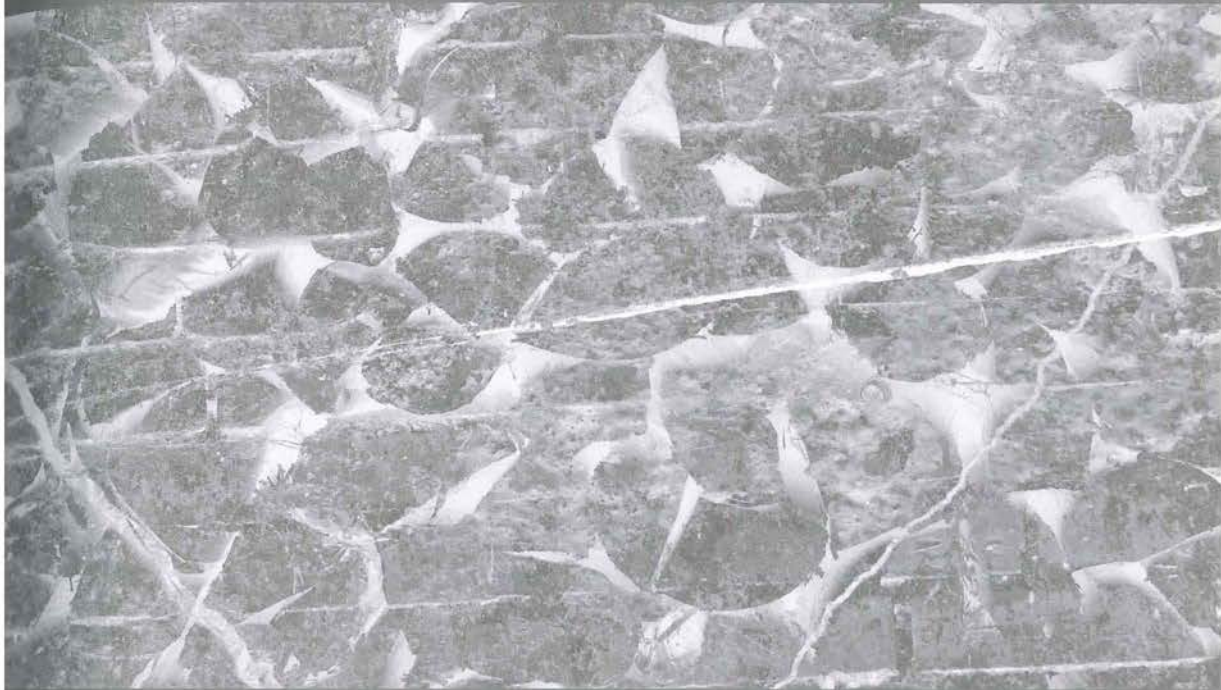
---

- Μοιάζουν οι άνθρωποι με γραφειοκράτες που έχουν τα κεφάλια τους γεμάτα με αρχειοθήκες; Τι εννοούμε με τον όρο «ψυχικός εξοπλισμός»; Δώστε μερικά παραδείγματα από τη σύγχρονη ψυχολογία.
- Για ποιο λόγο στη λογοψυχολογία δίνεται έμφαση στις «εκδοχές της πραγματικότητας»;

- Πώς θέτουν «οι πολιτικές της εμπειρίας» υπό αμφισβήτηση τον διαχωρισμό μεταξύ ειδημόνων ψυχολόγων και απλών ανθρώπων;
- Ποια είναι η σχέση μεταξύ σκέψης, ομιλίας και επιχειρηματολογίας;
- Γιατί κάποιοι απορρίπτουν τον σχετικισμό; Οφείλεται αυτή η απόρριψη σε έλλειψη κατανόησης ή μήπως ο σχετικισμός αποτελεί μια βαθιά ριζωμένη ψυχολογική απειλή για τις απολυταρχικές πεποιθήσεις;
- Τι μπορεί να προσφέρει στην πολιτική ψυχολογία η μελέτη του συνωμοσιολογικού λόγου;



# 5 Ταυτότητα



CHRISTOPHER J. HEWER & EVANTHIA LYONS

## ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ ΤΟΥ ΚΕΦΑΛΑΙΟΥ

---

ΤΑΥΤΟΤΗΤΑ ΚΑΙ ΑΝΘΡΩΠΙΝΕΣ ΣΧΕΣΕΙΣ	149
ΚΑΤΗΓΟΡΙΟΠΟΙΗΣΗ	149
ΕΑΥΤΟΣ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΑ	150
ΕΠΑΓΓΕΛΜΑΤΙΚΗ ΤΑΥΤΟΤΗΤΑ: ΡΟΛΟΙ ΚΑΙ ΕΠΙΤΕΛΕΣΗ	152
ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΚΙΝΗΤΟΠΟΙΗΣΗ: ΕΘΝΙΚΗ ΤΑΥΤΟΤΗΤΑ ΚΑΙ ΕΘΝΙΚΙΣΜΟΣ	154
ΑΠΕΙΛΕΣ ΣΕ ΒΑΡΟΣ ΤΗΣ ΤΑΥΤΟΤΗΤΑΣ	158
ΠΟΛΙΤΙΚΕΣ ΤΑΥΤΟΤΗΤΑΣ	158
ΕΙΚΟΝΑ, ΕΙΚΟΝΕΣ ΚΑΙ ΕΞΩΤΕΡΙΚΗ ΕΜΦΑΝΙΣΗ	161
ΠΟΛΙΤΙΚΕΣ ΤΑΥΤΟΤΗΤΕΣ	164
Η ΘΕΩΡΙΑ ΤΗΣ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΤΑΥΤΟΤΗΤΑΣ	165
Η ΘΕΩΡΙΑ ΤΩΝ ΜΗΧΑΝΙΣΜΩΝ ΕΠΕΞΕΡΓΑΣΙΑΣ ΤΗΣ ΤΑΥΤΟΤΗΤΑΣ	167
ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΕΙΣ ΤΗΣ ΤΑΥΤΟΤΗΤΑΣ ΒΑΣΙΣΜΕΝΕΣ ΣΤΟΝ ΛΟΓΟ	168
ΑΦΗΓΗΜΑΤΙΚΕΣ ΤΑΥΤΟΤΗΤΕΣ	170
ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ	171
ΠΕΡΙΛΗΨΗ	172
ΓΛΩΣΣΑΡΙΟ	172
ΣΥΜΠΛΗΡΩΜΑΤΙΚΕΣ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΠΡΟΤΑΣΕΙΣ	173
ΕΡΩΤΗΣΕΙΣ ΓΙΑ ΟΜΑΔΙΚΗ ΣΥΖΗΤΗΣΗ	174

## ΤΑΥΤΟΤΗΤΑ ΚΑΙ ΑΝΘΡΩΠΙΝΕΣ ΣΧΕΣΕΙΣ

---

Οι διαφοροποιήσεις και αποκλίσεις που παρατηρούνται μεταξύ των ανθρώπων στην εμφάνιση και στον τρόπο δράσης και έκφρασής τους μπορούν να ψυχαγωγήσουν, να γοητεύσουν και να εμπλουτίσουν τη ζωή μας. Δυστυχώς, όμως, η ιστορία βρίθει από περιγραφές ανθρώπινων καταστροφών, όπως πόλεμοι, υποδουλώσεις, εθνοκαθάρσεις και γενοκτονίες, που μας υπενθυμίζουν ότι, για πολλούς ανθρώπους, το να είναι μέλη συγκεκριμένων ομάδων σε μια συγκεκριμένη χρονική στιγμή έχει υπάρξει ολέθρια εμπειρία. Οι καθημερινές παρατηρήσεις μας για τον κόσμο και, ενδεχομένως, η εμπειρία μας από αυτόν μας οδηγούν στο συμπέρασμα ότι η ταυτότητα αποτελεί επίμαχο ζήτημα που συχνά βρίσκεται στα θεμέλια ενός αγώνα ισχύος γύρω από βασικά ανθρώπινα δικαιώματα και τη δίκαιη και ισότιμη πρόσβαση στους πόρους αυτού του κόσμου. Στο πλαίσιο της πολιτικής ψυχολογίας, η ταυτότητα παρέχει μια εννοιολογική βάση με αφετηρία την οποία μπορούμε να εξηγήσουμε τα νοήματα που δίνουν οι άνθρωποι σε πολιτικές διεργασίες, θεσμούς, φαινόμενα και δράσεις. Στο κεφάλαιο αυτό εξετάζουμε τον ρόλο που παίζει η ταυτότητα τόσο στη δημιουργία μιας αίσθησης του ανήκειν όσο και στην πρόκληση διχασμού. Στόχος μας είναι να παρουσιάσουμε κάποιες από τις πιο σημαντικές ιδέες, θεωρίες και ευρήματα για τον εαυτό και την ταυτότητα που είναι συναφή με την πολιτική ψυχολογία.

## ΚΑΤΗΓΟΡΙΟΠΟΙΗΣΗ

---

Επειδή ως άνθρωποι έχουμε τη μοναδική ικανότητα να αναστοχαζόμαστε πάνω στο ποιοι είμαστε και σε ποιες ομάδες ανήκουμε, η κατηγοριοποίηση φαίνεται να αποτελεί αναπόσπαστο κομμάτι της ζωής σε έναν κοινωνικό κόσμο, όπως φαίνεται, επίσης, να ικανοποιεί δύο ψυχολογικές ανάγκες: μια αίσθηση του ανήκειν (στην ίδια ομάδα) με τους άλλους και μια αίσθηση διακριτότητας από/σε σχέση με τους άλλους. Μια κοινή ταυτότητα μας επιτρέπει να γίνουμε δεκτοί ως νόμιμα μέλη μιας ομάδας. Την ίδια στιγμή, μπορεί να διεκδικούμε την ατομικότητα ή την ιδιαιτερότητά μας μέσα στην ομάδα ή σε σχέση με άλλες ομάδες. Για κάποιους ή κάποιες, η αίσθηση του ανήκειν σε μια ομάδα μπορεί να είναι πιο σημαντική από την ιδιαιτερότητα και το αντίστροφο· ή οι διαφορετικές αυτές ανάγκες μπορεί να έρχονται στο προσκήνιο εναλλάξ σε διαφορετικούς χρόνους και σε διαφορετικές καταστάσεις.

Σε κάθε συζήτηση που αφορά την ταυτότητα υπάρχουν δύο βασικές παράμετροι που συνήθως λαμβάνονται υπόψη: (α) ο τρόπος με τον οποίο μας βλέπουν ή μας κατηγοριοποιούν οι άλλοι άνθρωποι (και πώς εμείς μπορεί να

κατηγοριοποιούμε τους άλλους) και (β) το πώς επιλέγουμε να κατηγοριοποιήσουμε ή να παρουσιάσουμε τον εαυτό μας στους άλλους. Πολλές κατηγοριοποιήσεις βρίσκονται πέρα από τον έλεγχο μας και τις κουβαλάμε σε όλη μας τη ζωή. Κατά τη γέννησή μας, ταξινομούμαστε στην κατηγορία αρσενικό ή θηλυκό, παίρνουμε το όνομα που μας δίνουν και σύντομα μαθαίνουμε ότι ανήκουμε σε μια οικογένεια και ζούμε σε έναν συγκεκριμένο τόπο, ο οποίος είναι μέρος μιας μεγαλύτερης χώρας. Μπορεί, επίσης, να μας δοθεί μια θρησκευτική ταυτότητα και σταδιακά συνειδητοποιούμε ότι υπάρχουν άνθρωποι σαν εμάς και άνθρωποι που διαφέρουν από εμάς σε διάφορες διαστάσεις, και ότι η αίσθηση του ανήκειν ή της ιδιαιτερότητάς μας σε σχέση με τους άλλους έχει τόσο προσωπικές όσο και πολιτικές επιπτώσεις. Άλλες κατηγοριοποιήσεις, ωστόσο, μπορεί να είναι πιο εύπλαστες, παροδικές ή να επιδέχονται αλλαγή. Για παράδειγμα, είναι πιθανό να πάρουμε ή να χάσουμε βάρος, να παντρευτούμε ή να χωρίσουμε, να περάσουμε από την εργασία στην ανεργία ή στη συνταξιοδότηση· πρόκειται όμως για αλλαγές που έχουν ψυχολογικές συνέπειες.

Όταν εξετάζουμε την ταυτότητα, υπάρχει, επιπλέον, το ζήτημα της **διαθεματικότητας**. Για παράδειγμα, αν μια γυναίκα περιγράφει τον εαυτό της ως μεσοαστή, Γαλλίδα, θηλυκού γένους και καθολική, οι υπαγωγές της σε ομάδες είναι αλληλεξαρτώμενες – η μία δεν υπάρχει χωρίς την άλλη – και διασταυρούμενες. Η ευκρίνεια κάθε ταυτότητας, ωστόσο, είναι πιθανό να ποικίλλει ανάλογα με την κοινωνική περίσταση. Για παράδειγμα, όταν ταξιδεύουμε στο εξωτερικό, συνειδητοποιούμε ότι δεν ανήκουμε στην τοπική κοινότητα και, ως εκ τούτου, αποκτάμε ακόμη μεγαλύτερη συνείδηση της εθνικότητάς μας ή της εθνοτικής καταγωγής μας. Άλλες καταστάσεις μπορεί να μας κάνουν να αποκτήσουμε μεγαλύτερη συνείδηση του φύλου, της θρησκείας ή της κοινωνικής τάξης μας. Επιπλέον, ο συνδυασμός αυτών των ταυτοτήτων μπορεί να επηρεάσει το νόημά τους και τον τρόπο με τον οποίο ενσαρκώνονται. Για παράδειγμα, το να είσαι *Γαλλίδα* καθολική ή *γυναίκα* καθολική δημιουργεί αρκετά διαφορετικά υποκειμενικά νοήματα σε σύγκριση με άλλες και άλλους που ασπάζονται το καθολικό δόγμα.

## ΕΑΥΤΟΣ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΑ

Τι νόημα δίνουμε στις λέξεις «εαυτός» και «ταυτότητα»; Παρόλο που ο εαυτός και η ταυτότητα χρησιμοποιούνται ενίοτε εναλλάξ ως ισοδύναμοι όροι, θεωρούνται σε μεγάλο βαθμό δύο διακριτές έννοιες. Οι Augoustinos, Walker και Donaghue (2006) εξηγούν:

Χρησιμοποιούμε συχνότερα τον όρο *εαυτός* για να αναφερθούμε στις πεποιθήσεις των ανθρώπων για τον εαυτό τους, στις ιδέες τους σχετικά με το ποιοί είναι, όπως



και στα προσωπικά χαρακτηριστικά, τις ικανότητες, τις εμπειρίες, τα συναισθήματα και τους στόχους τους. Η ταυτότητά μας μας αποδίδει μια ορισμένη θέση σε έναν κόσμο αποτελούμενο από ομάδες ανθρώπων, και συνήθως αφορά τις κοινωνικές ομάδες και κατηγορίες στις οποίες ανήκουμε και αυτές στις οποίες δεν ανήκουμε (σ. 186).

Δεν θα συμφωνούσαν απαραίτητα όλοι με τη διαχωριστική γραμμή όπως τη θέτει ο παραπάνω ορισμός. Ορισμένοι επεκτείνουν την έννοια της ταυτότητας για να συμπεριλάβουν σε αυτήν «συναισθήματα, πεποιθήσεις και στάσεις» που παρακινούν και κατευθύνουν τη δράση (π.χ. Breakwell, 1986, σ. 43), οι δε κοινωνικοί κονστρουξιονιστές βλέπουν την ταυτότητα ως εναλλακτική της προσωπικότητας επειδή αποφεύγει όλες τις ουσιοποιητικές της συνδηλώσεις (Burr, 2003). Σε ορισμένες περιπτώσεις, επομένως, η ταυτότητα μπορεί να αναφέρεται στην υπαγωγή μας σε μια ομάδα· μπορεί να αντιπροσωπεύει μια ταμπέλα ή μια κατηγορία που μας έχει επιβληθεί· μπορεί να είναι ένας αναστοχαστικός όρος που αντιπροσωπεύει τον τρόπο με τον οποίο βλέπουμε τον εαυτό μας ή τον τρόπο με τον οποίο μας βλέπουν οι άλλοι. Η παραλλαγή στη χρήση ή η περιστασιακή θόλωση της διάκρισης μεταξύ εαυτού και ταυτότητας δεν θα πρέπει να μας απασχολεί υπερβολικά. Έως έναν βαθμό, η εννοιολογική διάκριση μεταξύ εαυτού και ταυτότητας αντανakλά τις διαφορετικές φιλοσοφικές θέσεις και ιστορικές εξελίξεις στην κοινωνική ψυχολογία. Στη βορειοαμερικανική κοινωνική ψυχολογία, η προσέγγιση της κοινωνικής νόησης αντιλαμβάνεται τον εαυτό ως μια εξατομικευμένη εννοιολογική κατασκευή που υποτίθεται ότι είναι αυτάρκης και αυτόνομη. Το μοντέλο του εαυτού που εμπεριέχει αυτή η προσέγγιση τον παρουσιάζει ως ένα σώμα γνώσεων επικεντρωμένων στην «ανεξαρτήτως περιεχομένου» επεξεργασία πληροφοριών μέσα στον ατομικό νου (Deaux, 1992). Παρόλο που η νοητική επεξεργασία εμπλέκεται στη διαμόρφωση του εαυτού, υπάρχει ένα ευρύτερο ερώτημα: Ποιος είναι ο ρόλος της κοινωνίας σε αυτή τη διεργασία;

Άλλες προσεγγίσεις μπορεί να θεωρούν τον εαυτό εγγεγραμμένο σε μια συλλογικότητα ή κοινότητα, ή να τον βλέπουν ως προϊόν κοινωνικής αλληλεπίδρασης. Μια προσέγγιση που παρέχει τα θεμέλια αυτής της γραμμής επιχειρηματολογίας πηγάζει από το έργο του Αμερικανού κοινωνικού φιλοσόφου George Herbert Mead (1863-1931). Το μοντέλο της **συμβολικής αλληλεπίδρασης** θεωρεί ότι ο νους, η αυτοσυνειδησία και ο εαυτός αναπτύσσονται μέσω της κοινωνικής αλληλεπίδρασης (Mead, 1934). Ο Mead υποστηρίζει ότι ο εαυτός είναι ταυτόχρονα ένα αντικείμενο («εμένα») και ένα αναστοχαστικό υποκείμενο («εγώ»). Το «εγώ» αναφέρεται στον εαυτό ως φορέα ενεργής δράσης ή αυτενέργειας, ενώ το «εμένα» αναφέρεται στην αίσθηση του εαυτού ως προϊόντος διεργασιών κοινωνικής επικοινωνίας και προσαρμογής.

Ως αναστοχαστικό υποκείμενο, το «εγώ» αναστοχάζεται πάνω στον εαυτό ως αντικείμενο («εμένα») και προσαρμόζεται στην ομιλία και στις δράσεις των άλλων προκειμένου να παραγάγει μια επιθυμητή κοινωνική απόκριση. Σε αυτή τη διεργασία, η γλώσσα λειτουργεί ως μια μορφή συμβολικής ανταλλαγής που διευκολύνει την ανάπτυξη του εαυτού με την πάροδο του χρόνου, και οι άνθρωποι χαράζουν τον δρόμο τους μέσα από αυτές τις δυναμικές σε ποικίλες καταστάσεις. Σύμφωνα με αυτή την εννοιολόγηση, η διεργασία της αμοιβαίας ανταλλαγής μεταξύ εαυτού και κοινωνίας σημαίνει ότι ο εαυτός δεν είναι μια αυτοπεριεκτική μονάδα· αντίθετα, είναι εγκλιβωτισμένος σε ένα πολιτισμικό πλαίσιο σχέσεων και σε ένα σύστημα επικοινωνίας. Το περιεχόμενο και η δομή του εαυτού είναι, επομένως, ένα προϊόν του χρόνου, του τόπου και του πολιτισμού (Gergen, 2009a· Stryker, 1987).

## ΕΠΑΓΓΕΛΜΑΤΙΚΗ ΤΑΥΤΟΤΗΤΑ: ΡΟΛΟΙ ΚΑΙ ΕΠΙΤΕΛΕΣΗ

Η διαμόρφωση του εαυτού και της ταυτότητας είναι ιδιαίτερα συνδεδεμένη με τους ρόλους που επιτελούμε, έχουμε επιτελέσει ή φιλοδοξούμε να επιτελέσουμε. Ιδιαίτερα σημαντικοί είναι οι επαγγελματικοί ρόλοι. Παλαιότερα οι άνθρωποι προσδιορίζονταν από την τέχνη ή το επάγγελμά τους, μάλιστα τα επίθετα πολλών οικογενειών στον αγγλόφωνο κόσμο εκφράζουν ακριβώς αυτό – για παράδειγμα, Bowyer (κατασκευαστής τόξων), Fletcher (κατασκευαστής βελών), Butcher (χασάπης), Baker (φούρναρης), Carver (χαράκτης), Tanner (βυρσοδέψης), Farmer (αγρότης) και ούτω καθεξής. Από τα τέλη του Β' Παγκοσμίου Πολέμου και έπειτα, η επαγγελματική βεβαιότητα σε μεγάλο βαθμό εξανεμίστηκε· δεν υπάρχουν πλέον «διά βίου ασκούμενες εργασίες», ή αλλιώς «δουλειές για μια ζωή», και οι εργασιακοί ρόλοι αλλάζουν διαρκώς προκειμένου να ανταποκριθούν στις ταχέως μεταβαλλόμενες κοινωνικές, πολιτικές και οικονομικές απαιτήσεις. Δουλειές όπως η εξόρυξη άνθρακα ή η ναυπηγική έχουν αντικατασταθεί από επαγγέλματα στον κλάδο των υπηρεσιών. Πολλοί άνθρωποι απασχολούνται πλέον σε τηλεφωνικά κέντρα ή εργάζονται ως οδηγοί εταιρειών παράδοσης για να καλύψουν τις απαιτήσεις των διαδικτυακών αγορών· επίσης, η εμφάνιση της «οικονομίας της περιστασιακής απασχόλησης» (gig economy<sup>1</sup>) –της μη μόνιμης απασχόλησης και των επισφαλών συμ-

1. Σ.τ.Ε.: Ο όρος "gig" είναι μια λέξη της αργκό που προσδιορίζει την επισφαλή περιστασιακή απασχόληση. Παραδοσιακά, ο όρος χρησιμοποιήθηκε από μουσικούς για να ορίσει την εμπλοκή τους σε μια συγκεκριμένη παράσταση/συναυλία. Τα τελευταία χρόνια, και ειδικά στη μετά COVID-19 εποχή, ο όρος "gig economy", εκτός από το να δηλώνει την επέκταση επισφαλών μορφών απασχόλησης, χρησιμοποιείται, επίσης, για να περιγράψει

βάσεων «μηδενικών ωρών» (“zero hour” contracts<sup>2</sup>)– δεν δημιουργεί μόνο οικονομική ανασφάλεια, αλλά αναστέλλει, επίσης, την ανάπτυξη επαγγελματικής ταυτότητας. Κατά μία έννοια, *είμαστε* ή *γινόμαστε* αυτό που κάνουμε. Οι επαγγελματικοί ρόλοι φωτίζουν, επιπλέον, τον δεσμό μεταξύ δράσης και ταυτότητας, δίνουν δηλαδή έμφαση στο γεγονός ότι οι ταυτότητες επιτελούνται και ότι οι ρόλοι κινητοποιούν συγκεκριμένες δράσεις. Σε όλα τα κοινωνικά πλαίσια, οι ρόλοι δίνουν σε ένα άτομο την εξουσία να δρα με τρόπο που άλλοι ρόλοι δεν επιτρέπουν – για παράδειγμα, ως στρατιώτης, εκπαιδευτικός, αστυνομικός, πυροσβέστης κ.λπ. Θα μπορούσαμε να πούμε ότι «η δράση είναι η κοινωνική έκφραση της ταυτότητας» (Breakwell, 1986, σ. 43). Η ταυτότητα όχι μόνο διευκολύνει τη δράση, αλλά ο μηχανισμός λειτουργεί και αντίστροφα: όταν η ταυτότητα αμφισβητείται, η δράση παραλύει.

Σε προηγούμενες εποχές, οι επαγγελματικοί ρόλοι ήταν παγιωμένοι και αυστηρά οριοθετημένοι εντός κοινωνικών ιεραρχιών. Το κοινωνικό σύστημα δεν άφηνε κανένα περιθώριο κοινωνικής κινητικότητας (αν ήσουν σιδεράς, έμενες για πάντα σιδεράς): επαγγέλματα όπως ο χασάπης, ο φούρναρης και ο σιδεράς μεταβιβάζονταν από τη μία γενιά στην επόμενη. Μολονότι αυτό κρατούσε τους ανθρώπους καθηλωμένους στην αρχική κοινωνική τους θέση, παρείχε μια βεβαιότητα σε σχέση με την ταυτότητα – μια αίσθηση ανήκειν και σκοπού στην κοινωνία (Fromm, 1942). Σήμερα, που το μήνυμα προς τη νέα γενιά είναι «μπορείς να γίνεις ό,τι θέλεις», προκύπτει το ερώτημα τι σημαίνει κάτι τέτοιο για τους ανθρώπους με ψυχολογικούς όρους. Ενώ ο λόγος περί ευκαιριών μπορεί να είναι απελευθερωτικός, είναι πιθανό, επίσης, να προκαλεί άγχος επειδή οδηγεί στην αναζήτηση μιας ταυτότητας που μπορεί να μην επιτευχθεί. Μόλις ολοκληρωθεί η τυπική εκπαίδευση, οι κοινωνικές και οικονομικές πραγματικότητες που συχνά επικρατούν και οι περιορισμένες ευκαιρίες που προσφέρει το οικονομικό σύστημα δεν αποκλείεται να επιβάλουν στους ανθρώπους ταυτότητες που δεν τους ταιριάζουν. Οι εργαζόμενοι είναι πολύ πιθανό να βρεθούν σε θέσεις εργασίας που δεν είναι ούτε κατάλληλες ούτε ικανοποιητικές. Το μέλλον τους μοιάζει αβέβαιο και περιορισμένο. Οι χαμηλές αμοιβές τους αποδυναμώνουν ακόμη περισσότερο επειδή δεν έχουν την πολυτέλεια να αφήσουν τη δουλειά τους: τα χέρια τους είναι δεμένα. Ακόμη και για όσους κι όσες έχουν την οικονομική δυνατότητα να πάρουν το ρίσκο και να αποτολμήσουν μια αλλαγή σταδιοδρομίας στη μέση ηλικία, οι κίνδυνοι συνεχίζουν να караδοκούν και οι διακυβεύσεις είναι υψηλές.

---

την αύξηση της απασχόλησης από απόσταση μέσω διαδικτυακών πλατφορμών, που έχει σε μεγάλο βαθμό το χαρακτηριστικό της επισφάλειας.

2. Σ.τ.Ε.: Σύμβαση εργασίας με βάση την οποία ο/η εργοδότης/τρια δεν δεσμεύεται να απασχολήσει τον/την υπάλληλο συγκεκριμένες ώρες. Μπορεί να τον/την καλέσει οποτεδήποτε και για οποιονδήποτε αριθμό ωρών απασχόλησης.

## ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΚΙΝΗΤΟΠΟΙΗΣΗ: ΕΘΝΙΚΗ ΤΑΥΤΟΤΗΤΑ ΚΑΙ ΕΘΝΙΚΙΣΜΟΣ

Τη σχέση μεταξύ δράσης και ταυτότητας μπορούμε να την εξετάσουμε, επίσης, στις διεθνείς σχέσεις. Δύο παγκόσμιοι πόλεμοι και πολυάριθμες περιγραφές εθνοκαθάρσεων και γενοκτονιών μέσα στον 20ό αιώνα μαρτυρούν τις ολέθριες συνέπειες της αφύπνισης της εθνικής ή εθνοτικής ταυτότητας εν δράσει. Δεδομένης της εξέχουσας θέσης που καταλαμβάνει η εθνική ταυτότητα στον 20ό αιώνα, θα μπορούσαμε να αναρωτηθούμε: Τι είναι το έθνος; Παρότι θα μπορούσαμε να σκεφτούμε το έθνος ως γλωσσική ομάδα που οφείλει τη συνοχή της στην κοινή καταγωγή, κουλτούρα, εθνοτική ταυτότητα ή σύνδεση με μια εδαφική επικράτεια, οι μελετητές τείνουν να θεωρούν τα έθνη φαντασιακές κοινότητες (Anderson, 1983). Μια πιο προσεκτική ανάλυση αποκαλύπτει ότι τα έθνη-κράτη σε μεγάλο βαθμό αυτοπροσδιορίζονται. Με άλλα λόγια, η θέσπιση συνεπών και καθολικά προσδιοριστικών κριτηρίων ενός έθνους είναι δύσκολη (βλ. Reicher & Hopkins, 2001b). Αυτό που είναι κοινό μεταξύ των εθνών, ωστόσο, είναι η επιλεκτική εικόνα που διατηρούν για το παρελθόν, η οποία μεταδίδεται από τη μια γενιά στην άλλη μέσω επετείων, εθνικών συμβόλων, τελετουργιών, αφηγημάτων και μαθημάτων ιστορίας στα σχολεία (Carretero, 2011). Το παρελθόν ως έκφραση της ταυτότητας δεν επιτελείται μόνο τελετουργικά, αλλά εντοπίζεται και μέσα στις δραστηριότητες και εκφράσεις της καθημερινής ζωής.

Στενά συνδεδεμένος με την εθνική ταυτότητα είναι ο **εθνικισμός**. Υπάρχουν πολλοί ορισμοί του εθνικισμού, οι περισσότεροι από τους οποίους αναφέρονται στη σύλληψη του έθνους ως μιας οργανωμένης πολιτικής οντότητας που ενδιαφέρεται για την κυριαρχία επί μιας ορισμένης εδαφικής επικράτειας, καθώς και για πολιτικές και οικονομικές υποθέσεις. Εντούτοις, ο εθνικισμός στην πιο επιθετική μορφή του αφορά μια αίσθηση υπέρμετρης και διεκδικητικής ανωτερότητας που προωθεί τα συμφέροντα ενός έθνους έναντι όλων των άλλων, κάτι που συχνά μεταφράζεται σε απαξίωση ή ακόμη και μίσος για τα άλλα έθνη ή τις άλλες ομάδες. Κάποιοι μελετητές κάνουν μια διάκριση ανάμεσα στον πατριωτισμό (τον μεγάλο σεβασμό ενός ατόμου για τη χώρα του) και στον εθνικισμό (την πίστη ενός ατόμου στην ανωτερότητα, τη δύναμη και την κυριαρχία της χώρας του σε σχέση με άλλα έθνη) (π.χ. Feshbach, 1987, 1990· Kosterman & Feshbach, 1989), ενώ άλλοι ισχυρίζονται ότι ο εθνικισμός αποτελεί απλώς μια πιο σύνθετη μορφή πατριωτισμού (π.χ. Druckman, 1994). Ο Kelman (1969) εξετάζει αυτή τη διάκριση με όρους δεσμού. Υποστηρίζει ότι ένας εργαλειακός δεσμός με το έθνος βασίζεται σε ορθολογικές εκτιμήσεις, και μια ανάλυση στην οποία τα οφέλη υπερτερούν του κόστους καταλήγει στον πατριωτισμό· αντίθετα, ο συναισθηματικός δεσμός με το έθνος είναι πε-

ρισσότερο συγκινησιακού χαρακτήρα και συνίσταται στην ανάδειξη της παράδοσης, των πολιτισμικών επιτευγμάτων και των εθνικών συμβόλων, κάτι που πιθανότατα οδηγεί στον εθνικισμό. Παρ' όλες, όμως, τις προσπάθειες πολλών μελετητών να διανοητικοποιήσουν τη διάκριση μεταξύ πατριωτισμού και εθνικισμού, η διαφορά μπορεί να είναι εξαιρετικά λεπτή.

Μπορεί να υπάρχουν παραδείγματα στα οποία ο πατριωτισμός δεν περιλαμβάνει τη σύγκριση με κάποια άλλη χώρα. Για παράδειγμα, όταν ο Ρόμπερτ Μουγκάμπε παραιτήθηκε από τη θέση του ηγέτη της Ζιμπάμπουε το 2017, πολλοί άνθρωποι βγήκαν στους δρόμους χορεύοντας και κάποιοι περιφέρονταν τυλιγμένοι με την εθνική σημαία σαν να έλεγαν: «Τώρα πήραμε τη χώρα μας πίσω». Σε τέτοιες περιστάσεις, ωστόσο, το γενικότερο ερώτημα που τίθεται είναι το εξής: Τι κάνουν οι άνθρωποι με τον πατριωτισμό τους; Πώς τον χρησιμοποιούν; Πόσο γρήγορα και υπό ποιες συνθήκες μπορεί ο πατριωτισμός να γίνει εθνικισμός;

Ο εθνικισμός υπήρξε πρωταρχική αιτία των συγκρούσεων και του ανθρώπινου πόνου καθ' όλη τη διάρκεια του 20ού αιώνα. Ωστόσο, λίγοι είναι εκείνοι που αμφισβητούν την εθνική ταυτότητα ως πολιτική εννοιολογική κατασκευή ή επιθυμούν να την ανταλλάξουν με μια πιο περιεκτική πανεθνική ταυτότητα. Για ποιο λόγο συμβαίνει αυτό; Για ποιο λόγο η εθνική ταυτότητα είναι τόσο ισχυρή και πανταχού παρούσα; Κάποιοι θα ισχυρίζονταν ότι η εθνική ταυτότητα είναι ένας θεμελιώδης δεσμός μεταξύ των ανθρώπων. Πρακτικά μιλώντας, οι πρόσφατες ιστορικές συγκρούσεις και η απειλή μελλοντικών συγκρούσεων διασφαλίζουν τη συνέχιση των εθνικών ταυτοτήτων. Σε ορισμένα μέρη του κόσμου, οι άνθρωποι ζουν σε καθεστώς καθημερινών εχθροπραξιών ή απειλής εισβολής και, ως εκ τούτου, η διακριτότητα και η συνέχεια της εθνικής ταυτότητας δεν προκαλούν έκπληξη. Άλλα έθνη έχουν έντονες ιστορικές μνήμες πολέμου, συγκρούσεων, εισβολής και κατοχής, γι' αυτό και οι εθνικές κυβερνήσεις τους εξακολουθούν να διατηρούν στρατιωτικές δυνάμεις ώστε να είναι σε θέση να υπερασπιστούν την ελευθερία και την αυτονομία του κράτους και των πολιτών τους.

Ο εθνικισμός όμως είναι κάτι περισσότερο από μια απλή επιθυμία υπεράσπισης εδαφών και ελευθεριών. Ο Billig (1995) εφιστά την προσοχή μας σε μια μορφή **κοινότοπου εθνικισμού** ο οποίος εκδηλώνεται στις «ιδεολογικές συνήθειες που επιτρέπουν στα εγκαθιδρυμένα έθνη της Δύσης να αναπαράγονται» (σ. 6). Σε αυτό το πλαίσιο, ο όρος «κοινότοπος» δεν σημαίνει ήπιος ή αβλαβής, διότι τα δυτικά έθνη-κράτη είναι στρατιωτικά ισχυρά. Ο Billig υποστηρίζει ότι ο εθνικισμός είναι κοινότοπος με την έννοια ότι «φαίνεται να διαθέτει μια καθυστερημένη κανονικότητα» (σ. 7), και ενώ «ο εθνικισμός ως συνθήκη προβάλλεται στους "άλλους", ο "δικός μας" παραβλέπεται, ξεχνιέται ή ακόμη και απορρίπτεται θεωρητικά» (σ. 17). Οι θεωρητικοί, ισχυρίζεται ο

Billig, αντιμετωπίζουν συχνά τη δική τους πίστη στο έθνος ως κάτι το αόρατο, κάτι που υποτίθεται ότι είναι μέρος της ανθρώπινης κατάστασης. Η πίστη στο έθνος παρουσιάζεται έτσι ως μια «ανάγκη για ταυτότητα», «σύνδεση με την κοινωνία» ή «πρωταρχικός δεσμός», που από θεωρητική σκοπιά υποτίθεται ότι είναι καθολικές ψυχολογικές καταστάσεις και δεν χαρακτηρίζουν αποκλειστικά την εποχή των εθνών-κρατών» (σ. 17). Στην ανάλυση του Billig, ο εθνικισμός είναι αυτό που κάνουν τα άλλα έθνη, ενώ εμείς απλώς ασπασζόμαστε τον πατριωτισμό. Ακόμη και σε καιρό ειρήνης, διεθνείς αθλητικές διοργανώσεις όπως οι Ολυμπιακοί Αγώνες προωθούν την εθνική ταυτότητα ως μέρος της φυσικής τάξης πραγμάτων.

Οι εθνικές ομάδες δεν είναι μόνο ιστορικές κατηγορίες, είναι και κατηγορίες που χρησιμοποιούμε για λόγους συνήθειας και ευκολίας. Μπορούμε να μιλάμε για την Αμερική, για παράδειγμα, ως πολιτική οντότητα, και με αυτόν τον τρόπο είναι πιθανό να εννοούμε ταυτόχρονα την πολιτική οντότητα (Αμερική) και τους πολίτες της (τους Αμερικανούς και τις Αμερικανίδες), μπορούμε δηλαδή να μιλάμε για ένα έθνος και τον λαό του σαν να είναι το ίδιο πράγμα. Ωστόσο, ακόμη και στα δημοκρατικά έθνη, οι δράσεις και οι διαθέσεις της πολιτικής οντότητας δεν αντανακλούν πάντοτε τα συναισθήματα του λαού – ο οποίος δεν υποστηρίζει απαραίτητα τις πολιτικές δράσεις της. Για προφανείς λόγους, αυτό το είδος συγκερασμού εμφανίζεται συχνά σε περιόδους πολέμου και συνήθως συνεχίζεται τις δεκαετίες που ακολουθούν. Σε τέτοιες περιπτώσεις, οι εθνικές κατηγοριοποιήσεις είναι προβληματικές διότι μας επιτρέπουν να δομήσουμε και να αναπαραστήσουμε τον κόσμο χωρίς να χρειάζεται να αναγνωρίσουμε ιστορικές τομές στους πολιτικούς θεσμούς, μεταστροφές και αποκλίσεις στην κοινή γνώμη μεταξύ διαφορετικών γενεών, διαγενεακές αλλαγές, ατομικές διαφορές ή λεπτές διακυμάνσεις στην κατανόηση των ανθρώπων. Τίθεται έτσι ένα σημαντικό ερώτημα σχετικά με την εθνική ταυτότητα και τη φύση των εθνικών ομάδων: *Υπάρχει πράγματι μια βάση πάνω στην οποία μπορούμε να υποθέσουμε μια αδιάλειπτη εθνική ουσία που ανθίσταται στο πέρασμα του χρόνου;*

Είναι αλήθεια ότι η νέα γενιά οικοδομεί πάνω στις προηγούμενες γενιές. Η αλληλεπικαλυπτόμενη διάρκεια ζωής διασφαλίζει ότι η νεότερη γενιά έχει τον χρόνο να αφομοιώσει τις αφηγήσεις και τις εξηγήσεις της προηγούμενης γενιάς, και έτσι αναπτύσσεται η αίσθηση της συλλογικής ύπαρξής τους. Μετά το πέρασμα πολλών γενεών όμως, θα πρέπει να αναρωτηθούμε: Σε ποιο βαθμό υπάρχει συνέχεια; Υπάρχει κάποιος στη σημερινή Βρετανία που να ταυτίζεται με τις αποικιακές δραστηριότητες του στρατηγού Κλάιβ στην Ινδία; Ή μήπως το γεγονός ότι τώρα απλώς καταλαμβάνουμε την ίδια επικράτεια, μιλάμε την ίδια γλώσσα και μοιραζόμαστε ένα κοινό παρελθόν μάς ενώνει

με τις προηγούμενες γενιές; Είμαστε στ' αλήθεια ψυχολογικά δεμένοι με τις προηγούμενες γενιές ή η σύνδεσή μας είναι απλώς περιστασιακή; Σε ποιο βαθμό οι πεποιθήσεις και οι πράξεις τους γίνονται δικές μας μέσω της πολιτισμικής κληρονομιάς; Ή μήπως τα ίχνη της συνέχειας έχουν φτάσει έως εμάς διατρέχοντας όλες τις προηγούμενες γενιές;

Τα παραπάνω ερωτήματα έρχονται στο προσκήνιο ιδιαίτερα όταν τίθενται άβολα ζητήματα σχετικά με την ιστορική συμπεριφορά ενός έθνους – για παράδειγμα, όσον αφορά την εμπλοκή του σε πολέμους, αποικιοκρατικές κατακτήσεις ή γενοκτονίες. Θεωρείται συχνά ότι τα έθνη έχουν έναν αναλλοίωτο χαρακτήρα ή μια αναλλοίωτη πολιτική ουσία, παρά την ανανέωση του πληθυσμού τους επί πολλές γενιές. Σε αυτή την περίπτωση μπορεί να σκεφτόμαστε τα έθνη και τους ανθρώπους που τα συγκροτούν με όρους εθνικού χαρακτήρα (στερεότυπα), οι οποίοι μπορεί να αποτελούν, επίσης, συνηθισμένους τρόπους σκέψης – γνωστικές συντομεύσεις σχεδιασμένες κατά τρόπο ώστε να μειώνουν την πολυπλοκότητα. Συνεπώς, όταν αναφερόμαστε σε ένα έθνος με μια διάθεση καταγγελίας, πρέπει να είμαστε ακριβείς ως προς τους όρους αναφοράς μας. Σε τέτοιες συνθήκες μπορεί να μην είναι χρήσιμο να σκεφτόμαστε με όρους εθνικής ουσίας, όχι μόνο επειδή αυτός ο τρόπος σκέψης ορθώνει εμπόδια στις καλές σχέσεις, αλλά και επειδή υποδηλώνει ότι η πολιτική αλλαγή δεν είναι εφικτή.

Όταν μετέχουμε σε συζητήσεις και αντιπαραθέσεις, πρέπει να είμαστε ακριβείς: Αναφερόμαστε στο έθνος ως *τρέχουσα* πολιτική οντότητα ή στο ιστορικό του ισοδύναμο; Η καταγγελία μας αφορά στην πραγματικότητα τον λαό, τις στρατιωτικές αποφάσεις, το κοινοβούλιο ή την κυβέρνηση; Για παράδειγμα, οι πολιτικοί θεσμοί της σύγχρονης Γερμανίας δεν μοιάζουν πια με εκείνους της αυταρχικής ναζιστικής Γερμανίας των δεκαετιών του 1930 και του 1940 – και η γενιά που ήταν υπεύθυνη για τα εγκλήματα πολέμου έχει πλέον φύγει από τη ζωή. Πράγματι, το να θεωρούμε τις μεταγενέστερες γενιές υπεύθυνες για τις πράξεις των προγόνων τους μπορεί να μη συνάδει με την αίσθησή μας περί δικαιοσύνης. Σε αυτές τις δύσκολες συνθήκες, το ερώτημα που χρειάζεται πιο πιεστικά να απαντηθεί μπορεί να είναι: Πώς πρέπει ένα έθνος να θυμάται το παρελθόν του; Μια δύσκολα διαχειρίσιμη πολιτική κληρονομιά – με την οποία ένα έθνος πρέπει να ζήσει – αποτελεί αναπόφευκτα απειλή σε βάρος της ταυτότητας και, ενδεχομένως, οδηγεί στην ανακατασκευή και αναδιαμόρφωση της εθνικής ταυτότητας. Αυτό συνήθως επιτυγχάνεται με την αναγνώριση και την αντιμετώπιση του παρελθόντος, καθώς και με την υλοποίηση πολιτικών αλλαγών που θα διασφαλίσουν ότι τέτοιοι είδους αδικίες δεν θα επαναληφθούν.

## ΑΠΕΙΛΕΣ ΣΕ ΒΑΡΟΣ ΤΗΣ ΤΑΥΤΟΤΗΤΑΣ

Μια άλλη απειλή για την εθνική ταυτότητα ανακλύπτει μέσω της **παγκοσμιοποίησης**, καθώς οι βιομηχανίες κλείνουν και οι τοπικές κοινότητες δεν μπορούν πλέον να εξασφαλίσουν τα προς το ζην. Αυτή η ταυτοτική απειλή συχνά επιδεινώνεται από τη μετανάστευση, επειδή υπάρχει η πεποίθηση ότι η μετανάστευση αυξάνει τον ανταγωνισμό για τις υπάρχουσες θέσεις εργασίας, εξαντλεί τους περιορισμένους κοινωνικούς πόρους (ρεαλιστική απειλή) και είναι πολύ πιθανό να οδηγήσει σε κατάλυση των πολιτισμικών αξιών (συμβολική απειλή) (Stephan & Stephan, 2000). Ορισμένες χώρες έχουν, επίσης, υπάρξει ευαίσθητες στον **πολιτισμικό ιμπεριαλισμό**. Για παράδειγμα, η αμερικανοποίηση της κουλτούρας, η οποία από το 1945 και μετά επεκτάθηκε στην Ευρώπη και ακόμη πιο πέρα, σημαίνει ότι θεωρούμε πλέον δεδομένη την πολιτική, οικονομική και ηθική ιδεολογία που περιέχεται στο αμερικανικό πρότυπο ψυχαγωγίας όπως και στην κατανάλωση που τη συνοδεύει. Στη Γαλλία, η χρήση αγγλικών λέξεων στη γαλλική γλώσσα προκαλούσε ανέκαθεν ανησυχία,<sup>3</sup> και η εξέχουσα θέση που κατέχει σήμερα η αγγλική γλώσσα στον κόσμο της τεχνολογίας της πληροφορίας, με αποτέλεσμα την ευρεία χρήση αγγλικών λέξεων στον χώρο εργασίας, ανάγκασε τη γαλλική κυβέρνηση να παρέμβει.<sup>4</sup>

Οι απειλές σε βάρος της κουλτούρας, των οικονομικών συμφερόντων ή της ταυτότητας είναι πιθανό να ωθήσουν το κοινό αλλά και τους πολιτικούς να σκεφτούν υιοθετώντας το δόγμα «Πρώτα η χώρα μας», και προκειμένου να πείσουν τους άλλους, ενδέχεται να επικαλεστούν την εικόνα ενός καλύτερου παρελθόντος. Δεν αποκλείεται να τους ακούσουμε να μιλούν για το πώς θα κάνουν τη χώρα ξανά σπουδαία. Ωστόσο, όπως παρατηρεί η Boynt (2007), είναι μάλλον ειρωνικό το γεγονός ότι ο 20ός αιώνας ξεκίνησε με σκέψεις για τη δημιουργία μιας ουτοπικής κοινωνίας μέσω της εφαρμογής της επιστήμης στα ανθρώπινα προβλήματα, αλλά έληξε με νοσταλγία (αναδρομή σε ένα φαντασιακό παρελθόν), ίσως και επιστροφή σε ένα μέρος (στη φαντασία μας) που δεν υπήρξε ποτέ στ' αλήθεια.

## ΠΟΛΙΤΙΚΕΣ ΤΑΥΤΟΤΗΤΑΣ

Στο πλαίσιο των εθνών-κρατών, η ταυτότητα σχετίζεται στενά με ζητήματα κοινωνικής ανισότητας, εκμετάλλευσης και περιθωριοποίησης. Οι ρίζες του όρου

3. <http://www.dailymail.co.uk/news/article-530403/France-protects-dreaded-English-language-banning-fast-food-podcasting.html>.

4. <http://www.dailymail.co.uk/news/article-2268722/Zut-alors-The-French-banned-world-hashtag-email-blog-English-intrusions-beloved-language.html>.



πολιτικές ταυτότητας μπορούν να ανιχνευτούν στο Κίνημα για τα Πολιτικά Δικαιώματα (Civil Rights Movement) στις ΗΠΑ τη δεκαετία του 1960. Σήμερα χρησιμοποιούμε τον όρο για να αναφερθούμε σε όλες τις μορφές πολιτικών θέσεων που προκύπτουν από τα συμφέροντα και τις οπτικές συγκεκριμένων ομάδων. Οι θέσεις αυτές συνήθως αποκτούν δημοσιότητα λόγω διαφωνιών ή προσλαμβανόμενων αδικιών σχετικά με την πρόσβαση σε πόρους, θέσεις εργασίας, στέγαση κ.λπ., και ο στόχος της καταπιεσμένης ή αποστερημένης ομάδας είναι συνήθως η επίτευξη ισότητας ή κοινωνικής αναγνώρισης, είτε απλώς η ανθρώπινη και αμερόληπτη μεταχείριση.

Οι πολιτικές ταυτότητας ενδέχεται, επίσης, να έρθουν στην επιφάνεια επειδή αισθανόμαστε ψυχολογικά περιορισμένοι. Καθώς αναζητούμε την ταυτότητά μας, είναι πιθανό να αναστοχαστούμε και να αξιολογήσουμε από μια κριτική σκοπιά τις υπαγωγές μας σε διάφορες ομάδες και τις επιπτώσεις τους για εμάς. Ενδέχεται να αναρωτηθούμε: Τι πρέπει να γίνω; Τι είμαι ικανός να γίνω; Πόσο ταιριάζω σε αυτή την κοινωνία; Πώς πρέπει να συμπεριφερθώ; Σε τι υποτίθεται ότι πρέπει να πιστέψω; Πώς θα ζήσω τη ζωή μου; Τα ερωτήματα αυτά μπορούν να δημιουργήσουν μια αίσθηση σύγκρουσης ανάμεσα στο πώς βλέπουμε εμείς τον εαυτό μας και στο πώς η οικογένεια, η κοινότητα ή η κοινωνία μας θέλει να είμαστε. Μπορεί να προκύψει μια αίσθηση εσωτερικής ασυμφωνίας μεταξύ του *πραγματικού*, του *ιδανικού* και του *πρέποντος* εαυτού μας, και η ένταση αυτή μπορεί να οδηγήσει σε ένα ευρύ φάσμα αρνητικών ή δύσκολα διαχειρίσιμων συναισθημάτων (Higgins, Klein, & Strauman, 1985). Το κεντρικό ζήτημα εδώ είναι οι σχέσεις εξουσίας. Η Kitzinger (1989, σ. 82) συνοψίζει την παραπάνω θέση παραθέτοντας τα λεγόμενα της φεμινίστριας Jill Johnston: «Η ταυτότητα είναι αυτό που μπορείς να πεις ότι είσαι σύμφωνα με αυτό που οι άλλοι λένε ότι μπορείς να είσαι». Όταν η έκφραση της ταυτότητας ενός ατόμου εξαρτάται από την άδεια των άλλων, τότε οι δυναμικές της ταυτότητας αποκτούν μια σύνδεση με σχέσεις εξουσίας, οι οποίες ανοίγουν τον δρόμο σε διακρίσεις, κοινωνική ανισότητα, συγκρούσεις, ακόμη και διώξεις. Οι ομάδες που αυτοπροσδιορίζονται ως αποστερημένες ή καταπιεσμένες μπορεί τελικά να καταφέρουν να αμφισβητήσουν την κοινωνική τάξη. Πράγματι, η αίσθηση σχετικής αποστέρησης έχει υπάρξει ισχυρή κινητήρια δύναμη για την κοινωνική αλλαγή (Gurr, 1970· Runciman, 1966), ιδιαίτερα σε δημοκρατίες όπου οι ομάδες έχουν το δικαίωμα να διαμαρτύρονται και το δικαίωμα να ψηφίζουν στις κυβερνητικές εκλογές.

Κατά τις δεκαετίες που ακολούθησαν τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο, μια νέα γενιά στη Δύση διεκδίκησε το δημοκρατικό δικαίωμά της να διαμαρτύρεται ενάντια σε όλες τις μορφές προσλαμβανόμενων κοινωνικών αδικιών που αποτελούσαν κομμάτι της κοινωνικής τάξης πραγμάτων εκείνη την εποχή. Οι δεκαετίες του 1960 και του 1970 έγιναν μάρτυρες της ανάπτυξης του δεύτε-

ρου φεμινιστικού κύματος, του Κινήματος για τα Πολιτικά Δικαιώματα και του Απελευθερωτικού Κινήματος των Ομοφυλοφίλων (Gay Liberation Movement). Στις ΗΠΑ και στην Ευρώπη ξεσπούσαν φοιτητικές διαμαρτυρίες κατά του πολέμου στο Βιετνάμ, ενώ στη Γερμανία, όσοι είχαν μεγαλώσει μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο άρχισαν να απαιτούν απαντήσεις από την παλαιότερη γενιά, να την αμφισβητούν και να της ζητούν να λογοδοτήσει για τη σχέση της με το εθνικοσοσιαλιστικό καθεστώς πριν και κατά τη διάρκεια του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου. Υπήρξαν ακόμη διαμαρτυρίες κατά της σοβιετικής εξουσίας στο κομμουνιστικό μπλοκ. Το 1968, στην Πράγα της Τσεχοσλοβακίας (νυν Δημοκρατία της Τσεχίας και Σλοβακία), ένας νέος ηγέτης του Κομμουνιστικού Κόμματος φιλελευθεροποίησε τους περιορισμούς στα μέσα ενημέρωσης, στις μετακινήσεις εκτός συνόρων και στα δικαιώματα των πολιτών. Η δυσaréσκεια που προκάλεσαν στη Μόσχα αυτές οι μεταρρυθμίσεις οδήγησε τελικά σε στρατιωτική κατοχή και σε οκτώ μήνες ειρηνικής αντίστασης.

Τα παραπάνω γεγονότα δείχνουν ότι, καθώς η σχέση μεταξύ εαυτού και κοινωνίας γίνεται πιο περίπλοκη και ποικιλόμορφη, αναδύονται νέες συμμαχίες, συγκρούσεις και αγωνίες που δημιουργούν νέες ταυτότητες και πρωτόφαντες κοινωνικές και πολιτικές συμπεριφορές. Στην πρώτη γραμμή των σημερινών εξελίξεων βρίσκεται η σεξουαλική ταυτότητα. Ο όρος LGBTQ+ αναφέρεται σήμερα σε πρόσωπα που αυτοπροσδιορίζονται ως λεσβίες, ομοφυλόφιλοι, αμφιφυλόφιλα (bisexual), φυλομεταβατικά (transgender), διεμφυλικά ή τρανς (transsexual), διττού πνεύματος (two-spirited), κουίρ (queer) ή άτομα που προβληματοποιούν (questioning) το φύλο. Για να κάνουμε τα πράγματα ακόμη πιο πολύπλοκα και να αναδείξουμε την τρέχουσα δυναμική, ρευστή και κατακερματισμένη φύση της σεξουαλικής ταυτότητας, θα παραθέσουμε κάποιες πρόσθετες κατηγορίες ατόμων, όπως ίντερσεξ (intersex), ασεξουαλικά (asexual), σύμμαχα (ally), πανσεξουαλικά (pansexual), άφυλα (agender), μη δυαδικά (gender queer), διπλού φύλου (bigender), φυλοδιαφορετικά (gender variant) και πανφυλικά (pangender). Τι δημιούργησε αυτές τις νέες ταυτότητες; Μέσα σε 50 χρόνια, οι μεταστροφές της κοινής γνώμης, οι αλλαγές στη νομοθεσία σε όλο τον δυτικό κόσμο, η αποχώρηση των προηγούμενων γενεών και το στρατηγικό κυβερνητικό λόμπινγκ έχουν μετατρέψει την ομοφυλοφιλία, από παράνομη πρακτική που απαιτούσε τιμωρία ή θεραπεία, σε μια διαθέσιμη ταυτότητα. Τα μέσα μαζικής ενημέρωσης και, πιο πρόσφατα, το διαδίκτυο και τα μέσα κοινωνικής δικτύωσης έχουν παίξει κεντρικό ρόλο στην προώθηση της ρευστότητας των φύλων και στη δημιουργία και εξέλιξη νέων ταυτοτήτων. Η εκτεταμένη κοινωνική διασύνδεση που παρέχει το διαδίκτυο και ο «δημοκρατικός» χώρος του έχουν ενθαρρύνει τους ανθρώπους να δημιουργήσουν νέες κατηγορίες που ταιριάζουν σε έναν συγκεκριμένο προσανατολισμό ή σε μια ορισμένη προδιάθεση και

από τη στιγμή που οι κατηγορίες αυτές γίνουν διαθέσιμες στους άλλους, οι άνθρωποι είναι ελεύθεροι να τις εξερευνήσουν, να τις προσυπογράψουν ή να τις αναδιαμορφώσουν ανάλογα με τον δικό τους ιδιαίτερο σεξουαλικό αυτοπροσδιορισμό.

## ΕΙΚΟΝΑ, ΕΙΚΟΝΕΣ ΚΑΙ ΕΞΩΤΕΡΙΚΗ ΕΜΦΑΝΙΣΗ

Στην τεχνολογικοποιημένη κουλτούρα μας βλέπουμε, επίσης, τον εαυτό ως ένα εμπόρευμα στην αγορά – όπου η εξωτερική εμφάνιση πωλείται για προσωπικό όφελος. Το διαδίκτυο ιδιαίτερα παρέχει στους ανθρώπους μια οξυμένη επίγνωση της εικόνας τους, και πολλοί άνθρωποι κατασκευάζουν την ταυτότητά τους μέσω της εικόνας (της ψυχολογικής σύλληψης της δικής τους εικόνας και αυτής των άλλων) και των εικόνων (των οπτικών αναπαραστάσεων του εαυτού και των άλλων). Στον εικονικό κόσμο γινόμαστε αυτό που μπορούμε να κάνουμε τους άλλους να πιστέψουν ότι είμαστε: ένα δημιουργήμα της δικής μας αυτοεικόνας ή φαντασίωσης. Παίζοντας με την εικόνα του τρόπου ζωής μας στο Facebook ή στο Instagram, έχουμε τη δυνατότητα να δημιουργήσουμε μια ιδανική ή παραποιημένη περσόνα, ή ακόμη να προσποιηθούμε ότι είμαστε κάτι ή κάποιος/κάποια που δεν είμαστε. Και επειδή τα εργαλεία κατασκευής και ανακατασκευής της εικόνας είναι απλά, άμεσα και διαθέσιμα σε όλες και όλους, το διαδίκτυο διασφαλίζει ότι η εξωτερική εμφάνιση (περισσότερο από ό,τι η ουσία ή η δράση) είναι πλέον το πρωταρχικό μέσο με το οποίο οι περισσότεροι άνθρωποι διεκδικούν ταυτότητες. Πρέπει, επομένως, να αναρωτηθούμε: Ποια είναι η σχέση μεταξύ εμφάνισης και πραγματικότητας; Είμαστε αυτό που *είμαστε* ή αυτό που *ισχυριζόμαστε* ότι είμαστε ή αυτό που *φαίνεται* ότι είμαστε; Πώς λειτουργούν οι άνθρωποι σε έναν κόσμο στον οποίο η εμφάνιση είναι τόσο σημαντική; Θα δυσκολευτεί η νέα γενιά (και οι επόμενες) από ψυχολογική άποψη να διατηρήσει μια αίσθηση της ταυτότητας που να μην εξαρτάται από τη σύνδεση στο διαδίκτυο; Και αν ο εαυτός αποτελεί ένα προϊόν εσωτερικευμένων αποκρίσεων των άλλων, κατά πόσο το διαδίκτυο είναι ψυχολογικά ασφαλές; Για τη νεότερη γενιά, η ταυτότητα κατασκευάζεται πλέον σε συμφωνία με τον ήχο του smartphone. Καθώς χιλιάδες ακόλουθοι αποκτώνται διαδικτυακά, οι χρήστες είναι εκτεθειμένοι στις ιδιοτροπίες του αδιάκοπου, αυτόκλητου σχολιασμού και περπατούν πάνω σε τεντωμένο σκοινί, στη μία πλευρά του οποίου παραμονεύει η προσβολή και στην άλλη η επικύρωση. Αυτό είναι ένα επισφαλές περιβάλλον!

Παρ' όλα αυτά, η νέα τεχνολογία εξυπηρετεί πολύ καλά τις ανάγκες και τις επιθυμίες που βρίσκονται στο επίκεντρο των κοινωνικών και πολιτισμικών εξελίξεων τα τελευταία 50 χρόνια. Επισημαίνοντας τις αλλαγές που έχει επι-

φέρει ο καπιταλισμός στη δυτική κοινωνία, ο Γάλλος φιλόσοφος Guy Debord (1967/2014)<sup>5</sup> παρατηρεί:

Η πρώτη φάση της κυριαρχίας της οικονομίας επί του κοινωνικού βίου είχε επιφέρει έναν έκδηλο υποβιβασμό τού είναι σε έχουν. Η ολοκλήρωση ενός ανθρώπου δεν ισοδυναμούσε πια με το ποια/ος ήταν, αλλά με το τι κατείχε. Η παρούσα φάση της ολοκληρωτικής κατοχής της κοινωνικής ζωής από τα συσσωρευμένα παράγωγα της οικονομίας οδηγεί σε μια γενική διολίσθηση τού έχουν στο φαίνεσθαι, από το οποίο κάθε πραγματικό «έχουν» πρέπει να αντλεί το άμεσο κύρος του και την τελική λειτουργία του (σ. 5).

Ο συγγραφέας και τηλεοπτικός παρουσιαστής Τζον Μπέργκερ έκανε μια παρόμοια παρατήρηση στο *Ways of Seeing* (Berger, 1972)<sup>6</sup>, υποστηρίζοντας ότι: «Οι άνδρες δρουν, ενώ οι γυναίκες φαίνονται. Οι άνδρες κοιτάζουν τις γυναίκες, ενώ οι γυναίκες παρακολουθούν τον εαυτό τους να τον κοιτάζουν. Αυτό καθορίζει όχι μόνο τις περισσότερες σχέσεις μεταξύ ανδρών και γυναικών, αλλά και τη σχέση των γυναικών με τον εαυτό τους» (σ. 47). Η σχέση μεταξύ εμφάνισης και βλέμματος στη ζωή των γυναικών προσείλκυσε, επίσης, την προσοχή στο έργο της Susie Orbach, *Fat is a Feminist Issue* (1978), και σχεδόν 50 χρόνια μετά η εικόνα του σώματος –η εξωτερική εμφάνισή του– παραμένει προνομιακός χώρος για την κατασκευή της ταυτότητας. Το στίγμα της γήρανσης ή του υπερβολικού βάρους μεγεθύνεται, καθώς στα μέσα ενημέρωσης κυριαρχούν εικόνες υψηλής ευκρίνειας νεαρών, αδύνατων και τέλεια σχηματισμένων ατόμων. Παρόλο που πολλοί άνθρωποι βιώνουν σήμερα άγχος σε σχέση με την εικόνα του σώματός τους, η κουλτούρα της κατανάλωσης που είναι υπεύθυνη για τη δημιουργία αυτού του άγχους πουλάει πολύ έξυπνα το αντίδοτό του μέσω προϊόντων βελτίωσης της αυτοεικόνας – για παράδειγμα, μέσω συνταγών ομορφιάς, προγραμμάτων απώλειας βάρους, εξοπλισμού για τόνωση του σώματος ή ψυχοθεραπείας. Ανεξάρτητα από το αν οι συζητήσεις για το βάρος, τη φυσική ευεξία ή την εξωτερική εμφάνιση διεξάγονται μεταξύ ανησυχιών για την υγεία, τα οικονομικά ή την αισθητική, το σώμα και το πρόσωπο βρίσκονται όσο ποτέ άλλοτε στο επίκεντρο. Το διαδίκτυο τροφοδοτεί τώρα την εμμονική ενασχόλησή μας με την εμφάνιση. Ο καθένας ή η καθεμιά μπορεί πλέον να εκτεθεί στο δημόσιο βλέμμα αν το επιθυμεί. Έχουμε τη δυνατότητα να μας δουν, να μας προσέξουν, να μας ακούσουν, να μας μάθουν, να μας αναγνωρίσουν, να μας εκτιμήσουν και να μας καταλάβουν, αλλά το τίμημα είναι η απώλεια της ιδιωτικότητας, ο κίνδυ-

5. Ελληνική έκδοση: Γκυ Ντεμπόρ (2000). *Η κοινωνία του θεάματος* (μτφρ. Α.Κ. Σύλβια). Αθήνα: Διεθνής Βιβλιοθήκη.

6. Ελληνική έκδοση: Τζον Μπέργκερ (2022). *Η εικόνα και το βλέμμα* (μτφρ. Ε. Σταματοπούλου). Αθήνα: Μεταίχμιο.

νος της επιτήρησης και, κάποιες φορές, ένας βαθμός προσωπικής δυσφορίας που προκαλείται από ανεπιθύμητες εισβολές και προσβολές.

Παρότι η ψηφιακή επανάσταση είναι νέο φαινόμενο, η μεταπολεμική κουλτούρα της Δύσης έδειχνε εδώ και καιρό σημάδια του τι έμελλε να επακολουθήσει. Η κατασκευή των «διασημοτήτων» στα τέλη του 20ού αιώνα μέσω οπτικής εικόνας και ήχου έγινε εφικτή από τις νέες τεχνολογίες – το γραμμόφωνο, τον κινηματογράφο, το ραδιόφωνο, την τηλεόραση, το διαδίκτυο και, πιο πρόσφατα, το smartphone. Αυτές οι τεχνολογίες δημιούργησαν μια πληθώρα ήχων και εικόνων που το κοινό μπορούσε να αγοράσει. Κατά μία ανθρωπολογική έννοια, αυτό που η κουλτούρα έλεγε, έκανε και σκεφτόταν – η φύση των ιστορικών κοινωνικών αναπαραστάσεων (Moscovici, 1961/1976) – μπορεί τώρα να συναχθεί από τα έργα τέχνης της περιόδου – για παράδειγμα, τη λογοτεχνία, τον κινηματογράφο και τη λαϊκή μουσική. Ανάμεσα στα πολλά παραδείγματα που μπορούμε να βρούμε στη λαϊκή κουλτούρα είναι η ταινία *Ντόλτσε Βίτα* (Amato, Rizzoli, & Fellini, 1960), η οποία θέτει πολλά ερωτήματα για τη ζωή στη σύγχρονη εποχή: ακόμη και ο φωτογράφος Παπαράτσο, ένας περιθωριακός χαρακτήρας της ταινίας, εξελίχθηκε με τον καιρό σε αρχέτυπο για όλους τους μελλοντικούς φωτογράφους διασημοτήτων. Η μετέπειτα περίοδος παρήγαγε, επίσης, ζωντανά έργα κατασκευής ταυτότητας, όπως ο Μάικλ Τζάκσον, ο Ντέιβιντ Μπάουι και η Μαντόνα, οι οποίοι μεταμορφώνονταν από μια εικόνα του εαυτού τους σε μια άλλη – συγχέοντας και ενθουσιάζοντας συγχρόνως το κοινό τους.

Από τα τέλη της δεκαετίας του 1920, οπότε οι καπινοβιομηχανίες άρχισαν να χρησιμοποιούν τεχνικές προπαγάνδας προκειμένου να χειραγωγήσουν τις συνήθειες και τις απόψεις των μαζών, ζούμε στην «κοινωνία του θεάματος» (Debord, 1967/2014), όπου η εικόνα έχει αποκτήσει κεντρική σημασία για την κουλτούρα. Σύμφωνα με τον Debord: «Το θέαμα δεν είναι ένα σύνολο εικόνων, αλλά μια κοινωνική σχέση ατόμων διαμεσολαβούμενη από τις εικόνες» (σ. 2), η δε κατασκευή κοινωνικών σχέσεων μέσω εικόνων έχει, όπως υποστηρίζει, αντικαταστήσει την αυθεντική ανθρώπινη αλληλεπίδραση.<sup>7</sup> Ακόμη περισσότερο, παρατηρούμε την ίδια διεργασία στα μέσα ενημέρωσης που μας πληροφορούν για τις καθημερινές ειδήσεις. Όταν τα μέσα μαζικής ενημέρωσης αναφέρουν επιλεκτικά ειδήσεις, εμπλέκονται αναπόφευκτα στην κατασκευή ταυτότητας. Είτε οι ειδήσεις είναι συγκλονιστικές, τραγικές, τετριμμένες, είτε αμφιλεγόμενες, είτε είναι αυστηρά πολιτικές, είτε παρουσιάζουν αθλητικές συναντήσεις ή τις ζωές διασημοτήτων, τα μέσα αναδεικνύουν εξέχουσες

7. Ο Baudrillard (1981/1994) θα υποστηρίξει, επίσης, ότι καθώς είμαστε παγιδευμένοι σε αυτό το δίκτυο διαμεσολαβούμενων από την εικόνα σχέσεων, δεν ζούμε πλέον στον κόσμο, αλλά σε μια προσομοιωμένη πραγματικότητα.

ταυτότητες εστιαζόμενα στη διάκριση, στη σύγκρουση, στον διχασμό ή στη διατάραξη της τάξης. Επιπλέον, όχι μόνο παίρνουν θέση πάνω σε ζητήματα όπως οι διεθνείς συγκρούσεις και η κοινωνική ανισότητα, αλλά προωθούν, επίσης, τη διασημότητα. Ακριβώς όπως οι διαφημιστές απευθύνονται σε ομάδες-στόχους για να πουλήσουν προϊόντα με σκοπό το κέρδος, έτσι τα μέσα μαζικής ενημέρωσης παίρνουν θέση σε σχέση με παγκόσμια γεγονότα και με αυτόν τον τρόπο παρουσιάζουν (ή αποκλείουν) μια σειρά από πολιτικές ιδέες και ταυτότητες. Την ίδια στιγμή που εμείς (ως θεατές) υιοθετούμε μια συγκεκριμένη στάση απέναντι σε μια ταυτότητα, τοποθετούμαστε, επίσης, πάνω σε ζητήματα όπως η μετανάστευση, το άσυλο ή το πεπρωμένο των προσφύγων.

## ΠΟΛΙΤΙΚΕΣ ΤΑΥΤΟΤΗΤΕΣ

Οι περισσότερες ταυτότητες έχουν πολιτική σημασία και ενώ ορισμένες σχετίζονται άμεσα με τη συμμετοχή σε πολιτικά κόμματα, άλλες μπορεί να περιλαμβάνουν κοινωνικές ομαδοποιήσεις όπως η εθνικότητα, η κοινωνική τάξη, η εθνοτική καταγωγή ή ο σεξουαλικός προσανατολισμός. Στην πολιτική ανάλυση, οι **πολιτικές διαιρετικές τομές** –οι κύριες γραμμές πολιτικού διαχωρισμού σε μια κοινωνία– μπορεί να αντιστοιχούν σε σημαντικές ταυτότητες μέσα στην κοινωνία, και είναι πιθανό διαφορετικές χώρες να έχουν πολύ διαφορετικές πολιτικές διαιρετικές τομές. Ορισμένες χώρες, για παράδειγμα, μπορεί να είναι χωρισμένες σε καθολικούς, προτεστάντες, κομμουνιστές ή σοσιαλδημοκράτες. Μπορεί, επίσης, να υπάρχουν διασταυρούμενες διαιρετικές τομές. Στο Ηνωμένο Βασίλειο, για παράδειγμα, εντοπίζεται τώρα και μια νέα διαιρετική τομή στους υποστηρικτές του εργατικού, του φιλελεύθερου και του συντηρητικού κόμματος μετά την απόφαση της Βρετανίας να αποχωρήσει από την Ευρωπαϊκή Ένωση: αυτή που διαχωρίζει εκείνους που ψήφισαν υπέρ της *αποχώρησης* από εκείνους που ψήφισαν υπέρ της *παραμονής*.

Διασταυρούμενες διαιρετικές τομές αναδύονται, επίσης, σε σχέση με συγκεκριμένες κοινωνικές ανησυχίες, όπως η κλιματική αλλαγή (παλαιότερα αναφερόμενη ως «υπερθέρμανση του πλανήτη»), ενώ η επιτάχυνση της κοινωνικής αλλαγής μαζί με τα πολλαπλά πολιτικά ζητήματα που προκύπτουν από την πολυπλοκότητα της σύγχρονης ζωής καταδεικνύουν ότι οι νέες διασταυρούμενες πολιτικές διαιρετικές τομές καθιστούν τα πολιτικά αποτελέσματα δύσκολα προβλέψιμα. Εκτός των παραπάνω, οι παραδοσιακές πολιτικές διαιρέσεις στην εσωτερική πολιτική –για παράδειγμα, μεταξύ της δεξιάς, του κέντρου και της αριστεράς– ενδέχεται να υφίστανται αναδιάταξη σε ολόκληρο τον δυτικό κόσμο. Πώς θα μπορούσαν να γίνουν κατανοητές οι κοινωνικές και πολιτικές εξελίξεις με θεωρητικούς όρους; Πώς επηρεάζει η κοινωνική κατηγοριοποίηση

τις διομαδικές σχέσεις; Τι ρόλο παίζουν οι απειλές σε βάρος της ταυτότητας; Τι μπορεί να προσφέρει η κοινωνική ψυχολογία από την άποψη της θεωρίας;

## Η ΘΕΩΡΙΑ ΤΗΣ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΤΑΥΤΟΤΗΤΑΣ

Μετά τη γενοκτονία των Εβραίων της Ευρώπης στον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, ο Henri Tajfel σχεδίασε μια σειρά από πειράματα σε μια προσπάθεια να αναδείξει τους κοινωνικούς και ψυχολογικούς παράγοντες που εμπλέκονται στις διομαδικές διακρίσεις. Οι μελέτες του για τις κοινωνικές ταυτότητες (υπαγωγές σε ομάδες) οδήγησαν στη δημιουργία μιας θεωρίας διομαδικών σχέσεων: τη **θεωρία της κοινωνικής ταυτότητας** (Tajfel, 1977, 1981b). Η θεωρία υιοθετεί έναν ψυχολογικό μαρξιστικό τρόπο θέασης του κόσμου, σύμφωνα με τον οποίο, πρώτα υπάρχει η κοινωνία και «η κοινωνία περιλαμβάνει κοινωνικές κατηγορίες, μεταξύ των οποίων αναπτύσσονται σχέσεις εξουσίας και ανισότητας ως προς το status» (Hogg & Abrams, 1988, σ. 14).

Σε αυτό το σύνολο πειραμάτων, ο Tajfel όρισε την κοινωνική ταυτότητα ως «εκείνο το κομμάτι της αυτοαντίληψης ενός ατόμου που πηγάζει από τη γνώση ότι αποτελεί μέλος μιας κοινωνικής ομάδας (ή ομάδων) μαζί με την αξία και τη συναισθηματική βαρύτητα που αποδίδει σε αυτή την υπαγωγή» (Tajfel, 1977, σ. 63). Ο Tajfel (1977) εξήγησε ότι ο ορισμός αυτός εξυπηρετούσε πρακτικούς εμπειρικούς σκοπούς –την ανάγκη συνέπειας μεταξύ μιας σειράς μελετών– και δεν επρόκειτο για μια απόπειρα παρουσίασης ενός δόγματος ή διατύπωσης ενός απόλυτου ορισμού της ταυτότητας. Ο Tajfel (1977) αναγνώριζε τους περιορισμούς και το οριοθετημένο πλαίσιο του έργου του, παραδεχόμενος ότι η ταυτότητα είναι κάτι πολύ πιο σύνθετο τόσο ως προς το περιεχόμενό της όσο και ως προς τον τρόπο με τον οποίο σχηματίζεται, προκύπτει και κατασκευάζεται από ό,τι υποδηλώνει η κοινωνική ταυτότητα (όπως ορίζεται από τα πειράματά του). Παρ' όλα αυτά, τα πειράματα έφεραν στην επιφάνεια κάποια σημαντικά ευρήματα.

Σε προηγούμενες μελέτες ο Tajfel είχε παρατηρήσει ότι οι άνθρωποι τείνουν να αντιλαμβάνονται τις διαφορές με την εξωομάδα ως μεγαλύτερες από ό,τι τις ενδοομαδικές διαφορές· επίσης, υποεκτιμούν συστηματικά τη διακύμανση στο εσωτερικό κάθε ομάδας, ενώ υπερεκτιμούν τις διαφορές μεταξύ των ομάδων (Tajfel, 1959· Tajfel & Wilkes, 1963). Οι έρευνες που χρησιμοποιούσαν το πειραματικό υπόδειγμα των ελάχιστων ομάδων (Tajfel et al., 1971) προχώρησαν ένα βήμα πιο πέρα. Σε εκείνα τα πειράματα, οι συμμετέχοντες κάθε ομάδας δεν γνώριζαν απολύτως τίποτε για την άλλη ομάδα. Δεν υπήρχε προηγούμενο ιστορικό σύγκρουσης, καμία κοινωνική αλληλεπίδραση, ούτε κάποιος ιδιαίτερος λόγος για να δράσουν ιδιοτελώς. Κι όμως οι ερευνη-

τές μπόρεσαν να δημιουργήσουν ενδοομαδική εύνοια και εξωομαδική διάκριση στηριζόμενοι σε εντελώς επουσιώδη κριτήρια, όπως το στρίψιμο ενός νομίσματος. Ο Tajfel (1978) κατέληξε στο συμπέρασμα ότι η κοινωνική ταυτότητα είναι αποτέλεσμα: (α) της κοινωνικής κατηγοριοποίησης, και (β) της κοινωνικής σύγκρισης. Υπήρχε, επίσης, ένα θεμελιώδες κίνητρο: η επιθυμία για θετική ιδιαιτερότητα ή θετική αυτοεκτίμηση. Αυτό το οποίο δείχνουν οι μελέτες που βασίζονται στις ελάχιστες ομάδες είναι ότι είμαστε επιρρεπείς σε ομαδικές κατηγοριοποιήσεις, οι οποίες εύκολα οδηγούν σε αρνητικές αξιολογήσεις όσων δεν είναι μέλη της δικής μας ομάδας.

Οι έρευνες πάνω στην ταυτότητα εκείνη την περίοδο ήταν επηρεασμένες, επίσης, από τη διάκριση του Gergen (1971) μεταξύ προσωπικής και κοινωνικής ταυτότητας. Η προσωπική ταυτότητα αναφέρεται σε αυτοπεριγραφές που αφορούν προσωπικές ιδιότητες ή αναφορές στον εαυτό σε σχέση με τους άλλους, ενώ οι κοινωνικές ταυτότητες αντιστοιχούν σε εκείνες τις ευκρινείς ομαδικές υπαγωγές που τροφοδοτούν την προσωπική ταυτότητα (Tajfel, 1981b· Tajfel & Turner, 1979, 1986). Ο Turner (1982) υποστήριξε ότι η προσωπική και η κοινωνική ταυτότητα αντιπροσωπεύουν διαφορετικά επίπεδα αυτοκατηγοριοποίησης. Οι άνθρωποι κατηγοριοποιούν τον εαυτό τους είτε ως «εγώ» (προσωπική ταυτότητα) –το κατώτερο επίπεδο– είτε ως «εμείς» (κοινωνική ταυτότητα) –σε ένα ανώτερο επίπεδο. Το ανώτερο επίπεδο μπορεί να είναι *εμείς οι άνθρωποι*, με εξωομάδα τους εξωγήινους ή τα ζώα. Η σημασία του κοινωνικού πλαισίου εντός του οποίου η κοινωνική ταυτότητα γίνεται το πιο ευκρινές μέσο διάκρισης του εαυτού από τους άλλους είναι η ουσία της **θεωρίας της αυτοκατηγοριοποίησης** (self-categorization theory – SCT) (Turner, Hogg, Oakes, Reicher, & Wetherell, 1987). Η θεωρία υποστηρίζει ότι, καθώς συναντάμε άτομα από άλλες ομάδες, αυτοτοποθετούμαστε σύμφωνα με τις ταυτοτικές ανάγκες μας που μπορεί να ποικίλλουν ανάλογα με το συγκεκριμένο κάθε φορά θέμα ή στόχο. Η μετάβαση από την προσωπική ταυτότητα προς μια συγκεκριμένη κοινωνική ταυτότητα καταλήγει στην *αποπροσωποποίηση* – έναν επαναπροσδιορισμό του εαυτού με όρους υπαγωγής στην ομάδα, όπου υιοθετούμε τους κανόνες, τις πεποιθήσεις και τη συμπεριφορά των υπόλοιπων μελών της ομάδας μας. Ωστόσο, ενώ υπήρξε ευρεία αποδοχή της θεωρίας της κοινωνικής ταυτότητας και της θεωρίας της αυτοκατηγοριοποίησης στην κοινωνική ψυχολογία, οι πολιτικοί ψυχολόγοι δεν ασπάζονταν πάντα με ενθουσιασμό το ερευνητικό παράδειγμα της κοινωνικής ταυτότητας, παρά την προφανή εφαρμογή του στην πολιτική σφαίρα. Η Huddy (2001), για παράδειγμα, ισχυρίζεται ότι η προσέγγιση είναι περιοριστική διότι απαιτεί την εξέταση των *πηγών* της ταυτότητας, οι οποίες συνήθως προϋποθέτουν μια λεπτομερή κατανόηση της ιστορίας και του πολιτισμού, καθώς και του τρόπου με τον οποίο τα ιστορικά γεγονότα γίνονται κατανοητά μέσα



σε έναν δεδομένο πολιτισμό. Υποστηρίζει, επιπλέον, ότι πρέπει να λάβουμε υπόψη τα υποκειμενικά νοήματα των ταυτοτήτων, καθώς και την επιλογή, τη σταθερότητα και την ισχύ της ταυτότητας.

## Η ΘΕΩΡΙΑ ΤΩΝ ΜΗΧΑΝΙΣΜΩΝ ΕΠΕΞΕΡΓΑΣΙΑΣ ΤΗΣ ΤΑΥΤΟΤΗΤΑΣ

Μια άλλη συνιστώσα που πρέπει οπωσδήποτε να λάβουμε υπόψη μας στη μελέτη του σχηματισμού της ταυτότητας είναι τα κίνητρα. Καθώς αναλογιζόμαστε ποιοι είμαστε, ποιοι θέλουμε να είμαστε και τι θέλουμε να πετύχουμε, πιθανότατα αναστοχαζόμαστε πάνω στο πώς αισθανόμαστε για τον εαυτό μας (αυτοεκτίμηση), πώς αλληλεπιδρούμε με τον κόσμο προκειμένου να πετύχουμε τους στόχους μας –ιδιαίτερα αν νιώθουμε ότι έχουμε τον έλεγχο της ζωής μας (αυτοαποτελεσματικότητα)– και σε ποιο βαθμό έχουμε την ανάγκη να διακρίνουμε τον εαυτό μας από τους άλλους (ιδιαιτερότητα). Αυτές είναι αναμφισβήτητα κάποιες από τις κύριες κατευθυντήριες αρχές που εμπλέκονται στις διεργασίες ταυτότητας (Breakwell, 1986). Εκτός από την αυτοεκτίμηση, την αυτοαποτελεσματικότητα και την ιδιαιτερότητα, είναι πολύ πιθανό να υπάρχουν και άλλα κίνητρα ταυτότητας, όπως η συνέχεια, το νόημα και το αίσθημα του ανήκειν (Vignoles, 2011). Η **θεωρία των μηχανισμών επεξεργασίας της ταυτότητας** (Breakwell, 1986, 1992) είναι μια θεωρία ταυτότητας, και όχι μια θεωρία ομαδικών ή διομαδικών διεργασιών. Σύμγωνα με τη βασική της αρχή, η ανάπτυξη της προσωπικής ταυτότητας είναι μια δυναμική διεργασία στην οποία η ταυτότητα θεωρείται η έκβαση μιας αλληλεπίδρασης μεταξύ χαρακτηριστικών όπως η μνήμη και η συνειδητότητα και των φυσικών και κοινωνικών δομών και διεργασιών που υπάρχουν ανά πάσα χρονική στιγμή. Η ταυτότητα αρθρώνεται μέσα από τη σκέψη, το συναίσθημα και τη δράση σε ένα πλαίσιο προσωπικών και κοινωνικών σχέσεων εξουσίας.

Η θεωρία προτείνει ότι μια ταυτότητα έχει δύο διαστάσεις. Η διάσταση του περιεχομένου περιλαμβάνει πληροφορίες για το άτομο που το καθιστούν μοναδικό, δηλαδή συστήματα στάσεων και πεποιθήσεων, συμπεριφορικά ύψη, αυτοαποδιδόμενα γνωρίσματα και υπαγωγές σε ομάδες, ενώ η διάσταση της αξίας αναφέρεται στις αξίες που συνδέονται με το καθένα από τα στοιχεία της ταυτότητας. Η ταυτότητα μπορεί, επίσης, να γίνει αντιληπτή με όρους δύο διεργασιών. Η διεργασία της αφομοίωσης-προσαρμογής αναφέρεται στην πρόσληψη νέων πληροφοριών και στην αναδιάρθρωση των υφιστάμενων δομών ταυτότητας ώστε να δεχθούν στους κόλπους τους τις νέες αυτές πληροφορίες. Η διεργασία της αξιολόγησης αποδίδει αξία στις πληροφορίες αυτές. Οι δύο διεργασίες της ταυτότητας καθοδηγούνται από τέσσε-

ρις βασικές αρχές, που καθορίζουν τις επιθυμητές τελικές καταστάσεις για τη δομή της ταυτότητας, δηλαδή την αυτοεκτίμηση, τη συνέχεια, την ιδιαιτερότητα και την αυτοαποτελεσματικότητα. Η αυτοεκτίμηση αντιπροσωπεύει την επιθυμία του ατόμου να αξιολογείται θετικά· η συνέχεια την επιθυμία για συνεπή περιγραφή του εαυτού μέσα στον χρόνο· η ιδιαιτερότητα την επιθυμία του ατόμου να είναι μοναδικό· και η αυτοαποτελεσματικότητα την προσπάθεια άσκησης ελέγχου στον καθορισμό των αποτελεσμάτων. Αυτές οι κατευθυντήριες αρχές δρουν πάντα σε ένα κοινωνικό και ιστορικό πλαίσιο.

Μια βασική επιδίωξη της θεωρίας είναι να εξηγήσει πώς οι άνθρωποι υιοθετούν διαφορετικές στρατηγικές για να αντιμετωπίσουν τις απειλούμενες ταυτότητες. Μια ταυτότητα απειλείται όταν οι «διεργασίες της ταυτότητας, η αφομοίωση-προσαρμογή και η αξιολόγηση, δεν μπορούν, για κάποιο λόγο, να βρίσκονται σε συμφωνία με τις αρχές της συνέχειας, της ιδιαιτερότητας και της αυτοεκτίμησης, οι οποίες καθοδηγούν συνήθως τη λειτουργία τους» (Breakwell, 1986, σ. 47). Μια απειλή μπορεί να είναι εξωτερική, να προέρχεται από μια αλλαγή των συνθηκών, όπως η συνταξιοδότηση ή η ανεργία, ή να πηγάζει από το εσωτερικό, για παράδειγμα, από την προσπάθεια ενός ατόμου να αλλάξει το κοινωνικό του δίκτυο. Υπάρχει μια σειρά από ενδοπροσωπικές, διαπροσωπικές και διομαδικές στρατηγικές που μπορούν να υιοθετηθούν για την αντιμετώπιση τέτοιου είδους απειλών σε βάρος της ταυτότητας, και δεδομένης της πολυπλοκότητας των πολιτικών δεσμών και των μεταβαλλόμενων ταυτοτήτων, η θεωρία των μηχανισμών επεξεργασίας της ταυτότητας μας επιτρέπει να μελετήσουμε το περιεχόμενο, την επεξεργασία και το πλαίσιο της ατομικής και της ομαδικής ταυτότητας μέσα στον χρόνο.

## ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΕΙΣ ΤΗΣ ΤΑΥΤΟΤΗΤΑΣ ΒΑΣΙΣΜΕΝΕΣ ΣΤΟΝ ΛΟΓΟ

Μια εναλλακτική προσέγγιση στη μελέτη της ταυτότητας αναδύεται από τον κοινωνικό κονστρουξιονισμό, συγκεκριμένα από τον ισχυρισμό ότι η ταυτότητα κατασκευάζεται μέσα στον λόγο και μέσω του λόγου: ότι ο εαυτός καθίσταται εμφανής μέσω θέσεων στον λόγο που υιοθετούνται (ή απορρίπτονται) κατά την κοινωνική αλληλεπίδραση. Οι λογοψυχολογικές προσεγγίσεις υποθέτουν ότι οι ταυτότητες αποτελούν κατασκευές και, επομένως, δεν υπάρχει κανένας λόγος να προσπαθούμε να βρούμε θεωρητικές περιγραφές του εαυτού ή περιεκτικές εξηγήσεις της ταυτότητας που να είναι συνεπείς ή συνεχείς στον χρόνο και στον χώρο. Η έμφαση δίνεται στον τρόπο με τον οποίο βιώνεται ο εαυτός, στον τρόπο με τον οποίο η εσωτερική ή ιδιωτική εμπειρία του εαυτού –η υποκειμενικότητα– δημιουργείται από κοινωνικές καταστάσεις. Ο Gergen (1991) περιγράφει τον σχεσιακό εαυτό ως την

«εκδήλωση μιας σχέσης» (σ. 146), κατά την οποία διάφορες αφηγήσεις του εαυτού τοποθετούνται σε έναν φυσικό ή κοινωνικό τόπο ή πλαίσιο. Πώς γίνεται η κατασκευή; Υπάρχουν δύο ανταγωνιστικές απόψεις: (α) η κατασκευή πραγματοποιείται σταδιακά από τους διαθέσιμους κοινωνικούς λόγους στο πεδίο της ταυτότητας (οι λόγοι αυτοί είναι γνωστοί ως κοινωνικοί Λόγοι με «κεφαλαίο Λ»)· ή (β) η κατασκευή ξεκινά με λογο-πρακτικές με «πεζό λ», οι οποίες καταλήγουν στις ταυτότητες που αναδύονται κατά την αλληλεπίδραση (Bamberg, Fina, & Schiffrin, 2011).

Ανάμεσα στις πολλές βασισμένες στον λόγο προσεγγίσεις που είναι διαθέσιμες στους ερευνητές, η **θεωρία της τοποθέτησης** (Davies & Harré, 1990) έχει χρησιμοποιηθεί για την επίλυση της ομαδικής σύγκρουσης. Η θεωρία ενδιαφέρεται ιδιαίτερα για τις συμβάσεις της ομιλίας και της δράσης που είναι ασταθείς, υποκειμένες σε αλλαγές ή αμφισβητούμενες. Όπως εξηγούν οι Moghaddam, Harré και Lee (2008): «Στο μεγαλύτερο μέρος της, η θεωρία της τοποθέτησης βλέπει τους ανθρώπους παγιδευμένους σε συμβάσεις λόγου, σε τρόπους κατανόησης του τι συμβαίνει γύρω τους. Οι δράσεις προσδιορίζονται από το νόημα το οποίο είχαν εκεί και τότε για τους ανθρώπους που μετείχαν σε ένα επεισόδιο» (σ. 10).

Σε κάθε κοινωνική αλληλεπίδραση, κάθε μέρος καταλαμβάνει μια διαφορετική θέση υποκειμένου, η οποία είναι ιδιαίτερα πρόδηλη σε ρόλους του τύπου γιατρός/ασθενής ή δάσκαλος/μαθητής. Και στις δύο θέσεις, το άτομο κατασκευάζεται μέσω του ρόλου και του λόγου που το περιβάλλει για παράδειγμα, ένας γιατρός μπορεί να θέσει προσωπικές ιατρικές ερωτήσεις και ένας ασθενής μπορεί να αποκριθεί αποκαλύπτοντας τις απαντήσεις σε αυτές. Τέτοιες συναντήσεις φανερώνουν ένα σύνολο άρρητων πεποιθήσεων σχετικά με το τι είναι σωστό και κατάλληλο να πούμε και να κάνουμε. Πράγματι, οι ρόλοι επισύρουν κανόνες, περιορισμούς και υποχρεώσεις στο πλαίσιο, που επιτρέπουν στους ανθρώπους να δράσουν, και προσχεδιασμένες εκφράσεις που συχνά αποτελούν αναπόσπαστο κομμάτι του ρόλου –για παράδειγμα, «Παρακαλώ, καθίστε. Πείτε μου ποιο είναι το πρόβλημα»– γίνονται ρητορικές δράσεις που τοποθετούν τους άλλους ιεραρχικά με όρους status και εξουσίας. Σε αντίθεση με άλλες προσεγγίσεις της ταυτότητας, η θεωρία της τοποθέτησης δεν ασχολείται με τα κίνητρα ή τα αίτια. Όταν τα κίνητρα εκφράζονται λεκτικά, ερμηνεύονται απλώς ως κοινωνικές πράξεις που καθιστούν τις δράσεις κατανοητές στους άλλους. Σε όλες τις κοινωνικές συναντήσεις μπορούμε να δεχθούμε, να απορρίψουμε ή να προσπαθήσουμε να επαναδιαπραγματευτούμε μια τοποθέτηση. Για παράδειγμα, έρευνες σχετικά με τους λόγους γύρω από τον καρκίνο (Willig, 2011) έχουν επισημάνει πώς η θέση του «μαχητή κατά του καρκίνου» απαιτούσε από τον ασθενή να παλεύει ενεργητικά για την κατάσταση της υγείας του, αντί να την αποδέχεται, η δε

απόρριψή της αξιολογούνταν αρνητικά από το ιατρικό προσωπικό και τους άλλους γενικότερα.

Αυτή η προσέγγιση στην κατασκευή της ταυτότητας προσφέρει μια μέθοδο για την εξερεύνηση του τι είναι δυνατό και επιτρεπτό σε κάθε δεδομένη κοινωνική συνάντηση. Τα αποδιδόμενα νοήματα θα ποικίλλουν, διότι διαφορετικά άτομα πιθανότατα θα εκλάβουν μια κατάσταση με διαφορετικούς τρόπους, και διότι διαφορετικά νοήματα μπορεί να αποδοθούν στην ίδια δράση. Σε ορισμένες περιπτώσεις μπορεί να υπάρχουν διαφορετικές –ενδεχομένως αντικρουόμενες– εξιστορήσεις. Για παράδειγμα, στις αμερικανικές προεδρικές εκλογές του 2016, ο Ντόναλντ Τραμπ χαρακτήρισε τη Χίλαρι Κλίντον «ανίκανη» και «διεφθαρμένη», βασιζόμενος στο πώς εκείνη είχε χρησιμοποιήσει τον λογαριασμό ηλεκτρονικής αλληλογραφίας της κατά τη διάρκεια της θητείας της ως υπουργού Εξωτερικών. Όταν άλλοι προσπάθησαν να κατηγορήσουν τον Τραμπ για μισογυνισμό αφότου ήρθαν στο φως της δημοσιότητας κασέτες «συνομιλιών σεξουαλικού περιεχομένου», ο Τραμπ απέρριψε τις ηχογραφίες ως ομιλίες «των αποδυτηρίων» – από αυτές που κάνει «κάθε άνδρας». Και σε μια στρατηγική ευθυγράμμισης του εαυτού του με τον «κάθε άνδρα», επικαλέστηκε μια αίσθηση συλλογικής θυματοποιημένης ταυτότητας που του επέτρεψε ουσιαστικά να ισχυριστεί: «Όχι μόνο είμαι σαν οποιονδήποτε άλλο άνδρα, αλλά έχουν αρνηθεί να σας δώσουν φωνή και εγώ θα γίνω αυτή η φωνή». Όταν αναλύουμε τις δυναμικές της τοποθέτησης, το ερώτημα είναι: Ποιος έχει την ικανότητα να τοποθετεί; Θα έχει ισχύ η αξίωση ταυτότητας; Θα αναγνωρίσει το κοινό αυτή την αξίωση και θα ταυτιστεί μαζί της;

## ΑΦΗΓΗΜΑΤΙΚΕΣ ΤΑΥΤΟΤΗΤΕΣ

Η ταυτότητα προκύπτει, επίσης, από το περιεχόμενο και τα δομικά χαρακτηριστικά των ιστοριών ζωής. Για να απαντήσουμε στην ερώτηση «ποιος είμαι;» είναι πιθανό να αντλήσουμε στοιχεία από μια αφήγηση της προσωπικής μας ζωής για να προσδώσουμε σκοπό, ενότητα και μια αίσθηση συνέχειας στην αίσθηση του εαυτού μας φέρνουμε κοντά το παρελθόν, το παρόν και το μέλλον για να μπορέσουμε να περιγράψουμε ποιοι είμαστε και πού πηγαίνουμε (McAdams, 1985, 2011). Η ιστορία ζωής καθίσταται έτσι μια αναπαράσταση της ταυτότητας, καθώς γινόμαστε η ιστορία που επιλέγουμε να αφηγηθούμε στους άλλους για τον εαυτό μας. Ανεξάρτητα από το αν είναι πολιτικός ηγέτης, θύμα τραύματος ή κάποιος που έχει εμπλακεί σε μια σύγκρουση, ο καθένας και η καθεμιά έχει μια ιστορία ζωής εντός της οποίας ερμηνεύει και αποδίδει νόημα στα γεγονότα της ζωής. Η **αφηγηματική ψυχολογία** μπορεί, ως εκ τούτου, να αποκαλύψει τις πολύπλοκες πτυχές της κατασκευής της ταυ-

τότητας, καθώς και τα πολιτισμικά νοήματα και τις στρατηγικές για την κατανόηση δύσκολων καταστάσεων ή τραυματικών γεγονότων. Το εύρος των αφηγηματικών προσεγγίσεων, ωστόσο, είναι πολύπλοκο και ποικίλο, και η καθεμία έχει το δικό της σύνολο στόχων, αξιών και υποθέσεων (για μια λεπτομερή επισκόπηση βλ. Schiff, 2017).

## ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Τι θα έπρεπε, λοιπόν, να συμπεράνουμε για την ταυτότητα και τον ρόλο της στην πολιτική; Η ταυτότητα είναι μια ισχυρή πηγή πολιτικών κινήτρων και οι απειλές σε βάρος της καταλήγουν συνήθως σε πολιτική δράση. Τι ρόλο μπορεί να παίξει η κοινωνιοψυχολογική έρευνα στη μελλοντική μελέτη της ταυτότητας; Μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, ένας σημαντικός όγκος κοινωνιοψυχολογικών ερευνών καταπιάστηκε με ερωτήματα που προέκυψαν από τη γενοκτονία και άλλα εγκλήματα πολέμου. Έκτοτε, η επιτυχία των πολιτικών ταυτότητας έχει οδηγήσει σε έναν κατακερματισμό της ταυτότητας και στη δημιουργία νέων ταυτοτήτων. Πώς πρέπει να κατανοήσουμε αυτές τις εξελίξεις; Μολονότι θεωρίες όπως η θεωρία της κοινωνικής ταυτότητας και η θεωρία της αυτοκατηγοριοποίησης είναι χρήσιμες, απαιτούν πιθανότατα μια πιο λεπτομερώς επεξεργασμένη εφαρμογή προκειμένου να μπορέσουν να εκφράσουν όλες τις λεπτές διαφοροποιήσεις των ταυτοτήτων που βρίσκονται σε εξέλιξη αυτή τη στιγμή. Είναι, συνεπώς, απαραίτητο να σκεφτούμε κριτικά αυτές τις εξελίξεις και τα ερωτήματα που εγείρουν, καθώς και να είμαστε ανοιχτοί σε θεωρητικές προσεγγίσεις από άλλους επιστημονικούς κλάδους.

Η εθνική ταυτότητα εξακολουθεί να αποτελεί την πηγή των κύριων ρηγμάτων στο πολιτικό τοπίο και οι διεθνείς συγκρούσεις συνεχίζουν να προξενούν ανθρώπινο πόνο μέσω των εκτοπισμών και της μετανάστευσης. Η μαζική μετανάστευση προσφύγων που έχει προκληθεί από αυτές τις συγκρούσεις αναμφίβολα θα δημιουργήσει πολύπλοκα ζητήματα ταυτότητας για τους μετανάστες, τις κοινότητες υποδοχής και την επόμενη γενιά. Η έρευνα μπορεί να χρειαστεί να εξετάσει το περιεχόμενο, τη δομή και τη λειτουργία των υβριδικών ταυτοτήτων εντός της διασποράς, όπου οι αφηγήσεις του τόπου και της πατρίδας είναι κεντρικές για την κατασκευή της ταυτότητας. Μπορεί να επικεντρωθεί ακόμη στον τρόπο με τον οποίο οι ομάδες αυτές αναπτύσσουν, διατηρούν και διαχειρίζονται το περιεχόμενο, τους μηχανισμούς επεξεργασίας και την επιτέλεση της **διασπορικής ταυτότητάς** τους στην εξορία. Σε άλλα μέρη του κόσμου, οι εθνικές ταυτότητες και οι δηλώσεις πίστης στο έθνος κατακερματίζονται καθώς μικρότερα έθνη και περιοχές αναζητούν πολιτική ανεξαρτησία. Και μέσα στα εγκαθιδρυμένα έθνη-κράτη, οι παραδοσιακές

θεωρήσεις της εθνικής και πολιτισμικής ταυτότητας, που άλλοτε μπορούσαν να συνεπάρουν τους ανθρώπους, ενδέχεται να αλλάζουν, να εξασθενούν, να αποδυναμώνονται ή απλώς να μην έχουν ισχύ για μια νέα πολυπολιτισμική γενιά. Σε όλο τον κόσμο η ταυτότητα παραμένει ένα αμφιλεγόμενο ζήτημα, και πρέπει να σκεφτούμε τον καλύτερο τρόπο για να μελετήσουμε τη δυναμική της σε ποικίλα πολιτικά πλαίσια.

## ΠΕΡΙΛΗΨΗ

---

- Οι κοινωνικές ταυτότητες αποτελούν πηγή κοινωνικής συνοχής αλλά και δυνητική πηγή σύγκρουσης.
- Η δράση είναι η κοινωνική έκφραση της ταυτότητας.
- Οι κοινωνικές ταυτότητες αφυπνίζονται εύκολα και αποτελούν ισχυρή πηγή πολιτικής κινητοποίησης, ιδιαίτερα όταν υπάρχουν απειλές σε βάρος τους.
- Οι ταυτότητες κατασκευάζονται μέσω του λόγου και είναι συχνά αποτέλεσμα τοποθέτησης (στον λόγο).
- Η πορεία της ζωής ως αφήγημα παίζει σημαντικό ρόλο στη διαμόρφωση μιας ενοποιημένης και συνεχούς ταυτότητας.

## ΓΛΩΣΣΑΡΙΟ

---

**αφηγηματική ψυχολογία** Ασχολείται με την εξιστορημένη φύση της ανθρώπινης εμπειρίας, ιδιαίτερα με το πώς οι άνθρωποι διαχειρίζονται την ίδια την κατανόηση της πορείας ζωής τους.

**διαθεματικότητα** Αναφέρεται στην αλληλένδετη φύση των κοινωνικών κατηγοριών όπως αυτές εφαρμόζονται σε άτομα ή σε ομάδες.

**διασπορική ταυτότητα** Η μοναδική αίσθηση εθνικής ταυτότητας που αναπτύσσει μια εξόριστη ομάδα, η οποία συχνά διαφέρει από την αίσθηση της εθνικής ταυτότητας στη χώρα καταγωγής.

**εθνικισμός** Όρος που αναφέρεται στον δεσμό, στην υπερηφάνεια και στην πίστη που απορρέουν από την ταυτότητα του ατόμου ως μέλους ενός έθνους. Μπορεί, επίσης, να αναφέρεται σε ένα πολιτικό κίνημα που επιδιώκει αυτονομία και πολιτική ανεξαρτησία.

**θεωρία της αυτοκατηγοριοποίησης** Θεωρία που υποστηρίζει ότι η ευκρίνεια των κοινωνικών ταυτοτήτων (κατηγοριοποιήσεις) αλλάζει ανάλογα με τις (ταυτοτικές) ανάγκες της κατάστασης, μειώνοντας έτσι την ευκρίνεια της προσωπικής ταυτότητας.

**θεωρία της κοινωνικής ταυτότητας** Μια θεωρία διομαδικών σχέσεων που βασίζεται στην έννοια της ευκρινούς υπαγωγής σε μια ομάδα.

**θεωρία της τοποθέτησης** Μια μέθοδος ανάλυσης που αναπτύχθηκε στο πλαίσιο της λογοψυχολογίας και εξετάζει πώς οι ταυτότητες παράγονται και επιτελούνται κατά τη διάρκεια της κοινωνικής αλληλεπίδρασης.

**θεωρία των μηχανισμών επεξεργασίας της ταυτότητας** Μια θεωρία της ταυτότητας που σκιαγραφεί ένα ολοκληρωμένο πλαίσιο για τη συλλογική εξέταση της ταυτότητας, της κοινωνικής δράσης και της κοινωνικής αλλαγής.

**κοινότοπος εθνικισμός** Μια μορφή εθνικισμού που διαφεύγει σε μεγάλο βαθμό την προσοχή μας, αλλά εντούτοις ενισχύει την εθνική ταυτότητα μέσω καθημερινών δραστηριοτήτων.

**παγκοσμιοποίηση** Μια οικονομική διεργασία ενοποίησης των εθνών που περιλαμβάνει τη ροή και την ανταλλαγή χρημάτων, αγαθών και υπηρεσιών, ιδεών, κουλτούρας, τεχνολογίας και δεδομένων.

**πολιτικές ταυτότητας** Αναφέρεται στις θέσεις, στις οπτικές, στα συμφέροντα και στις δράσεις ομάδων που μοιράζονται μια κοινή ταυτότητα και εμπειρία, και που επιθυμούν να διατηρήσουν ή να προωθήσουν τα πολιτικά συμφέροντά τους.

**πολιτική διαιρετική τομή** Όρος που χρησιμοποιεί η πολιτική επιστήμη για να αναφερθεί στις διαχωριστικές γραμμές μεταξύ ομάδων ψηφοφόρων.

**πολιτισμικός ιμπεριαλισμός** Μια μορφή επιρροής που προσπαθεί να εδραιώσει τις κυρίαρχες αξίες ενός πολιτισμού σε άλλα εδάφη. Αυτό συνήθως επιτυγχάνεται μέσω της διάδοσης προϊόντων μιας κουλτούρας – όπως, για παράδειγμα, της λογοτεχνίας, του κινηματογράφου, της μουσικής, της ψυχαγωγίας, της επιστήμης κ.λπ.

**συμβολική αλληλεπίδραση** Μια κοινωνιολογική προσέγγιση της κοινωνικής αλληλεπίδρασης, η οποία δίνει έμφαση στον εαυτό και ως αντικείμενο και ως υποκείμενο.

## ΣΥΜΠΛΗΡΩΜΑΤΙΚΕΣ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΠΡΟΤΑΣΕΙΣ

---

Billig M. (1995). *Banal nationalism*. London: Sage.

Breakwell G. M. (1986). *Coping with threatened identities*. London: Methuen.

Reicher S., & Hopkins N. (2001). *Self and nation*. London: Sage.

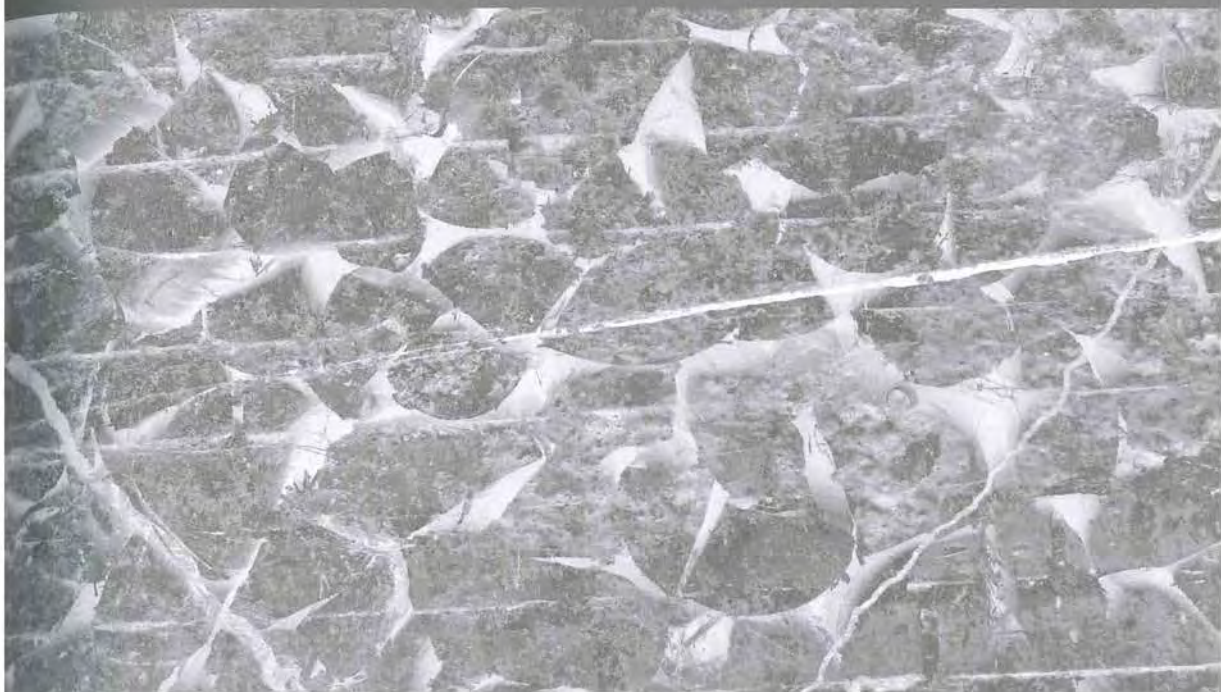
## ΕΡΩΤΗΣΕΙΣ ΓΙΑ ΟΜΑΔΙΚΗ ΣΥΖΗΤΗΣΗ

---

- Για ποιους λόγους μπορεί οι άνθρωποι να μην ξεχνούν τη σημασία της εθνικότητάς τους;
- Σε ποιο βαθμό επηρεάζει την ταυτότητα η σύγχρονη τεχνολογία;
- Ποια είναι η διαφορά μεταξύ ταύτισης με το έθνος, εθνικισμού και πατριωτισμού;
- Ποιες πολιτισμικές αξίες μπορούν να εξαχθούν σε άλλα μέρη του κόσμου μέσω της ψυχαγωγίας; Πώς μπορεί αυτό να αποτελεί απειλή για την ταυτότητα;
- Διαθέτουν τα έθνη κάποια ουσία;



# 6 Το αφηγείσθαι ως πολιτική δράση



**BRIAN SCHIFF**

## ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ ΤΟΥ ΚΕΦΑΛΑΙΟΥ

---

ΨΥΧΟΛΟΓΙΑ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΗ	177
ΟΜΙΛΙΑ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΔΡΑΣΗ	178
Η ΠΡΟΣΩΠΙΚΗ ΚΑΙ Η ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΦΥΣΗ ΤΗΣ ΑΦΗΓΗΣΗΣ	179
ΕΚΤΑΤΙΚΕΣ ΠΟΛΙΤΙΚΕΣ ΑΦΗΓΗΣΕΙΣ	180
Η ΨΥΧΑΝΑΛΥΤΙΚΗ ΚΑΙ Η ΠΡΟΣΩΠΟΛΟΓΙΚΗ ΠΑΡΑΔΟΣΗ	180
ΑΦΗΓΗΜΑΤΙΚΕΣ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΕΙΣ	181
ΑΦΗΓΗΜΑΤΙΚΗ ΕΡΜΗΝΕΥΤΙΚΗ	182
ΑΦΗΓΗΣΗ ΚΑΙ ΑΦΗΓΗΜΑΤΙΚΗ ΠΡΑΚΤΙΚΗ	183
Η ΕΝΤΑΤΙΚΗ ΘΕΑΣΗ ΠΡΟΣΩΠΩΝ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΥ ΠΛΑΙΣΙΟΥ	184
ΣΥΛΛΟΓΙΚΗ ΜΝΗΜΗ	184
ΑΠΩΘΗΣΗ	185
ΣΧΕΣΙΑΚΑ ΠΛΑΙΣΙΑ	186
ΝΟΗΜΑΤΑ ΚΑΙ ΔΡΑΣΗ	186
ΠΑΡΑΓΩΓΟΙ ΚΑΙ ΚΑΤΑΝΑΛΩΤΕΣ ΜΝΗΜΗΣ	187
ΠΑΛΑΙΣΤΙΝΙΟΙ ΚΑΙ ΠΑΛΑΙΣΤΙΝΙΕΣ ΙΣΡΑΗΛΙΝΗΣ ΠΟΛΙΤΕΙΟΤΗΤΑΣ	188
ΧΙΜΠΑ: Η ΠΡΑΓΜΑΤΙΚΗ ΙΣΤΟΡΙΑ	188
ΛΑΝΑ: ΔΙΧΑΣΜΕΝΗ ΑΝΑΜΕΣΑ ΣΤΑ ΔΥΟ	192
ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ	195
ΠΕΡΙΛΗΨΗ	196
ΓΛΩΣΣΑΡΙΟ	197
ΣΥΜΠΛΗΡΩΜΑΤΙΚΕΣ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΠΡΟΤΑΣΕΙΣ	197
ΕΡΩΤΗΣΕΙΣ ΓΙΑ ΟΜΑΔΙΚΗ ΣΥΖΗΤΗΣΗ	198

Τι είναι σε θέση να προσφέρει στην πολιτική ψυχολογία μια αφηγηματική προσέγγιση; Πώς μπορεί η σκέψη για τις προσωπικές και κοινωνικές διαδικασίες που είναι εγγενείς στην αφηγηματική ερμηνεία να μας βοηθήσει να κατανοήσουμε καλύτερα τις λειτουργίες της πολιτικής ζωής; Σκοπός αυτού του κεφαλαίου είναι να περιγράψει τη θεωρητική και πρακτική χρησιμότητα μιας αφηγηματικής οπτικής για την αντιμετώπιση των προβλημάτων της πολιτικής ψυχολογίας. Μολονότι, όπως θα υποστηρίξω, είναι τεράστια τα οφέλη που μπορούμε να αποκομίσουμε σκεπτόμενοι την πολιτική ψυχολογία ως ένα αφηγηματικό εγχείρημα, το περιγραφικό έργο που απαιτείται αποτελεί εξίσου μια πρόκληση. Πράγματι, η «αφήγηση» και η «πολιτική ψυχολογία» είναι όροι αμφιλεγόμενοι, που ορίζονται με πολλούς τρόπους και έχουν διαπερατά όρια. Ίσως αυτό να είναι το πεπρωμένο όλων των διεπιστημονικών εννοιών που ταξιθεύουν από τον έναν επιστημονικό κλάδο στον άλλο και κατά τη διαδικασία αυτή μεταφράζονται και μετασχηματίζονται (Hynvärinen, 2010).

Παρόλο που το πρόβλημα της προσέγγισης της πολιτικής ψυχολογίας από μια αφηγηματική σκοπιά είναι σύνθετο, η πρόθεσή μου δεν είναι να υποβαθμίσω τις δυσκολίες που είναι εγγενείς σε αυτή την προσπάθεια. Κάποια εννοιολογική ακρίβεια είναι απαραίτητη. Μια αφηγηματική οπτική προσφέρει στους φοιτητές και στις φοιτήτριες πολιτικής ψυχολογίας μια σύνθετη και διορατική κατανόηση της ίδιας της φύσης του πολιτικού ως ενταγμένου στον ιστό της καθημερινής ζωής και συνυφασμένου με τους κοινωνικούς και πολιτισμικούς ορίζοντες της κατασκευής νοήματος.

## ΨΥΧΟΛΟΓΙΑ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΗ

Το διεπιστημονικό ενδιαφέρον για τη συμπλοκή της ψυχολογίας και της πολιτικής έχει μακρά παράδοση, η οποία, εν πολλοίς, συστοιχείται με τις μεταβαλλόμενες κυρίαρχες ψυχολογικές θεωρίες κάθε εποχής (ψυχαναλυτική, συμπεριφορική, γνωστική, κοινωνική) και με τις επικρατούσες ερευνητικές παραδόσεις (ποιοτική και ποσοτική) (McGuire, 1993· Sullivan, Rahn, & Rudolph, 2002). Το επιστημονικό αυτό πεδίο μοιάζει να καλύπτει ό,τι έχει να κάνει με την πολιτική ζωή, συμπεριλαμβανομένων, μεταξύ άλλων, της ψυχοβιογραφικής μελέτης πολιτικών προσώπων, της πολιτικής ρητορικής και του πολιτικού λόγου, της εκλογικής συμπεριφοράς, της ειρήνης και της συμφιλίωσης, καθώς και των πολιτικών ταυτοτήτων. Οι ορισμοί της πολιτικής ψυχολογίας είναι εξίσου ευρείς. Η πολιτική ψυχολογία είναι το «πεδίο έρευνας στο σημείο όπου τέμνονται η πολιτική επιστήμη και η ψυχολογία» (Iyengar, 1993, σ. 3)· «η μελέτη των νοητικών διαδικασιών που αποτελούν τη βάση των πολιτικών κρίσεων και της λήψης αποφάσεων» (Kuklinski, 2002, σ. 2)· «η εφαρμογή

όσων είναι γνωστά για την ανθρώπινη ψυχολογία στη μελέτη της πολιτικής» (Huddy, Sears, & Levy, 2013a, 2013b, σ. 1). Η ακρίβεια χάραξης των ορίων γύρω από το πεδίο αυτό είναι αμφισβητήσιμη. Και, φυσικά, τα υπό μελέτη ζητήματα δεν παρατάσσονται ευτάκτως, ενώ τηρούνται οι διαχωριστικές γραμμές μεταξύ των διαφόρων επιστημονικών κλάδων (Iyengar, 1993).

Θα ήταν λάθος, ωστόσο, να περιχαρακώσουμε το πολιτικό αντιμετωπίζοντάς το ως ένα διακριτό είδος ανθρώπινης δράσης και να επιβάλουμε περιοριστικούς όρους στο τι συνιστά πολιτική ψυχολογία, απομειώνοντάς το σε φαινόμενα που θεωρούνται *πρόδηλα* πολιτικά. Περιορίζοντας την εστίασή μας, στενεύουμε εξίσου την κατανόησή μας για το τι σημαίνει πολιτική. Σε αυτό το πνεύμα, ο Tileagă (2013) προκρίνει μια ερμηνευτική πολιτική ψυχολογία η οποία «μπορεί να επιτύχει ένα βαθύτερο επίπεδο κατανόησης της πολιτικής συμπεριφοράς» (σ. 1)· ο ίδιος, επίσης, τάσσεται υπέρ της εξέτασης των «ιδιογραφικών πτυχών της κοινωνικής ύπαρξης» (σ. 4). Προκειμένου να καταλήξουμε σε μια πιο χρήσιμη και ρεαλιστική σκιαγράφηση της πολιτικής δράσης, πρέπει να σκεφτούμε περισσότερο «εκτατικά» τη διασταύρωση της πολιτικής με άλλες πτυχές της εμπειρίας ζωής, αλλά να λάβουμε, επιπλέον, υπόψη την «εντατική» συνδιαλλαγή μεταξύ προσωπικών και κοινωνικών συστημάτων νοημάτων.

## ΟΜΙΛΙΑ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΔΡΑΣΗ

Όπως παρατήρησε η Arendt (1958/1998),<sup>1</sup> «οσάκις διακυβεύεται η σημασία της ομιλίας, τα πράγματα γίνονται εξ ορισμού πολιτικά, γιατί η ομιλία κάνει τον άνθρωπο πολιτικό ον» (2020, σ. 37). Η Arendt επισημαίνει ότι η ομιλία, ό,τι δηλαδή εμείς θα ονομάσουμε αφηγηματική πρακτική ή πράξη της αφήγησης εντός και μέσω των κοινωνικών λειτουργιών που επιτελεί, αποτελεί το όχημα για πολιτική δράση. Θα μπορούσε να ισχυριστεί κανείς ότι η πολιτική και η αφήγηση είναι παρούσες και ενεργές στις περισσότερες, αν όχι σε όλες τις πτυχές της καθημερινής ζωής μας. Σχεδόν τα πάντα τις περισσότερες φορές είναι πολιτικά· πράγματι, είναι έτσι σε κάθε περίπτωση στην οποία αυτό που διακυβεύεται είναι το νόημα. Αν και για την Arendt: «Μπορεί να υπάρχουν [...] αλήθειες που δεν χωρούν σε λόγια», που δεν αφορούν τον άνθρωπο ως «πολιτικό ον» (2020, σσ. 37-38), όπως αφηρημένες επιστημονικές ή τεχνολογικές αλήθειες· αυτές οι αλήθειες υποσκάπτουν τον τυπικό κοινωνικό

1. Σ.τ.Μ.: Ελληνική έκδοση: Arendt, H. (2020). *Η ανθρώπινη κατάσταση* (μτφρ. Π. Γεωργίου). Αθήνα: Πατάκης. Τα αποσπάσματα και ο αριθμός των σελίδων προέρχονται από την ελληνική έκδοση.

προσανατολισμό μας, από τον έναν στον άλλο, στον πληθυντικό. Μόνο στην ενεργητική εμπλοκή τους με τους άλλους και μέσω της αφήγησης οι άνθρωποι καταλήγουν να ορίζουν νοήματα και να νοηματοδοτούν τον εαυτό τους και τον κόσμο. «Όμως οι άνθρωποι [στον πληθυντικό] ως όντα που ζουν, κινούνται και πράττουν μέσα σε αυτόν τον κόσμο, μπορούν να βιώσουν πληρότητα νοήματος μόνο επειδή μπορούν να μιλήσουν μεταξύ τους και να κατανοήσουν ο ένας τον άλλο και ο καθένας τον εαυτό του» (2020, σ. 38).

## Η ΠΡΟΣΩΠΙΚΗ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΦΥΣΗ ΤΗΣ ΑΦΗΓΗΣΗΣ

Θα μπορούσαμε να σκεφτούμε τη στενή σχέση μεταξύ πολιτικής και ψυχολογίας βλέποντας το ζήτημα αυτό διαφορετικά – ενταγμένο στις ζωές, στις αλληλεπιδράσεις και στα λόγια προσώπων που δρουν με σκοπό να εμπλακούν σε έναν κόσμο ήδη συγκροτημένο από νοήματα και να καταστήσουν αυτά τα νοήματα παρόντα στο συγκεκριμένο εδώ και τώρα. Όπως παρατηρεί η Andrews (2007):

Είμαι πεπεισμένη ότι υπάρχει μια βαθιά έννοια στην οποία το προσωπικό είναι πολιτικό και το πολιτικό είναι προσωπικό. Μέσα από τις μικρολεπτομέρειες της καθημερινής ζωής τα ανθρώπινα όντα αποκτούν πρόσβαση στους πολιτικούς απαλούς κυματισμούς και στα πολιτικά παλιρροϊκά κύματα της εποχής τους (σ. 2).

Κατά πρώτον, θα μπορούσαμε να υποστηρίξουμε ότι είναι απαραίτητη και νομιμοποιημένη μια *εκτατική* θεώρηση του πολιτικού, σύμφωνα με την οποία κάθε είδους πράξεις αφήγησης θα θεωρούνται πολιτικές δράσεις. Τα πρόσωπα, σε συγχορδία με τους γύρω τους, εμπλέκονται στην εν εξελίξει και ες αεί ανολοκλήρωτη διαδικασία παγίωσης και αποσταθεροποίησης των ερμηνειών του εαυτού και του κόσμου. Από αυτή την εκτατική οπτική γωνία, το πώς τα άτομα φτιάχνουν έναν κόσμο και το πώς ο κόσμος φτιάχνει τα άτομα αποτελούν, κατά έναν ρητό και κεντρικό τρόπο, ένα πολιτικό εγχείρημα. Επίσης, από αυτή την εκτατική οπτική γωνία, δικαίως θα μπορούσε κανείς να αναρωτηθεί: Είναι δυνατόν η αφήγηση να βρίσκεται ποτέ πραγματικά έξω ή πέρα από τη σφαίρα της πολιτικής; Ή είναι δυνατόν η πολιτική να βρίσκεται ποτέ πραγματικά έξω ή πέρα από την αφήγηση; Μοιάζουν να απαιτούν και να τρέφουν η μία την άλλη. Όταν μιλάμε για πολιτική και για αφηγήσεις, ουσιαστικά μιλάμε για τη δημιουργική διαδικασία της αμοιβαίας σύνθεσης, μιας *ποίησης* (poiesis), του εαυτού και του κόσμου (Freeman, 2010).

Κατά δεύτερον, η πράξη της αφήγησης ως πολιτική δράση απαιτεί έναν πιο *εντατικό* τρόπο θέασης της σχέσης ανάμεσα στα πρόσωπα και στον κοινωνικό κόσμο. Η αφηγηματική πρακτική βρίσκεται στο μεταίχμιο μεταξύ των

δύο αυτών επικρατειών, δεν ανήκει εξ ολοκλήρου ούτε στη μία ούτε στην άλλη, αλλά τοποθετείται στη διασταύρωσή τους. Μια παραγωγική προσέγγιση των προβλημάτων της πολιτικής ψυχολογίας θα πρέπει να είναι σε θέση να συλλάβει το προσωπικό και το κοινωνικό σε μια ενική θεωρία που θα περιλαμβάνει και τα δύο.

## ΕΚΤΑΤΙΚΕΣ ΠΟΛΙΤΙΚΕΣ ΑΦΗΓΗΣΕΙΣ

Μια εκτατική θεώρηση της πολιτικής ψυχολογίας είναι μια αφηγηματική θεώρηση, ενσωματωμένη στη ζωή και στην εμπειρία των προσώπων, ευρισκόμενη σε συνεχή αλληλεπίδραση με τους κοινωνικούς άλλους, που προσπαθούν να δώσουν ένα νόημα στον εαυτό τους, στους άλλους και στον κόσμο. Είναι όμως σημαντικό να ορίσουμε το πλαίσιο της συζήτησής μας και να διευκρινίσουμε τι ακριβώς εννοούμε με τον όρο «αφήγηση». Στις κοινωνικές επιστήμες, ο όρος «αφήγηση» χρησιμοποιείται πολύ ελεύθερα. Υιοθετώ, επίσης, μια διακριτή οπτική γωνία της αφηγηματικής ψυχολογίας που προσανατολίζει τους ερευνητές στη λειτουργία της αφηγηματικής κατασκευής νοήματος (Schiff, 2012). Τι είναι η αφηγηματική ψυχολογία; Πώς μπορεί η αφήγηση να συμβάλει στην κατανόησή μας για την πολιτική ψυχολογία;

Ένας τρόπος να απαντήσουμε στα παραπάνω ερωτήματα είναι να πούμε ότι οι ψυχολόγοι ανέκαθεν εμπλέκονταν σε κάτι συγγενές του αφηγηματικού εγχειρήματος. Ή, τουλάχιστον, ορισμένοι ψυχολόγοι έκαναν ανέκαθεν κάτι που μοιάζει με αφηγηματική ψυχολογία – και αυτό συμβαίνει εδώ και πολύ καιρό. Μπορεί να υποστηριχθεί ότι η αφηγηματική ψυχολογία έχει τις ρίζες της, αφενός, στις μακροχρόνιες παραδόσεις της έρευνας μελέτης περιπτώσεων στην ψυχανάλυση, η οποία εξέταζε αυτοβιογραφικό και κλινικό υλικό για να κατανοήσει πώς τα πρόσωπα δημιουργούν νοσηματοβριθείς συμβιβασμούς και άμυνες ενάντια σε ανεπιθύμητες εμπειρίες και σκέψεις και, αφετέρου, στην προσωπολογική παράδοση των Henry Murray, Gordon Allport και Robert White, οι οποίοι χρησιμοποίησαν την εις βάθος μελέτη προσωπικών τεκμηρίων για να κατανοήσουν την ανάπτυξη της προσωπικότητας.

## Η ΨΥΧΑΝΑΛΥΤΙΚΗ ΚΑΙ Η ΠΡΟΣΩΠΟΛΟΓΙΚΗ ΠΑΡΑΔΟΣΗ

Η ψυχαναλυτική και η προσωπολογική παράδοση αναπτύχθηκαν στις αρχές του 20ού αιώνα και έχουν έκτοτε μια συνεχή, αν και κατά κύριο λόγο περιθωριακή, παρουσία στην επιστήμη της ψυχολογίας. Ωστόσο, από τις αρχές της δεκαετίας του 1980, η ψυχολογία έχει γίνει μάρτυρας μιας έκρηξης θεωριών

και μεθόδων μελέτης που αυτοχαρακτηρίζονται ως «αφηγηματικές». Μολονότι οι προσεγγίσεις αυτές εμφανίζουν ουσιαστικές διαφορές μεταξύ τους, η εν λόγω αφηγηματική στροφή, σύμφωνα με μια διαδεδομένη άποψη, αντιπροσώπευε έναν τρόπο προσέγγισης ζητημάτων αίσθησης και νοήματος απαλλαγμένο από τους περιορισμούς που επιβάλλουν οι αναγωγικές στατιστικές μεθοδολογίες και οι μηχανιστικές θεωρίες της ανθρώπινης φύσης. Η στροφή προς μια αφηγηματική μεταφορά ήταν μια στροφή προς την ενδεδεχρή ανάλυση της διαδικασίας κατασκευής νοημάτων σε κοινωνικό και πολιτισμικό πλαίσιο (Bruner, 1990· Cohler, 1982· Sarbin, 1986).

Μία από τις βασικές διαφορές ανάμεσα στην ψυχαναλυτική και στην προσωπολογική παράδοση, πριν από τη δεκαετία του 1980, και στην τρέχουσα εστίαση στην αφήγηση, μετά τη δεκαετία του 1980, είναι η εξέχουσα θέση που αποδίδεται στις ενεργητικές συγκροτητικές ιδιότητες της αφήγησης. Πριν από τη δεκαετία του 1980, τα «προσωπικά τεκμήρια» θεωρούνταν ένας εναλλακτικός και συμπληρωματικός ως προς τις ποσοτικές προσεγγίσεις μεθοδολογικός προσανατολισμός, εντός του οποίου οι ερευνητές επικεντρώνονται εκ του σύνεγγυς στα τεκμήρια ζωής προκειμένου να κατανοήσουν πτυχές της ατομικής ανάπτυξης και της προσωπικότητας (Allport, 1962· White, 1952/1966). Από τη δεκαετία του 1980 και έπειτα, η αφήγηση προσεγγίζεται ως μια συγκροτητική διαδικασία διαμόρφωσης ταυτοτήτων και κατασκευής πραγματικοτήτων. Η διαφορά βρίσκεται ανάμεσα στην αφήγηση ως μεθοδολογία για τη διερεύνηση της προσωπικότητας ή ψυχολογικών συμπτωμάτων και στην αφήγηση ως δραστηριότητα ανάπτυξης ερμηνειών του εαυτού και του κόσμου.

## ΑΦΗΓΗΜΑΤΙΚΕΣ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΕΙΣ

---

Σήμερα η αφηγηματική ψυχολογία αποτελεί ένα πολυποίκιλο πεδίο έρευνας το οποίο είναι δύσκολο να συνοψιστεί. Σε μια επισκόπηση των ψυχολογικών και κοινωνιολογικών αφηγηματικών οπτικών, οι Smith και Sparkes (2008) υποστηρίζουν ότι οι αφηγηματικές προσεγγίσεις μπορούν να τοποθετηθούν κατά μήκος ενός συνεχούς, στο ένα άκρο του οποίου υπάρχουν προσεγγίσεις που σκιαγραφούν «πυκνά άτομα» και «ισχνές κοινωνικές σχέσεις», ενώ στο άλλο του άκρο βρίσκονται προσεγγίσεις που σκιαγραφούν «ισχνά άτομα» και «πυκνές κοινωνικές σχέσεις». Οι ίδιοι συγγραφείς περιγράφουν πέντε αντικρουόμενες οπτικές του αφηγηματικού εγχειρήματος: την ψυχοκοινωνική οπτική, τη διυποκειμενική οπτική, την οπτική των εξιστορημένων πόρων, τη διαλογική οπτική και την επιτελεστική οπτική. Η καθεμία από αυτές τις οπτικές έχει τον δικό της ορισμό για το τι είναι η αφήγηση, ποιος είναι ο σκοπός

της και πώς λειτουργεί ώστε να παράγει και να στηρίζει πτυχές της προσωπικής και της κοινωνικής ταυτότητας.

Ένας άλλος τρόπος θέασης της τρέχουσας κατάστασης στην οποία βρίσκεται η στροφή στην αφήγηση αναφέρεται στην κατάτμησή της με βάση τις παραδοσιακές οπτικές και μεθοδολογικές δεσμεύσεις της ψυχολογίας. Ωστόσο, το στοιχείο που συνέχει τα διαφορετικά μέρη αυτού του κατατμημένου πεδίου είναι η συμφωνία ότι η αφήγηση εμπλέκεται στενά στη διαδικασία κατασκευής του εαυτού και του κόσμου. Για παράδειγμα, γνωστικές προσεγγίσεις επικεντρώνονται στις γλωσσικές και νοητικές διαδικασίες πάνω στις οποίες στηρίζεται η κατασκευή της συνοχής στην πορεία του χρόνου (Habermas & Hatiboğlu, 2014). Οι υπέρμαχοι της ψυχολογίας της προσωπικότητας βλέπουν την ιστορία ζωής ως ένα επίπεδο της προσωπικότητας πάνω από χαρακτηριστικά και προσωπικές ανησυχίες, το οποίο εμπεριέχει χαρακτήρες, θέματα, εξιδανικευμένες εικόνες και ύφος, και παρέχει στο άτομο μια αίσθηση ενότητας και σκοπού (McAdams, 2001). Οι κοινωνικοί ψυχολόγοι επικεντρώνονται στις διαδικασίες αλληλεπίδρασης μέσω των οποίων πρόσωπα σε συνεργασία με άλλους ανθρώπους κατασκευάζουν συνεργατικές εξιστορήσεις για τον εαυτό και τον κόσμο (Bamberg, 2004· Georgakopoulou, 2007· Gergen, 2009b). Όσον αφορά τις μεθόδους μελέτης, η αφηγηματική οπτική είναι διαιρεμένη μεταξύ εκείνων που υιοθετούν τις κυρίαρχες προσεγγίσεις οι οποίες ανάγουν τις αφηγηματικές διαδικασίες σε μετρήσιμα δεδομένα (László, 2008) και εκείνων που υποστηρίζουν ότι η αφήγηση μελετάται καλύτερα με τη χρήση πλούσιων ποιοτικών δεδομένων από συνεντεύξεις και συνομιλίες.

Η απλουστευμένη αυτή περιγραφή αποτυπώνει μόνο έναν βαθμό της πολυπλοκότητας την οποία συναντάμε στους ψυχολόγους που χρησιμοποιούν την έννοια της αφήγησης στη δουλειά τους. Εντούτοις, αν βασιστούμε σε αυτό που κάνουν οι ψυχολόγοι την παρούσα στιγμή, θα λέγαμε ότι υπάρχουν σχεδόν τόσα διαφορετικά είδη αφηγηματικής ψυχολογίας όσοι είναι και οι αφηγηματικοί ψυχολόγοι.

## ΑΦΗΓΗΜΑΤΙΚΗ ΕΡΜΗΝΕΥΤΙΚΗ

Η οπτική που υιοθετώ στην αφηγηματική ψυχολογία τοποθετεί στο προσκήνιο και στο επίκεντρο της προσοχής τη δυναμική ερμηνευτική διαδικασία που είναι εγγενής στον τρόπο με τον οποίο τα πρόσωπα, από κοινού με άλλους, νοηματοδοτούν τον εαυτό και τον κόσμο. Από την οπτική γωνία αυτού που οι Brockmeier και Meretoja (2014) αποκαλούν **αφηγηματική ερμηνευτική**, «η υφή της αφηγηματικής κατανόησης μοιάζει με μια εν εξελίξει ροή ερμηνευτικών και αυτοερμηνευτικών πράξεων: ένα ρεύμα προσπαθειών να αποσα-



φηνιστεί τι θα μπορούσαν ενδεχομένως να σημαίνουν οι εμπειρίες, οι προθέσεις, τα συναισθήματα, οι πεποιθήσεις, οι επιθυμίες και τα άγχη τα δικά μας και των άλλων ανθρώπων» (σ. 11). Μια ερμηνευτική προσέγγιση της αφήγησης στρέφει τις ακαδημαϊκές μας προσπάθειες, δικαιολογημένα, στον ενεργητικό αλλά πάντα αβέβαιο αγώνα για νοηματοδότηση. Οι ερμηνείες φτάνουν στον νου, δοκιμάζονται, προσφέρονται στον εαυτό μας και στους άλλους, καταρρέουν και αναθεωρούνται. Η διαδικασία αυτή δεν εμπεριέχεται στο χρονικά κλασματικό στιγμιότυπο, αλλά είναι μακροχρόνια και ξετυλίγεται και εξελίσσεται σε διάλογο με τους άλλους και μέσα σε έναν αναπτυξιακό και ιστορικό χρόνο.

## ΑΦΗΓΗΣΗ ΚΑΙ ΑΦΗΓΗΜΑΤΙΚΗ ΠΡΑΚΤΙΚΗ

Η προσέγγιση της αφήγησης ως ερμηνευτικής δράσης δίνει μεγαλύτερη έμφαση στη διαδικασία ή στη λειτουργία της αφήγησης, στο τι κάνει και τι μπορεί να κάνει η αφήγηση, πέρα και πάνω από τη μορφή ή τη δομή που συγκροτεί μια αφήγηση. Από αυτή τη σκοπιά, η αφήγηση δεν είναι ένα είδος κειμένου, αλλά η πρακτική τού να επιστρατεύουμε κοινωνικούς και πολιτισμικούς πόρους (Hammack & Toolis, 2014) και να καθιστούμε τις ερμηνείες παρούσες και γνωστές (Schiff, 2012) προκειμένου να βγάλουμε άκρη με το τι σημαίνουν τα πράγματα. Παρόλο που οι γλωσσικές και τυπικές ιδιότητες της ομιλίας μπορεί να αποτελούν σημαντικές ενδείξεις για το νόημα μιας συγκεκριμένης εξιστόρησης, επικεντρώνομαι στις λεπτομέρειες του τρόπου με τον οποίο επιτυγχάνονται οι αφηγηματικές ερμηνείες και για ποιον σκοπό. Εξ ου και η προτίμησή μου για τους όρους «αφηγηματική πρακτική» ή «πράξη της αφήγησης» αντί του όρου «αφήγηση», καθώς οι δύο όροι που επιλέγω περιγράφουν τη δραστηριότητα της εμπλοκής με ερμηνείες και της διατύπωσης ερμηνειών.

Η εκτατική κίνηση είναι να συμπεριληφθούν οι «πολιτικές δράσεις» εντός του πλαισίου των «ερμηνευτικών δράσεων», με τον ισχυρισμό ότι δεν υπάρχει σαφής διαχωριστική γραμμή ανάμεσα στις πολιτικές πράξεις και σε άλλα είδη ερμηνειών που κάνουμε για τον εαυτό μας, τον κόσμο και τους άλλους. Η πολιτική δράση αποτελεί αναπόσπαστο τμήμα του τρόπου με τον οποίο τα πρόσωπα στο κοινωνικό και πολιτισμικό πεδίο κάνουν ερμηνείες, και είναι ριζωμένη σε αυτές τις καθημερινές πρακτικές. Μια αφηγηματική οπτική που είναι σε θέση να περιγράψει τις πολιτικές πράξεις στο πλαίσιο της καθημερινής κατασκευής νοήματος μπορεί να εξηγήσει καλύτερα τις διασταυρούμενες οδούς και παρόδους που παρακινούν τις επιλογές, τις πεποιθήσεις και άλλα εγχειρήματα τα οποία θα μπορούσε κανείς να χαρακτηρίσει ως *ρητά* πολιτι-

κά. Άλλωστε, τα νοήματα προέρχονται από άλλα νοήματα και οι πεπειθήσεις που κατέχουν τα πρόσωπα και οι ενέργειες που πραγματοποιούν είναι σαφώς επενδεδυμένες από άλλα είδη αυτοκατανόησης τα οποία συναντάμε στις άμεσες κοινωνικές σχέσεις μας και στο ευρύτερο πολιτισμικό πλαίσιο. Για να κατανοήσουμε τις πολιτικές πράξεις, πρέπει να τις δούμε σε ένα πιο ολιστικό πλαίσιο αναφοράς, το οποίο είναι αυτό ακριβώς που υπόσχεται μια αφηγηματική οπτική της πολιτικής ψυχολογίας.

## Η ΕΝΤΑΤΙΚΗ ΘΕΑΣΗ ΠΡΟΣΩΠΩΝ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΥ ΠΛΑΙΣΙΟΥ

Η αντίθεση μεταξύ προσώπων και κοινωνικού πλαισίου παραμένει ένα ακανθώδες ζήτημα στη θεωρία και στη μέθοδο των κοινωνικών επιστημών. Εν μέρει, το πρόβλημα αυτό είναι το αποτέλεσμα ενός επιστημονικού καταμερισμού εργασίας μεταξύ των κλάδων που ασχολούνται παραδοσιακά με τις συλλογικότητες και του ετερόκλητου συνόλου ψυχολογικών οπτικών που επικεντρώνονται στα άτομα. Πρόκειται όμως για κάτι περισσότερο από ένα ζήτημα επιστημονικών ορίων. Ακόμη και αυτοί οι διεπιστημονικοί χώροι, όπως η μελέτη της μνήμης, που θα έπρεπε να αποτελούν πεδίο συζητήσεων σχετικά με τη συμπλοκή προσώπων και κοινωνικού πλαισίου, συνιστούν στην πραγματικότητα χαρακτηριστικά παραδείγματα των δυσκολιών γεφύρωσης των επιπέδων ανάλυσης.

## ΣΥΛΛΟΓΙΚΗ ΜΝΗΜΗ

Είναι ιδιαίτερα κατατοπιστικό να ρίξουμε μια σύντομη ματιά στο πώς η βιβλιογραφία για τη συλλογική μνήμη αντιμετωπίζει τα πρόσωπα και τον κοινωνικό κόσμο. Όπως υποστηρίζει ο Olick (1999), τα θεμέλια της έννοιας της συλλογικής μνήμης, την οποία εισήγαγε ο Maurice Halbwachs, μας κληροδότησαν «μια ανεπίλυτη ένταση μεταξύ ατομικιστικών και κολεκτιβιστικών τάσεων» (σ. 334), η οποία οδηγεί σε δύο μη συγκρίσιμες έννοιες της συλλογικής μνήμης που «μοιάζουν να ανήκουν σε ριζικά διακριτές οντολογικές τάξεις» (σ. 336). Ο Olick σκιαγραφεί το πρόβλημα ως θεμελιωμένο σε δύο «ριζικά διαφορετικές έννοιες του πολιτισμού [...] μία που βλέπει τον πολιτισμό ως υποκειμενική κατηγορία νοημάτων τα οποία περιέχονται στο μυαλό των ανθρώπων, και μία που βλέπει τον πολιτισμό ως μοτίβα δημόσια διαθέσιμων συμβόλων τα οποία αντικειμενοποιούνται στην κοινωνία» (σ. 336). Με βάση αυτές τις διαφορετικές θεωρήσεις του πολιτισμού, ο Olick κάνει διάκριση ανάμεσα σε μια ατομικιστική τάση της κοινωνικής μνήμης, την οποία

αποκαλεί *συλλεγμένη* μνήμη, και μια κολεκτιβιστική τάση, την οποία αποκαλεί *συλλογική* μνήμη. Ο Olick ολοκληρώνει το επιχειρήμά του δηλώνοντας ότι ο απώτερος στόχος του είναι να συνενώσει τις δύο αυτές τάσεις. Όπως γράφει: «Δεν υπάρχει ατομική μνήμη χωρίς κοινωνική εμπειρία, ούτε υπάρχει συλλογική μνήμη αν τα άτομα δεν συμμετέχουν στη ζωή της κοινότητας» (σ. 346). Ωστόσο, δεν καταλήγει σε συγκεκριμένες προτάσεις και η διχοτομία παραμένει ανέπαφη: Πώς μπορούμε να φέρουμε τις δύο αυτές «οντολογικές τάξεις» σε διάλογο μεταξύ τους και να προχωρήσουμε πέρα από την ιδέα ότι υπάρχει μια μη αποσωματοποιημένη κοινωνική διαδικασία διακριτή από τις σκέψεις που έχουμε στο κεφάλι μας;

## ΑΠΩΘΗΣΗ

Το πρόβλημα είναι ότι οι συλλογικότητες δεν έχουν στην πραγματικότητα αναμνήσεις με την ίδια έννοια που έχουν τα άτομα, και η ορολογία αλλάζει καθώς περνάμε από το ένα επίπεδο ανάλυσης στο άλλο. Η θολή διάκριση μεταξύ ατομικών και συλλογικών αναμνήσεων αποσαφηνίζεται όταν παίρνουμε ένα συγκεκριμένο παράδειγμα, όπως η απώθηση ή το τραύμα, και το εφαρμόζουμε στην ατομική και στη συλλογική σφαίρα. Σύμφωνα με τον Kansteiner (2002), είναι βέβαιο ότι τα άτομα ξεχνούν ή απωθούν ορισμένες πτυχές του παρελθόντος τους για συγκεκριμένους λόγους. Κατά την κλασική φροϋδική διατύπωση, η απώθηση είναι μέρος της ψυχολογικής δομής του ατόμου, το οποίο, χρησιμοποιώντας ψυχολογική ενέργεια, εξωθεί στο ασυνείδητο σκέψεις που έρχονται σε αντίθεση με τις ιδέες για τον ιδανικό εαυτό ή είναι κοινωνικά μη αποδεκτές. Οι κοινωνικές ομάδες είναι πιθανό να απαγορεύσουν βιβλία ή να επιβάλουν κυρώσεις, με νομικά ή πιο ήπια μέσα, στον δημόσιο διάλογο και στην έκθεση συγκεκριμένων απόψεων ή στην υλοποίηση ορισμένων πράξεων. Από την άλλη, δεν υπάρχει παρόμοια αλληλεπίδραση μεταξύ του συνειδητού και του ασυνείδητου νου, διότι οι ομάδες δεν έχουν νου. Υπάρχουν περισσότερα από ένα είδη απώθησης και χρησιμοποιούμε τη λέξη με διαφορετική σημασία όταν περνάμε από το ατομικό στο συλλογικό. Παρότι μπορεί να είναι απολύτως δικαιολογημένο να αποκαλούμε και τις δύο πράξεις απώθηση, αυτές δεν είναι σε καμία περίπτωση ισοδύναμες, αλλά σχετίζονται μόνο μεταφορικά.

Παρότι ο όρος *απώθηση* στην ατομική απώθηση και στη συλλογική απώθηση, όπως και ο όρος *μνήμη* στην ατομική μνήμη και στη συλλογική μνήμη, έχει διακριτά νοήματα καθώς διασχίζει τα επίπεδα ανάλυσης από το άτομο στον κοινωνικό κόσμο, τα φαινόμενα που επιδιώκουν να περιγράψουν δεν είναι πλήρως διαχωρίσιμα. Αυτό που βιώνουν τα άτομα και για το οποίο μιλούν

χρησιμεύουν ως βάση για πιο αυθεντικά συλλογικές κατανοήσεις, και οι συλλογικότητες παρέχουν τα εργαλεία για να μπορέσουν τα άτομα να κατανοήσουν την εμπειρία τους. Για παράδειγμα, ένα ιστορικό γεγονός μπορεί να παραλειφθεί από τα σχολικά εγχειρίδια της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης ή να διδαχθεί με τον πιο επιφανειακό τρόπο (*συλλογική απώθηση*), εν μέρει επειδή τα άτομα που βίωσαν τα συγκεκριμένα γεγονότα τραυματίστηκαν από όσα υπέστησαν σε τέτοιο βαθμό που να μη θέλουν να μιλήσουν γι' αυτά, ούτε καν να τα σκεφτούν (*ατομική απώθηση*).

## ΣΧΕΣΙΑΚΑ ΠΛΑΙΣΙΑ

Το πρόβλημα των «δύο πολιτισμών» του Olick, το οποίο βρίσκεται στα θεμέλια της οντολογικής διαίρεσης που προτείνει, επιλύεται αποτελεσματικά με μια πιο περιεκτική και επικαιροποιημένη πολιτισμική θεωρία. Οι εμπνευσμένες από τον Βιγκότσκι και τον Μπαχτίν πολιτισμικές θεωρίες δεν εντοπίζουν κάποιον ουσιαστικό διαχωρισμό ανάμεσα στα πρόσωπα και στο κοινωνικό πλαίσιο, αλλά τοποθετούν και τα δύο συστατικά σε μια ενιαία διαδικασία αμοιβαίου προσδιορισμού (Hammack & Toolis, 2014· Holland, Lachicotte, Skinner, & Cain, 1998). Σε αντίθεση με όσα ισχυρίζεται ο Olick, δεν υπάρχει ένας πολιτισμός μέσα στο μυαλό μας και ένας πολιτισμός έξω στον κόσμο. Τα νοήματα δεν είναι αποκλειστική ιδιοκτησία των πολιτισμών ή των προσώπων, αλλά μοιράζονται έναν κοινό παρονομαστή, το ίδιο κοινό απόθεμα κειμενικών εργαλείων ή αυτό που ο Wertsch (2002) ονομάζει **σημειωτικά μέσα**. Τα πρόσωπα κινητοποιούν νοήματα μέσα σε ένα κοινωνικό πλαίσιο, σε συγκεκριμένο χρόνο και χώρο, κατά κανόνα στο πλαίσιο των καθημερινών κοινωνικών αλληλεπιδράσεων, τα δε πρόσωπα καθιστούν τα νοήματα παρόντα στην (επανα) διατύπωσή τους. Όπως έχω υποστηρίξει αλλού, η σχεσιακή πτυχή της συνάντησής μας με τα νοήματα είναι κομβικής σημασίας (Schiff, 2002). Κατά κύριο λόγο, ανακαλύπτουμε νοήματα μέσα από την επαφή μας με άλλους και τα χρησιμοποιούμε επειδή μας βοηθούν να νοηματοδοτήσουμε τον εαυτό μας και τον κόσμο. Νοήματα όμως συναντάμε και διαμέσου διαφορετικών μέσων.

## ΝΟΗΜΑΤΑ ΚΑΙ ΔΡΑΣΗ

Τα σημειωτικά μέσα είναι πρωτίστως γλωσσικά, αφηγήσεις που επιτρέπουν μια ρέουσα μεταφορά της εμπειρίας μεταξύ προσώπων ως πόρο για την κατανόηση του εαυτού και του κόσμου. Τα νοήματα ταξιδεύουν μέσω της γλώσσας – μέσω προφορικών και γραπτών αφηγηματικών πρακτικών. Εδώ

είναι που εντοπίζεται η πραγματική δράση και εδώ πρέπει να εστιάσουμε την προσοχή μας. Η πράξη της αφήγησης παρέχει ένα μέσο για την περιγραφή της «μνημονικής μεταβατικότητας» (Zerubavel, 2004), μέσω της οποίας τα νοήματα κυκλοφορούν μεταξύ των προσώπων.

Ωστόσο, τα κειμενικά εργαλεία είναι μόνο ένα μέρος της εικόνας. Τα κειμενικά εργαλεία αρθρώνονται πάντα από τουλάχιστον έναν ομιλητή και απευθύνονται σε τουλάχιστον έναν ακροατή. Στην πράξη της εξιστόρησης, τα πρόσωπα ιδιοποιούνται και χρησιμοποιούν τα κειμενικά εργαλεία μιας δεδομένης πολιτισμικής κοινότητας ακριβώς επειδή έχουν συμμετάσχει σε καταστασιακά χωροθετημένους διαλόγους, όπου τα συγκεκριμένα αυτά νοήματα συζητούνται και επιτελούνται. Ομοίως, νέα κειμενικά εργαλεία είναι πάντα πιθανό να υιοθετηθούν από τα μέλη μιας κοινωνικής ομάδας. Με άλλα λόγια, πρέπει να δώσουμε προσοχή στον τρόπο με τον οποίο η συλλογική ενθύμηση αφενός παράγεται και αφετέρου καταναλώνεται (Kansteiner, 2002· Wertsch, 2002).

## ΠΑΡΑΓΩΓΟΙ ΚΑΙ ΚΑΤΑΝΑΛΩΤΕΣ ΜΝΗΜΗΣ

---

Παρότι αυτή η διάκριση μεταξύ παραγωγών και καταναλωτών είναι χρήσιμη, όταν εξετάζουμε την καθημερινή μας ζωή, οι ρόλοι δεν είναι ποτέ εντελώς ξεκάθαροι. Όταν συμμετέχουμε σε έναν διάλογο με άλλα άτομα, ίσως ανακαλύπτουμε νέους τρόπους κατανόησης του εαυτού και του κόσμου, οπότε είμαστε καταναλωτές, αλλά παίζουμε, επίσης, έναν ενεργητικό ρόλο, καθώς ζωντανεύουμε επιτελεστικά ζηματοποιημένα νοήματα ή τα συνδυάζουμε σε νέους σχηματισμούς. Η κατανάλωση και η παραγωγή είναι αλληλεπιδρασιακές, οργανικές, δυναμικές διαδικασίες και ανατροφοδοτούν κυκλικά η μία την άλλη. Καταναλώνουμε καθώς παράγουμε και παράγουμε καθώς καταναλώνουμε. Η πρόκληση είναι να σκεφτούμε πιο περιγραφικά και ρεαλιστικά τις γραμμές που συνδέουν πρόσωπα και κοινωνικά νοήματα.

Κατά την άποψή μου, η συμπλοκή ατομικού και συλλογικού περιγράφεται καλύτερα αλλάζοντας τις μεταφορές αυτές προς χάριν μιας αφηγηματικής μεταφοράς. Και υπάρχει ένα ουσιαστικό κέρδος σε θεωρητική ακρίβεια όταν προσδιορίζουμε τα ζητήματα αυτά με αφηγηματικούς όρους. Οι πολιτικές αφηγήσεις αναδεικνύουν τον τρόπο με τον οποίο ο κοινωνικός κόσμος γίνεται κομμάτι της προσωπικής εμπειρίας και κατανόησης, καθώς και τον τρόπο με τον οποίο οι προσωπικές ερμηνείες υπερβαίνουν τα στενά μελήματα του προσώπου για να επιδράσουν σε άλλους. Δεν υπάρχει καμία μεγάλη, κυρίαρχη ή πολιτισμική αφήγηση που να διακρίνεται θεωρητικά από τη μικρότερη ιστορία ζωής. Παρότι κάποιες φορές μπορεί δικαιολογημένα να διαχωρίζουμε αυτά τα στοιχεία για να επικεντρωθούμε στο ένα ή στο άλλο, η σκέψη διαμέ-

σου των περίπλοκων μονοπατιών και των αλληλοσυσχετίσεων τους είναι αυτό που πηγαίνει την κατανόησή μας για την πολιτική ψυχολογία ένα επίπεδο παραπέρα. Η συνδιαλλαγή αυτή αποτελεί την ουσία ενός εντατικού τρόπου θέασης των προσώπων και του κοινωνικού κόσμου.

## ΠΑΛΑΙΣΤΙΝΙΟΙ ΚΑΙ ΠΑΛΑΙΣΤΙΝΙΕΣ ΙΣΡΑΗΛΙΝΗΣ ΠΟΛΙΤΕΙΟΤΗΤΑΣ

Ξεκινώντας το 2012-2013, ολοκλήρωσα 24 συνεντεύξεις με Παλαιστίνιους φοιτητές και Παλαιστίνιες φοιτήτριες, που ήταν πολίτες του ισραηλινού κράτους και φοιτούσαν στο Εβραϊκό Πανεπιστήμιο της Ιερουσαλήμ. Η ομάδα περιλάμβανε 19 γυναίκες και 5 άνδρες, μουσουλμανικού ή χριστιανικού θρησκευόμενου. Οι συνεντεύξεις είχαν σχεδιαστεί ως ένας διάλογος για τη διερεύνηση στοχασμών και ιστοριών των συμμετεχόντων και συμμετεχουσών σχετικά με την ταυτότητα – ποιοι είναι τώρα και πώς έφτασαν σε αυτές τις αυτοκατανοήσεις.

Υποστηρίζω ότι προκειμένου να κατανοήσουμε τα προβλήματα της πολιτικής ψυχολογίας, θα πρέπει να χρησιμοποιήσουμε μια αφηγηματική οπτική που: (α) εξετάζει πώς οι πολιτικές πράξεις ενσωματώνονται σε άλλους τομείς της κατασκευής νοήματος (**εκτατική υπόθεση**)· και (β) περιγράφει τις παρόδους και τις οδούς που γεφυρώνουν τις προσωπικές και τις πολιτισμικές αφηγήσεις (**εντατική υπόθεση**).

Εφαρμόζω τις δύο αυτές θέσεις στις ιστορίες ζωής της Χίμπα και της Λάνα. Και οι δύο κατάγονται από χωριά του βόρειου Ισραήλ και βρίσκονται στο τελευταίο έτος των σπουδών τους. Η Χίμπα είναι χριστιανή και η Λάνα μουσουλμάνη. Οι δύο αυτές περιπτώσεις συνηγορούν υπέρ της υπόθεσης ότι η πολιτική ταυτότητα είναι μια ενεργητική και εν εξελίξει κατασκευή, ενσωματωμένη σε μια σειρά από άλλα νοήματα, και ότι οι σχέσεις εξυπηρετούν τη χρήση νέων τρόπων κατανόησης του εαυτού και των άλλων.

## ΧΙΜΠΑ: Η ΠΡΑΓΜΑΤΙΚΗ ΙΣΤΟΡΙΑ

Η συνέντευξη με τη Χίμπα ξεκινά με μια σύντομη περιγραφή της πολυπλοκότητας της ταυτότητάς της.

Είναι ένα ερώτημα στο οποίο προσπαθώ να απαντήσω από τότε που θυμάμαι τον εαυτό μου. Και νομίζω ότι από τότε που ήρθα εδώ στην Ιερουσαλήμ, πριν από 4 χρόνια, είναι πιο ξεκάθαρο για μένα. Θεωρώ τον εαυτό μου Παλαιστίνια Αράβισ-

σα, με ισραηλινή πολιτειότητα, που ζει στο Ισραήλ. [...] Δεν άλλαξε κάτι απλώς μου έγινε πιο ξεκάθαρο. [...] Ερωτήματα που είχαν τεθεί πριν από 4 ή 5 χρόνια. Σχημάτισα μερικές απαντήσεις σε ερωτήματα όπως: «Πού ανήκω περισσότερο;» «Ποια πλευρά με αντιπροσωπεύει περισσότερο;» «Πού βλέπω τον εαυτό μου;»

Είναι αξιοσημείωτη η αξίωσή της τόσο για συνέπεια όσο και για αλλαγή (Lieblich, 1993): η Χίμπα έχει γίνει περισσότερο αυτό που ήδη ήταν. Κατά μία έννοια, η ταυτότητά της είναι θεμελιωμένη σε άλλες πτυχές της ζωής της, ιδιαίτερα στην ισχυρή ταύτισή της με την οικογένειά της. Ωστόσο, η ταυτότητα αυτή γίνεται πιο ξεκάθαρη μέσα από τις κοινωνικές σχέσεις που απέκτησε όταν «ήρθε στην Ιερουσαλήμ» και στο πανεπιστήμιο.

Μπράιαν: Αλλά είχες διαφορετική ιδέα για τον εαυτό σου πριν;

Χίμπα: [...] Δεν θα έλεγα διαφορετική ιδέα, αλλά δεν ήταν πολύ ξεκάθαρο, είναι σαν ερωτήσεις όλη την ώρα. Βλέπεις ειδήσεις, μπερδεύεσαι. Μιλάς με κόσμο, μπερδεύεσαι ακόμη περισσότερο. Αν δεις τι συμβαίνει γύρω σου, απορείς απλώς για το πού ανήκεις. Ποιος είναι ο τόπος σου; Βασικά προέρχομαι από μια οικογένεια. Ζω σήμερα σε ένα χωριό. Βρίσκεται στα βόρεια, αλλά ουσιαστικά είμαι πρόσφυγας. Ανήκω σε μια οικογένεια – δεν ξέρω αν έχετε ακούσει για το Ικρίτ; Το χωριό Ικρίτ; Εκκενώθηκε το 1948, αλλά είναι πολύ ιδιαίτερη περίπτωση γιατί μέχρι τώρα η υπόθεση παραμένει ζωντανή. Πολλοί χωρικοί εκδιώχθηκαν το 1948 και η υπόθεση δεν έχει κλείσει ακόμη. Και η οικογένειά μου εξακολουθεί να ζει την υπόθεση αυτή στο σπίτι. Είναι απλώς η παρουσία αυτού που συνέβη μέχρι και σήμερα, όπως καθόμαστε και μιλάμε μαζί.

Στα πρώτα λεπτά της συνέντευξης, η Χίμπα δηλώνει ότι βίωσε κάποια σύγχυση όσον αφορά την ταυτότητά της. Στη συνέχεια μας προσανατολίζει σε μια ιστορία. Τοποθετεί τον εαυτό της στους κόλπους της οικογένειάς της, την οικογένειά της σε ένα χωριό, και το χωριό στην ιστορία του 1948 και στις συνέπειές της. Το Ικρίτ, το πραγματικό όνομα του χωριού, χρησιμοποιείται με την άδεια της Χίμπα.

Σύμφωνα με την εξιστόρηση της Χίμπα, η υπόθεση του χωριού της βρίσκεται ακόμη υπό εκδίκαση: έφτασε στο Ανώτατο Δικαστήριο του Ισραήλ, το οποίο αποφάσισε υπέρ των δικαιωμάτων των κατοίκων του χωριού στα εδάφη τους. Επειδή όμως το χωριό βρίσκεται σε «στρατηγική» περιοχή, κοντά στα σύνορα με τον Λίβανο, ο στρατός δεν έχει επιτρέψει στους χωρικούς να επιστρέψουν σε αυτό.

Για την οικογένεια της Χίμπα και τους «Ικρίτιους», όπως τους αποκαλεί, που είναι διασκορπισμένοι σε διάφορες πόλεις και χωριά, το Ικρίτ και η ιστορία που έπληξε το χωριό είναι ακόμη παρόντα μέχρι σήμερα. Η Χίμπα απα-

ριθμεί διάφορους τρόπους με τους οποίους ως οικογένεια, κοινότητα και άτομο διατηρεί δεσμούς με το παρελθόν και την ελπίδα να επιστρέψει στο Ικρίτ. Στην οικογένεια ακούει τις αναμνήσεις των παππούδων της. Ο παππούς της συνεχίζει να μετρά τις μέρες από τότε που έφυγε από το χωριό. Ακόμη και γλωσσικά, η οικογένεια έχει διαφυλάξει τη λέξη «σπίτι» όταν αναφέρεται στο Ικρίτ, και όχι στο σημερινό, μετά το 1948, χωριό τους. Κάθε μήνα, η οικογένεια και άλλοι Ικρίτιοι πηγαίνουν στην εκκλησία του χωριού για να προσευχηθούν. Η κοινότητα διατηρεί το νεκροταφείο και έχει το νόμιμο δικαίωμα να θάβει εκεί τους νεκρούς της. Και κάθε καλοκαίρι, οι Ικρίτιοι μαζεύονται στο χωριό τους για δύο εβδομάδες, αυτό που η ίδια αποκαλεί «κατασκήνωση», όταν:

Λένε την πραγματική ιστορία τού τι συνέβη, σαν ένα ταξίδι στο χωριό. Εδώ ήταν το σχολείο. Εδώ ήταν η εκκλησία. Εδώ ήταν το σπίτι της οικογένειας Αταλλάχ, για παράδειγμα. Και τα ξέρουν όλα, παρόλο που τότε ήταν ακόμη μικρά παιδιά.

Η ιστορία του χωριού και η καταστροφή του αναβιώνουν με τον επανεποικισμό του εγκαταλελειμμένου τοπίου του χωριού. Ατομικά, η Χίμπα έχει ξεκινήσει ένα έργο μαγνητοσκόπησης και τεκμηρίωσης των ιστοριών των παππούδων της και της κοινότητας:

Δουλεύω σε ένα σχέδιο τώρα. Προσπαθώ να κάνω ένα ντοκιμαντέρ για το τι πραγματικά συνέβη. Παίρνω συνεντεύξεις από ηλικιωμένους που ζούσαν το 1948, είτε ήταν νέοι και νέες είτε παιδιά, για να ακούσω την ιστορία, γιατί πιστεύω αρκετά ότι αυτό θα με οδηγήσει στη θέση μου ή θα με κάνει να νιώσω εντάξει με το ποια είμαι, και το να προσπαθήσω να καταλάβω ποια είμαι πραγματικά σημαίνει να καταλάβω τι ακριβώς συνέβη στους παππούδες μου, στους ανθρώπους τι πραγματικά συνέβη. Θέλω να ακούσω την πραγματική ιστορία από ανθρώπους που έζησαν ό,τι συνέβη.

Το τρέχον ενδιαφέρον της Χίμπα για την καταγραφή της ιστορίας του Ικρίτ είναι μια αλλαγή κατεύθυνσης από την τρέχουσα πορεία σπουδών της στην κοινωνική εργασία. Δεν μπορούμε να ξέρουμε αν θα ολοκληρώσει το σχέδιό της. Ξεκάθαρα, όμως, πρόκειται για ένα σχέδιο που αφορά την εγγραφή της ταυτότητάς της σε μια θεμελιωμένη ιστορία. Το να μάθει «την πραγματική ιστορία» είναι η προσπάθειά της να «καταλάβ[ει] ποια πραγματικά εί[ν]αι». Πέρα από το προσωπικό ενδιαφέρον, υπάρχει, επίσης, μια προσπάθεια να κάνει αυτή την πραγματικότητα δημόσια προκειμένου να κρατήσει ζωντανή την ιστορική εμπειρία της φυγής της οικογένειάς της κατά τη διάρκεια του πολέμου του 1948, και να γνωστοποιήσει «τι πραγματικά συνέβη», «την πραγματική ιστορία». Με άλλα λόγια, η αίσθηση που έχει η Χίμπα για τον εαυτό της ως «Παλαιστίνια Αράβισσα, με ισραηλινή πολιτεϊότητα, που ζει στο



Ισραήλ» είναι θεμελιωμένη στα νοήματα της κοινωνικής εμπειρίας της στην οικογένειά της και ως Ικρίτισσας.

Θεωρώ ότι το πανεπιστήμιο βοήθησε σημαντικά τη Χίμπα να κατανοήσει τον εαυτό της και την ιστορία της. Η σχέση της με τους Άραβες φοιτητές στο πανεπιστήμιο συνέβαλε καθοριστικά στο να τονωθεί η αίσθηση εαυτού της ως «Παλαιστίνιας» και να μπορέσει να καταλάβει τον εαυτό της ως «Ικρίτισσα».

**Μπράιαν:** Άρα η κατάσταση είναι η ίδια, αλλά τώρα νιώθεις ότι μπορείς να επενδύσεις περισσότερο σε αυτή την ιδέα (Ικρίτ). Αυτό εννοείς;

**Χίμπα:** Ναι. Κουβαλάω την υπόθεση Ικρίτ μαζί μου όλη την ώρα και τίποτε δεν έχει αλλάξει. Αν και τώρα ξέρω ότι πρέπει να δουλέψω και να κάνω κάτι γι' αυτό, κι όχι απλώς να ακούω τις ιστορίες. Για παράδειγμα, αυτό το ντοκιμαντέρ – ελπίζω ότι κάποια μέρα, όταν τελειώσει, θα μπορέσω να το χρησιμοποιήσω για να κάνω κάτι πραγματικό με αυτό [...] Όταν ήρθα εδώ, είδα ανθρώπους να εργάζονται για τις υποθέσεις τους, είτε είχαν να κάνουν με την ταυτότητα είτε όχι. Και αυτό με προκάλεσε να το κάνω πραγματικό, όχι απλώς να νιώθω πόνο μέσα μου και να θυμώνω με τις καταστάσεις, να μην κρατάω τα πάντα μέσα μου, αλλά να κάνω κάτι γι' αυτό.

Η βίωση της ιστορίας του χωριού της μέσα από τις ιστορίες άλλων φοιτητών και φοιτητριών και της δράσης τους εμπνέει τη Χίμπα να δει τη δική της ιστορία υπό ένα νέο πρίσμα. Την εμπνέει να περάσει σε χειροπιαστές δράσεις. Για άλλη μία φορά, «να το κάν[ει] πραγματικό» και «να κάν[ει] κάτι γι' αυτό».

Την Ημέρα της Ανεξαρτησίας ήμουν εδώ στην Ιερουσαλήμ. Είναι ένα παράδειγμα του τι έκανα κι εγώ. Ήταν σημαντικό για μένα να κάνω κάτι εκείνη τη μέρα. Πήγα, λοιπόν, με τους φίλους μου στη Λίφτα. Γνωρίζετε τη Λίφτα; Είναι ένα χωριό κοντά στην Ιερουσαλήμ, που εγκαταλείφθηκε, επίσης, το 1948. Περάσαμε εκεί όλη τη μέρα. Ψάξαμε για τα σπίτια. Αυτά είναι σημαντικά μέρη. Νιώθεις ότι ανήκεις εκεί, γιατί εγώ είμαι από το Ικρίτ που έχει μια παρόμοια ιστορία με τη Λίφτα. Τώρα βλέπω το Ικρίτ και άλλα μέρη ακόμη και κοντά στην Ιερουσαλήμ, όχι στα σύνορα με τον Λίβανο, με ανθρώπους που είναι πρόσφυγες, όπως εμείς, από τη Λίφτα [...] Άτομα που γνώρισα εδώ στο Πανεπιστήμιο – γι' αυτούς ήταν ίσως πιο ξεκάθαρο ή καταλάβαιναν απλώς την κατάσταση όπως εγώ.

Καθώς συνδέθηκε με Άραβες φοιτητές στο πανεπιστήμιο και έγινε μάρτυρας των πράξεων και των προσπαθειών τους να κρατήσουν ζωντανή τη μνήμη των παλαιστινιακών χωριών γύρω από την Ιερουσαλήμ, η Χίμπα βλέπει το Ικρίτ ως μέρος μιας ευρύτερης εικόνας, που σχετίζεται με τους αγώνες και άλλων χωριών. Είναι ιστορίες με τις οποίες μπορεί να συνδεθεί. Μέσω της συμμετοχής της σε αραβικές ομάδες, είναι σε θέση να καταλήξει σε μια αναθεωρημένη

κατανόηση του τι είναι το Ικρίτ – και τι σημαίνει να είσαι από το Ικρίτ και, τελικά, να χρησιμοποιήσει αυτή την ενέργεια για να κατανοήσει τον εαυτό της.

## ΛΑΝΑ: ΔΙΧΑΣΜΕΝΗ ΑΝΑΜΕΣΑ ΣΤΑ ΔΥΟ

Όπως η Χίμπα, έτσι και η Λάνα αυτοπροσδιορίζεται ως Παλαιστίνια και η εμπειρία του ερχομού της στην Ιερουσαλήμ ξεκαθάρισε αυτή της την ταυτότητα. Ο ερχομός της όμως στην Ιερουσαλήμ τόνισε, επίσης, μια αίσθηση συνάφειας με την ισραηλινή κουλτούρα και με μια ιδιαίτερη εναλλακτική υποκουλτούρα της ισραηλινής νεολαίας, την οποία, χλευαστικά ίσως, η Λάνα αποκαλεί «χίπστερ». Την ώθησε, επιπλέον, να πάρει μεγαλύτερη κοινωνική απόσταση από την παλαιστινιακή νεολαία:

Αυτό είναι πολύ δύσκολο γιατί το θέμα της ταυτότητας με απασχολεί από τότε που ήρθα στην Ιερουσαλήμ. Μεγάλωσα σε ένα χωριό στον Βορρά. Επί 18 χρόνια ζούσα μόνο εκεί. Δεν είχα μετακινηθεί. Δεν είχα ζήσει, πώς να το πω, έξω από το χωριό. [...] Έπειτα ήρθα στην Ιερουσαλήμ και άρχισα να νιώθω τη σύγκρουση περισσότερο και δέθηκα πιο πολύ με την ταυτότητά μου ως Αράβισσας, ως Παλαιστίνιας. Αυτό συνέβη στο εθνικό επίπεδο. Αλλά στο κοινωνικό επίπεδο διαπίστωσα ότι μπορεί να είμαι παρίας λόγω κάποιων συμπεριφορών μου. Λόγω, δεν ξέρω, τρόπων ζωής που δεν είναι στ' αλήθεια κανόνες στις ζωές των Αράβων.

Φτάνοντας στην Ιερουσαλήμ, η Λάνα δένεται περισσότερο με μια παλαιστινιακή ταυτότητα, την οποία αποκαλεί «εθνική» της ταυτότητα, σε αντίθεση με την «κοινωνική» της ταυτότητα που είναι έξω από τους αποδεκτούς «κανόνες στις ζωές των Αράβων». Ωστόσο, δεν υπάρχει σαφής διαχωρισμός ανάμεσα στο εθνικό και στο κοινωνικό. Η ίδια αισθάνεται «παρίας» σε σχέση με την αραβική κοινωνία, δεν ταιριάζει όμως απόλυτα ούτε στον ισραηλινό εβραϊκό κόσμο. Η Λάνα συνεχίζει:

Θα έπρεπε, επίσης, να αναφέρω ότι δεν έχω φίλους από το χωριό μου. Και ακόμη και στο λύκειο συνήθως προσπαθούσα απλώς να το βουλώνω όταν συζητούσαμε για θέματα όλων των ειδών, επειδή ήξερα ότι θα μου έμενε κάποιο σημάδι αν άνοιγα το στόμα μου και έλεγα την ειλικρινή μου γνώμη. [...] Θυμάμαι μια φορά ήμουν στην προτελευταία τάξη του λυκείου και είπα ότι δεν έχω κανένα πρόβλημα να γυρίσω σπίτι και να με πάει ένα αγόρι φίλος μου με το αυτοκίνητό του. Και κάποιος είπε: «Δεν ζούμε στην Ευρώπη». Και αυτή ήταν σαν η τελευταία φορά που εγώ. Από τότε είπα. Αυτό είναι. Πρέπει να κρατάω το στόμα μου κλειστό.

Η Λάνα τονίζει την απόστασή της από τους ανθρώπους του χωριού – ακόμη και πριν από το πανεπιστήμιο. Είναι μια παράξενη θέση, να αισθάνεσαι ότι

ανήκεις σε μια ομάδα στην οποία δεν αισθάνεσαι ότι ανήκεις – ότι είσαι ένας παρίας, όπου οι ειλικρινείς απόψεις και εκφράσεις πρέπει να αποσιωπούνται. Η αναταραχή στην ταυτότητά της γίνεται ολοένα και πιο έντονη. Για άλλη μια φορά συνεχίζει:

Και ζω στην Ιερουσαλήμ εδώ και 4 χρόνια. Πέρασα, επίσης, πολλές συγκρούσεις με τον ίδιο τον εαυτό μου σχετικά με την ταυτότητά μου, με τους ανθρώπους με τους οποίους έπρεπε να κάνω παρέα. Και πάλι γίνεται ολοένα και πιο δύσκολο χρόνο με τον χρόνο γιατί. [...] Δεν ξέρω. Υπάρχει μία, πώς το λέτε; Είμαι κάπως διχασμένη ανάμεσα στα δύο. Έχω Εβραίους φίλους και έχω Άραβες φίλους. Έχω περισσότερους Εβραίους φίλους από ό,τι Άραβες φίλους. Και μερικές φορές είναι μόνο επιφανειακό ότι με τους Άραβες φίλους μου είναι πιο εύκολο να εκφραστώ γλωσσικά, καταλαβαίνετε, ίδια αργκό, ίδια πράγματα με τα οποία μεγαλώσαμε. Αλλά με τους Εβραίους φίλους μου νιώθω πιο άνετα. Δεν ξέρω, πίνουμε αλκοόλ, καπνίζουμε. Είναι κάτι περισσότερο. Αν αράζω με Εβραίους φίλους μου και πίνω, δεν με ενδιαφέρει αν κάποιος πει στιδήποτε για μένα. Αν πρόκειται όμως για Άραβες, δεν είναι πραγματικά φίλοι, ξέρετε – οι Άραβες με τους οποίους κάνω παρέα κάποιες φορές. Με προβληματίζει, αλλά ακόμη έτσι είναι. Και μερικές φορές οι Ισραηλινοί φίλοι μου με κάνουν να νιώθω ότι δεν υπάρχουν εμπόδια, δεν υπάρχουν φραγμοί ανάμεσά μας, αλλά κάποιες φορές είναι ακόμη εκεί σε ορισμένα επίπεδα.

Η Λάνα αναφέρεται σε μια επιφανειακή εγγύτητα με τους Άραβες. Περιγράφει ένα αίσθημα ότι της ασκείται κριτική από τους Άραβες φοιτητές για συμπεριφορές που απορρέουν από τον εναλλακτικό τρόπο ζωής της, τον οποίο η ίδια θεωρεί όχι μόνο φυσιολογικό αλλά και αυθεντικό κομμάτι του εαυτού της. Υπάρχει ένα πρόβλημα αυθεντικότητας: όπως λέει, οι Άραβες δεν είναι «πραγματικά» φίλοι. Εκφράζει μια βαθύτερη και πιο φυσική, όχι όμως πλήρη, οικειότητα με τους Εβραίους φίλους της.

Η Λάνα, ωστόσο, δεν αισθάνεται ότι «ανήκει 100%». Υπάρχουν εμπειρίες στις σχέσεις της με τους Ισραηλινούς Εβραίους που δεν της επιτρέπουν να ενταχθεί πλήρως και να αφομοιωθεί. Τις χαρακτηρίζει εμπόδια ή φραγμούς. Για παράδειγμα, χωρίζει με τον Εβραίο φίλο της επειδή συνειδητοποιεί ότι «το κάνει μόνο και μόνο επειδή είναι κουλ να έχεις κορίτσι Αράβισσα». Η Λάνα ανησυχεί μήπως οι άλλοι την αντιμετωπίζουν ως ένα είδος ή έναν τύπο ατόμου, ένα στερεότυπο. Με άλλα λόγια, δεν ανήκει πραγματικά.

Επειδή η σχέση της Λάνα με τους Ισραηλινούς Εβραίους είναι τόσο στενή και η ίδια είναι ικανή να αναμειγνύεται μαζί τους τόσο απρόσκοπτα, τα εμπόδια είναι σχεδόν ανεπαίσθητα. Αργότερα στη συνέντευξη λέει:

Όταν κάνω παρέα με ανθρώπους που αγαπώ, αυτούς τους ανθρώπους, αλλά γνωρίζω, επίσης, ότι ήταν στον στρατό. Και, επιπλέον, με διαλύει μέσα μου γιατί αυτό,

δεν ξέρω, αυτό το υπέροχο κορίτσι με το οποίο κάνω παρέα. Ήταν παλιά. Δεν ξέρω [...] σε ένα σημείο ελέγχου ή κάτι τέτοιο. Βασάνιζε. Μπορεί να μην το ξέρω με σιγουριά αυτό, αλλά ίσως να βασάνιζε κάποιους. Δεν ξέρω, κάποιους ανθρώπους στους οποίους ανήκω. Και αυτό δεν έχει να κάνει με τον εθνικό προσδιορισμό μου, διότι ξέρω ποιος είναι ο προσδιορισμός μου [...] Αλλά αυτές οι καθημερινές εμπειρίες, αυτά τα μικροσκοπικά πράγματα.

Με όλη την πολυπλοκότητα της ταυτότητάς της, το ερώτημα είναι: Μπορεί η Λάνα να είναι αυθεντικά ο αληθινός της εαυτός; Η ίδια δεν νιώθει ότι ανήκει πλήρως σε κανέναν κόσμο. Αισθάνεται άνετα με τους ελεύθερα σκεπτόμενους αριστερίζοντες Εβραίους φίλους της και έχει μια επιθυμία να ανήκει στον κόσμο τους. Υπάρχουν όμως φραγμοί. Από την παλαιστινιακή πλευρά, η Λάνα αισθάνεται απόμακρη από την αραβική νεολαία στο πανεπιστήμιο. Αμφισβητεί τα κίνητρά τους στους δικούς τους ρόλους και στις δικές τους ταυτότητες, ακόμη και όσον αφορά τους Άραβες χίπστερ. «Ο καθένας από αυτούς θα γυρίσει πίσω στο χωριό του, θα παντρευτεί ένα κορίτσι που του έχει διαλέξει η μητέρα του». Η δέσμευσή τους στον ελεύθερο τρόπο ζωής του «χίπστερ» είναι μόνο προσωρινή και τεχνητή.

Η Λάνα έχει διαμορφώσει αυτό που αποκαλώ ταυτότητα «της Ιερουσαλήμ», η οποία συνδέεται σε μεγάλο βαθμό με τον χίπστερ τρόπο ζωής και, κυρίως, με την παρέα των Ισραηλινών Εβραίων. Είναι όμως δύσκολο για την ίδια να διατηρήσει αυτή την ταυτότητα της Ιερουσαλήμ σε όλες τις καταστάσεις – είναι δύσκολο να διατηρήσει το ποια είναι στην Ιερουσαλήμ όταν επιστρέφει στο χωριό με την οικογένειά της.

Αυτή η έλλειψη συνέπειας έχει ένα συναισθηματικό κόστος. Η μητέρα της την αποκαλεί «ελεύθερο πνεύμα» και θρηνεί που έχει μια κόρη σαν αυτή. Η Λάνα γνωρίζει ότι οι γονείς της «δεν είναι στ' αλήθεια ικανοποιημένοι από τον τρόπο με τον οποίο έχ(ει) επιλέξει να ζ(ει) τη ζωή (της)». Το γεγονός ότι δεν μπορεί να αλληλεπιδράσει ανοιχτά με τους γονείς της, όπως οι Εβραίοι φίλοι της, «της ραγίζει την καρδιά».

Αφηγείται μια αποκαλυπτική ιστορία για το πώς τρύπησε τη μύτη της και γιατί έβγαλε τελικά το σκουλαρίκι της.

Πριν από δύο μήνες έκανα ένα πέρσινγκ εδώ. Και κράτησε μόνο έναν μήνα, γιατί μετά πήγα σπίτι και ακολούθησε Ολοκαύτωμα όταν είδαν το πέρσινγκ. Και ο πατέρας μου το μόνο που μου είπε ήταν: «Υπάρχουν πράγματα που δεν είναι αποδεκτά. Στην Ιερουσαλήμ κάνε ό,τι θέλεις, αρκεί να μη μας επηρεάζει. Δεν σε ρωτώ ποτέ τι κάνεις εκεί. Όταν όμως έρχεσαι να μας επισκεφθείς ή να μείνεις ή στιδήποτε άλλο, θα πρέπει να σέβεσαι αυτόν τον τόπο και τους κανόνες του τόπου αυτού». Εγώ προσπάθησα να υπερασπιστώ τον εαυτό μου και είπα πως νιώθω ότι φέτος έχω συνειδητοποιήσει περισσότερο τα πράγματα, ότι ωριμάζω και ότι μελε-

τάω περισσότερο. Εκείνος τότε είπε: «Τα ξέρω, τα ξέρω όλα αυτά. Υπάρχουν όμως κάποια πράγματα που δεν είναι αποδεκτά».

Η χρήση της λέξης «Ολοκαύτωμα» είναι σοκαριστική. Δεν διαβάζω τη λέξη ως ένα είδος πολιτικής δήλωσης από τη Λάνα, αλλά ως μια προσπάθειά της να περιγράψει την ένταση της αντίδρασης του πατέρα της. Παρόλο που η ίδια κάνει ό,τι είναι δυνατόν για να κρατήσει χωριστούς τους κόσμους της Ιερουσαλήμ και του χωριού της, αυτοί εισβάλλουν ο ένας στον άλλο. Η ταυτότητα της Ιερουσαλήμ της Λάνα δεν είναι τόσο ελεύθερη όσο φαίνεται, αλλά βρίσκεται «αγκυροβολημένη», έστω και εν μέρει, στο χωριό και στη σχέση της με την οικογένειά της.

## ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Ανέπτυξα το επιχείρημα ότι η προσέγγιση της αφηγηματικής πρακτικής ως πολιτικής δράσης παρέχει έναν τρόπο να κατανοηθούν οι πολιτικές δράσεις ως ερμηνευτικές πρακτικές ενσωματωμένες στην εμπειρία ζωής των προσώπων και στο πλαίσιο των κοινωνικών σχέσεων και του πολιτισμικού κόσμου. Οι πολιτικές δράσεις δεν έχουν περιορισμένο εύρος, αλλά εμπλέκουν μια ποικιλία συναφών τρόπων σκέψης για τον εαυτό και τον κόσμο. Ακόμη, νέες κατασκευές συναντιούνται στο παρόν, με τη βοήθεια των τρεχουσών κοινωνικών σχέσεων, και διαβάζονται προς τα πίσω για να διαμορφώσουν μια ταυτότητα.

Η αίσθηση της Χίμπα για τον εαυτό της ως Παλαιστίνιας και Ικρίτισσας βασίζεται στο σύστημα αξιών που έχει κληρονομήσει από την παιδική της ηλικία. Από την άλλη πλευρά, οι σχέσεις που ανέπτυξε με την πολιτικά ενεργή αραβική νεολαία στο Εβραϊκό Πανεπιστήμιο της άνοιξαν νέους δρόμους ποιητικής της ταυτότητας ως μέρους του ευρύτερου σχεδίου διαφύλαξης της πραγματικότητας του παρελθόντος. Υπάρχει μια αντιστροφή της χρονικής προοπτικής, η Χίμπα τώρα βλέπει τον αγώνα της οικογένειάς της και του χωριού της μέσα από τα μάτια της τρέχουσας κοινωνικής ομάδας της και χρησιμοποιεί τις εννοιακές ιδέες τους για να κατανοήσει τις συνθήκες της δικής της ζωής και την ανάγκη για δράση.

Η περίπλοκη και αντικρουόμενη αίσθηση ταυτότητας της Λάνα εδράζεται στην αναζήτησή της για έναν αυθεντικό και εναλλακτικό τρόπο ύπαρξης που είναι ξένος και αντίθετος με αυτόν της οικογένειάς της και του μουσουλμανικού χωριού στο οποίο μεγάλωσε. Η ατελής εγγύτητα της Λάνα με την ισραηλινή εβραϊκή νεολαία και η απόστασή της από τους Άραβες συνεπάγονται ένα αίσθημα ύπαρξης «ανάμεσα» στον κόσμο της Παλαιστίνης και σε αυτόν του Ισραήλ. Παρόλο που η Λάνα είναι ξεκάθαρα Παλαιστίνια, γίνεται πιο «κανονικοποιημένη» (η λέξη είναι δική της) στην κυρίαρχη ισραηλινή κουλτούρα.

Η αφομοίωσή της ελέγχεται μέσα από λεπτές επιπλήξεις τις οποίες διατυπώνουν οι Ισραηλινοί Εβραίοι, και οι οποίες φαίνεται ότι εγείρουν φραγμούς στην πλήρη υπαγωγή της στην ομάδα τους. Επίσης, η σχέση της με τους γονείς της φαίνεται να της προσφέρει ένα είδος άγκυρας. Πράγματι, είναι δύσκολο να φανταστούμε τη Λάνα να παραιτείται από την παλαιστινιακή ταυτότητά της χωρίς να προδώσει εντελώς και τους γονείς της.

Η Χίμπα και η Λάνα παρουσιάζουν δύο διαφορετικούς τρόπους εξιστόρησης των προκλήσεων του να είσαι Παλαιστίνιος στο Ισραήλ. Ωστόσο, και στις δύο ιστορίες ζωής βλέπουμε τον τρόπο με τον οποίο η πολιτική ταυτότητα είναι ταυτόχρονα εκτατική, μέρος της ευρύτερης ζωής του προσώπου, και εντατική, καθώς τα πρόσωπα κινητοποιούν και ιδιοποιούνται πολιτισμικά νοήματα μέσω των άμεσων κοινωνικών σχέσεών τους.

## ΠΕΡΙΛΗΨΗ

- Δυσανεστημένοι με τους περιορισμούς των στατιστικών μεθόδων ανάλυσης και των μηχανιστικών θεωριών, κατά τις δεκαετίες του 1980 και του 1990 οι ψυχολόγοι στράφηκαν στην αφήγηση ως έναν τρόπο κατανόησης της νοηματοδότησης σε κοινωνικό και πολιτισμικό πλαίσιο.
- Η αφηγηματική θεωρία και έρευνα για την κοινωνική και πολιτική δράση παρέχει μια πλούσια και σύνθετη κατανόηση των κοινωνικών διαδικασιών.
- Επί του παρόντος, η αφηγηματική ψυχολογία είναι ένα ποικιλόμορφο και κατακερματισμένο πεδίο έρευνας, ανάλογα εν πολλοίς με το ποιο παραδοσιακό ρεύμα ψυχολογίας υιοθετείται (ψυχολογία προσωπικότητας, γνωστική, κοινωνική, κλινική κ.λπ.).
- Χρειάζεται να αναπτύξουμε μια θεωρία της αφηγηματικής πρακτικής ως πολιτικής δράσης, η οποία θα κινητοποιεί κοινωνικοπολιτισμικούς πόρους και θα καθιστά παρούσες ερμηνείες του εαυτού, των άλλων και του κόσμου.
- Η αφηγηματική πράξη είναι η πρωταρχική μορφή πολιτικής δράσης. Οι αφηγήσεις απευθύνονται πάντα σε άλλους, στο πλαίσιο μιας κοινωνικής συνάντησης, ενός διαλόγου, και έχουν ως αποτέλεσμα την εκ νέου επεξεργασία κοινωνικο-πολιτισμικών πόρων και, δυνητικά, τη δημιουργία νέων συστημάτων νοήματος για μελλοντική χρήση.
- Ένα παράδειγμα αφηγηματικής έρευνας στο πλαίσιο της πολιτικής ψυχολογίας θα μπορούσαν να είναι οι «ιστορίες ταυτότητας» των Παλαιστινίων πολιτών του Ισραήλ.

## ΓΛΩΣΣΑΡΙΟ

- αφηγηματική ερμηνευτική** Μια οπτική της αφήγησης, που δίνει έμφαση στις ερμηνευτικές πτυχές της αφήγησης ως ενός εγχειρήματος κατανόησης του εαυτού, των άλλων και του κόσμου.
- εκτατική υπόθεση** Η θέση ότι οι πολιτικές πράξεις είναι μια μορφή αφηγηματικής πράξης και ότι δεν υπάρχουν σαφείς γραμμές οι οποίες να διαχωρίζουν τις πολιτικές δράσεις από άλλα είδη ερμηνείας που κάνουν τα άτομα για τον εαυτό τους, τον κόσμο και τους άλλους.
- εντατική υπόθεση** Η θέση ότι το άτομο και ο κοινωνικός κόσμος είναι αμοιβαία εξαρτώμενοι και βρίσκονται πάντοτε σε συνεχή αλληλεπίδραση και συνδιαλλαγή. Μια παραγωγική προσέγγιση της πολιτικής ψυχολογίας θα πρέπει να είναι σε θέση να συλλαμβάνει το προσωπικό και το κοινωνικό σε μια ενιαία θεωρία που να περιλαμβάνει και τα δύο.
- ποίηση** Ένας όρος που περικλείει την ιδέα ότι η αφηγηματική ερμηνεία είναι μια μορφή ποιητικής δραστηριότητας στην οποία τα άτομα νοηματοδοτούν την εμπειρία και τον κόσμο για να «φτιάξουν» τη ζωή και τον εαυτό τους.
- σημειωτικά μέσα** Αναφέρονται σε πόρους, κυρίως γλωσσικούς και αφηγηματικούς, που καθιστούν δυνατή μια ρέουσα μεταβίβαση της εμπειρίας, μεταξύ ατόμων, ως ενός οχήματος για την κατανόηση του εαυτού και του κόσμου.

## ΣΥΜΠΛΗΡΩΜΑΤΙΚΕΣ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΠΡΟΤΑΣΕΙΣ

- Andrews M. (2007). *Shaping history: Narratives of political change*. New York: Cambridge University Press.
- Arendt H. (1998). *The human condition* (2nd ed.). Chicago: The University of Chicago Press (πρώτη έκδοση 1958).
- Schiff B. (2002). Talking about identity: Arab students at the Hebrew University. *Ethos*, 30(3), 273-304.
- Schiff B. (2017). *A new narrative for psychology*. New York: Oxford University Press. (Ο τόμος αυτός σκιαγραφεί την προβληματική, την ιστορία, τη θεωρία και τις μεθόδους της αφηγηματικής ψυχολογίας.)
- Tileagă C. (2013). *Political psychology: Critical perspectives*. Cambridge, UK: Cambridge University Press.

## ΕΡΩΤΗΣΕΙΣ ΓΙΑ ΟΜΑΔΙΚΗ ΣΥΖΗΤΗΣΗ

---

- Πώς θα μπορούσε να υποστηριχθεί ότι οι λογοδοτήσεις της Χίμπα και της Λάνα για την ταυτότητά τους είναι αληθινά «πολιτικές»;
- Ποιο είναι το καθεστώς εγκυρότητας των ιδεών που αποκτώνται μέσω μιας αφηγηματικής προσέγγισης; Πώς συγκρίνεται αυτό με τις ποσοτικές μεθόδους που μετρούν μεταβλητές;
- Εφόσον προσπαθούμε να κατανοήσουμε τους ανθρώπους σε ένα πολιτικό πλαίσιο, γιατί οι ερευνητές είναι τόσο προσκολλημένοι στους αριθμούς, στα μεγάλα δεδομένα και στους στατιστικούς ελέγχους; Για ποιο λόγο θεωρείται ότι οι αριθμοί είναι πιο κοντά στην πραγματικότητα από ό,τι οι λέξεις, η ομιλία ή το κείμενο;
- Τι προσφέρει μια αφηγηματική προσέγγιση της πολιτικής ψυχολογίας στην κοινωνική έρευνα;
- Πώς μπορεί να χρησιμοποιηθεί μια αφηγηματική προσέγγιση σε άλλα πολιτικά πλαίσια;



**7** Συνδέοντας  
τον κοινωνικό αποκλεισμό  
και την ικανότητα δράσης:  
ο ρόλος της κοινωνικής  
τάξης



**SARAH JAY, ORLA MULDOON  
& CAROLINE HOWARTH**

## ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ ΤΟΥ ΚΕΦΑΛΑΙΟΥ

---

- Η ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΤΑΞΗ ΕΧΕΙ ΣΗΜΑΣΙΑ 201
- ΤΟ ΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ 204
- ΤΟ ΠΡΕΚΑΡΙΑΤΟ 205
- ΚΑΠΙΤΑΛΙΣΤΙΚΗ ΑΝΑΔΙΑΡΘΡΩΣΗ ΚΑΙ ΦΤΩΧΕΙΑ 206
- ΣΤΙΓΜΑ 207
- ΣΥΛΛΟΓΙΚΕΣ ΤΑΥΤΟΤΗΤΕΣ 208
- Η ΕΞΑΤΟΜΙΚΕΥΣΗ ΤΗΣ ΤΑΞΗΣ 209
- ΙΚΑΝΟΤΗΤΑ ΔΡΑΣΗΣ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΤΑΞΗ 211
- ΚΟΙΝΩΝΙΚΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ 212
- ΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΗ ΑΣΥΜΒΑΤΟΤΗΤΑ ΣΤΗΝ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ 213
- ΑΠΕΙΛΕΣ ΣΕ ΒΑΡΟΣ ΤΗΣ ΤΑΥΤΟΤΗΤΑΣ 214
- Η ΜΕΤΑΔΟΣΗ ΤΟΥ ΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΟΥ ΚΕΦΑΛΑΙΟΥ 214
- ΕΠΙΠΤΩΣΕΙΣ ΓΙΑ ΜΙΑ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΨΥΧΟΛΟΓΙΑ  
ΤΟΥ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΥ ΑΠΟΚΛΕΙΣΜΟΥ 215
- ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ 217
- ΠΕΡΙΛΗΨΗ 218
- ΓΛΩΣΣΑΡΙΟ 219
- ΣΥΜΠΛΗΡΩΜΑΤΙΚΕΣ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΠΡΟΤΑΣΕΙΣ 220
- ΕΡΩΤΗΣΕΙΣ ΓΙΑ ΟΜΑΔΙΚΗ ΣΥΖΗΤΗΣΗ 220

Το κεφάλαιο αυτό μελετά τον κοινωνικό αποκλεισμό όπως εκφράζεται μέσω συγκεκριμένων ανισοτήτων βασισμένων στην κοινωνική τάξη και όπως βιώνεται από τις εργατικές τάξεις σε μια σειρά από διαστάσεις, στις οποίες συμπεριλαμβάνονται η υλική κατανάλωση και η συσσώρευση πόρων, το μορφωτικό επίπεδο, η καλά αμειβόμενη εργασία και η κοινωνική εμπλοκή (Thompson, Russell, & Simmons, 2014). Αυτός ο τρόπος προσέγγισης του κοινωνικού αποκλεισμού έρχεται σε αντίθεση με πολλές κοινωνιοψυχολογικές έρευνες που μελετούν τον κοινωνικό αποκλεισμό εστιάζοντας την προσοχή τους στις ψυχολογικές διαδικασίες, στους διαμεσολαβητικούς παράγοντες και στις συνέπειες του αποκλεισμού και της απομόνωσης στο διαπροσωπικό επίπεδο, όταν τα άτομα βιώνουν αποκλεισμό από μια συγκεκριμένη ομάδα (π.χ. Abrams, Hogg, & Marques, 2004). Θα διερευνήσουμε, επίσης, τη σύνδεση ανάμεσα στον κοινωνικό αποκλεισμό και στην ικανότητα δράσης, χρησιμοποιώντας ποιοτικά δεδομένα για να δείξουμε πώς η δομική ανισότητα και το πολιτισμικό πλαίσιο διαμορφώνουν τα μοντέλα ικανότητας δράσης που είναι διαθέσιμα και κανονιστικά σε διαφορετικά ταξικά πλαίσια (Stephens, Fryberg, & Markus, 2012). Παρόλο που τα επιχειρήματα και τα εμπειρικά δεδομένα σε αυτό το κεφάλαιο βασίζονται, σε μεγάλο βαθμό, σε μελέτες που διεξήχθησαν στο Ηνωμένο Βασίλειο και στην Ιρλανδία, οι ίδιες αρχές πιθανότατα μπορούν να εφαρμοστούν και σε άλλα κοινωνικά και πολιτισμικά περιβάλλοντα.

## Η ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΤΑΞΗ ΕΧΕΙ ΣΗΜΑΣΙΑ

Η ψυχολογία παρουσιάζει συχνά την **ικανότητα δράσης** ως ένα ατομικό γνώρισμα – για παράδειγμα, με όρους πεποιθήσεων **αυτοαποτελεσματικότητας**, που μπορούν να θεωρηθούν κεντρικής σημασίας για την ανθρώπινη ικανότητα δράσης (Bandura, 2006). Πράγματι, οι κοινωνικοί και πολιτικοί ψυχολόγοι δεν έχουν εστιάσει την ερευνητική προσοχή τους τόσο στις συνέπειες της κοινωνικής τάξης, όσο σε άλλα συστήματα παραγωγής ανισότητας. Αναγνωρίζοντας αυτό το κενό, έχουν εκφραστεί πολλές εκκλήσεις για δράση (Lott & Bullock, 2001· Ostrove & Cole, 2003· Williams, 2009), η Αμερικανική Ψυχολογική Εταιρεία, μάλιστα, δημιούργησε μια ομάδα εργασίας για τη διερεύνηση των συνεπειών της φτώχειας και δημοσίευσε μια έκθεση με θέμα την κοινωνικοοικονομική κατάσταση (Saegert et al., 2007).

Θα ήταν ανακριβές, ωστόσο, να υποστηρίξουμε ότι δεν έχει υπάρξει καμία οξυδερκής απόπειρα ψυχολογικής θεωρητικοποίησης ή έρευνας σχετικά με την κοινωνική τάξη ή τις συνέπειες του οικονομικού πλεονεκτήματος ή μειονεκτήματος. Για παράδειγμα, ορισμένοι πολιτισμικοί ψυχολόγοι στις ΗΠΑ υποστηρίζουν ότι για την κατανόηση της κοινωνικής τάξης είναι απα-

ραϊτήη μια κοινωνικοπολιτισμική οπτική. Καταδεικνύουν ότι ο *ατομικισμός* και η *ανεξαρτησία*, που τόσο αξία έχουν στη δυτική κουλτούρα, αποτελούν προϊόν της εμπειρίας και των πόρων της μεσαίας τάξης (Markus & Kitayama, 2010· Stephens, Fryberg et al., 2012· Stephens, Hamedani, & Destin, 2014). Ομοίως, η «επιλογή» ποικίλλει ως προς το νόημά της, ανάλογα με το ποιος έχει πρόσβαση στους πόρους (Stephens, Markus, & Townsend, 2007). Οι κοινωνικοί ψυχολόγοι δείχνουν, επίσης, πώς η θέση στην ιεραρχία, οι πόροι και η κουλτούρα στη μεσαία και στην εργατική τάξη δημιουργούν μια διαφορετική εμπειρία ζωής με όρους αίσθησης ελέγχου, γενναιοδωρίας, ουσιοκρατίας και κρίσης των άλλων (Kraus & Keltner, 2013· Kraus, Piff, & Keltner, 2009, 2011· Kraus, Tan, & Tannenbaum, 2013· Piff, Kraus, Côté, Cheng, & Keltner, 2010· Piff, Stancato, Côté, Mendoza-Denton, & Keltner, 2012). Έχουν, επιπλέον, πραγματοποιηθεί κάποιες έρευνες σχετικά με τον αντίκτυπο της κοινωνικής τάξης στην εκπαίδευση με όρους του ανήκειν (Ostrove & Long, 2007), της απειλής του στερεοτύπου (Croizet & Claire, 1998· Croizet, Desert, Dutrevis, & Leyens, 2001· Spencer & Castano, 2007), της κοινωνικής ταυτότητας (Iyer, Jetten, Tsivrikos, Postmes, & Haslam, 2009) και της στέρησης περιουσίας και προνομίων (Fine & Ruglis, 2009). Η Lott (2002) διερευνά το φαινόμενο των ταξικών διακρίσεων και επισημαίνει ότι είναι ανάγκη να εξεταστούν οι τρόποι με τους οποίους οι ψυχολόγοι και η ψυχολογία συνεργούν στον αποκλεισμό των φτωχών με το να μη δίνουν παρά μόνο ελάχιστη προσοχή στην κοινωνική τάξη.

Τα ζητήματα που σχετίζονται με την κοινωνική τάξη απαιτούν πειστικά να ασχοληθούμε μαζί τους, καθώς τα τελευταία χρόνια έχει καταδειχθεί ότι σε όλο τον καπιταλιστικό ανεπτυγμένο κόσμο τα επίπεδα εισοδηματικής ανισότητας επανέρχονται σε εκείνα που ίσχυαν έναν αιώνα πριν (Piketty & Goldhammer, 2014). Από τη δεκαετία του 1980, το εισόδημα του πλουσιότερου 1% του πληθυσμού έχει αυξηθεί με πολύ ταχύτερο ρυθμό από ό,τι το εισόδημα του υπόλοιπου 99%. Αυτό σημαίνει ότι ο πλούτος έχει για άλλη μια φορά συγκεντρωθεί στα χέρια λίγων, ενώ εκατομμύρια άνθρωποι, η πλειονότητα των οποίων είναι εργαζόμενοι και εργαζόμενες, ζουν σε συνθήκες φτώχειας (Cribb, Hood, Joyce, & Phillips, 2013). Ταυτόχρονα, υπήρξε μια έντονη αντιπαράθεση μεταξύ κοινωνικών επιστημόνων και πολιτικών για τη σημασία της κοινωνικής τάξης στην προσπάθεια κατανόησης και ανάλυσης της τρέχουσας ανισότητας (Pakulski & Waters, 1996). Πράγματι, ο κοινός λόγος υποθέτει συχνά ότι οι κοινωνίες έχουν γίνει «αταξικές». Με την αύξουσα πολιτική έμφαση που δίνεται στην ατομική ικανότητα δράσης, η δομική επίμονη επίδραση της κοινωνικής τάξης σε σημαντικά πεδία ευκαιριών, όπως είναι η εκπαίδευση, παύει λίγο-πολύ να ισχύει, παρόλο που η σύνδεση ανάμεσα στο επίπεδο ειδίκευσης, στους βαθμούς, στο καθεστώς απασχόλησης και στις

προοπτικές απολαβών δεν ήταν ποτέ μεγαλύτερη (Smyth & McCoy, 2011). Πράγματι, η μεταλυκειακή εκπαίδευση θεωρείται πλέον απαραίτητη για την εύρεση εργασίας. Ωστόσο, η άνιση κατανομή πλούτου και εισοδημάτων, και των συνυφασμένων πολιτισμικών και κοινωνικών πόρων, σημαίνει ότι η κοινωνική τάξη συχνότερα αναπαράγεται παρά υπερβαίνεται εντός του εκπαιδευτικού συστήματος (Reay, 2006· Whitty, 2001).

Είναι σημαντικό να τονίσουμε ότι η ταξική δομή διαφέρει από άλλα συστήματα ανισότητας, όπως το φύλο, η εθνικότητα, η ικανότητα ή η σεξουαλικότητα. Οι άνθρωποι που ζουν με χαμηλά εισοδήματα δεν βρίσκονται σε μειονεκτική θέση επειδή η ταυτότητα ή η κουλτούρα τους υποτιμάται, ή επειδή είναι εξ ορισμού στιγματισμένοι. Βρίσκονται σε μειονεκτική θέση επειδή το χαμηλό εισόδημά τους και οι σχετικοί πόροι περιορίζουν την πρόσβασή τους σε τρόπους ζωής και ύπαρξης, καθώς και σε πρακτικές και δραστηριότητες που τόσο οι ίδιοι όσο και άλλοι δίνουν αξία (Sayer, 2005). Ωστόσο, η φτώχεια ήταν πάντοτε στιγματισμένη (Kerbo, 1976· Mickelson & Williams, 2008· Warr, 2005a, 2005b· Williams, 2009). Αν δεν υπήρχε μια κοινή κατανόηση των πρακτικών και των τρόπων ύπαρξης που χαίρουν εκτίμησης και έχουν κανονιστική ισχύ, δεν θα υπήρχε αίσθημα ντροπής λόγω της κοινωνικής τάξης στην οποία ανήκει κάποιος, ούτε άγχος σχετικά με την «ευυποληψία» (Sayer, 2005· Skeggs, 1997). Οι σκέψεις και τα συναισθήματα γύρω από την αποτυχία, την αξίωση και το δικαίωμα, την ενοχή, τον φθόνο, τον οίκτο, την ανωτερότητα και την κατωτερότητα είναι εσωτερικές αποκρίσεις συνδεδεμένες με εξωτερικές κοινωνικές και δομικές διαδικασίες. Ο σεβασμός και η ντροπή είναι κοινωνικά συναισθήματα που βιώνονται ως απόκριση στις προσδοκίες και στις αντιδράσεις των άλλων, καθώς και στον τρόπο μεταχείρισής μας από αυτούς. Επιπλέον, η ντροπή μπορεί να θεωρηθεί ένας μηχανισμός κοινωνικού ελέγχου που παράγει συμμόρφωση και, κάποιες φορές, αντίσταση (Sayer, 2005). Η Reay (2005, σ. 911) αποκαλεί το συγκεκριμένο πεδίο «ψυχικό τοπίο της κοινωνικής τάξης» και υποστηρίζει ότι αυτά τα συναισθήματα και αυτά τα γνωστικά στοιχεία δεν πρέπει να εκτοπίζονται στη σφαίρα της ατομικής ψυχολογίας. Κάτι τέτοιο θα σήμαινε ότι επιρρίπτουμε στα άτομα την ευθύνη για τον κοινωνικό αποκλεισμό που βιώνουν, γεγονός που θα καθιστούσε ακόμη λιγότερο πιθανό το ενδεχόμενο να επέλθει κάποια αλλαγή στην ταξική ανισότητα.

Αυτές οι υποκειμενικές πτυχές μιας ανάλυσης της κοινωνικής τάξης σε μικροεπίπεδο έχουν βρεθεί στο επίκεντρο ενός αναζωπυρωμένου ενδιαφέροντος για την κοινωνική τάξη στη βρετανική κοινωνιολογία κατά την τελευταία δεκαετία (Le Roux, Rouanet, Savage, & Warde, 2008). Έχοντας απομακρυνθεί από μια ανάλυση της κοινωνικής τάξης καθαρά σε ένα μακροεπίπεδο που βλέπει τις εργασιακές σχέσεις ως την κεντρική κινητήρια δύναμη δόμησης της ανισότητας, οι πολιτισμικοί θεωρητικοί της κοινωνικής τάξης αναγνωρίζουν

τον συνεισφέροντα ρόλο των ταυτοτήτων, των πολιτισμικών δραστηριοτήτων και των προτιμήσεων στη διαδικασία δόμησης της τάξης. Αυτός ο τρόπος κατανόησης βασίζεται στην εννοιολόγηση της κοινωνικής τάξης από τον Pierre Bourdieu (1984), που αναγνωρίζει τόσο τη σπουδαιότητα του οικονομικού κεφαλαίου όσο και τον τρόπο με τον οποίο το «οικονομικό» δεν είναι δυνατόν να διαχωριστεί από τους πόρους του κοινωνικού και του πολιτισμικού κεφαλαίου (Savage, Warde, & Devine, 2005). Αυτό που είναι σημαντικό στη συγκεκριμένη ανάλυση είναι η σημασία που δίνει στη συσσώρευση και στη μετατρεψιμότητα του κεφαλαίου με την πάροδο του χρόνου, οι οποίες οδηγούν σε ένα συστηματικό πλεονέκτημα για τους πιο προνομιούχους σε ορισμένα κοινωνικά, πολιτισμικά και θεσμικά περιβάλλοντα. Πάνω σε αυτό το γεγονός στηρίζεται η διαδικασία της ταξικής αναπαραγωγής.

## ΤΟ ΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ

Στις ρίζες αυτής της διαδικασίας εντοπίζεται το **πολιτισμικό κεφάλαιο**, το οποίο αναφέρεται στη γνώση, στη γλώσσα, στις αξίες και στις προτιμήσεις/έξεις που αποκτώνται σε μεγάλο βαθμό μέσω της τριτοβάθμιας εκπαίδευσης. Αυτό το είδος κεφαλαίου συσσωρεύεται αρχικά στο σπίτι και στη συνέχεια χρησιμοποιείται από τα παιδιά στο σχολείο. Τελικά, μετατρέπεται σε προσόντα, τα οποία επιτρέπουν μια σχετικά ασφαλή, καλά αμειβόμενη απασχόληση. Αυτό φωτίζει ένα σημαντικό σημείο: αντί να βλέπουμε την ανισότητα ως στατική, η παραπάνω θέση υποδεικνύει τη *σωρευτική φύση του πλεονεκτήματος και του μειονεκτήματος*.

Προκειμένου να τεκμηριώσουν τον ισχυρισμό ότι οι πολιτισμικές πρακτικές και οι προτιμήσεις είναι άρρηκτα συνδεδεμένες με την κοινωνική τάξη, η Le Roux και οι συνεργάτες της (2008) υπέβαλαν τα λεπτομερή δεδομένα 1.529 ατόμων από το Ηνωμένο Βασίλειο σε Γεωμετρική Ανάλυση Δεδομένων και Πολλαπλή Ανάλυση Αντιστοιχιών. Η ερευνητική ομάδα ενδιαφερόταν τόσο για τις πολιτισμικές πρακτικές στους τομείς της μουσικής, της λογοτεχνίας, της τηλεόρασης, του κινηματογράφου, των εικαστικών τεχνών, του αθλητισμού και του φαγητού εκτός σπιτιού, όσο και για τις προτιμήσεις οι οποίες μετρούνταν σε μια κλίμακα αρέσκειας/απαρέσκειας. Κατά τη χαρτογράφηση αυτών των πρακτικών και αυτών των προτιμήσεων, προέκυψε μια επαρκής προσαρμογή των δεδομένων σε τρεις ξεχωριστές τάξεις. Η επαγγελματική (ανώτερη) μεσαία τάξη περιλαμβάνει τους εξειδικευμένους επαγγελματίες, τα ανώτερα διευθυντικά στελέχη και τους εργοδότες (το 24% του εργατικού δυναμικού του Ηνωμένου Βασιλείου): μια ενδιάμεση μεσαία τάξη περιλαμβάνει κατώτερα στελέχη με προσανατολισμό στις επιχειρήσεις (30%) και μια

πολυπληθής εργατική τάξη περιλαμβάνει κατώτερους προϊστάμενους και τεχνικούς, καθώς και εργαζόμενους με χειρωνακτική ή (ημι)επαναλαμβανόμενη εργασία (46%). Μια σαφής συσχέτιση βρέθηκε ανάμεσα στις πολιτισμικές προτιμήσεις και πρακτικές στο Ηνωμένο Βασίλειο και στις ταξικές ομάδες συνολικά. Σε ορισμένες περιπτώσεις η σχέση ήταν ισχυρή· για παράδειγμα, η παρακολούθηση τηλεόρασης ήταν στενά συνδεδεμένη με την κοινωνική τάξη, ενώ για άλλες πρακτικές, όπως το να συχνάζει κάποιος σε παμπ, διαπιστώθηκε μια πιο χαλαρή σχέση με την κοινωνική τάξη.

## ΤΟ ΠΡΕΚΑΡΙΑΤΟ

Η ανάλυση αυτή είναι χρήσιμη διότι προσδιορίζει τρεις διακριτές ομαδοποιήσεις ανθρώπων, οι οποίες θα μπορούσαν να αντικατοπτρίζουν μια κοινή (μη ειδικών) κατανόηση της δομής των κοινωνικών τάξεων. Μια πιο πρόσφατη και ακόμη πιο λεπτομερής ανάλυση του ίδιου ερωτήματος παρέχει μια πολύ πιο εξονυχιστική και κατακερματισμένη οπτική της ταξικής δομής (Savage et al., 2013). Η έρευνα αυτή βασίζεται σε ένα τεράστιο σύνολο δεδομένων από 12.000 και πλέον συμμετέχοντες στο Ηνωμένο Βασίλειο (τα οποία συγκεντρώθηκαν σε συνεργασία με το BBC), και περιλαμβάνει μετρήσεις του οικονομικού, του κοινωνικού και του πολιτισμικού κεφαλαίου και των αντίστοιχων πρακτικών. Παρόλο που τα ευρήματά της είναι εντυπωσιακά και πιθανώς πολύ πιο συναφή με την κατακερματισμένη «πραγματικότητα» που επικρατεί τουλάχιστον στο Ηνωμένο Βασίλειο, αυτή η ανάλυση καταλήγει σε επτά διακριτές κοινωνιολογικές ταξικές κατηγορίες οι οποίες φέρουν ονομασίες που δεν βρίσκονται σε κοινή χρήση. Το σημαντικότερο εύρημα είναι ότι εντοπίζουν μια σχετικά μεγάλη ομάδα (15%), την οποία ονομάζουν **πρεκαριάτο**. Η ομάδα αυτή, που αντιστοιχεί στην τάξη με τους λιγότερους οικονομικούς πόρους, έχει μικρό κοινωνικό κεφάλαιο και συγκεντρώνει χαμηλές τιμές στο πολιτισμικό κεφάλαιο και στην κοινωνική εμπλοκή (βλ. επίσης Hodgetts, Groot, Garden, & Chamberlain, 2017). Η εν λόγω ομάδα βιώνει τον κοινωνικό αποκλεισμό μέσω της ανεργίας, της υποαπασχόλησης και των πιο επισφαλών τύπων σύγχρονης εργασίας (όπως είναι, για παράδειγμα, οι συμβάσεις μηδενικών ωρών) σε μεγαλύτερο βαθμό από οποιαδήποτε άλλη ομάδα και πιθανότατα έχει ωφεληθεί ελάχιστα από την καπιταλιστική αναδιάρθρωση των τελευταίων ετών. Η σύνδεση ανάμεσα στην τάξη καταγωγής, το μορφωτικό επίπεδο και τον ταξικό προορισμό είναι ισχυρότερη για όσους βρίσκονται στην πιο μειονεκτική θέση (Goldthorpe, 2003). Επιπλέον, είναι ελάχιστα πιθανό να έχουν πτυχία τριτοβάθμιας εκπαίδευσης και, ως εκ τούτου, όταν προσπαθούν να διασφαλίσουν εργασία, δεν είναι σε θέση να

επωφεληθούν από τα κοινωνικά δίκτυα και τους πολιτισμικούς πόρους που έχουν στη διάθεσή τους οι πιο ευκατάστατοι.

Συνοπτικά, η κοινωνική τάξη έχει σημασία με όρους πολιτισμικών πρακτικών, κοινωνικών πόρων και πρόσβασης στα κοινωνικά δίκτυα. Μπορεί να έχει πολύ σημαντικές συνέπειες για τους μη προνομιούχους στον βαθμό που ορθώνει σημαντικά δομικά εμπόδια στην ακαδημαϊκή επίτευξη των εφήβων και στις επακόλουθες ευκαιρίες απασχόλησης (Ball, 2003· Goldthorpe, 2003· McCoy, Smyth, Watson, & Darmody, 2014). Για πολλούς, η κοινωνική τάξη είναι ένας χρόνιος στρεσογόνος παράγοντας και παραμένει ένας διαρκής κινητήριος μοχλός κοινωνικού αποκλεισμού και ανισότητας στην υγεία, τη στέγαση και την ευεξία (Adler et al., 1994· Anderson, Kraus, Galinsky, & Keltner, 2012· Ball, 2003· Benzeval et al., 2014· Marmot, 2004· Wilkinson & Pickett, 2009).

## ΚΑΠΙΤΑΛΙΣΤΙΚΗ ΑΝΑΔΙΑΡΘΡΩΣΗ ΚΑΙ ΦΤΩΧΕΙΑ

Μετά την εφαρμογή της Ατζέντας της Νέας Δεξιάς, επικεφαλής της οποίας υπήρξαν η Βρετανίδα πρωθυπουργός Μάργκαρετ Θάτσερ και ο πρόεδρος των ΗΠΑ Ρόναλντ Ρίγκαν, κατά τη δεκαετία του 1980, συντελέστηκαν τεράστιοι κοινωνικοί και οικονομικοί μετασχηματισμοί, οδηγώντας στην ενίσχυση των δυνάμεων της ελεύθερης αγοράς και, συνακόλουθα, στην αύξηση της ανισότητας (Hedin, Clark, & Lundholm, 2012). Αντίστοιχα, ο καπιταλισμός αναδιάρθρωθηκε, μεταβαίνοντας από μια οργανωμένη σε μια αποδιοργανωμένη μορφή, με αποτέλεσμα να μην υπάρχει καμιά εγγύηση ότι η οικονομική ανάπτυξη θα διαχυθεί προς τα κάτω ώστε να ωφελήσει το σύνολο του πληθυσμού (Warr, 2005b). Μία από τις συνέπειες της αναδιάρθρωσης του καπιταλισμού ήταν οι κοινωνικοχωρικές διαιρέσεις και η πόλωση, η μειωμένη επαφή και σύνδεση ανάμεσα στους φτωχούς και στους μη φτωχούς. Αυτό ισχύει ιδιαίτερα για το πρεκαριάτο. Στην Ιρλανδία, για παράδειγμα, η φτώχεια συγκεντρώθηκε σε οικιστικές περιοχές αποτελούμενες, κατά κύριο λόγο, από εργατικές κατοικίες, οι οποίες συνήθως βρίσκονται στις παρυφές των πόλεων, χτισμένες κατά τις δεκαετίες 1950-1970 για να εξυπηρετήσουν τις ανάγκες της βιομηχανίας που έχει πλέον εκλείψει (Tate, 2008). Μια πολιτική που έδωσε έμφαση στην ιδιόκτητη κατοικία είχε ως αποτέλεσμα τη μείωση του αριθμού των εργατικών κατοικιών μεταξύ 1987 και 1994, και όσοι εξακολουθούν να διαμένουν στις εναπομείνασες εργατικές κατοικίες είναι σήμερα η λιγότερο προνομιούχα πληθυσμιακή ομάδα (Hourigan, 2011· Nolan & Whelan, 1999). Οι λιγότερο προνομιούχοι βιώνουν ένα σωρευτικό μειονέκτημα, έχουν χειρωνακτική καταγωγή και έζησαν τη φτώχεια στην παιδική τους ηλικία. Όλοι αυτοί οι παράγοντες έχουν ισχυρό αντίκτυπο στην ακαδημαϊκή



τους επίτευξη (Humphreys, 2011), και η επίδραση για όσους ζουν σε εργατικές κατοικίες σε αστικές περιοχές μεταφράζεται σε σημαντική αύξηση της ανεργίας, της εξάρτησης από το κράτος πρόνοιας και της φτώχειας.

Η Warr (2005b) επισημαίνει ότι οι φτωχοί και οι μη φτωχοί διαχωρίζονται περαιτέρω από την ιδιωτικοποίηση των δημόσιων χώρων. Οι εμπορικοί δρόμοι έχουν μετατραπεί σε εμπορικά κέντρα και η κοινωνική ένταξη έχει καταλήξει να σημαίνει την ικανότητα του ατόμου να ακολουθεί τη ροή του χρήματος, της πληροφορίας και της κατανάλωσης που σε μεγάλο βαθμό πληρώνεται από την εργασία. Η συμμετοχή είναι πάντα δυνατή για όσους έχουν τα χρήματα να το κάνουν, ενώ αυτοί που δεν διαθέτουν τα μέσα αποκλείονται τόσο κοινωνικά όσο και οικονομικά, καταλήγοντας παράλληλα να αισθάνονται ανεπιθύμητοι. Η φτώχεια, επομένως, οδηγεί σε αύξουσα δυσφορία στους δημόσιους χώρους, σε ακινησία και σε αποσύνδεση (Warr, 2005a). Εκτός αυτού, η αναδιάρθρωση της απασχόλησης έχει γίνει με τόσο άνισο τρόπο που οι πιο ευάλωτοι βρέθηκαν μπροστά σε μια δραματική μείωση της διαθεσιμότητας των θέσεων εργασίας που απαιτούν χαμηλή ή καθόλου ειδίκευση. Παρά την ύπαρξη ενός συνεχιζόμενου ενθουσιασμού για την εργασία στις κοινότητες των εργατικών τάξεων τόσο στη Μεσόγειο (Murad, 2002) όσο και στο Ηνωμένο Βασίλειο (MacDonald, Shildrick, Webster, & Simpson, 2005), οι διαθέσιμες ευκαιρίες αφορούν, ως επί το πλείστον, τη «φτωχή εργασία», η οποία είναι επισφαλής, χαμηλά αμειβόμενη και περιστασιακή. Αυτές οι μεγάλης κλίμακας διαδικασίες κοινωνικής αλλαγής διέπουν ένα πλαίσιο μεταβαλλόμενων σχέσεων μεταξύ των κοινωνικών τάξεων (Nolan & Whelan, 1999), το οποίο γίνεται εμφανές σε εθνικό και σε διεθνές επίπεδο.

## ΣΤΙΓΜΑ

---

Οι φτωχοί υπόκεινται, επίσης, σε παθολογικές αναπαραστάσεις και σε αρνητικά στερεότυπα, που τους παρουσιάζουν αποκομμένους, αποκλίνοντες και αποσυνδεδεμένους από τις αξίες και τους κυρίαρχους κανόνες (Mickelson & Wil Liams, 2008· Weis, 2013· Williams, 2009). Τέτοιου είδους αναπαραστάσεις υποθέτουν συχνά την ύπαρξη μιας διακριτής κατώτερης τάξης (υποπρολεταριάτο), μιας δυνητικά παραπτωματικής και επιθετικής υποκοουλτούρας μεταξύ των φτωχών. Οι Nolan και Whelan (1999) διαπίστωσαν μια πολύ σημαντική σχέση ανάμεσα στον κίνδυνο της φτώχειας και στην κοινωνική τάξη στην Ιρλανδία, αλλά δεν βρήκαν στοιχεία που να συνηγορούν υπέρ της ύπαρξης ενός αστικού υποπρολεταριάτου. Αντίθετα, υποστηρίζουν ότι η ιδιαιτερότητα που αισθάνονται οι κάτοικοι των δημόσιων εργατικών κατοικιών προκύπτει από μια αίσθηση κοινού μειονεκτήματος με όρους ευκαιριών

απασχόλησης, βιοτικού επιπέδου, μειωμένης ψυχολογικής ευεξίας, αυξημένης μοιρολατρίας και χαμηλής ικανοποίησης από τη ζωή και όλα αυτά εντείνονται από τον στιγματισμό (Mickelson & Williams, 2008· Williams, 2009).

Το στίγμα αυτό μπορεί να βλάψει τις σχέσεις μεταξύ προνομιούχων και μη προνομιούχων κοινοτήτων, οδηγώντας σε κοινωνική απομόνωση, σχολική διαρροή και, κατ' επέκταση, αρνητικές επιπτώσεις στην υγεία και στην ευεξία των μελών των μη προνομιούχων κοινοτήτων (Major & O'Brien, 2005). Μια σχετικά πρόσφατη έρευνα στην πόλη Λίμερικ της Ιρλανδίας έδειξε ότι το στίγμα είναι κάτι περισσότερο από ένα αρνητικό στερεότυπο σε βάρος των φτωχών· είναι μια ενεργητική διαδικασία που υπονομεύει την εμπιστοσύνη απέναντι στους παρόχους υπηρεσιών, ο ρόλος των οποίων είναι ακριβώς να μειώσουν το μειονέκτημα (Stevenson, McNamara, & Muldoon, 2014). Περαιτέρω, μια μελέτη που συνέκρινε άρρητες και ρητές αξιολογήσεις κατοίκων από μη προνομιούχες και προνομιούχες περιοχές του Λίμερικ διαπίστωσε ότι οι μη προνομιούχοι κάτοικοι υποτιμούνταν και αποκλείονταν από ιδιότητες πολιτεότητας (McNamara, Muldoon, Stevenson, & Slattery, 2011). Τα αποτελέσματα αυτά προέκυψαν από προνομιούχους κατοίκους της πόλης, καθώς και από κατοίκους των μη προνομιούχων περιοχών που είχαν εσωτερικεύσει αυτές τις προκαταλήψεις. Εντούτοις, μια άλλη μελέτη εντόπισε μια θετική σχέση ανάμεσα στην ταυτότητα της κοινότητας και στην ψυχολογική ευεξία, διαμεσολαβούμενη από αισθήματα συλλογικής αποτελεσματικότητας, η σχέση αυτή όμως δεν προωθούσε τη συλλογική δράση (McNamara, Stevenson, & Muldoon, 2013). Απεναντίας, ο στιγματισμός, η αντιλαμβανόμενη προκατάληψη, οι διακρίσεις σε θεσμικό επίπεδο και οι διαιρέσεις εντός της κοινότητας υπονόμειαν την ικανότητα των κατοίκων της να εργαστούν από κοινού για να βελτιώσουν την κατάστασή τους (Bradshaw, Jay, McNamara, Stevenson, & Muldoon, 2015· McNamara et al., 2013).

## ΣΥΛΛΟΓΙΚΕΣ ΤΑΥΤΟΤΗΤΕΣ

---

Παρά τη σημαντική διαφορά ανάμεσα στην κοινωνική τάξη και σε άλλα συστήματα παραγωγής ανισότητας, αξίζει να εξετάσουμε τον κεφαλαιώδη ρόλο που παίζει η κοινή ή συλλογική ταυτότητα στην αλλαγή των πολιτικών και στην αμφισβήτηση των στιγματιστικών αναπαραστάσεων των καταπιεσμένων ομάδων. Υπό τις κατάλληλες συνθήκες, οι υπαγωγές σε ομάδες μπορεί να διαδραματίσουν σημαντικό ρόλο ως προϋποθέσεις για την ανάπτυξη συλλογικής δράσης (Simon & Klandermans, 2001· Tajfel & Turner, 1979). Μέσω της συλλογικής δράσης, τα κινήματα για τα πολιτικά δικαιώματα, τα φεμινιστικά κινήματα και, πιο πρόσφατα, τα κινήματα για τα δικαιώματα λεσβιών, ομοφυ-

λόφιλων, αμφιφυλόφιλων, διεμφυλικών και κουίρ+ ατόμων, μαζί με τα κινήματα υπερηφάνειας (pride) αυτών των κοινοτήτων, αμφισβήτησαν την υποταγή, τις προκαταλήψεις, τις διακρίσεις και την ανισότητα. Πράγματι, αυτά τα κινήματα και τα κοινοτικά εγχειρήματα αυξάνουν την ευαισθητοποίηση και την αντιπαράθεση σχετικά με τη δομική και ιστορική φύση της ανισότητας. Ένα άλλο παράδειγμα είναι το κίνημα Occupy (βλ. Pickerill & Krinsky, 2012). Περιέργως, σε αντίθεση με το γεγονός ότι η κοινή ταυτότητα οδηγεί στη συλλογική δράση, σε αυτή την περίπτωση η συλλογική δράση, με τη δημιουργία τουλάχιστον 1.600 κατασκηνώσεων/καταλήψεων διαμαρτυρίας, οδήγησε στην ανάπτυξη μιας κοινής ταυτότητας ως του «99%»<sup>1</sup> (Cornish, Montenegro, van Reisen, Zaka, & Sevitt, 2014). Η υποστήριξη και η ενθάρρυνση, η ευαισθητοποίηση και η πολιτισμική κατανόηση μπορούν να προωθήσουν την κοινωνική δημιουργικότητα προκειμένου να αμφισβητηθούν, να καταπολεμηθούν και να επανεκτιμηθούν οι αρνητικές κοινωνικές αναπαραστάσεις όσων η ταυτότητά τους είναι στιγματισμένη (Howarth, 2002a, 2002b). Ως τέτοια, μια συλλογική αμφισβήτηση μπορεί να αυξήσει τη θετική ταύτιση ενός ατόμου με την ομάδα του (Branscombe, Scmitt, & Harvey, 1999). Σε αντίθεση με άλλες μορφές ανισότητας, ωστόσο, σπάνια αμφισβητούμε, αντιπαρατιθέμεθα ή αντιστεκόμαστε στις ταξικές ανισότητες<sup>2</sup> οι ταξικές ανισότητες μοιάζουν «φυσικές» και «εξατομικευμένες έξω από τη συλλογική μας συνείδηση» (Reay, 2005, σ. 924). Αυτό αναπόφευκτα περιορίζει την κοινωνική αντιπαράθεση για την κοινωνική τάξη και καθιστά λιγότερο πιθανά τα κοινωνικά κινήματα και την κοινωνική αλλαγή (Dixon, Levine, Reicher, & Durrheim, 2012).

## Η ΕΞΑΤΟΜΙΚΕΥΣΗ ΤΗΣ ΤΑΞΗΣ

Στο πλαίσιο της νεοφιλελεύθερης ατζέντας, η λογική της αγοράς έχει αντικαταστήσει το κράτος πρόνοιας στον καθορισμό όχι μόνο της οικονομίας, αλλά και όλων των πτυχών της σύγχρονης ζωής (Lynch, 2006). Οι πολίτες δεν θεωρούνται πλέον παθητικοί, αλλά έχουν επαναπροσδιοριστεί ως «ιδιωτικοποιημένοι ορθολογικοί καταναλωτές», ως ενεργοί επιτηδευματίες του εαυτού, πρόθυμοι και ικανοί να ανταγωνιστούν και να κάνουν επιλογές καθοδηγούμενες από την αγορά (Walkerdine & Bansel, 2010). Οι ατομικιστικές ιδεολογίες ενθαρρύνουν την έννοια της ατομικής ευθύνης και της ελευθερίας επιλογής, συγκαλύπτοντας ταυτόχρονα τον τρόπο με τον οποίο η ανισότητα διαμορφώνει εκ θεμελίων την ικανότητα του ατόμου να κάνει σημαντικές επιλογές (Ichheiser,

1. Σ.τ.Ε.: Δηλαδή μια κοινή ταυτότητα ανθρώπων που λένε ότι είναι το 99% απέναντι στο 1% των πλουσίων ([https://en.wikipedia.org/wiki/We\\_are\\_the\\_99%25](https://en.wikipedia.org/wiki/We_are_the_99%25)).

1949· Le Grand, 2006· Reay, 1996), αλλά ακόμη και το πολιτισμικό νόημα που παίρνει η επιλογή για τις ταξικές ομάδες (Snibbe & Markus, 2005· Stephens, Fryberg, et al., 2012). Η τάξη εξατομικεύεται περαιτέρω μέσω της έννοιας της **αξιοκρατίας**. Οι αξιοκρατικές ιδεολογίες προωθούν την ιδέα ότι η επιτυχία είναι αποτέλεσμα ατομικής αξίας. Επιπρόσθετα, η σκληρή δουλειά παρουσιάζεται ως ο δρόμος που οδηγεί σε ευκαιρίες, ενώ επικρατεί και η άποψη ότι «ο καθένας μπορεί να πετύχει, αρκεί να δουλέψει αρκετά σκληρά». Το κοινωνικοοικονομικό υπόβαθρο θεωρείται ασήμαντο, οι δε ιδεολογίες και οι λόγοι αυτού του είδους έχουν φτάσει σε σημείο να επικρατούν, να κυριαρχούν και να επέχουν σχεδόν θέση «κοινής λογικής» στις δυτικές κοινωνίες, υπονομεύοντας με αυτόν τον τρόπο κάθε σοβαρή συζήτηση για τα πλεονεκτήματα, τις ευκαιρίες ή τις σχέσεις εξουσίας που αφορούν την κοινωνική τάξη.

Μέχρι και τα τέλη του 20ού αιώνα υπήρχε μια πολυπληθής και ορατή εργατική τάξη, με την οποία συγκρίνονταν και βάσει της οποίας αυτοπροσδιορίζονταν οι μεσαίες τάξεις· η τάξη ήταν ένας ορατός δείκτης κοινωνικής διαφοροποίησης (Bourdieu, 1984). Μολονότι πολλοί άνθρωποι εξακολουθούν να καταλαμβάνουν θέσεις εργασίας που εμπίπτουν στην εργατική τάξη, η αποβιομηχάνιση και η κατάρρευση της μαθητείας και του συνδικαλιστικού κινήματος είχαν ως αποτέλεσμα η παραδοσιακή βιομηχανική εργατική τάξη να καταστεί λιγότερο ορατή και έτσι να μην μπορεί πλέον να χρησιμοποιηθεί ως σημείο αναφοράς για τον πολιτισμικό καθορισμό (Savage, 2003) ή την πολιτική κινητοποίηση. Συν τοις άλλοις, οι «δουλειές για μια ζωή» αντικαταστάθηκαν από την επισφάλεια και τις βραχυπρόθεσμες συμβάσεις, ενώ παράλληλα δόθηκε έμφαση στη «διά βίου μάθηση» και στην επανεπινοήση του εαυτού. Οι αλλαγές αυτές διέβρωσαν τους παραδοσιακούς ρόλους και τους δεσμούς της κοινότητας, με αποτέλεσμα να δημιουργηθεί ένας κενός πολιτισμικός χώρος, ο οποίος, σύμφωνα με τον Savage (2003), έχει εποικιστεί από τη μεσαία τάξη. Παρότι δεν κατονομάζονται λόγω της ρητορικής της εξατομίκευσης, οι κανόνες και οι πρακτικές της μεσαίας τάξης ορίζουν τώρα αυτό που ουδέτερα θεωρείται ότι είναι «σωστό», πολύτιμο και πρέπει (Reay, 2005).

Την ίδια στιγμή, οι τεράστιες αυξήσεις των θέσεων εργασίας στον τριτογενή τομέα των υπηρεσιών και η επέκταση της πρόσβασης στην τριτοβάθμια εκπαίδευση προωθούν όχι μόνο τη δυνατότητα αλλά και την *αναγκαιότητα για ανοδική κοινωνική κινητικότητα* (Walkerdine, 2003). Πράγματι, υπάρχει μια άρρητη παραδοχή ότι όλοι και όλες τώρα πρέπει να ανήκουμε στη μεσαία τάξη. Όποιος ζει σύμφωνα με τους κανόνες της μεσαίας τάξης θεωρείται «φυσιολογικός» και υπεύθυνος, ενώ εκείνοι των οποίων οι πολιτισμικές πρακτικές και φιλοδοξίες δεν πληρούν τα πρότυπα της μεσαίας τάξης θεωρούνται αποτυχημένοι. Με αυτόν τον τρόπο, το άτομο λογίζεται ως υπεύθυνο για την προσωπική υγεία του, την ευεξία του (Lynch, 2006) και τη ρύθμισή

του (Walkerdine, 2003). Έτσι καθίσταται σαφές ότι η «κοινωνική τάξη» δεν είναι μόνο μια επίμονη κοινωνική δομή, αλλά και μια ψυχολογική κατασκευή που αποδίδει στους ανθρώπους μια θέση με όρους δεοντολογικής, ηθικής και οικονομικής αξίας. Παραμένει μια διαδικασία η οποία θεμελιώνεται από σχέσεις εξουσίας, ομαδικές διαδικασίες, πλεονεκτήματα και μειονεκτήματα, παρόλο που εμφανίζεται μεταμφιεσμένη ως ένα εξαιρετικά εξατομικευμένο φαινόμενο (Jay & Muldoon, 2018)

## ΙΚΑΝΟΤΗΤΑ ΔΡΑΣΗΣ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΤΑΞΗ

Για να κατανοήσουμε πώς η κοινωνική τάξη διαμορφώνει μοντέλα ικανότητας δράσης, θα πρέπει να στρέψουμε την προσοχή μας στους υλικούς, κοινωνικούς και πολιτισμικούς πόρους που είναι προσβάσιμοι σε διαφορετικά ταξικά πλαίσια. Η Walkerdine (2003) υποστηρίζει ότι η αρχετυπική μορφή της μεσαίας τάξης είναι ένα εξατομικευμένο (νεοφιλελεύθερο) υποκείμενο. Έχοντας μεγαλώσει σε σχετικά εύπορες υλικές και κοινωνικές συνθήκες, τα παιδιά της μεσαίας τάξης τείνουν να κοινωνικοποιούνται κατά τρόπο ώστε να πιστεύουν ότι είναι μοναδικά και ότι η γνώμη τους είναι πολύτιμη. Μπορούν, για παράδειγμα, να επιλέξουν τι θα φάνε, με ποιον θα παίξουν, ποιες δραστηριότητες τους αρέσουν. Μαθαίνουν ότι ο κόσμος είναι ένα ασφαλές μέρος (Kusserow, 2012). Δεδομένων των ευκαιριών που τους παρέχονται, τα παιδιά αυτά αναπτύσσουν αυτοπεποίθηση, μια αίσθηση ότι μπορούν να ασκήσουν επιρροή και έλεγχο και να επικεντρωθούν στους στόχους τους (Stephens, Fryberg et al., 2012). Αυτό οδηγεί στην ανάπτυξη κανόνων ανεξαρτησίας, οι οποίοι καλλιεργούν ένα αίσθημα ασφάλειας, ιδιοκτησίας και αξίωσης να «χαράξουν τον δικό τους δρόμο».

Σε αντίθεση, τα παιδιά της εργατικής τάξης, μεγαλώνοντας με περιορισμένους υλικούς πόρους, ελάχιστα οικονομικά δίκτυα ασφαλείας και μέσα σε λιγότερο προβλέψιμα περιβάλλοντα, μαθαίνουν την αξία του συμβιβασμού. Κοινωνικοποιούνται κατά τρόπο ώστε να καταλαβαίνουν ότι ο κόσμος δεν περιστρέφεται γύρω από αυτά. Οι γονείς τους επικεντρώνονται στην προσπάθεια να τα σκληραγωγήσουν, διότι ο κόσμος είναι δυνητικά επικίνδυνος και αβέβαιος (Kusserow, 2012). Επειδή οι επιλογές και η επιρροή περιορίζονται από εξωτερικούς παράγοντες, τα παιδιά της εργατικής τάξης πρέπει να δίνουν προσοχή στις συνθήκες, όπως και στις προθέσεις και στα συναισθήματα των άλλων, προκειμένου να πετύχουν τους στόχους τους (Kraus, Rheinschmidt, & Piff, 2012· Stephens, Markus, & Fryberg, 2012). Για τον λόγο αυτό, η εργατική τάξη είναι πιο πιθανό να αναπτύξει απόψεις που επικεντρώνονται στην αλληλεξάρτηση με τους άλλους.

## ΚΟΙΝΩΝΙΚΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ

Για να εξετάσουμε τα επιχειρήματα που έχουμε παραθέσει έως εδώ, θα παρουσιάσουμε στη συνέχεια δεδομένα που συνέλεξε η πρώτη συγγραφέας αυτού του κεφαλαίου μέσω συνεντεύξεων σε ομάδες εστίασης αποτελούμενες από νέες και νέους που ανήκαν στη μεσαία και στην εργατική τάξη και φοιτούσαν στη δευτεροβάθμια εκπαίδευση στο Λίμερικ της Ιρλανδίας. Το υλικό αυτό τεκμηρίωσε τη διαμόρφωση των ιδεών μας σχετικά με το μορφωτικό επίπεδο, την ικανότητα δράσης και την κοινωνική τάξη (Jay, 2015). Η δυνατότητα θετικών πόρων από τις κοινωνικές σχέσεις, που αποκαλείται συχνά **κοινωνικό κεφάλαιο** (όπως περιγράφεται από τον Putnam, 1995), είναι διαθέσιμη τόσο στην εργατική όσο και στη μεσαία τάξη. Ωστόσο, το είδος του κοινωνικού κεφαλαίου που είναι διαθέσιμο στο πλαίσιο της εργατικής και στο πλαίσιο της μεσαίας τάξης τείνει να είναι αρκετά διαφορετικό (Humphreys, 2011).

Το **κοινωνικό κεφάλαιο συνένωσης** αναφέρεται σε στενούς δεσμούς μεταξύ παρόμοιων ατόμων και ομοιογενών ομάδων, και είναι ιδιαίτερα διαδεδομένο σε περιβάλλοντα της εργατικής τάξης. Όπως υποδηλώνει το όνομά του, δρα σαν «κοινωνική κόλλα» που επιτρέπει την αμοιβαία παροχή βοήθειας και την ενσωμάτωση στην κοινότητα (Putnam, 1995). Από τα δεδομένα της ομάδας εστίασής μας διαπιστώθηκε ότι κάποιοι από τους συμμετέχοντες που προέρχονταν από την εργατική τάξη έπρεπε να μεταβαίνουν σε ένα εκπαιδευτικό κέντρο εκτός της γειτονιάς τους, για να προχωρήσουν στην εκπαίδευσή τους. Οι ίδιοι είχαν επίγνωση της προτίμησης των γονέων τους να μείνουν κοντά στο σπίτι και εξέφρασαν φόβο να απομακρυνθούν από τις περιοχές τους εξαιτίας της απειλής των «ξένων».

Το **κοινωνικό κεφάλαιο γεφύρωσης**, αντίθετα, αναφέρεται σε χαλαρούς δεσμούς και δίκτυα μεταξύ διαφορετικών ατόμων και ετερογενών ομάδων που ενισχύουν την κινητικότητα και τις ευκαιρίες (Campbell & Jonchelovitch, 2000) και συναντώνται συχνότερα σε περιβάλλοντα της μεσαίας τάξης (Warr, 2005b). Τέτοιου είδους πόροι επηρεάζουν τον τρόπο με τον οποίο οι άνθρωποι είναι σε θέση να ενεργούν, καθώς και τον τρόπο με τον οποίο αυτή η κατανόηση καθίσταται πολύτιμη, πρόποσα και κανονιστική με την πάροδο του χρόνου και γίνεται μέρος του περιεχομένου της ταξικής ταυτότητας. Για τους συμμετέχοντές μας από τη μεσαία τάξη, η εκπαίδευσή τους αποτελούσε προτεραιότητα και θεωρούνταν μια γέφυρα που τους επέτρεπε να «χαράξουν τον δικό τους δρόμο» προς μια επαγγελματική σταδιοδρομία, αν χρειαζόταν, μακριά από την οικογένεια, την κοινότητα και τη χώρα.

Η ατομική κινητικότητα προσφέρεται ως ώθηση για μια διαρκή δέσμευση στην εκπαίδευση για τους μαθητές της εργατικής τάξης, όμως, σημαίνει συχνά ότι πρέπει να εγκαταλείψουν το πολιτισμικό περιβάλλον τους και να

εισέλθουν σε ένα άλλο περιβάλλον, το οποίο διέπεται από τις αξίες της μεσαίας τάξης (Lehmann, 2009). Κατά τη μετάβαση αυτή ίσως αισθανθούν ότι παραιτούνται από το κοινωνικό τους κεφάλαιο συνένωσης, κάτι που μπορεί να προκαλέσει κάποια εσωτερική δυσφορία και σύγκρουση στους ίδιους και στους γονείς τους (Thomson, Henderson, & Holland, 2003). Η ποιοτική και εθνογραφική έρευνα υπογραμμίζει σταθερά τα δομικά και αντικειμενικά οικονομικά, κοινωνικά και πολιτισμικά «μειονεκτήματα κεφαλαίου» που βιώνουν οι πρώτης γενιάς φοιτητές της εργατικής τάξης στην τριτοβάθμια εκπαίδευση (Christie, Tett, Cree, Hounsell, & McCune, 2008· Lehmann, 2009· Reay, Crozier, & Clayton, 2009· Reay, Davies, David, & Ball, 2001).

## ΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΗ ΑΣΥΜΒΑΤΟΤΗΤΑ ΣΤΗΝ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ

Η έρευνα αυτή αναδεικνύει, επίσης, τον πόνο και τη δυσφορία που είναι πιθανό να αισθανθούν οι προερχόμενοι από την εργατική τάξη φοιτητές, ιδιαίτερα σε πιο ελιτίστικα εκπαιδευτικά ιδρύματα, καθώς εγκαταλείπουν το οικείο ταξικό περιβάλλον τους. Μια ποσοτικού τύπου διαχρονική έρευνα δείχνει ότι οι φοιτητές της μεσαίας τάξης βιώνουν μια αίσθηση συμβατότητας της ταυτότητάς τους με την τριτοβάθμια εκπαίδευση προτού ακόμη εισέλθουν, αλλά και καθώς κάνουν τα πρώτα τους βήματα σε αυτήν (Jetten, Iyer, Tsivrikos, & Young, 2008). Όσο πιο συμβατή ήταν η προηγούμενη ταξική τους ταυτότητα με το πλαίσιο της τριτοβάθμιας εκπαίδευσης, τόσο περισσότερο τα άτομα αυτά ταυτίζονταν με την ιδιότητα του «φοιτητή πανεπιστημίου» και τόσο μεγαλύτερη ήταν η αίσθησή τους ότι το πανεπιστήμιο θα ευνοούσε την ατομική κινητικότητα τους. Αντίθετα, οι φοιτητές της εργατικής τάξης που συμμετείχαν στη μελέτη μας δεν βίωναν αυτό το είδος συμβατότητας. Το ταξικό υπόβαθρό τους δεν φαινόταν «να βρίσκει καλή εφαρμογή» στο πλαίσιο της τριτοβάθμιας εκπαίδευσης πριν, κατά την είσοδό τους, αλλά και καθ' όλη τη διάρκεια της εμπειρίας τους σε αυτήν. Όπως προκύπτει από τα δεδομένα της ομάδας εστίασης, υπήρχε μια αίσθηση ότι τα πανεπιστήμια είναι για τους προνομιούχους, ενώ τα τεχνολογικά ιδρύματα είναι πιο συμβατά με την ταυτότητα της εργατικής τάξης. Παρότι το πανεπιστήμιο απείχε μόλις 6,76 χιλιόμετρα από το σπίτι τους, δεν έπαυε να θεωρείται ότι είναι «πολύ μακριά». Μια άλλη διαχρονική μελέτη διαπίστωσε ότι τα αισθήματα συμβατότητας και οι πολλαπλές ομαδικές υπαγωγές που είχαν αποκτηθεί χάρη σε εξωσχολικές δραστηριότητες, όπως ο αθλητισμός και οι εξωσχολικοί όμιλοι δραστηριοτήτων, αποτελούσαν μια πηγή προστασίας κατά τη διάρκεια της στρεσογόνας μετάβασης στην τριτοβάθμια εκπαίδευση (Iyer et al., 2009). Πράγματι, οι μαθητές της μεσαίας τάξης που ήταν πιο πιθανό να αξιοποιήσουν αυτόν τον πόρο παρου-

σίαζαν υψηλότερα επίπεδα ψυχολογικής ευεξίας [όπως καταδεικνύεται από το Ερωτηματολόγιο Γενικής Υγείας (General Health Questionnaire)] – ένα εργαλείο μέτρησης συνδεδεμένο με την αυτοαποτελεσματικότητα, δηλαδή την ικανότητα του ατόμου να «κάνει τα πράγματα να συμβαίνουν».

## ΑΠΕΙΛΕΣ ΣΕ ΒΑΡΟΣ ΤΗΣ ΤΑΥΤΟΤΗΤΑΣ

Φαίνεται ότι ο πολιτισμικός προσανατολισμός της τριτοβάθμιας εκπαίδευσης ενδέχεται να κάνει τους προερχόμενους από την εργατική τάξη φοιτητές να νιώθουν ανήσυχα, άβολα, και να έχουν την αίσθηση ότι «δεν ταιριάζουν αρκετά». Αυτή η απειλή σε βάρος της ταυτότητας (βλ. Breakwell, 1996) είναι μια στενόχωρη ψυχολογική κατάσταση που μειώνει την πιθανότητα των φοιτητών να παραμείνουν στο πανεπιστήμιο. Πράγματι, αυτοί οι φοιτητές δεν αποκλείεται να επιδιώξουν να προστατεύσουν την ταυτότητά τους μέσω της φυσικής ή ψυχολογικής απομάκρυνσής τους από την εκπαίδευση.

Διαφορετικά κοινωνικοπολιτισμικά πλαίσια υποστηρίζουν διαφορετικά μοντέλα κοινωνικού κεφαλαίου, ικανότητας δράσης και κατανόησης του τι είναι πρόπον να κάνουμε τόσο εμείς οι ίδιοι όσο και οι άλλοι (Stephens, Fryberg et al., 2012). Αυτό που απασχολούσε περισσότερο τους συμμετέχοντες από τη μεσαία τάξη ήταν να έχουν επιλογές, ελευθερία και έλεγχο στο μέλλον τους, και η εκπαίδευση ήταν γι' αυτούς ο κύριος τρόπος να διασφαλίσουν την επίτευξη αυτών των μελημάτων. Υπήρχαν, ωστόσο, και κάποιες ομοιότητες μεταξύ των ομάδων: και οι δύο έδιναν αξία στην εκπαίδευση και στην οικονομική ασφάλεια, και προσπαθούσαν να αποφύγουν τα αρνητικά αποτελέσματα. Αλλά η επιρροή του πλαισίου ήταν πολύ διαφορετική για τις δύο ομάδες. Οι συμμετέχοντες που προέρχονταν από την εργατική τάξη ζούσαν σε ένα πλαίσιο σημαντικού σωρευτικού μειονεκτήματος, μια κατάσταση που έχει καταδειχθεί ότι γεννά έντονα συναισθήματα μοιρολατρίας (ή έλλειψης ελέγχου) (Nolan & Whelan, 1999). Πράγματι, η αυτονομία, ο έλεγχος, η ελευθερία και η ανεξαρτησία ήταν λιγότερο διαθέσιμα στην ψυχολογική εμπειρία των συμμετεχόντων από την εργατική τάξη και, ως εκ τούτου, δεν παρουσιάζονταν ως άμεσα μελήματα.

## Η ΜΕΤΑΔΟΣΗ ΤΟΥ ΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΟΥ ΚΕΦΑΛΑΙΟΥ

Το πολιτισμικό κεφάλαιο φαίνεται, επίσης, να διαφέρει ανάλογα με το ταξικό πλαίσιο. Το πολιτισμικό κεφάλαιο αναφέρεται στην εμπειρία, τις πρακτικές και τις προτιμήσεις, καθώς και στην ακαδημαϊκή ικανότητα και τις γλωσσικές



δεξιότητες (Lareau & Weininger, 2003) που έχουν ιδιαίτερη αξία στο εκπαιδευτικό πλαίσιο. Οι γονείς της μεσαίας τάξης μεταδίδουν το πολιτισμικό κεφάλαιο που απέκτησαν μέσω της δικής τους εκπαίδευσης στα παιδιά τους, γεγονός που επηρεάζει τη μετάβασή τους στην τριτοβάθμια εκπαίδευση. Παρά τις φιλοδοξίες τους, οι γονείς της εργατικής τάξης είναι λιγότερο ικανοί να επηρεάσουν τις εκπαιδευτικές τροχιές των παιδιών τους ή να παρέμβουν στη σχολική πορεία τους, δεδομένου ότι αυτοί δεν είχαν πρόσβαση στο ίδιο πολιτισμικό κεφάλαιο το οποίο είναι σε θέση να επιστρεφεί τα μεσαία στρώματα (Bourdieu, 1986). Κατά κανόνα, οι γονείς των συμμετεχόντων μας από την εργατική τάξη δεν είχαν άμεση εμπειρία από την τριτοβάθμια εκπαίδευση για να μπορούν να τη μεταδώσουν στα παιδιά τους. Αυτό το πολιτισμικό κεφάλαιο συνδέεται εμπειρικά με τις ταξικές διαφορές στα αποτελέσματα επίτευξης (Scherger & Savage, 2010).

Μεταξύ των συμμετεχόντων από τη μεσαία τάξη, ένα ανεξάρτητο μοντέλο ικανότητας δράσης, στο οποίο η επιλογή, η ανεξαρτησία και η αυτονομία κατείχαν ιδιαίτερα περίοπτη θέση, θεωρούνταν κινητήρια δύναμη για τη μεγιστοποίηση των δυνατοτήτων τους στο εκπαιδευτικό σύστημα. Αλλά οι περισσότεροι από τους συμμετέχοντες που προέρχονταν από την εργατική τάξη είχαν πολύ λιγότερη πρόσβαση στην επιλογή, τον έλεγχο και την ανεξαρτησία ως εκ τούτου, ο πολιτισμικός προσανατολισμός αυτών των μαθητών ήταν να υιοθετήσουν ένα αλληλεξαρτώμενο μοντέλο ικανότητας δράσης.

## ΕΠΙΠΤΩΣΕΙΣ ΓΙΑ ΜΙΑ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΨΥΧΟΛΟΓΙΑ ΤΟΥ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΥ ΑΠΟΚΛΕΙΣΜΟΥ

Παρά τις πολυάριθμες καλοπροαίρετες πολιτικές για την αντιμετώπιση της εκπαιδευτικής ανισότητας και του χάσματος επίτευξης μεταξύ των διαφορετικών κοινωνικών τάξεων, η κοινωνική τάξη παραμένει μια πεισματική δομική δύναμη που διαμορφώνει και προβλέπει τα αποτελέσματα επίτευξης. Αυτή είναι η κατάσταση στο Ηνωμένο Βασίλειο (Reay, 2006), στις ΗΠΑ (Sirin, 2005), στον Καναδά (Lehmann, 2009) και στην Ιρλανδία (Williams et al., 2011). Σχετικά πρόσφατα στοιχεία από την Ιρλανδία δείχνουν ότι η ικανότητα ενός παιδιού 9 ετών στην ανάγνωση και στα μαθηματικά σχετίζεται με τις κοινωνικοοικονομικές συνθήκες διαβίωσής του (Williams et al., 2011), και ότι η εργατική τάξη υπερεκπροσωπείται στα παιδιά που δεν ολοκληρώνουν τη σχολική τους εκπαίδευση (Byrne & Smyth, 2010).

Παρότι οι υλικές συνθήκες των ταξικών πλαισίων δεν καθορίζουν σε απόλυτο βαθμό τα αποτελέσματα, επηρεάζουν πραγματικά τη δράση που είναι πολύ πιθανό να γίνει κανονιστική και να θεωρηθεί η αρμόζουσα (Stephens

et al., 2007). Η εμπειρία και οι πόροι της μεσαίας τάξης φέρνουν μαζί τους τόσο απτά όσο και μη εμφανή πλεονεκτήματα. Τα απτά πλεονεκτήματα, όπως είναι το οικονομικό, το κοινωνικό και το πολιτισμικό κεφάλαιο (Bourdieu, 1986· Savage et al., 2005), ενδέχεται να δώσουν ώθηση σε μη εμφανή ψυχολογικά πλεονεκτήματα. Αυτό μπορεί να ενθαρρύνει μια αίσθηση δύναμης, δικαιώματος/αξίωσης και ελέγχου πάνω στις καταστάσεις και, επομένως, μια αίσθηση ανεξαρτησίας από κοινωνικούς καταναγκασμούς (Kraus et al., 2012· Stephens, Fryberg et al., 2012): ουσιαστικά, μια αίσθηση προσωπικής ικανότητας δράσης.

Από την άλλη πλευρά, οι πόροι και οι ευκαιρίες που υπάρχουν στη διάθεση των μελών της εργατικής τάξης τείνουν να μην προάγουν τον κοινωνικό διαχωρισμό, αλλά τη διασύνδεση με τους άλλους και την εξάρτηση από αυτούς (Bakouri & Staerklé, 2015). Η Stephens και οι συνεργάτες της (Stephens, Fryberg et al., 2012) υποστηρίζουν ότι οι εργατικές τάξεις τείνουν να λειτουργούν βάσει ενός *αλληλεξαρτώμενου μοντέλου ικανότητας δράσης*· σύμφωνα με αυτό το μοντέλο, είναι κανονιστικό και αρμόζον οι άνθρωποι να ανταποκρίνονται στις προσδοκίες και στην επιρροή των άλλων και του πλαισίου, καθώς και να προσαρμόζονται και να ταιριάζουν σε αυτό, αντί να κάνουν ό,τι εξυπηρετεί με τον βέλτιστο τρόπο την προσωπική τους κατάσταση σε μια δεδομένη χρονική στιγμή. Αντίθετα, οι μεσαίες τάξεις συμπεριφέρονται υπακούοντας σε ένα *ανεξάρτητο μοντέλο ικανότητας δράσης*, διακριτό από το πλαίσιο· σύμφωνα με αυτό το μοντέλο, οι προτιμήσεις και οι στόχοι επιλέγονται ελεύθερα και δίνεται έμφαση στην άσκηση επιρροής στους άλλους και στη διάκρισή τους από αυτούς (Snibbe & Markus, 2005). Κανένα από τα δύο μοντέλα δεν είναι πιο αποτελεσματικό, φυσικό ή φυσιολογικό έναντι του άλλου (Markus & Kitayama, 2010) και κανένα δεν είναι εγγενές στην ατομική ψυχολογία. Περισσότερο θα λέγαμε ότι πρόκειται για δύο κοινωνικοπολιτισμικούς προσανατολισμούς που διαμορφώνονται από τους διαθέσιμους πόρους και τις διαθέσιμες εμπειρίες μέσα σε δύο κοινωνικοπολιτισμικά πλαίσια (Stephens, Markus et al., 2012). Ωστόσο, δεδομένου ότι στην κοινωνία και στους θεσμούς μας εξακολουθεί να κυριαρχεί μια νεοφιλελεύθερη εξατομικευτική ατζέντα (Lynch, 2006), η ανεξάρτητη ικανότητα δράσης θεωρείται το πρότυπο για όλες και όλους. Αυτό το ανεξάρτητο μοντέλο ικανότητας δράσης εκτιμάται και ανταμείβεται στα εργασιακά και στα εκπαιδευτικά περιβάλλοντα. Συνήθως τιμούμε την *ατομική* ακαδημαϊκή επιτυχία και όχι τις συνεργατικές προσπάθειες. Σε έναν κόσμο στον οποίο τα διαπιστευτήριά μας βασίζονται σε μια οικονομία της γνώσης, η ανεξαρτησία και η προσωπική ικανότητα δράσης έχουν κεφαλαιώδη σημασία.

## ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Στο κεφάλαιο αυτό δείξαμε πώς διαφορετικά μοντέλα της ικανότητας δράσης μπορούν να έχουν ψυχολογικά πλεονεκτήματα και μειονεκτήματα για τις νέες και τους νέους. Κατά την άποψή μας, οι δομικοί αυτοί παράγοντες έχουν προσελκύσει πολύ λίγη προσοχή από τους κοινωνικούς και τους πολιτικούς ψυχολόγους, οι οποίοι έχουν παραχωρήσει τη μελέτη της κοινωνικής τάξης στους κοινωνιολόγους (Ostrove & Cole, 2003), ή μπορεί να κρατούν σταθερή τη μεταβλητή της κοινωνικής τάξης (ή κάποια παραλλαγή της οικονομικής θέσης) ενώ διερευνούν άλλες, πιο «σημαντικές» μεταβλητές (Frable, 1997). Ωστόσο, η υποκειμενική, βιωμένη εμπειρία της κοινωνικής τάξης είναι ουσιώδης για την κατανόηση της πολιτικής και της ψυχολογίας. Ατομικοί παράγοντες, όπως τα συναισθήματα, οι σκέψεις, η αίσθηση του ανήκειν και η απειλή σε βάρος της ταυτότητας, καθώς και η κοινωνική στερεοτυποποίηση και οι συγκριτικές στρατηγικές είναι πιθανό να θέτουν μια πρόσθετη κοινωνική διάκριση ανάμεσα «σε εμάς και σε αυτούς», στην οποία οι δυναμικές εξουσίας γεννούν ένα πλεονέκτημα για κάποιους και ένα μειονέκτημα για κάποιους άλλους. Η αορατότητα της κοινωνικής τάξης παραμένει ένα επιτακτικό ζήτημα για την πολιτική του 21ου αιώνα, το οποίο έχει επιπτώσεις στον τρόπο με τον οποίο μελετάμε την ταυτότητα, την ικανότητα δράσης, τον αποκλεισμό και την κοινωνική αλλαγή. Επισημάναμε τη σημασία των συλλογικών ή ομαδικών προσεγγίσεων για την κατανόηση της ικανότητας δράσης, η οποία έχει αποκτήσει υπερβολικά «εξατομικευμένο» και «ταξικοποιημένο» χαρακτήρα.

Ατομικιστικοί και αξιοκρατικοί λόγοι και ιδεολογίες που κατασκευάζονται από τα κυρίαρχα και πιο προνομιούχα μέλη της κοινωνίας υποδηλώνουν έμμεσα ότι το ταξικό σύστημα είναι ανοιχτό, σταθερό και νόμιμο. Μολονότι η κοινωνική κινητικότητα έχει μείνει στάσιμη τον τελευταίο καιρό (Gillies, 2005), «διαφημίζεται» στο κοινό ως κάτι το επιθυμητό, απαραίτητο και εφικτό, ενώ τα ταξικά όρια θεωρούνται διαπερατά. Το πιο σημαντικό είναι ότι κάποια άτομα ενδέχεται να αποταυτίζονται και να αποστασιοποιούνται ενεργητικά από μια «φθαρμένη» ή «τοξική» ταυτότητα της εργατικής τάξης (Skeggs, 1997), και υπό αυτές τις συνθήκες είναι μάλλον απίθανο να αμφισβητήσουν την ταξική ανισότητα. Κατά συνέπεια, οι δομικές ανισότητες που είναι εγγενείς στο καπιταλιστικό σύστημα παραμένουν σε μεγάλο βαθμό κρυφές από την κοινή θέα, και η έλλειψη λόγου γύρω από την κοινωνική τάξη οδηγεί στην αποτυχία των οικονομικά προνομιούχων να αξιολογήσουν κριτικά ή ακόμη και να αναγνωρίσουν την προνομιακή θέση τους, ενώ οι οικονομικά μη προνομιούχοι φιμώνονται (Sanders & Mahalingam, 2012). Υποστηρίζουμε ότι τα παραπάνω αποτελούν επιτακτικά ζητήματα για την πολιτική ψυχολογία και ότι είναι καιρός να αναπτυχθεί μια κοινωνική και πολιτική ψυχολογία της κοινωνικής

τάξης που θα έχει στον πυρήνα της μια ανάλυση της ικανότητας δράσης. Χωρίς αυτή την ανάλυση, η σχέση μεταξύ κοινωνικής τάξης, ανισότητας και αποκλεισμού θα παραμείνει συγκαλυμμένη και το οικονομικό μειονέκτημα θα συνεχίσει να εξατομικεύεται.

## ΠΕΡΙΛΗΨΗ

- Υπάρχει ανάγκη να αναπτυχθεί μια κοινωνική και πολιτική ψυχολογία που θα μελετά τη διασύνδεση μεταξύ κοινωνικού αποκλεισμού, κοινωνικής τάξης και ικανότητας δράσης.
- Παρά τους επικρατούντες τρόπους κατανόησης του εαυτού στις σύγχρονες δυτικές κοινωνίες ως ενός ελεύθερου και ανεξάρτητου δρώντος με σημαντικό βαθμό κοινωνικής κινητικότητας, τα άτομα στις μη προνομιούχες κοινότητες βιώνουν κοινωνικό αποκλεισμό ως αποτέλεσμα αλληλοτεμνόμενων δομικών δυνάμεων.
- Οι κυρίαρχες πολιτικές ιδεολογίες και λόγοι, συμπεριλαμβανομένων κάποιων που δεσποζουν στην ίδια την κοινωνική και πολιτική ψυχολογία, όπως ο ατομικισμός και η αξιοκρατία, τείνουν να κατασκευάζουν τους ανθρώπους ως ανεξάρτητους δρώντες, ικανούς και υπεύθυνους για τον δρόμο που χαράζουν, την επιτυχία και την ευημερία τους.
- Δεδομένου ότι οι δυτικές καπιταλιστικές οικονομίες από βιομηχανοποιημένες οικονομίες έχουν μετατραπεί σε «οικονομίες της γνώσης», και ότι η αγορά εργασίας και οι ευκαιρίες απασχόλησης έχουν αλλάξει ριζικά, η ζήτηση για αποδεικτικά προσόντων και πτυχία γίνεται ολοένα και πιο σημαντική για την απόκτηση μιας ασφαλούς θέσης εργασίας, επαγγελματικού κύρους και εύλογων απολαβών.
- Μολονότι ο τομέας της τριτοβάθμιας εκπαίδευσης επεκτείνεται, η πρόσβαση σε αυτά τα τεκμήρια προσόντων είναι άνιση, καθώς συνδυασμένες οικονομικές, κοινωνικές και πολιτισμικές δυνάμεις επιβάλλουν σημαντικά δομικά εμπόδια μέσα στο εκπαιδευτικό σύστημα. Οι κοινωνικές, πολιτισμικές και οικονομικές δυνάμεις οι οποίες μπορούν να εννοιοποιηθούν ως κοινωνική τάξη τέμνονται συχνά με άλλους άξονες μειονεκτηματος, όπως η εθνικότητα και το φύλο.
- Άτομα, οικογένειες και συχνά ολόκληρες κοινότητες βιώνουν κοινωνικό αποκλεισμό, φτώχεια και στιγματιστικές αναπαραστάσεις, που αναπαράγουν τον αποκλεισμό τους από την αγορά εργασίας.
- Οι αλλαγές αυτές συνοδεύονται από πολιτισμικές αλλαγές, στις οποίες η κοινωνική τάξη σπάνια θεωρείται μια σημαντική και αυτοπροσδιοριστική ταυτότητα. Αυτό καθιστά δύσκολη τη θετική αναδιάρθρωση των ταξικο-

ποημένων ταυτοτήτων ή την επιστράτευσή τους ως μέσου προστασίας. Επιπλέον, η αποδυνάμωση των ταξικοποιημένων ταυτοτήτων καθιστά λιγότερο πιθανή την ταξικοποιημένη κοινωνική ικανότητα δράσης και τη συλλογική δράση γύρω από την κοινωνική τάξη.

- Η προσωπική ικανότητα δράσης είναι «ταξικοποιημένη», και αυτό έχει συσχετιζόμενες συνέπειες όσον αφορά τον κοινωνικό αποκλεισμό και τη δυνατότητα ή την παρεμπόδιση της κοινωνικής κινητικότητας.

## ΓΛΩΣΣΑΡΙΟ

**αξιοκρατία** Κοινωνικό σύστημα, κοινωνία ή οργάνωση που δίνει δύναμη και ευκαιρίες στους ανθρώπους βάσει των ικανοτήτων τους, και όχι λόγω των χρημάτων ή της θέσης τους.

**αυτοαποτελεσματικότητα** Μια ψυχολογική κατασκευή που αντιπροσωπεύει την πίστη ενός ατόμου στις ικανότητες και στις δεξιότητές του να αντιμετωπίσει τις συνθήκες με τις οποίες το φέρνει αντιμέτωπο η ζωή.

**ικανότητα δράσης** Η ικανότητα του ατόμου να αναλαμβάνει δράση, να είναι αποτελεσματικό και να επηρεάζει τη ζωή του. Αφορά μια αίσθηση ελέγχου και μια ικανότητα υλοποίησης συμπεριφορών, σκέψεων και συναισθημάτων.

**κοινωνικό κεφάλαιο** Ένα σύνολο οριζόντιων ενώσεων μεταξύ ατόμων, οι οποίες αποτελούνται από κοινωνικά δίκτυα και συσχετιζόμενους κανόνες, που επιδρούν στην παραγωγικότητα των εμπλεκομένων.

**κοινωνικό κεφάλαιο γεφύρωσης** Αναφέρεται σε χαλαρούς δεσμούς και σε δίκτυα μεταξύ διαφορετικών ατόμων και ετερογενών ομάδων που ενισχύουν την κινητικότητα και τις ευκαιρίες· συναντάται συνήθως σε περιβάλλοντα της μεσαίας τάξης.

**κοινωνικό κεφάλαιο συνένωσης** Αναφέρεται σε στενούς δεσμούς μεταξύ παρόμοιων ατόμων και ομοιογενών ομάδων που επιτρέπουν την αμοιβαία παροχή βοήθειας και την ενσωμάτωση στην κοινότητα· κυριαρχεί στα εργατικά ταξικά πλαίσια.

**πολιτισμικό κεφάλαιο** Ένας πόρος που αποκτάται μέσω της εκπαίδευσης· αναφέρεται στη γνώση, το λεξιλόγιο, τις αξίες και τις προτιμήσεις που εκτιμώνται και περνούν από τη μια γενιά στην άλλη μέσω της οικογένειας.

**πρεκαριάτο** Μια κοινωνική ομάδα που αντιστοιχεί στη φτωχότερη οικονομικά τάξη· τα μέλη της διαθέτουν μικρό κοινωνικό κεφάλαιο και συγκεντρώνουν χαμηλές τιμές στο πολιτισμικό κεφάλαιο και στην κοινωνική εμπλοκή.

## ΣΥΜΠΛΗΡΩΜΑΤΙΚΕΣ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΠΗΓΕΣ

---

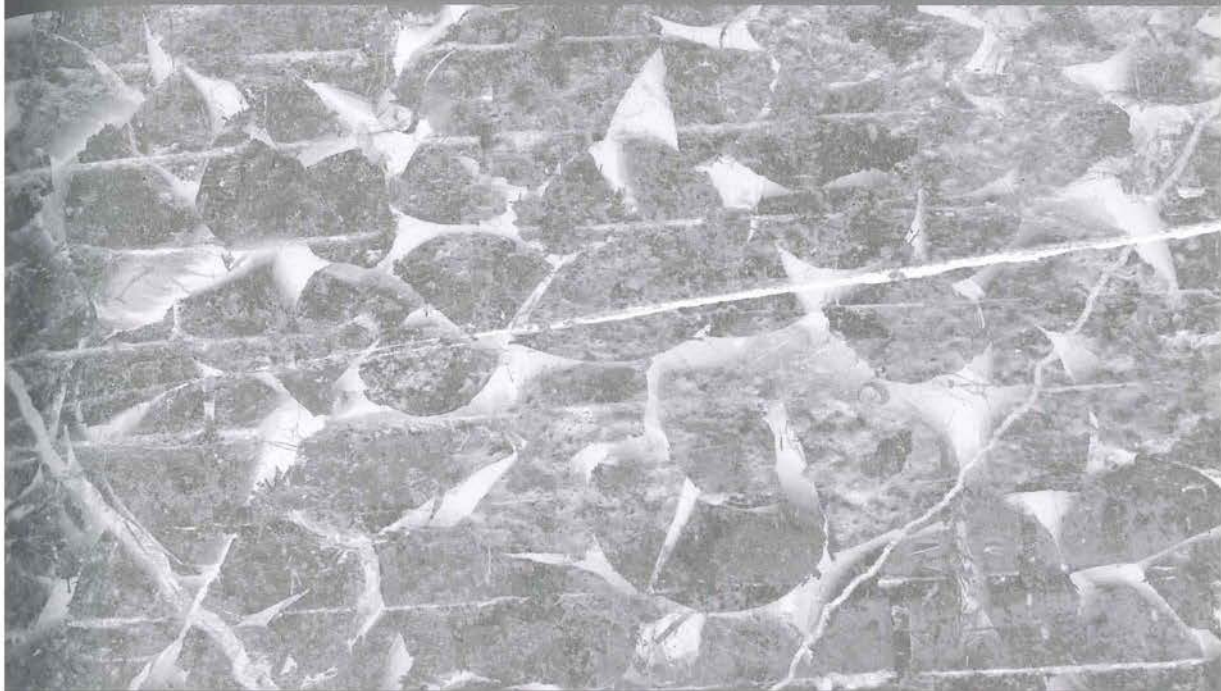
- Fiske S. T., & Markus H. R. (Eds.) (2012). *Facing social class: How societal rank influences interaction*. New York: Russell Sage Foundation.
- Jones O. (2012). *Chavs: The demonization of the working class*. London: Verso Books.
- Kraus M. W., & Stephens N. (2012). A road map for an emerging psychology of social class. *Social and Personality Psychology Compass*, 6, 642-656.
- Mack J., & Landsey S. (2015). *Breadline Britain: The rise of mass poverty*. London: Oneworld Books.
- Savage M. (2015). *Social class in the 21st century (Pelican introduction)*. London: Pelican Books.

## ΕΡΩΤΗΣΕΙΣ ΓΙΑ ΟΜΑΔΙΚΗ ΣΥΖΗΤΗΣΗ

---

- Ποια είναι η διαφορά μεταξύ κοινωνικού κεφαλαίου συνένωσης και κοινωνικού κεφαλαίου γεφύρωσης; Πώς μπορεί η διαθεσιμότητα του ενός ή του άλλου να αναπαραγάγει την κοινωνική ανισότητα;
- Πώς θα μπορούσε η «ικανότητα δράσης» να καλλιεργηθεί ρητά ή άρρητα μέσα στην οικογένεια;
- Τα σχολεία και τα πανεπιστήμια τείνουν να προωθούν ένα ανεξάρτητο μοντέλο ικανότητας δράσης στους μαθητές και στους φοιτητές τους. Συζητήστε πώς συμβαίνει αυτό και πώς τα εκπαιδευτικά ιδρύματα θα μπορούσαν να υποστηρίξουν, επίσης, ένα αλληλεξαρτώμενο μοντέλο ικανότητας δράσης.
- Πόσο σημαντική είναι η κοινωνική τάξη στη ζωή σας; Συζητήστε τους τρόπους με τους οποίους η κοινωνική τάξη μπορεί να συγκριθεί με άλλες κοινωνικές ταυτότητες – για παράδειγμα, το φύλο ή την εθνικότητα.
- Τα προγράμματα θετικών διακρίσεων έχουν σχεδιαστεί έτσι ώστε να αμβλύνουν τα διάφορα είδη μειονεκτηματος και να παρέχουν βοήθεια στους προερχόμενους από την εργατική τάξη ή πρώτης γενιάς φοιτητές να καταλάβουν θέσεις σε πανεπιστήμια. Συζητήστε κατά πόσο η προσέγγιση αυτή είναι δίκαιη.

# 8 Μετανάστευση



ΣΠΥΡΙΔΟΥΛΑ ΝΤΑΝΗ, ΑΡΤΕΜΙΣ Μ. ΓΡΙΒΑ  
& ΞΕΝΙΑ ΧΡΥΣΟΧΟΥ

## ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ ΤΟΥ ΚΕΦΑΛΑΙΟΥ

---

- ΠΡΟΚΑΤΑΛΗΨΗ, ΣΤΕΡΕΟΤΥΠΑ ΚΑΙ ΔΙΑΚΡΙΣΕΙΣ ΚΑΤΑ ΤΩΝ ΜΕΤΑΝΑΣΤΩΝ 224
- ΣΤΕΡΕΟΤΥΠΟΠΟΙΗΣΗ, ΡΑΤΣΙΣΜΟΣ ΚΑΙ ΜΟΡΦΕΣ ΔΙΑΚΡΙΣΕΩΝ  
ΚΑΤΑ ΤΩΝ ΟΜΑΔΩΝ ΜΕΤΑΝΑΣΤΩΝ 224
- ΕΞΗΓΗΣΕΙΣ ΤΗΣ ΠΡΟΚΑΤΑΛΗΨΗΣ 225
- ΑΤΟΜΙΚΕΣ ΚΑΙ ΣΥΛΛΟΓΙΚΕΣ ΑΝΤΙΔΡΑΣΕΙΣ ΣΤΗΝ ΠΡΟΚΑΤΑΛΗΨΗ 227
- ΜΕΙΩΣΗ ΤΗΣ ΠΡΟΚΑΤΑΛΗΨΗΣ; Η ΥΠΟΘΕΣΗ ΤΗΣ ΕΠΑΦΗΣ 227
- ΜΕΤΑΒΑΛΛΟΜΕΝΕΣ ΚΟΙΝΩΝΙΕΣ: ΤΟ ΖΗΤΗΜΑ  
ΤΗΣ ΕΠΙΠΟΛΙΤΙΣΜΟΠΟΙΗΣΗΣ 229
- ΑΛΛΑΖΟΝΤΑΣ ΤΑ ΑΤΟΜΑ: ΤΟ ΖΗΤΗΜΑ ΤΗΣ ΠΡΟΣΑΡΜΟΓΗΣ 232
- ΠΡΟΣΚΛΗΣΗ ΓΙΑ ΜΙΑ ΝΕΑ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΟΡΓΑΝΩΣΗ: ΤΟ ΠΑΡΑΔΟΞΟ  
ΤΗΣ ΕΝΣΩΜΑΤΩΣΗΣ 234
- ΠΕΡΙΛΗΨΗ 238
- ΓΛΩΣΣΑΡΙΟ 238
- ΣΥΜΠΛΗΡΩΜΑΤΙΚΕΣ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΠΡΟΤΑΣΕΙΣ 239
- ΕΡΩΤΗΣΕΙΣ ΓΙΑ ΟΜΑΔΙΚΗ ΣΥΖΗΤΗΣΗ 239



Η μετανάστευση δεν είναι πρόσφατο φαινόμενο: οι άνθρωποι μετακινούνταν πάντοτε προς αναζήτηση καλύτερης ζωής. Πράγματι, χώρες όπως οι ΗΠΑ, ο Καναδάς και η Αυστραλία έχουν θεμελιωθεί πάνω στις μεταναστευτικές ροές, στη δε Ευρώπη παρατηρείται μια αδιάκοπη μετακίνηση ανθρώπων μεταξύ των κρατικών συνόρων. Μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, μετανάστες από τον ευρωπαϊκό Νότο μετακινήθηκαν προς το βόρειο τμήμα της ηπείρου σε αναζήτηση εργασίας, γεγονός που συνέβαλε στην κοινωνική και οικονομική ανάπτυξη της Βόρειας Ευρώπης. Άλλες ομάδες μεταναστών στην Ευρώπη προέρχονται από πρώην αποικίες εθνικών κρατών, ενώ κάποιες ομάδες από την Ανατολική Ευρώπη μετανάστευσαν προς τα δυτικά μετά το τέλος του Ψυχρού Πολέμου. Είναι πολλοί οι λόγοι για τους οποίους μεταναστεύουν οι άνθρωποι, ενώ και η ιστορία των σχέσεων μεταξύ των νεοφερμένων και των κοινοτήτων υποδοχής είναι επίσης μακρά. Θα πρέπει, επομένως, να προσεγγίσουμε το ζήτημα της μετανάστευσης χωρίς να σκεφτόμαστε ότι πρόκειται για ένα νέο φαινόμενο ή ότι δεν πρόκειται να διαρκέσει πολύ ή ότι όλες οι ομάδες μεταναστών και οι σχέσεις τους με τις κοινότητες υποδοχής είναι ίδιες. Μετά από αυτή τη διαπίστωση θα πρέπει να επισημάνουμε ότι υπάρχουν υπό διακύβευση κάποια κοινά ζητήματα, τα οποία απαιτούν κοινωνιοψυχολογική ανάλυση.

Παρόλο που είναι πολλές οι πτυχές της μετανάστευσης που θα έχρηζαν πολιτικής και ψυχολογικής έρευνας, εδώ θα εξετάσουμε δύο βασικά ζητήματα: (α) τον τρόπο με τον οποίο οι κοινωνίες υποδοχής προσλαμβάνουν τους μετανάστες και τη διαδικασία της μετανάστευσης, και (β) την εμπειρία της ένταξης των μεταναστών σε μια νέα κοινωνία. Η μετανάστευση συγκεντρώνει στην ίδια πολιτική οντότητα ανθρώπους με διαφορετικές καταγωγές, διαφορετικές πολιτισμικές πρακτικές και διαφορετικούς τρόπους κατανόησης του κόσμου (και της δικής τους θέσης μέσα σε αυτόν). Αυτή η διαδικασία ανασχηματίζει το περιεχόμενο των ταυτοτήτων, μια συνθήκη που μπορεί να είναι απειλητική για τους ανθρώπους σε όλες τις κοινότητες. Εκτός αυτού, η μετανάστευση αλλάζει την κοινωνική διαστρωμάτωση της κοινωνίας υποδοχής, καθώς οι νεοεισερχόμενοι καταλαμβάνουν συνήθως τις χαμηλότερες κοινωνικές θέσεις και η προσθήκη τους στο ήδη υπάρχον εργατικό δυναμικό επιτρέπει στα μέλη της πλειονοτικής ομάδας να κινηθούν ανοδικά. Βρισκόμαστε, συνεπώς, αντιμέτωποι με ένα φαινόμενο ασύμμετρων σχέσεων μεταξύ των ομάδων, συμπεριλαμβανομένης της κατανομής των υλικών και συμβολικών πόρων. Ακόμη πιο σημαντικό είναι ότι η μετανάστευση εγείρει το ερώτημα του δικαιώματος: Ποιος μπορεί να γίνει νόμιμα αποδέκτης αυτών των πόρων; (Chryssochoou, 2016). Εδώ το κοινωνικό ζήτημα της κατανομής μετατρέπεται σε ένα πολιτισμικό ζήτημα αναγνώρισης: το χαρακτηριστικό που αποκτά μεγαλύτερη ευκρίνεια δεν είναι πλέον η κοινωνική τάξη, αλλά η κουλτούρα και η εθνοτική καταγωγή. Νέες συγκρούσεις έρχονται στην επιφάνεια για τον τρόπο με τον οποίο οι

πλειονοτικές και οι μειονοτικές πολιτισμικές ομάδες βλέπουν την ενσωμάτωση των μεταναστών σε μια κοινωνία. Μια πρώτη προσέγγιση, πολύ οικεία στην κοινωνιοψυχολογική έρευνα στο πλαίσιο της μετανάστευσης, αφορά τα ζητήματα των προκαταλήψεων, των στερεοτύπων και των διακρίσεων.

## **ΠΡΟΚΑΤΑΛΗΨΗ, ΣΤΕΡΕΟΤΥΠΑ ΚΑΙ ΔΙΑΚΡΙΣΕΙΣ ΚΑΤΑ ΤΩΝ ΜΕΤΑΝΑΣΤΩΝ**

---

Παραδοσιακά, η έννοια της προκατάληψης θεωρείται ότι αφορά αρνητικές πεποιθήσεις, στερεότυπα και συναισθήματα μιας πλειονοτικής ομάδας εναντίον μιας εξωομάδας μεταναστών ή μιας εθνοτικής μειονότητας, καθώς και προθέσεις για δράση βάσει διακρίσεων κατά της εξωομάδας (Allport, 1954). Η σχετική έρευνα έχει επικεντρωθεί κυρίως στην προκατάληψη κατά των μαύρων στις ΗΠΑ και στην προκατάληψη κατά των εθνοτικών μειονοτήτων και των νέων ομάδων μεταναστών στη Δυτική Ευρώπη. Είναι σημαντικό να επισημάνουμε, ωστόσο, ότι το κοινωνιακό πλαίσιο της μετανάστευσης σε πολυπολιτισμικές κοινωνίες όπως οι ΗΠΑ διαφέρει από αυτό στα ευρωπαϊκά κράτη που χαρακτηρίζονται από ισχυρές εθνικές ταυτότητες (Chryssoschoou, 2004, 2016· Zick, Pettigrew, & Wagner, 2008).

## **ΣΤΕΡΕΟΤΥΠΟΠΟΙΗΣΗ, ΡΑΤΣΙΣΜΟΣ ΚΑΙ ΜΟΡΦΕΣ ΔΙΑΚΡΙΣΕΩΝ ΚΑΤΑ ΤΩΝ ΟΜΑΔΩΝ ΜΕΤΑΝΑΣΤΩΝ**

---

Τα μέλη των πλειονοτικών ομάδων θεωρούν συχνά ότι οι ομάδες μεταναστών διαθέτουν χαρακτηριστικά που παραβιάζουν τους κανόνες της πλειονοτικής ομάδας (π.χ. είναι εγκληματίες, τεμπέληδες ή ανίκανοι), παρόλο που το πραγματικό περιεχόμενο του στερεοτύπου εξαρτάται από την εθνικότητα και την κοινωνικοοικονομική θέση της ομάδας μεταναστών (Lee & Fiske, 2006). Τα στερεότυπα είναι ένας τρόπος κατανόησης του κοινωνικού κόσμου και ένα μέσο με το οποίο προστατεύονται οι ιδεολογίες και οι αξίες της ενδοομάδας (Tajfel, 1981a). Πιο πρόσφατες προσεγγίσεις έχουν δώσει έμφαση στο γεγονός ότι οι αναπαραστάσεις των ομάδων μεταναστών είναι στενά συνδεδεμένες με τις διομαδικές σχέσεις εξουσίας και κυριαρχίας, και ότι τα στερεότυπα κατά των μεταναστών τείνουν να εξυπηρετούν τους στόχους και τα συμφέροντα της πλειονοτικής ομάδας μέσω της νομιμοποίησης των υφιστάμενων κοινωνικών σχέσεων (Leyens & Demoulin, 2009).

Η προκατάληψη απέναντι στη φυλή ή την εθνότητα μπορεί να λάβει πολλές και συχνά δυσδιάκριτες μορφές, τόσο σε ατομικό όσο και σε κοινωνιακό

επίπεδο. Η έρευνα για τον ρατσισμό στις ΗΠΑ έχει επικεντρωθεί σε σύγχρονες, συγκαλυμμένες μορφές φυλετικής προκατάληψης. Αυτές οι νεότερες μορφές –ρατσισμός αποστροφής (Gaertner & Dovidio, 1986), συμβολικός ρατσισμός (Sears, 1988) και αμφίθυμος ρατσισμός (Hass, Katz, Rizzo, Bailey, & Eisenstadt, 1991)– είναι το αποτέλεσμα σύγκρουσης μεταξύ των αρνητικών συναισθημάτων προς την εξωομάδα και των κυρίαρχων κοινωνικών κανόνων ισότητας. Επιπλέον, στο επίπεδο της κοινωνίας, η προκατάληψη κατά των ομάδων μεταναστών ενδέχεται να είναι συγκαλυμμένη από την ανελιξιακή πλάνη, μια πρακτική που περιορίζει την κοινωνική κινητικότητα για την ομάδα των μεταναστών με χαμηλό status, επιτρέποντας μόνο σε έναν μικρό αριθμό των μελών της να αποκτήσει πρόσβαση σε θέσεις υψηλού status στη χώρα υποδοχής (Wright, 2001· Wright & Boese, 2015). Στο ευρωπαϊκό πλαίσιο, αυτό μπορεί να αφορά τις ομάδες μεταναστών δεύτερης ή τρίτης γενιάς, που ενδέχεται να έχουν στερηθεί συλλογικά το δικαίωμα στην ανοδική κοινωνικοοικονομική κινητικότητα (Heath, Rothon, & Kilpi, 2008). Αντίθετα, σε πολυπολιτισμικές κοινωνίες όπως ο Καναδάς και οι ΗΠΑ, έχουν γίνει προσπάθειες για τη «διόρθωση» αυτού του συλλογικού μειονεκτήματος μέσω πολιτικών «θετικής δράσης», οι οποίες ενθαρρύνουν περισσότερα μέλη πολιτισμικά μη κυρίαρχων ομάδων να αποκτήσουν πρόσβαση στην εργασία ή στην εκπαίδευση (Chrysochoou, 2004).

## ΕΞΗΓΗΣΕΙΣ ΤΗΣ ΠΡΟΚΑΤΑΛΗΨΗΣ

Πιθανές εξηγήσεις της προκατάληψης έχουν αναζητηθεί: (α) στα χαρακτηριστικά των ατόμων, (β) στη ρεαλιστική διομαδική σύγκρουση, και (γ) στις συμβολικές απειλές κατά της ταυτότητας που βιώνουν τα μέλη της πλειονοτικής ομάδας. Έχει διαπιστωθεί ότι τα άτομα με χαρακτηριστικά όπως ο δεξιός αυταρχισμός (Altemeyer, 1998) ή ο προσανατολισμός στην κοινωνική κυριαρχία (Pratto, Sidanius, Stallworth, & Malle, 1994) δίνουν μεγάλη αξία στη συμμόρφωση και στις ηθικές αξίες. Τείνουν, επίσης, να νομιμοποιούν τις ιεραρχικές σχέσεις, οι οποίες παρέχουν μια βάση για την έκφραση αρνητικών στάσεων απέναντι στους μετανάστες.

Εκτός από τα ατομικά χαρακτηριστικά, ταυτοτικοί, ιδεολογικοί και δομικοί παράγοντες παίζουν, επίσης, σημαντικό ρόλο στην κατανόηση της προκατάληψης. Στον πυρήνα της προκατάληψης κατά των μεταναστών βρίσκεται η έννοια της απειλής, η οποία έχει μια υλική και μια συμβολική πτυχή (Stephan, Renfro, Esses, Stephan, & Martin, 2005). Η θεωρία της ρεαλιστικής σύγκρουσης (Sherif, 1966) υποστηρίζει ότι ο ανταγωνισμός για περιορισμένους πόρους οδηγεί στον **εθνοκεντρισμό** και στη διομαδική σύγκρουση.

Προκατάληψη ανακύπτει κάθε φορά που υπάρχει η αντίληψη ότι οι μετανάστες ανταγωνίζονται με την πλειονοτική ομάδα για περιορισμένους πόρους (π.χ. για θέσεις εργασίας ή στέγαση), δηλαδή σε περιπτώσεις όπου το κέρδος της μίας ομάδας συνεπάγεται την απώλεια της άλλης (Esses, Jackson, & Armstrong, 1998).

Από την άλλη πλευρά, η θεωρία της κοινωνικής ταυτότητας (Tajfel & Turner, 1986) εστιάζεται περισσότερο στα συμβολικά κίνητρα για την προσαπείκτα της θετικής κοινωνικής ταυτότητας της ενδοομάδας. Η θετική ταυτότητα επιτυγχάνεται μέσω διομαδικών συγκρίσεων – και, από αυτή την άποψη, η προκατάληψη θα μπορούσε να θεωρηθεί το αποτέλεσμα μιας προσπάθειας των μελών της πλειονοτικής ομάδας να διατηρήσουν μια θετική διακρίκότητα. Οι απειλές σε βάρος της ταυτότητας είναι ιδιαίτερα σημαντικές όταν οι ομάδες μεταναστών έχουν θρησκευτικές και πολιτισμικές πρακτικές που θεωρείται ότι αποτελούν λόγους «αμοιβαίου αποκλεισμού» από την πλειονοτική ομάδα, όπως συμβαίνει, για παράδειγμα, με τις μουσουλμανικές μειονότητες στην Ευρώπη (Chrysssochoou & Lyons, 2011· Fleischmann, Phalet, & Swyngedouw, 2013). Αυτό ισχύει ιδιαίτερα όταν επικρατεί ένας εθνοτικός ορισμός της εθνικής ταυτότητας που είναι βασισμένος στην ιδέα μιας κοινής παράδοσης, καταγωγής και κουλτούρας (Green, Sarrasin, & Fasel, 2015). Πράγματι, με την προκατάληψη κατά των μεταναστών έχουν συσχετιστεί η υιοθέτηση ενός εθνοτικού (και όχι πολιτειακού) ορισμού του «έθνους», μαζί με μια ισχυρή ταύτιση με την εθνική ταυτότητα (Licata, Sanchez-Mazas, & Green, 2011).

Τα τελευταία χρόνια, η κοινωνική ψυχολογία έχει δώσει μεγαλύτερη προσοχή στους δομικούς παράγοντες που προωθούν προκατειλημμένες στάσεις απέναντι στους μετανάστες, συμπεριλαμβανομένων των κρατικών πολιτικών και των αναπαραστάσεων που καλλιεργούν τα μέσα ενημέρωσης. Σε συνέχεια των τελευταίων διεθνών τρομοκρατικών επιθέσεων, οι μουσουλμανικές μειονότητες ειδικότερα έγιναν στόχος των μέσων ενημέρωσης μέσω «αναπαραστάσεων απειλής», οι οποίες καλλιέργησαν σε μέλη της πλειονοτικής ομάδας περισταλτικές προσδοκίες **επιπολιτισμοποίησης** (Phalet, Baysu, & Van Acker, 2015). Οι κοινωνικοί παράγοντες (ιστορικές, κοινωνικές και πολιτικές εξελίξεις) που αναπαρίστανται στα μέσα ενημέρωσης είναι δυνατόν να επηρεάσουν τους ψυχολογικούς παράγοντες (π.χ. ρεαλιστική και συμβολική απειλή, ταύτιση με την εθνική ενδοομάδα) που μπορεί να οδηγήσουν στην απόρριψη των μεταναστών. Πράγματι, ο πολιτικός λόγος που προωθείται από τα μέσα ενημέρωσης δημιουργεί διαφορετικές προσλήψεις του κοινωνικού συστήματος, οι οποίες χωρίζουν τους ανθρώπους σε κυρίαρχες ή μη κυρίαρχες κατηγορίες (Staerklé, Clémence, & Spini, 2011). Επομένως, υπάρχει στενή αλληλεπίδραση μεταξύ ατομικής προκατάληψης και κοινω-

νικών πρακτικών απέναντι στις ομάδες μεταναστών. Οι τρόποι πρόσληψης των μεταναστών είναι στενά συνδεδεμένοι τόσο με τις πολιτικές για θέματα μετανάστευσης όσο και με τις στάσεις απέναντι σε αυτές τις πολιτικές. Για παράδειγμα, εκεί όπου η πολυπολιτισμικότητα προωθείται μέσω πολιτικών υπέρ της διαφορετικότητας, η προκατάληψη απέναντι στις ομάδες μεταναστών μειώνεται (Guimond et al., 2013).

## ΑΤΟΜΙΚΕΣ ΚΑΙ ΣΥΛΛΟΓΙΚΕΣ ΑΝΤΙΔΡΑΣΕΙΣ ΣΤΗΝ ΠΡΟΚΑΤΑΛΗΨΗ

---

Οι προσλαμβανόμενες διακρίσεις μπορεί να έχουν σοβαρές επιπτώσεις τόσο στην ατομική ψυχολογική ευεξία όσο και στη συλλογική ταύτιση και δράση. Διεθνή δεδομένα δείχνουν ότι το μεταναστευτικό status επηρεάζει την ψυχολογική ευεξία και την προσαρμογή (Liebkind & Jasinskaja-Lahti, 2000· Motti-Stefanidi et al., 2008). Οι ομάδες μεταναστών βιώνουν συχνά τον σιγματισμό και την απειλή του στερεοτύπου. Για παράδειγμα, έρευνες στις ΗΠΑ έχουν δείξει ότι τα αρνητικά στερεότυπα «χαμηλής ακαδημαϊκής ικανότητας» είχαν δυσμενή επίδραση στην ακαδημαϊκή επίδοση Αφροαμερικανών φοιτητών και φοιτητριών (Steele, Spencer, & Aronson, 2002).

Εν όψει της απειλούμενης ταυτότητάς τους και του υλικού μειονεκτηματός τους, οι ομάδες μεταναστών είναι πιθανό να αναλάβουν συλλογική δράση προκειμένου να βελτιώσουν τις συνθήκες της ζωής τους. Μια συλλογική στρατηγική δράσης, ωστόσο, μπορεί να επιλεγεί μόνο όταν τα όρια της πλειονοτικής ομάδας θεωρούνται μη διαπερατά και μη δικαιολογημένα, και όταν οι διαφορές status θεωρούνται ασταθείς και δυνάμενες να αλλάξουν. Διαφορετικά, οι βαθιά ριζωμένες αξιοκρατικές πεποιθήσεις, καθώς και οι πρακτικές ανεπιχειρησιμότητας ενδέχεται να ωθήσουν τις ομάδες μεταναστών να επιλέξουν στρατηγικές «εξόδου», δηλαδή να στραφούν προς την ατομική κινητικότητα (Tajfel & Turner, 1986).

## ΜΕΙΩΣΗ ΤΗΣ ΠΡΟΚΑΤΑΛΗΨΗΣ; Η ΥΠΟΘΕΣΗ ΤΗΣ ΕΠΑΦΗΣ

---

Η κλασική υπόθεση της «διομαδικής επαφής» υποστηρίζει ότι η προκατάληψη βασίζεται στην άγνοια και μπορεί να μειωθεί μέσω της διομαδικής επαφής όταν πληρούνται ορισμένες προϋποθέσεις. Οι προϋποθέσεις αυτές περιλαμβάνουν την τακτικότητα, την εγγύτητα και τη συνεργατική φύση της επαφής, την ισότιμη θέση των ομάδων και τη θεσμική υποστήριξη (Allport, 1954). Πιο πρόσφατες έρευνες έχουν επισημάνει ότι η θετική διομαδική επαφή θα

πρέπει να περιλαμβάνει την αποκατηγοριοποίηση (ο μετανάστης να προσλαμβάνεται ως άτομο) και την επανακατηγοριοποίηση (ο μετανάστης να προσλαμβάνεται ως μέλος μιας κοινής υπερκείμενης ομάδας ή ως μέλος μιας ομάδας διασταυρούμενης κατηγορίας), δηλαδή να είναι μέλος της ενδοομάδας σε μια διάσταση και μέλος της εξωομάδας σε μια άλλη διάσταση (Deschamps & Doise, 1978· Hewstone & Swart, 2011).

Η υπόθεση της επαφής έχει βρεθεί στο στόχαστρο της κριτικής για διάφορους λόγους, όπως είναι η ουτοπιστική οπτική της όσον αφορά τις διομαδικές σχέσεις, καθώς και ο θεωρητικός ατομικισμός της, δηλαδή η παραγνώριση των δομικών και θεσμοποιημένων βάσεων της προκατάληψης (Dixon, Durrheim, & Tredoux, 2005). Προκατάληψη ανακύπτει σε άνισες διομαδικές συνθήκες, όπου η κυρίαρχη ομάδα κατέχει προνομιούχα θέση τόσο σε υλικό όσο και σε συμβολικό επίπεδο· ως εκ τούτου, το περιεχόμενο μιας υπερκείμενης, εθνικής ταυτότητας που επιβάλλεται στις ομάδες μεταναστών αντικατοπτρίζει τις αξίες και τις πρακτικές της κυρίαρχης ομάδας και ορίζει ποιοι είναι αυτοί που αξίζουν πρόσβαση στους πόρους (Chryssochoou, 2004). Ωστόσο, μια κοινή, υπερκείμενη ταυτότητα μπορεί να μην εξυπηρετεί τα συμφέροντα των μειονεκτουσών ομάδων μεταναστών. Πρόσφατες έρευνες επισημαίνουν ότι οι στρατηγικές «διπλής ταυτότητας» ενδέχεται να μην ωφελούν τους φοιτητές και τις φοιτήτριες που προέρχονται από εθνοτικές μειονότητες υπό συνθήκες διακρίσεων, εξαιτίας των οποίων στερούνται το δικαίωμα να θεωρούνται ισότιμοι συμπολίτες από την εθνική ομάδα (Baysu, Phalet, & Brown, 2011)· και όταν οι δύο ταυτότητες θεωρούνται ασύμβατες, οι μετανάστες ή άλλες εθνοτικές ομάδες είναι πιθανό να καταφύγουν στην πολιτική ριζοσπαστικοποίηση (Simon, Reichert, & Grabow, 2013).

Οι Dixon, Levine, Reicher και Durrheim (2012) αμφισβητούν συλλήβδην το μοντέλο μείωσης της προκατάληψης, καθ' όσον μπορεί να έχει ως αποτέλεσμα τη διαίωνιση των άνισων σχέσεων μεταξύ των ομάδων. Ενώ ο στόχος της μείωσης των στερεοτύπων είναι ο περιορισμός των ατομικών διακρίσεων και των διομαδικών συγκρούσεων, ένα εναλλακτικό μοντέλο συλλογικής δράσης αποσκοπεί στην ενδυνάμωση των ομάδων μεταναστών ώστε να αλλάξουν το status quo. Έτσι, στις ΗΠΑ, η θετική επαφή με λευκούς φοιτητές και φοιτήτριες από την πλειονοτική ομάδα (μείωση της προκατάληψης) *μείωνε* την υποστήριξη των Αφροαμερικανών και των Λατινοαμερικανών φοιτητών και φοιτητριών στη συλλογική δράση για τη φυλετική ισότητα (Wright & Lubensky, 2009)· μια μελέτη με Άραβες και Εβραίους Ισραηλινούς, μάλιστα, έδειξε ότι η διομαδική φιλία *μείωνε* τον βαθμό πρόσληψης της ανισότητας και την ανάληψη δράσης με στόχο την κοινωνική αλλαγή (Saguy, Tausch, Dovidio, & Pratto, 2009). Ως εκ τούτου, στον βαθμό που οι υπερκείμενες ταυτότητες ορίζονται από μια ισχυρή εθνική πλειονότητα, οι στρατηγικές μείωσης

της προκατάληψης φαίνονται να αποθαρρύνουν τη συλλογική δράση, κάτι που μπορεί να οδηγήσει τις ομάδες μεταναστών στην αποδοχή και στη δικαιολόγηση του συστήματος (Jost & Major, 2001).

Από την άλλη πλευρά, η θετική διομαδική επαφή μπορεί να ωθήσει τα μέλη της πλειονοτικής ομάδας να δείξουν μεγαλύτερη προθυμία να υποστηρίξουν την κοινωνική αλλαγή μέσω πολιτικών που προάγουν την ισότητα (Pettigrew, 2010). Όπως φαίνεται από τις πρόσφατες αυτές προσεγγίσεις, τα ζητήματα ισχύος και άνισων διομαδικών θέσεων είναι κεντρικά για την κατανόηση της προκατάληψης. Το περιεχόμενο πυρηνικών πεποιθήσεων των ομάδων σχετικά με την ενδοομαδική ταυτότητα, το τι συνιστά «πολιτισμική διαφορά» και τους πόρους που αξίζουν οι ομάδες μεταναστών μπορεί να βρίσκεται στον λόγο των πολιτικών, των ελίτ, και των μέσων ενημέρωσης, και οι λόγοι αυτοί θα διαμορφώσουν πιθανότατα τις αναπαραστάσεις ταυτότητας, διαφοράς και νομιμοποίησης. Αντί να είναι η πηγή του προβλήματος, η προκατάληψη θα μπορούσε να είναι απλώς το αποτέλεσμα μιας αποτυχημένης προσπάθειας ενσωμάτωσης των μειονοτήτων στην κοινωνία υποδοχής. Το ερώτημα είναι: Τι αναμένεται από τους μετανάστες και τις εθνοτικές μειονότητες ώστε να μπορέσουν να ενσωματωθούν με επιτυχία στο νέο περιβάλλον; Το ζήτημα αυτό μελετήθηκε με τη βοήθεια της έννοιας της επιπολιτισμοποίησης.

## ΜΕΤΑΒΑΛΛΟΜΕΝΕΣ ΚΟΙΝΩΝΙΕΣ: ΤΟ ΖΗΤΗΜΑ ΤΗΣ ΕΠΙΠΟΛΙΤΙΣΜΟΠΟΙΗΣΗΣ

Σύμφωνα με τους Redfield, Linton και Herskovits (1936), η επιπολιτισμοποίηση αφορά όλα τα φαινόμενα που προκύπτουν από τη συνεχή και εντατική επαφή μεταξύ ατόμων και ομάδων από διαφορετικές κουλτούρες. Ιδιαίτερη έμφαση δίνεται στην ιδέα ότι η αλλαγή αφορά και τις δύο ομάδες και ότι ασκείται αμοιβαία επιρροή (Horenczyk, Jasinskaja-Lahti, Sam, & Vedder, 2013· Sam, 2015). Ως εκ τούτου, οι διαδικασίες επιπολιτισμοποίησης θεωρούνται διομαδικά φαινόμενα (Bourhis, Moise, Perreault, & Senecal, 1997· Brown & Zagefka, 2011). Με αυτόν τον τρόπο η επιπολιτισμοποίηση διαφοροποιείται από την **προσαρμογή**, που υποδηλώνει μια μονόδρομη διαδικασία επιρροής και μια συγκεκριμένη πραγματικότητα στην οποία οι άνθρωποι οφείλουν να προσαρμοστούν (Chryssoschoou, 2004). Παρότι υποτίθεται ότι ασκείται αμοιβαία επιρροή μεταξύ των διαφορετικών ομάδων, οι διαφορές ισχύος σε διαφορετικά επίπεδα (οικονομικό, πολιτικό, κοινωνικό, αριθμητικό κ.ο.κ.) σημαίνουν ότι μία ομάδα έχει περισσότερες πιθανότητες να επηρεάσει την κατάσταση. Έτσι, τις περισσότερες φορές, η κατάσταση αυτή αφορά σχέσεις όπου η μια ομάδα κυριαρχεί στην άλλη (Bourhis et al., 1997). Η εκτενής

έρευνα που έχει διεξαχθεί για την «επαφή» ως μέσο βελτίωσης των διομαδικών σχέσεων δείχνει ότι αυτή αποτελεί ζωτικό στοιχείο της διαδικασίας επιπολιτισμοποίησης. Ζητήματα ισχύος, θέσης, ομοιότητας και συμβατότητας αξιών, κανόνων και συμπεριφορών, καθώς και οι συναισθηματικές συνέπειες της επαφής είναι όλα σημαντικές ορίζουσες των αποτελεσμάτων της επιπολιτισμοποίησης.

Ο Berry και οι συνεργάτες του (Berry, 1976, 1990, 1997, 2006· Berry, Phinney, Sam, & Vedder, 2006· Sommerland & Berry, 1970) ανέπτυξαν ένα θεωρητικό πλαίσιο εργασίας πάνω στο οποίο έχει βασιστεί μεγάλο μέρος της έρευνας για το θέμα της επιπολιτισμοποίησης. Σύμφωνα με αυτό το πλαίσιο, πρέπει να λαμβάνονται υπόψη δύο διαστάσεις της επιπολιτισμοποίησης: ο βαθμός στον οποίο οι άνθρωποι επιθυμούν να διατηρήσουν την κουλτούρα και την ταυτότητα καταγωγής τους (επιθυμία για διατήρηση της κουλτούρας), και ο βαθμός στον οποίο οι άνθρωποι επιθυμούν να συμμετάσχουν στην κοινωνία υποδοχής και να αλληλεπιδράσουν με τα μέλη της (επιθυμία για επαφή). Ενώ υπάρχει γενική συναίνεση όσον αφορά την πρώτη διάσταση, η δεύτερη διάσταση έχει εννοιοποιηθεί και εγχειρηματοποιηθεί με διαφορετικούς τρόπους. Για παράδειγμα, ο Bourhis και οι συνεργάτες του (1997) υποστήριξαν ότι η δεύτερη διάσταση θα πρέπει να είναι η «υιοθέτηση της κουλτούρας», η οποία θα αντικατοπτρίζει τις στάσεις απέναντι στις πολιτισμικές πρακτικές της εξωομάδας. Άλλοι διατείνονται ότι η επιπολιτισμοποίηση θα πρέπει να εννοιοποιείται ως ένα ζήτημα ταύτισης, παρά με όρους προθέσεων συμπεριφοράς και πρακτικών. Ως εκ τούτου, υποστηρίζουν ότι η διαδικασία της επιπολιτισμοποίησης διέπεται από δύο διαστάσεις: την ταύτιση με την κουλτούρα καταγωγής και την ταύτιση με την πλειονοτική κουλτούρα (Benet-Martinez & Haritatos, 2005· Nguyen & Benet-Martinez, 2007, 2010· Phinney, Horenczyk, Liebkind, & Vedder, 2001). Πάντως, η χρήση των διαφορετικών αυτών εννοιοποιήσεων, παρότι έγκυρη, δεν παράγει σημαντικές διαφορές όταν εφαρμόζεται στην έρευνα (Brown & Zagefka, 2011).

Η προτίμηση για τις δύο διαστάσεις οδηγεί σε τέσσερις διαφορετικές στρατηγικές επιπολιτισμοποίησης: ενσωμάτωση, αφομοίωση, διαχωρισμός και περιθωριοποίηση.

- Η στρατηγική της ενσωμάτωσης παρατηρείται εκεί όπου υπάρχει ενδιαφέρον για τη διατήρηση της αρχικής πολιτισμικής ταυτότητας, ενώ παράλληλα δίνεται μεγάλη αξία στις καθημερινές αλληλεπιδράσεις με άλλες ομάδες.
- Η στρατηγική της αφομοίωσης αναφέρεται στην έλλειψη ενδιαφέροντος για τη διατήρηση της αρχικής πολιτισμικής ταυτότητας, στην επιθυμία αναζήτησης στενής αλληλεπίδρασης με άλλες κουλτούρες και, σε ορισμέ-



νες περιπτώσεις, στο ενδιαφέρον για την υιοθέτηση των πολιτισμικών αξιών, των κανόνων και των παραδόσεων της νέας κοινωνίας.

- Η στρατηγική του διαχωρισμού δίνει μεγάλη αξία στη διατήρηση της πολιτισμικής ταυτότητας και της κουλτούρας καταγωγής του ατόμου, ενώ παράλληλα αποφεύγεται η αλληλεπίδραση με τα μέλη της νέας κοινωνίας.
- Η στρατηγική της περιθωριοποίησης χαρακτηρίζει καταστάσεις στις οποίες υπάρχει μικρό ενδιαφέρον είτε για πολιτισμική διατήρηση είτε για σχέσεις με τους άλλους.

Οι προτιμήσεις αυτές, πάντως, δεν είναι στατικές. Η υιοθετούμενη στρατηγική αντικατοπτρίζει το κλίμα της κοινωνίας ή τον τομέα της κοινωνικής ζωής (Berry et al., 2006). Ισχύουν, επίσης, για τα μέλη τόσο των μειονοτικών όσο και των πλειονοτικών ομάδων. Τα μέλη της κοινωνίας υποδοχής διαμορφώνουν τις δικές τους προτιμήσεις επιπολιτισμοποίησης για τις μειονοτικές ομάδες (Bourhis et al., 1997· Sam & Berry, 2006). Επιπλέον, υπάρχουν ενδείξεις ότι οι στάσεις υπέρ της ενσωμάτωσης είναι πιθανό να υιοθετούνται μόνο για ορισμένες ομάδες μεταναστών που αξιολογούνται θετικά. Από την άλλη πλευρά, οι αφομοιωτικές ιδεολογίες ενδέχεται να προτιμώνται για τις αρνητικά αξιολογούμενες εξωομάδες (Montreuil & Bourhis, 2001). Σε κάθε περίπτωση, η στρατηγική της πλειονοτικής ομάδας μπορεί να μην αντιστοιχεί ή να μην ταιριάζει με τη στρατηγική που επιθυμούν ή υποστηρίζουν τα μέλη της μειονοτικής ομάδας.

Άλλοι ερευνητές έχουν προτείνει επεκτάσεις και αλλαγές στο παραπάνω μοντέλο. Το αλληλεπιδραστικό μοντέλο επιπολιτισμοποίησης (Bourhis et al., 1997) περιλαμβάνει τις προσδοκίες επιπολιτισμοποίησης που έχουν τα μέλη της κοινωνίας υποδοχής από συγκεκριμένες ομάδες μεταναστών. Περιλαμβάνει, επίσης, τον ατομικισμό ως εναλλακτική στρατηγική στην περιθωριοποίηση. Αυτό υποδηλώνει, τόσο για τη μεταναστευτική ομάδα όσο και για την ομάδα υποδοχής, έναν προσανατολισμό που δίνει έμφαση στα προσωπικά χαρακτηριστικά και όχι στην ομαδική υπαγωγή. Το μοντέλο σύμπνοιας στην επιπολιτισμοποίηση (Piontkowski, Rohmann, & Florack, 2002) υπογραμμίζει τις αποκλίσεις μεταξύ των στρατηγικών επιπολιτισμοποίησης που έχουν τα μέλη της μειονοτικής και της πλειονοτικής ομάδας και υποστηρίζει ότι η σύμπνοια των δύο προτιμήσεων, και όχι τόσο οι προτιμήσεις της κάθε ομάδας μεμονωμένα, αποτελεί τον καλύτερο προβλεπτικό παράγοντα των διομαδικών στάσεων. Το μοντέλο πρεσβεύει ότι τα μέλη της κυρίαρχης ομάδας ασκούν μεγαλύτερο έλεγχο στη διαδικασία της επιπολιτισμοποίησης, καθώς έχουν μεγαλύτερη δύναμη να καθορίσουν ή να επιβάλουν τις προσδοκίες τους στις ομάδες μεταναστών. Σύμφωνα με το μοντέλο, οι δύο διαστάσεις της επιπολιτισμοποίησης θα πρέπει να εξετάζονται χωριστά, ενώ υπάρχει και κάποια

διαφωνία σχετικά με το κατά πόσο η «διατήρηση της κουλτούρας» ασκεί την ισχυρότερη επιρροή στις διομαδικές σχέσεις (Florack & Piontkowski, 2000).

Το εκτεταμένο μοντέλο της σχετικής επιπολιτισμοποίησης (Navas et al., 2005· Navas, Rojas, García, & Pumares, 2007) κάνει μια διάκριση μεταξύ πραγματικής και ιδανικής επιπολιτισμοποίησης. Η πραγματική επιπολιτισμοποίηση αφορά τις πραγματικές επιλογές επιπολιτισμοποίησης που έχουν θέσει σε εφαρμογή οι μετανάστες και τις στρατηγικές που αποδίδουν στους μετανάστες τα μέλη της πλειονοτικής εθνικής ομάδας. Η ιδανική επιπολιτισμοποίηση αφορά τις επιλογές που θα ήθελαν να υιοθετήσουν οι μετανάστες και εκείνες που θα προτιμούσαν για αυτούς τα μέλη της πλειονότητας. Το μοντέλο κάνει, επίσης, διάκριση μεταξύ διαφορετικών τομέων επιπολιτισμοποίησης (πολιτική, οικονομία, εργασία, κοινωνία, οικογένεια, θρησκεία και τρόπος ζωής). Πρέπει, ωστόσο, να επισημάνουμε ότι καμιά φορά, όταν οι πλειονότητες μιλούν για ενσωμάτωση, τη συγχέουν με την αφομοίωση (Bowskill, Lyons, & Coyle, 2007), και αυτό στέλνει ανάμικτα μηνύματα στους μετανάστες.

Η επιπολιτισμοποίηση είναι μια διαδικασία που έχει αποτελέσματα σε διαφορετικά επίπεδα (ατομικό, ομαδικό, διομαδικό και κοινωνικό). Οι πρώτες έρευνες επικεντρώθηκαν κυρίως στις ατομικές αλλαγές των μελών της μειονοτικής ομάδας. Στο επίπεδο του ατόμου, η Ward (2001) προτείνει μια οργάνωση σε τρία πεδία –συναισθηματικό, συμπεριφορικό και γνωστικό–, κάτι που είναι ευρέως γνωστό και ως το «ABC (Affective, Behavioral, Cognitive) της επιπολιτισμοποίησης» (βλ. επίσης Sam, 2015, για μια σύνοψη αυτών των αποτελεσμάτων). Καθώς τα παιδιά και οι νέοι από οικογένειες μεταναστών στις δυτικές κοινωνίες μεγαλώνουν, γίνεται εμφανές ότι η έρευνα πρέπει να επικεντρωθεί σε αναπτυξιακά ζητήματα, επειδή αυτά διατρέχουν ταυτόχρονα την επιπολιτισμοποίηση και την ανάπτυξη (Mansten, Liebkind, & Hernandez, 2012). Τα ζητήματα που έχουν σημασία εδώ είναι, μεταξύ άλλων, η πολιτισμική ταυτότητα, η ανάπτυξη του εαυτού, οι οικογενειακές αξίες, οι σχέσεις με τους συνομηλίκους, η σχολική επίτευξη και η συμμετοχή στα κοινά (Motti-Stefanidi, Berry, Chryssochoou, Sam, & Phinney, 2012).

## **ΑΛΛΑΖΟΝΤΑΣ ΤΑ ΑΤΟΜΑ: ΤΟ ΖΗΤΗΜΑ ΤΗΣ ΠΡΟΣΑΡΜΟΓΗΣ**

Η επιπολιτισμοποίηση είναι στενά συνδεδεμένη με το ζήτημα της προσαρμογής των μεταναστών και της ενσωμάτωσής τους στη νέα κοινωνία. Η προσαρμογή αναφέρεται τόσο στα άτομα όσο και στις ομάδες, και δεν υπονοεί μια αναγκαστική συναρμογή. Αντίθετα, μπορεί να περιλαμβάνει αντίσταση, μια απόπειρα αλλαγής του περιβάλλοντος ή μια συνολική απομάκρυνση.

Η προσαρμογή αναμένεται να έχει ψυχολογικές και κοινωνικοπολιτισμικές πτυχές (Berry, 2006· Ward, 2001).

Δείκτες επιτυχούς προσαρμογής σε ψυχολογικό επίπεδο είναι: η απουσία ψυχολογικών προβλημάτων (π.χ. κατάθλιψη ή άγχος), η υψηλή αυτοεκτίμηση ή η ικανοποίηση από τη ζωή. Σε κοινωνικοπολιτισμικό επίπεδο, η προσαρμογή σχετίζεται με την ατομική ικανότητα: τη δυνατότητα λειτουργίας σε νέα κοινωνικά και πολιτισμικά πλαίσια – για παράδειγμα, στο σχολείο, στην εργασία και στην ευρύτερη κοινωνία. Υπάρχουν μικτά ευρήματα όσον αφορά την ικανότητα των μεταναστών για προσαρμογή σε σύγκριση με τα μέλη της πλειονοτικής ομάδας. Κάποιες ομάδες σε διαδικασία επιπολιτισμοποίησης φαίνεται να τα πηγαίνουν καλύτερα συγκριτικά με τους συνομηλικούς τους της κυρίαρχης εθνικής ομάδας (Berry et al., 2006), ενώ άλλες μελέτες έχουν διαπιστώσει μειωμένα αποτελέσματα προσαρμογής (Young, Fang, & Zisook, 2010). Σε ορισμένες περιπτώσεις παρατηρείται ένα παράδοξο της μετανάστευσης (Garcia et al., 2012), καθώς οι μετανάστες εμφανίζουν καλύτερα αποτελέσματα προσαρμογής από ό,τι οι συνομηλικοί τους της κυρίαρχης εθνικής ομάδας, ή οι μετανάστες πρώτης γενιάς δείχνουν μεγαλύτερη ικανότητα προσαρμογής από ό,τι οι δεύτερης γενιάς ομόλογοί τους.

Κάποιες έρευνες έχουν εξετάσει κατά πόσο ορισμένες στρατηγικές επιπολιτισμοποίησης οδηγούν σε καλύτερη προσαρμογή. Το πιο κοινό εύρημα δείχνει ότι η στρατηγική της ενσωμάτωσης είναι αυτή με τα καλύτερα αποτελέσματα προσαρμογής τόσο σε ψυχολογικό όσο και σε κοινωνικοπολιτισμικό επίπεδο – είναι, επίσης, αυτή που βρίσκεται πιο ψηλά στην εκτίμηση των μεταναστών (Berry et al., 2006). Από την άλλη πλευρά, η περιθωριοποίηση δεν υποστηρίζεται από καμιά από τις δύο ομάδες, επομένως είναι πιο πιθανό να παράγει λιγότερο θετικά αποτελέσματα προσαρμογής. Δεν υπάρχει, ωστόσο, μια συνεκτική θεωρία που να μπορεί να εξηγήσει μια θετική σχέση μεταξύ ενσωμάτωσης και προσαρμογής. Εκτός αυτού, οι Brown και Zagefka (2011) επισημαίνουν ότι οι συσχετίσεις μεταξύ ενσωμάτωσης και προσαρμογής δεν είναι πάντα ισχυρές, γεγονός που υποδηλώνει την επιρροή ρυθμιστικών παραγόντων. Ο Berry (1997, 2006) υποστηρίζει, επίσης, ότι οι στρατηγικές επιπολιτισμοποίησης που υιοθετούν οι μειονότητες εξαρτώνται από το πλαίσιο της κοινωνίας μέσα στην οποία επιδιώκεται να εφαρμοστούν.

Όταν οι μετανάστες βιώνουν υψηλά επίπεδα διακρίσεων, είναι πιο πιθανό να προτιμήσουν μια στρατηγική διαχωρισμού. Οι διακρίσεις δεν επηρεάζουν μόνο τις στρατηγικές επιπολιτισμοποίησης, αλλά αποτελούν, επίσης, έναν ισχυρό προβλεπτικό παράγοντα ελλιπούς ψυχολογικής και κοινωνικοπολιτισμικής προσαρμογής (Berry et al., 2006). Μια διαχρονική μελέτη σε βρετανικά σχολεία (Nigbur et al., 2008) εξέτασε τις στάσεις επιπολιτισμοποίησης των παιδιών που ανήκαν είτε στην πλειονοτική ομάδα είτε σε εθνοτικές μειο-

νότητες σε τρεις διαφορετικές χρονικές στιγμές, και διαπίστωσε ότι η στρατηγική που προτιμούσαν όλα τα παιδιά ήταν η ενσωμάτωση. Μάλιστα, τα μέλη των μειονοτικών ομάδων ακολουθούσαν ολοένα και περισσότερο την εν λόγω στρατηγική καθώς μεγάλωναν. Αυτός ο προσανατολισμός συνδεόταν με υψηλότερα επίπεδα κοινωνικής ικανότητας και αποδοχής από τους συνομηλίκους, αλλά και με αυξανόμενα συναισθηματικά προβλήματα αργότερα. Παρόμοια αποτελέσματα βρήκαν ο Brown και οι συνεργάτες του (2013).

Οι στρατηγικές επιπολιτισμοποίησης, τα αποτελέσματα προσαρμογής και οι διακρίσεις συνδέονται πολύ στενά μεταξύ τους. Η ενσωμάτωση μπορεί να προτιμάται ως η καλύτερη στρατηγική επιπολιτισμοποίησης για τα μέλη των μειονοτικών ομάδων, μόνο όμως όταν οι προσλαμβανόμενες διακρίσεις είναι χαμηλές. Επιπλέον, σε ένα πλαίσιο στο οποίο η πολυπολιτισμικότητα έχει μεγάλη αξία, η «ενσωμάτωση» μπορεί να είναι η περισσότερο κοινωνικά επιθυμητή απάντηση τόσο για τους μετανάστες όσο και για την πλειονοτική εθνική ομάδα. Τι συμβαίνει όμως όταν υπάρχουν ασύμμετρες διομαδικές σχέσεις; Ποιες είναι τότε οι συνέπειες της ενσωμάτωσης;

## **ΠΡΟΣΚΛΗΣΗ ΓΙΑ ΜΙΑ ΝΕΑ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΟΡΓΑΝΩΣΗ: ΤΟ ΠΑΡΑΔΟΞΟ ΤΗΣ ΕΝΣΩΜΑΤΩΣΗΣ**

Η μετανάστευση αλλάζει τη φύση των αναπαραστάσεων στις κοινωνίες υποδοχής λόγω της ανάγκης να συμπεριλάβουν τους νεοφερμένους και τις διαφορετικές κουλτούρες τους. Εντούτοις, κάποιες κοινωνικές οργανώσεις, όπως τα ευρωπαϊκά εθνικά κράτη, δημιούργησαν συνεκτικές κοινωνίες βασισμένες σε μια κοινή εθνική ταυτότητα. Αυτές οι κοινωνίες, ενώ αποδέχονται τη συνύπαρξη διαφορετικών κοινωνικών τάξεων, έχουν παράλληλα προσπαθήσει να αποφύγουν τις ταξικές συγκρούσεις που μπορεί να υπονομεύσουν την κοινωνική δομή. Σε μια ταξική κοινωνία, οι πόροι κατανέμονται στα άτομα με βάση την ιδιότητά τους ως πολιτών, δεν υπάρχει όμως πρόθεση οι πόροι αυτοί να κατανεμηθούν ισότιμα. Σύμφωνα με την ιδεολογία περί αξιοκρατίας των σύγχρονων φιλελεύθερων κοινωνιών, οι άνθρωποι ανταμείβονται για τις συνεισφορές και τα επιτεύγματά τους. Ως εκ τούτου, όσοι ανήκουν στα κατώτερα κοινωνικά στρώματα μπορούν να προσδοκούν την κοινωνική τους άνοδο όταν θα πληρούν τα κριτήρια υπαγωγής σε ομάδες υψηλότερου status, κάτι που συνήθως κατακτάται μέσω της μορφωτικής επίτευξης. Ενώ όμως η ευκαιρία για πρόοδο μοιάζει ανοιχτή σε όλους και όλες, είναι σχετικά λίγοι εκείνοι από την ομάδα χαμηλού status που θα τα καταφέρουν. Η επιτυχία των λίγων, ωστόσο, αξιοποιείται ως μια ανελιξιακή πλάνη προκειμένου να επιβεβαιωθεί η πεποίθηση ότι τα όρια μεταξύ των κοινωνικών ομάδων είναι ανοιχτά

(Wright, 2001· Wright & Boese, 2015). Αυτό από μόνο του ενθαρρύνει τα άτομα να αγωνιστούν για να βελτιώσουν την κατάστασή τους ατομικά και έτσι αποφεύγονται οι ταξικές συγκρούσεις. Τι γίνεται όμως στην περίπτωση των μεταναστών;

Οι νεοφερμένοι ξεκινούν από τα κατώτερα στρώματα καταλαμβάνοντας χαμηλά αμειβόμενες θέσεις εργασίας και δουλεύοντας συχνά υπό δυσμενείς συνθήκες. Έχουν, άραγε, τις ίδιες ευκαιρίες κοινωνικής κινητικότητας, δεδομένου ότι η πρόδοός τους μπορεί να απειλήσει μέλη του πλειονοτικού πληθυσμού τα οποία επίσης καταλαμβάνουν χαμηλές θέσεις και επιθυμούν εξίσου να βελτιώσουν την κατάστασή τους; Σε κάθε περίπτωση, οι άρχουσες τάξεις επωφελούνται από τις χαμηλές αμοιβές και τις δυσμενείς συνθήκες εργασίας των μεταναστών αλλά και των ομοεθνών τους, οπότε έχουν κάθε λόγο να κρατούν ζωντανό αυτόν τον ανταγωνισμό. Για τις ομάδες μεταναστών, ωστόσο, μια ιεραρχία που βασίζεται στην πολιτισμική υπαγωγή μπορεί να περιορίσει περαιτέρω την κινητικότητά τους. Όταν κάποιος ορίζεται ως πολιτισμικός «άλλος», δεν διαθέτει τα πολιτισμικά εφόδια για να πετύχει (Chryssoschoou, 2016) και μπορεί να θεωρηθεί ότι διαθέτει εγγενή και αμετάβλητα χαρακτηριστικά που τον εμποδίζουν να γίνει μέλος ομάδων υψηλότερου status (π.χ. κοινωνικής τάξης ή έθνους) (Yzerbyt, Rocher, & Schadron, 1997). Πράγματι, έχει διαπιστωθεί ότι οι **ουσιοκρατικές πεποιθήσεις** για τους ανθρώπους συσχετίζονται με μια απόρριψη της πολυπολιτισμικότητας (Verkuyten & Brug, 2004). Τέτοιου είδους πεποιθήσεις ενισχύουν, επίσης, τη σχέση μεταξύ εθνικής ταύτισης και αντιμεταναστευτικών συναισθημάτων (Pehrson, Brown, & Zagefka, 2009· Staerklé, Sidanius, Green, & Molina, 2010).

Ωστόσο, τα μέλη που ανήκουν στην πλειονοτική ομάδα, αλλά έχουν χαμηλό κοινωνικοοικονομικό status, ενδέχεται να αποδεχθούν και να υποστηρίξουν πρόθυμα την αναπαράσταση των πολιτισμικών ιεραρχιών, επειδή τους δίνει τη δυνατότητα να θεωρούνται καλύτεροι από τους μετανάστες. Αυτή η αναπαράσταση τους βοηθά, επίσης, να διατηρήσουν την πεποίθηση ότι η ατομική κινητικότητα συνιστά σε μεγάλο βαθμό αποκλειστικό προνόμιο των μελών της πλειονοτικής εθνικής ομάδας, κάτι που λειτουργεί ενάντια σε κάθε έννοια αλληλεγγύης με τους μετανάστες – μια εξέλιξη που μπορεί να απειλήσει τη θέση την οποία κατέχουν οι άρχουσες τάξεις.

Αυτή η ιεραρχική αναπαράσταση, ενισχυμένη από τα επιχειρήματα «μιας σύγκρουσης μεταξύ πολιτισμών» (Huntington, 1996), παρακλωθεί συχνά την επιτυχία των μεταναστών δεύτερης γενιάς που γεννήθηκαν και μεγάλωσαν στην κοινωνία υποδοχής. Αυτοί περιμένουν να ωφεληθούν από την ίδια κοινωνική κινητικότητα που ισχύει για τους συνομηλίκους τους, αλλά η πρόδοός τους εμποδίζεται από μια πολιτισμική ιεραρχία που τους καθλώνει στην ίδια κοινωνική θέση με τους γονείς τους. Πρόκειται, κυρίως, για ανθρώπους για

τους οποίους η στρατηγική της ενσωμάτωσης έχει νόημα, καθώς τους δίνει την ευκαιρία να διατηρήσουν την επαφή με την κουλτούρα καταγωγής τους αλλά και με τη νέα κοινωνία. Οι δύο ταυτότητες, ωστόσο, μπορεί να γίνονται αντιληπτές ως «ασύμβατες», και αυτό, πέραν του ότι παρεμποδίζει την πλήρη συμμετοχή τους στη νέα κοινωνία (Chryssochoou & Lyons, 2011), δεν τους επιτρέπει και να γίνουν νόμιμοι αποδέκτες πόρων.

Εκτός των παραπάνω, η διπλή ταυτότητα για τους μετανάστες δεύτερης γενιάς μπορεί να μην αποτελεί πλεονέκτημα, καθώς υπενθυμίζει τόσο στους ίδιους όσο και στους άλλους ότι ανήκουν σε μια ομάδα χαμηλού status. Η Baysu και οι συνεργάτες της (2011) έδειξαν ότι τα παιδιά τουρκικής καταγωγής στο Βέλγιο που ακολουθούσαν στρατηγικές ταυτότητας διαχωρισμού ή αφομοίωσης είχαν λιγότερες πιθανότητες να εγκαταλείψουν το σχολείο και σημείωναν καλύτερες επιδόσεις όταν η προσλαμβανόμενη σε βάρος της ταυτότητάς τους απειλή ήταν υψηλή. Ωστόσο, τα παιδιά με διπλή ταυτότητα ήταν πιο επιτυχημένα όταν η προσλαμβανόμενη απειλή σε βάρος της ταυτότητάς τους ήταν χαμηλή. Πράγματι, η πολυπολιτισμική εκπαίδευση έχει θετικά αποτελέσματα μόνο όταν συνδέεται με την καθιέρωση αντιρατσιστικών κανόνων μέσα στην τάξη (Verkuyten & Thijs, 2013). Αυτό είναι το παράδοξο της ενσωμάτωσης: παρόλο που η πολιτική αυτή σέβεται και αναγνωρίζει το δικαίωμα ενός ατόμου να διεκδικεί την κουλτούρα καταγωγής του, την ίδια στιγμή, σε συνθήκες στις οποίες διατηρούνται οι ασύμμετρες διομαδικές σχέσεις, μπορεί να παρεμποδίσει την πρόοδο όσων διεκδικούν μια διπλή ταυτότητα (Chryssochoou, 2015).

Άραγε, αυτή η ηγεμονική αναπαράσταση, όπου η μία ομάδα κυριαρχεί στην άλλη, θα βοηθούσε να διατηρηθεί η συνοχή στις πολιτισμικά ανομοιογενείς κοινωνίες; Οι τρομοκρατικές επιθέσεις στις δυτικές κοινωνίες τα τελευταία χρόνια, οι οποίες διαπράχθηκαν από ανθρώπους που είναι πολίτες γεννημένοι και μεγαλωμένοι σε αυτές τις χώρες, αποδεικνύουν το αντίθετο. Αντί να αισθάνονται ότι ανήκουν στην κοινωνία στην οποία γεννήθηκαν, οι νέοι μουσουλμάνοι που αντιμετωπίζουν ευρείες προκαταλήψεις και διακρίσεις (Heath et al., 2008), ενδέχεται να αναπτύξουν μια ισχυρή αίσθηση ότι ανήκουν σε μια εναλλακτική **υπερκείμενη ταυτότητα**: μια ταυτότητα που υπόκειται, επίσης, σε διακρίσεις και την οποία, ως εκ τούτου, επιθυμούν να υπερασπιστούν. Τέτοια άτομα που διεκδικούν μια εναλλακτική ταυτότητα είναι συχνά μορφωμένα και θα μπορούσαν να έχουν επιδιώξει τη δική τους κοινωνική κινητικότητα, αλλά ίσως για την τρίτη γενιά οι μάσκες έχουν πλέον πέσει. Έχουν καταλάβει ότι η ατομική κινητικότητα είναι περιορισμένη λόγω της καταγωγής τους (Chryssochoou, 2009).

Σε περιόδους οικονομικής κρίσης, η κινητικότητα είναι περιορισμένη και για τα μέλη της πλειονοτικής εθνικής ομάδας, που μπορεί να αισθάνονται

ιδιαίτερα απειλούμενα από την παρουσία εκείνων που θεωρούν μη νόμιμους διεκδικητές. Και αντί να αμφισβητήσουν τις ανισότητες του συστήματος, πολλοί παραμένουν προσκολλημένοι στην αναπαράσταση των πολιτισμικών ιεραρχιών, η οποία ενισχύεται ακόμη περισσότερο από την «απειλή της τρομοκρατίας». Σε αυτές τις συνθήκες, όσο μεγαλύτερη αξία δίνουν τα μέλη της μειονότητας στη διατήρηση της κουλτούρας τους, τόσο περισσότερο η πλειονοτική ομάδα αισθάνεται να απειλείται και τόσο λιγότερο υποστηρίζει την πολυπολιτισμικότητα (Matera, Stefanile, & Brown, 2011· Tip et al., 2012· Zagefka, Tip, Gonzalez, Brown, & Cinnirella, 2012).

Τι πρέπει να συμπεράνουμε; Πρέπει να συμφωνήσουμε με τους πολιτικούς ηγέτες που ισχυρίζονται ότι το εγχείρημα της πολυπολιτισμικότητας απέτυχε;<sup>1</sup> Ο ισχυρισμός τους μπορεί, επίσης, να ιδωθεί ως αποτυχία να πείσουν τους άλλους ότι θα μπορούσε να οικοδομηθεί μια νέα κοινωνική τάξη με βάση την πολιτισμική διαφορά. Ίσως να μην ισχύει ότι η πολυπολιτισμικότητα απέτυχε, αλλά ότι οι κοινωνίες δεν κατάφεραν να βελτιώσουν την κατάσταση των πιο μειονεκτούντων μελών τους. Όπως παρατηρούν οι Berry και Sam (2013), η πολυπολιτισμικότητα δεν έχει να κάνει μόνο με την αναγνώριση, τον σεβασμό και τον εγκωμιασμό της διαφορετικότητας, αλλά αντιπροσωπεύει, επίσης, την κοινωνική ισότητα.

Σε περιόδους οικονομικής κρίσης, όταν τα μέσα στήριξης όσων βρίσκονται σε δυσχέρεια μέσω του συστήματος πρόνοιας μειώνονται σημαντικά, αυξάνεται η ανασφάλεια. Οι πολιτικές ελίτ είναι υπεύθυνες για τη διατήρηση αυτής της πολιτισμικής αναπαράστασης της κοινωνικής τάξης (Chryssochoou, 2016). Πράγματι, η εκτεταμένη ανασφάλεια που προκαλεί η οικονομική αστάθεια, η πολιτική βία, οι πόλεμοι και ο μεγάλος αριθμός προσφύγων που παράγονται από αυτούς υποσκάπτουν την εμπιστοσύνη των πολιτών στις πολιτικές ελίτ και τροφοδοτούν τον λαϊκιστικό λόγο που διατείνεται ότι ενισχύει την ασφάλεια μέσω της βίας ή του κοινωνικού αποκλεισμού. Σε αυτούς τους δύσκολους καιρούς, η μετανάστευση πιθανότατα θα αυξηθεί και οι κοινωνίες θα χρειαστεί να επιδείξουν σημαντική αποφασιστικότητα για να αντικρούσουν τον πολιτικό λόγο που επιδιώκει να υπονομεύσει τις δημοκρατικές αξίες και τα ανθρώπινα δικαιώματα.

---

1. <https://www.theguardian.com/world/2010/oct/17/angela-merkel-german-multi-culturalism-failed>

<http://www.bbc.co.uk/news/uk-politics-12371994>

## ΠΕΡΙΛΗΨΗ

- Η μετανάστευση δεν είναι καινούργιο φαινόμενο και οι σχέσεις μεταξύ των ομάδων μεταναστών και των κοινοτήτων υποδοχής ποικίλλουν σημαντικά.
- Η μετανάστευση αλλάζει τη φύση της κοινωνίας επειδή τόσο οι ομάδες μεταναστών όσο και οι κοινότητες υποδοχής εμπλέκονται σε μια διαδικασία επιπολιτισμοποίησης. Οι κοινωνικοί ψυχολόγοι έχουν αναπτύξει διαφορετικές προσεγγίσεις των στρατηγικών επιπολιτισμοποίησης.
- Η μετανάστευση αναδιαμορφώνει (ή ακόμη και απειλεί) τις υπάρχουσες ταυτότητες για τις ομάδες μεταναστών και τις κοινότητες υποδοχής.
- Η μετανάστευση επηρεάζει την κοινωνική διαστρωμάτωση. Το γεγονός ότι οι μετανάστες βρίσκουν συνήθως εργασία σε χαμηλότερες κοινωνικές θέσεις επιτρέπει στα μέλη της κοινότητας υποδοχής να κινηθούν ανοδικά.
- Η μετανάστευση μπορεί να μετατρέψει κοινωνικοοικονομικά ταξικά ζητήματα σε εθνοτικά ζητήματα, γεγονός που αλλάζει τη φύση της σύγκρουσης στην κοινωνία.
- Η προκατάληψη και οι διακρίσεις επηρεάζουν την προσαρμογή των ομάδων μεταναστών. Η μείωση της προκατάληψης και των διακρίσεων απαιτεί κοινωνικές και κοινωνιακές στρατηγικές.
- Οι άρχουσες τάξεις που επωφελούνται οικονομικά από τη μετανάστευση έχουν κάθε λόγο να διατηρούν τον ανταγωνισμό μεταξύ μεταναστών και κοινωνικών ομάδων χαμηλού status.
- Η στρατηγική της ενσωμάτωσης μπορεί να έχει ένα παράδοξο αποτέλεσμα. Η ιδεολογία περί μιας ιεραρχίας των πολιτισμών μπορεί να εμποδίσει την επιτυχία των μεταναστών δεύτερης γενιάς, δημιουργώντας ασυμβατότητα μεταξύ της ταυτότητας καταγωγής και της εθνικής ταυτότητας. Επιπλέον, φέρνει στο προσκήνιο την υπαγωγή σε μια κατηγορία με κατώτερο κοινωνικό status.

## ΓΛΩΣΣΑΡΙΟ

**εθνοκεντρισμός** Μια άποψη για τον κόσμο στην οποία η ομάδα ενός ατόμου αποτελεί το κέντρο των πάντων και όλες οι άλλες ομάδες κρίνονται σε σχέση με αυτήν.

**επιπολιτισμοποίηση** Αναφέρεται σε φαινόμενα που προκύπτουν από την άμεση και συνεχή επαφή μεταξύ ομάδων από διαφορετικές κουλτούρες και στις επακόλουθες αλλαγές στα αρχικά πολιτισμικά πρότυπα της καθεμιάς ή και των δύο ομάδων.



**ουσιοκρατικές πεποιθήσεις** Πεποιθήσεις που βασίζονται στην κλασική αριστοτελική άποψη ότι κάθε έννοια έχει ένα σύνολο από απαραίτητα «ουσιώδη» χαρακτηριστικά. Η ψυχολογική ουσιοκρατία είναι η απλοϊκή πεποίθηση ότι οι κατηγορίες –για παράδειγμα, οι ανήκοντες στην καυκάσια φυλή, οι Γάλλοι, οι μουσουλμάνοι κ.ο.κ.– έχουν μια ουσία. Επιπλέον, οι άνθρωποι υιοθετούν τις δικές τους άρρητες θεωρίες για τις κατηγορίες και τα απαραίτητα χαρακτηριστικά ή ουσίες τους. Τέτοιες θεωρίες μπορεί να αφορούν τη θρησκεία, την εθνικότητα, τη φυλή ή την εθνοτική καταγωγή.

**προσαρμογή** Πραγματοποιείται όταν οι μετανάστες προσαρμόζονται ψυχολογικά στο νέο κοινωνικοπολιτισμικό περιβάλλον και εν συνεχεία συμμετέχουν σε αυτό.

**υπερκειμένη ταυτότητα** Μια ανώτερης τάξης ταυτότητα που περιλαμβάνει ανθρώπους με διαφορετικούς δεσμούς, διαφορετικές υπαγωγές και διαφορετική καταγωγή. Ένα παράδειγμα θα μπορούσε να είναι η εθνική ταυτότητα, η οποία περιλαμβάνει άτομα με διαφορετική κοινωνική, πολιτισμική, φυλετική, εθνοτική και τοπική καταγωγή. Ένα άλλο παράδειγμα θα μπορούσε να είναι η ευρωπαϊκή ταυτότητα, η οποία περιλαμβάνει ανθρώπους διαφορετικών εθνών και θρησκευτικών ταυτοτήτων.

## ΣΥΜΠΛΗΡΩΜΑΤΙΚΕΣ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΠΡΟΤΑΣΕΙΣ

- Berry J. W., & Sam D. L. (2013). Accommodating cultural diversity and achieving equity: An introduction to psychological dimensions of multiculturalism. *European Psychologist*, 18 (special issue), 151-157.
- Chrysoschoou X. (2004). *Cultural diversity: Its social psychology*. Oxford: Blackwell. [Ελληνική έκδοση: Χρυσόχου Ξ. (2011). *Πολυπολιτισμική πραγματικότητα. Οι κοινωνιοψυχολογικοί προσδιορισμοί της πολιτισμικής πολλαπλότητας*. Αθήνα: Πεδίο].
- Chrysoschoou X. (2016). Social justice in multicultural Europe: A social psychological perspective. In P. Hammack (Ed.), *The Oxford handbook of social psychology and social justice*. New York: Oxford University Press.
- Mansten A. S., Liebkind K., & Hernandez D. J. (Eds.) (2012). *Realizing the potential of immigrant youth*. Cambridge, UK: Cambridge University Press.

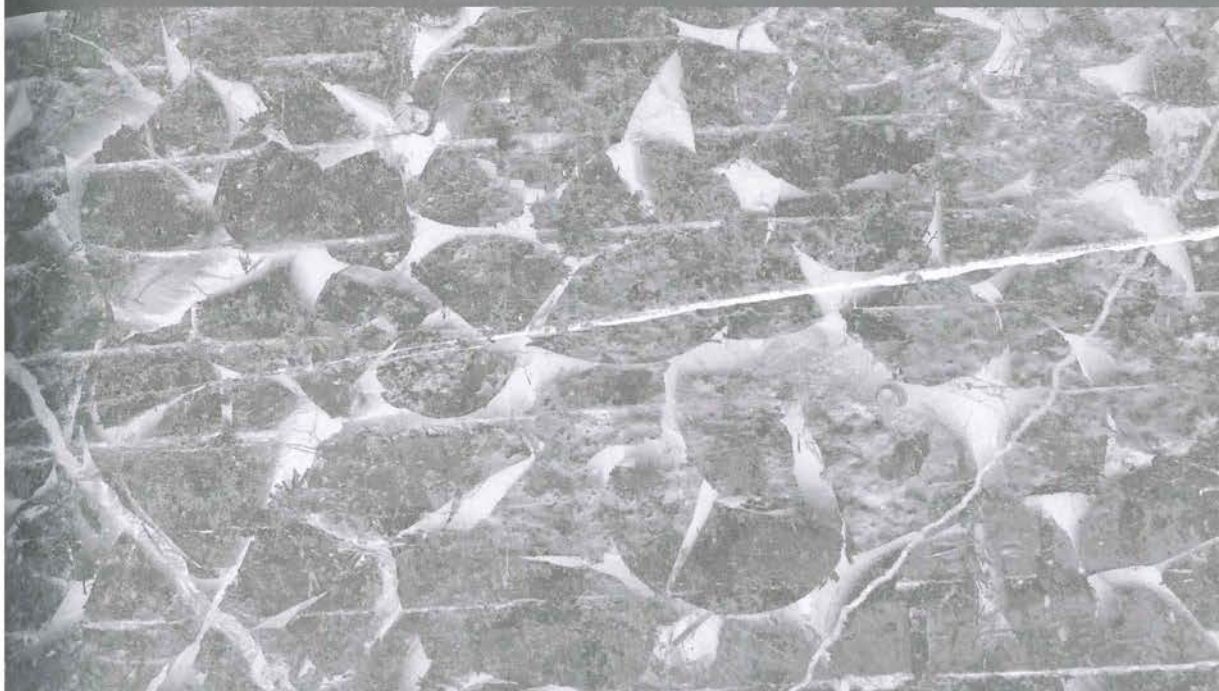
## ΕΡΩΤΗΣΕΙΣ ΓΙΑ ΟΜΑΔΙΚΗ ΣΥΖΗΤΗΣΗ

- Συζητήστε τους ακόλουθους όρους: «ξένος», «μετανάστης», «απόδημος», «οικονομικός μετανάστης», «αιτών άσυλο» και «πρόσφυγας». Τι υποδηλώνεται για το άτομο σε καθεμία από αυτές τις περιπτώσεις; Πώς χρησιμοποιούνται αυτοί οι όροι: (α) στα μέσα ενημέρωσης, και (β) στις καθημερι-

νές συνομιλίες; Υπάρχει κάποιος όρος στη γλώσσα σας για την περιγραφή των μεταναστών, ο οποίος είναι ταυτόχρονα και φιλόξενος και συμπεριληπτικός;

- Με ποιο τρόπο η μετανάστευση αποτελεί απειλή για τις κοινότητες; Ποιες είναι οι προσλαμβανόμενες απειλές στις κοινότητες μεταναστών και στις κοινότητες υποδοχής;
- Με ποιο τρόπο το «κοινωνιακό πλαίσιο» της μετανάστευσης στις Ηνωμένες Πολιτείες διαφέρει από τη μετανάστευση στα ευρωπαϊκά εθνικά κράτη;
- Πώς μπορεί η διπλή ταυτότητα (κοινωνία καταγωγής και κοινωνία υποδοχής) να γίνει εμπόδιο στην κοινωνική κινητικότητα; Πώς μπορούν το κοινωνικό και το ιδεολογικό πλαίσιο να επηρεάσουν το αποτέλεσμα;
- Άραγε, το να βλέπουμε τους ανθρώπους πρωτίστως με όρους εθνότητας, φυλής ή θρησκείας μάς κάνει (και εμάς και εκείνους) «τυφλούς» σε θέματα κοινωνικής τάξης; Σε ποιο βαθμό η τάση να βλέπουμε τους ανθρώπους με αυτόν τον τρόπο θα μπορούσε να συγκαλύπτει τους πραγματικούς λόγους για τη μειονεκτική κατάσταση στην οποία βρίσκονται;
- Ποιες μπορεί να είναι οι συνέπειες μιας τέτοιας διάκρισης για τα άτομα που ανήκουν σε αυτές τις κατηγορίες; Πώς μπορεί αυτό να επηρεάσει τις διομαδικές σχέσεις και την κοινωνική συνοχή; Μπορείτε να σκεφτείτε κάποια παραδείγματα από την τρέχουσα πραγματικότητα;

# 9 Λήψη πολιτικών αποφάσεων



JACK S. LEVY

## ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ ΤΟΥ ΚΕΦΑΛΑΙΟΥ

---

ΤΟ ΠΛΑΙΣΙΟ ΤΩΝ ΕΠΙΠΕΔΩΝ ΑΝΑΛΥΣΗΣ	244
ΤΟ ΟΡΘΟΛΟΓΙΚΟ ΜΟΝΤΕΛΟ ΚΡΙΣΗΣ ΚΑΙ ΛΗΨΗΣ ΑΠΟΦΑΣΕΩΝ	247
ΨΥΧΟΛΟΓΙΚΑ ΜΟΝΤΕΛΑ ΕΠΕΞΕΡΓΑΣΙΑΣ ΠΛΗΡΟΦΟΡΙΩΝ	249
ΓΝΩΣΤΙΚΕΣ ΜΕΡΟΛΗΨΙΕΣ	251
ΥΠΟΚΙΝΟΥΜΕΝΕΣ ΜΕΡΟΛΗΨΙΕΣ	256
ΨΥΧΟΛΟΓΙΚΑ ΜΟΝΤΕΛΑ ΕΠΙΛΟΓΗΣ	259
ΘΕΩΡΙΑ ΠΡΟΟΠΤΙΚΗΣ	260
ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑ	264
ΠΕΡΙΛΗΨΗ	264
ΓΛΩΣΣΑΡΙΟ	265
ΣΥΜΠΛΗΡΩΜΑΤΙΚΕΣ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΠΡΟΤΑΣΕΙΣ	267
ΕΡΩΤΗΣΕΙΣ ΓΙΑ ΟΜΑΔΙΚΗ ΣΥΖΗΤΗΣΗ	268

Πώς λαμβάνουν οι πολιτικοί ηγέτες και ηγέτιδες τις αποφάσεις τους για θέματα εξωτερικής πολιτικής; Ποιες είναι οι βασικές επιρροές σε αυτές τις αποφάσεις; Άραγε, οι πολιτικοί ηγέτες απλώς αποκρίνονται σε απειλές και ευκαιρίες που υπάρχουν στο εξωτερικό περιβάλλον προκειμένου να προωθήσουν τα εθνικά συμφέροντα του κράτους; Ή μήπως επηρεάζονται από εσωτερικούς παράγοντες του κράτους; Πόσο σημαντική είναι η κοινή γνώμη; Όταν οι ηγέτες διαμορφώνουν την εξωτερική πολιτική, λαμβάνουν υπόψη τον τρόπο με τον οποίο αυτή η πολιτική θα επηρεάσει την πολιτική υποστήριξη στο πρόσωπό τους στο εσωτερικό της χώρας; Σε ποιο βαθμό τα εσωτερικά γραφειοκρατικά συμφέροντα και οι αντιπαλότητες επηρεάζουν τις αποφάσεις των πολιτικών ηγετών ή τις πληροφορίες στις οποίες βασίζουν τις αποφάσεις τους; Πόσο σημαντική είναι η πολιτική κουλτούρα ή η εθνική ταυτότητα ενός κράτους όσον αφορά τη διαμόρφωση των αποφάσεων εξωτερικής πολιτικής του; Τέλος, έχει σημασία ποιοι είναι αυτοί που λαμβάνουν τις αποφάσεις; Πόσο σημαντικά είναι το σύστημα πεποιθήσεων, η προσωπικότητα, η συναισθηματική σύνθεση, η πολιτική κοινωνικοποίηση, η τάση επεξεργασίας πληροφοριών, το ύφος ηγεσίας, η προθυμία ανάληψης ρίσκου, ο χρονικός ορίζοντας και άλλα ατομικά χαρακτηριστικά των πολιτικών ηγετών;

Τα παραπάνω ερωτήματα μπορούμε να τα θέσουμε αναφορικά με οποιαδήποτε πολιτική απόφαση, αλλά στο κεφάλαιο αυτό εστιάζομαστε κυρίως στη λήψη αποφάσεων για θέματα εξωτερικής πολιτικής. Οι μελετητές συμφωνούν, σε γενικές γραμμές, ότι στα περισσότερα πολιτικά συστήματα, και οπωσδήποτε στα δημοκρατικά πολιτικά συστήματα, οι πολιτικοί ηγέτες και ηγέτιδες έχουν μεγαλύτερη ελευθερία δράσης στην άσκηση εξωτερικής πολιτικής –και ειδικά στην εξωτερική πολιτική που έχει να κάνει με ζητήματα εθνικής ασφάλειας– παρά στην άσκηση εσωτερικής πολιτικής. Για τον λόγο αυτό θα αναμέναμε η πολιτική ψυχολογία να παίζει μεγαλύτερο ρόλο στη λήψη αποφάσεων για θέματα εξωτερικής παρά εσωτερικής πολιτικής. Θα ξεκινήσουμε εγγράφοντας τη συζήτησή μας για την ψυχολογία της λήψης αποφάσεων εξωτερικής πολιτικής στο ευρύτερο πλαίσιο ανάλυσης της εξωτερικής πολιτικής. Θα παρουσιάσουμε συνοπτικά το **πλαίσιο επιπέδων ανάλυσης**, το οποίο χρησιμοποιούν συνήθως οι μελετητές των διεθνών σχέσεων για να κατηγοριοποιήσουν τον μεγάλο αριθμό των διαφορετικών αιτιακών παραγόντων που επηρεάζουν τις αποφάσεις εξωτερικής πολιτικής των κρατών. Αφού εξετάσουμε το ατομικό επίπεδο ανάλυσης, θα στραφούμε κατόπιν στο πώς τα άτομα που βρίσκονται στην πολιτική ηγεσία αντιλαμβάνονται τον κόσμο και λαμβάνουν τις αποφάσεις τους. Αφού σκιαγραφήσουμε το **ορθολογικό μοντέλο κρίσης και λήψης αποφάσεων (μοντέλο του «ορθολογικού δρώντος»)**, θα στραφούμε σε ορισμένες συστηματικές αποκλίσεις από την ορθολογική λήψη αποφάσεων. Θα εξετάσουμε κάποιες πολύ κοινές μεροληψίες στην επεξεργασία πληροφοριών και κάποιες

αποκλίσεις από τους ορθολογικούς υπολογισμούς κόστους-οφέλους στη λήψη αποφάσεων, παραθέτοντας στοιχεία από ιστορικά παραδείγματα.

## ΤΟ ΠΛΑΙΣΙΟ ΤΩΝ ΕΠΙΠΕΔΩΝ ΑΝΑΛΥΣΗΣ

Το πλαίσιο των επιπέδων ανάλυσης (Waltz, 1959) αποσκοπούσε αρχικά στην κατηγοριοποίηση των διαφορετικών αιτιών πολέμου, στη συνέχεια όμως χρησιμοποιήθηκε ως ένα γενικό πλαίσιο για την κατηγοριοποίηση των διαφόρων αιτιακών παραγόντων που επηρεάζουν τη χάραξη της κρατικής εξωτερικής πολιτικής. Οι μελετητές προτείνουν διαφορετικές θεωρήσεις του αριθμού και της φύσης των επιπέδων, αλλά ο παρακάτω προσδιορισμός είναι αρκετά τυπικός.

Το *συστημικό επίπεδο* ανάλυσης αναφέρεται στο διεθνές σύστημα. Περιλαμβάνει την «άναρχη» δομή του διεθνούς συστήματος (που ορίζεται ως η απουσία μιας κεντρικής εξουσίας για τη ρύθμιση των διαφωνιών και την επιβολή των συμφωνιών): τον αριθμό των μεγάλων δυνάμεων στο σύστημα και την κατανομή της στρατιωτικής και οικονομικής ισχύος μεταξύ τους: τα πρότυπα συμμαχιών: τη δομή της παγκόσμιας οικονομίας: άλλους παράγοντες κοινούς στο εξωτερικό περιβάλλον όλων των κρατών, συμπεριλαμβανομένης της φύσης των διεθνών θεσμών, των διεθνών κανόνων και των υπερεθνικών ιδεολογιών ή κουλтурών.

Το *εθνοκρατικό επίπεδο* ανάλυσης περιλαμβάνει αιτιακές μεταβλητές εσωτερικές στο κράτος, οι οποίες συνδέονται με την κυβέρνηση και την κοινωνία – κάτι που οδηγεί ορισμένους αναλυτές να προτείνουν τη διάκριση ανάμεσα στο κυβερνητικό και στο κοινωνιακό επίπεδο ανάλυσης. Το κυβερνητικό επίπεδο περιλαμβάνει μεταβλητές όπως ο τύπος του καθεστώτος, αντικατοπτρίζοντας την υπόθεση ότι οι δημοκρατίες συμπεριφέρονται διαφορετικά σε σύγκριση με τα απολυταρχικά καθεστώτα, καθώς και ότι οι κοινοβουλευτικές δημοκρατίες και οι προεδρικές δημοκρατίες συμπεριφέρονται με διαφορετικούς τρόπους. Το κυβερνητικό επίπεδο περιλαμβάνει, επίσης, τις εσωτερικές συγκρούσεις μεταξύ αντίπαλων γραφειοκρατικών φορέων (για παράδειγμα, διυπηρεσιακές αντιπαλότητες) και τις τυπικές διαδικασίες λειτουργίας των οργανώσεων. Το κοινωνιακό επίπεδο περιλαμβάνει τη δομή του οικονομικού συστήματος ενός κράτους, την επιρροή των ιδιωτικών ομάδων (οικονομικές, εθνοτικές, περιβαλλοντικές ομάδες κ.λπ.), τον ρόλο της κοινής γνώμης και την πολιτική κουλτούρα, την ιδεολογία και τη θρησκεία.

Το *ατομικό επίπεδο* ανάλυσης αποτελείται από δύο σύνολα παραγόντων οι οποίοι σχετίζονται με τους υπεύθυνους λήψης αποφάσεων που ανήκουν στις ελίτ. Το πρώτο σύνολο περιλαμβάνει χαρακτηριστικά τα οποία μοιράζονται όλοι οι άνθρωποι, όπως η «ανθρώπινη φύση», οι κοινές τάσεις και οι ψυχολο-

γικές μεροληψίες. Το δεύτερο σύνολο περιλαμβάνει ατομικά χαρακτηριστικά τα οποία ποικίλλουν από το ένα άτομο στο άλλο. Μεταξύ αυτών συγκαταλέγονται τα συστήματα πεποιθήσεων και οι κοσμοθεωρίες, η προσωπικότητα, τα συναισθήματα, οι εμπειρίες πολιτικής κοινωνικοποίησης, τα διδάγματα της ιστορίας, το ύψος ηγεσίας, τα μοτίβα επεξεργασίας πληροφοριών, οι διαφορές φύλου, η προθυμία ανάληψης ρίσκου, ο χρονικός ορίζοντας και άλλες συναφείς μεταβλητές.

Το πλαίσιο των επιπέδων ανάλυσης εγείρει το βασικό ερώτημα της σχετικής αιτιακής επίδρασης που ασκούν μεταβλητές από διαφορετικά επίπεδα ανάλυσης στην εξωτερική πολιτική, καθώς και της αλληλεπίδρασης μεταξύ μεταβλητών από διαφορετικά επίπεδα. Είναι σημαντικό για την εξήγηση συγκεκριμένων ιστορικών αποτελεσμάτων και γενικότερων μοτίβων λήψης αποφάσεων από τα περισσότερα κράτη στις περισσότερες περιπτώσεις. Τα ερωτήματα που θέσαμε στην εναρκτήρια παράγραφο του κεφαλαίου καθοδηγούνται κατά βάση από ένα άρρητο πλαίσιο επιπέδων ανάλυσης. Είναι σημαντικό να επισημάνουμε ότι πολλές εξέχουσες θεωρίες διεθνών σχέσεων δίνουν σχετικά μικρή αιτιακή βαρύτητα στις ψυχολογικές μεταβλητές του ατομικού επιπέδου. Τα άτομα δεν παίζουν σημαντικό αιτιακό ρόλο στις εξής θεωρίες: στη ρεαλιστική θεωρία ισορροπίας ισχύος, η οποία υποστηρίζει ότι οι κρατικές εξωτερικές πολιτικές και τα διεθνή αποτελέσματα καθορίζονται κυρίως από την κατανομή της εξουσίας μεταξύ των κρατών· στη θεωρία της δημοκρατικής ειρήνης, η οποία υποστηρίζει ότι οι δημοκρατίες σπάνια –έως ποτέ– βρίσκονται σε πόλεμο μεταξύ τους· στις μαρξιστικές-λενινιστικές θεωρίες, οι οποίες επικεντρώνονται στην οικονομική δομή των καπιταλιστικών κρατών και στον ρόλο των ιδιωτικών οικονομικών συμφερόντων· ή στις θεωρίες εθνικού επιπέδου, που υποστηρίζουν ότι οι πολιτικοί ηγέτες υποτάσσουν τα πάντα στη μεγιστοποίηση της ικανότητάς τους να κερδίζουν και να διατηρούν θέσεις πολιτικής εξουσίας. Το καθένα από αυτά τα γενικά θεωρητικά επιχειρήματα υποδηλώνει ότι, με δεδομένα τα εθνικά, ταξικά ή ατομικά πολιτικά συμφέροντα που διακυβεύονται, οι περισσότεροι πολιτικοί ηγέτες συμπεριφέρονται κατά βάση με τον ίδιο τρόπο.

Όταν όμως εξετάσουμε μια σειρά από συγκεκριμένα ιστορικά γεγονότα, θα δούμε ότι οι πολιτικοί ηγέτες έπαιξαν σημαντικό αιτιακό ρόλο. Πώς θα μπορούσαμε να εξηγήσουμε τη ρωσική εξωτερική (ή εσωτερική) πολιτική στις αρχές του 21ου αιώνα παραβλέποντας τις πεποιθήσεις και την ιδιοσυγκρασία του Βλαντιμίρ Πούτιν, τη σοβιετική πολιτική των δεκαετιών του 1930 και του 1940 χωρίς τον Ιωσήφ Στάλιν, το ξέσπασμα του Β' Παγκοσμίου Πολέμου και το Ολοκαύτωμα χωρίς τον Αδόλφο Χίτλερ, ή την κομμουνιστική επανάσταση στην Κίνα χωρίς τον Μάο Τσε Τουνγκ; Οι ατομικές πεποιθήσεις και η ψυχολογία μπορεί να έχουν μικρότερο αιτιακό αντίκτυπο σε πιο αποκεντρωμένα

δημοκρατικά κράτη, αλλά δεν μπορούν να αγνοηθούν. Η βρετανική πολιτική κατά τη δεκαετία του 1930 θα ήταν πιθανότατα διαφορετική αν πρωθυπουργός στη χώρα ήταν ο Ουίνστον Τσόρτσιλ και όχι ο Νέβιλ Τσάμπερλεν' και οι Ηνωμένες Πολιτείες πιθανότατα δεν θα είχαν εμπλακεί σε πόλεμο με το Ιράκ το 2003, αν πρόεδρος των ΗΠΑ δεν ήταν ο Τζορτζ Μπους. Πολλά επιχειρήματα ατομικού επιπέδου παίρνουν αυτή τη μορφή: αν στην εξουσία βρισκόταν κάποιος άλλος ηγέτης, η έκβαση θα ήταν διαφορετική.

Συχνά δεν είναι εύκολο να εκτιμήσουμε την αιτιακή βαρύτητα συγκεκριμένων πολιτικών ηγετών σε ένα συγκεκριμένο ιστορικό επεισόδιο, πολύ λιγότερο να προβούμε σε μια γενικότερη θεωρητική αξιολόγηση του ρόλου τους στα περισσότερα κράτη τις περισσότερες φορές. Αν οι δομικές πιέσεις από το περιβάλλον ή οι εγχώριες πολιτικές πιέσεις είναι ισχυρές, τότε οι περισσότεροι ηγέτες μπορεί κάλλιστα να λάβουν την ίδια απόφαση. Ωστόσο, όταν οι πιέσεις αυτές είναι πιο αδύναμες ή αβέβαιες, τα συστήματα πεποιθήσεων, η προσωπικότητα και οι μεροληψίες συγκεκριμένων πολιτικών ηγετών είναι πιθανό να διαδραματίζουν σημαντικότερο ρόλο. Όταν υπήρχε αβεβαιότητα για τις προθέσεις του Χίτλερ το 1937 και το 1938, το γεγονός ότι πρωθυπουργός ήταν ο Τσάμπερλεν έπαιξε καθοριστικό ρόλο στην εξωτερική πολιτική που ακολούθησε η Βρετανία. Καθώς η γερμανική απειλή έγινε ξεκάθαρη μετά το «πραξικόπημα της Πράγας» τον Μάρτιο του 1939, και ειδικά μετά την εισβολή της Γερμανίας στην Πολωνία τον Σεπτέμβριο του ίδιου έτους, οποιοσδήποτε Βρετανός ηγέτης πιθανότατα θα είχε αποφασίσει να παρέμβει προκειμένου να αναχαιτίσει τη γερμανική στρατιωτική επέλαση, οπότε δεν θα μπορούσαμε να αποδώσουμε μεγάλη αιτιακή βαρύτητα στον συγκεκριμένο ηγέτη. Κατά τη διάρκεια της κρίσης του Ιουλίου του 1914, ο Βρετανός υπουργός Εξωτερικών Έντουαρντ Γκρέι θέλησε να απευθύνει στους Γερμανούς ηγέτες μια σαφή προειδοποίηση ότι η Βρετανία θα επενέβαινε εναντίον της Γερμανίας αν αυτή εισέβαλλε στη Γαλλία. Ωστόσο, το Υπουργικό Συμβούλιο και ο βρετανικός λαός ήταν διχασμένοι, και έτσι ο Γκρέι δεν μπόρεσε να εφαρμόσει την πολιτική την οποία υποστήριζε, παρά μόνο μετά την έναρξη του πολέμου. Αυτό είχε πολύ σημαντικές συνέπειες. Κάποιοι διατείνονται ότι μια έγκαιρη προειδοποίηση από την πλευρά της Βρετανίας θα είχε ανακόψει την ορμή της Γερμανίας και ο Α΄ Παγκόσμιος Πόλεμος θα μπορούσε να είχε αποφευχθεί (Fischer, 1967), αν και κάποιοι άλλοι διαφωνούν με αυτή την άποψη (Copeland, 2014).

Το γεγονός ότι ο Γκρέι αντιμετώπιζε πολιτικούς περιορισμούς που τον εμπόδιζαν να εφαρμόσει τις προτιμώμενες πολιτικές του το 1914 δείχνει κάτι ακόμη: οι ψυχολογικές εξηγήσεις των κρατικών εξωτερικών πολιτικών είναι λογικά ατελείς. Ο αντίκτυπος των προτιμήσεων ενός ηγέτη, καθώς και των πεποιθήσεων και των ατομικών χαρακτηριστικών που γεννούν αυτές τις προ-



τιμήσεις, αποτελεί συνάρτηση του πολιτικού πλαισίου και της διαδικασίας λήψης αποφάσεων. Όπως υποστήριξε ο κοινωνικός ψυχολόγος Herbert Kelman (1965, σσ. 5-7):

[...] δεν έχει και τόσο νόημα να μιλάμε για μια ψυχολογική θεωρία του πολέμου ή των διεθνών σχέσεων. Δεν μπορεί να υπάρχει μια πλήρης και αυτάρκης ψυχολογική θεωρία [...] Μπορεί να υπάρχει μόνο μια γενική θεωρία των διεθνών σχέσεων στην οποία οι ψυχολογικοί παράγοντες παίζουν κάποιο ρόλο.

Αυτό δεν σημαίνει ότι οι παράγοντες του ατομικού επιπέδου είναι δευτερεύουσας σημασίας σε οποιοδήποτε συγκεκριμένο ιστορικό επεισόδιο, αλλά μόνο ότι είναι απαραίτητο να συμπεριληφθούν και άλλοι παράγοντες προκειμένου η εξήγηση να είναι ολοκληρωμένη.

Μετά από αυτές τις προκαταρκτικές εννοιολογικές παρατηρήσεις, θα στραφούμε σε πιο συγκεκριμένες θεωρίες λήψης αποφάσεων. Δεδομένου ότι τα ψυχολογικά μοντέλα λήψης αποφάσεων θεωρούνται συχνά παρεκκλίσεις από ένα ορθολογικό σημείο αναφοράς, θα ξεκινήσουμε με το ορθολογικό μοντέλο **κρίσης και λήψης αποφάσεων**, το οποίο θεωρείται ένα κανονιστικό πρότυπο για την καλή λήψη αποφάσεων.

## ΤΟ ΟΡΘΟΛΟΓΙΚΟ ΜΟΝΤΕΛΟ ΚΡΙΣΗΣ ΚΑΙ ΛΗΨΗΣ ΑΠΟΦΑΣΕΩΝ

Η ορθολογικότητα ορίζεται με διαφορετικούς τρόπους, αλλά οι περισσότεροι κοινωνικοί επιστήμονες την αντιλαμβάνονται ως εργαλειακή ορθολογικότητα, με όρους υπολογισμού μέσων-σκοπών. Ενεργεί ένας δρων κατά τρόπο ώστε να μεγιστοποιεί τους στόχους του λαμβάνοντας υπόψη τους υφιστάμενους περιορισμούς; Οι μελετητές διαφωνούν πάνω στο τι ακριβώς είναι μια ορθολογική διαδικασία λήψης αποφάσεων, αλλά ο χαρακτηρισμός που ακολουθεί είναι αντιπροσωπευτικός (March, 1994, Κεφάλαιο 1· Levy & Thompson, 2010, σσ. 130-133). Αν η ορθολογικότητα αφορά τη μεγιστοποίηση των στόχων με δεδομένους κάποιους περιορισμούς, τότε το πρώτο βήμα είναι να προσδιορίσει κανείς τους στόχους του. Κάθε δρων έχει συνήθως περισσότερους από έναν στόχους, οι στόχοι αυτοί συχνά έρχονται σε σύγκρουση και ο δρων αρκετές φορές υποχρεώνεται να κάνει συμβιβασμούς μεταξύ αυτών των στόχων (για παράδειγμα, μεταξύ της διατήρησης των ζωτικών συμφερόντων του κράτους σε μια κρίση και, ταυτόχρονα, της αποφυγής ενός δαπανηρού πολέμου). Αυτό απαιτεί από τους δρώντες να ιεραρχούν τους στόχους τους, έτσι ώστε να γνωρίζουν σε ποιο βαθμό πρέπει να διακινδυνεύσουν ή να θυσιάσουν τον έναν για να πετύχουν τον άλλο.

Μια δεύτερη συνιστώσα μιας ορθολογικής διαδικασίας λήψης αποφάσεων είναι ο καθορισμός του συνόλου των διαθέσιμων στρατηγικών (πολιτικών) ή ενός συνδυασμού στρατηγικών για την προώθηση αυτών των στόχων. Μια τρίτη συνιστώσα, άρρηκτα συνδεδεμένη με τη δεύτερη, είναι η εκτίμηση των συνεπειών της καθεμιάς από τις εναλλακτικές στρατηγικές, ούτως ώστε τα άτομα που είναι υπεύθυνα για τη λήψη αποφάσεων να μπορέσουν να σταθμίσουν το κόστος και τα οφέλη κάθε στρατηγικής. Αυτό είναι ένα πολύπλοκο και δύσκολο έργο, διότι οι συνέπειες κάθε στρατηγικής διαμορφώνονται όχι μόνο από τις πράξεις κάποιου, αλλά και από τις απαντήσεις του αντιπάλου του, των συμμάχων του και άλλων δρώντων. Αυτές οι απαντήσεις είναι εξαιρετικά αβέβαιες, δεδομένων των γνωστών δυσκολιών αξιολόγησης των προθέσεων του αντιπάλου (Jervis, 1976). Επομένως, η εκτίμηση των συνεπειών των πράξεων κάποιου πρέπει να είναι στρατηγική και πιθανοκρατική – στρατηγική με την έννοια ότι ενσωματώνει τις πιθανές απαντήσεις των άλλων και πιθανοκρατική με την έννοια ότι ενσωματώνει την αβεβαιότητα.

Οι πληροφορίες που είναι απαραίτητες για να γίνουν αυτοί οι υπολογισμοί με απόλυτη σιγουριά σπάνια είναι διαθέσιμες, ακόμη και μετά από αναζήτηση, που αποτελεί άλλη μία απαραίτητη υποσυνιστώσα της ορθολογικής λήψης αποφάσεων. Η αβεβαιότητα είναι διάχυτη, ειδικά στις διεθνείς σχέσεις, όπου δεν υπάρχει κάποια ανώτερη εξουσία υπεύθυνη για την επιβολή των συμφωνιών, και όπου τα κράτη έχουν κίνητρα να αποκρύπτουν πληροφορίες και να δημιουργούν ψευδείς εντυπώσεις σχετικά με την αποφασιστικότητά τους. Η αβεβαιότητα ή οι ελλιπείς πληροφορίες δεν αποκλείουν την ορθολογικότητα, καθώς υπάρχουν περισσότερο και λιγότερο ορθολογικοί τρόποι απάντησης στην αβεβαιότητα. Μια βασική συνιστώσα της ορθολογικής αξιολόγησης των πληροφοριών αφορά τη μάθηση – τη χρήση πληροφοριών σχετικά με τη συμπεριφορά κάποιου ατόμου στο παρελθόν για την εκτίμηση της πιθανής μελλοντικής συμπεριφοράς του. Συνήθως έχουμε κάποια αίσθηση για το τι είδους δρων είναι ο αντίπαλος («γεράκι» ή «περιστέρι», για παράδειγμα) και ποιες είναι πιθανώς οι προθέσεις του, και μπορούμε να παρατηρήσουμε πώς συμπεριφέρεται ένας δρων. Το ερώτημα είναι πόση βαρύτητα πρέπει να δώσουμε σε παρελθοντικές εκτιμήσεις («προϋπάρχουσες πεποιθήσεις») και πόση σε νέες πληροφορίες κατά τη διαδικασία της «ενημέρωσης» των πεποιθήσεών μας για τον αντίπαλο. Η σωστή ισορροπία καθορίζεται από έναν μαθηματικό τύπο που ανέπτυξε ο στατιστικολόγος Thomas Bayes. Η **μπαγεσιανή ενημέρωση** των πεποιθήσεών μας με βάση αυτόν τον τύπο παρέχει ένα μοντέλο ορθολογικής μάθησης, άλλο ένα κομβικό στοιχείο μιας ορθολογικής διαδικασίας απόφασης.

Αφού τα υπεύθυνα για τη λήψη αποφάσεων άτομα καθορίσουν και ιεραρχήσουν τους στόχους τους, αφού προσδιορίσουν τις πιθανές στρατηγικές

για την επίτευξη αυτών των στόχων και αφού αξιολογήσουν τις συνέπειες της καθεμιάς από αυτές τις στρατηγικές, θα πρέπει να καταλήξουν σε μια απόφαση. Η ορθολογική λήψη αποφάσεων υπό συνθήκες αβεβαιότητας ακολουθεί έναν κανόνα απόφασης **προσδοκώμενης ωφέλειας**. Για την καθεμία από τις πιθανές στρατηγικές, ο υπεύθυνος ή η υπεύθυνη λήψης αποφάσεων πρέπει να αξιολογήσει την «προσδοκώμενη ωφέλειά» της, που ορίζεται ως το σταθμισμένο άθροισμα της ωφέλειας (καθαρό όφελος μείον το κόστος) κάθε δυνατής έκβασης και της πιθανότητάς της να συμβεί. (Υπάρχει, επίσης, μια συνιστώσα ρίσκου, αλλά την αφήνω στην άκρη.) Στη συνέχεια ο δρων επιλέγει τη στρατηγική με τη μεγαλύτερη προσδοκώμενη ωφέλεια. Είναι σημαντικό να επισημάνουμε ότι η ορθολογικότητα συνδέεται με έναν συγκεκριμένο δρώντα ή υπεύθυνο λήψης αποφάσεων. *Αυτό που είναι ορθολογικό για ένα άτομο το οποίο λαμβάνει αποφάσεις δεν είναι απαραίτητα ορθολογικό για την οργάνωση ή το κράτος του.* Αν ένας πολιτικός ηγέτης ή μια πολιτική ηγέτιδα θέτει τα πολιτικά συμφέροντα της επανεκλογής του/της πάνω από τα εθνικά συμφέροντα του κράτους –και ας μην ξεχνάμε ότι η ορθολογικότητα αναφέρεται στην επιλογή μιας στρατηγικής για τη μεγιστοποίηση των στόχων κάποιου, όχι στην επιλογή των ίδιων των στόχων–, τότε μια εξωτερική πολιτική που μεγιστοποιεί τα εγχώρια συμφέροντα του ατόμου που βρίσκεται στην ηγεσία μπορεί να είναι ορθολογική για το ίδιο, αλλά όχι για το κράτος. Η **θεωρία του πολέμου ως αντιπερισπασμού**, για παράδειγμα, υποστηρίζει ότι κάτω από ορισμένες συνθήκες οι ηγέτες ή ηγέτιδες μπορεί να εμπλακούν σε έναν πόλεμο με πρωταρχικό σκοπό την ενίσχυση της εσωτερικής πολιτικής υποστήριξης στο πρόσωπό τους, ακόμη και αν το εθνικό συμφέρον μπορεί να μην υπαγορεύει τον πόλεμο (Levy & Thompson, 2010). Πολλοί θεωρούν την εισβολή της Αργεντινής στα Νησιά Φώκλαντ, το 1982, η οποία οδήγησε σε πόλεμο με τη Βρετανία, υποκινούμενη από τις βλέψεις αντιπερισπασμού των πολιτικών ηγετών της. Στο υπόλοιπο αυτού του κεφαλαίου θα επικεντρωθούμε κυρίως στα ψυχολογικά μοντέλα των αποκλίσεων από την ορθολογικότητα σε ατομικό επίπεδο.

## ΨΥΧΟΛΟΓΙΚΑ ΜΟΝΤΕΛΑ ΕΠΕΞΕΡΓΑΣΙΑΣ ΠΛΗΡΟΦΟΡΙΩΝ

Τα ψυχολογικά μοντέλα κρίσης και λήψης αποφάσεων εμφανίστηκαν ως απάντηση στη δυσaréσκεια για την έννοια του «ορθολογικού οικονομικού ανθρώπου», που αντιλαμβάνεται τον κόσμο με ακρίβεια και κάνει προσεκτικά τους απαραίτητους υπολογισμούς με στόχο να μεγιστοποιήσει το όφελός του. Ένας από τους πιο συστηματικούς επικριτές της οικονομικής ορ-

θολογικότητας υπήρξε ο Herbert Simon, ο οποίος τιμήθηκε με το Νόμπελ Οικονομικών Επιστημών για το έργο του. Ο Simon (1955) υποστήριξε ότι οι άνθρωποι έχουν περιορισμένες γνωστικές ικανότητες να επεξεργαστούν πληροφορίες και να επιτύχουν πλήρη οικονομική ορθολογικότητα σε έναν περίπλοκο και αβέβαιο κόσμο. Οι άνθρωποι προσπαθούν να συμπεριφέρονται ορθολογικά και να μεγιστοποιούν τα συμφέροντά τους, αλλά το κάνουν αυτό χρησιμοποιώντας απλουστευμένες νοητικές αναπαραστάσεις της πραγματικότητας. Η συμπεριφορά τους περιγράφεται καλύτερα ως **περιορισμένη ορθολογικότητα**. Σε μια προσπάθεια να επιβάλουν κάποιο βαθμό εννοιολογικής τάξης στον κόσμο, οι άνθρωποι τείνουν να υιοθετούν μια σειρά από **γνωστικές συντομεύσεις** ή **ευρετικές μεθόδους**. Αυτές οι ευρετικές μέθοδοι βοηθούν τους ανθρώπους να αντιμετωπίσουν αποτελεσματικά μια μεγάλη ποικιλία καταστάσεων, αλλά γεννούν, επίσης, κάποιες σημαντικές γνωστικές διαστρεβλώσεις και αποκλίσεις από μια ορθολογικότητα η οποία μεγιστοποιεί την αξία.

Αυτές οι αναφερόμενες μεροληψίες στην επεξεργασία των πληροφοριών, γενικότερα γνωστές με τον όρο «γνωστικές μεροληψίες», είναι ασυνείδητες και «εγγεγραμμένες» στον εγκέφαλο. Υπάρχουν ανεξάρτητα από τα ανθρώπινα συναισθήματα και κίνητρα, και για τον λόγο αυτό συχνά περιγράφονται ως «μη υποκινούμενες». Ένα διαφορετικό σύνολο μεροληψιών αναδύεται από τα κίνητρα και τα συναισθήματα των ανθρώπων. Ωθούνται από μια ασυνείδητη τάση επεξεργασίας των πληροφοριών κατά τρόπο που προωθεί έναν στόχο ή ένα συμφέρον (του κράτους, της οργάνωσης ή του ατόμου), είτε εκπληρώνει συναισθηματικές ανάγκες και επιθυμίες, όπως η αποφυγή της ενοχής και η ενίσχυση της αυτοεκτίμησης (Janis & Mann, 1977· Kunda, 1990). Οι γνωστικές μεροληψίες και οι υποκινούμενες μεροληψίες οδηγούν συχνά σε κάποια κοινά συμπεριφορικά μοτίβα και μερικές φορές είναι δύσκολο να διακριθούν εμπειρικά. Επιπλέον, οι ψυχολόγοι έχουν δείξει ότι οι άνθρωποι δεν μπορούν να συμπεριφέρονται απολύτως ορθολογικά χωρίς να βασίζονται καθόλου στα συναισθήματά τους (Damasio, 1994). Ωστόσο, εξακολουθεί να είναι χρήσιμο οι μεροληψίες αυτές να αναλύονται χωριστά. Αρχικά θα εξετάσουμε τις γνωστικές μεροληψίες στην επεξεργασία πληροφοριών και στη συνέχεια θα στραφούμε στις υποκινούμενες μεροληψίες. Οι μεροληψίες αυτές μπορεί να είναι αρκετά σημαντικές σε ένα ευρύ φάσμα κρίσεων και αποφάσεων που αφορούν θέματα εξωτερικής πολιτικής. Η δημιουργία εσφαλμένων προσλήψεων τόσο των προθέσεων όσο και των ικανοτήτων των αντιπάλων, καθώς και των πιθανών εχθρών και συμμάχων, μπορεί να συμβάλει με σημαντικούς τρόπους σε ανεπιθύμητους πολέμους και σε άλλες αρνητικές εκβάσεις στο επίπεδο της εξωτερικής πολιτικής (Jervis, 1976· Levy, 1983).

## ΓΝΩΣΤΙΚΕΣ ΜΕΡΟΛΗΨΙΕΣ

Μία από τις πιο κοινές γνωστικές μεροληψίες είναι η τάση των προϋπαρχουσών γνωστικών νοοτροπιών ή κοσμοθεωριών να έχουν δυσανάλογο αντίκτυπο στον τρόπο με τον οποίο οι άνθρωποι προσλαμβάνουν τον κόσμο. Παρόλο που κανένας δεν θα μπορούσε να κατανοήσει τον κόσμο και τον τεράστιο όγκο πληροφοριών στις οποίες εκτίθεται συνεχώς αν δεν είχε μια στοιχειώδη έστω κοσμοθεωρία, το πρόβλημα είναι ότι αυτές οι προκατασκευασμένες αντιλήψεις τείνουν να λειτουργούν ως γνωστικές παρωπίδες, κάνοντας τους ανθρώπους πιο ευαίσθητους σε ορισμένα είδη πληροφοριών από ό,τι σε κάποια άλλα. Αυτή η γνωστική τάση ενισχύεται από την ανθρώπινη ανάγκη για **γνωστική συνέπεια** ανάμεσα στα διαφορετικά στοιχεία ενός συστήματος πεποιθήσεων. Το αποτέλεσμα είναι η **επιλεκτική προσοχή** στις πληροφορίες. Αντί να δίνουν το ίδιο βάρος σε όλες τις πληροφορίες, οι άνθρωποι τείνουν να προσέχουν πληροφορίες που είναι συνεπείς –και να απορρίπτουν πληροφορίες που αποκλίνουν– από τις προϋπάρχουσες πεποιθήσεις τους. Έχουν την τάση να βλέπουν αυτό που αναμένουν να δουν.

Μια συνέπεια αυτής της τάσης είναι η **επιμονή των πεποιθήσεων** πέρα από το σημείο στο οποίο τα στοιχεία μπορεί να υπαγορεύουν την εγκατάλειψη ή την τροποποίηση αυτών των πεποιθήσεων. Το συγκεκριμένο μοτίβο ενισχύεται από μια τάση υιοθέτησης της **πρόωρης γνωστικής φραγής**. Αντί να ακολουθούν το ορθολογικό ιδεώδες της εμπλοκής σε μια ολοκληρωμένη αναζήτηση πληροφοριών, οι άνθρωποι έχουν την τάση να σταματούν αυτή την αναζήτηση μόλις η επιλεκτική προσοχή τους στις πληροφορίες έχει παραγάγει αρκετά για να ενισχύσουν τις ήδη υφιστάμενες απόψεις τους. Οι τάσεις αυτές αποτυπώνονται πολύ εύστοχα από μια ιδιαίτερη γνωστική ευρετική μέθοδο, την **επικέντρωση και προσαρμογή**, στην οποία η προϋπάρχουσα νοοτροπία ή οι «προϋπάρχουσες πεποιθήσεις» χρησιμεύουν ως γνωστική επικέντρωση και στην οποία η ενημέρωση είναι αργή και αναποτελεσματική (Tversky & Kahneman, 1974). Αντί να υιοθετήσουν την ορθολογική μπαγεσιανή διαδικασία ενημέρωσης κατά την επεξεργασία πληροφοριών, οι άνθρωποι δίνουν υπερβολική βαρύτητα στις προηγούμενες εκτιμήσεις πιθανοτήτων και ελάχιστη βαρύτητα στις νέες πληροφορίες.

Ένα επιτυχημένο παράδειγμα του αντίκτυπου που έχουν οι προϋπάρχουσες πεποιθήσεις στην πρόσληψη της απειλής στις διεθνείς σχέσεις είναι η αποτυχία των ισραηλινών υπηρεσιών πληροφοριών που κατέληξε στον Αραβοϊσραηλινό Πόλεμο του 1973. Ισραηλινοί αναλυτές των υπηρεσιών πληροφοριών και πολιτικοί ηγέτες είχαν αναπτύξει μια άρρητη θεωρία που προέβλεπε τις συνθήκες υπό τις οποίες η Αίγυπτος και άλλα αραβικά κράτη θα μπορούσαν να ξεκινήσουν έναν πόλεμο εναντίον του Ισραήλ. Αυτή η θεωρία,

γνωστή ως «Σύλληψη» ("Conception"), προέβλεπε ότι απαραίτητη προϋπόθεση για μια επίθεση από την Αίγυπτο ήταν να καταφέρει η αιγυπτιακή αεροπορία να αποκτήσει τον έλεγχο του εναέριου χώρου, κάτι που θα επέφερε βαθιά πλήγματα στο Ισραήλ και την καταστροφή των ισραηλινών αεροπορικών πεδίων. Παρόλο που οι ισραηλινές μυστικές υπηρεσίες παρατηρούσαν υψηλά επίπεδα αιγυπτιακής στρατιωτικής δραστηριότητας πριν από τον πόλεμο, η πεποίθηση ότι η Αίγυπτος δεν είχε πετύχει ούτε τον έλεγχο του εναέριου χώρου ούτε την ικανότητα διέλευσης της Διώρυγας του Σουέζ οδήγησε τους Ισραηλινούς αναλυτές να ερμηνεύσουν τις αιγυπτιακές στρατιωτικές ενέργειες ως συνήθεις στρατιωτικούς ελιγμούς. Μία από τις επικρατέστερες ερμηνείες της αποτυχίας των μυστικών υπηρεσιών του Ισραήλ δίνει έμφαση στις παρωπίδες τις οποίες επέβαλαν οι γνωστικές νοοτροπίες που ήταν συνδεδεμένες με τη «Σύλληψη» (Agranat Commission, 1974).

Πολλοί αναλυτές διατυπώνουν ένα παρόμοιο επιχείρημα για τον ρόλο της γνωστικής ακαμψίας στην αποτυχία των ΗΠΑ να προβλέψουν τις τρομοκρατικές επιθέσεις της 11ης Σεπτεμβρίου 2001. Παρότι θεσμικοί παράγοντες, όπως ο ανεπαρκής συντονισμός μεταξύ των διαφόρων κρατικών υπηρεσιών πληροφοριών, έπαιξαν σημαντικό ρόλο, πολλοί αναλυτές υποστηρίζουν ότι η αποτυχία των υπηρεσιών πληροφοριών των ΗΠΑ ήταν κατά κύριο λόγο εννοιολογική, οφειλόμενη στον «γνωστικό ζουρλομανδύα» που είχαν επιβάλει οι προϋπάρχουσες νοοτροπίες. Όπως δήλωσε η Εθνική Επιτροπή για τις Τρομοκρατικές Επιθέσεις εναντίον των Ηνωμένων Πολιτειών (National Commission on Terrorist Attacks Upon the United States, 2004, σ. 9): «Η πιο σημαντική αποτυχία ήταν η έλλειψη φαντασίας».

Στις παραπάνω περιπτώσεις αποτυχίας των κρατικών υπηρεσιών πληροφοριών, οι αξιωματούχοι των μυστικών υπηρεσιών και οι πολιτικοί ηγέτες δεν έδωσαν αρκετή προσοχή σε νέες πληροφορίες που θα μπορούσαν να προειδοποιήσουν για μια επικείμενη επίθεση. Κάτω από διαφορετικές συνθήκες, η ίδια επιλεκτική προσοχή στις πληροφορίες μπορεί να οδηγήσει στο αντίθετο αντιληπτικό σφάλμα. Όταν μεταξύ δύο κρατών υπάρχει μακροχρόνια αντιπαλότητα, είναι σύνηθες η μία πλευρά να αναπτύσσει μια εικόνα της άλλης ως αδυσώπητα εχθρικής. Αν η μία πλευρά κάνει συμφιλιωτικές χειρονομίες σε μια προσπάθεια να δείξει την προθυμία της να αποκλιμακώσει τις εντάσεις και να καταλήξει σε κάποια συμφωνία συνεργασίας, η πρώτη αντίδραση της άλλης πλευράς είναι συχνά να παρερμηνεύσει ή να απαξιώσει αυτές τις συμφιλιωτικές χειρονομίες επειδή δεν συνάδουν με τη σκληροπυρηνική εικόνα που έχει για τον αντίπαλο. Αυτό δεν σημαίνει ότι οι πεποιθήσεις δεν αλλάζουν ως απόκριση στις εισερχόμενες πληροφορίες· σημαίνει μόνο ότι οι πεποιθήσεις αλλάζουν πιο αργά από ό,τι θα δικαιολογούσαν οι ενδείξεις.

Αν οι προϋπάρχουσες πεποιθήσεις χρησιμεύουν ως ένας αντιληπτικός φα-

κός μέσω του οποίου προσλαμβάνονται και αξιολογούνται οι νέες πληροφορίες, το ερώτημα που προκύπτει με φυσικό τρόπο είναι τι καθορίζει αυτές τις προϋπάρχουσες πεποιθήσεις. Αυτό είναι δύσκολο να απαντηθεί, δεδομένων των πολλαπλών πηγών πεποιθήσεων – ξεκινώντας από την πολιτική κοινωνικοποίηση, την πολιτική κουλτούρα και άλλους παράγοντες. Στις διεθνείς σχέσεις, οι πεποιθήσεις διαμορφώνονται έως έναν βαθμό από τη φύση του διεθνούς συστήματος. Ο συνδυασμός της αναρχίας και μιας θεμελιώδους αβεβαιότητας για τις προθέσεις των άλλων δημιουργεί την τάση για «ανάλυση της χειρότερης περίπτωσης». Αυτή η τάση δεν είναι καθολική, είναι όμως συνήθης, ειδικά μεταξύ των ηγετικών κρατών στα περισσότερα ιστορικά συστήματα, συμπεριλαμβανομένων των περιφερειακών συστημάτων, αν και η Ευρωπαϊκή Ένωση αποτελεί σαφή εξαίρεση. Η τάση που προκύπτει από δομικούς παράγοντες για ανάλυση της χειρότερης περίπτωσης ενισχύεται από μια κοινή ψυχολογική τάση ενδυναμωμένη από τη θεωρία των αιτιακών αποδόσεων (Kelley, 1967), η οποία προσπαθεί να απαντήσει στο ερώτημα του πώς οι άνθρωποι εξηγούν τη συμπεριφορά των άλλων. Η θεωρία κάνει διάκριση μεταξύ προδιαθεσιακών παραγόντων, οι οποίοι σχετίζονται με τις προθέσεις ή τον χαρακτήρα του άλλου, και καταστασιακών παραγόντων, οι οποίοι σχετίζονται με τις εξωτερικές επιρροές. (Αξίζει να επισημάνουμε ότι αυτή η διάκριση μπορεί να παραλληλιστεί με το πλαίσιο των επιπέδων ανάλυσης που περιγράψαμε προηγουμένως.) Υπάρχουν συντριπτικά στοιχεία ότι τα άτομα τείνουν να ερμηνεύουν τη συμπεριφορά των άλλων, ιδιαίτερα τη συμπεριφορά που θεωρούν ανεπιθύμητη, ως αποτέλεσμα προδιαθεσιακών και όχι καταστασιακών παραγόντων. Αν ένα αντίπαλο κράτος υιοθετήσει μια σκληροπυρηνική εξωτερική πολιτική, τείνουμε να υποθέτουμε ότι η πολιτική αντανακλά τις εχθρικές προθέσεις ή την κακή φύση του αντιπάλου, αντί να την ερμηνεύσουμε ως αμυντική απάντηση σε ένα εχθρικό περιβάλλον ή ίσως απέναντι στις δικές μας απειλές. Ξεμπερδεύουμε, ωστόσο, εύκολα με τις δικές μας σκληροπυρηνικές πολιτικές υποστηρίζοντας ότι δεν είχαμε άλλη επιλογή, δεδομένων των απειλών που αντιμετωπίζουμε. Η τάση να ερμηνεύουμε τη συμπεριφορά των άλλων με προδιαθεσιακούς όρους είναι γνωστή ως **θεμελιώδες θεώρημα απόδοσης**. Η τάση να ερμηνεύουμε διαφορετικά τη δική μας συμπεριφορά με καταστασιακούς όρους είναι γνωστή ως «διαφορά δρώντος-παρατηρητή». Ο συνδυασμός των δύο τάσεων συμβάλλει στην κλιμάκωση των διεθνών συγκρούσεων. Ο καθένας αντιλαμβάνεται ότι η συμπεριφορά του άλλου αντανακλά εχθρικές προθέσεις, και όχι αμυντικά μέτρα προφύλαξης. Επιπλέον, το γεγονός ότι ο καθένας θεωρεί πως οι δικές του πράξεις βασίζονται σε αμυντικά κίνητρα, ενώ παράλληλα υποθέτει πως ο αντίπαλός του κατανοεί αυτά του τα κίνητρα, ενισχύει περαιτέρω τις πεποιθήσεις για την εχθρότητα του αντιπάλου. Η υπόθεση είναι ότι μόνο κάποιος με

εχθρικές προθέσεις θα μπορούσε να απαντήσει επιθετικά όταν γνωρίζει ότι δεν συνιστούμε γι' αυτόν απειλή. Οι τάσεις αυτές αυξάνουν την πιθανότητα για αμοιβαία ενίσχυση της αρνητικής ανατροφοδότησης και για μια κλιμακούμενη σπείρα συγκρούσεων. Τέτοια παραδείγματα είναι η αντιπαλότητα ΗΠΑ-Σοβιετικής Ένωσης κατά τη διάρκεια του Ψυχρού Πολέμου και η συνεχιζόμενη έως τις μέρες μας ισραηλινο-παλαιστινιακή σύγκρουση.

Μια άλλη πηγή προϋπαρχουσών πεποιθήσεων των πολιτικών ηγετών –τόσο για τις προθέσεις του αντιπάλου όσο και για τις αιτιακές σχέσεις στη διεθνή πολιτική– είναι η ιστορία και, πιο συγκεκριμένα, τα μαθήματα που οι πολιτικοί ηγέτες αντλούν από αυτήν. Εν μέρει λόγω της απουσίας καλών θεωριών που θα μπορούσαν να παρέχουν αξιόπιστες προβλέψεις για το πώς είναι πιθανό να συμπεριφερθεί ο αντίπαλος και ποιες είναι οι πιθανές συνέπειες ορισμένων πολιτικών δράσεων, οι πολιτικοί ηγέτες συχνά βασίζονται σε ιστορικές αναλογίες ή «μαθήματα του παρελθόντος». Η «αναλογία του Μονάχου» και το υποτιθέμενο μάθημα που συνδέεται με αυτήν, ότι ο κατευνασμός δεν λειτουργεί ποτέ, άσκησαν εξαιρετικά μεγάλη επίδραση στην αμερικανική εξωτερική πολιτική για περισσότερο από μισό αιώνα. Επηρέασαν τη λήψη αποφάσεων των ΗΠΑ στον Πόλεμο της Κορέας, στον Πόλεμο του Βιετνάμ και στον Πόλεμο του Κόλπου (1990-1991) (Khong, 1992). Μια ανταγωνιστική αναλογία για τις Ηνωμένες Πολιτείες από τη δεκαετία του 1970 και μετά είναι η «αναλογία του Βιετνάμ», η οποία υποστηρίζει ότι οι επεμβάσεις των ΗΠΑ στο εξωτερικό ενέχουν σημαντικό κίνδυνο να καταλήξουν σε αδιέξοδο.

Ο αναλογικός συλλογισμός στον οποίο βασίζονται τα μαθήματα από την ιστορία σχετίζεται με μια άλλη γνωστική ευρετική μέθοδο, την ευρετική της «διαθεσιμότητας» (Tversky & Kahneman, 1974). Τα στοιχεία δείχνουν ότι οι εκτιμήσεις πιθανοτήτων διαμορφώνονται δυσανάλογα από συμβάντα τα οποία είναι οικεία, ευκρινή και έρχονται εύκολα στον νου, παρά από γενικότερα μοτίβα τα οποία επικυρώνονται από στατιστικά στοιχεία. Οι άνθρωποι έχουν την τάση να μαθαίνουν από γεγονότα που είχαν σημαντικό αντίκτυπο στον εαυτό τους ή στη χώρα τους, τα οποία έχουν συμβεί αρκετά πρόσφατα και οι ίδιοι μπορούν να τα παρατηρήσουν άμεσα και εύκολα σε μια διαμορφωτική περίοδο της ζωής τους. Αυτό υποδεικνύει ότι, κατά μέσο όρο, οι πολιτικοί ηγέτες των ΗΠΑ που βίωσαν άμεσα τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο (ο πρώτος πρόεδρος Μπους, για παράδειγμα) ήταν πιθανό να επηρεαστούν από την αναλογία του Μονάχου, ενώ εκείνοι που ενηλικιώθηκαν κατά τη διάρκεια του Πολέμου του Βιετνάμ (ο Μπιλ Κλίντον, για παράδειγμα) ήταν πιο πιθανό να επηρεαστούν από την αναλογία του Βιετνάμ. Μέσα σε αυτές τις γενικές τάσεις, βεβαίως, υπάρχουν πολλές ατομικές παραλλαγές.

Το πρόβλημα είναι ότι η στήριξη σε τέτοιου είδους ευκρινή συμβάντα πολιτικού και προσωπικού χαρακτήρα παράγει αρκετά παραπλανητικά μαθή-



ματα από την ιστορία. Μεταξύ άλλων, οι άνθρωποι τείνουν να αγνοούν το πλαίσιο εντός του οποίου έλαβαν χώρα αυτά τα συμβάντα, και να αντλούν οικουμενικά μαθήματα αντί για μαθήματα που ισχύουν υπό όρους. Όπως υποστήριξε ο Jervis (1976, σ. 228):

οι άνθρωποι δίνουν μεγαλύτερη προσοχή στο τι έχει συμβεί παρά στο γιατί έχει συμβεί. Ως εκ τούτου, η μάθηση είναι επιφανειακή, υπεργενικευμένη [...] Τα διδάγματα θα εφαρμοστούν σε μια ευρεία ποικιλία καταστάσεων χωρίς προσεκτική προσπάθεια να προσδιοριστεί αν οι περιπτώσεις είναι παρόμοιες σε καθοριστικής σημασίας διαστάσεις.

Εξάλλου, τα πιο ευκρινή συμβάντα δεν οδηγούν απαραίτητα στην καλύτερη πρόβλεψη του μέλλοντος, όπως υποδηλώνει το ρητό «οι στρατηγοί είναι πάντα έτοιμοι να ξεκινήσουν τον πιο πρόσφατο πόλεμο». Την περίοδο που κατέληξε στα ιστορικά γεγονότα του 1914, οι στρατηγοί ανέπτυξαν επιθετικά πολεμικά σχέδια βασισμένα εν μέρει στα μαθήματα που είχαν πάρει από τον τελευταίο μεγάλο πόλεμο στην Ευρώπη, τον Γαλλοπρωσικό Πόλεμο του 1870-1871, ο οποίος όμως ήταν ένας πόλεμος ελιγμών. Αγνόησαν τα διδάγματα ενός μακρινού πολέμου στην Ασία που αφορούσε άλλους, κι όχι τους ίδιους – τον Ρωσοϊαπωνικό Πόλεμο του 1904-1905, ο οποίος κατέδειξε τη συμβολή των χαρακωμάτων και των πολυβόλων στη δύναμη της άμυνας. Οι στρατηγοί του 1914 έκαναν λάθος, καθώς ο αναμενόμενος πόλεμος ελιγμών το 1914 σύντομα αποδείχθηκε ένας στατικός πόλεμος χαρακωμάτων, τουλάχιστον στο δυτικό μέτωπο.

Πρέπει, επίσης, να είναι κανείς προσεκτικός όταν ερμηνεύει συμπεριφορές στις οποίες γίνεται επίκληση μαθημάτων από την ιστορία. Ο πρόεδρος των ΗΠΑ Τζορτζ Χ.Ο. Μπους (με την έντονη προτροπή της Βρετανίδας πρωθυπουργού Μάργκαρετ Θάτσερ) απάντησε στην ιρακινή εισβολή το 1990 στέλνοντας μεγάλο αριθμό αμερικανικών στρατευμάτων στη Σαουδική Αραβία, αρχικά για να περιορίσουν τη δράση του Ιράκ και στη συνέχεια για να εκδιώξουν βίαια τα ιρακινά στρατεύματα από το Κουβέιτ. Ο Μπους εξήγησε εν μέρει την πολιτική του υποστηρίζοντας ότι η κατάσταση ήταν ακριβώς ίδια με εκείνη στο Μόναχο το 1938, και ότι είναι αναγκαίο να αντιμετωπίζουμε κατά πρόσωπο τους επιθετικούς δικτάτορες όταν αυτοί υπερβαίνουν τα όρια. Αντιπροσώπευε η απόφαση αυτή μια ειλικρινή μάθηση από την ιστορία, υπό την έννοια ότι τα ιστορικά μαθήματα επηρεάζουν με αιτιακό τρόπο την τρέχουσα πολιτική; Ή μήπως ο Μπους επικαλέστηκε την αναλογία του Μονάχου για να εκλογικεύσει και να δικαιολογήσει έναν πόλεμο τον οποίο είχε ήδη αποφασίσει για άλλους λόγους; Σε αυτή τη ρητορική ή στρατηγική χρήση της ιστορίας, το αιτιακό βέλος αντιστρέφεται, με τις προτιμήσεις ως προς τη χάραξη πολιτικής να επηρεάζουν την επιλογή των ιστορικών μαθημάτων, και όχι το αντίστροφο

(Levy, 1994). Αξίζει να σημειωθεί ότι οι επικριτές της αμερικανικής επέμβασης του 1990-1991 επικαλέστηκαν την αναλογία του Βιετνάμ αναφορικά με τους κινδύνους η απόφαση αυτή να οδηγήσει σε αδιέξοδο. Πίστευαν στ' αλήθεια ότι η άμμος της ερήμου της Μέσης Ανατολής ήταν σαν τις ζούγκλες του Βιετνάμ, ή μήπως η αναλογία του Βιετνάμ αποτελούσε μια βολική εκλογίκευση για την υποστήριξη της αντίθεσής τους στις πολιτικές της κυβέρνησης Μπους;

## ΥΠΟΚΙΝΟΥΜΕΝΕΣ ΜΕΡΟΛΗΨΙΕΣ

Σε αντίθεση με τις γνωστικές μεροληψίες, οι οποίες είναι βαθιά εγγεγραμμένες στον τρόπο λειτουργίας του εγκεφάλου και υπάρχουν ανεξάρτητα από συναισθήματα και συμφέροντα, οι υποκινούμενες μεροληψίες επηρεάζονται από τις ψυχολογικές ανάγκες, τους φόβους, τις ενοχές και τις επιθυμίες των ανθρώπων, καθώς και από τα συμφέροντα ή τους στόχους τους σε επίπεδο χάραξης πολιτικής (Janis & Mann, 1977· Kunda, 1990). Πληροφορίες που έρχονται σε αντίθεση με τους στόχους των ανθρώπων τούς κάνουν να νιώθουν συναισθηματικά άβολα. Αυτό προκαλεί την ίδια επιλεκτική προσοχή στις πληροφορίες που παράγονται από γνωστικές μεροληψίες, παρόλο που ο ψυχολογικός μηχανισμός είναι διαφορετικός. Αντί να βλέπουν αυτό που αναμένουν να δουν με βάση τις άρρητες θεωρίες τους για τον κόσμο, οι άνθρωποι βλέπουν αυτό που θέλουν να δουν – πληροφορίες οι οποίες παρέχουν μια βολική εκλογίκευση για τα υποκείμενα πολιτικά συμφέροντά τους και ελαχιστοποιούν τη συναισθηματική δυσφορία τους. Ο υποκινούμενος συλλογισμός και οι απορρέοντες ευσεβείς πόθοι είναι ιδιαίτερα πιθανό να αναδυθούν σε αποφάσεις που αφορούν υψηλές διακυβεύσεις και σημαντικούς αξιακούς συμβιβασμούς. Αντί να αναγνωρίσουν ότι δύο πολύτιμες αξίες βρίσκονται σε σύγκρουση σε μια συγκεκριμένη κατάσταση, οι άνθρωποι τείνουν να αρνούνται την ανάγκη να κάνουν συμβιβασμούς μεταξύ αξιών (George, 1980). Το συναισθηματικό στρες που υπάρχει σε οξείες διεθνείς κρίσεις, όπου οι συνθήκες ενέχουν ουσιαστικές απειλές για ζωτικά εθνικά συμφέροντα και οδηγούν σε δύσκολες αποφάσεις ζωής και θανάτου, θολώνουν, επίσης, τις κρίσεις των πολιτικών ηγετών (Holsti & George, 1975).

Είναι σημαντικό να υπογραμμίσουμε ότι μια συνέπεια του υποκινούμενου συλλογισμού είναι το ότι οι εκτιμήσεις των ανθρώπων όσον αφορά την επιθυμητότητα διαφόρων εκβάσεων επηρεάζουν ασυνείδητα τις αντιλήψεις τους για τις πιθανότητες αυτών των εκβάσεων. Οι άνθρωποι αντιλαμβάνονται τις επιθυμητές εκβάσεις ως πιο πιθανό να συμβούν και τις ανεπιθύμητες εκβάσεις ως λιγότερο πιθανές, σε σχέση με μια αντικειμενική αξιολόγηση βάσει στοιχείων. Αν η επιτυχία μιας συγκεκριμένης στρατηγικής θεωρείται απαραί-

τητη για την επίτευξη στόχων υψηλής αξίας, τότε ο ευσεβής πόθος μπορεί να οδηγήσει σε μια υπερεκτίμηση της πιθανότητας επιτυχίας τής εν λόγω στρατηγικής. Η παραπάνω τάση, δηλαδή η επιθυμητότητα μιας έκβασης να επηρεάζει τις υποκειμενικές πιθανότητες που δίνουν οι άνθρωποι σε αυτή την έκβαση, παραβιάζει ευθέως μια θεμελιώδη παραδοχή της θεωρίας της ορθολογικής απόφασης – ότι οι εκτιμήσεις για την πιθανότητα μιας έκβασης είναι ανεξάρτητες από την ωφέλεια της έκβασης αυτής.

Εκ των υστέρων, γνωρίζουμε ότι ο Βρετανός πρωθυπουργός Νέβιλ Τσάμπερλεν και πολλοί από τους βασικούς συμβούλους του υποτίμησαν σε μεγάλο βαθμό τις εχθρικές προθέσεις του Γερμανού καγκελάρου Αδόλφου Χίτλερ. Μια τυπική ερμηνεία των κρίσεων του Τσάμπερλεν για τον Χίτλερ υποστηρίζει ότι ο Βρετανός πρωθυπουργός υπέκυψε στους ευσεβείς πόθους του. Επέτρεψε ασυνείδητα στην αποστροφή του για τον πόλεμο και στον φόβο του για τις καταστροφικές συνέπειες του πολέμου –εν μέρει επηρεασμένος από τις φρικιαστικές αναμνήσεις του από τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο– να διαστρεβλώσουν την κρίση του για το κατά πόσο ο κατευνασμός μπορούσε να ικανοποιήσει τον Χίτλερ και να αποφευχθεί έτσι ένας δεύτερος παγκόσμιος πόλεμος. Ο υποκινούμενος συλλογισμός του Τσάμπερλεν ενίσχυσε τις υπάρχουσες πολιτικές προτιμήσεις του και διαστρέβλωσε τη βρετανική πολιτική. Αυτό το επιχείρημα επικρίνεται από κάποιους, που υποστηρίζουν ότι ο Τσάμπερλεν γνώριζε πολύ καλά τους κινδύνους του πολέμου, αλλά κατέληξε στο συμπέρασμα ότι δεν είχε άλλη επιλογή. Δεδομένων των προσωρινών γερμανικών στρατιωτικών πλεονεκτημάτων και της αναμενόμενης αντιστροφής της ισορροπίας δυνάμεων μέσα σε λίγα χρόνια, ο Τσάμπερλεν ακολούθησε τον κατευνασμό ως μια στρατηγική για να κερδίσει χρόνο μέχρι η Βρετανία να είναι στρατιωτικά ικανή να αντιμετωπίσει τη ναζιστική Γερμανία (Ripsman & Levy, 2008).

Οι υποκινούμενες μεροληψίες, όπως και οι γνωστικές μεροληψίες, είναι δυνατόν να έχουν το αντίθετο αποτέλεσμα στην πρόσληψη των προθέσεων του αντιπάλου και μπορεί να ενθαρρύνουν τους ηγέτες να μεγεθύνουν υπέρμετρα τις εξωτερικές απειλές (Stein, 2013). Σκεφτείτε τον πόλεμο του Ιράκ το 2003. Τόσο ο πρόεδρος των ΗΠΑ Τζορτζ Μπους όσο και ο Βρετανός πρωθυπουργός Τόνι Μπλερ υπερασπίστηκαν την πολιτική της εισβολής στο Ιράκ τονίζοντας τους κινδύνους που εγκυμονούσε το ιρακινό πρόγραμμα πυρηνικών όπλων. Σήμερα πλέον γνωρίζουμε ότι το πρόγραμμα αυτό είχε διακοπεί αρκετά χρόνια πριν. Πώς μπορούμε να εξηγήσουμε την εσφαλμένη παραδοχή της συνέχισης του ιρακινού προγράμματος WMD (Weapons of Mass Destruction – Όπλα Μαζικής Καταστροφής); Ένα μέρος της εξήγησης πηγάζει από την εγγενή αβεβαιότητα της διεθνούς πολιτικής, παράλληλα με την εσκεμμένη στρατηγική εξαπάτηση από τον Ιρακινό πρόεδρο Σαντάμ Χουσεΐν. Προκειμένου να αποτρέψει τον ιρακινό τυχοδιωκτισμό και ανησυχώντας για διαρ-

ροές πληροφοριών, ο Σαντάμ εξαπάτησε ακόμη και τους στρατηγούς του, κάνοντάς τους να πιστέψουν ότι στο Ιράκ υπήρξε σε εξέλιξη ένα πρόγραμμα πυρηνικών όπλων.

Εκτός από αυτό το επιχείρημα στρατηγικής εξαπάτησης, οι μελετητές έχουν προτείνει ψυχολογικές εξηγήσεις για την εσφαλμένη αμερικανική υπόθεση ότι το Ιράκ είχε σε εξέλιξη ένα πυρηνικό πρόγραμμα. Μια ερμηνεία εστιάζεται στις γνωστικές μεροληψίες των αναλυτών των μυστικών υπηρεσιών των ΗΠΑ (Jervis, 2010, Κεφάλαιο 3). Υποστηρίζει ότι στοιχεία που ήρθαν στην επιφάνεια μετά τον πόλεμο στο Ιράκ το 1990-1991, και τα οποία έδειχναν ότι η χώρα βρισκόταν στην πραγματικότητα πολύ πιο κοντά στην επίτευξη της δυνατότητας χρήσης πυρηνικών όπλων από ό,τι είχαν υπολογίσει οι αμερικανικές μυστικές υπηρεσίες, οδήγησαν τους αναλυτές να στηριχθούν σε αυτά για να μην κάνουν ξανά το ίδιο λάθος. Έτσι, λοιπόν, ήταν εκ των προτέρων διατεθειμένοι να κάνουν την αντίθετη εσφαλμένη κρίση. Μια άλλη ερμηνεία επικεντρώνεται στις υποκινούμενες και όχι τόσο στις γνωστικές μεροληψίες. Υποστηρίζει ότι μετά τις τρομοκρατικές επιθέσεις της 11ης Σεπτεμβρίου στις Ηνωμένες Πολιτείες, ο πρόεδρος των ΗΠΑ Τζορτζ Μπους ήθελε να μπει σε πόλεμο με το Ιράκ. Η ύπαρξη ενός ιρακινού προγράμματος πυρηνικών όπλων θα διευκόλυνε τη δικαιολόγηση του πολέμου τόσο για τον ίδιο όσο και για το αμερικανικό και το ξένο κοινό. Δεδομένων αυτών των στόχων, ο ασυνείδητος υποκινούμενος συλλογισμός τον οδήγησε να υποθέσει την ύπαρξη αυτού του προγράμματος, για να διευκολύνει τους στόχους του στο επίπεδο της χάραξης πολιτικής.

Στενά συνδεδεμένες με την εξήγηση της υποκινούμενης μεροληψίας είναι δύο άλλες εξηγήσεις, η καθεμία από τις οποίες έχει θεμελιωδώς ορθολογιστικό προσανατολισμό. Σύμφωνα με την πρώτη, ο Μπους κατάλαβε ότι το Ιράκ δεν είχε πυρηνικό πρόγραμμα, αλλά ο ίδιος εξαπάτησε εσκεμμένα το αμερικανικό κοινό επικαλούμενος την ύπαρξή του. Μια σχετική άποψη είναι ότι, επιπλέον, ο Λευκός Οίκος επί Μπους άσκησε πίεση στις υπηρεσίες πληροφοριών των ΗΠΑ για παραγωγή πληροφοριών που θα υποστήριζαν το επιχείρημά του αναφορικά με την πυρηνική ικανότητα του Ιράκ. Με άλλα λόγια, η **πολιτικοποίηση των κρατικών υπηρεσιών πληροφοριών** σχεδιάστηκε για να βοηθήσει στην εξασφάλιση της δημόσιας υποστήριξης του πολέμου που επιθυμούσε ο πρόεδρος (Rovner, 2011). Το καθένα από αυτά τα σενάρια αποκλίνει από ένα μοντέλο του κράτους ως ορθολογικού δρώντος, στο οποίο οι βέλτιστες διαθέσιμες πληροφορίες διαμορφώνουν την πολιτική. Εδώ το αιτιακό βέλος αντιστρέφεται, με την πολιτική να διαμορφώνει τις πληροφορίες, είτε μέσω του ψυχολογικού μηχανισμού των υποκινούμενων μεροληψιών είτε μέσω του πολιτικού μηχανισμού της πολιτικοποίησης των κρατικών υπηρεσιών πληροφοριών.

## ΨΥΧΟΛΟΓΙΚΑ ΜΟΝΤΕΛΑ ΕΠΙΛΟΓΗΣ

Η τελευταία ενότητα επικεντρώθηκε στις ψυχολογικές πηγές σφαλμάτων κατά τη διαμόρφωση των κρίσεων. Τα σφάλματα αυτά διαστρεβλώνουν τις πληροφορίες που χρησιμεύουν ως βασικές παράμετροι στους υπολογισμούς των υπευθύνων λήψης αποφάσεων, όταν αυτοί κάνουν επιλογές που σχετίζονται με θέματα εξωτερικής πολιτικής και με άλλους τομείς. Ακόμη όμως και όταν δεν υπάρχουν τέτοιες διαστρεβλώσεις, η λήψη αποφάσεων μπορεί να αποκλίνει από το κανονιστικό ιδεώδες μιας ορθολογικής διαδικασίας λήψης αποφάσεων. Όπως επισημάναμε προηγουμένως, το ιδεώδες αυτό ορίζεται από τον κανόνα απόφασης της προσδοκώμενης ωφέλειας, σύμφωνα με τον οποίο ένας δρων επιλέγει τη στρατηγική με την υψηλότερη προσδοκώμενη ωφέλεια, όπου το άθροισμα της ωφέλειας κάθε πιθανής έκβασης σταθμίζεται με την προσδοκώμενη πιθανότητά της.

Ένας τρόπος με τον οποίο η λήψη αποφάσεων αποκλίνει κάποιες φορές από το ορθολογικό ιδεώδες περιγράφηκε από τον Simon (1957) στην πρώιμη κριτική που άσκησε στα μοντέλα ορθολογικής επιλογής. Ο Simon υποστήριξε ότι οι άνθρωποι στην πραγματικότητα δεν κάνουν όλους αυτούς τους πολύπλοκους και χρονοβόρους υπολογισμούς που απαιτεί ο κανόνας της προσδοκώμενης ωφέλειας. Αντί να εξετάζουν όλες τις πιθανές επιλογές και να επιλέγουν αυτή που μεγιστοποιεί την προσδοκώμενη ωφέλειά τους, υιοθετούν σιωπηρά έναν απλούστερο κανόνα απόφασης. Πρώτα ορίζουν ένα επίπεδο τιμής που πρέπει να ικανοποιηθεί, το οποίο αποτελεί τον «στόχο» ή τη «φιλοδοξία» τους. Στη συνέχεια εξετάζουν διαδοχικά εναλλακτικές στρατηγικές ή επιλογές, ξεκινώντας με τις σχετικά απλές, και εκτιμούν κατά πόσο η καθεμία από αυτές είναι πιθανό να έχει συνέπειες οι οποίες ξεπερνούν το επίπεδο φιλοδοξίας που έχουν θέσει. Αν η εξεταζόμενη επιλογή δεν το κάνει, προχωρούν στην επόμενη. Όταν φτάσουν σε μια επιλογή που ικανοποιεί το επίπεδο φιλοδοξίας τους, σταματούν την αναζήτησή τους και καταλήγουν στη συγκεκριμένη επιλογή. Οι άνθρωποι είναι πρόθυμοι να δεχθούν την πρώτη επιλογή που είναι αρκετά καλή, όπως ορίζεται από το επίπεδο φιλοδοξίας τους, αντί να προχωρήσουν στην εξέταση πρόσθετων επιλογών σε μια προσπάθεια να μεγιστοποιήσουν την προσδοκώμενη ωφέλειά τους. Η τάση αυτή είναι γνωστή ως **κανόνας της επαρκώς ικανοποιητικής απόφασης**.

Η έννοια ενός επιπέδου στόχου έχει ενσωματωθεί στην **πολυευρετική θεωρία** λήψης αποφάσεων (Mintz, 2004). Η θεωρία βασίζεται σε μια διαδικασία λήψης αποφάσεων δύο σταδίων. Στο πρώτο στάδιο, ο υπεύθυνος ή η υπεύθυνη λήψης αποφάσεων αποκλείει όλες τις στρατηγικές που αναμένεται να οδηγήσουν σε μη αποδεκτές εκβάσεις ως προς μια συγκεκριμένη διάσταση, όπως ορίζεται από το επίπεδο-στόχο. Στο επόμενο στάδιο, ο υπεύθυνος ή η

υπεύθυνη λήψης αποφάσεων επιλέγει τη στρατηγική με την υψηλότερη προσδοκώμενη ωφέλεια. Στη λήψη αποφάσεων για θέματα εξωτερικής πολιτικής, η βασική διάσταση είναι η εσωτερική υποστήριξη προς τον ηγέτη ή την ηγέτιδα. Το επιχείρημα είναι ότι οι πολιτικοί ηγέτες απορρίπτουν οποιαδήποτε στρατηγική εξωτερικής πολιτικής θα μπορούσε να υπονομεύσει σημαντικά την εσωτερική πολιτική υποστήριξη στο πρόσωπό τους. Αυτό είναι αρκετά εύλογο. Σημειώστε ότι, σε αντίθεση με τη θεωρία της προσδοκώμενης ωφέλειας –στην οποία μια έκβαση που είναι εξαιρετικά ωφέλιμη για μία διάσταση της πολιτικής (τη στρατιωτική ασφάλεια, για παράδειγμα) μπορεί να αντισταθμίσει μια κακή έκβαση σε μία άλλη διάσταση (την εσωτερική υποστήριξη, για παράδειγμα)–, στην πολυερευτική θεωρία κανένα όφελος σε οποιαδήποτε άλλη διάσταση δεν είναι σε θέση να αντισταθμίσει μια αρνητική έκβαση στον υποστόχο της καθοριστικής σημασίας εγχώριας πολιτικής διάστασης. Για τους λόγους αυτούς η πολυερευτική θεωρία είναι μια «μη αντισταθμιστική» θεωρία λήψης αποφάσεων.

Κατά τον τελευταίο μισό αιώνα περίπου, οι κοινωνικοί ψυχολόγοι έχουν εντοπίσει πολλούς άλλους τρόπους με τους οποίους η ατομική λήψη αποφάσεων αποκλίνει από τις προβλέψεις της θεωρίας της προσδοκώμενης ωφέλειας. Πολλοί από αυτούς έχουν ενσωματωθεί στη **θεωρία προοπτικής** (Kahneman & Tversky, 1979), η οποία προκρίνεται σήμερα ως κορυφαία εναλλακτική στην προσδοκώμενη ωφέλεια ως θεωρία επιλογής υπό συνθήκες ρίσκου (όπου οι πιθανότητες των διαφόρων επιλογών είναι γνωστές).

## ΘΕΩΡΙΑ ΠΡΟΟΠΤΙΚΗΣ

---

Η επιρροή της θεωρίας προοπτικής έχει επεκταθεί, πέρα από τις ρίζες της στην κοινωνική ψυχολογία, σε πολλούς κλάδους των κοινωνικών επιστημών, μεταξύ των οποίων και η **συμπεριφορική οικονομική**, η συμπεριφορική χρηματοοικονομική, η γνωστική επιστήμη και η οικονομία της κατανάλωσης. Στην πολιτική επιστήμη, η θεωρία προοπτικής έχει ασκήσει ιδιαίτερη επίδραση στις διεθνείς σχέσεις (Levy, 1997· McDermodt, 1998). Σε αυτή την ενότητα συνοψίζω τη θεωρία και τα συμπεριφορικά μοτίβα στα οποία βασίζεται και υποδεικνύω ορισμένες από τις επιπτώσεις της στην εξωτερική πολιτική και στις διεθνείς σχέσεις.

Η πιο θεμελιώδης από τις παραδοχές στις οποίες βασίζεται η θεωρία προοπτικής είναι ότι οι άνθρωποι ορίζουν την αξία με όρους *μεταβολών κέρδους*, και όχι με όρους καθαρού κέρδους ή πλούτου. Η θεωρία υποστηρίζει ότι οι άνθρωποι *τοποθετούν* τα προβλήματα επιλογής γύρω από ένα *σημείο αναφοράς*, το οποίο δεν υπάρχει στη θεωρία της προσδοκώμενης ωφέλειας

που εστιάζεται στα καθαρά κέρδη. Το σημείο αναφοράς είναι σημαντικό για τον λόγο ότι οι απώλειες και τα κέρδη σε σχέση με αυτό δεν αντιμετωπίζονται συμμετρικά. Πρώτον, τα άτομα δίνουν υπερβολική βαρύτητα στις απώλειες σε σχέση με συγκρίσιμα κέρδη, μια τάση που είναι γνωστή ως **αποστροφή για την απώλεια**. Γι' αυτό σπάνια δέχονται συμμετρικά στοιχήματα που περιλαμβάνουν 50% πιθανότητα να κερδίσουν το  $x$  και 50% πιθανότητα να χάσουν το  $x$ , καθώς το να χάσεις το  $x$  είναι περισσότερο οδυνηρό από όσο ευχάριστο είναι να κερδίσεις το  $x$ . Όπως είπε κάποτε ο πρώην τενίστας Τζίμι Κόννορς: «Μισώ να χάνω περισσότερο από όσο μου αρέσει να κερδίζω».

Μια δεύτερη πτυχή ασυμμετρίας είναι ότι οι άνθρωποι υπερεκτιμούν τα πράγματα που έχουν σε σχέση με αυτά που δεν έχουν, κάτι που είναι γνωστό ως **επίδραση της ιδιοκτησίας**. Όταν οι άνθρωποι αποκτήσουν ένα αντικείμενο, διστάζουν να το πουλήσουν για ένα αντίτιμο σχεδόν ίδιο με εκείνο που είχαν καταβάλει για να το αποκτήσουν. Με άλλα λόγια, η μη ωφέλεια του να αποχωριστείς ένα αγαθό υπερβαίνει την ωφέλεια του να το αποκτήσεις. Αν αποκτήσουμε κάτι και μετά το χάσουμε, βρισκόμαστε αναγκαστικά πίσω εκεί από όπου ξεκινήσαμε. Όπως λέει και ο χαρακτήρας της Ντάριλ Χάνα στην ταινία *Wall Street*: «...το να είχες λεφτά και να τα έχεις χάσει είναι πολύ χειρότερο από το να μην τα είχες ποτέ».

Μια τρίτη διάσταση ασυμμετρίας σε σχέση με το σημείο αναφοράς είναι ότι οι άνθρωποι έχουν διαφορετική στάση όσον αφορά το ρίσκο στον «τομέα των απωλειών» από ό,τι στον «τομέα των κερδών». Όταν καλούνται να επιλέξουν μεταξύ στοιχημάτων που οδηγούν σε θετική έκβαση (σε σχέση με το σημείο αναφοράς τους), οι άνθρωποι τείνουν να αποστρέφονται το ρίσκο ή να είναι επιφυλακτικοί. Όταν καλούνται να επιλέξουν μεταξύ στοιχημάτων που οδηγούν σε αρνητική έκβαση, τείνουν να είναι πιο ριψοκίνδυνοι. Σε ένα πειραματικό πρόβλημα επιλογής, τα υποκείμενα που κλήθηκαν να επιλέξουν ανάμεσα σε ένα σίγουρο κέρδος \$40 και μια πιθανότητα 50/50 να μην κερδίσουν τίποτα ή να κερδίσουν \$100 επέλεξαν στην πλειονότητά τους τη σιγουριά των \$40. Όταν όμως τους ζητήθηκε να επιλέξουν ανάμεσα σε μια σίγουρη απώλεια \$40 και μια πιθανότητα 50/50 να μη χάσουν τίποτα ή να κερδίσουν \$100, τα περισσότερα υποκείμενα προτίμησαν να ρισκάρουν. Σημειώστε ότι στο καθένα από αυτά τα σενάρια τα υποκείμενα έκαναν την επιλογή με τη χαμηλότερη προσδοκώμενη αξία, διαψεύδοντας τη θεωρία της προσδοκώμενης ωφέλειας. Οι απώλειες, ιδιαίτερα οι «νεκρές» (σίγουρες) απώλειες, είναι τόσο οδυνηρές που οι άνθρωποι παίρνουν σημαντικά ρίσκα για να τις αποφύγουν, ακόμη και με κίνδυνο να υποστούν μεγαλύτερες απώλειες.

Δεδομένου ότι η αξία ορίζεται με όρους κέρδους και απώλειας σε σχέση με ένα σημείο αναφοράς, η θέση του σημείου αναφοράς είναι καθοριστικής σημασίας. Το ίδιο είναι και η διαδικασία μέσω της οποίας οι άνθρωποι προσ-

διορίζουν τα σημεία αναφοράς τους, αν και αυτό μπορεί να μην αποτελεί μια συνειδητή διαδικασία. Από τη σκοπιά της παραδοσιακής θεωρίας της ωφέλειας, δεν έχει καμία διαφορά αν το ποτήρι είναι μισογεμάτο ή μισοάδειο. Αντίθετα, από τη σκοπιά της θεωρίας προοπτικής, μπορεί να έχει σημαντική διαφορά. Μελέτες σε άτομα που πρέπει να πάρουν αποφάσεις για ιατρικές θεραπείες δείχνουν ότι αυτά αποκρίνονται διαφορετικά αν πληροφορηθούν ότι μια συγκεκριμένη θεραπεία έχει ποσοστό επιβίωσης 90% από ό,τι αν τους πουν ότι έχει ποσοστό θνησιμότητας 10%. Ανάλογα με τις ακριβείς τιμές και πιθανότητες, η αλλαγή του σημείου αναφοράς μπορεί να προκαλέσει μια «αντιστροφή προτίμησης» και μια αλλαγή επιλογής, ακόμη κι αν τα δύο σενάρια είναι μαθηματικά ισοδύναμα.

Στις περισσότερες εφαρμογές της θεωρίας προοπτικής στην πολιτική επιστήμη, οι μελετητές επικεντρώνονται στις επιδράσεις των σημείων αναφοράς και στις επιδράσεις πλαισίωσης στις επιλογές των ανθρώπων, και όχι στο πώς οι άνθρωποι προσδιορίζουν αρχικά τα σημεία αναφοράς τους. Στις περισσότερες καταστάσεις, ειδικά στατικές, οι άνθρωποι υιοθετούν ως σημείο αναφοράς τους το *status quo*, παρότι και οι κοινωνικές συγκρίσεις ενδέχεται, επίσης, να επηρεάσουν τα σημεία αναφοράς. (Αν πάρω αύξηση μισθού, αλλά όλοι οι άλλοι πάρουν μεγαλύτερη αύξηση, θα το αντιμετωπίσω αυτό ως κέρδος ή ως απώλεια;) Σε πιο δυναμικές καταστάσεις, ωστόσο, όταν το *status quo* αλλάζει, οι άνθρωποι συχνά υιοθετούν ως σημείο αναφοράς τους το προηγούμενο *status quo* ή ίσως ένα επίπεδο προσδοκίας ή φιλοδοξίας. Υπάρχουν σημαντικές ενδείξεις, για παράδειγμα, ότι οι άνθρωποι «επανακανονικοποιούν» γρηγορότερα τα σημεία αναφοράς τους αφού βγάλουν κάποιο κέρδος από ό,τι αν υποστούν κάποια απώλεια. Η τάση αυτή μας βοηθά να εξηγήσουμε για ποιο λόγο οι άνθρωποι κάνουν ό,τι είναι δυνατόν για να ανακτήσουν το «πίπτον κόστος». Ενώ η κλασική μικροοικονομική θεωρία υποστηρίζει ότι οι άνθρωποι πρέπει να αφήνουν πίσω τους τις απώλειες και να σταθμίζουν το κόστος και τη ζημία του επόμενου βήματός τους, η θεωρία προοπτικής προβλέπει ότι οι άνθρωποι θα δυσκολευτούν να αγνοήσουν τις απώλειες που έχουν υποστεί. Αντ' αυτού, είναι συνήθως πρόθυμοι να αναλάβουν σημαντικά ρίσκα προκειμένου να αντισταθμίσουν αυτές τις απώλειες.

Οι βασικές αρχές της θεωρίας προοπτικής έχουν κάποιες ενδιαφέρουσες και, ενδεχομένως, αρκετά ευλογοφανείς επιπτώσεις στις κρατικές εξωτερικές πολιτικές και στις διεθνείς αλληλεπιδράσεις. Η διαφορά βαθμού στον οποίο οι άνθρωποι είναι προσανατολισμένοι στην ανάληψη ρίσκου στους τομείς των κερδών και των απωλειών οδηγεί στην πρόβλεψη ότι οι πολιτικοί ηγέτες και ηγέτιδες θα αναλάβουν περισσότερα ρίσκα προκειμένου να διατηρήσουν τις διεθνείς θέσεις, την επικράτεια και την υπόληψή τους έναντι δυνητικών απωλειών, παρά για να βελτιώσουν τις θέσεις τους. Για τον ίδιο λόγο, το εγχώριο



κοινό περισσότερο τιμωρεί την πολιτική ηγεσία για τις απώλειες παρά την ανταμείβει για τα κέρδη. Σε δυναμικές καταστάσεις που περιλαμβάνουν αλλαγές του συσχετισμού δυνάμεων, οι ηγέτες των κρατών που χάνουν την ισχύ τους τείνουν να θέτουν το σημείο αναφοράς τους γύρω από την τρέχουσα θέση τους. Θεωρούν ότι η αδράνεια οδηγεί σε σίγουρες απώλειες, γι' αυτό και υιοθετούν ριψοκίνδυνες συμπεριφορές –όπως η εμπλοκή σε προληπτικούς πολέμους–, σε μια προσπάθεια να αποφύγουν αυτές τις απώλειες και να διατηρήσουν την τρέχουσα θέση τους. Αυτό το κάνουν παρόλο που συνειδητοποιούν ότι υπάρχει κίνδυνος οι πολιτικές τους να προκαλέσουν ακόμη μεγαλύτερες απώλειες. Ένα καλό σχετικό παράδειγμα είναι η απόφαση της Ιαπωνίας –η οποία αντιμετώπιζε μια σύγκρουση στρατηγικών συμφερόντων και τον οικονομικό ανταγωνισμό με τις Ηνωμένες Πολιτείες που της ήταν αδύνατον να κερδίσει– να ποντάρει σε μια προληπτική επίθεση κατά των ΗΠΑ στο Περλ Χάρμπορ το 1941. Συν τοις άλλοις, οι απώλειες μπορεί να προκαλέσουν μια πολλαπλασιαστική επίδραση, όπως μαθαίνουν συχνά οι τζογαδόροι. Η τάση προς τη μη επανακανονικοποίηση των σημείων αναφοράς έπειτα από απώλειες καθιστά σημαντικό το πύπτον κόστος, οδηγεί σε μεγαλύτερη ανάληψη ρίσκων και έχει ως αποτέλεσμα τη σταδιακή παγίδευση σε κλιμακούμενες συγκρούσεις (Brockner & Rubin, 1985). Εύστοχα παραδείγματα εν προκειμένω είναι η Γαλλία στην Αλγερία, οι Ηνωμένες Πολιτείες στο Βιετνάμ και η Σοβιετική Ένωση στο Αφγανιστάν (Taliaferro, 2004).

Η θεωρία προοπτικής κάνει, επίσης, ορισμένες προβλέψεις σχετικά με τα μοτίβα στρατηγικής αλληλεπίδρασης μεταξύ των κρατών στο διεθνές σύστημα. Προβλέπει ότι η κατάκτηση ενός ξένου εδάφους διά της βίας είναι εν δυνάμει αποσταθεροποιητική, διότι ο νικητής γρήγορα θα επανακανονικοποιήσει το σημείο αναφοράς του γύρω από τη νέα του κτήση και θα αναλάβει δυσανάλογα ρίσκα προκειμένου να υπερασπιστεί το νέο status quo έναντι μεταγενέστερων απωλειών. Ο χαμένος δεν θα επανακανονικοποιήσει το σημείο αναφοράς του αφού υποστεί την απώλεια· αντίθετα, θα υιοθετήσει ριψοκίνδυνες συμπεριφορές σε μια προσπάθεια να αντισταθμίσει την απώλειά του. Η ριψοκίνδυνη συμπεριφορά και από τις δύο πλευρές αυξάνει την πιθανότητα μιας νέας σύγκρουσης. Μια διαφορετική επιχειρηματολογία σχετίζεται με την αποτροπή. Λέγεται συχνά ότι είναι ευκολότερο να αποτρέψεις έναν αντίπαλο να υιοθετήσει μια επιθετική συμπεριφορά παρά να τον αναγκάσεις να σταματήσει να κάνει αυτό που κάνει ή να διορθώσει αυτό που έχει ήδη κάνει (Schelling, 1966). Η θεωρία προοπτικής παρέχει μια εξήγηση αυτού του φαινομένου με βάση την ασυμμετρία μεταξύ απωλειών και κερδών, ταυτόχρονα όμως εισάγει μια τροποποίηση: το να αποτρέψεις κάποιον να βγάλει κέρδος είναι ευκολότερο από το να τον αποτρέψεις να αντισταθμίσει τις απώλειές του ή να τον εξαναγκάσεις να δεχθεί τις απώλειές του.

## ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑ

Κοινωνιοψυχολογικές μελέτες παρείχαν αξιοσημείωτες ενδείξεις ότι οι άνθρωποι αποκλίνουν από τα ορθολογικά μοντέλα επεξεργασίας πληροφοριών και λήψης αποφάσεων. Οι οικονομολόγοι του κυρίαρχου ρεύματος παραμένουν εξαιρετικά επιφυλακτικοί, ωστόσο μια μικρή αλλά αυξανόμενη ομάδα οικονομολόγων έχει εγκαινιάσει το νέο ακαδημαϊκό πεδίο της «συμπεριφορικής οικονομικής» (Thaler, 2015). Στόχος τους είναι να επικυρώσουν (ή όχι) υποτιθέμενες αποκλίσεις από την ορθολογική επιλογή και να ενσωματώσουν τα ευρήματά τους σε νέα μαθηματικά μοντέλα λήψης αποφάσεων τα οποία χαλαρώνουν μερικές από τις πιο αυστηρές παραδοχές της θεωρίας της προσδοκώμενης ωφέλειας. Έχει εμφανιστεί, επίσης, ένα αλληλεπικαλυπτόμενο αλλά περισσότερο διεπιστημονικό πεδίο «κρίσης και λήψης αποφάσεων» (Gilovich & Griffin, 2010). Αυτή η ερευνητική κατεύθυνση είχε τεράστιο αντίκτυπο στην πολιτική επιστήμη και σε άλλα πεδία (Redlawsk & Lau, 2013). Τα ορθολογικά μοντέλα εξακολουθούν να κυριαρχούν στην ακαδημαϊκή μελέτη των διεθνών σχέσεων, αλλά όλο και περισσότεροι μελετητές έχουν αρχίσει να αναγνωρίζουν ότι η πλήρης κατανόηση της λήψης αποφάσεων για θέματα εξωτερικής πολιτικής και διεθνών αλληλεπιδράσεων απαιτεί να λαμβάνονται υπόψη οι κοινές μεροληψίες κατά την επεξεργασία των πληροφοριών και των στρεβλώσεων στους υπολογισμούς κέρδους-ζημίας στις θεωρίες και στις ιστορικές ερμηνείες τους.

## ΠΕΡΙΛΗΨΗ

- Κατά την ανάλυση της διαδικασίας λήψης αποφάσεων για θέματα εξωτερικής πολιτικής των κρατών, είναι χρήσιμο να διακρίνουμε μεταξύ των αιτιακών παραγόντων στο διεθνές σύστημα, στο εθνικό κράτος και στο ατομικό επίπεδο.
- Διάφορες κοινωνιοψυχολογικές μελέτες παρείχαν αξιοσημείωτες ενδείξεις ότι οι άνθρωποι αποκλίνουν από τα ορθολογικά μοντέλα επεξεργασίας πληροφοριών και λήψης αποφάσεων.
- Η ορθολογική λήψη αποφάσεων συνεπάγεται μια ανάλυση των ανταγωνιστικών στόχων, των στρατηγικών για την επίτευξη αυτών των στόχων και του κόστους-οφέλους κάθε στρατηγικής.
- Γνωστικές μεροληψίες όπως η επιλεκτική προσοχή, η επιμονή των πεποιθήσεων και η πρόωρη γνωστική φραγή μπορούν να διαστρεβλώσουν την κρίση.
- Υποκινούμενες μεροληψίες που προκύπτουν από συμφέροντα, ανάγκες,

φόβους και επιθυμίες μπορούν, επίσης, να διαστρεβλώσουν τον τρόπο με τον οποίο οι άνθρωποι επεξεργάζονται πληροφορίες και λαμβάνουν αποφάσεις.

- Η θεωρία προοπτικής υπογραμμίζει ότι οι άνθρωποι δίνουν μεγαλύτερη βαρύτητα στις πιθανές απώλειες παρά στα πιθανά κέρδη κατά τους υπολογισμούς που κάνουν εν όψει της λήψης αποφάσεων, και ότι συχνά υιοθετούν εξαιρετικά ρισκοκίνδυνες πολιτικές σε μια προσπάθεια να αποφύγουν ορισμένες απώλειες.

## ΓΛΩΣΣΑΡΙΟ

**αποστροφή για την απώλεια** Η κοινή τάση υπερτίμησης των απωλειών σε σχέση με τα συγκρίσιμα κέρδη.

**γνωστικές ευρετικές μέθοδοι** Απλοί εμπειρικοί κανόνες ή συντομεύσεις για την αξιολόγηση των πιθανοτήτων, τη λήψη αποφάσεων και την επίλυση προβλημάτων, ειδικά πολύπλοκων προβλημάτων για τα οποία υπάρχουν ελλιπείς πληροφορίες.

**γνωστική συνέπεια** Αναφέρεται στην τάση των ανθρώπων να επιδιώκουν τη διασφάλιση μιας ορισμένης συνέπειας ανάμεσα στα διάφορα στοιχεία του συστήματος πεποιθήσεών τους, προκειμένου να αποφύγουν την ψυχολογική δυσφορία τού να έχουν αντιφατικές πεποιθήσεις.

**επίδραση της ιδιοκτησίας** Η ψυχολογική τάση των ανθρώπων να εκτιμούν αυτό που έχουν περισσότερο από αντίστοιχα πράγματα που δεν έχουν.

**επικέντρωση και προσαρμογή** Μια ευρετική μέθοδος ή μια συντόμευση κρίσης για τη διαισθητική αξιολόγηση των πιθανοτήτων. Οι άνθρωποι ξεκινούν από ένα οικείο σημείο αφετηρίας (επικέντρωση) και στη συνέχεια προσαρμόζουν ή ενημερώνουν τις εκτιμήσεις τους και τις νέες πληροφορίες.

**επιλεκτική προσοχή** Η τάση να επιλέγονται κάποιες πληροφορίες –και ιδιαίτερα πληροφορίες που είναι συνεπείς με το σύστημα πεποιθήσεων του ατόμου– ανάμεσα στον συντριπτικό όγκο των διαθέσιμων δεδομένων.

**επιμονή των πεποιθήσεων** Η τάση των ανθρώπων να προσκολλώνται στις πεποιθήσεις τους, ακόμη και όταν ένας σημαντικός όγκος εισερχόμενων πληροφοριών διαψεύδει αυτές τις πεποιθήσεις.

**θεμελιώδες θεώρημα απόδοσης** (παραδοσιακά γνωστό ως «θεμελιώδες σφάλμα απόδοσης») Η τάση των ατόμων να αποδίδουν τις παρατηρήσιμες συμπεριφορές κυρίως σε ατομικές προδιαθέσεις παρά στις κοινωνικές συνθήκες.

**θεωρία προοπτικής** Μια θεωρία λήψης αποφάσεων υπό συνθήκες ρίσκου. Υποθέτει ότι οι άνθρωποι αξιολογούν τις πιθανές εκβάσεις σε σχέση με ένα σημείο αναφοράς, υπερεκτιμούν τις απώλειες σε σχέση με συγκρίσιμα κέρδη και προβαίνουν στη λήψη αποφάσεων αποστρεφόμενοι το ρίσκο όταν καλούνται να επιλέξουν μεταξύ πιθανών κερδών, ενώ, αντίθετα, παίρνουν αποφάσεις που ενέχουν ρίσκο όταν καλούνται να επιλέξουν μεταξύ πιθανών απωλειών.

**θεωρία του πολέμου ως αντιπερισπασμού** Θεωρία που υποστηρίζει ότι οι πολιτικοί ηγέτες μερικές φορές καταφεύγουν στη στρατιωτική βία εναντίον ενός εξωτερικού αντιπάλου με πρωταρχικό σκοπό να ενισχύσουν την εσωτερική πολιτική υποστήριξη στο πρόσωπό τους. Αυτό συνήθως το κάνουν εφαρμόζοντας μια πρακτική που οδηγεί στο φαινόμενο της «συσπείρωσης γύρω από τη σημαία» (“rally round the flag”).

**κανόνας της επαρκώς ικανοποιητικής απόφασης** Μια γνωστική ευρετική μέθοδος που περιλαμβάνει τον καθορισμό ενός συγκεκριμένου ορίου ή επιπέδου για μια «αρκετά καλή» έκβαση, την αναζήτηση μεταξύ πιθανών εναλλακτικών και στη συνέχεια την επιλογή της πρώτης εναλλακτικής που καλύπτει αυτό το όριο ή επίπεδο.

**κρίση και λήψη αποφάσεων** Ένα διεπιστημονικό πεδίο μελέτης που εστιάζεται σε περιγραφικές και κανονιστικές θεωρίες για το πώς οι άνθρωποι διαμορφώνουν τις κρίσεις τους και λαμβάνουν τις αποφάσεις τους.

**μπαγεσιανή ενημέρωση** Αντικατοπτρίζει ένα ορθολογικό μοντέλο ενημέρωσης των πεποιθήσεων βασισμένο σε μια βέλτιστη ισορροπία ανάμεσα στις «προϋπάρχουσες» εκτιμήσεις και στις νέες πληροφορίες.

**ορθολογικό μοντέλο κρίσης και λήψης αποφάσεων (μοντέλο του «ορθολογικού δρώντος»)** Περιλαμβάνει τον καθορισμό στόχων, τον προσδιορισμό εναλλακτικών στρατηγικών για την επίτευξη αυτών των στόχων, την εκτίμηση του καθαρού κόστους και οφέλους κάθε στρατηγικής και την πραγματοποίηση μιας επιλογής μεγιστοποίησης της αξίας.

**περιορισμένη ορθολογικότητα** Υποστηρίζει ότι τα άτομα δεν μπορούν να είναι πλήρως ορθολογικά λόγω των γνωστικών περιορισμών τους, της πολυπλοκότητας των προβλημάτων για τα οποία καλούνται να πάρουν μια απόφαση, των μειωμένων πληροφοριών που έχουν στη διάθεσή τους και των χρονικών περιορισμών.

**πλαίσιο επιπέδων ανάλυσης** Χρησιμοποιείται από πολλούς θεωρητικούς των διεθνών σχέσεων για την ταξινόμηση των διαφορετικών αιτιών της συμπεριφοράς σε θέματα εξωτερικής πολιτικής.

**πολιτικοποίηση των κρατικών υπηρεσιών πληροφοριών** Αναφέρεται στη σημαντική αλλοίωση των εκθέσεων των κρατικών υπηρεσιών πληροφοριών ως απάντηση στην πίεση από ανώτερες πολιτικές αρχές για πληροφορίες που υποστηρίζουν τις πολιτικές τους.

**πολυερευτική θεωρία** Θεωρία που υποθέτει μια διαδικασία λήψης αποφάσεων δύο σταδίων. Ο υπεύθυνος για τη λήψη αποφάσεων πρώτα αποκλείει όλες τις στρατηγικές που μπορεί να οδηγήσουν σε μια μη αποδεκτική έκβαση ως προς μια συγκεκριμένη διάσταση μεγάλης αξίας, και στη συνέχεια επιλέγει από τις υπόλοιπες στρατηγικές αυτή με την υψηλότερη προσδοκώμενη ωφέλεια.

**προσδοκώμενη ωφέλεια** Ένας στατιστικός υπολογισμός. Η προσδοκώμενη ωφέλεια μιας στρατηγικής ή μιας επιλογής είναι το άθροισμα, για την καθμία από τις πιθανές εκβάσεις, της αξίας ή της ωφέλειας αυτής της έκβασης σταθμισμένης με την προσδοκώμενη πιθανότητά της. Η θεωρία της προσδοκώμενης ωφέλειας υποθέτει ότι οι υπεύθυνοι για τη λήψη αποφάσεων θα κάνουν την επιλογή με την υψηλότερη προσδοκώμενη ωφέλεια.

**πρόωρη γνωστική φραγή** Αναφέρεται στην τάση των ανθρώπων να βάζουν τέλος στην αναζήτηση πληροφοριών και να καταλήγουν σε συμπεράσματα προτού εξετάσουν μια επαρκή ποσότητα πληροφοριών.

**συμπεριφορική οικονομική** Κλάδος των οικονομικών επιστημών που διερευνά τις υποτιθέμενες αποκλίσεις από την ορθολογική επιλογή και ενσωματώνει τα ευρήματα σε μαθηματικά μοντέλα λήψης αποφάσεων, τα οποία χαλαρώνουν κάποιες από τις πιο αυστηρές παραδοχές της ορθολογικής θεωρίας της προσδοκώμενης ωφέλειας.

## ΣΥΜΠΛΗΡΩΜΑΤΙΚΕΣ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΠΡΟΤΑΣΕΙΣ

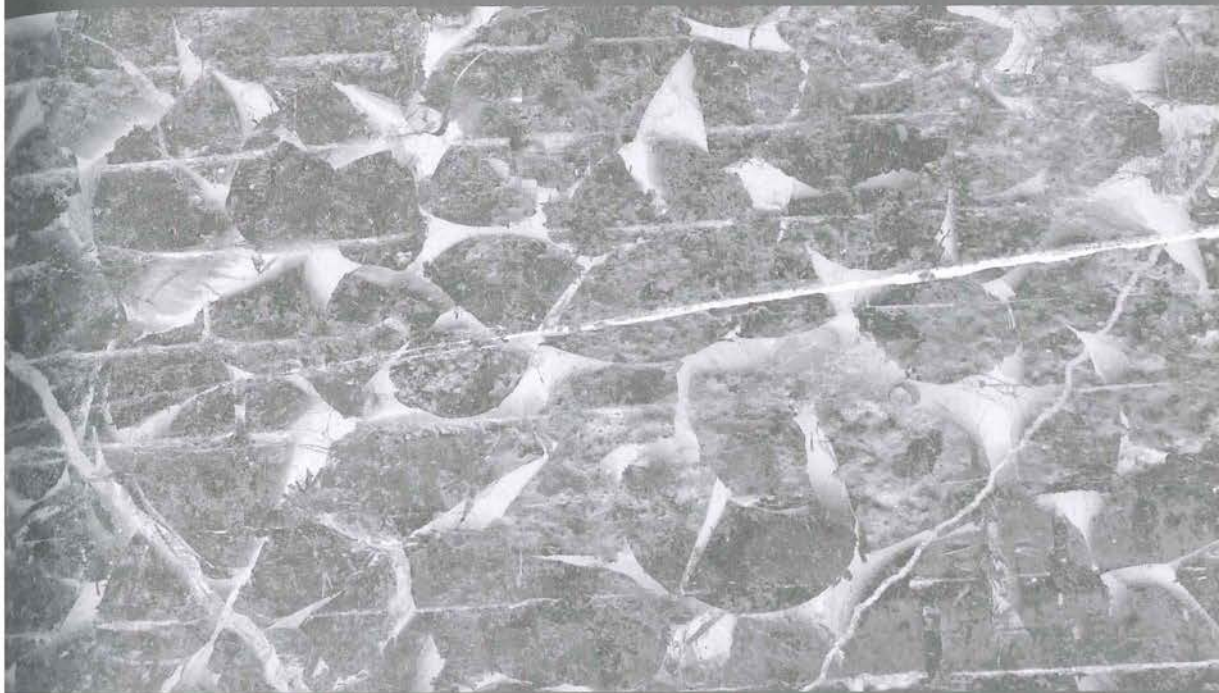
- George A. L. (1980). *Presidential decision-making in foreign policy: The effective use of information and advice*. Boulder, CO: Westview.
- Halperin M. H., Clapp H. P., & Kanter A. (2006). *Bureaucratic politics with foreign policy* (2nd ed.). Washington, DC: Brookings. (Οι Halperin και συνεργάτες πραγματεύονται τις πολιτικές της λήψης αποφάσεων.)
- Janis I. L., & Mann L. (1977). *Decision making: A psychological analysis of conflict, choice and commitment*. New York: Free Press.
- Jervis R. (1976). *Perception and misperception in international politics*. Princeton: Princeton University Press.
- Kahneman D. (2011). *Thinking, fast and slow*. New York: Farrar, Straus and Giroux.

## ΕΡΩΤΗΣΕΙΣ ΓΙΑ ΟΜΑΔΙΚΗ ΣΥΖΗΤΗΣΗ

---

- Κατά τη χάραξη της εξωτερικής πολιτικής, από τι επηρεάζονται περισσότερο οι πολιτικοί ηγέτες: από περιορισμούς και ευκαιρίες στο εξωτερικό περιβάλλον των κρατών, από εσωτερικές πολιτικές πιέσεις ή από το δικό τους σύστημα πεποιθήσεων και τη δική τους κοσμοθεωρία;
- Με ποιους συγκεκριμένους τρόπους μπορεί η χάραξη εξωτερικής πολιτικής να αποκλίνει από μια ορθολογική διαδικασία λήψης αποφάσεων;
- Είναι οι άνθρωποι στ' αλήθεια γνωστικά συνεπείς ή αποτελούν ένα συνονθύλευμα περιφερόμενων αντιφάσεων; Υπάρχει μια γενική τάση να σκέφτονται με τον ένα ή τον άλλο τρόπο;
- Πώς επηρεάζουν οι πολιτικές προτιμήσεις των ανθρώπων τον τρόπο με τον οποίο προσλαμβάνουν τον κόσμο;

# 10 Εξωτερική πολιτική και ταυτότητα



EMMA O'DWYER

## ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ ΤΟΥ ΚΕΦΑΛΑΙΟΥ

---

ΕΞΩΤΕΡΙΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΚΑΙ ΤΑΥΤΟΤΗΤΑ: ΕΝΝΟΙΟΛΟΓΙΚΕΣ ΚΑΙ ΘΕΩΡΗΤΙΚΕΣ ΡΙΖΕΣ	272
Η ΕΠΙΡΡΟΗ ΤΩΝ ΠΟΛΙΤΩΝ ΣΤΗΝ ΕΞΩΤΕΡΙΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ	273
ΤΡΟΠΟΙ ΑΝΤΙΛΗΨΗΣ ΤΗΣ ΕΞΩΟΜΑΔΑΣ ΚΑΙ ΣΤΑΣΕΙΣ ΕΞΩΤΕΡΙΚΗΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ	275
ΜΙΑ ΜΕΛΕΤΗ ΠΕΡΙΠΤΩΣΗΣ: Η ΙΡΛΑΝΔΙΚΗ ΟΥΔΕΤΕΡΟΤΗΤΑ	277
Η ΟΥΔΕΤΕΡΟΤΗΤΑ ΤΗΣ ΙΡΛΑΝΔΙΑΣ ΕΝΤΟΣ ΠΛΑΙΣΙΟΥ	278
Η ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΑΝΑΠΑΡΑΣΤΑΣΗ ΤΗΣ ΙΡΛΑΝΔΙΚΗΣ ΟΥΔΕΤΕΡΟΤΗΤΑΣ	280
Η ΟΥΔΕΤΕΡΟΤΗΤΑ ΤΟΥ CÉAD MILE FÁILTE	282
Η ΜΑΚΡΟΠΟΛΙΤΙΚΗ ΔΙΑΣΤΑΣΗ ΤΗΣ ΚΑΤΑΣΚΕΥΗΣ ΤΑΥΤΟΤΗΤΑΣ	283
ΚΑΤΑΣΚΕΥΑΖΟΝΤΑΣ ΤΗΝ ΕΘΝΙΚΗ ΕΝΔΟΟΜΑΔΑ ΣΤΙΣ ΔΙΕΘΝΕΙΣ ΥΠΟΘΕΣΕΙΣ	284
ΑΝΑΠΑΝΤΗΤΑ ΕΡΩΤΗΜΑΤΑ: ΕΥΚΑΙΡΙΕΣ ΓΙΑ ΜΕΛΛΟΝΤΙΚΗ ΕΡΕΥΝΑ	286
ΠΕΡΙΛΗΨΗ	287
ΓΛΩΣΣΑΡΙΟ	288
ΣΥΜΠΛΗΡΩΜΑΤΙΚΕΣ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΠΡΟΤΑΣΕΙΣ	289
ΕΡΩΤΗΣΕΙΣ ΓΙΑ ΟΜΑΔΙΚΗ ΣΥΖΗΤΗΣΗ	290



Θα μπορούσε κανείς να υποστηρίξει ότι η **εξωτερική πολιτική** απέχει αρκετά από την καθημερινή ζωή των πολιτών. Βεβαίως, δεδομένου ότι γίνεται αντιληπτή ως κάπως απόμακρη και αποστασιοποιημένη, μπορούμε να υποθέσουμε ότι οι άνθρωποι συνήθως ενδιαφέρονται λιγότερο για την εξωτερική πολιτική από ό,τι για τις πολιτικές που αφορούν εγχώρια ζητήματα. Γεωπολιτικά συμβάντα, ωστόσο, φέρνουν συχνά στο προσκήνιο ζητήματα που μπορούν να πυροδοτήσουν μια συλλογική συζήτηση γύρω από τη φύση της εξωτερικής πολιτικής. Σε ορισμένες περιπτώσεις, οι πολίτες *μπορούν* όντως να εμπλακούν σε βάθος στην εξωτερική πολιτική, παρά την απομακρυσμένη φύση της, και να λάβουν μέρος σε συλλογικές δράσεις με σκοπό να προσπαθήσουν να επηρεάσουν τα πράγματα. Για να δώσουμε ένα παράδειγμα, χιλιάδες Βρετανοί πολίτες διαμαρτυρήθηκαν ενάντια στην απόφαση της κυβέρνησής τους να επέμβει στρατιωτικά στη Συρία τον Νοέμβριο του 2015. Αυτοί οι χιλιάδες άνθρωποι δεν υποκινήθηκαν αποκλειστικά από ιδιοτελή κίνητρα, όπως ο φόβος μιας τρομοκρατικής επίθεσης στη Βρετανία, αλλά προέβησαν στη συγκεκριμένη δράση επειδή απέρριπταν αυτό που μια τέτοια στρατιωτική ανάμειξη θα σήμαινε για τη Βρετανία, τη χώρα τους, και για αυτούς τους ίδιους, τους πολίτες της. Συνολικά, απέρριπταν τις αρνητικές επιπτώσεις αυτής της δράσης στη βρετανική εθνική ταυτότητα.

Η εξωτερική πολιτική ορίζεται εδώ ως η *στρατηγική* που υιοθετεί ένα έθνος-κράτος στις αλληλεπιδράσεις του με άλλα κράτη. Υπό αυτή την έννοια, διαφέρει από την κρατική *συμπεριφορά*, η οποία περιλαμβάνει ολόκληρο το φάσμα των προγραμματιστών δράσεων ή αντιδράσεων στις οποίες μπορεί να προβεί ένα κράτος. Υποδηλώνει τους κανόνες και τις νόρμες που διέπουν τον τρόπο με τον οποίο το κράτος αντιμετωπίζει τους συμμάχους του και τους εχθρούς του, τις γειτονικές και τις μακρινές χώρες, πέρα από υπερεθνικούς οργανισμούς όπως τα Ηνωμένα Έθνη (ΟΗΕ) και ο Οργανισμός Βορειοατλαντικού Συμφώνου (ΝΑΤΟ). Ακολουθώντας τη «στροφή στον **κονστρουκτιβισμό**» (Checkel, 1998, σ. 324), οι θεωρητικοί των διεθνών σχέσεων και της εξωτερικής πολιτικής εστιάζουν τώρα πολύ περισσότερο την προσοχή τους σε ζητήματα σχετικά με την ταυτότητα, πέραν των ρεαλιστικών (ή εργαλειοκών) παραγόντων που συμβάλλουν στην κατασκευή και στην πρακτική της εξωτερικής πολιτικής. Ωστόσο, εδώ θα υποστηρίξουμε ότι η προσοχή που δίνεται στη συμμετοχή των πολιτών σε αυτές τις διαδικασίες είναι σχετικά μικρή. Δεν θα πρέπει να σκεφτόμαστε ότι τα κράτη λειτουργούν ανεξάρτητα από τους πολίτες τους – η εξωτερική πολιτική αφορά τις σκέψεις, τις δράσεις και τις αναπαραστάσεις των πολιτών. Το συμπέρασμά μας από την εστίαση των διεθνών σχέσεων στη συμπεριφορά των εθνών-κρατών είναι ότι αυτό το ισχυρό δυναμικό ικανότητας για δράση –η συμμετοχή των πολιτών– δεν έχει μελετηθεί επαρκώς.

Στο παρόν κεφάλαιο θα περιγράψουμε μια κοινωνιοψυχολογική προσέγγιση σε αυτά τα ζητήματα, η οποία έχει τα εφόδια ώστε να αναγνωρίζει τον κεντρικό ρόλο που διαδραματίζουν οι πολίτες στην κατασκευή, την πρακτική και τη διατήρηση της εξωτερικής πολιτικής, ή την αντίσταση σε αυτήν. Ο πυρήνας της δυναμικής συνεισφοράς της κοινωνικής ψυχολογίας πηγάζει από το γεγονός ότι αναγνωρίζει το έθνος-κράτος ως έναν αστερισμό ταυτοτήτων, αναπαραστάσεων και αφηγήσεων συνδεδεμένων με μια συγκεκριμένη ομάδα – την εθνική ενδοομάδα. Ως παράδειγμα μιας τέτοιας προσέγγισης στο κεφάλαιο αυτό θα παρουσιαστεί μια εμπειρική έρευνα που διερευνά την περίπτωση της ιρλανδικής **ουδετερότητας** (O'Dwyer, Lyons, & Cohrs, 2016) χρησιμοποιώντας το θεωρητικό πλαίσιο της **θεωρίας των κοινωνικών αναπαραστάσεων** (Elcheroth, Doise, & Reicher, 2011· Moscovici, 1961/1976). Η έρευνα αυτή αποκαλύπτει τη δυναμική σχέση ανάμεσα στην εθνική ταυτότητα και στην εξωτερική πολιτική του ιρλανδικού κράτους και εξετάζει τις δυνατότητες κοινωνικής αλλαγής υπό το πρίσμα αυτής της σχέσης. Το κεφάλαιο ολοκληρώνεται με τη σκιαγράφηση των δυνατοτήτων για περαιτέρω κοινωνιοψυχολογική έρευνα στο ίδιο πνεύμα.

## **ΕΞΩΤΕΡΙΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΚΑΙ ΤΑΥΤΟΤΗΤΑ: ΕΝΝΟΙΟΛΟΓΙΚΕΣ ΚΑΙ ΘΕΩΡΗΤΙΚΕΣ ΡΙΖΕΣ**

Έχει ήδη αναγνωριστεί (π.χ. Kaarbo, 2003) ότι η κατανόηση των ψυχολογικών διαδικασιών θα μπορούσε να επεκτείνει και να ωφελήσει το πεδίο της ανάλυσης της εξωτερικής πολιτικής. Ειδικότερα, ο ισχυρισμός αυτός έχει διατυπωθεί από ερευνητές στο πεδίο των διεθνών σχέσεων που εργάζονται στο πλαίσιο του κονστρουκτιβιστικού παραδείγματος (π.χ. Kubáková, 2001· Wendt, 1992, 1999) και οι οποίοι χρησιμοποιούν την έννοια της ταυτότητας για να κατανοήσουν και να εξηγήσουν την κρατική συμπεριφορά και την εξωτερική πολιτική. Ένα τέτοιο επιστημονικό παράδειγμα υποστηρίζει ότι η κρατική συμπεριφορά και η εξωτερική πολιτική δεν μπορούν να προβλεφθούν αποκλειστικά με βάση τα υλικά συμφέροντα ή το ισοζύγιο εξουσίας, όπως θα πρότειναν οι ερευνητές που υιοθετούν μια ρεαλιστική ή νεορεαλιστική θέση. Η ταυτότητα, η οποία δέχεται επιδράσεις από τις αξίες, τις πεποιθήσεις, τους μύθους και τις ιστορίες των εθνών-κρατών και των πολιτών τους, μπορεί με τη σειρά της να αποτελέσει τη βάση για την κατανόηση της κρατικής συμπεριφοράς σε μεγαλύτερο βαθμό από ό,τι τα υλικά συμφέροντα ή οι ασυμμετρικές των σχέσεων εξουσίας.

Η **ταυτότητα** στις διεθνείς σχέσεις παραμένει ακόμη μια κάπως νεφελώδης έννοια· αποδίδεται μεν στο έθνος-κράτος, αλλά αυτό οδηγεί αναγκαστικά

στο ερώτημα κατά πόσο τα έθνη-κράτη μπορούν στ' αλήθεια να έχουν ταυτότητες. Η απόδοση ταυτοτήτων στα έθνη-κράτη τροφοδοτεί την ευρύτερη διαδικασία της **προσωποποίησης** τους. Αν όμως τα έθνη-κράτη διαθέτουν προσωπικότητες οι οποίες θα υποθέταμε ότι είναι τουλάχιστον σε έναν βαθμό σταθερές, πώς είναι δυνατόν οι πολίτες να έχουν οποιαδήποτε επιρροή πάνω τους; Σχετικά με το σημείο αυτό ο Seed (1966) επισήμανε:

Το κράτος είναι ένα σύμπλεγμα θεσμών και, παρ' όλα αυτά, στις διεθνείς υποθέσεις νοείται με προσωπικούς όρους. Στην πραγματικότητα, το κράτος μπορεί να είναι μη συντονισμένο και διάχυτο, αλλά, ωστόσο, γύρω από αυτό να έχει αναπτυχθεί η φαντασίωση ότι είναι προσηλωμένο σε έναν και μόνο στόχο. Το κράτος φαίνεται να είναι, την ίδια στιγμή, ανθρώπινο, μη ανθρώπινο και υπεράνθρωπο (σ. 11).

Μπορούμε να διαπιστώσουμε ότι η θεώρηση του έθνους-κράτους υπό αυτό το πρίσμα, προσδίδοντάς του δηλαδή υπεράνθρωπες ιδιότητες, μειώνει την ικανότητα και την αυτενέργεια των πολιτών. Δύο ερωτήματα μένει να απαντηθούν: Σε ποιο βαθμό υπάρχουν οι ταυτότητες των εθνών; Και υπάρχουν ανεξάρτητα από τους πολίτες τους; Όπως υποστηρίζω εδώ, περισσότερο από το ότι (ή εκτός του ότι) τα έθνη-κράτη καταλαμβάνουν θέσεις ταυτότητας και εκδηλώνουν αυτές τις ταυτότητες, θα πρέπει μάλλον να εξετάσουμε τις συλλογικότητες που προσδίδουν στα έθνη-κράτη την εξουσία και το status τους. Αυτό δεν σημαίνει ότι οι μελετητές που προσπαθούν να κατανοήσουν την εξωτερική πολιτική οφείλουν να επικεντρωθούν αποκλειστικά στο ατομικό ή στο ομαδικό επίπεδο ανάλυσης (είναι σαφές ότι ευρύτερες θεσμικές διαδικασίες και η ισορροπία των σχέσεων εξουσίας συνιστούν σημαντικούς παράγοντες). Εντούτοις, οποιαδήποτε προσπάθεια κατανόησης των ταυτοτήτων των εθνών-κρατών, χωρίς να ληφθούν υπόψη οι ταυτότητες των πολιτών τους και ο τρόπος με τον οποίο αλληλεπιδρούν τα δύο είδη ταυτότητας, δεν θα μπορούσε να είναι παρά αποσπασματική.

## Η ΕΠΙΡΡΟΗ ΤΩΝ ΠΟΛΙΤΩΝ ΣΤΗΝ ΕΞΩΤΕΡΙΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ

Μπορούμε να θέσουμε το εξής ερώτημα: Είναι οι πολίτες σε θέση να επηρεάσουν την εξωτερική πολιτική; Πολλές εμπειρικές εργασίες υποδεικνύουν ότι μπορούν όντως να την επηρεάσουν. Σύμφωνα με το **μοντέλο δημοκρατικής αποκρισιμότητας** (Page & Shapiro, 1983), οι δρώντες που ανήκουν στην ελίτ είναι «αντιπρόσωποι που αποκρίνονται στα αιτήματα του μαζικού κοινού» (Cunningham & Moore, 1997, σ. 643). Προτείνοντας αυτό το μοντέλο, η ανάλυση των Page και Shapiro (1983) για την κοινή γνώμη και τις πολιτικές στις ΗΠΑ από το 1935 έως το 1979 διαπίστωσε ότι υπήρχε υψηλός βαθμός

συμφωνίας μεταξύ των αλλαγών στην κοινή γνώμη και της κυβερνητικής πολιτικής, και αυτό συνέβαινε ιδιαίτερα όταν οι αλλαγές ήταν ευρείες, σταθερές και σχετιζόμενες με καίρια ζητήματα. Πέραν τούτου, σε ορισμένες περιπτώσεις οι αλλαγές στην κοινή γνώμη ουσιαστικά προηγούνταν των αλλαγών σε επιμέρους πολιτικές.

Ο Foyle (2004) βρήκε, επίσης, στοιχεία που συνηγορούν υπέρ αυτών των ισχυρισμών, δείχνοντας ότι η κοινή γνώμη άσκησε εξαιρετικά σημαντική επίδραση στην απόφαση της κυβέρνησης των Ηνωμένων Πολιτειών να εισβάλει στο Ιράκ το 2003. Μια ανάλυση της κοινής γνώμης και των πολιτικών αποφάσεων στις ΗΠΑ (από την 11η Σεπτεμβρίου έως την εισβολή στο Ιράκ το 2003) έδειξε ότι η κυβέρνηση Μπους αρχικά δεσμευόταν από την αρνητική κοινή γνώμη, γι' αυτό και καθυστέρησε την εισβολή στο Ιράκ μέχρι οι πολίτες να θεωρήσουν ότι το ζήτημα της Αλ Κάιντα είχε αντιμετωπιστεί ικανοποιητικά μετά την εισβολή στο Αφγανιστάν. Όταν αυτή η ανησυχία των πολιτών είχε πλέον μετριαστεί, η κυβέρνηση ήταν ελεύθερη να κινητοποιήσει και να εξασφαλίσει υποστήριξη για την εισβολή στο Ιράκ. Παρόλο που η κυβέρνηση των ΗΠΑ «οδήγησε» το κοινό στο να υποστηρίξει τελικά την εισβολή στο Ιράκ μέσω της χρήσης στρατηγικών πειθούς και προέγερσης (π.χ. συνδέοντας το Ιράκ με όπλα μαζικής καταστροφής), η επιτυχία της στο να «οδηγήσει» το αμερικανικό κοινό να ταχθεί υπέρ του πολέμου οφειλόταν, επίσης, «σε μεγάλο βαθμό στο γεγονός ότι, μετά την 11η Σεπτεμβρίου, το κοινό έκλινε περισσότερο προς το να υποστηρίξει έναν πόλεμο» (σ. 288).

Ο Davis (2012) εξέτασε περαιτέρω την επίδραση της φιλειρηνικής κοινής γνώμης στην εξωτερική πολιτική σε οκτώ δυτικές χώρες (όλες τους σύμμαχοι των ΗΠΑ) για μια περίοδο 24 ετών (1973-1998). Τα αποτελέσματα έδειξαν την επίδραση της απειλής κατά της ασφάλειας στη σχέση μεταξύ κοινής γνώμης και εξωτερικής πολιτικής. Σε περιόδους ισχυρής απειλής (κατά τη διάρκεια του Ψυχρού Πολέμου), η επίδραση της κοινής γνώμης στην εξωτερική πολιτική μειώθηκε, ενώ τα χρόνια που ακολούθησαν τον Ψυχρό Πόλεμο, όταν η απειλή κατά της ασφάλειας ήταν ασθενέστερη, οι κυβερνήσεις ανταποκρίνονταν περισσότερο στην κοινή γνώμη.

Στο σύνολό τους, οι παραπάνω έρευνες υποστηρίζουν ότι οι πολίτες παίζουν ρόλο στον καθορισμό της φύσης της εξωτερικής πολιτικής του έθνους τους. Από εκεί προκύπτει ότι η πρακτική της εξωτερικής πολιτικής δεν πρέπει να θεωρείται επικεντρωμένη στις δράσεις και στη συμπεριφορά του έθνους-κράτους. Η παγκοσμιοποίηση και οι νέες τεχνολογίες έχουν, επίσης, αλλάξει τις παραμέτρους και το νόημα της εξωτερικής πολιτικής. Όπως παρατήρησε ο Foyle (2003): «σε έναν βαθμό, η τεχνολογία του διαδικτύου αρχίζει να επιτρέπει στα άτομα να ασκούν τις δικές τους εξωτερικές πολιτικές και να επιβάλουν κάποιο κόστος στα έθνη-κράτη των οποίων οι πολιτικές τους δυσ-

ρεστούν» (σ. 167). Τα μποϊκοτάζ και ο «χακτιβισμός» είναι δύο παραδείγματα των μορφών που μπορεί να πάρει η εξωτερική πολιτική ενός πολίτη.

Αν δεχθούμε ότι: (α) η ανάλυση των ταυτοτήτων των εθνών είναι ατελής χωρίς την εξέταση των ταυτοτήτων των πολιτών τους· (β) οι πολίτες μπορούν να επηρεάσουν την εξωτερική πολιτική υπό συγκεκριμένες προϋποθέσεις· και (γ) η παγκοσμιοποίηση και οι νέες τεχνολογίες δημιουργούν νέες δυνατότητες για την άσκηση εξωτερικής πολιτικής από τους πολίτες, τότε γίνεται ξεκάθαρο ότι η συνεκτίμηση της εθνικής ταυτότητας –της ταυτότητας των πολιτών σε ατομικό και ομαδικό επίπεδο– είναι απαραίτητη για την κατανόηση της εξωτερικής πολιτικής. Στο σημείο αυτό η κοινωνιοψυχολογική θεωρία αποδεικνύεται ιδιαίτερα χρήσιμη. Η κοινωνική ψυχολογία έχει αναπτύξει μια καλά επεξεργασμένη εννοιολόγηση της ταυτότητας και έχει προτείνει διαφορετικές θεωρίες –για παράδειγμα, τη **θεωρία της κοινωνικής ταυτότητας** (Tajfel & Turner, 1979) και τη **θεωρία των μηχανισμών επεξεργασίας της ταυτότητας** (Breakwell, 1986)– για να αποσαφηνίσει και να ορίσει την έννοια, να περιγράψει τις διαδικασίες μέσω των οποίων αυτή διαμορφώνεται, ενεργοποιείται και αλλάζει, καθώς και να προσδιορίσει τις διαπροσωπικές και διομαδικές συνέπειες της δυναμικής της ταυτότητας. Η ταυτότητα εξακολουθεί να έχει ζωτικό ενδιαφέρον για τους κοινωνικούς ψυχολόγους, αλλά δεν υπήρξε καμία σοβαρή προσπάθεια σύνδεσής της με τις διεθνείς σχέσεις και την εξωτερική πολιτική.

Αν οι ταυτότητες που τα έθνη-κράτη ενεργοποιούν στις συναλλαγές τους με άλλα κράτη είναι όντως εθνικές ταυτότητες –η ταυτότητα των πολιτών στο ατομικό και στο ομαδικό επίπεδο–, τότε έχουμε στη διάθεσή μας έναν σημαντικό αριθμό εμπειρικών και θεωρητικών εργασιών για να κατανοήσουμε την εξωτερική πολιτική. Αν εξετάσουμε την εθνική ταυτότητα ως ένα συγκεκριμένο είδος κοινωνικής ταυτότητας (ομαδική υπαγωγή), τότε παρασυρόμαστε σε μια σειρά από κατηγοριοποιήσεις στις οποίες τα άλλα άτομα, οι άλλες ομάδες ή τα άλλα έθνη θεωρούνται μέλη είτε της ενδοομάδας είτε της εξωομάδας. Το ότι μια ομάδα ή ένα έθνος γίνονται αντιληπτά ως εξωομάδα θα μπορούσε να εξηγεί την εχθρική εξωτερική πολιτική. Επιπλέον, η αντίληψη μιας παρόμοιας ή κοινής ταυτότητας αποκτά σημασία επειδή είναι λογικό να ενισχύει τις πιθανότητες μιας συνεργατικής εξωτερικής πολιτικής. Κάποιες εμπειρικές εργασίες έχουν ελέγξει αυτόν τον ισχυρισμό, χρησιμοποιώντας κατά κύριο λόγο πειραματικές μεθόδους.

## ΤΡΟΠΟΙ ΑΝΤΙΛΗΨΗΣ ΤΗΣ ΕΞΩΟΜΑΔΑΣ ΚΑΙ ΣΤΑΣΕΙΣ ΕΞΩΤΕΡΙΚΗΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ

Οι Rousseau και Garcia-Retamero (2007) διεξήγαγαν μια διεθνή μελέτη για

τις σχετικές επιπτώσεις των ασυμμετριών στην κατοχή εξουσίας και της κοινής ταυτότητας πάνω στις αντιλήψεις απειλής και στην προθυμία για συνεργασία στις διεθνείς υποθέσεις. Πραγματοποίησαν τρία πειράματα στην Ισπανία και στις ΗΠΑ, κατά τα οποία ζήτησαν από τους συμμετέχοντες να απαντήσουν σε ερωτήσεις σχετικά με το πώς αντιλαμβάνονταν υποθετικές χώρες, καθώς και συγκεκριμένα παραδείγματα (Ρωσία, στη Μελέτη 2 που διεξήχθη μόνο στην Ισπανία). Όταν μια χώρα περιγραφόταν ως σχετικά πιο ισχυρή από τη χώρα προέλευσης, οι συμμετέχοντες την αντιλαμβάνονταν ως περισσότερο απειλητική, ενώ όταν περιγραφόταν ως παρόμοια με τη χώρα προέλευσης, οι συμμετέχοντες την αντιλαμβάνονταν ως λιγότερο απειλητική. Σε δύο από τις μελέτες βρέθηκε μια αλληλεπίδραση σύμφωνα με την οποία οι χώρες που διέθεταν υψηλή ισχύ και χαμηλή κοινή ταυτότητα θεωρούνταν οι πιο απειλητικές. Στη Μελέτη 3, η παρουσίαση της Ρωσίας ως μέλους της ενδοομάδας είχε θετική επίδραση στην υποστήριξη μιας εμπορικής συμφωνίας και στην αύξηση του εμπορίου γενικότερα με την Ισπανία, ενώ η υψηλή στρατιωτική ισχύς της Ρωσίας μείωνε την υποστήριξη για περικοπές της Ισπανίας στον τομέα της άμυνας, καθώς και την κοινή ταυτότητα.

Σε τρεις μελέτες με συμμετέχοντες από τις ΗΠΑ, στις οποίες χρησιμοποιήθηκαν δημοσκοπικές και πειραματικές μέθοδοι, οι Wetherell, Benson και Reyna (2015) διαπίστωσαν πως η πεποίθηση ότι οι πολίτες άλλων εθνών συμμερίζονταν τις αξίες των ΗΠΑ (ομοιότητα αξιών) συνδεόταν με πιο θετικές απόψεις για αυτές τις χώρες, από την άποψη των μειωμένων προκαταλήψεων, της αυξημένης επιθυμίας για εγγύτητα και της υποστήριξης της ξένης βοήθειας. Ενδιαφέρον είναι ότι η ομοιότητα των αξιών αποτελούσε πιο συνεπή προβλεπτικό παράγοντα της γνώμης για ανθρώπους σε ξένες χώρες από ό,τι η απειλή κατά των αξιών. Η ομοιότητα των αξιών ήταν πιο σημαντική για την κατανόηση των στάσεων προς αυτούς τους ανθρώπους και της υποστήριξης της ξένης βοήθειας, ενώ η απειλή κατά των αξιών σχετιζόταν με την υποστήριξη επιθετικών πολιτικών (εν προκειμένω, υποστήριξη της στρατιωτικής ανατροπής της κυβέρνησης μιας χώρας).

Ομοίως, σε μια σειρά πειραματικών μελετών με Ελβετούς φοιτητές, οι Falomir-Pichastor, Pereira, Staerkle και Butera (2011) βρήκαν στοιχεία που υποστήριζαν την **υπόθεση της «δημοκρατίας ως αξίας»**. Οι εν λόγω ερευνητές μέτρησαν την υποστήριξη στην επιλογή της στρατιωτικής επέμβασης (που πιθανότατα θα οδηγούσε σε θανάτους αμάχων) ως απάντηση σε πειραματικά σενάρια στα οποία παραλλάσσονταν η φύση του πολιτικού συστήματος (δημοκρατικό ή μη δημοκρατικό) και το επίπεδο δημόσιας υποστήριξης της κυβερνητικής πολιτικής. Διαπίστωσαν ότι η υποστήριξη της στρατιωτικής επέμβασης ήταν χαμηλή όταν το πολιτικό σύστημα της χώρας-στόχου ήταν δημοκρατικό. Από την άλλη πλευρά, βρήκαν ότι οι συμμετέχοντες αντιλαμβάνονταν

λιγότερο τη στρατιωτική επέμβαση σε μη δημοκρατικά κράτη ως μη νόμιμη όταν η κοινή γνώμη στη χώρα-στόχο υποστήριζε τις πολιτικές της κυβέρνησής της. Φαίνεται, επομένως, ότι οι πολίτες των δημοκρατικών χωρών έχουν διαφοροποιημένες απόψεις για τη στρατιωτική επέμβαση ανάλογα με το αν η εμπλεκόμενη χώρα συμμερίζεται την πίστη τους στις δημοκρατικές αξίες.

Καθεμία από τις μελέτες που περιγράψαμε παραπάνω έχει χρησιμοποιήσει πειραματικές μεθόδους για να διερευνήσει τη σχέση ανάμεσα στους τρόπους αντίληψης της εξωομάδας και στις στάσεις εξωτερικής πολιτικής, όλες δε υποδεικνύουν τη σημασία της κατηγοριοποίησης για τον τρόπο με τον οποίο οι άνθρωποι αντιλαμβάνονται και αποκρίνονται στις διεθνείς υποθέσεις και στην εξωτερική πολιτική. Ωστόσο, η ταυτότητα προσλαμβάνεται αποκλειστικά με σχετικούς όρους, που αναφέρονται στην ομοιότητα ή στη διαφορά των άλλων χωρών και των πολιτών τους σε σχέση με εμάς. Κατά συνέπεια, οι μελέτες αυτές δεν εξετάζουν το ζήτημα του περιεχομένου της εθνικής ταυτότητας, το τι σημαίνει να είσαι μέλος μιας συγκεκριμένης εθνικής ομάδας και πώς αυτό επηρεάζει τις απόψεις των ανθρώπων για την εξωτερική πολιτική. Στην επόμενη ενότητα γίνεται μια συζήτηση των εμπειρικών εργασιών που έχουν διεξαχθεί πάνω στο περίεργο φαινόμενο της ιρλανδικής ουδετερότητας (O'Dwyer, 2013· O'Dwyer, Lyons, & Cohrs, 2016), το οποίο φέρνει στο προσκήνιο όλα αυτά τα ζητήματα.

## ΜΙΑ ΜΕΛΕΤΗ ΠΕΡΙΠΤΩΣΗΣ: Η ΙΡΛΑΝΔΙΚΗ ΟΥΔΕΤΕΡΟΤΗΤΑ

Η ιρλανδική ουδετερότητα είναι ένα ενδιαφέρον φαινόμενο τόσο από ψυχολογική όσο και από μη επιστημονική σκοπιά. Η ουδετερότητα ως προσανατολισμός εξωτερικής πολιτικής δηλώνει «μια εσκεμμένη, συνειδητή πολιτική αμερόληπτης αποχής από έναν πόλεμο ή μια ένοπλη σύγκρουση, με συνακόλουθα δικαιώματα και καθήκοντα, σε συνδυασμό με μια πρόθεση αντίστασης στις παραβιάσεις αυτών των δικαιωμάτων και καθήκοντων μέσω ένοπλης δράσης αν κριθεί απαραίτητο» (Salmon, 1989, σ. 27). Είναι μια στάση που υιοθετούν τα έθνη-κράτη σε καιρούς πολέμου, η οποία εναποθέτει συγκεκριμένες υποχρεώσεις στο εκάστοτε κράτος, ενώ ταυτόχρονα του εξασφαλίζει ορισμένα δικαιώματα. Τα ουδέτερα κράτη πρέπει να τηρούν συγκεκριμένες αρχές: δεν πρέπει να εμπλέκονται σε εχθροπραξίες (αποχή από εμπόλεμες καταστάσεις), ούτε να δείχνουν εύνοια προς τα αντιμαχόμενα μέρη (αμεροληψία). Επιπλέον, η ουδετερότητα δεν πρέπει να εκλαμβάνεται εσφαλμένα ως παραίτηση από το δικαίωμα υπεράσπισης: τα κράτη δικαιούνται και, μάλιστα, αναμένεται από αυτά να προστατεύσουν την ουδέτερη θέση τους αν αυτή απειληθεί. Αξίζει, επίσης, να επισημάνουμε το γεγονός ότι η ουδετερότητα,

ως ειδική νομική έννοια κατοχυρωμένη από τις Συμβάσεις της Χάγης το 1907, δεν μπορεί να υιοθετηθεί μερικώς. Είναι μια στάση του τύπου «όλα ή τίποτα» τα κράτη είτε προσυπογράφουν όλες τις αρχές που συνοδεύουν την ουδετερότητα είτε, σύμφωνα με αυτόν τον ορισμό, δεν είναι ουδέτερα.

Η ουδετερότητα είναι ένα τυπικά δυτικοευρωπαϊκό φαινόμενο, καθώς η Αυστρία, η Ελβετία, η Φινλανδία, η Ελβετία και η Δημοκρατία της Ιρλανδίας είτε είναι επίσημα ουδέτερες είτε έχουν κάποια παράδοση στην πολιτική αυτή. Το ουσιαστικό εδώ είναι ότι το καθένα από τα παραπάνω κράτη προσχώρησε στην πολιτική της ουδετερότητας για πολύ διαφορετικούς λόγους. Για παράδειγμα, στον απόηχο του Β' Παγκοσμίου Πολέμου, η αυστριακή ουδετερότητα θεσπίστηκε ως προϋπόθεση για την ανεξαρτησία της. Άλλα συμβαλλόμενα μέρη υπαγόρευσαν, επίσης, τη φινλανδική ουδετερότητα: η ουδέτερη στάση της ορίστηκε βάσει της Συνθήκης Φιλίας, Συνεργασίας και Αμοιβαίας Βοήθειας με την ΕΣΣΔ το 1948. Η Ελβετία, η αρχετυπική περίπτωση, υιοθέτησε και συστηματοποίησε νομικά τη μόνιμη ουδετερότητά της το 1815. Η Σουηδία αποποιήθηκε τη διακήρυξη ουδετερότητάς της του 1834 και, μετά την ένταξή της στην Ευρωπαϊκή Ένωση (ΕΕ), χρησιμοποιεί πλέον τον όρο «στρατιωτική ουδετερότητα» για να χαρακτηρίσει την εξωτερική πολιτική της.

## Η ΟΥΔΕΤΕΡΟΤΗΤΑ ΤΗΣ ΙΡΛΑΝΔΙΑΣ ΕΝΤΟΣ ΠΛΑΙΣΙΟΥ

Η ουδετερότητα της Δημοκρατίας της Ιρλανδίας είναι διαφορετική. Δεν διαμορφώθηκε από τη σύγκρουση Ανατολής-Δύσης μετά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο, ούτε έχει βαθιές νομικές, πολιτικές ή ιστορικές ρίζες (Binter, 1989). Ενώ ορισμένοι θεωρητικοί (π.χ. Fanning, 1982) πηγαίνουν πιο πίσω στον χρόνο, ο Keatinge (1978) περιγράφει την καθιέρωση στην Ιρλανδία της υποχρεωτικής στράτευσης στον βρετανικό στρατό το 1918 και την επακόλουθη απόσυρση του ιρλανδικού κόμματος από το Ουεστμίνστερ, μαζί με τη δημιουργία του ιρλανδικού κοινοβουλίου, ως την εποχή κατά την οποία «εδραιώθηκε η λαϊκή βάση της ιρλανδικής ουδετερότητας» (σ. 47). Η Αγγλοϊρλανδική Συνθήκη που υπογράφηκε το 1921 οδήγησε στη δημιουργία του Ιρλανδικού Ελεύθερου Κράτους. Ωστόσο, επειδή τα βασικά ιρλανδικά λιμάνια εξακολουθούσαν να βρίσκονται υπό βρετανικό έλεγχο, το Ελεύθερο Κράτος δεν μπορούσε να είναι ουδέτερο. Πριν από την ανεξαρτησία, το Ελεύθερο Κράτος διεκδίκησε έντονα τη θέση του στην παγκόσμια σκηνή, παίζοντας, για παράδειγμα, ενεργό ρόλο στην Κοινωνία των Εθνών. Ο Éamon de Valera, ο τότε Taoiseach (πρωθυπουργός) και σχεδόν σίγουρα η πολιτική μορφή που έχει συνδεθεί περισσότερο από κάθε άλλον με την ιρλανδική ουδετερότητα, εξέφρασε αρχικά τον ενθουσιασμό του για την Κοινωνία των Εθνών, αλλά μετά την αποτυχία της να



αναχαιτίζει την επέλαση του Χίτλερ και του Μουσολίνι στη Ρηνανία και την Αιθιοπία, αντίστοιχα, κατέληξε στην άποψη ότι η ουδετερότητα ήταν η μόνη αξιόπιστη επιλογή που διέθετε το Ελεύθερο Κράτος. Παρά ταύτα, τα βασικά ιρλανδικά λιμάνια εξακολουθούσαν να βρίσκονται υπό βρετανικό έλεγχο. Οι διαπραγματεύσεις που ακολούθησαν τον Αγγλοϊρλανδικό Εμπορικό Πόλεμο (1932-1938) επέστρεψαν τα λιμάνια αυτά στον έλεγχο των Ιρλανδών.

Όταν ξέσπασε ο Β΄ Παγκόσμιος Πόλεμος, ο de Valera διακήρυξε την ουδετερότητα της Ιρλανδίας - προκαλώντας αντιδράσεις από την πλευρά της Βρετανίας, εν μέρει λόγω των ανησυχιών για την ικανότητά τους να προστατεύσουν τη βρετανική ηπειρωτική χώρα. Τα κίνητρα του de Valera έχουν αποτελέσει αντικείμενο ανάλυσης και εικασιών: Ήταν μια ένσταση στον πόλεμο λόγω αρχών; Μια στρατηγική για να μπει τέλος στον ιρλανδικό διχασμό; Ή πολύ απλά επρόκειτο για δειλία; Ο Fanning (1982) υπογραμμίζει την επιθυμία του de Valera να δημιουργήσει μια ενωμένη Ιρλανδία, οπότε η ουδετερότητα ήταν ένα μέσο ενίσχυσης της ιρλανδικής κυριαρχίας. Ο Keatinge (1978) υποστηρίζει ότι ο de Valera ήθελε να τονίσει την ιρλανδική ανεξαρτησία, δεδομένου ότι η ελευθερία να αποφασίζει σε ποιους πολέμους θα συμμετέχει είναι ένα από τα καίρια προνόμια ενός ανεξάρτητου έθνους. Αντίθετα, ο Salmon (1989) χαρακτηρίζει την ιρλανδική ουδετερότητα ως ιδιοτελή αποχή από εμπόλεμες καταστάσεις, που εκμεταλλεύεται τη βρετανική άμυνα. Το κατά πόσο η Ιρλανδία τήρησε πράγματι τους όρους της ουδετερότητας ή, αντίθετα, «επέδειξε κάποια μέριμνα»<sup>1</sup> για τη Βρετανία έχει αποτελέσει αντικείμενο αντιπαραθέσεων· αρκεί να πούμε όμως ότι η Ιρλανδία σχεδόν κατάφερε να υιοθετήσει μια ουδέτερη θέση κατά τη διάρκεια του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου, η προσλαμβανόμενη επιτυχία της οποίας έθεσε τα θεμέλια για τη συνεχιζόμενη λαϊκή υποστήριξη αυτής της πολιτικής.

Η Ιρλανδία επέλεξε, επίσης, να μείνει εκτός NATO το 1949. Η απόφαση αυτή ελήφθη λόγω του ζητήματος της διχοτόμησης (της διαίρεσης της Ιρλανδίας), αλλά και λόγω της συναινετικής χροιάς που είχε πλέον αποκτήσει η ουδετερότητα στην ιρλανδική κοινή γνώμη. Η Ιρλανδία εντάχθηκε στον ΟΗΕ το 1955 και συνεχίζει μέχρι σήμερα να διαδραματίζει ενεργό και πολύτιμο ρόλο στους κόλπους αυτού του οργανισμού, ειδικά όσον αφορά τις ειρηνευτικές δραστηριότητές του. Το 1974 η Δημοκρατία της Ιρλανδίας προσχώρησε στην Ευρωπαϊκή Οικονομική Κοινότητα (ΕΟΚ, τώρα ΕΕ). Παρόλο που εκείνη την εποχή υπήρχε μια διαμάχη γύρω από το ζήτημα της ουδετερότητας, οι κυβερνητικοί αξιωματούχοι υποβίβασαν τη σημασία αυτής της διάστασης και βασίστηκαν σε έναν μινιμαλιστικό ορισμό της ουδετερότητας, επικεντρωμένο στη μη συμμετοχή της χώρας στο NATO. Ενώ ξεκίνησε ως εμπορικός

1. Μια φράση που αποδίδεται ευρέως στον de Valera (βλ. Fisk, 1983).

οργανισμός, η ΕΕ σήμερα περιλαμβάνει και άλλα είδη ενοποίησης μεταξύ των κρατών-μελών, συμπεριλαμβανομένης της εξωτερικής πολιτικής και της πολιτικής σε θέματα ασφάλειας (π.χ. η ανάπτυξη της Κοινής Πολιτικής Ασφάλειας και Άμυνας τη δεκαετία του 1990). Στα δημοψηφίσματα που διενεργήθηκαν στην Ιρλανδία προκειμένου να επικυρωθούν αλλαγές στην Ευρωπαϊκή Συνθήκη –για παράδειγμα, στο δημοψήφισμα για τη Συνθήκη της Λισαβόνας το 2008–, η διατήρηση της ουδετερότητας αναδείχθηκε σε σημαντικό μέλημα για τους ψηφοφόρους. Ειδικότερα, το ενδεχόμενο της κατάταξης των Ιρλανδών πολιτών στον ευρωπαϊκό στρατό ήταν ένας πραγματικός φόβος και ένας από τους παράγοντες που οδήγησαν στην καταψήφιση της Συνθήκης κατά το πρώτο δημοψήφισμα το 2008. Η Συνθήκη επικυρώθηκε τελικά το 2009, όταν εξασφαλίστηκαν «νομικά δεσμευτικές εγγυήσεις» από την ΕΕ για θέματα όπως η ουδετερότητα. Η Devine (2011) έχει επισημάνει ότι, ανεξάρτητα από αυτές τις εγγυήσεις, μία από τις συνέπειες των αλλαγών που επέφερε η Συνθήκη της Λισαβόνας είναι ότι η ουδετερότητα «με νομικούς και πολιτικούς όρους είναι νεκρή» (σ. 360).

Παρότι στην πολιτική πραγματικότητα η ουδετερότητα έχει καταστεί παρωχημένη στη «μετά τη Λισαβόνα» Ιρλανδία, δημοσκοπικές έρευνες δείχνουν ότι η λαϊκή υποστήριξη στην ουδετερότητα είναι υψηλή (π.χ. Gilland, 2001· Lyons, 2003). Ήταν ένας παράγοντας που επηρέασε τη λήψη αποφάσεων των ψηφοφόρων στα δημοψηφίσματα που αφορούσαν ευρωπαϊκές συνθήκες (Sinnott & Elkink, 2010· Sinnott, 2003) και συνδέεται θετικά με την υποστήριξη της ιρλανδικής ανεξαρτησίας και της εθνικής ταυτότητας (Devine, 2008). Κεντρικός στόχος αυτής της έρευνας ήταν να πραγματοποιήσει μια ποιοτική διερεύνηση της ουδετερότητας και της σχέσης της με την ιρλανδική εθνική ταυτότητα (μια περιγραφή αυτής της εργασίας γίνεται στην επόμενη ενότητα).

## Η ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΑΝΑΠΑΡΑΣΤΑΣΗ ΤΗΣ ΙΡΛΑΝΔΙΚΗΣ ΟΥΔΕΤΕΡΟΤΗΤΑΣ

Προηγούμενες εμπειρικές ή θεωρητικές εργασίες με θέμα την ιρλανδική ουδετερότητα είτε είχαν την τάση να παραβλέπουν την έννοια ως κατάλοιπο του προπαγκοσμιοποιημένου, ενοποιημένου παγκόσμιου συστήματος, είτε αφορούσαν επιμέρους πτυχές και δεν κατάφερναν να αναγνωρίσουν τα νοήματα τα οποία οι άνθρωποι συνέδεαν με αυτήν. Επρόκειτο για μια θέση που εξυπηρετούσε συχνά τα ιδιοτελή συμφέροντα των συγγραφέων ή των ομάδων στις οποίες ανήκαν. Έγινε έτσι σαφές ότι χρειαζόταν ένα θεωρητικό πλαίσιο το οποίο θα αναγνώριζε τη σημασία των καθημερινών νοηματοδοτήσεων που πραγματοποιούν τα άτομα και οι κοινότητες, καθώς και ότι έπρεπε να

ληφθούν υπόψη διαδικασίες σχετικές με το πλαίσιο και την ιστορία. Η θεωρία των κοινωνικών αναπαραστάσεων (Mosconi, 1961/1976) προσφέρει αυτό το εννοιολογικό πλαίσιο. Για να κάνουμε μια συνοπτική αναφορά, η θεωρία εξετάζει και περιγράφει την κοινή λογική ή τη μη ειδική σκέψη για συγκεκριμένα ζητήματα. Αναλύει συγκεκριμένες διαδικασίες –την **επικέντρωση** και την **αντικειμενοποίηση**– που παράγουν την κοινή, μη ειδική γνώση. Η κοινωνική αναπαράσταση (νοούμενη ταυτόχρονα ως διαδικασία και ως αντικείμενο) είναι συνδεδεμένη με ομαδικές διαδικασίες, δεδομένου ότι η δημιουργία της κοινωνικής γνώσης λειτουργεί πάντα στο πλαίσιο μιας συγκεκριμένης ομάδας. Οι κοινωνικές αναπαραστάσεις μπορεί να εξυπηρετούν ατομικές, ενδοομαδικές ή διομαδικές λειτουργίες, ικανοποιώντας κίνητρα όπως η συνέχεια ή η διακρίσιμότητα, δημιουργώντας συνοχή εντός της ομάδας ή παρέχοντας καθοδήγηση στα μέλη της ομάδας σε σχέση με τη συμπεριφορά προς άλλες ομάδες, αντίστοιχα (Breakwell, 1993). Ο τρόπος με τον οποίο τα άτομα και οι ομάδες κατασκευάζουν τα κοινωνικά αντικείμενα συνάδει με τις συναφείς με την ταυτότητα απαιτήσεις που έχει κάθε συγκεκριμένο πλαίσιο.

Ενώ η θεωρία των κοινωνικών αναπαραστάσεων έχει επικριθεί για τον υποτιθέμενο **ντετερμινισμό** της και την τάση της προς τον γνωστικό **αναγωγισμό** (Jahoda, 1988· Potter & Billig, 1992· Potter & Litton, 1985), πολλές εργασίες τονίζουν σήμερα τη συγκρουσιακή φύση και την αμφισημία αυτών των αναπαραστάσεων (Figueiredo, Valentim, Licata, & Doosje, 2013· Moloney, Williams, & Blair, 2012· Wagner, Duveen, Verma, & Themel, 2000), καθώς και την ικανότητα των ατόμων και των ομάδων να αντιστέκονται σε αναπαραστάσεις που μπορεί να έχουν στιγματιστικές συνέπειες ή επηρεάζουν το status ή την ταυτότητα της ομάδας (π.χ. Howarth, 2002a, 2006). Επιπλέον, οι κοινωνικές αναπαραστάσεις δεν μπορούν να διαχωριστούν από το πολιτικό πλαίσιο στο οποίο είναι ενσωματωμένες· πράγματι, αυτή η πολιτική διάσταση «συνιστά *προϋπόθεση της κατανοησιμότητας των κοινωνικών φαινομένων*» (Elcheroth et al., 2011, σ. 733, η έμφαση των συγγραφέων).

Η θεωρία των κοινωνικών αναπαραστάσεων προσέφερε, λοιπόν, έναν τρόπο προσέγγισης του γρίφου της ιρλανδικής ουδετερότητας. Η προσέγγιση αυτή θα μπορούσε να γίνει: (α) αναγνωρίζοντας και δείχνοντας σεβασμό στην κοινή, μη ειδική σκέψη αναφορικά με μια δύσκολη και, ενδεχομένως, σκοτεινή έννοια για τους Ιρλανδούς πολίτες· επιπλέον, οι αναπαραστάσεις μπορεί να είναι αντιθετικές ή αμφίσημες· (β) δίνοντας έμφαση στη δυναμική σχέση ανάμεσα στην ταυτότητα, αφενός, και στο περιεχόμενο και την κατασκευή της κοινωνικής γνώσης, αφετέρου· και (γ) φέρνοντας στο προσκήνιο τα ζητήματα της εξουσίας, της αντίστασης και του πολιτικού πλαισίου. Το συγκεκριμένο ερευνητικό πρόγραμμα, υιοθετώντας αυτό το θεωρητικό πλαίσιο, χρησιμοποίησε μια σειρά διαφορετικών μεθοδολογιών στην προσπάθειά

του να διερευνήσει την ιρλανδική ουδετερότητα – συνεντεύξεις με ομάδες εστίασης, δευτερογενής ανάλυση δημοσκοπικών δεδομένων και το πρόγραμμα αυτοματοποιημένης ανάλυσης περιεχομένου ALCESTE (Reinert, 1990). Παρόλο που μια εξαντλητική επεξεργασία των μεθοδολογικών και αναλυτικών χαρακτηριστικών αυτού του ερευνητικού προγράμματος υπερβαίνει κατά πολύ το εύρος αυτού του κεφαλαίου, τα βασικά ευρήματα καταδεικνύουν τη χρησιμότητα της εφαρμογής της κοινωνιοψυχολογικής θεωρίας και μεθόδου στη διερεύνηση της ταυτότητας και της εξωτερικής πολιτικής.

## Η ΟΥΔΕΤΕΡΟΤΗΤΑ ΤΟΥ CÉAD MILE FÁILTE

Στην ιρλανδική/γαελική γλώσσα, ο όρος *céad mile fáilte* είναι η έκφραση που χρησιμοποιείται για το καλωσόρισμα (κυριολεκτική μετάφραση: «100.000 καλωσορίσματα»). Έτσι, όταν συνδυάζεται με τη λέξη «ουδετερότητα», η έκφραση αυτή υπογραμμίζει τη βολική και ευέλικτη φύση της έννοιας. Μια **θεματική ανάλυση** (Braun & Clarke, 2006) δεδομένων από ομάδες εστίασης αποτελούμενες από μέλη πολιτικών κομμάτων που ήταν υπέρ της ουδετερότητας (το Κόμμα των Πρασίνων της Ιρλανδίας και το εθνικιστικό κόμμα Σιν Φέιν [Sinn Féin]) αποκάλυψε τη μεταβλητή και εύπλαστη φύση της ιρλανδικής ουδετερότητας. Τα μέλη τόσο του Κόμματος των Πρασίνων όσο και του Σιν Φέιν υποστήριζαν την ουδέτερη στάση, αλλά οι αξίες και οι πεποιθήσεις τις οποίες τα δύο κόμματα συνέδεαν με την ουδετερότητα ήταν πολύ διαφορετικές. Για τα μέλη του Κόμματος των Πρασίνων, η υποστήριξη της ουδετερότητας ήταν συνδεδεμένη με την αναγνώριση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων και την αποστροφή προς την καταπίεση, ενώ τα μέλη του Σιν Φέιν συνέδεαν συστηματικά την ουδετερότητα με την απόρριψη του ιμπεριαλισμού και την αναγνώριση της εθνικής κυριαρχίας και ανεξαρτησίας στις διεθνείς υποθέσεις. Γενικότερα, οι ομάδες διέφεραν ως προς τον τρόπο με τον οποίο αντιμετώπιζαν τον πόλεμο: τα μέλη του Κόμματος των Πρασίνων συνέδεαν τη φιλειρηνική στάση τους με τη μέριμνα για την προστασία του περιβάλλοντος και την άποψή τους για τους στρατούς ως «καταστροφικών δυνάμεων»· αντίθετα, τα μέλη του Σιν Φέιν στήριζαν τον αντιμιλιταρισμό τους στην άποψη ότι όλοι οι πόλεμοι είναι, με τον έναν ή τον άλλο τρόπο, ιμπεριαλιστικές κατακτήσεις. Μια πρόσθετη μελέτη –μια δευτερογενής ανάλυση η οποία χρησιμοποίησε δεδομένα από την Ιρλανδική Δημοσκοπική Έρευνα Κοινωνικών και Πολιτικών Στάσεων (Irish Social and Political Attitudes Survey) που πραγματοποιήθηκε το 2001/2002 (Garry, Hardiman, & Payne, 2006)– διερεύνησε περαιτέρω το σημείο αυτό. Η ανάλυση αποκάλυψε ότι τα νοήματα που προσέδιδαν οι συμμετέχοντες στην ουδετερότητα είχαν ρυθμιστικό ρόλο στη σχέση μεταξύ των βασικών

ανθρώπινων αξιών (Schwartz, 1992) και της υποστήριξης της ουδετερότητας. Για εκείνους που όριζαν την ουδετερότητα ως ανεξαρτησία, η υποστήριξη της ουδετερότητας σχετιζόταν στενά με υψηλή προτεραιότητα σε αξίες συντήρησης (παράδοση, ασφάλεια και συμμόρφωση). Αντίθετα, για εκείνους που χρησιμοποιούσαν τον ορισμό της διατήρησης της ειρήνης, η υποστήριξη της ουδετερότητας συνδεόταν έντονα με υψηλή προτεραιότητα στην αποδοχή αξιών αλλαγής (αυτοδιάθεση, δεκτικότητα σε νέα ερεθίσματα). Συνολικά, οι δύο μελέτες καταδεικνύουν την ανοιχτή και ευέλικτη αναπαράσταση της ουδετερότητας που συναντάμε στο ιρλανδικό κοινό. Άνθρωποι με πολύ διαφορετικές ιδεολογικές καταβολές ενδέχεται να υποστηρίζουν την ίδια άποψη. Είναι πιθανό να υιοθετούν διαφορετικούς ορισμούς της ουδετερότητας, την οποία να επικεντρώνουν σε διαφορετικές αξίες, αλλά η ευρεία απήχυσή της και η δυνατότητα πρακτικής χρήσης της σε πολυάριθμα περιβάλλοντα μπορούν να εξηγήσουν τη συνεχιζόμενη δημοτικότητά της στην Ιρλανδία.

## Η ΜΑΚΡΟΠΟΛΙΤΙΚΗ ΔΙΑΣΤΑΣΗ ΤΗΣ ΚΑΤΑΣΚΕΥΗΣ ΤΑΥΤΟΤΗΤΑΣ

Σε μια μεταγενέστερη ποιοτική μελέτη με ομάδες εστίασης (O'Dwyer et al., 2016), παρουσιάστηκαν προς συζήτηση, σε Ιρλανδούς συμμετέχοντες διαφορετικών ηλικιών και μορφωτικού επιπέδου, υποθετικά συμβάντα διεθνών συγκρούσεων (π.χ. Η Κίνα είχε εισβάλει στις Φιλιππίνες), στα οποία είχε ζητηθεί από το ιρλανδικό κράτος να διαδραματίσει κάποιον ρόλο (π.χ. να επιτρέψει σε αμερικανικά στρατεύματα τον ανεφοδιασμό καυσίμων στο αεροδρόμιο του Σάνον). Μια θεματική ανάλυση των δεδομένων αποκάλυψε ότι οι συμμετέχοντες κατασκεύαζαν την ιρλανδική εθνική ταυτότητα σαν να βρισκόταν σε διαρκή συνομιλία με το διεθνές πολιτικό σύστημα· για παράδειγμα, η ιδέα ότι η εθνική ταυτότητα και η πρακτική της ουδετερότητας περιορίζονταν από την ένταξη της Ιρλανδίας στην ΕΕ. Η συζήτηση των συμμετεχόντων για τα σενάρια αποκάλυψε, επίσης, τον τρόπο με τον οποίο τα ιστορικά προηγούμενα νομιμοποιούσαν περαιτέρω παρόμοιες δράσεις εξωτερικής πολιτικής. Όπως δήλωσε ένας συμμετέχων: «Και το μόνο που κάνουμε είναι να τους επιτρέπουμε (στον αμερικανικό στρατό) να ανεφοδιάζονται με καύσιμα στο Σάνον, κάτι που κάνουν συνέχεια ούτως ή άλλως, το οποίο δεν επηρεάζει τη στρατιωτική μας ουδετερότητα ανεξάρτητα από το τι λένε ή δεν λένε οι άνθρωποι». Θα μπορούσαμε να πούμε ότι τα ιστορικά προηγούμενα πραγματοποιούν την τρέχουσα πολιτική και αποκλείουν το ενδεχόμενο εναλλακτικών πορειών δράσης, μετατρέπόμενα έτσι σε «παραδοχές κατασκευής του κόσμου» (Elcheroth, Doise, & Reicher, 2011). Ο Gaskarth (2006) εκφράζει μια παρόμοια άποψη:

Η κατασκευή μιας ιδέας για την εξωτερική πολιτική ως διαμορφωμένη από ιστορικές προϋποθέσεις και ως ένα συνεχές πεδίο κοινωνικής δραστηριότητας προσφέρει περιορισμένο εύρος για νέες θεωρήσεις της δυνητικής πρακτικής της. Διαχωρίζει, επίσης, την πολιτική από το άμεσο πλαίσιο της – καθώς απεικονίζεται σαν να λειτουργεί μέσα σε μια υπερβατική πραγματικότητα (σ. 332).

Από την άλλη πλευρά, το μακροπολιτικό σύστημα ήταν, επίσης, ένας χώρος στον οποίο η ιρλανδική εθνική ταυτότητα μπορούσε να εκφράζεται με σιγουριά. Αυτό ήταν ιδιαίτερα εμφανές στη συζήτηση των συμμετεχόντων για την ανάμειξη της Ιρλανδίας στον ΟΗΕ, η οποία ερμηνευόταν ως ένα μέσο προβολής της εθνικής ταυτότητας, υπογράμμισης της «ηθικής εξουσίας» και της θέσης της ως «ειρηνοποιού έθνους». Ο ιρλανδικός στρατός, ειδικά, αντιμετωπιζόταν θετικά λόγω της εξειδικευμένης στρατιωτικής βοήθειας που προσέφερε σε αποστολές του ΟΗΕ. Η συζήτηση των συμμετεχόντων για τον ΟΗΕ αμφισβητούσε γενικότερα το κατά πόσο είχε θετικές συνέπειες για την ιδιαιτερότητα, την αποτελεσματικότητα και την υπόληψη της ιρλανδικής εθνικής ταυτότητας.

## **ΚΑΤΑΣΚΕΥΑΖΟΝΤΑΣ ΤΗΝ ΕΘΝΙΚΗ ΕΝΔΟΟΜΑΔΑ ΣΤΙΣ ΔΙΕΘΝΕΙΣ ΥΠΟΘΕΣΕΙΣ**

---

Το τελευταίο θέμα συζήτησης έχει να κάνει με το ζήτημα της **κατηγοριοποίησης** στην εξωτερική πολιτική. Πώς αποφασίζουν οι άνθρωποι ποιος είναι σαν κι αυτούς και, συνεπώς, οφείλουν να τον υπερασπιστούν σε περίπτωση σύγκρουσης; Πώς καθορίζουν σε ποια έθνη πρέπει να αντιταχθούν, με στρατιωτικά ή με άλλα μέσα; Προηγούμενες έρευνες υποστηρίζουν ότι αν η χώρα που δέχεται επίθεση είναι δημοκρατική και η εχθρική χώρα είναι ισχυρή και διαθέτει πυρηνικά όπλα, η κατάσταση παρακινεί την υποστήριξη στρατιωτικής δράσης για την υπεράσπιση της χώρας που δέχεται επίθεση (π.χ. Falomir-Pichastor et al., 2011· Herrmann, Tetlock, & Visser, 1999). Η ομοιότητα των αξιών ή η αίσθηση κοινής ταυτότητας θα παρακινήσει, επίσης, σε συνεργατική εξωτερική πολιτική (Rousseau & Garcia-Retamero, 2007· Wetherell, Benson, Reyna, & Brandt, 2015). Οι εργασίες αυτές ήταν, ως επί το πλείστον, βασισμένες σε πειραματικές ή δημοσκοπικές έρευνες, ενώ η μελέτη που περιγράψαμε πιο πάνω (O'Dwyer et al., 2016) προσέφερε μια πλούσια ποιοτική κατανόηση της διαδικασίας μέσω της οποίας οι άνθρωποι αποφάσιζαν αν η βοήθεια από το ιρλανδικό κράτος ήταν δικαιολογημένη. Για να κατανοήσουμε αυτά τα ζητήματα, επιλέξαμε οι δρώντες που θα εμπλέκονται στα υποθετικά σενάρια να αντικατοπτρίζουν διαφορετικά επίπεδα πολιτισμικής ομοιότητας

και ισχύος: Γερμανία, Φιλιππίνες, Κίνα, Γουινέα, ΗΠΑ, Μεγάλη Βρετανία και ισλαμιστές τρομοκράτες με έδρα το Πακιστάν.

Από την ανάλυση φάνηκε ξεκάθαρα ότι η κατηγοριοποίηση στις διεθνείς σχέσεις δεν είναι απαραίτητα μια απλή ή προβλέψιμη διαδικασία: οι συζητήσεις των συμμετεχόντων για τις υποθετικές συγκρούσεις έδειξαν ότι η διαδικασία ήταν μια ρεαλιστική και συνεργατική προσπάθεια. Οι συζητήσεις τους για τους εμπλεκόμενους δρώντες έπαιξαν καθοριστικό ρόλο στη λήψη μιας απόφασης σχετικά με την ανάμειξη της Ιρλανδίας στις συγκρούσεις. Οι αξιολογήσεις των εμπλεκόμενων δρώντων συχνά διαμορφώνονταν από αντιλήψεις για προϋπάρχουσες, θεωρούμενες ως δεδομένες συμμαχίες ή δεσμούς με την ιρλανδική διασπορά (π.χ. στην περίπτωση των ΗΠΑ), που συνήθως ενθάρρυναν την υποστήριξη της ανάμειξης της Ιρλανδίας στις καταστάσεις σύγκρουσης.

Ζωτικής σημασίας ήταν και άλλα δύο χαρακτηριστικά των εμπλεκόμενων δρώντων: η εγγύτητα και η απειλή. Η απειλή ήταν κυρίως συνδεδεμένη με τις αντιλήψεις περί τρομοκρατίας και την Κίνα, ενώ έτεινε να παρακινεί σε αντίθεση αναφορικά με την ανάμειξη της Ιρλανδίας. Οι αντιλήψεις περί εγγύτητας με την Ιρλανδία λειτουργούσαν προς την αντίθετη κατεύθυνση. Περιέργως, η εγγύτητα αυτή δεν καθοριζόταν πάντα γεωγραφικά. Μια ομάδα υποστήριξε την ανάμειξη της Ιρλανδίας σε μια σύγκρουση στην οποία οι Φιλιππίνες είχαν δεχθεί επίθεση από την Κίνα, με το σκεπτικό ότι η «μητέρα» του Rose of Tralee (ενός διάσημου ιρλανδικού διαγωνισμού ομορφιάς) και ένας αρκετά μεγάλος αριθμός νοσηλευτών και νοσηλευτριών που απασχολούνταν στο ιρλανδικό σύστημα υγείας κατάγονταν από τις Φιλιππίνες. Όπως δήλωσε ένας συμμετέχων: «Μπορούν να χρησιμοποιήσουν το Σάνον. Πρέπει να φροντίζουμε τους δικούς μας». Αυτή η δημιουργική διασταλτικότητα της αναπαράστασης και των ορίων της εθνικής ενδοομάδας υποστηρίζει τον ισχυρισμό ότι η ταυτότητα είναι μια συγκεκριμένη κοινωνική αναπαράσταση (Andreouli & Chryssochoou, 2014· Elcheroth et al., 2011), η οποία είναι πάντα στρατηγικά προσανατολισμένη στη δράση (Reicher & Hopkins, 1996, 2001a) – σε αυτή την περίπτωση για να δικαιολογήσει την υποστήριξη της ανάμειξης στη σύγκρουση. Επιπλέον, η ανάλυση αυτή καταδεικνύει ότι η *ικανότητα για δράση* αποτελεί ουσιαστικό μέρος της (συν-)κατασκευής της ταυτότητας. Οι συμμετέχοντές μας, ενώ σκέπτονται εντός των παραμέτρων που ορίζει το διεθνές σύστημα (π.χ. παρακαταθήκες προηγούμενων συνεργασιών με άλλες χώρες, υπερεθνικές συμμετοχές), μεταπλάθουν συλλογικά την ιρλανδική εθνική ταυτότητα ως μια πιο συμπεριληπτική, εξωστρεφή ταυτότητα για να προωθήσουν συγκεκριμένους ρητορικούς σκοπούς.

## ΑΝΑΠΑΝΤΗΤΑ ΕΡΩΤΗΜΑΤΑ: ΕΥΚΑΙΡΙΕΣ ΓΙΑ ΜΕΛΛΟΝΤΙΚΗ ΕΡΕΥΝΑ

Η κοινωνιοψυχολογική προσέγγιση στη διερεύνηση της εξωτερικής πολιτικής φέρνει την ταυτότητα στο προσκήνιο· τόσο η διαδικασία της κατηγοριοποίησης όσο και η διάσταση του περιεχομένου της εθνικής ταυτότητας είναι σημαντικές. Η έρευνα, ωστόσο, αφήνει ανοιχτά μια σειρά από ζητήματα. Για παράδειγμα, η μελλοντική έρευνα θα μπορούσε να ασχοληθεί με το ζήτημα της αντίστασης και της εξωτερικής πολιτικής. Είναι σαφές ότι η δημόσια αντίθεση στην εξωτερική πολιτική είναι συχνά ανεπαρκής για να την αλλάξει. Αρκεί να σκεφτεί κανείς τις μαζικές διαδηλώσεις που πραγματοποιήθηκαν σε ολόκληρο τον κόσμο ως αντίδραση στην εισβολή των ΗΠΑ στο Ιράκ το 2003, για να συνειδητοποιήσει ότι οι πολίτες δεν είναι πάντα σε θέση να επηρεάσουν την κατεύθυνση της εξωτερικής πολιτικής. Παρ' όλα αυτά, οι φιλειρηνικές ακτιβιστικές οργανώσεις συνεχίζουν να αντιστέκονται στη милитарιστική εξωτερική πολιτική. Θα ήταν όντως ενδιαφέρον να διενεργήσουμε μια ποιοτική ανάλυση συνεντεύξεων με ειρηνιστές ακτιβιστές για να καταλάβουμε πώς συλλαμβάνουν τον ρόλο τους και τον ρόλο των άλλων πολιτών όσον αφορά την άσκηση επιρροής στην εξωτερική πολιτική και την προώθηση της κοινωνικής αλλαγής. Μια τέτοια ανάλυση θα μπορούσε, επίσης, να μας δώσει πληροφορίες για τη διαδικασία μέσω της οποίας οι άνθρωποι γίνονται πιο αποτελεσματικοί στην ανάμειξή τους στην εξωτερική πολιτική καθώς και στην ικανότητά τους να αντιστέκονται σε πολιτικές με τις οποίες διαφωνούν.

Επιπλέον, ενώ είναι σαφές ότι η ταυτότητα διαδραματίζει σημαντικό ρόλο στη φύση της εξωτερικής πολιτικής, είναι ξεκάθαρο, επίσης, ότι οι θεσμικοί παράγοντες και η συμπεριφορά των ελίτ διαδραματίζουν σημαντικό ρόλο. Η έρευνα θα πρέπει να διερευνήσει αυτούς τους παράγοντες και να προσπαθήσει να περιγράψει τη σχετική επιρροή τους και τον τρόπο με τον οποίο μπορεί να αλληλεπιδράσουν. Μια τέτοια γραμμή διερεύνησης θα είναι αναγκαστικά διεπιστημονική και θα περιλαμβάνει το ατομικό, το ομαδικό/οργανωσιακό και το εθνικό επίπεδο ανάλυσης.

Η έρευνα θα πρέπει, επίσης, να λάβει υπόψη τις ιστορικές διαδικασίες σε πολύ μεγαλύτερο βαθμό. Συγκεκριμένα, η έρευνα αυτού του είδους θα μπορούσε να συμπληρώνεται με πολύ ωφέλιμο τρόπο από την εξέταση των μεταποικιακών οπτικών (π.χ. Hook, 2012) και την ιστορική έρευνα, για παράδειγμα, πάνω στη συλλογική μνήμη. Είναι σαφές ότι η λήψη αποφάσεων εξωτερικής πολιτικής δεν πραγματοποιείται σε ιστορικό κενό. Στο ξέσπασμα του πολέμου, οι διαδικασίες των κοινωνικών αναπαραστάσεων συχνά λειτουργούν κατά τρόπο ώστε να συνδέουν την τρέχουσα σύγκρουση με προηγούμενους πολέμους (π.χ. «το νέο Ιράκ»), καθιστώντας έτσι τον νέο πόλεμο κατανοητό



και καθοδηγώντας ταυτόχρονα τις αντιδράσεις και τη συμπεριφορά των ατόμων απέναντί του (Cohrs & O'Dwyer, 2016). Άλλες εργασίες (Gaskarth, 2006· O'Dwyer et al., 2016) έχουν τονίσει τη σημασία της ρητορικής χρήσης ιστορικών προηγούμενων στην εξωτερική πολιτική με σκοπό τη νομιμοποίηση και πραγματοποίηση της τρέχουσας δράσης. Μια ερευνητική κατεύθυνση που δίνει προτεραιότητα στην ανάλυση των ιστορικών γεγονότων, εξετάζοντας τη χρήση τους στον λόγο των μέσων μαζικής ενημέρωσης και στον πολιτικό λόγο, για παράδειγμα, μπορεί να μας διαφωτίσει για τις δυνατότητες στρατηγικής χρήσης τους με στόχο την αντίκρουση της εχθρικής εξωτερικής πολιτικής και την ενίσχυση της συνεργασίας μεταξύ των εθνών-κρατών.

Τέλος, επισημάναμε προηγουμένως ότι η παγκοσμιοποίηση και οι νέες τεχνολογίες δημιουργούν, ενδεχομένως, ένα πλαίσιο για την εκδήλωση νέων τύπων εμπλοκής των πολιτών στην εξωτερική πολιτική (Foyle, 2003). Είναι απαραίτητο στο μέλλον να διεξαχθεί έρευνα για να διαπιστωθεί κατά πόσο αυτό ισχύει πράγματι. Συμμετέχουν οι πολίτες σε συλλογικές δράσεις που θα μπορούσαν να ερμηνευθούν ως εξωτερική πολιτική; Και το θεωρούν αυτό αποτελεσματικό; Πώς συλλαμβάνουν οι ελίτ αυτό το είδος «εξωτερικής πολιτικής των πολιτών», ειδικά σε περιπτώσεις όπου έρχεται σε σύγκρουση με την εθνική πολιτική; Από μια κοινωνιοψυχολογική σκοπιά, ένα βασικό ερώτημα θα ήταν σε ποιο βαθμό η ανάμειξη σε τέτοιου είδους συλλογικές δράσεις δημιουργεί ανώτερης τάξης ταυτότητες και ποιες μπορεί να είναι οι συνέπειές τους. Η προσπάθεια να απαντήσουμε σε αυτά τα ερωτήματα θα μπορούσε να επαυξήσει την κατανόησή μας για τη μελλοντική κατεύθυνση και μορφή της εξωτερικής πολιτικής σε ένα παγκοσμιοποιημένο διεθνές σύστημα.

## ΠΕΡΙΛΗΨΗ

---

- Μεγάλο μέρος της προηγούμενης βιβλιογραφίας αναφορικά με τη σχέση μεταξύ εξωτερικής πολιτικής και ταυτότητας ήταν συνέπεια της ανάπτυξης του κονστρουκτιβισμού στη θεωρία των διεθνών σχέσεων.
- Από μια τέτοια οπτική γωνία, οι ταυτότητες είναι ιδιότητες των εθνών-κρατών, εφαρμόζονται στην παγκόσμια σκηνή και μπορούν να εξηγήσουν τη συμπεριφορά των κρατών.
- Ωστόσο, υπό συγκεκριμένες συνθήκες, έχει καταδειχθεί ότι οι πολίτες και η κοινή γνώμη επηρεάζουν τη φύση της εξωτερικής πολιτικής σε μια σειρά από διαφορετικά πλαίσια.
- Η παγκοσμιοποίηση και οι νέες τεχνολογίες δημιουργούν νέες δυνατότητες για την άσκηση της εξωτερικής πολιτικής των πολιτών – για παράδειγμα, τα μποϊκοτάζ ή ο «χακτιβισμός».

- Η κοινωνιοψυχολογική θεωρία έχει αναπτύξει έναν σημαντικό αριθμό θεωρητικών και εμπειρικών εργασιών που έχουν εξετάσει τη δομή και τις συνέπειες της δυναμικής των ταυτοτήτων.
- Προηγούμενες πειραματικές εργασίες βασισμένες στη θεωρία της κοινωνικής ταυτότητας υποδηλώνουν ότι η πρόσληψη της χώρας που δέχεται επίθεση ως δημοκρατικής ή ως φορέα κοινών αξιών με εμάς, αφενός, και της επιτιθέμενης χώρας ως ισχυρής και κατόχου πυρηνικών όπλων, αφετέρου, επηρεάζει τους τρόπους με τους οποίους αντιδρούμε στις διεθνείς συγκρούσεις.
- Η περίπτωση της ιρλανδικής ουδετερότητας δείχνει ότι θα πρέπει, επίσης, να εξετάσουμε τη διάσταση του *περιεχομένου* της εθνικής ταυτότητας –τι σημαίνει να είσαι μέλος μιας συγκεκριμένης εθνικής ομάδας– καθώς και τον τρόπο με τον οποίο αυτό επηρεάζει τις αξιολογήσεις των πολιτών για την εξωτερική πολιτική.

## ΓΛΩΣΣΑΡΙΟ

**αναγωγισμός** Η φιλοσοφική θέση που υποστηρίζει ότι τα φαινόμενα ανώτερης τάξης μπορούν να εξηγηθούν με τη χρήση θεωριών κατώτερου επιπέδου.

**αντικειμενοποίηση** Η μία από τις δύο αλληλεξαρτώμενες διαδικασίες που περιγράφουν τους τρόπους με τους οποίους σχηματίζονται και αλλάζουν οι κοινωνικές αναπαραστάσεις. Αναφέρεται στον τρόπο με τον οποίο η ανοίκεια γνώση συγκεκριμενοποιείται και αποκτά οπτική ή μεταφορική μορφή.

**εξωτερική πολιτική** Αναφέρεται στην ευρεία στρατηγική του έθνους-κράτους όσον αφορά τις διπλωματικές σχέσεις με άλλα έθνη-κράτη.

**επικέντρωση** Η μία από τις δύο αλληλεξαρτώμενες διαδικασίες που περιγράφουν τους τρόπους με τους οποίους σχηματίζονται και αλλάζουν οι κοινωνικές αναπαραστάσεις. Αναφέρεται στον τρόπο με τον οποίο η ανοίκεια γνώση συνδέεται με υπάρχουσες κοσμοθεωρίες ή γνώσεις και κατανοείται μέσω αυτών.

**θεματική ανάλυση** Μια μέθοδος ποιοτικής ανάλυσης που βασίζεται στην ταυτοποίηση και ανάλυση θεμάτων.

**θεωρία της κοινωνικής ταυτότητας** Μια θεωρία των διομαδικών σχέσεων, η οποία προσδιορίζει τρεις βασικές διαδικασίες για τον σχηματισμό και τη διατήρηση της υπαγωγής στην ομάδα: την κατηγοριοποίηση, τη σύγκριση και την επιθυμία για θετική διακρίσιμότητα.

**θεωρία των κοινωνικών αναπαραστάσεων** Μια κοινωνιοψυχολογική θεωρία

η οποία ορίζει τις διαδικασίες που εμπλέκονται αφενός στην κατανόηση των πραγμάτων με βάση την κοινή λογική και αφετέρου στην κοινωνική αλλαγή.

**θεωρία των μηχανισμών επεξεργασίας της ταυτότητας** Μια θεωρία που περιγράφει τον σχηματισμό και τη συνάρθρωση των *προσωπικών* ταυτοτήτων, καθώς και τους τρόπους με τους οποίους οι άνθρωποι ανταποκρίνονται στην απειλή κατά της ταυτότητας.

**κατηγοριοποίηση** Η ψυχολογική διαδικασία με την οποία οι άνθρωποι κατατάσσονται σε κοινωνικές ομάδες ή κατηγορίες.

**κονστρουκτιβισμός (στις διεθνείς σχέσεις)** Μια σχολή σκέψης η οποία τονίζει τον ρόλο που διαδραματίζουν μη υλικοί παράγοντες (ιδέες, ταυτότητες, πεποιθήσεις, κουλτούρα και κανόνες) στις διεθνείς υποθέσεις και στη διεθνή πολιτική.

**μοντέλο δημοκρατικής αποκρισιμότητας** Μια θεωρία για τη σχέση ανάμεσα στη γνώμη της ελίτ και στη γνώμη της μάζας, η οποία υποστηρίζει ότι οι ελίτ ανταποκρίνονται στη γνώμη της μάζας.

**ντετερμινισμός** Η φιλοσοφική θέση ότι κάθε συμβάν ή κατάσταση πραγμάτων προκαλείται από τις αναπόφευκτες συνέπειες προϋπαρχουσών δυνάμεων ή προηγούμενων συμβάντων – κανένα άλλο αποτέλεσμα ή δράση δεν θεωρούνται δυνατά.

**ουδετερότητα** Μια νομική θέση που υιοθετούν τα έθνη-κράτη σε περιόδους πολέμου, η οποία θεσπίζει τη μη συμμετοχή τους στις συγκρούσεις.

**προσωποποίηση** Αναφέρεται στην απόδοση ανθρώπινων ιδιοτήτων σε μη ανθρώπινα φαινόμενα.

**ταυτότητα (στις διεθνείς σχέσεις)** Ένας ευρύς όρος που υποδηλώνει τις αναπαραστάσεις του κράτους καθώς και τις αναπαραστάσεις του σε άλλα κράτη.

**υπόθεση της «δημοκρατίας ως αξίας»** Ο ισχυρισμός ότι η δημοκρατία προσδίδει αξία σε δημοκρατικούς θεσμούς, ομάδες και πολίτες, καθώς και νομιμότητα στις πράξεις τους.

## ΣΥΜΠΛΗΡΩΜΑΤΙΚΕΣ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΠΡΟΤΑΣΕΙΣ

- Davis W. (2012). Swords into ploughshares: The effect of pacifist public opinion on foreign policy in Western democracies. *Cooperation and Conflict*, 47, 309-330.
- Gaskarth J. (2006). Discourses and ethics: The social construction of British foreign policy. *Foreign Policy Analysis*, 2, 325-341.
- O'Dwyer E., Lyons E., & Cohrs J. C. (2016). How Irish citizens negotiate foreign policy: A social representations approach to neutrality. *Political Psychology*, 37, 165-181.

## ΕΡΩΤΗΣΕΙΣ ΓΙΑ ΟΜΑΔΙΚΗ ΣΥΖΗΤΗΣΗ

---

- Πώς οι νέες τεχνολογίες επιτρέπουν στους πολίτες να ασκούν μεγαλύτερη επιρροή στην εξωτερική πολιτική;
- Η «ολοένα στενότερη ένωση» είναι μία από τις θεμελιώδεις αρχές της ΕΕ. Πολλοί υπεύθυνοι χάραξης πολιτικής επιθυμούν να αναπτύξουν μια κοινή εξωτερική πολιτική για τα κράτη-μέλη, ενώ οι πολίτες συχνά αντιμετωπίζουν την ιδέα αυτή με λιγότερο ενθουσιασμό. Πώς μπορεί η θεωρία των κοινωνικών αναπαραστάσεων να μας βοηθήσει να κατανοήσουμε τη διαφορά μεταξύ των πολιτικών ελίτ και του ευρύτερου κοινού πάνω σε αυτό το ζήτημα;
- Η ιστορία χρησιμοποιείται συχνά στον πολιτικό λόγο για τη νομιμοποίηση της εξωτερικής πολιτικής και την ανάπτυξη επιχειρημάτων υπέρ ή κατά του милитарισμού. Μπορείτε να σκεφτείτε μερικά παραδείγματα;

# 11 Η κοινωνική μνήμη και το συλλογικό παρελθόν



CHRISTOPHER J. HEWER

## ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ ΤΟΥ ΚΕΦΑΛΑΙΟΥ

---

Ο ΡΟΛΟΣ ΤΟΥ ΠΑΡΕΛΘΟΝΤΟΣ ΣΤΟΝ ΣΧΗΜΑΤΙΣΜΟ ΤΗΣ ΤΑΥΤΟΤΗΤΑΣ	293
Η ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΦΥΣΗ ΤΗΣ ΜΝΗΜΗΣ	296
ΣΥΣΤΗΜΑΤΑ ΤΑΞΙΝΟΜΗΣΗΣ ΚΑΙ ΤΑΞΙΝΟΜΗΣΕΙΣ	297
Η ΑΝΑΖΩΠΥΡΩΣΗ ΤΟΥ ΕΝΔΙΑΦΕΡΟΝΤΟΣ ΓΙΑ ΤΟ ΣΥΛΛΟΓΙΚΟ ΠΑΡΕΛΘΟΝ	298
ΑΝΤΑΓΩΝΙΣΤΙΚΕΣ ΑΦΗΓΗΣΕΙΣ ΜΝΗΜΗΣ	300
ΕΠΙΚΟΙΝΩΝΙΑΚΗ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΗ ΜΝΗΜΗ	301
ΤΡΟΠΟΙ ΜΕΛΕΤΗΣ ΤΟΥ ΣΥΛΛΟΓΙΚΟΥ ΠΑΡΕΛΘΟΝΤΟΣ	302
ΤΟΠΙΟ, ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΣ ΧΩΡΟΣ ΚΑΙ ΜΝΗΜΗ	303
ΑΦΗΓΗΣΕΙΣ	307
ΚΟΙΝΩΝΙΚΕΣ ΑΝΑΠΑΡΑΣΤΑΣΕΙΣ ΤΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ	308
Η ΦΥΣΗ ΤΩΝ ΑΝΑΠΑΡΑΣΤΑΣΕΩΝ	309
Η ΜΝΗΜΗ ΩΣ ΕΠΙΤΕΛΕΣΗ	311
ΤΑ ΣΥΛΛΟΓΙΚΑ ΠΑΡΕΛΘΟΝΤΑ ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΩΝ, ΟΜΑΔΩΝ ΚΑΙ ΟΡΓΑΝΩΣΕΩΝ	312
ΕΝΝΟΙΟΛΟΓΙΚΕΣ ΣΥΛΛΗΨΕΙΣ ΤΟΥ ΧΡΟΝΟΥ	313
ΟΙ ΠΟΛΙΤΙΚΕΣ ΤΗΣ ΜΝΗΜΗΣ ΚΑΙ ΤΗΣ ΛΗΘΗΣ	314
ΤΟ ΑΤΟΜΙΚΟ ΚΑΙ ΤΟ ΣΥΛΛΟΓΙΚΟ ΠΑΡΕΛΘΟΝ	315
ΠΕΡΙΛΗΨΗ	316
ΓΛΩΣΣΑΡΙΟ	316
ΣΥΜΠΛΗΡΩΜΑΤΙΚΕΣ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΠΡΟΤΑΣΕΙΣ	318
ΕΡΩΤΗΣΕΙΣ ΓΙΑ ΟΜΑΔΙΚΗ ΣΥΖΗΤΗΣΗ	318

Η ανάλυση της κοινωνικής μνήμης και του συλλογικού παρελθόντος συνιστά μια σημαντική πτυχή της πολιτικής ψυχολογίας. Σκοπός του κεφαλαίου αυτού είναι η επισκόπηση βασικών θεωρητικών και εννοιολογικών προσεγγίσεων εντός των κοινωνικών επιστημών (συμπεριλαμβανομένης της κοινωνικής ψυχολογίας) και των ανθρωπιστικών επιστημών, καθώς και ο εντοπισμός κοινών και συμπληρωματικών σημείων που καθιστούν εφικτή την επικοινωνία μεταξύ των διαφόρων επιστημονικών κλάδων. Στο παρόν κεφάλαιο διερευνούμε τη δυναμική που αναπτύσσεται ανάμεσα στο άτομο, την ομάδα και το ευρύτερο πολιτισμικό πλαίσιο, η οποία αναπόφευκτα μεταφέρει τη συζήτηση, πέρα από τις εξατομικευμένες ψυχολογικές εννοιολογικές κατασκευές, στη σφαίρα της ιστορίας, της κοινωνιολογίας, της πολιτικής και των διεθνών σχέσεων.

Για να ξεκινήσουμε τη συζήτηση, ας ρίξουμε πρώτα μια ματιά στη σύνδεση του ατόμου με «το κοινωνικό», όπως αυτή προκύπτει από το φιλοσοφικό έργο του κοινωνιολόγου George Herbert Mead (1863-1931). Η βασική ιδέα σε αυτό είναι ότι ο νους και η κοινωνία είναι αδιαχώριστα: η κοινωνία υπάρχει μέσα μας, στον ίδιο βαθμό που και εμείς υπάρχουμε μέσα στην κοινωνία (Mead, 1934). Αν ισχύει κάτι τέτοιο, τότε, καθώς εσωτερικεύουμε τον εξωτερικό μας κόσμο μέσω της γλώσσας μας και της κουλτούρας μας, αναπτύσσουμε μια πολύ συγκεκριμένη κοσμοθεωρία, η οποία καθορίζει όχι μόνο το τι σκεφτόμαστε αλλά και το πώς σκεφτόμαστε. Δεδομένου ότι οι κοινωνίες αλλάζουν διαρκώς στην πορεία του χρόνου και ποικίλλουν ανάλογα με τη γεωγραφική θέση τους, θα μπορούσαμε να συμπεράνουμε ότι οι διαδικασίες της σκέψης και το περιεχόμενό τους είναι τόσο διαφορετικά όσο είναι και οι κοινωνίες που τα παράγουν. Πράγματι, είναι σημαντικό να αναγνωρίσουμε το ευρύ φάσμα της πολιτισμικής και ιστορικής σκέψης σε κάθε ανάλυση του συλλογικού παρελθόντος. Αυτό που, ωστόσο, μπορεί να είναι καθολικό είναι ο ψυχολογικός αντίκτυπος του παρελθόντος στο παρόν, η σχέση του με την κοινωνική δομή και ο ρόλος του στον σχηματισμό της ταυτότητας.

## Ο ΡΟΛΟΣ ΤΟΥ ΠΑΡΕΛΘΟΝΤΟΣ ΣΤΟΝ ΣΧΗΜΑΤΙΣΜΟ ΤΗΣ ΤΑΥΤΟΤΗΤΑΣ

Καθώς η μνήμη βρίσκεται στον πυρήνα της ανθρώπινης εμπειρίας, δεδομένου ότι εμπλέκεται σε όλες τις πτυχές της συνειδητής δραστηριότητας, δεν μπορούμε να λειτουργήσουμε κατάλληλα χωρίς αυτήν. Όσοι κάποια στιγμή υποφέρουν από σοβαρά ελλείμματα μνήμης, όπως άνοια, δίνουν συχνά την εντύπωση ότι είναι ατελείς, ότι δεν είναι όπως ήταν πριν, μοιάζουν να στερούνται μια συνεκτική αίσθηση τόπου, χρόνου, χώρου και εαυτού. Η ανθρώπινη ιδιότητα, επομένως, υπονοεί μια κριτική σχέση με το παρελθόν, καθ' όσον πα-

ρέχει μια βάση υπαρξιακού νοήματος και μια αφήγηση ζωής από τις οποίες αντλούμε και εκφράζουμε την προσωπική μας ταυτότητα. Μια ψυχολογική σχέση με το παρελθόν διαμορφώνεται, επίσης, κατά τη γέννησή μας, καθώς εισερχόμαστε σε ένα κοινωνικό δίκτυο και συναντάμε μια σειρά από αφηγήσεις συλλογικών παρελθόντων που έχουν υφανθεί από οικογένειες, εθνοτικές ομάδες, θρησκείες και έθνη. Η απορρόφηση αυτών των πολιτισμικών αφηγήσεων, μια διαδικασία **μνημονικής κοινωνικοποίησης** (βλ. Zerubavel, 1996), παρέχει μια πρώιμη δομή στην ταυτότητα, δημιουργώντας έτσι μια αμοιβαία σχέση ανάμεσα στην κοινωνική ταυτότητα (υπαγωγή σε μια ομάδα) και στην ιστορική κατανόηση. Με άλλα λόγια, ο τρόπος που βλέπουμε τον εαυτό μας και τους άλλους επηρεάζει τον τρόπο με τον οποίο βλέπουμε το παρελθόν, και ο τρόπος που βλέπουμε το παρελθόν επηρεάζει τον τρόπο με τον οποίο βλέπουμε τον εαυτό μας και τους άλλους.

Μολονότι οι κοινωνικές ταυτότητες προκύπτουν από τις υπαγωγές μας σε ομάδες που είναι παρούσες κατά τη γέννησή μας, με την πάροδο του χρόνου αναπτύσσουμε, επίσης, μια αίσθηση προσωπικής ταυτότητας. Σύμφωνα με τη θεωρία των μηχανισμών επεξεργασίας της ταυτότητας (Identity Process Theory) (Breakwell, 1986, 1992), η αλληλεπίδραση μεταξύ εαυτού και εμπειρίας είναι μια οικουμενική διαδικασία που χρησιμοποιεί δύο ψυχολογικούς μηχανισμούς: την αφομοίωση-προσαρμογή και την αξιολόγηση. Η θεωρία υποστηρίζει ότι η νέα εμπειρία αξιολογείται σε σχέση με κατευθυντήριες αρχές όπως η αυτοεκτίμηση, η συνέχεια, η ιδιαιτερότητα, η αποτελεσματικότητα (ικανότητα και έλεγχος), το ανήκειν και η συνεκτικότητα (Jaspal & Breakwell, 2014). Αυτές οι κατευθυντήριες αρχές σταθμίζονται και εφαρμόζονται με μοναδικό τρόπο σε κάθε άτομο, ενώ η ευκρίνεια της καθεμίας από αυτές θα ποικίλλει ανάλογα με το πολιτισμικό πλαίσιο και την ιστορική εποχή. Οπουδήποτε όμως κι αν δίνεται έμφαση, υπάρχει ένας προσανατολισμός στην ιδιοτέλεια αντί για την ακρίβεια, μόλις δε οι δομές αυτές εγκατασταθούν, η νέα γνώση έχει τη δυνατότητα να αναδιαμορφώνει την ταυτότητα: ειδικότερα, είτε η νέα γνώση ή εμπειρία αφομοιώνεται σε μια υπάρχουσα δομή ταυτότητας, είτε η δομή της ταυτότητας τροποποιείται για να προσαρμοστεί στην εμπειρία. Αυτή η νέα γνώση ή εμπειρία θα περιλαμβάνει ιστορίες για το παρελθόν που σχετίζονται με την οικογένεια, την ομάδα ή το έθνος· και καθώς κάθε τέτοια ιστορία αποκτά φωνή, αρχίζουν να σωρεύονται οι προσωπικές και πολιτικές επιπτώσεις.

Οι προσωπικές επιπτώσεις που πηγάζουν από το παρελθόν, θετικές ή αρνητικές, αποτελούν ένδειξη ότι «το παρελθόν ρίχνει το βάρος του στο παρόν» (Liu & Hilton, 2005, σ. 1). Η ιδέα αυτή ηχεί οικεία στην ακαδημαϊκή ψυχολογία. Στις θεραπευτικές συναντήσεις, για παράδειγμα, η σχέση ενός πελάτη



με το παρελθόν θεωρείται συχνά θεμελιακή για την ψυχολογική κατάσταση του, ενώ, λόγω κυρίως της επιρροής της φρουδικής ψυχανάλυσης, η σημασία των εμπειριών της παιδικής ηλικίας στην επεξεργασία της ενήλικης ζωής έχει καταστεί πλέον κυρίαρχη σκέψη στη Δύση των ψυχολόγων και των μη ειδικών. Σε αυτούς τους συγκεκριμένους τομείς ψυχολογικής αναζήτησης, η εστίαση στρέφεται κυρίως στο περιεχόμενο της μνήμης· ως εκ τούτου, είναι σημαντικό να εξετάσουμε τι θυμούνται οι άνθρωποι, με ποιο τρόπο το επαναηγούνται και ποια είναι η συναισθηματική επίδρασή του στον εαυτό και στους άλλους. Αν επεκτείνουμε αυτή την αρχή σε ευρύτερες οντότητες, συμπεριλαμβανομένων των εθνικών ομάδων, παρατηρούμε ότι σε πολλές περιπτώσεις το παρελθόν συχνά επιδρά σε βάθος, επηρεάζει ή ακόμη και καθορίζει την πολιτική πραγματικότητα, σε σημείο που οι εθνικές και εθνοτικές ομάδες μοιάζουν ανίκανες να απελευθερωθούν από τις συνέπειες της ιστορίας. Ο αντίκτυπος του παρελθόντος στο παρόν έχει αναγνωριστεί εδώ και καιρό. Σχολιάζοντας την ανάπτυξη της ιστορίας, ο Γερμανός κοινωνικός φιλόσοφος Karl Marx (1818-1883) έκανε μια σημαντική παρατήρηση:

Οι άνθρωποι φτιάχνουν τη δική τους ιστορία, δεν τη φτιάχνουν όμως καταπώς τους ευχαριστεί· δεν τη φτιάχνουν κάτω από συνθήκες που επιλέγουν οι ίδιοι, αλλά κάτω από συνθήκες που βρέθηκαν, δόθηκαν και μεταδόθηκαν σε αυτούς απευθείας από το παρελθόν. Η παράδοση όλων των νεκρών γενεών βαραίνει σαν εφιάλτης πάνω στον νου των ζωντανών (Marx, 1852/2006, σ. 15)

Ο Marx παρατήρησε ότι, ακόμη και στις πιο ακραίες επαναστατικές συνθήκες, οι άνθρωποι τείνουν να διεκδικούν, να ταυτίζονται ή να ευθυγραμμίζονται με το παρελθόν υπό τη μορφή πράξεων ή εξιδανικευμένων σημαντικών ιστορικών προσώπων. Ο επιβλητικός χαρακτήρας του παρελθόντος στο πολιτικό και ψυχολογικό τοπίο υπήρξε ιδιαίτερα σημαντικός από το 1914, και ίσως ακόμη σημαντικότερος από το 1945 και μετά (βλ. Liu & Hilton, 2005). Ο κόσμος δεν δέχεται απλώς το παρελθόν, «στοιχειώνεται» από αυτό (Assmann, 1998, σ. 9· βλ. επίσης Frosh, 2013), κάτι που εξακολουθεί να παίζει σημαντικό ρόλο στη σύγχρονη πολιτική. Δύο παγκόσμιοι πόλεμοι, το Ολοκαύτωμα, η ίδρυση του σύγχρονου κράτους του Ισραήλ, η άνοδος και η πτώση της Σοβιετικής Ένωσης, η επίθεση στη Νέα Υόρκη το 2001 είναι κάποια μόνο από τα γεγονότα των οποίων ο απόηχος σε ολόκληρο τον κόσμο δεν έχει σβήσει ακόμη, εγείροντας διάφορα κύματα ασταθούς μνήμης σε γενιές ανθρώπων. Παρόλο που το παρελθόν δεν υπάρχει πια, αυτό δεν σημαίνει ότι εξαφανίζεται έτσι απλά. Υπόκειται σε μια δυναμική διαδικασία επανασύνδεσης με το παρόν, μετασηματιζόμενο σε μια κοινωνική και ψυχολογική εμπειρία που μεταβάλλεται και εξελίσσεται από γενιά σε γενιά.

## Η ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΦΥΣΗ ΤΗΣ ΜΝΗΜΗΣ

Η ικανότητα της ατομικής μνήμης συνυφαίνεται με την κατανόησή μας ότι κάθε άτομο διαθέτει ένα αυτόνομο νευρολογικό σύστημα. Γνωρίζουμε, για παράδειγμα, ότι οποιοδήποτε έλλειμμα στη δική μας μνήμη δεν επεκτείνεται σε άλλους ανθρώπους, ακριβώς επειδή τα βιολογικά μνημονικά συστήματα δεν είναι συνδεδεμένα μεταξύ τους. Ωστόσο, όταν εξετάζουμε το περιεχόμενο της μνήμης, ενδέχεται να καταλήξουμε στο αντίθετο συμπέρασμα, ότι δηλαδή, παρότι ο καθένας και η καθεμία από εμάς διαθέτει ένα ανεξάρτητο μνημονικό σύστημα, οι αναμνήσεις μας συχνά είναι κοινές ή εξαρτώνται από την παρουσία ή την ύπαρξη άλλων ανθρώπων, και ότι η κατασκευή, η ανακατασκευή και η ανταλλαγή αναμνήσεων αποτελούν χαρακτηριστικά της καθημερινής κοινωνικής αλληλεπίδρασης. Για τους φοιτητές και τις φοιτήτριες ψυχολογίας, η έννοια μιας κοινωνικοποιημένης μνήμης απαιτεί αλλαγή στον τρόπο σκέψης, τη μετάβαση από το εξατομικευμένο, βασισμένο στη βιολογία γνωστικό σύστημα, το οποίο λειτουργεί ως αρχείο, στη μνήμη ως «βιωμένη εμπειρία» (βλ. Tileagă, 2013, σ. 105). Επιπλέον, όταν αναφερόμαστε στην κοινή, κοινωνική ή συλλογική μνήμη, δεν μιλάμε πάντα για τη μνήμη με τη συμβατική έννοια: δεν πρόκειται πάντα για ανάκληση μιας *προσωπικής* εμπειρίας. Θα λέγαμε, μάλλον, ότι πρόκειται για γεγονότα που βίωσαν άλλοι και τα οποία έφτασαν ως εμάς υπό τη μορφή αφήγησης, επειδή είτε δεν ήμασταν εκεί είτε δεν είχαμε ακόμη γεννηθεί. Σε αυτή την περίπτωση η μνήμη διαμοιράζεται κοινωνικά μέσω της μετάδοσης, και όχι μέσω της προσωπικής εμπειρίας, όπως συμβαίνει, για παράδειγμα, με την κατανόησή μας για τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο. Η κοινωνικοποίηση της μνήμης εγείρει, ωστόσο, κάποια εννοιολογικά ζητήματα. Μια χρήσιμη σύνοψη προσφέρει ο ιστορικός Geoffrey Cubitt (2014):

Στο ένα άκρο του υποτιθέμενου φάσματος των διαφορετικών προσεγγίσεων, η υιοθέτηση μιας κοινωνικής θεώρησης της μνήμης μπορεί να σημαίνει απλώς πως αναγνωρίζουμε ότι μεγάλο μέρος του περιεχομένου της ατομικής μνήμης αναφέρεται σε πράγματα που έχουν κοινωνικό χαρακτήρα – κοινωνικές περιστάσεις, σχέσεις, συνομιλίες, κοινές προσπάθειες και ούτω καθεξής. Στο άλλο άκρο, η υιοθέτηση αυτή μπορεί να σημαίνει την υπόθεση ότι υπάρχει ένας «ομαδικός νους» προικισμένος με μια μνημονική ικανότητα κατά κάποιο τρόπο διακριτή από εκείνη των μελών της ομάδας. Στο ενδιάμεσο υπάρχει μια πληθώρα τρόπων σκέψης για τη μνήμη, ως κοινωνικά καθοριζόμενη ή εξαρτώμενη, αλληλεπιδρασιακή, πολιτισμικά διαμεσολαβούμενη, διαμοιρασμένη ή κοινωνικά κατανεμημένη. Οι θέσεις που βρίσκονται στο μέσο αυτού του φάσματος μπορεί να θεωρηθεί ότι προκύπτουν είτε μέσω της «κοινωνικοποίησης» της έννοιας του ενθυμούμενου ατόμου είτε μέσω της «εγγραφής» του ατόμου πίσω στη συλλογική μνήμη (σ. 16).

## ΣΥΣΤΗΜΑΤΑ ΤΑΞΙΝΟΜΗΣΗΣ ΚΑΙ ΤΑΞΙΝΟΜΗΣΕΙΣ

Οι διάφορες θεωρήσεις που ασπάζονται την ιδέα του συλλογικού παρελθόντος μάς παρασύρουν αναπόφευκτα σε μια συζήτηση περί ταξινομήσεων, περιγραφών και ορισμών (για μια λεπτομερή ανάλυση των συστημάτων ταξινόμησης βλ. Cubitt, 2007· επίσης Erell, 2010). Πρέπει να γνωρίζουμε ότι δεν είναι όλοι θερμοί οπαδοί της έννοιας της συλλογικής μνήμης (π.χ. Assmann, 2010a) και ότι, παρά τη δημοτικότητα και την ευρεία χρήση της, ορισμένοι βλέπουν τη συλλογική μνήμη ως μια ασαφή και διφορούμενη κατασκευή που αντικαθιστά σιγά σιγά παραδοσιακές έννοιες, όπως είναι ο μύθος, η παράδοση και η κληρονομιά. Επιπλέον, κάποιιοι μελετητές μπορεί να αναφέρονται στην κοινωνική και στη συλλογική μνήμη εναλλάξ, ενώ άλλοι είναι πολύ συγκεκριμένοι στον τρόπο με τον οποίο χρησιμοποιούν τους όρους αυτούς. Ο Cubitt (2007), για παράδειγμα, χρησιμοποιεί την **κοινωνική μνήμη** για να αναφερθεί σε *κοινωνικές διαδικασίες* που καθιστούν εφικτή τη γνώση παρελθόντων γεγονότων σε μια ομάδα ή έναν πολιτισμό, ενώ η **συλλογική μνήμη**, όπως υποστηρίζει, είναι ένα πολύ συγκεκριμένο *προϊόν* αυτών των διαδικασιών που παρουσιάζει μια επιμέρους θεώρηση ή αναπαράσταση του παρελθόντος. Ο Cubitt μας υπενθυμίζει, επίσης, ότι η *μνήμη δεν είναι αντικείμενο με οντολογική υπόσταση* (βλ. επίσης Olick, 2002)· επομένως, οι ερευνητές και οι ερευνήτριες οφείλουν να επαγρυπνούν έτσι ώστε να μην πραγματοποιούν την ψυχολογική εμπειρία στις διάφορες κοινωνικές ή ψυχολογικές κατασκευές.

Οι πρώτες προσεγγίσεις στη μελέτη της συλλογικής μνήμης βρήκαν αρχικά έκφραση στο πλαίσιο της γαλλικής κοινωνιολογίας κατά τη δεκαετία του 1920 μέσω του Maurice Halbwachs (1877-1945), το έργο του οποίου επηρεάστηκε από τον Émile Durkheim (1858-1917) (για μια λεπτομερή και εμπειριστατωμένη θεώρηση αυτών των ιστορικών εξελίξεων βλ. Olick, Vinitsky, & Levy, 2011· επίσης Coser, 1992). Ο Halbwachs (1925) υποστήριξε ότι οι ατομικές μνήμες αποκτώνται και ανακαλούνται μέσα σε έναν κοινωνικό περίγυρο και ότι τα ομαδικά περιβάλλοντα παρέχουν το πλαίσιο που καθορίζει τι και πώς θα ανακαλέσουμε· αυτά τα **κοινωνικά πλαίσια** περιλαμβάνουν την οικογένεια, την κοινωνική τάξη ή το έθνος. Ο παραπάνω ισχυρισμός συμφωνούσε με τα ευρήματα εργαστηριακών μελετών της πειραματικής ψυχολογίας πάνω στη μνήμη, που διαπίστωσαν ότι το περιεχόμενο της ατομικής μνήμης αντανακλούσε πρότυπα σκέψης κοινά στις κοινωνικές και πολιτισμικές ομάδες των συμμετεχόντων (Bartlett, 1932). Ο Halbwachs έκανε, επίσης, μια διάκριση μεταξύ της **αυτοβιογραφικής μνήμης** –προσωπικά γεγονότα τα οποία έχουν βιωθεί άμεσα– και της **ιστορικής μνήμης** –γεγονότα μέσω των οποίων οι ομάδες κατασκευάζουν μια συνεχή ταυτότητα μέσα στον χρόνο. Ο ίδιος,

ωστόσο, δεν μπόρεσε να εμβαθύνει περισσότερο σε αυτά τα θέματα: πέθανε στο στρατόπεδο συγκέντρωσης Μπούχενβαλντ το 1945.

## Η ΑΝΑΖΩΠΥΡΩΣΗ ΤΟΥ ΕΝΔΙΑΦΕΡΟΝΤΟΣ ΓΙΑ ΤΟ ΣΥΛΛΟΓΙΚΟ ΠΑΡΕΛΘΟΝ

Τη δεκαετία του 1980, ο Γάλλος ιστορικός Pierre Nora έδωσε νέα πνοή στο ενδιαφέρον για το συλλογικό παρελθόν με το έργο του *Lieux de mémoire*. Σε αυτό υποστήριξε την άποψη ότι η μνήμη και οι αξίες της –οι οποίες στη Γαλλία, κατά παράδοση, μεταβιβάζονταν από τη μια γενιά στην άλλη μέσω της οικογένειας, του σχολείου, της εκκλησίας και του κράτους– βρίσκονταν σε παρακμή. Η εξαφάνιση της «αγροτικής κουλτούρας» ως πηγής συλλογικής μνήμης σηματοδότησε μια σημαντική αλλαγή στη γαλλική κοινωνία, που οδήγησε σε διάβρωση της «πραγματικής μνήμης» μεταξύ των ανθρώπων. Ο Nora παρουσιάζει τους «Εβραίους της διασποράς» ως παράδειγμα κοινότητας που δεν είχε ανάγκη τους ιστορικούς, εφόσον η μνήμη βιωνόταν μέσα από την καθημερινή παράδοση και πολιτισμική πρακτική. Υποστήριξε, ωστόσο, ότι στη νεωτερική εποχή η μνήμη αντικαθίσταται σταδιακά από την ιστορία – από τον τρόπο με τον οποίο «οι αμετάκλητα επιλήσιμες νεωτερικές κοινωνίες μας, ωθούμενες από την αλλαγή, οργανώνουν το παρελθόν» (Nora, 1989, σ. 8). Καθώς η μεταπολεμική Γαλλία ήταν πλέον «βαθιά απορροφημένη στη δική της μεταμόρφωση και ανανέωση», άρχισε να δίνει αξία «στο καινούργιο έναντι του παρωχημένου, στο νέο έναντι του παλιού και στο μέλλον έναντι του παρελθόντος» (Nora, 1989, σ. 12). Ωστόσο, αυτό που απέμενε ήταν τα lieux de mémoire, οι τόποι μνήμης – άνθρωποι, μέρη, θεσμοί, μουσεία, έργα τέχνης, γιορτές και εκδηλώσεις, που υποστηρίζουν και ενθαρρύνουν, μεταξύ άλλων, τη δημιουργία αρχείων και τη θέσπιση επετείων και εορτασμών. Ο Nora υποστηρίζει ότι, αφού δεν είχε απομείνει πλέον μνήμη, η κουλτούρα ανέπτυξε μια προσκόλληση σε ζητήματα μνήμης, αυτή δε η «**έξαρση μνήμης**» (“memory boom”), με την τάση της προς τη νοσταλγία και την αδιάκοπη τελετουργική αναμνημόνευση, ανέλαβε να παίξει ρόλο στη σύγχρονη κουλτούρα (Nora, 1989, 2002). Εμπνευσμένοι από την κριτική του Nora, Γάλλοι ακαδημαϊκοί παρακολούθησαν την ανταπόκριση του κοινού σε συγκεκριμένους χώρους πολιτισμού στη Γαλλία για μια περίοδο οκτώ ετών, εξασφαλίζοντας έτσι στα lieux de mémoire μια εξέχουσα θέση στο πεδίο μελέτης της μνήμης.

Έκτοτε, μελετητές προερχόμενοι από ένα ευρύ φάσμα επιστημονικών κλάδων έχουν ασχοληθεί με τη σύνθετη σχέση μεταξύ ιστορίας και μνήμης. Υπάρχει όμως περιορισμένη συναίνεση. Κάποιοι υποστηρίζουν ότι είναι πιο

παραγωγικό να αποφεύγεται η διχοτομία ιστορίας-μνήμης και να αντιμετωπίζονται απλώς και οι δύο ως τρόποι αναμνημόνευσης (π.χ. Ertl, 2010), ενώ άλλοι αποδίδουν μεγάλη εννοιολογική και πολιτική βαρύτητα σε αυτή τη διάκριση. Οι Wertsch και Roediger (2008), για παράδειγμα, χαράσσουν μια διαχωριστική γραμμή ανάμεσα στην ιστορία και στη **συλλογική αναμνημόνευση**. Βλέπουν την ιστορία ως τη μελέτη *τού τι πραγματικά συνέβη*: έναν επιστημονικό κλάδο που χρησιμοποιεί κριτική, σύνθετη και αναστοχαστική σκέψη, ενώ η συλλογική αναμνημόνευση, όπως υποστηρίζουν, είναι ένα *εγχείρημα κατασκευής ταυτότητας* μη ανεκτικό στην ασάφεια ή σε αντίθετες αφηγήσεις. Οι Wertsch και Roediger κάνουν, επίσης, μια διάκριση μεταξύ της συλλογικής μνήμης –ενός στατικού σώματος γνώσης– και της συλλογικής αναμνημόνευσης –μιας ενεργητικής ανακατασκευής του παρελθόντος που λαμβάνει χώρα στο παρόν. Ισχυρίζονται ότι:

Η ιστορία είναι διατεθειμένη να αλλάξει μια αφήγηση προκειμένου να παραμείνει πιστή στα γεγονότα, ενώ η συλλογική αναμνημόνευση είναι διατεθειμένη να αλλάξει τις πληροφορίες (ακόμη και γεγονότα) προκειμένου να παραμείνει πιστή σε μια αφήγηση (Wertsch & Roediger, 2008, σ. 324).

Σε αντίθεση με την πολιτική και ιδεολογική φύση της συλλογικής αναμνημόνευσης, οι Wertsch και Roediger υποστηρίζουν ότι οι επαγγελματίες ιστορικοί εξετάζουν συνεχώς πώς τεκμηριώνεται κάθε επιχείρημα, ούτως ώστε να αναφέρουν τα γεγονότα με ακρίβεια και αμεροληψία. Το κατά πόσο η ιστορία ταιριάζει πάντα με αυτή την περιγραφή ή πληροί τα κριτήρια μιας αντικειμενικής επιστήμης είναι υπό συζήτηση. Η επίσημη μελέτη της ιστορίας αναπτύχθηκε τον 19ο αιώνα για να συνενώσει τους ανθρώπους εντός του έθνους-κράτους· γι' αυτό και δεν προκαλεί έκπληξη το γεγονός ότι τα έθνη τείνουν να αυτοπαρουσιάζονται υπό ένα θετικό πρίσμα όταν αφηγούνται τη δική τους εθνική ιστορία (Baumeister & Hastings, 1997). Είναι γνωστό ότι ακόμη και αρχαιολόγοι κυνηγούν εμπειρικές ενδείξεις προς επίρρωση μιας συγκεκριμένης αφήγησης που αποτελεί μέρος ενός πολιτικά φορτισμένου εγχειρήματος κατασκευής της εθνικής ταυτότητας (βλ. Vickers, 1998). Άλλωστε, τα τελευταία χρόνια, οι μεταμοντέρνες κριτικές στην ιστορία έχουν θέσει υπό αμφισβήτηση την πίστη στην αντικειμενικότητα των ιστορικών και τη σταθερότητα των ιστορικών ισχυρισμών (Brown, 2005). Οφείλουμε πράγματι να αναγνωρίσουμε ότι όλοι οι ιστορικοί ισχυρισμοί είναι εγγεγραμμένοι στην ιστορία – σε ένα συγκεκριμένο σημείο του γραμμικού χρόνου, το οποίο επιβάλλει το δικό του σύνολο παραδοχών, στόχων και προτεραιοτήτων. Οι ισχυρισμοί μπορεί να είναι τεκμηριωμένοι και η χρονική απόσταση μπορεί να αυξάνει την αντικειμενικότητα, αλλά η αφήγηση καταλαμβάνει πάντα μια συγκεκριμένη πολιτισμική και ιστορική θέση. Το σύνολο μεταξύ ιστορίας και

μνήμης, επομένως, μπορεί να είναι πολύ πιο πορώδες από όσο φανταζόμαστε (βλ. Hewer & Roberts, 2012).

## ΑΝΤΑΓΩΝΙΣΤΙΚΕΣ ΑΦΗΓΗΣΕΙΣ ΜΝΗΜΗΣ

Ίσως αναρωτηθεί κανείς για ποιο λόγο η μελέτη της συλλογικής μνήμης δεν βρισκόταν στην πρώτη γραμμή του διανοητικού ενδιαφέροντος πριν από τη δεκαετία του 1980. Τις δεκαετίες που ακολούθησαν τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, η αφήγηση των συμμαχικών δυνάμεων για τη «νίκη επί των δεινών του φασισμού» μετατράπηκε σε μια μετα-αφήγηση – έναν οριστικό ηθικό απολογισμό του πρόσφατου παρελθόντος που διήρκεσε καθ' όλη την περίοδο του Ψυχρού Πολέμου και μετά τη λήξη του. Ο Brown (2005) περιγράφει τις μετα-αφηγήσεις ως:

μεγάλες, ιδεολογικές γενικευμένες ιστορίες με τις οποίες οι κοινωνίες κατανοούν τον εαυτό τους, και οι οποίες είναι τόσο κανονιστικές και τόσο αδηφάγες και ολοκληρωτικές που τα άτομα σε μια κοινωνία δεν αντιλαμβάνονται το γεγονός ότι οι μετα-αφηγήσεις διαρκώς ανακυκλώνονται. Οι μετα-αφηγήσεις λειτουργούν μόνο όταν γίνονται αόρατες με το να μην έχουν αποδεκτό αντίλογο (σ. 184).

Όταν σε έναν πολιτισμό επικρατεί μια ορισμένη μετα-αφήγηση του παρελθόντος, η μελέτη της συλλογικής μνήμης καθίσταται περιττή. Κατά τη διάρκεια του Ψυχρού Πολέμου, ελάχιστη προσοχή δόθηκε στο γεγονός ότι υπήρχαν, επίσης, αντιμνήμες στη Σοβιετική Ένωση (βλ. Wertsch, 2002) ή σε άλλα μέρη του ανατολικού μπλοκ (βλ. επίσης Hewer & Kut, 2010), οι οποίες έρχονταν να αμφισβητήσουν συγκεκριμένες πτυχές της συμμαχικής εξιστόρησης του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου. Τελικά, η πτώση του τείχους του Βερολίνου το 1989 και της Σοβιετικής Ένωσης λίγο αργότερα προσέφεραν τον ψυχολογικό και πολιτικό χώρο για να μπορέσουν να εκφραστούν εναλλακτικές μνήμες από το εσωτερικό του ανατολικού μπλοκ. Ακόμη και στη Γερμανία, μετά την ειρηνική ενοποίηση των δύο χωριστών κρατών, της Ανατολικής και της Δυτικής Γερμανίας, το 1990, ορισμένες πτυχές του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου εξακολουθούσαν να αποτελούν αντικείμενο λεπτών διαφοροποιήσεων ως προς την ερμηνεία τους (von Benda-Beckmann, 2011).

Σε κάποιες χώρες, η επίσημη κρατική εκδοχή του παρελθόντος, η οποία ενσωματώνεται στα σχολικά προγράμματα σπουδών και σε τελετουργικές εορταστικές εκδηλώσεις, δεν συνάδει με τις αφηγήσεις των απλών ανθρώπων. Η διάκριση μεταξύ «επίσημης και καθομιλουμένης μνήμης», που είναι η μνήμη των απλών ανθρώπων (Cubitt, 2014, σ. 23), προκύπτει συνήθως όταν ένα αυταρχικό κράτος επιβάλλει αυστηρούς ελέγχους στην έκφραση της μνήμης.

Η έκφραση αντιμνημών μπορεί να μην είναι εφικτή λόγω της επικρεμάμενης απειλής τιμωρίας, ή επειδή είναι δύσκολη η διατύπωση τέτοιων απόψεων στο τρέχον πολιτικό κλίμα.<sup>1</sup> Τέτοιου είδους ασύμφωνες μνήμες παρατηρούνται συχνά στον απόηχο μιας σύγκρουσης. Για παράδειγμα, σε μια μελέτη των αναμνήσεων του Β' Παγκοσμίου Πολέμου σε οικογένειες στη Γερμανία, οι Welzer, Moller και Tschuggnall (2002) εντόπισαν δύο ανταγωνιστικούς τρόπους μνήμης: το λεξικό, μια μνήμη που τροφοδοτούνταν από ένα επίσημο αφήγημα για τον ρόλο της Γερμανίας στον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο, και το άλμπουμ, μια πιο προσωπική και ιδιωτική ανάκληση της απώλειας και της οδύνης που βίωσαν οι συγγενείς Γερμανών στρατιωτών.

Σε άλλα περιβάλλοντα, οι άνθρωποι πρέπει να βρουν τον τρόπο να διέλθουν ανάμεσα στις πολυπλοκότητες, τις αντιφάσεις και τις υπεραπλουστεύσεις που περιέχονται σε διαφορετικές πηγές ιστορικών πληροφοριών. Ο Carretero (2011), για παράδειγμα, προσδιορίζει «τρία νοήματα της ιστορίας: την ακαδημαϊκή, τη σχολική και την καθημερινή ιστορία» (σ. 1), η καθεμία από τις οποίες προσφέρει μια ποιοτικά διαφορετική αναπαράσταση του παρελθόντος. Υπάρχουν και άλλα παραδείγματα ομάδων με ετερόκλητες μνήμες. Ένα από αυτά είναι οι στρατιώτες των συμμαχικών δυνάμεων του Β' Παγκοσμίου Πολέμου, οι οποίοι εξέφραζαν ανταγωνιστικές και αντιφατικές αφηγήσεις μνήμης: συχνά, ο «δίκαιος» πόλεμος που έγινε για υψηλά δημοκρατικά ιδεώδη απέιχε πολύ από τις αναμνήσεις τους και την εμπειρία της μάχης (Curtis, 1995). Επίσης, οι πρακτικές μνήμης των λαών της διασποράς είναι πιθανό να διαφέρουν αρκετά από εκείνες όσων ζουν στην πατρίδα (Zerubavel, 1995). Πράγματι, επειδή υπάρχουν τόσες εκδοχές του παρελθόντος όσες και οι άνθρωποι ή οι ομάδες, παρασυρόμαστε σε μια μορφή σχετικισμού στην οποία δεν υπάρχει μια ενιαία κοινωνική πραγματικότητα αλλά πολλαπλές πραγματικότητες, η καθεμία από τις οποίες επιδιώκει να κερδίσει την υπεροχή έναντι των άλλων.

## ΕΠΙΚΟΙΝΩΝΙΑΚΗ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΗ ΜΝΗΜΗ

Ο αιγυπτιολόγος Jan Assmann μας προτείνει μια άλλη οπτική του συλλογικού παρελθόντος, προσδιορίζοντας δύο διακριτές μορφές μνήμης: την **πολιτισμική μνήμη** και την **επικοινωνιακή μνήμη**. Χρησιμοποιεί, επίσης, τον όρο **μνημοϊστορία** για να περιγράψει κάθε μορφή ιστορικής διερεύνησης που

1. Για παράδειγμα, τα δεινά που υπέστησαν οι Γερμανοί άμαχοι κατά τους συμμαχικούς βομβαρδισμούς την περίοδο 1940-1945 άρχισαν να συζητιούνται δημόσια στη Γερμανία μόλις τη δεκαετία του 1980.

εξετάζει τον τρόπο με τον οποίο μνημονεύεται το παρελθόν (Assmann, 1992, 2006, 2010b). Η πολιτισμική μνήμη βασίζεται στην ιδέα ότι «ο αντικειμενοποιημένος πολιτισμός έχει τη δομή της μνήμης» (Assmann & Czaplicka, 1995, σ. 128). Οι αρχαίοι Έλληνες, ισχυρίζεται, έβλεπαν τον πολιτισμό «όχι μόνο ως βασισμένο στη μνήμη, αλλά ως μια μορφή μνήμης αφ' εαυτού» (Assmann, 1998, σ. 15). Αυτός ο τύπος πολιτισμικά ενσωματωμένης μνήμης διακρίνεται από την επικοινωνιακή μνήμη, η οποία, όπως υποστηρίζει ο Assmann, αναφέρεται στον τρόπο με τον οποίο οι ιστορικές εμπειρίες μεταδίδονται από τη μια γενιά στην άλλη σε μια περίοδο 80-100 ετών. Το δομικό μοντέλο του Assmann για το συλλογικό παρελθόν μπορεί να φανεί χρήσιμο σε ορισμένα ερευνητικά περιβάλλοντα. Τα χαρακτηριστικά και των δύο μορφών μνήμης παρουσιάζονται στο Σχήμα 11.1. Τη μετάφραση καθώς και μια σύνοψη αυτών των χαρακτηριστικών μάς τις προσφέρει ο László (2003, σ. 185).

	<b>Επικοινωνιακή μνήμη</b>	<b>Πολιτισμική μνήμη</b>
<b>Περιεχόμενο</b>	Ιστορικές εμπειρίες στην πορεία της ζωής	Μύθος καταγωγής, αρχέγονη ιστορία στο ατομικό και απόλυτο παρελθόν
<b>Μορφή</b>	Ανεπίσημη, φυσική, βασισμένη στην επικοινωνία	Επίσημη, εορταστική και τελετουργική διαπροσωπική μορφή
<b>Μέσα</b>	Άμεση ανθρώπινη μνήμη, χοροί, φωτογραφίες κ.λπ.	Καταγεγραμμένη, αντικειμενοποιημένη σε γραπτές εμπειρίες, προφορική παράδοση
<b>Χρονική δομή</b>	80-100 χρόνια, 3-4 γενιές	Απόλυτο παρελθόν έως μυθικές εποχές
<b>Φορείς</b>	Σύγχρονοι	Επαγγελματίες φορείς της παράδοσης

**Σχήμα 11.1** Χαρακτηριστικά της επικοινωνιακής και της πολιτισμικής μνήμης (κατά τον Assmann, 1992).

## ΤΡΟΠΟΙ ΜΕΛΕΤΗΣ ΤΟΥ ΣΥΛΛΟΓΙΚΟΥ ΠΑΡΕΛΘΟΝΤΟΣ

Στο σημείο αυτό θα μπορούσαμε να αναρωτηθούμε το εξής: Πώς πρέπει να μελετάμε το συλλογικό παρελθόν; Επιχειρώντας να απαντήσει σε αυτό το ερώτημα, ο κοινωνιολόγος Jeffrey Olick (1999) κάνει μια σημαντική διάκριση



ανάμεσα στη **συλλεγμένη μνήμη** –τη σύλλογή και συσσώρευση ατομικών αναμνήσεων– και στη συλλογική μνήμη –τα σύμβολα και τις βαθύτερες δομές που δεν μπορούν να αναχθούν σε ατομικές ψυχολογικές διαδικασίες. Ενώ τα ίχνη λειτουργίας της ατομικής μνήμης μπορούν να αναζητηθούν σε νευρωνικά δίκτυα του εγκεφάλου, δεν φαίνεται, βεβαίως, να υπάρχει κάποιο ισοδύναμο υπόστρωμα ή δίκτυο για την ομαδική μνήμη. Αν υποστηρίξουμε την άποψη ότι τα μεμονωμένα μέλη μιας ομάδας συνιστούν ένα υπόστρωμα, αυτό συνεπάγεται ένα συγκεκριμένο σύνολο μεθοδολογικών παραδοχών παρόμοιων με εκείνες που διέπουν την έρευνα των στάσεων: ότι, δηλαδή, μπορούμε να αντλήσουμε συμπεράσματα για τη συλλογική μνήμη αθροίζοντας τις ατομικές αναμνήσεις των μελών μιας ομάδας. Το καθήκον μιας αθροιστικής προσέγγισης θα ήταν, συνεπώς, να συγκεντρώσει τις ατομικές αναμνήσεις σε ένα κολάζ ή ένα ομαδικό μωσαϊκό μνήμης. Η προσοχή της θα ήταν εστιασμένη στο περιεχόμενο, τη συνοχή και τη ρητορική τοποθέτηση απέναντι στο παρελθόν, αποκαλύπτοντάς μας έτσι, ενδεχομένως, κάτι για την ταυτότητα. Οι περισσότεροι ερευνητές (με εξαίρεση τους αναλυτές λόγου) θα υπέθεταν ότι τέτοιες εκφράσεις αντανακλούν το περιεχόμενο του νου.

Μια αθροιστική προσέγγιση, ωστόσο, μπορεί να μην είναι σε θέση να συλλάβει στοιχεία του συλλογικού παρελθόντος που είναι βαθύτερα πολιτισμικά ενσωματωμένα· για παράδειγμα, μπορεί να παραβλέπει βαθύτερες δομές μνήμης που υπάρχουν μέσα σε αντικείμενα, σε θεσμούς, στη γλώσσα και στον πολιτισμό. Η ιδέα ότι η μνήμη υπάρχει πέρα από τα όρια της νόησης πηγάζει σε μεγάλο βαθμό από το επιχείρημα του Durkheim, ότι ο πολιτισμός δεν μπορεί να αναχθεί σε αυτό που συμβαίνει στο μυαλό των ατόμων. Στην ανάλυση του Durkheim, οι συλλογικές αναπαραστάσεις υπερβαίνουν το άτομο· δεν εξαρτώνται από κανένα συγκεκριμένο άτομο για την ύπαρξή τους (βλ. Olick, 2010). Η μελέτη μνημείων, μουσείων, ονομάτων δρόμων, σημαιών, μιντιακού λόγου, εικόνων, γραπτών τεκμηρίων, βιβλιοθηκών, αρχείων και αναμνηστικών πρακτικών μπορεί, επομένως, να προσφέρει πρόσβαση σε πιο βαθιές και εδραιωμένες πτυχές του συλλογικού παρελθόντος.

## ΤΟΠΙΟ, ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΣ ΧΩΡΟΣ ΚΑΙ ΜΝΗΜΗ

Ο μετασχηματισμός της μνήμης σε αντικείμενα και εικόνες στρέφει αναπόφευκτα την προσοχή μας στη δομή του φυσικού περιβάλλοντος. Εκεί εντοπίζεται μια πολύπλοκη σχέση μεταξύ τοπίου και μνήμης, η οποία μπορεί να εκφραστεί με πολύ συγκεκριμένο τρόπο και μέσα σε ένα ορισμένο κοινωνικό και ιστορικό πλαίσιο. Μέσω της μελέτης τόπων μνήμης στις ΗΠΑ, ο πολιτισμικός γεωγράφος Kenneth Foote (1993) σημειώνει ότι ο φυσικός χώρος, ο

οποίος έχει υπάρξει πεδίο βίαιων και τραγικών γεγονότων, μπορεί να μετασχηματιστεί με τέσσερις πιθανούς τρόπους. Ειδικότερα, ο τόπος αυτός μπορεί να *ιεροποιηθεί*, *χριζόμενος* επισήμως ως τόπος μνήμης, ή να *κατοχυρωθεί* ως *καθαγιασμένος* τόπος μνήμης με την πάροδο του χρόνου. Εναλλακτικά, μπορεί να *αποκατασταθεί*, να *ξαναχτιστεί* και να *ανακτήσει* την προηγούμενη χρήση του, αφού πρώτα απομακρυνθεί από αυτόν κάθε στοιχείο που μπορεί να *θυμίζει* το τραυματικό συμβάν ή, στις πιο ακραίες περιπτώσεις βίας, μπορεί να *εξαλειφθεί*, να καταστραφεί ολοσχερώς, χωρίς να γίνει καμία προσπάθεια αποκατάστασης των κτιρίων στην αρχική μορφή τους και χωρίς να αφηθεί κανένα δημόσιο ίχνος του συμβάντος.

Μπορεί να μπούμε στον πειρασμό να σκεφτούμε τα κτίρια ως στατικές, μη κοινωνικές οντότητες, δεν πρέπει όμως να ξεχνάμε ότι η κατασκευή και η κατεδάφισή τους είναι αποτέλεσμα κοινωνικών και ιστορικών διαδικασιών, και ότι η ύπαρξη ή η εξαφάνισή τους μπορεί να επηρεάσει τη μνήμη και την ταυτότητα με τη διαδοχή των γενεών. Τα κτίρια, οι μικρές και οι μεγάλες πόλεις συχνά αντιπροσωπεύουν τα συναισθήματα της κοινότητας, ενώ τα δημόσια κτίρια, οι δημόσιοι χώροι και οι χώροι γενικώς μας «μιλούν» με τη γλώσσα των σημείων, των συμβόλων και των νοημάτων. Οι δομές αυτές, και ο φυσικός χώρος που δημιουργούν, γεννούν συναισθήματα, ατμόσφαιρα και εντυπώσεις, ενώ η πρόθεση, η λειτουργία και το αποτέλεσμα ενός χώρου ή ενός κτιρίου είναι πιθανό να αποκαλύπτουν κάτι για το συλλογικό παρελθόν.

Για παράδειγμα, στην ανάλυσή του για το μνημείο της καύσης βιβλίων από τους ναζί στην Μπέμπελπλατς, στο Βερολίνο, ο Brockmeier (2002) αποδομεί το αφήγημα του μνημείου μέσω μιας ανάλυσης της *σκηνής* (του ιστορικού και πολιτικού υπόβαθρου), του *δρώντος* (του καλλιτέχνη ή αρχιτέκτονα), της *δράσης* (π.χ. οικοδόμηση, ανοικοδόμηση ή αποκατάσταση), της *προθετικότητας* (του επιδιωκόμενου στόχου της εγκατάστασης), των *δυσχερειών* (του προβλήματος ή του αινίγματος που παρουσιάζει) και της *λύσης* (μιας σαφέστερης κατανόησης του τι επιτυγχάνει το εγχείρημα και του τρόπου με τον οποίο το επιτυγχάνει).

Σε πολλές περιπτώσεις, η κατασκευή ή η καταστροφή ενός κτιρίου δημιουργεί ένα δίλημμα γύρω από το ζήτημα της μνήμης και της λήθης. Για παράδειγμα, η Φραουενκίρχε στη Δρέσδη, η οποία καταστράφηκε κατά τους βομβαρδισμούς των Συμμάχων τον Φεβρουάριο του 1945, ξαναχτίστηκε και αποκαταστάθηκε μεταξύ 1992 και 2005. Πριν την αποκατάστασή της, τα ερείπια αποτελούσαν μια σκληρή υπενθύμιση του πολέμου. Ωστόσο, η ανοικοδόμηση της εκκλησίας και της κεντρικής πλατείας μεταμόρφωσε τον κοινωνικό χώρο. Τι επίδραση έχει αυτό στην αντίληψή μας για το παρελθόν; Ενθαρρύνει τη μνήμη ή τη λήθη; Η ανοικοδόμηση δείχνει συγχώρεση ή επούλωση του τραύματος; Γιατί είχε παραμείνει τόσο καιρό σε ερειπωμένη κατάσταση;



Η Φραουενκίρχε στη Δρέσδη (Απρίλιος 1991) (πάνω), λίγο πριν από την έναρξη των έργων ανοικοδόμησης και αποκατάστασής της, τα οποία τώρα έχουν ολοκληρωθεί (κάτω). Φωτογραφίες: Christopher J. Hewer.



Τι επίδραση είχε αυτή η σκηνή καταστροφής στη μεταπολεμική γενιά καθ' όλη τη διάρκεια του Ψυχρού Πολέμου; Γιατί ξαναχτίστηκε η εκκλησία και τι νόημα είχε αυτή η ανοικοδόμηση για τον γερμανικό λαό και για τους κατοίκους της Δρέσδης;

Το γήπεδο Ερνστ Χάπελ στη Βιέννη της Αυστρίας ακολουθεί ένα διαφορετικό σενάριο. Σε αυτή την περίπτωση, η ισορροπία μεταξύ μνήμης και λήθης επιτυγχάνεται με την τοποθέτηση μιας επιτοίχιας πλάκας στην κύρια κερκίδα, η οποία αναγνωρίζει την πιο σκοτεινή ιστορία του χώρου: το γήπεδο χρησίμευε ως σημείο συγκέντρωσης και κέντρο κράτησης Εβραίων πριν τη μεταφορά τους σε στρατόπεδα συγκέντρωσης. Όπως θα περίμενε κανείς, ωστόσο, η μνήμη αυτή επισκιάζεται από το πήγαινε-έλα μεγάλου πλήθους ανθρώπων που σκοπό έχουν να διασκεδάσουν: δεν είναι μέρος που προσφέρεται για απερίσπαστο αναστοχασμό. Πράγματι, η επίτευξη της κατάλληλης ισορροπίας μεταξύ μνήμης και λήθης είναι δύσκολη και, αν δεν μεθοδευτεί με ευαισθησία, ενδέχεται να προκαλέσει εντάσεις. Για παράδειγμα, σε πολλές γερμανικές πόλεις (όπως στο Ανόβερο από το οποίο προέρχεται και η παρακάτω φωτογραφία), ο Γερμανός καλλιτέχνης Gunter Demnig έχει εγκαταστήσει τετράγωνους ορειχάλκινους πλίνθους, γνωστούς ως Stolpersteine



Φωτογραφία: Christopher J. Hewer.

(τροχοπέδες), κατά μήκος του δημόσιου πεζόδρομου ως πράξη μνήμης των εβραϊκών οικογενειών που συνελήφθησαν και απελάθησαν κατά τη διάρκεια του Β' Παγκοσμίου Πολέμου.

Ωστόσο, οι εγκαταστάσεις αυτές – μια έκφραση μνήμης μέσω της τέχνης – δεν ικανοποίησαν όλες τις εβραϊκές ομάδες ή τους Γερμανούς υπηκόους, γεγονός που δείχνει τις δυσκολίες με τις οποίες θα έρθει αντιμέτωπος όποιος αποτολμήσει να κινηθεί σε αυτό το ευαίσθητο πεδίο.

Εξαιτίας των γεγονότων του Β' Παγκοσμίου Πολέμου, η μνήμη είναι ένα ζήτημα που απασχολεί ολόκληρη την Ευρώπη. Στην Πολωνία, για παράδειγμα, ο πληθυσμός έχει να αντιμετωπίσει τη μνήμη της τυραννίας, του πολέμου και της κατοχής από τους Γερμανούς και τους Ρώσους, ενώ η μνήμη αποτελεί ιδιαίτερα ζήτημα για τη Βαρσοβία, την πρωτεύουσα. Η ολοσχερής καταστροφή της από τους Γερμανούς σήμαινε ότι κάθε λεπτομέρεια της παλιάς πόλης έπρεπε να αναδημιουργηθεί με βάση ορισμένα σχέδια που είχαν μείνει κρυμμένα κατά τη διάρκεια του πολέμου και τους πίνακες του Ιταλού καλλιτέχνη Canaletto. Σε καθεμία από αυτές τις περιπτώσεις, το αστικό τοπίο εκφράζει μια μοναδική, περίπλοκη και δύσκολη σχέση με το παρελθόν – μια ανάμνηση τραυματικών γεγονότων που εκφράζεται ή λογοκρίνεται από την ταυτότητα.

## ΑΦΗΓΗΣΕΙΣ

Γιαρόλο που το περιβάλλον αποτελεί μια σημαντική πηγή μνήμης, ο πιο συνηθισμένος τρόπος με τον οποίο αποκτάμε μια κατανόηση του παρελθόντος είναι μέσω της αφήγησης ιστοριών. Πράγματι, οι ιστορικές αφηγήσεις που διαδίδονται από ποικίλες πηγές υφαιίνουν ένα μεγάλο μέρος του ιστού της κατανόησης του παρελθόντος που βασίζεται στην κοινή λογική. Οι αφηγήσεις μάς επιτρέπουν να παρουσιάσουμε στους άλλους ένα ηθικοπλαστικό δράμα, στο οποίο προσδιορίζονται ξεκάθαρα οι ομάδες ή τα άτομα που είναι «καλά» και «κακά». Κατά κανόνα υπάρχει μια πλοκή, ένα θέμα και ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα, ενώ συνήθως διακηρύσσουμε την αυθεντία μας για το αντικείμενο μέσω των γνώσεων, της εμπειρίας ή της σχέσης που μας συνδέει με αυτό· για παράδειγμα: «Διδάχθηκα ιστορία στο σχολείο και είναι αλήθεια ότι...» ή «Μας βομβάρδισαν κατά τη διάρκεια του πολέμου, και ήταν φρικτό...» ή «Ο θεός μου πολέμησε στο Βιετνάμ και λέει...». Ωστόσο, οι ιστορίες που αφηγούμαστε είναι συχνά μια άμεση ή έμμεση έκφραση ταυτότητας και, ενδεχομένως, αποτελούν μέρος ενός εγχειρήματος κατασκευής της ταυτότητας, ειδικά όταν συνδέονται κατά έναν τρόπο με την οικογενειακή ιστορία μας.

Με ψυχολογικούς όρους, η αφηγηματική σκέψη μπορεί να γίνει κατανοητή ως μια συμπληρωματική εναλλακτική στην επιστημονική σκέψη, με την έννοια

ότι επιτρέπει στον αφηγητή ή στην αφηγήτρια να διατυπώνει ισχυρισμούς για τον κόσμο οι οποίοι σπάνια υποβάλλονται σε έλεγχο ή συστηματική διερεύνηση (Bruner, 1986, 1990). Από ερευνητική σκοπιά, οι αφηγηματικές περιγραφές είναι χρήσιμες επειδή συχνά παρέχουν μια εξήγηση με όρους αιτίας-αποτελέσματος από την οπτική γωνία του αφηγητή. Ωστόσο, είναι ένας τρόπος σκέψης που αναζητά αντιστοιχία και συνοχή με τη δική μας εδραιωμένη αίσθηση της πραγματικότητας, και όχι με την αλήθεια (László, 2003).

## ΚΟΙΝΩΝΙΚΕΣ ΑΝΑΠΑΡΑΣΤΑΣΕΙΣ ΤΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ

Η ιδέα ότι η αφήγηση ιστοριών δημιουργεί ή κατασκευάζει μια κατανόηση του παρελθόντος βασισμένη στην κοινή λογική μάς παρασύρει αναπόφευκτα σε μια συζήτηση γύρω από τη θεωρία των κοινωνικών αναπαραστάσεων (Moscovici, 1961/1976). Η θεωρία των κοινωνικών αναπαραστάσεων υποστηρίζει ότι η κοινωνική γνώση οικοδομείται, αναπτύσσεται –και παράγεται– από κοινωνικές διαδικασίες. Στην αρχική του έρευνα ο Moscovici εξέτασε τις κοινωνικές και ψυχολογικές διαδικασίες μέσω των οποίων η γνώση της ψυχανάλυσης στη Γαλλία κατά τη δεκαετία του 1950 είχε μετασχηματιστεί σε κοινή λογική. Ο Moscovici κατέληξε στο συμπέρασμα ότι οι διαδικασίες αυτές παρέχουν ένα μοντέλο για την κατασκευή όλων των μορφών κοινωνικής γνώσης και υποστήριξε, επιπλέον, ότι η εποχή των στατικών συλλογικών αναπαραστάσεων (με την έννοια που τους έδινε ο Durkheim), οι οποίες μεταδίδονταν σε μεγάλο βαθμό μέσω τελετουργιών, είχε φτάσει στο τέλος της κατά τη μεταπολεμική περίοδο. Εκεί που κάποτε το παρελθόν μεταδιδόταν από τη μια γενιά στην άλλη μέσω της ποίησης, του χορού και των τελετουργιών, οι κοινωνικές συνθήκες που προέκυπταν από τη νεωτερικότητα και μια αναδυόμενη εποχή ατομικισμού δημιουργούσαν τώρα δυναμικές και διάχυτες αναπαραστάσεις των κοινωνικών φαινομένων οι οποίες αντανάκλασαν αλλά και επέφεραν την κοινωνική αλλαγή (Farr, 1998). Αυτές οι δυναμικές αναπαραστάσεις (οι κοινωνικές αναπαραστάσεις) φιλτράρουν, μετασχηματίζουν και οικοδομούν όλες τις μορφές κοινωνικής γνώσης και είναι πλέον, κατά πάσα πιθανότητα, «οι φορείς της συλλογικής μνήμης» (Wagoner, 2015, σ. 143).

Η θεωρία υποστηρίζει ότι η επικοινωνία, ανεξάρτητα από το αν είναι διαπροσωπική, μιντιακή, διαγενεακή, επίσημη ή ανεπίσημη, αποτελεί το μέσο με το οποίο οι ιδέες καθίστανται οικείες. Όταν ένα ιστορικό γεγονός αναλύεται, για παράδειγμα, σε ένα ντοκιμαντέρ, ένα δελτίο ειδήσεων ή μια συζήτηση με συναδέλφους, οι νέες πληροφορίες προσαρμόζονται ώστε να γίνουν συμβατές με τις υπάρχουσες δομές γνώσης (επικέντρωση). Μόλις η ιδέα εξηγηθεί, οριστεί ή αποκτήσει όνομα (αντικειμενοποίηση), καθιερώνεται και γίνεται πιο

συγκεκριμένη, σε σημείο που επιτρέπει στους ανθρώπους να συζητούν για ένα θέμα χωρίς να το έχουν κατανοήσει λεπτομερώς ή με ακρίβεια.

## Η ΦΥΣΗ ΤΩΝ ΑΝΑΠΑΡΑΣΤΑΣΕΩΝ

Μηνύματα για το παρελθόν, τα οποία μεταδίδονται μέσω των εφημερίδων, του ραδιοφώνου, της τηλεόρασης, του κινηματογράφου, του διαδικτύου και των καθημερινών συνομιλιών, συγκλίνουν στο κοινό για να δημιουργήσουν ένα *αδρό περίγραμμα* της ιστορίας. Το αποτέλεσμα σπάνια είναι μια σαφής, συνεπής ή συνεκτική περιγραφή· απεναντίας, αντιφατικά στοιχεία βρίσκουν συχνά έκφραση μέσα σε πολιτισμούς, ομάδες ή άτομα (**γνωστική πολυφασία**) (βλ. Jonchelovitch, 2012). Επιπλέον, στην πλοκή μπορεί να υπάρχουν παραδοχές, διαστρεβλώσεις, υπεραπλουστεύσεις και κενά. Τέτοιου είδους εκδοχές του παρελθόντος έχουν μια κυκλική και σωρευτική επίδραση, καθώς και οι δύο *βασίζονται* και *συμβάλλουν* σε ένα έλλειμμα γνώσης στον γενικό πληθυσμό (Baumeister & Hastings, 1997).

Οι άνθρωποι μπορούν, επίσης, να κατανοήσουν το παρελθόν συνδέοντας ιστορικά γεγονότα με ένα συγκεκριμένο πρόσωπο (προσωποποίηση): για παράδειγμα, ο Σκεντέρμπεης στο Κοσσυφοπέδιο, ο Τζουζέπε Γκαριμπαλνί στην Ιταλία ή ο Τζορτζ Ουάσινγκτον στις ΗΠΑ. Ένας άλλος τρόπος είναι η σύνδεση των ιστορικών γεγονότων με σύμβολα ή αλληγορίες (μεταφοροποίηση) (βλ. Moscovici & Hewstone, 1983): για παράδειγμα, εκφράσεις όπως «είναι ανάγκη να γυρίσουμε σελίδα» ή «να κάνουμε ένα βήμα μπροστά» αποτελούν μεταφορές που ενθαρρύνουν τη λήθη – σαν η μνήμη να μας εμποδίζει να προοδεύσουμε ή να προχωρήσουμε. Άλλες ισχυρές αναπαραστάσεις ενεργοποιούνται χάρη σε σύμβολα. Τέτοια σύμβολα είναι, για παράδειγμα, οι εικόνες του Αδόλφου Χίτλερ και η ναζιστική σβάστικα, τα οποία αναγνωρίζονται ευρέως ως αναπαραστάσεις του Β' Παγκοσμίου Πολέμου – μιας περιόδου βιαιοπραγιών και αφόρητου πόνου. Επειδή οι περισσότεροι άνθρωποι μπορούν να αναγνωρίσουν τον Χίτλερ και τη σβάστικα, και επειδή έχουν δει εικόνες από στρατόπεδα συγκέντρωσης, είναι σε θέση να εμπλακούν με τους άλλους στο συγκεκριμένο θέμα όταν ανακύπτει στη συζήτηση.

Δεν αποκλείεται, ωστόσο, αυτό να είναι και το πλήρες εύρος της γνώσης τους: είναι πιθανό να έχουν στη διάθεσή τους ελάχιστες ή και καθόλου λεπτομερείς πληροφορίες σχετικά με το κοινωνικό, πολιτικό και οικονομικό πλαίσιο της ανόδου του εθνικοσοσιαλισμού στη Γερμανία πριν από τον πόλεμο. Ίσως να μην κατανοούν την περίπλοκη εσωτερική εθνική πολιτική που οδήγησε ένα δημοκρατικό έθνος στη δικτατορία και εν συνεχεία στην παγκόσμια σύγκρουση. Τα πολιτικά γεγονότα είναι σύνθετα: επειδή, λοιπόν, ο χρόνος, οι πόροι και

το ενδιαφέρον μας είναι περιορισμένα, βασιζόμαστε στην εικόνα, στη μεταφορά και στη μεγάλη αφήγηση για να σχηματίσουμε ένα γενικό περίγραμμα. Το καθήκον της αποκάλυψης των λεπτομερειών, του πλαισίου, της ανάλυσης και της «αλήθειας» ανατίθεται σε επαγγελματίες ιστορικούς, από τους οποίους αναμένουμε ότι θα φέρουν εις πέρας το καθήκον αυτό με υπευθυνότητα.

Δεν αποκλείεται, επίσης, να υπάρχουν μυθικά στοιχεία στην πλοκή, ευρισκόμενα εκεί για να ενισχύσουν την ταυτότητα, τα οποία περιλαμβάνουν τόσο εμπειρικούς όσο και εθνογραφικούς μύθους (βλ. Brown, 2005). Ένας **εμπειρικός μύθος** είναι κάτι αναληθές, ένα γεγονός που δεν συνέβη ποτέ, η πράξη ενός φανταστικού ήρωα, ή η αφαίρεση από την ιστορία ενός προσώπου που υπήρξε κάποτε στ' αλήθεια. Πιο συνηθισμένοι είναι ίσως οι **εθνογραφικοί μύθοι**: πολιτισμικές πεποιθήσεις για ένα γεγονός που καταλήγουν να προσδιορίζουν έναν λαό ή έναν πολιτισμό. Στη ρίζα των εθνογραφικών μύθων βρίσκονται πολιτισμικά νοήματα όπως αυτά που αποδίδονται, για παράδειγμα, από τους Εβραίους στη ρωμαϊκή πολιορκία της Μασάντα το 73 Κ.Ε. ή από το βρετανικό κοινό στην εκκένωση των παραλιών της Δουνκέρκης από τους Βρετανούς στρατιώτες το 1940. Και τα δύο γεγονότα καθόρισαν έναν λαό σε έναν συγκεκριμένο τόπο και χρόνο και έχουν φτάσει στο σημείο να συμβολίζουν την αντίσταση και την ανυπακοή απέναντι στον εχθρό.

Τα μυθικά στοιχεία μπορούν, επίσης, να εμφανίζονται με τη μορφή καταστατικών χαρτών της κοινωνίας (βλ. Malinowski, 1926). Οι Liu και Hilton (2005) θεωρούν ότι οι **καταστατικοί χάρτες** χρησιμεύουν ως «θεμελιακός μύθος για μια κοινωνία που ορίζει τα δικαιώματα και τις υποχρεώσεις μιας ομάδας και νομιμοποιεί τις κοινωνικές και πολιτικές διευθετήσεις της» (σ. 538). Υποστηρίζουν ότι μετά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο οι καταστατικοί χάρτες εμπέδωσαν μια αίσθηση ιστορικής αποστολής και πολιτικής δράσης για όλα τα εμπλεκόμενα έθνη. Οι ιστορικές αφηγήσεις μπορεί, επίσης, να περιέχουν στοιχεία **παροντοκρατίας**, όπου το παρελθόν χρησιμοποιείται για να δικαιολογήσει το παρόν ή όπου μπορεί να διαπιστώσουμε ότι παίρνουν μια μορφή «ουιγκισμού»<sup>2</sup> (Richards, 2002, σ. 5). Σε αυτή την περίπτωση, η εθνική ιστορία μπορεί να παρουσιάζεται με «δοξαστικούς» ή «ηρωικούς» όρους, ως μέρος μιας «προδιαγεγραμμένης προόδου» ή στο πλαίσιο μιας αφήγησης «από το σκοτάδι στο φως» ή «από την υποδούλωση στην ελευθερία». Περιέργως, η ιστορία της ψυχολογίας υποκύπτει συχνά σε αυτό το είδος ιστοριογραφίας. Τα εισαγωγικά εγχειρίδια ψυχολογίας αρκετές φορές προσπαθούν να κατοχυρώσουν την πνευματική και επιστημονική αξία του κλάδου προσδιορίζοντας

2. Σ.τ.Μ.: Από το βρετανικό κόμμα των Ουιγκς (Whigs) που έδρασε από τα τέλη του 17ου έως τα μέσα του 19ου αιώνα, εναντιωνόμενο στη μοναρχία και υποστηρίζοντας το κοινοβουλευτικό σύστημα. Ο όρος παραπέμπει στην πεποιθήση ότι η ιστορία ακολουθεί μια προδιαγεγραμμένη πορεία προόδου και ανάπτυξης.



τους θεμελιωτές της ψυχολογίας και υποστηρίζοντας ότι υπάρχει ένας άρρηκτος δεσμός της ψυχολογίας με τις κλασικές πνευματικές ρίζες των αρχαίων Ελλήνων. Ωστόσο, η παροντοκρατία συνεπάγεται κατ' ανάγκη τη λήθη και, στην περίπτωση της ψυχολογίας, η λήθη αυτή περιλαμβάνει τις πιο αμφιλεγόμενες σχέσεις της με την ευγονική, τη φρενολογία, την υποχρεωτική στειρωση των «νοητικά ελαττωματικών» και την πλύση εγκεφάλου, οι οποίες, σε γενικές γραμμές, αναφέρονται μόνο σε εξειδικευμένα εγχειρίδια για την ιστορία της ψυχολογίας (για μια συζήτηση γύρω από τις ιστορίες της ψυχολογίας βλ. Richards, 2002).

Άλλες αναπαραστάσεις της ιστορίας μπορεί να επιδεικνύουν σημάδια **ιστορικού ντετερμινισμού**, σύμφωνα με τον οποίο οι ιστορικές εποχές αποκτούν νόημα κατά την «πορεία τους προς την πρόοδο». Για παράδειγμα, μια μαρξιστική-λενινιστική εξήγηση της ιστορίας ισχυρίζεται ότι οι άνθρωποι έχουν μεταβεί από ένα φεουδαρχικό σύστημα, βασισμένο στις διακρίσεις και στην κοινωνική τάξη, σε άλλα συστήματα, τα οποία, κατά τους υποστηρικτές της, θα οδηγούσαν αναπόφευκτα σε μια αταξική, εξισωτική κοινωνία. Μετά την κατάρρευση του κομμουνιστικού συστήματος, θα περιμέναμε ότι οι άνθρωποι θα ήταν απρόθυμοι να επικαλεστούν τον ιστορικό ντετερμινισμό ως τρόπο σκέψης για τα πολιτικά και οικονομικά συστήματα, δεν πέρασε όμως πολύς καιρός και ο πολιτικός οικονομολόγος Fukuyama (1992) ανακήρυξε τον καπιταλισμό και τη δυτική φιλελεύθερη δημοκρατία ως το «τέλος της ιστορίας»: το καταληκτικό σημείο της κοινωνικοπολιτισμικής εξέλιξης της ανθρωπότητας.

Όποια μορφή και αν παίρνουν οι κοινωνικές αναπαραστάσεις της ιστορίας, η θεωρία παρέχει ένα πλαίσιο για την κατανόηση των ιστορικών αφηγήσεων και, σε πολλές περιπτώσεις, της ετερόκλητης φύσης τους. Πράγματι, ο κονστρουκτιβιστικός προσανατολισμός της επιτρέπει στους ερευνητές να αναπαραστήσουν, να εξηγήσουν και να μοντελοποιήσουν πολλαπλές και πολυεπίπεδες αναπαραστάσεις που υπάρχουν εντός και μεταξύ πολιτισμών σε μια ποικιλία κοινωνικών ζητημάτων (Sammut, Andreoli, Gaskell, & Valsiner, 2015).

## Η ΜΝΗΜΗ ΩΣ ΕΠΙΤΕΛΕΣΗ

Το συλλογικό παρελθόν εκφράζεται, επίσης, μέσω επιτελεστικών δράσεων, όπως οι τελετουργικές επέτειοι και οι παραδόσεις (βλ. Tilmans, Van Vree, & Winter, 2010), αν και μια πιο προσεκτική ματιά θα μπορούσε να μας πείσει ότι οι παραδόσεις που μοιάζουν να έχουν τις ρίζες τους σε ένα αρχαίο παρελθόν μπορεί να έχουν επινοηθεί πολύ πιο πρόσφατα από όσο φανταζόμαστε (Hobsbawm & Ranger, 1992). Επιπλέον, βλέπουμε τακτικά δρώντες και θεατές να επιτελούν το παρελθόν στον αθλητισμό, στην κωμωδία, στην

τέχνη, στο θέατρο, στον χορό και στον κινηματογράφο – πολιτισμικά κανάλια επικοινωνίας που εκφράζουν το παρελθόν μέσω της τελετουργίας, της αναπαράστασης και διαφόρων μορφών αναβίωσης (βλ. Hewer, 2012).

## ΤΑ ΣΥΛΛΟΓΙΚΑ ΠΑΡΕΛΘΟΝΤΑ ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΩΝ, ΟΜΑΔΩΝ ΚΑΙ ΟΡΓΑΝΩΣΕΩΝ

Μολονότι ο κύριος τρόπος να μιλήσουμε για το συλλογικό παρελθόν είναι μέσα από την ιστορία του έθνους (Lorenz, 2010), υπάρχουν διαθέσιμοι πολλοί άλλοι τρόποι. Η ιστορία μπορεί να είναι εμφυλοποιημένη – να είναι «η ιστορία της» και όχι η «η ιστορία του»–, ενώ, ακόμη, συγκεκριμένες πολιτισμικές ή εθνοτικές ομάδες ενδέχεται να επιλέξουν να διηγηθούν το συλλογικό παρελθόν τους με τη δική τους φωνή – όπως είναι, για παράδειγμα, η ιστορία των μαύρων. Η οικογένεια παρέχει, επίσης, ένα πλαίσιο για τη μνήμη, και οι δυναμικές αυτές είναι πολύπλοκες, όπως γνωρίζουμε ίσως από την προσωπική μας εμπειρία. Για παράδειγμα, άλλα μέλη της οικογένειας μπορεί να διατηρούν μια εντελώς διαφορετική ανάμνηση ενός γεγονότος σε σύγκριση με τη δική μας, και μπορεί να μην είναι καν σε θέση να ανακαλέσουν γεγονότα που μας έχουν απασχολήσει επί ολόκληρες δεκαετίες, παρόλο που ήταν παρόντα τη στιγμή που αυτά συνέβησαν. Τέτοιες διαφορές στην ανάκληση των γεγονότων ενδέχεται να αντανακλούν απλώς τον τρόπο λειτουργίας των ανεξάρτητων μνημονικών συστημάτων σε βάθος χρόνου, ή μπορεί να αντικατοπτρίζουν ζητήματα βαθιά ενσωματωμένα στην πολιτική της οικογένειας. Κατά τη δεκαετία του 1960, οι ψυχίατροι Laing και Esterson εξέτασαν τη δυναμική της επικοινωνίας σε οικογένειες στις οποίες ένα μέλος είχε διαγνωστεί με «σχιζοφρένεια», και για να κατανοήσουν τι συνέβαινε, στηρίχθηκαν στην ψυχοδυναμική θεωρία με όρους αμυντικών μηχανισμών, ψυχοδράματος και διαγενεακής αναβίωσης τραυματικών γεγονότων. Οι Laing και Esterson (1964) υποστήριξαν ότι η ψυχική πάθηση μπορεί να γίνει *κατανοητή* όταν καταλάβουμε το οικογενειακό ιστορικό και τους έμμεσους τρόπους με τους οποίους αυτή μεταδίδεται από τη μια γενιά στην επόμενη. Με άλλα λόγια, οι Laing και Esterson είδαν την οικογένεια ως ένα σύστημα μνήμης ικανό να δημιουργεί και να ελέγχει την πραγματικότητα. Υπάρχει μια σκοπιμότητα πίσω από κάθε εκδοχή του παρελθόντος, οι πιο ανίσχυροι ασθενείς, μάλιστα, μπορεί να έχουν ανατραφεί με τέτοιο τρόπο ώστε να μην εμπιστεύονται την ίδια την αντίληψη και τη μνήμη τους. Ακόμη και τα κίνητρα, οι επιθυμίες και η συμπεριφορά τους μπορεί να γίνονται αντικείμενο τελεσιδικιών ερμηνειών από άλλα μέλη της οικογένειας.

Οι δυναμικές εξουσίας που καθοδηγούν τα παιχνίδια μνήμης μέσα σε μια

δυσλειτουργική οικογένεια μπορεί να προσφέρουν ένα μοντέλο για την κατανόηση της πολιτικής σύγκρουσης εντός των οργανώσεων και μεταξύ εθνικών ομάδων (βλ. Roberts & Hewer, 2015). Δεδομένης της ιστορίας δυσεπίλυτων συγκρούσεων και αδιάκοπης βίας επί χιλιετίες, μοιάζουμε με μέλη μιας δυσλειτουργικής ανθρώπινης οικογένειας, της οποίας η συμπεριφορά γίνεται κατανοητή μόνο όταν ανατρέξουμε στο τι έχουμε κάνει ο ένας στον άλλο. Μια ιστορία πολέμων, γενοκτονιών και υποδουλώσεων έχει δημιουργήσει **ιστορικές κληρονομίες**, οι οποίες, όταν επιβάλλονται σε μια ομάδα ή ένα έθνος κατά τη δημιουργία τους, τα αναγκάζουν να θέσουν τον εαυτό τους και να δράσουν μέσα στο πλαίσιο του πολιτισμικού σεναρίου. Οι κληρονομίες διατρέχουν τις γενιές, ενώ σοβαρές περιπτώσεις κοινωνικής αδικίας δημιουργούν νέες γενιές θυμάτων και δραστών, υποκατάστατων των αρχικών πρωταγωνιστών (βλ. Weissmark, 2004).

## ΕΝΝΟΙΟΛΟΓΙΚΕΣ ΣΥΛΛΗΨΕΙΣ ΤΟΥ ΧΡΟΝΟΥ

Όταν προσπαθούμε να διαμορφώσουμε μια εκτίμηση του συλλογικού παρελθόντος, είναι σημαντικό, επίσης, να λάβουμε υπόψη μας τις έννοιες που δίνονται στον χρόνο. Από την εποχή του Διαφωτισμού, θεωρούμε ότι ο κόσμος διέπεται από έναν γραμμικό χρόνο, κυρίως λόγω του τρόπου με τον οποίο ο χριστιανισμός κατανοεί τον σκοπό του Θεού (**εσχατολογία**), καθώς και λόγω μιας ορισμένης πολιτισμικής πίστης στην επιστημονική και τεχνολογική πρόοδο (Lorenz, 2010). Ο φιλόσοφος της ιστορίας Chris Lorenz υποστηρίζει περαιτέρω ότι, ενώ βλέπουμε τα ιστορικά γεγονότα σε έναν γραμμικό χρόνο, τα βιώνουμε κατά κανόνα σε **χρονολογικό χρόνο** (η μη αναστρέψιμη ροή του χρόνου προς μια κατεύθυνση), σύμφωνα με μια σταθερή και κανονιστική σύλληψη του χρόνου. Με άλλα λόγια, τα 10 χρόνια είναι το ίδιο χρονικό διάστημα και κυλούν προς την ίδια κατεύθυνση, όποια κι αν είναι η θέση τους στην ιστορία. Καθώς όμως μεγαλώνουμε, ο χρόνος αρχίζει να μας παίζει παιχνίδια, και εμείς βιώνουμε την παραπλανητική φύση του. Μία μέρα, ένας χρόνος και μία δεκαετία δεν μοιάζουν πλέον να έχουν την ίδια διάρκεια με αυτήν που είχαν παλαιότερα. Ο James (1890), παραθέτοντας το έργο του Γάλλου συγγραφέα Paul Janet, υποστηρίζει ότι βιώνουμε έναν **ψυχολογικό χρόνο** σε σχέση με τη διάρκεια της πορείας ζωής. Με άλλα λόγια, μία δεκαετία είναι η μισή ζωή ενός εικοσάχρονου, αλλά για έναν άνθρωπο 60 ετών είναι μόνο το ένα έκτο της ζωής του· επομένως, η διάρκεια φαίνεται μικρότερη όσο περνά ο καιρός. Άλλοι έχουν ισχυριστεί ότι η αντίληψή μας για τον χρόνο επηρεάζεται από πολιτισμικούς και οικονομικούς παράγοντες. Η θεωρητικός της λογοτεχνίας Svetlana Boym (2007) υποστηρίζει ότι η ραγδαία επιτάχυνση

του χρόνου που επέφερε η εκβιομηχάνιση στην ύστερη νεωτερικότητα σβήνει το παρελθόν με έναν εξίσου ανησυχητικό ρυθμό, κάτι που αναπόφευκτα δημιουργεί μια αίσθηση νοσταλγίας – την επιθυμία για μια διαφορετική εποχή όπου κάποιος μπορούσε να έχει πρόσβαση «στους βραδύτερους ρυθμούς των ονείρων μας» (σ. 8). Η νοσταλγία δημιουργεί έτσι μια νέα κατανόηση του χρόνου και του χώρου. Όταν μια τέτοια βαθιά επιθυμία γίνεται μέρος ενός πολιτικού σχεδίου για την αναβίωση ενός παρελθόντος που δεν υπήρξε ποτέ, η «αποκαταστατική» νοσταλγία μεταμορφώνει τη μυθική εκδοχή του παρελθόντος σε αλήθεια και παράδοση.

Πράγματι, το πέρασμα του χρόνου είναι μια υποκειμενική εμπειρία και, επομένως, δεν θα πρέπει να μας εκπλήσσει το γεγονός ότι οι άνθρωποι βιώνουν τον χρόνο και με άλλους τρόπους πέραν του χρονολογικού. Για παράδειγμα, ο Lorenz (2010) υποστηρίζει ότι έπειτα από πολύ συγκεκριμένα είδη γεγονότων –όπως η σωματική ή σεξουαλική επίθεση και ο τραυματισμός, οι φυσικές καταστροφές, οι πόλεμοι κ.λπ.– οι άνθρωποι βιώνουν έναν **αδιαφοροποίητο χρόνο**, ένα παρελθόν που είναι πάντα παρόν. Ο χρονολογικός χρόνος και ο αδιαφοροποίητος χρόνος αντικατοπτρίζουν την ύπαρξη δύο πολύ διαφορετικών ψυχολογικών κόσμων: δύο διαφορετικών τρόπων βίωσης του συλλογικού παρελθόντος. Η διαφορά φαίνεται ξεκάθαρα σε μια συνομιλία μεταξύ δύο γυναικών που επισκέφθηκαν την Έκθεση για το Ολοκαύτωμα στο Αυτοκρατορικό Πολεμικό Μουσείο στο Λονδίνο το 2006. Κοιτάζοντας τις φωτογραφίες από τη ναζιστική γενοκτονία των Εβραίων, η μια γυναίκα γύρισε στην άλλη και είπε: «Θα περίμενε κανείς να το έχουν ξεπεράσει μέχρι τώρα». Για κάποιον που ζει στον χρονολογικό χρόνο, τα 60 χρόνια είναι αρκετά για να κλείσει ο φάκελος αυτού του ιστορικού γεγονότος, ενώ οι επιζώντες, οι οικογένειές τους και οι συγγενείς των νεκρών πιθανότατα έχουν πολύ διαφορετική άποψη.

## ΟΙ ΠΟΛΙΤΙΚΕΣ ΤΗΣ ΜΝΗΜΗΣ ΚΑΙ ΤΗΣ ΛΗΘΗΣ

Οδηγούμαστε έτσι σε ένα βασικό ερώτημα αναφορικά με την πολιτική της μνήμης: Πώς πρέπει να αντιμετωπίζουμε ένα δύσκολο, οδυνηρό και ολέθριο συλλογικό παρελθόν; Είναι καλύτερα να θυμόμαστε ή να ξεχνάμε την ιστορική βία; Η θεωρητικός του πολιτισμού Aleida Assmann (2012) εφιστά την προσοχή μας στο έργο του Meier (2010), ο οποίος υποστηρίζει ότι η ικανότητα κάθε ομάδας ή έθνους να ξεχνά αποτελεί ένα σημαντικό πολιτισμικό επίτευγμα, διότι εμποδίζει το παρελθόν να διαταράσσει τις κοινωνικές σχέσεις στο παρόν και να εξελίσσεται σε κάτι χειρότερο. Η Assmann υποστηρίζει, επίσης, ότι καθώς αλλάζει η ισορροπία ανάμεσα στη μνήμη και στη λήθη, πρέπει να

σκεφτούμε «ποιος κερδίζει», «ποιος υποφέρει» και σε ποιο βαθμό (Assmann, 2012, σ. 68).

Συχνά, μία από τις δυσκολίες που αντιμετωπίζουμε κατά τη δική μας πολιτισμική συνάντηση με το συλλογικό παρελθόν είναι η πίεση να υιοθετήσουμε χωρίς πολλή σκέψη μια ιστορική αφήγηση προσηλωμένη στην υπερηφάνεια ή στην οδύνη της ομάδας μας, ενώ την ίδια στιγμή αδυνατούμε να αναγνωρίσουμε την πλήρη έκταση της ζημιάς που μπορεί να έχει προκαλέσει η ομάδα μας σε άλλους (π.χ. βλ. Ryan & Hewer, 2016). Ίσως θα κάναμε καλά να αναρωτηθούμε: Τι αναφέρεται ελάχιστα, ελαχιστοποιείται σε σημασία ή παραλείπεται από την αφήγησή μας; Αν εμείς οι ίδιοι δεν είμαστε σε θέση να απαντήσουμε σε αυτό το ερώτημα, κάποιος άλλος μπορεί να είναι ικανός να δώσουν εκείνοι μια απάντηση για λογαριασμό μας. Η πολιτισμική λήθη ενδέχεται να είναι μια απαραίτητη κοινωνική και ψυχολογική στρατηγική για την προστασία μιας ομάδας ή ενός έθνους από μια δυσάρεστη απειλή σε βάρος της ταυτότητας (βλ. Connerton, 2008), αλλά πρόκειται για μια επισφαλής θέση που μπορεί να εξελιχθεί σε άρνηση της κατάστασης. Ο Cohen (2001) μας υπενθυμίζει ότι η άρνηση μπορεί να πάρει τρεις πιθανές μορφές, και συγκεκριμένα: ότι το γεγονός δεν συνέβη, ότι δεν συνέβη στον βαθμό που πιστεύεται, ή ότι συνέβη αλλά δεν είχε ιδιαίτερες συνέπειες. Όποια μορφή κι αν παίρνει η άρνηση, έχει τη δυνατότητα να δημιουργήσει προβλήματα στο μέλλον.

## ΤΟ ΑΤΟΜΙΚΟ ΚΑΙ ΤΟ ΣΥΛΛΟΓΙΚΟ ΠΑΡΕΛΘΟΝ

Το τελευταίο ερώτημα αφορά τον τρόπο με τον οποίο τα άτομα αντιμετωπίζουν, επεξεργάζονται και ερμηνεύουν το συλλογικό παρελθόν: Για ποιο λόγο οι άνθρωποι (ακόμη και τα μέλη της ίδιας εθνικής ομάδας ή της ίδιας οικογένειας) ερμηνεύουν τις ίδιες πληροφορίες για το παρελθόν με πολύ διαφορετικούς τρόπους; Μπορούμε να δώσουμε μια απάντηση κατανοώντας την αλληλεπίδραση μεταξύ ιστορίας, πολιτισμού και ατομικής νόησης, η οποία όχι μόνο κατασκευάζει την ταυτότητα, αλλά δημιουργεί και μια μοναδική, ιδιόσυγκρασιακή κοσμοθεωρία (βλ. Hewer & Roberts, 2012). Υπάρχει, επίσης, το ζήτημα των δεσμών του ατόμου.

Σκεφτείτε τον Niklas Frank, γιο του Hans Frank, γενικού κυβερνήτη της κατεχόμενης Πολωνίας κατά τη διάρκεια του Β' Παγκοσμίου Πολέμου, και τον Horst von Wächter, γιο του Otto von Wächter, επικεφαλής της πολιτικής διοίκησης των περιφερειών της Κρακοβίας και της Γαλικίας στην Πολωνία κατά την ίδια περίοδο. Οι πατέρες και των δύο ανδρών διοικούσαν εδάφη στα οποία δολοφονήθηκαν εκατομμύρια Πολωνοί και Εβραίοι. Ενώ ο Frank αναγνωρίζει την ενοχή του πατέρα του, ο von Wächter δυσκολεύεται να κατηγο-

ρήσει τον δικό του πατέρα για εγκλήματα τέτοιας κλίμακας και υποστηρίζει ότι ο πατέρας του ήταν ένας «καλός άνθρωπος» που απλώς πιάστηκε στα γρανάζια της διοίκησης (Hall, 2015). Οι αποκλίνουσες ερμηνείες των Niklas Frank και Horst von Wächter μας υπενθυμίζουν ότι η προσωπική εμπλοκή μας στο συλλογικό παρελθόν δεν είναι μια απλή ακαδημαϊκή άσκηση. Η συγγένεια και η ταυτότητα καθοδηγούν σε μεγάλο βαθμό το πώς κατανοούμε το παρελθόν (και το πώς ανταποκρινόμαστε σε αυτό), και πρέπει να αποδεχθούμε ότι μια υπερβολικά ισχυρή προσκόλληση σε μία από τις δύο μπορεί να μας οδηγήσει να εμπλακούμε παθητικά ή ενεργητικά στην πρόκληση βλάβης σε άλλους. Είναι απαραίτητο να εξετάζουμε προσεκτικά τις πεποιθήσεις μας για το παρελθόν και να αναγνωρίζουμε ότι οι δεσμοί μας είναι σε θέση να διαστρεβλώνουν την κατανόηση και την ηθική κρίση μας. Ιδανικά, αυτό θα πρέπει να γίνεται προτού παρασυρθούμε από μια αφήγηση του παρελθόντος εκπορευόμενη από μια εξουσία που προσπαθεί να διασφαλίσει την κυριαρχία της πάνω μας.

## ΠΕΡΙΛΗΨΗ

- Η μελέτη του κοινωνικού και του συλλογικού παρελθόντος είναι ένα σύνθετο πολυεπιστημονικό εγχείρημα, ενώ ο τρόπος με τον οποίο κατανοούμε το συλλογικό παρελθόν μπορεί να έχει σημαντικές πολιτικές συνέπειες.
- Η μελέτη του συλλογικού παρελθόντος περιλαμβάνει τη μελέτη της νόησης, της επικοινωνίας και του πολιτισμού.
- Η μνήμη μπορεί να εντοπιστεί στην ανθρώπινη νόηση, μεταξύ των ανθρώπων, καθώς και ενσωματωμένη στον πολιτισμό.
- Η επίτευξη της κατάλληλης ισορροπίας ανάμεσα στη μνήμη και στη λήθη είναι ένα ευαίσθητο πολιτικό και πολιτισμικό ζήτημα.
- Η θεωρία των κοινωνικών αναπαραστάσεων μπορεί να εξηγήσει και να μοντελοποιήσει ετερογενείς ιστορικές αναπαραστάσεις βασισμένες στην κοινή λογική.

## ΓΛΩΣΣΑΡΙΟ

**αδιαφοροποίητος χρόνος** Μια αίσθηση του χρόνου που εμφανίζεται έπειτα από τραυματικά γεγονότα, με το γεγονός να βιώνεται σε ένα μόνιμο παρόν.

**αυτοβιογραφική μνήμη** Αναφέρεται στη μνήμη προσωπικών γεγονότων, τα οποία έχουν βιωθεί άμεσα.

**γνωστική πολυφασία** Μια κατάσταση στην οποία διαφορετικά είδη γνώσης βασισμένα σε διαφορετικές μορφές συλλογισμού και επιχειρηματολογίας συνυπάρχουν στο ίδιο άτομο ή στην ίδια ομάδα ή συλλογικότητα.

**εθνογραφικοί μύθοι** Πεποιθήσεις ή ερμηνείες που χρησιμοποιούνται για τον ορισμό μιας ομάδας ή ενός λαού.

**εμπειρικός μύθος** Κάτι που ως γεγονός είναι αναληθές· μια ψευδής πεποίθηση.

**«έξαρση μνήμης» (“memory boom”)** Αναφέρεται σε μια πολιτισμική εξέλιξη μετά τη δεκαετία του 1980, στην οποία οι άνθρωποι άρχισαν να διακατέχονται από νοσταλγία και να χαρακτηρίζονται από μια αδιάκοπη ενασχόληση με το παρελθόν.

**επικοινωνιακή μνήμη** Αναφέρεται στη διαδικασία με την οποία οι ατομικές εμπειρίες ζωής μεταδίδονται άτυπα σε τρεις έως τέσσερις διαδοχικές γενιές.

**εσχατολογία** Η μελέτη των τελευταίων ημερών ή της τελικής κατάστασης εν αναμονή της θείας κρίσης.

**ιστορικές κληρονομίες** Αναφέρονται σε συγκεκριμένες ιστορίες που έχουν αποκτηθεί μέσω εθνικών, ομαδικών ή οικογενειακών δεσμών.

**ιστορική μνήμη** Αναφέρεται στη μνήμη που κατασκευάζεται από τις ομάδες με σκοπό τη διατήρηση μιας συνεχούς και συνεκτικής ταυτότητας.

**ιστορικός ντετερμινισμός** Η πεποίθηση ότι τα ιστορικά γεγονότα και οι ιστορικές εποχές ακολουθούν μια προοδευτική πορεία προς ένα προκαθορισμένο αποτέλεσμα.

**καταστατικοί χάρτες** Πολιτισμικά κατασκευασμένες πεποιθήσεις προερχόμενες από μύθους οι οποίοι εξασφαλίζουν νομιμότητα, κύρος, δικαιώματα, κανόνες και περιορισμούς σε εθνικές ή εθνοτικές ομάδες.

**κοινωνικά πλαίσια** Αναφέρονται στο δομικό περιβάλλον μέσα στο οποίο κατανούμε ένα ιστορικό παρελθόν – για παράδειγμα, το έθνος, η οικογένεια ή η ομάδα.

**κοινωνική μνήμη** Αναφέρεται στις κοινωνικές διαδικασίες που δημιουργούν μια αίσθηση του συλλογικού παρελθόντος.

**μνημοϊστορία** Όρος που περιγράφει κάθε διανοητική αναζήτηση σχετική με τον τρόπο με τον οποίο κατανοείται το παρελθόν.

**μνημονική κοινωνικοποίηση** Μια καταβύθιση στη γλώσσα, στις πεποιθήσεις και στις πρακτικές ενός πολιτισμού, που περιλαμβάνει επίσημες, ανεπίσημες, ρητές και άρρητες πηγές πληροφοριών.

**παροντοκρατία** Ένας τρόπος γραφής της ιστορίας κατά τον οποίο το παρελθόν χρησιμοποιείται για να δικαιολογήσει το παρόν.

**πολιτισμική μνήμη** Αναφέρεται σε μια καταγεγραμμένη ιστορία που ανατρέχει σε ένα αρχαίο και απόλυτο παρελθόν – η επίσημη, εορταστική και τελετουργική φύση της μεταδίδεται μέσα στον πολιτισμό από ιστορικούς, αρχαιολόγους και άλλους επαγγελματίες.

**συλλεγμένη μνήμη** Αναφέρεται στη συγκέντρωση ατομικών αναμνήσεων σε μια συνεκτική και συλλογική μορφή.

**συλλογική αναμνημόνευση** Αναφέρεται στον τρόπο με τον οποίο οι ομάδες ανακαλούν το παρελθόν στο παρόν.

**συλλογική μνήμη** Αναφέρεται σε κοινές αναπαραστάσεις του παρελθόντος τις οποίες μοιράζεται μια ομάδα ή συλλογικότητα.

**χρονολογικός χρόνος** Αναφέρεται στην εμπειρία του χρόνου ως κάτι που κυλά προς μια κατεύθυνση και έχει σταθερή διάρκεια.

**ψυχολογικός χρόνος** Αναφέρεται στον χρόνο όπως αυτός βιώνεται σε σχέση με την τρέχουσα διάρκεια της πορείας ζωής.

## ΣΥΜΠΛΗΡΩΜΑΤΙΚΕΣ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΠΡΟΤΑΣΕΙΣ

Halbwachs M. (1950/1992). In L. A. Coser (Ed.), Trans. *On collective memory*. Chicago, IL: Chicago University Press [Ελληνική έκδοση: Halbwachs, M. (2013). *Η συλλογική μνήμη* (μτφρ. Τ. Πλυτά). Αθήνα: Παπαζήσης.]

Liu J. H., & Hilton D. J. (2005). How the past weights on the present: Social representations of history and their role in identity politics. *British Journal of Social Psychology*, 44, 537–556.

Olick J., Vinitzky V., & Levy D. (Eds.) (2011). *The collective memory reader*. Oxford, UK: Oxford University Press.

Reicher S., & Hopkins N. (2001). *Self and nation: Categorisation, contestation and mobilisation*. London: Sage.

\*Ένα χρήσιμο βοήθημα είναι το *Memory Studies*, ένα πολυεπιστημονικό περιοδικό για τη μελέτη της μνήμης που εκδίδεται από τον Sage – [mss.sagepub.com](http://mss.sagepub.com).

## ΕΡΩΤΗΣΕΙΣ ΓΙΑ ΟΜΑΔΙΚΗ ΣΥΖΗΤΗΣΗ

- Σε μια δημοκρατία, ποιος ελέγχει τη δημόσια μνήμη και με ποια μέσα;
- Γιατί το παρελθόν είναι τόσο σημαντικό για την κατασκευή της ταυτότητας; Πρέπει να είναι απαραίτητα έτσι;
- Υπάρχουν αφηγήσεις που έχετε αποδεχθεί άκριτα; Υπάρχει κάτι που σας εμποδίζει να εξετάσετε κριτικά αυτές τις αφηγήσεις;
- Είναι καλύτερα να θυμόμαστε ή να ξεχνάμε την ιστορική βία;



- Πότε θα ήταν σκόπιμο να σταματήσουμε να τιμούμε τη μνήμη του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου;
- Πότε θα ήταν σκόπιμο να σταματήσουμε να τιμούμε τη μνήμη του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου;
- Σε ποια ιστορική στιγμή θα ήταν σκόπιμο να κατεδαφιστούν στρατόπεδα συγκέντρωσης όπως το Νταχάου και το Άουσβιτς, και ποιος θα έπρεπε να πάρει αυτή την απόφαση; Είναι σωστό να συντηρούνται και να αποκαθίστανται οι ξύλινοι στρατώνες ή αυτό αποτελεί μια υλική ανακατασκευή της μνήμης;



**12** Το πλήθος,  
ΟΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΕΣ ΤΑΥΤΟΤΗΤΕΣ  
και η διαμόρφωση  
των καθημερινών  
ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΣΧΕΣΕΩΝ



**FERGUS G. NEVILLE & STEPHEN D. REICHER**

## ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ ΤΟΥ ΚΕΦΑΛΑΙΟΥ

---

- Η ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΣΗΜΑΣΙΑ ΤΩΝ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΤΑΥΤΟΤΗΤΩΝ 323
- ΚΛΑΣΙΚΗ ΨΥΧΟΛΟΓΙΑ ΤΟΥ ΠΛΗΘΟΥΣ: Η ΑΠΩΛΕΙΑ ΤΗΣ ΑΤΟΜΙΚΗΣ ΤΑΥΤΟΤΗΤΑΣ ΜΕΣΑ ΣΤΗ ΜΑΖΑ 325
- ΠΡΟΔΙΑΘΕΣΙΑΚΕΣ ΘΕΩΡΙΕΣ: Ο ΕΠΙΤΟΝΙΣΜΟΣ ΤΩΝ ΑΤΟΜΙΚΩΝ ΧΑΡΑΚΤΗΡΙΣΤΙΚΩΝ ΜΕΣΑ ΣΤΗ ΜΑΖΑ 327
- ΤΟ ΠΛΗΘΟΣ ΚΑΙ Η ΕΚΦΡΑΣΗ ΤΩΝ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΤΑΥΤΟΤΗΤΩΝ 330
- ΕΝΑ ΜΟΝΤΕΛΟ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΤΑΥΤΟΤΗΤΑΣ ΤΟΥ ΠΛΗΘΟΥΣ 331
- ΤΟ ΠΛΗΘΟΣ ΚΑΙ Η ΚΑΤΑΣΚΕΥΗ ΤΩΝ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΤΑΥΤΟΤΗΤΩΝ 334
- ΕΝΑ ΕΠΕΞΕΡΓΑΣΜΕΝΟ ΜΟΝΤΕΛΟ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΤΑΥΤΟΤΗΤΑΣ ΤΟΥ ΠΛΗΘΟΥΣ 335
- Ο ΑΝΤΙΚΤΥΠΟΣ ΤΟΥ ΠΛΗΘΟΥΣ ΠΕΡΑ ΑΠΟ ΤΟ ΠΛΗΘΟΣ 337
- ΑΜΦΙΣΒΗΤΩΝΤΑΣ ΤΟ ΝΟΗΜΑ ΤΗΣ ΣΥΜΠΕΡΙΦΟΡΑΣ ΤΟΥ ΠΛΗΘΟΥΣ 341
- ΠΕΡΙΛΗΨΗ 344
- ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΕΣ 345
- ΓΛΩΣΣΑΡΙΟ 345
- ΣΥΜΠΛΗΡΩΜΑΤΙΚΕΣ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΠΡΟΤΑΣΕΙΣ 346
- ΕΡΩΤΗΣΕΙΣ ΓΙΑ ΟΜΑΔΙΚΗ ΣΥΖΗΤΗΣΗ 347

Στο κεφάλαιο αυτό θα μελετήσουμε τη σχέση ανάμεσα σε φαινόμενα πλήθους και στις κοινωνικές κατηγορίες που οργανώνουν την καθημερινότητά μας. Σύμφωνα με μια κοινή άποψη, τα φαινόμενα πλήθους είναι μια παθολογική διατάραξη της καθημερινής ζωής που προκαλείται είτε από μια απώλεια της ατομικής ταυτότητας είτε από μια συνάθροιση ατόμων με παθολογικές ταυτότητες. Εξετάζουμε και ασκούμε κριτική σε αυτή τη θεώρηση προτού προχωρήσουμε στην εξερεύνηση των ποικίλων τρόπων με τους οποίους τα φαινόμενα πλήθους δημιουργούν και ενστερνίζονται/υποστηρίζουν κοινωνικές ταυτότητες (υπαγωγές σε ομάδες) σε ανθρώπους που δεν συμμετέχουν στην κοινωνία. Με άλλα λόγια, αν θέλετε να κατανοήσετε τις κοινωνικές ταυτότητες και τις κοινωνικές σχέσεις σε μια κοινωνία –τόσο το τι είναι όσο και το πώς παράγονται–, ρίξτε μια ματιά στο πλήθος. Το πλήθος συγκροτεί το κοινωνικό φαντασιακό: αντικατοπτρίζει και ταυτόχρονα διαμορφώνει τον τρόπο με τον οποίο σκεφτόμαστε τις ομάδες στις οποίες ανήκουμε και τις σχέσεις μας με τους άλλους. Η ιδέα ότι το πλήθος διαδραματίζει καθοριστικό ρόλο στην οικοδόμηση του κοινωνικού φαντασιακού, τόσο για αυτούς που το απαρτίζουν όσο και για εκείνους που το παρατηρούν άμεσα ή από τα μέσα ενημέρωσης, είναι αμφιλεγόμενη επειδή αντικρούει την παραδοσιακή σοφία, και στη ρίζα αυτού του επιχειρήματος υπάρχει μια πολύ συγκεκριμένη κατανόηση των κοινωνικών ταυτοτήτων και της πολιτικής σημασίας τους.

## Η ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΣΗΜΑΣΙΑ ΤΩΝ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΤΑΥΤΟΤΗΤΩΝ

---

Η άποψή μας είναι ότι οι κοινωνικές ταυτότητες πρέπει να αναλυθούν σε σχέση με την οργάνωση της κοινωνικής πραγματικότητας. Από τη μία πλευρά, όπως έχουν υπογραμμίσει οι θεωρητικοί της αυτοκατηγοριοποίησης (Turner, Hogg, Oakes, Reicher, & Wetherell, 1987), οι κοινωνικές ταυτότητες αντικατοπτρίζουν υπάρχουσες κοινωνικές πραγματικότητες. Για παράδειγμα, για ποιο λόγο οι εθνικές ταυτότητες είναι τόσο ευκρινείς στον σημερινό κόσμο, ειδικά γύρω από γεγονότα όπως οι Ολυμπιακοί Αγώνες; Αυτό συμβαίνει επειδή ζούμε σε έναν κόσμο εθνών, όπου πολλά συγκεκριμένα γεγονότα, όπως οι Ολυμπιακοί Αγώνες, είναι οργανωμένα βάσει εθνικών διαχωρισμών. Από την άλλη πλευρά, όπως έχουμε υπογραμμίσει (Reicher & Hopkins, 2001b), οι κοινωνικές ταυτότητες εξυπηρετούν την παρακίνηση της διαμόρφωσης νέων κοινωνικών ταυτοτήτων. Γιατί ζούμε σε έναν κόσμο εθνών, όπου εξακολουθούν να εμφανίζονται νέα έθνη; Επειδή οι εθνικιστές κινητοποιούν τους ανθρώπους στο όνομα της χώρας τους προκειμένου να δημιουργήσουν εθνικά βασισμένες κρατικές δομές.

Στον βαθμό στον οποίο οι κοινωνικές ταυτότητες φέρνουν κοντά τους ανθρώπους για να δράσουν και να εφαρμόσουν τη δύναμη που πηγάζει από τις κοινές τους προσπάθειες να διαμορφώσουν τον κόσμο (είτε για να εδραιώσουν τις υπάρχουσες κοινωνικές διευθετήσεις είτε για να τις αλλάξουν), αυτές οι κοινωνικές ταυτότητες είναι αναγκαστικά πολιτικές. Επιπλέον, εφόσον η πολιτική περιλαμβάνει την άσκηση εξουσίας, περιλαμβάνει αναγκαστικά την ανάλυση των κοινωνικών ταυτοτήτων που διαμορφώνουν τον τρόπο με τον οποίο οι άνθρωποι δρουν με τους άλλους ή ενάντια στους άλλους. Για να το πούμε ακόμη πιο καθαρά, η κατανόηση των δυναμικών που καθορίζουν τις κοινωνικές ταυτότητες με τις οποίες ζούμε βρίσκεται στον πυρήνα της διάρθρωσης της πολιτικής και της ψυχολογίας. Έχοντας αυτό κατά νου, ας εξετάσουμε τώρα τι σχέση έχουν (ή δεν έχουν) τα πλήθη με τις καθημερινές κοινωνικές ταυτότητες.

Υπήρχε ανέκαθεν ενδιαφέρον για την ψυχολογία του πλήθους, και οι ελίτ που γράφουν την ιστορία χαρακτηρίζουν συστηματικά τις μάζες ως λιγότερο ορθολογικές, λιγότερο ανθρώπινες και λιγότερο αξιόλογες. Αυτό ισχύει ιδιαίτερα όταν οι μάζες συσπειρώνονται σε πλήθη για να αμφισβητήσουν τις εν λόγω ελίτ (Reiwald, 1949). Όσο περισσότερο εξηγούνται οι μάζες, τόσο λιγότερο ασφαλείς αισθάνονται οι ελίτ και τόσο πιο επείγοντα χαρακτήρα παίρνει η έκφραση αυτών των ανησυχιών. Καθώς η νεωτερικότητα επικράτησε τον 19ο αιώνα και μετέτρεψε τα αγροτικά τοπία σε αστικές κοινωνίες, και καθώς οι χωρικοί που κάποτε δούλευαν στα χωράφια συνέρρευαν στα εργοστάσια, μια άτυπη και κάπως αρνητική άποψη για τα πλήθη μετατράπηκε σε μια πιο συστηματική ψυχολογία του πλήθους.

Πολλά έθνη κλονίστηκαν από την άνοδο της εργατικής τάξης, αλλά κανένα δεν αισθάνθηκε πιο εύθραυστο από τη Γαλλία. Η Τρίτη Δημοκρατία (1870-1940), που είχε αναδυθεί μέσα από τις στάχτες του Γαλλοπρωσικού Πολέμου και της Παρισινής Κομμούνας, απειλούνταν από όλες τις πλευρές από τις συλλογικές δραστηριότητες των ανερχόμενων συνδικάτων και των συνδικαλιστικών, καθώς και των αναρχικών και των σοσιαλιστικών κινημάτων (Barrows, 1981· Giner, 1976· Nye, 1975). Δεν αποτελεί έκπληξη, λοιπόν, ότι αυτή η νέα ψυχολογία του πλήθους είχε ως επίκεντρό της τη Γαλλία και αντανάκλασε τους φόβους της ελίτ. Παρότι ο στόχος της μπορεί να ήταν να κατανοήσει τη δραστηριότητα του πλήθους, χρησιμοποιήθηκε κυρίως ως εργαλείο για την καταστολή της απειλής από αυτό. Σύμφωνα με τον Rogers (1998, σ. 3), η ψυχολογία του πλήθους προοριζόταν να «απαξιώσει τόσο τα κίνητρα όσο και τη νομιμότητα των αριστερών κινημάτων».

Ουσιαστικά, το έκανε αυτό διαχωρίζοντας τις δράσεις του πλήθους της εργατικής τάξης από το κοινωνικό τους πλαίσιο. Αυτή η νέα ψυχολογία του πλήθους έβλεπε τα πλήθη ως μια έκρηξη του πρωτόγονου στη σύγχρονη ζωή,

έναν παραλογισμό που μεταμορφώνει τους πολιτισμένους ανθρώπους σε βαρβάρους. Μέσα στο πλήθος, απεκδυόμαστε τις ταυτότητές μας: στρεφόμαστε κατά του εαυτού μας και ωθούμαστε να δράσουμε ενάντια στη φυσική ουσία και στα συμφέροντά μας. Σε αυτή την ανάλυση, τα πλήθη δεν έχουν καμία σχέση με τις καθημερινές ταυτότητες. Η εν λόγω κλασική ψυχολογία του πλήθους είναι ένα αφήγημα απώλειας: θεωρείται ότι οι άνθρωποι χάνουν το μυαλό τους και την ηθική τους και, ως εκ τούτου, θέτουν τον εαυτό τους και τους άλλους σε κίνδυνο. Και παρόλο που δεν υπάρχει απώλεια δύναμης, σύμφωνα με την κλασική ψυχολογία του πλήθους, το πιο σημαντικό είναι ότι οι άνθρωποι μέσα σε ένα πλήθος χάνουν την ταυτότητά τους. Η παραδοχή αυτή όμως στηρίζεται σε μια πολύ συγκεκριμένη αντίληψη της ταυτότητας. Σε αυτό το πλαίσιο, η ταυτότητα είναι μια ενιαία κατασκευή που θεωρείται το μοναδικό θεμέλιο της λελογισμένης δράσης.

Αμφισβητούμε αυτή την οπτική της ταυτότητας: υποστηρίζουμε ότι η ταυτότητα είναι μια πολυδιάστατη κατασκευή που αναφέρεται τόσο στον τρόπο με τον οποίο εμείς, ως μοναδικά ατομικά υποκείμενα, διαφέρουμε από άλλα ατομικά υποκείμενα (προσωπική ταυτότητα), όσο και στον τρόπο με τον οποίο εμείς, ως συλλογικά υποκείμενα, διαφέρουμε από άλλα συλλογικά υποκείμενα (κοινωνική ταυτότητα) (βλ. Tajfel, 1982· Turner et al., 1987). Ο ισχυρισμός μας είναι ότι το πλήθος συνεπάγεται μια *μετατόπιση* παρά μια απώλεια ταυτότητας – μια μετατόπιση από την προσωπική ταυτότητα στην κοινωνική ταυτότητα. Υποστηρίζουμε, επίσης, ότι ο νους, η ηθική και τα συμφέροντα δεν χάνονται μέσα στο πλήθος, αλλά περισσότερο συνδέονται με συλλογικούς κανόνες, αξίες και προτεραιότητες.

## ΚΛΑΣΙΚΗ ΨΥΧΟΛΟΓΙΑ ΤΟΥ ΠΛΗΘΟΥΣ: Η ΑΠΩΛΕΙΑ ΤΗΣ ΑΤΟΜΙΚΗΣ ΤΑΥΤΟΤΗΤΑΣ ΜΕΣΑ ΣΤΗ ΜΑΖΑ

Ανάμεσα στα πρώτα έργα για την ψυχολογία του πλήθους, το βιβλίο του Gustave Le Bon, *Ψυχολογία των μαζών* (*Psychologie des foules*, 1895/2002), είναι ίσως το πιο επιδραστικό. Δεν ανέλυσε απλώς την πολιτική των μαζών του 20ού (και του 21ου) αιώνα, αλλά συνέβαλε, επίσης, στη δημιουργία της (Moscovici, 1985). Ο Le Bon ταυτίστηκε έντονα με την κοινωνική ελίτ υπήρξε ισχυρός εθνικιστής και ένθερμος αντισοσιαλιστής. Ως προϊστάμενος των Υπηρεσιών Ασθενοφόρων, είχε δει (και απεχθανόταν) την Παρισινή Κομμούνια. Αυτή η εμπειρία τον ώθησε να χρησιμοποιήσει το έργο του για να συμβουλεύσει τους δεξιούς ηγέτες σχετικά με τη συμπεριφορά του πλήθους, ιδίως σχετικά με τον τρόπο με τον οποίο το πλήθος θα μπορούσε να στραφεί εναντίον των ριζοσπαστών για την υπεράσπιση του έθνους (βλ. Nye, 1975). Ο Le

Βον έβλεπε το πλήθος ως έναν χώρο στον οποίο οι άνθρωποι μεταμορφώνονται, έτσι ώστε ακόμη και το πιο ορθολογικό και ήπιο άτομο να γίνεται απερίσκεπτο, συναισθηματικό και βίαιο. Υποστήριξε ότι «η ασυνείδητη δράση του πλήθους που υποκαθιστά τη συνειδητή δραστηριότητα των ατόμων είναι ένα από τα κύρια χαρακτηριστικά της τρέχουσας εποχής» (σ. iii), και ανέπτυξε αυτό το επιχείρημα με τρεις βασικές έννοιες. Η πρώτη έννοια, η **εμβύθιση**, περιγράφει την κατάσταση στην οποία το άτομο γίνεται ανώνυμο και χάνει την ταυτότητά του μέσα στο πλήθος (με τους όρους του Le Bon, χάνει τη «συνειδητή προσωπικότητα»). Ως αποτέλεσμα, το μέλος του πλήθους «δεν είναι πλέον ο εαυτός του, αλλά έχει γίνει ένα αυτόματο που έπαψε να καθοδηγείται από τη θέλησή του» (σ. 8).

Η δεύτερη έννοια είναι η **μετάδοση**: περιγράφει την κατάσταση στην οποία το άτομο δεν είναι πλέον σε θέση να ασκήσει την κρίση ή τη βούλησή του, αλλά υποταγμένο σε μια κατάσταση ανημπόριας συμπορεύεται με οποιαδήποτε τυχαία ιδέα ή συναίσθημα. Πράγματι, επειδή η ικανότητα της κρίσης και της λογικής χάνεται μέσα στο πλήθος, οι ιδέες παίζουν σχετικά μικρό ρόλο· το πλήθος κυριαρχείται από το συναίσθημα, το οποίο μειώνει τη λογική (βλ. McDougall, 1920/1939). Η τρίτη έννοια, η **υποβολή**, επιχειρεί να εξηγήσει την καταγωγή των ιδεών και των συναισθημάτων που εξαπλώνονται μεταδοτικά μέσα στο πλήθος. Σύμφωνα με τον Le Bon, κάποια από αυτά προκύπτουν τυχαία, όπως ο άνεμος που σηκώνει κυματισμούς προς όλες τις κατευθύνσεις στην επιφάνεια ενός ποταμού. Αλλά αυτά είναι ασήμαντα σε σύγκριση με εκείνα που προέρχονται από το φυλετικό ασυνείδητο – τα οποία, για να συνεχίσουμε την αναλογία του Le Bon, ισοδυναμούν με τη ροή του ποταμού προς τη θάλασσα. Αυτό το φυλετικό ασυνείδητο μοιάζει με το «αταβιστικό κατάλοιπο των ενστίκτων του πρωτόγονου ανθρώπου» (Le Bon, 1895/2002, σ. 22), το οποίο προκαλεί τις «πρωτόγονες» συμπεριφορές του πλήθους. Για τον Le Bon, όποιος γίνεται μέρος ενός πλήθους, ακόμη κι αν είναι λογικός και καλοπροαίρετος, είναι πιθανό να γίνει ανορθολογικός, βάνουσος και ζωώδης.

Αξίζει να σημειωθεί ότι, παρόλο που το βιβλίο του Le Bon μετρά πλέον έδωσε από 120 χρόνια ύπαρξης, συνεχίζει να παρατίθεται (πάνω από 250 παραθέσεις τον τελευταίο χρόνο σύμφωνα με το Google Scholar) και έδωσε το έναυσμα για την ανάπτυξη μιας ολόκληρης ερευνητικής παράδοσης σε θέματα απεξανομίκευσης στη σύγχρονη κοινωνική ψυχολογία. Υπάρχουν διάφορες παραλλαγές, μερικές από τις οποίες τονίζουν τον τρόπο με τον οποίο η ανωνυμία στις ομάδες οδηγεί, γενικά, σε αντικοινωνική συμπεριφορά (π.χ. Cannavale, Scar, & Pepitone, 1970· Festinger, Pepitone, & Newcombe, 1952· Zimbardo, 1969), ενώ κάποιες άλλες υπογραμμίζουν ότι μια τέτοια ανωνυμία οδηγεί σε απώλεια του ελέγχου της συμπεριφοράς (Diener, 1980· Duval &



Wicklund, 1972). Όπου όμως κι αν δίνεται η έμφαση, και οι δύο απόψεις συμμαρίζονται την ιδέα του Le Bon, ότι όσοι άνθρωποι βυθίζονται στη μάζα γίνονται απερίσκεπτοι και είναι ικανοί να κάνουν πράξεις στις οποίες δεν θα έδιναν ποτέ τη συγκατάθεσή τους ως άτομα (για μια επισκόπηση βλ. Reicher, Spears, & Postmes, 1995).

Αυτό είναι αξιοσημείωτο αν λάβουμε υπόψη μας ότι η προσέγγιση του Le Bon παρουσιάζει μια διαστρεβλωμένη οπτική του φαινομένου. Το πλήθος δεν είναι, γενικά, πρωτόγονο και βίαιο· πράγματι, η βία αποτελεί μάλλον την εξαίρεση παρά τον κανόνα (βλ. Barrows, 1981· McPhail, 1991). Επιπλέον, ακόμη και όταν σημειώνεται βία, αυτή δεν είναι τυχαία και αδιάκριτη, αλλά ακολουθεί πολύ έντονα συγκεκριμένα μοτίβα τόσο ως προς τους στόχους της επίθεσης όσο και ως προς τις μορφές βίας που εκδηλώνονται (Davis, 1973· Reicher, 1984· Thompson, 1971). Πράγματι, η συμπεριφορά του πλήθους, γενικά, τείνει να διαμορφώνεται βάσει κάποιων μοτίβων των οποίων η μορφή έχει κοινωνικό νόημα. Με άλλα λόγια, η συμπεριφορά του πλήθους –και η απεξανοικειωμένη συμπεριφορά επίσης– αντικατοπτρίζει συλλογικές πεποιθήσεις, συλλογικούς κανόνες και συλλογικές τελετουργίες (Postmes & Spears, 1998· Reicher, 2001). Τα πράγματα δεν είναι καθόλου όπως τα περιγράφει ο Le Bon.

## ΠΡΟΔΙΑΘΕΣΙΑΚΕΣ ΘΕΩΡΙΕΣ: Ο ΕΠΙΤΟΝΙΣΜΟΣ ΤΩΝ ΑΤΟΜΙΚΩΝ ΧΑΡΑΚΗΡΙΣΤΙΚΩΝ ΜΕΣΑ ΣΤΗ ΜΑΖΑ

Παρά την επιρροή που άσκησε, η ψυχολογία του πλήθους του Le Bon δεν έχει μείνει στο απυρόβλητο. Ήδη από την αρχή της εμφάνισής της προκάλεσε σφοδρές αντιδράσεις. Ιδιαίτερα ο Allport (1924) απέρριπτε την ίδια την ιδέα ύπαρξης ενός συλλογικού ασυνείδητου διακριτού από αυτό των ατόμων. Ο Allport διακωμωδούσε την άποψη αυτή χαρακτηρίζοντάς την ως παραλογισμό και επέμενε, όπως έμεινε γνωστό, ότι «δεν υπάρχει ψυχολογία των ομάδων που να μην είναι ουσιαστικά και εξ ολοκλήρου ψυχολογία των ατόμων» (σ. 4). Ο ισχυρισμός αυτός αντλεί το περιεχόμενό του από την έννοια της κοινωνικής διευκόλυνσης. Αυτή πρεσβεύει ότι κάθε πρόσωπο έχει ένα διακριτό προφίλ αποκρίσεων που βασίζεται στις προσωπικές του εμπειρίες μάθησης. Στη συναναστροφή με άλλους, το προφίλ αυτό οξύνεται· οι πιο συνηθισμένες αποκρίσεις εντείνονται, ενώ οι λιγότερο συνηθείς καταστέλλονται ακόμη περισσότερο. Το υποκείμενο νόημα, επομένως, είναι ότι οι ομάδες τονίζουν αντί να εξαλείφουν την ατομικότητα.

Στο δικό του έργο, ο Allport (1924) έκανε μια διάκριση ανάμεσα σε αυτή τη γενική ομαδική ψυχολογία και στην ψυχολογία του πλήθους. Υποστήριξε ότι όσο μεγαλώνουν ο αριθμός και η πυκνότητα των μελών, τόσο η ενέργεια

που παρέχουν οι άλλοι αυξάνεται, σε βαθμό που οι μαθημένες αποκρίσεις μας υπερβαίνουν ένα σημείο αιχμής και επιστρέφουμε σε βασικές ενστικτώδεις συμπεριφορές. *Με άλλα λόγια, παρ' όλη την αντίθεσή του, η ψυχολογία του πλήθους του ίδιου του Allport δεν διέφερε και πολύ από αυτήν του Le Bon.* Πολύ λίγοι άνθρωποι, ωστόσο, ανατρέχουν στις αρχικές πηγές και έτσι ο Allport χρησιμοποιήθηκε για να εμπνεύσει μια παράδοση της ψυχολογίας του πλήθους βασισμένη στις προδιαθέσεις – μια παράδοση η οποία θεωρεί ότι ο χαρακτήρας του πλήθους αποκαλύπτει τον χαρακτήρα των μελών του. Ή, για να το θέσουμε αντίστροφα, συγκεκριμένοι τύποι ανθρώπων συγκλίνουν για να δημιουργήσουν συγκεκριμένους τύπους πλήθους. Εξ ου και ο όρος **θεωρία σύγκλισης** (βλ. Turner & Killian, 1972) χρησιμοποιήθηκε για να περιγράψει αυτή την προσέγγιση.

Υπάρχουν, ωστόσο, πολλές παραλλαγές της θεωρίας σύγκλισης. Αυτές διαφέρουν ως προς τον τρόπο με τον οποίο βλέπουν τα είδη των ατομικών χαρακτηριστικών που αποτελούν τη βάση της συμμετοχής στο πλήθος. Πολλοί μελετητές υιοθετούν μια φροϋδική προσέγγιση. Για παράδειγμα, ο Kornhauser (1959) υποστήριξε ότι τα μέλη του πλήθους ήταν αλλοτριωμένα άτομα, ενώ οι Lasswell (1930), Hoffer (1951) και Klapp (1969) προσδιόρισαν πολιτικούς «τύπους» που εμπλέκονταν σε συλλογικές συμπεριφορές για να εκπληρώσουν εσωτερικές ανάγκες. Όπως επισήμαναν οι Goodwin, Jasper και Rolletta (2001), τα μοντέλα αυτά απεικονίζουν τους συμμετέχοντες ως κάποιους που «δεν επέλεξαν ούτε απολάμβαναν τη διαμαρτυρία, αλλά εξωθήθηκαν σε αυτήν από τα εσωτερικά τους δαιμόνια» (σ. 4). Άλλοι υιοθετούν μια πιο συμβατική προσέγγιση προσωπικότητας, αφήνοντας απέξω την ψυχοδυναμική θεώρηση και προσπαθώντας να εντοπίσουν τα χαρακτηριστικά που ωθούν τους ανθρώπους να συμμετέχουν στη συλλογική δράση, ιδιαίτερα στη βίαιη συλλογική δράση (βλ. Turner & Killian, 1972· US Riot Commission, 1968). Ενώ όμως υπάρχουν πολλά μοντέλα σύγκλισης, είναι πολύ πιο δύσκολο να βρεθούν ενδείξεις που να τα υποστηρίζουν. Μέχρι σήμερα, δεν έχει βρεθεί ένας τύπος ή ένα χαρακτηριστικό προσωπικότητας που να έχει συνδεθεί κατηγορηματικά με τη συμμετοχή στο πλήθος ή με τη βίαιη συμπεριφορά του πλήθους (π.χ. McPhail, 1971· Reicher & Stott, 2011· Rogers, 1998· Rudé, 1959· Stott & Adang, 2004).

Ίσως ψάχνουμε σε λάθος μέρος για τη σημασία αυτών των θεωριών, η οποία έγκειται λιγότερο στην εμπειρική εγκυρότητά τους και περισσότερο στην πολιτική αποτελεσματικότητά τους. Παρά τις διαφορές τους με τις μετασχηματιστικές θεωρίες, οι προδιαθεσιακές προσεγγίσεις διατηρούν μια άποψη για το πλήθος ως ενός φαινομένου κατά κύριο λόγο αρνητικού, καταστροφικού και παθολογικού. Μάλιστα, μετακινούν την εστία της παθολογίας από τις γενικές διεργασίες του πλήθους στα άτομα που το απαρτίζουν. Κατά τρό-

πο παρόμοιο με τον Le Bon, η προσέγγιση αυτή περιέχει ελιτίστικους υπαινιγμούς και έχει διαμορφώσει τις πολιτικές δεξιών κυβερνήσεων. Για παράδειγμα, στον απόηχο των ταραχών του 1985 στο Τότεναμ και στο Χάντσουορθ, ο Oliver Letwin –σύμβουλος της πρωθυπουργού Μάργκαρετ Θάτσερ– τάχθηκε με επιτυχία ενάντια στην παροχή πρόσθετης κοινωνικής υποστήριξης σε άνεργους μαύρους νέους με το σκεπτικό ότι: «Οι ταραχές, η εγκληματικότητα και η κοινωνική αποσύνθεση προκαλούνται αποκλειστικά από μεμονωμένους χαρακτήρες και ατομικές στάσεις» (Travis, 2015). Ομοίως, μετά τις ταραχές του 2011 στην Αγγλία, ο πρωθυπουργός Ντέιβιντ Κάμερον επέρριψε την ευθύνη σε «κακοποιά στοιχεία [...] άτομα με διαστρεβλωμένο ηθικό κώδικα [...] ανθρώπους με πλήρη απουσία αυτοσυγκράτησης» (Cameron, 2011).

Το βασικό σημείο σχετικά με αυτές τις παθολογοποιητικές επεξηγήσεις δεν είναι τόσο το πού εντοπίζουν την εξήγηση της κοινωνικής διαταραχής, αλλά πού δεν την εντοπίζουν. Δηλαδή, είτε η εστίαση γίνεται στη διεργασία του πλήθους είτε στα μέλη του πλήθους, το εξηγητικό βλέμμα απομακρύνεται σταθερά από την κοινωνία, το κράτος και τους φορείς του. Εκφράζεται η άποψη ότι αν οι άνθρωποι διαμαρτύρονται, αυτό δεν συμβαίνει επειδή κάτι δεν πάει καλά με την κοινωνία· και αν συμπεριφέρονται βίαια σε γεγονότα πλήθους, αυτό δεν συμβαίνει επειδή υφίστανται κακομεταχείριση από τον στρατό, την εθνοφρουρά ή την αστυνομία. Δημιουργούν ταραχές γιατί αυτό κάνουν. Και έτσι οι ελίτ και οι κυβερνήσεις τους –των οποίων η αρχική νομιμοποίηση έγκειται στην ικανότητά τους να δημιουργούν και να διατηρούν την κοινωνική τάξη– δεν μπορούν να θεωρηθούν υπεύθυνες για την κοινωνική αταξία.

Σε τελική ανάλυση, αυτό που είναι πολιτικό όσον αφορά τις κλασικές ψυχολογίες του πλήθους είναι ότι αρνούνται πως υπάρχει οτιδήποτε το κοινωνικό ή πολιτικό σχετικά με το πλήθος. Επομένως, όταν εμφανίζεται μια σύγκρουση από το πλήθος, δεν υπάρχει λόγος να καταπιαστεί κανείς με την κοινωνιοπολιτική δομή. Αν το πλήθος (ή τα μέλη του) είναι εγγενώς βίαιο, η μόνη αποτελεσματική απόκριση είναι να το καταστειλούμε όσο το δυνατόν πιο γρήγορα και σθεναρά (Reicher & Potter, 1985). Αυτό το ισχυρό ιδεολογικό μήνυμα στηρίζεται σε μια αποκοινωνικοποιημένη έννοια της ταυτότητας. Οι ιδιοσυγκρασιακές ατομικές ταυτότητες θεωρούνται η μόνη βάση για την κρίση και τη λελογισμένη δράση. Για τους οπαδούς του Le Bon, η ταυτότητα ισοπεδώνεται μέσα στο πλήθος· για τους υποστηρικτές του Allport υπογραμμίζεται, ενισχύεται. Καμία όμως από τις δύο θεωρίες δεν παρέχει μια βάση για να καταλάβουμε πώς η ταυτότητα και η δράση μπορούν να διαμορφωθούν από κοινές κοινωνικές νοηματοδοτήσεις. Κατά συνέπεια, είναι αδύνατον να κατανοήσουμε πώς μπορεί να δομηθεί κοινωνικά το ατομικό ψυχολογικό πεδίο, ή να διακρίνουμε το πλήρες κοινωνικού νοήματος μοτίβο της δράσης του πλήθους. Επιπλέον, οι θεωρίες αυτές δεν μας επιτρέπουν να δημιουργήσουμε

οποιαδήποτε σύνδεση ανάμεσα στο πλήθος και στις κοινωνικές ταυτότητες που μας ενώνουν με τους άλλους ή μας χωρίζουν από αυτούς στην καθημερινή κοινωνική πραγματικότητα.

## ΤΟ ΠΛΗΘΟΣ ΚΑΙ Η ΕΚΦΡΑΣΗ ΤΩΝ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΤΑΥΤΟΤΗΤΩΝ

Οι ιστορικοί έχουν από καιρό παραδεχθεί αυτό που η κλασική ψυχολογία του πλήθους αρνούσαν: ότι η δράση του πλήθους είναι βαθιά ριζωμένη σε συλλογικά συστήματα πεποιθήσεων. Πράγματι, για τον ιστορικό, μια τέτοια δράση παρέχει μια λύση σε ένα επιστημονικό δίλημμα. Πώς είναι δυνατόν να ανακτήσει κανείς την οπτική αυτών των ανίσχυρων και περιθωριακών ομάδων στην ιστορία που αφήνουν πίσω τους ελάχιστα γραπτά αρχεία; Η απάντηση είναι να εξετάσουμε πώς δρουν συλλογικά.

Ένα κλασικό παράδειγμα είναι η μελέτη του Thompson (1971) αναφορικά με τις εξεγέρσεις που ξέσπασαν στην Αγγλία για την τροφή στα τέλη του 18ου με αρχές του 19ου αιώνα. Ο Thompson καταδεικνύει πώς οι συγκεκριμένες μορφές που πήραν εκείνες οι εξεγέρσεις αντικατοπτρίζουν αυτό που αποκαλεί αγροτική «ηθική οικονομία» – μια παραδοσιακή κατανόηση της κοινωνίας βασισμένη στην εντοπιότητα. Σε μια περίοδο που υπήρχε ανεπάρκεια τροφής, η αναδυόμενη εμπορική τάξη προσπάθησε να μεταφέρει τρόφιμα σε μακρινές αγορές στις οποίες θα μπορούσε να πετύχει υψηλότερες τιμές. Τότε, λοιπόν, οι άμαξες ακινητοποιούνταν και τα σιτηρά κατάσχονταν και πωλούνταν στην τοπικά αποδεκτή τιμή προτού τα χρήματα (και μερικές φορές ακόμη και οι σάκοι των σιτηρών) επιστραφούν στους εμπόρους (Thompson, 1971). Εν προκειμένω, αντί να εκφράζουν μια χαοτική έκρηξη οργής, τα «εξεγερμένα» πλήθη έδρασαν ως ένα «εξωνομικό όργανο επιβολής των κοινοτικών κανόνων» (Rogers, 1998, σ. 13). Το ίδιο ισχύει ακόμη και για την πιο ακραία συλλογική βία – και λίγα παραδείγματα είναι πιο φρικιαστικά από τις θρησκευτικές ταραχές που ταλάνισαν την Ευρώπη, ιδιαίτερα τη Γαλλία, τον 17ο αιώνα. Πολλοί άνθρωποι βασανίστηκαν και δολοφονήθηκαν πριν τα σώματά τους βεβηλωθούν συστηματικά. Ωστόσο, ακόμη και εδώ, οι μορφές δράσης βασίστηκαν σε παραδοσιακές μορφές τελετουργίας. Έτσι, στην ανάλυσή της για τις ταραχές αυτού του είδους, η Natalie Davis ισχυρίζεται ότι «η [συλλογική] βία είναι έντονη επειδή συνδέεται στενά με τις θεμελιώδεις αξίες και τον αυτοπροσδιορισμό μιας κοινότητας» και ότι «η [συλλογική] βία σχετίζεται εδώ λιγότερο με το παθολογικό και περισσότερο με το φυσιολογικό» (1973, σ. 90).

Ποιοι είναι, λοιπόν, οι ψυχολογικοί μηχανισμοί που επιτρέπουν στα μέλη του πλήθους να δρουν μαζί με τρόπους που έχουν κοινωνικό νόημα; Μια

προφανής απάντηση είναι ότι οι ηγέτες συντονίζουν ανθρώπους που διαφορετικά θα ήταν ανίκανοι να επιδείξουν τέτοια συνοχή. Ωστόσο, τόσο ο Thompson όσο και η Davis δηλώνουν με αρκετή σαφήνεια ότι αυτό δεν ίσχυε στις περιπτώσεις που μελέτησαν. Τα μέλη του πλήθους μπορεί να επικαλούνταν την εξουσία (τον βασιλιά, τον ιερέα) για να υποστηρίξουν τις δράσεις τους, αλλά η ίδια η εξουσία ήταν, σε γενικές γραμμές, σοκαρισμένη και τρομοκρατημένη, και δεν υπήρξε ούτε παρούσα ούτε υποστηρικτική απέναντι σε αυτό που συνέβαινε. Η κοινωνικότητα του πλήθους φαίνεται να ήταν αυθόρμητη και δεν μπορεί να εξηγηθεί αποκλειστικά ως ένα προϊόν της ηγεσίας.

## ΕΝΑ ΜΟΝΤΕΛΟ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΤΑΥΤΟΤΗΤΑΣ ΤΟΥ ΠΛΗΘΟΥΣ

---

Το μοντέλο κοινωνικής ταυτότητας του πλήθους (Reicher, 1984, 1987) παρέχει μια εναλλακτική εξήγηση, η οποία ξεκινά με την επανεξέταση της ατομικιστικής έννοιας της ταυτότητας, που, όπως είδαμε, αποτελεί το θεμέλιο της κλασικής προσέγγισης. Αντλώντας ιδέες από το έργο των Henri Tajfel και John Turner πάνω στην κοινωνική ταυτότητα (Tajfel & Turner, 1979· Turner et al., 1987), υποστηρίζεται ότι ο εαυτός δεν είναι μια ενιαία κατασκευή που αναφέρεται αποκλειστικά στις ιδιοσυγκρασίες του ατόμου. Πρόκειται περισσότερο για ένα σύστημα που λειτουργεί σε διαφορετικά επίπεδα αφαίρεσης. Σε ένα επίπεδο μπορούμε πράγματι να σκεφτούμε τον εαυτό μας σε σχέση με αυτό που μας καθιστά μοναδικούς ως άτομα σε σύγκριση με άλλα άτομα («εγώ» έναντι του «εσύ»: προσωπική ταυτότητα). Σε ένα άλλο επίπεδο, ωστόσο, μπορούμε να σκεφτούμε τον εαυτό μας σε σχέση με αυτό που μας κάνει μοναδικούς ως μέλη μιας συγκεκριμένης κοινωνικής κατηγορίας σε σύγκριση με τα μέλη μιας άλλης κοινωνικής κατηγορίας («εμείς» έναντι του «αυτοί»: κοινωνική ταυτότητα).

Σε ένα ψυχολογικό πλήθος, οι άνθρωποι μετατοπίζονται από την προσωπική ταυτότητα σε μια σχετική κοινωνική ταυτότητα. Με τον όρο «ψυχολογικό πλήθος» εννοούμε ένα σύνολο ανθρώπων που έχουν την αίσθηση ότι ανήκουν σε μια κοινωνική κατηγορία – για παράδειγμα, είναι οπαδοί μιας ποδοσφαιρικής ομάδας ή υποστηρικτές ενός κόμματος σε μια πολιτική συγκέντρωση, σε αντίθεση με ένα σύνολο ανθρώπων που τυχαίνει να βρίσκονται στο ίδιο μέρος την ίδια στιγμή, αλλά δεν έχουν καμία αίσθηση κοινής ιδιότητας, όπως οι αγοραστές στη High Street. Τα ψυχολογικά πλήθη δεν χάνουν τον έλεγχο της συμπεριφοράς τους· δεν χάνουν το μέτρο ή την ικανότητα λογικής. Αντίθετα, κάνουν σκέψεις σχετικά με τον κόσμο και λαμβάνουν αποφάσεις για το πώς θα δράσουν με βάση συλλογικές πεποιθήσεις, αξίες και συμφέροντα.

Για παράδειγμα, ο Reicher (1984) παρουσιάζει μια ανάλυση των ταραχών του Σεντ Πολς (οι πρώτες από ένα κύμα αστικών ταραχών που έπληξαν πολλές πόλεις του Ηνωμένου Βασιλείου κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του 1980) η οποία συνδέει το μοτίβο δράσης με την κοινωνική ταυτότητα των μελών του πλήθους. Αυτή η ταυτότητα, βασισμένη στην αστική εμπειρία των μαύρων, χαρακτήριζε την τοπική κοινότητα ως υποκείμενη στην καταπίεση της αστυνομίας και στην εκμετάλλευση από ένα πλέγμα χρηματοπιστωτικών ιδρυμάτων. Ως εκ τούτου, κάθε φορά που η αστυνομία ή τα ιδρύματα αυτά (η τοπική τράπεζα, το ταχυδρομείο, μεγάλα καταστήματα που ανήκαν σε ξένους) δέχονταν επίθεση, έσπευδαν αμέσως να συμμετάσχουν στις επιθέσεις και άλλα άτομα. Όταν όμως πλήττονταν άλλοι στόχοι (ένα λεωφορείο, ένα κατάστημα που ανήκε σε κάποιον ντόπιο), οι άνθρωποι είτε απείχαν είτε σταματούσαν ενεργά τέτοιες δράσεις.

Η παραπάνω ανάλυση εξηγεί το μοτίβο της δράσης του πλήθους: οι άνθρωποι δρουν μαζί με τρόπους που έχουν κοινωνικό νόημα επειδή μοιράζονται μια κοινωνικά καθορισμένη αίσθηση ταυτότητας. Εντούτοις, θα ήταν υπερβολικά απλό να υποστηρίξουμε ότι αυτό που συμβαίνει είναι μόνο μια γνωστική διαδικασία στην οποία οι άνθρωποι εκφράζουν προκαθορισμένες κατανοήσεις του κόσμου. Πρώτα απ' όλα, οι εκδηλώσεις του πλήθους είναι συχνά πρωτοφανείς και διφορούμενες. Οι κάτοικοι του Σεντ Πολς δεν είχαν σαφώς καθορισμένους και προκατασκευασμένους κανόνες για το τι έπρεπε να κάνουν (ή να μην κάνουν) σε μια εξέγερση, επειδή δεν είχαν βρεθεί ποτέ σε ταραχές και δεν περίμεναν κάτι τέτοιο προτού συμβεί. Έπρεπε περισσότερο να επεξεργαστούν ένα σύνολο κανόνων στα πλαίσια μιας συνθήκης (in situ) με τους ευρύτερους όρους με τους οποίους προσδιορίζονταν η ταυτότητα του Σεντ Πολς. Πιο συγκεκριμένα, συνήγαν τους κανόνες από τη συμπεριφορά των άλλων μελών της ενδοομάδας, υπό την προϋπόθεση ότι οι συμπεριφορές αυτές δεν έρχονταν σε πλήρη αντίθεση με την υπερκείμενη κατανόησή τους για το ποιοι ήταν. Με λίγα λόγια, *οι κανόνες δημιουργούνταν εντός των ευρύτερων ορίων της κοινωνικής ταυτότητας κατά τη διάρκεια της δράσης.*

Δεύτερον, οι ρίζες της δράσης του πλήθους δεν μπορούν να γίνουν κατανοητές με καθαρά γνωστικούς όρους. Όταν οι άνθρωποι έχουν μια κοινή αίσθηση κοινωνικής ταυτότητας, έχουν και μια κοινή οπτική για τον κόσμο και μια αίσθηση οικειότητας μεταξύ τους. Τα υπόλοιπα μέλη του πλήθους δεν είναι πλέον «άλλοι»: αποτελούν μέρος ενός εκτεταμένου εαυτού. Η μοίρα τους γίνεται η μοίρα μας: οι ανησυχίες τους είναι και δικές μας. Ως αποτέλεσμα, παρατηρούμε αυξημένη συνεργασία, συντονισμό και υποστήριξη μεταξύ των μελών του πλήθους (Neville & Reicher, 2011· Reicher, 2011, 2012). Αυτό επιτρέπει στους ανθρώπους να ευθυγραμμίσουν τις προσπάθειές τους και

να αποκτήσουν αυτοπεποίθηση, γνωρίζοντας ότι όταν δράσουν θα έχουν τη βοήθεια των άλλων. Πράγματι, η κοινή ταυτότητα ενδυναμώνει τους ανθρώπους έτσι ώστε να δρουν σύμφωνα με τις κοινές κατανοήσεις τους (Drury & Reicher, 1999, 2009).

Για παράδειγμα, στις ταραχές του Σεντ Πολς, ορισμένοι συμμετέχοντες παραδέχθηκαν ότι ένιωθαν συχνά ανταγωνισμό απέναντι στην αστυνομία, αλλά στις σχέσεις εξουσίας της καθημερινής ζωής δεν ήταν σε θέση να κάνουν κάτι γι' αυτό επειδή φοβούνταν τις συνέπειες. Όταν όμως ενώθηκαν όλοι μαζί σε πλήθος, κατάφεραν να εξωθήσουν την αστυνομία έξω από το Σεντ Πολς, να επιτεθούν στους αστυνομικούς και να καταστρέψουν ατιμώρητα περιουσία της αστυνομίας. Οι καθημερινές σχέσεις εξουσίας είχαν αντιστραφεί. Για μια φορά «πήραν το πάνω χέρι» (Reicher, 1987). Αυτό είναι ένα καθοριστικό σημείο για το επιχειρήμά μας. Δεν είναι μόνο ότι τα πλήθη αποτελούν έναν από τους πολλούς χώρους στους οποίους οι άνθρωποι *εκφράζουν* την κοινωνική τους ταυτότητα. Αντίθετα, επειδή τα μέλη του πλήθους έχουν *συλλογική δύναμη* και μια συλλογική οπτική, μόνο από αυτά (τα μέλη του πλήθους) μπορούμε να παρατηρήσουμε μια αβίαστη έκφραση της κοινωνικής ταυτότητας. Ο μεγάλος Γάλλος ιστορικός Georges Lefebvre ολοκλήρωσε το κεφάλαιό του για τα επαναστατικά πλήθη του 1789 παρατηρώντας ότι ίσως μόνο μέσα στο πλήθος οι άνθρωποι αφήνουν κατά μέρος τις ευτελείς έγνοιες της καθημερινότητας και γίνονται αληθινά υποκείμενα της ιστορίας (Lefebvre, 1954). Αυτό εξηγεί γιατί οι ιστορικοί –και οι ψυχολόγοι– θα πρέπει να στραφούν στο πλήθος αν θέλουν να κατανοήσουν το δικό τους υποκείμενο.

Υπάρχει μια τελευταία παρατήρηση που πρέπει να κάνουμε εδώ. Όταν οι άνθρωποι είναι σε θέση να δρουν με τους δικούς τους όρους και να πραγματώνουν πλήρως τις δικές τους ταυτότητες –αυτό το οποίο ονομάζουμε συλλογική αυτοαντικειμενοποίηση (ή αυτοπραγμάτωση) (βλ. Drury & Reicher, 2009· Reicher & Haslam, 2006)–, η εμπειρία είναι έντονη. Οδηγεί σε μεγάλα συναισθήματα χαράς. Οι άνθρωποι την περιγράφουν με όρους όπως «θειϊκή». Όπως έχουμε δείξει, τέτοια έντονα συναισθήματα εκλαμβάνονται παραδοσιακά ως σημάδι ότι έχει χαθεί η λογική και έχει κυριαρχήσει το συναίσθημα. Υπάρχει όμως μια εναλλακτική παράδοση, που πηγάζει από το έργο του Durkheim (1912/2001) για τον συλλογικό «αναβρασμό», η οποία υποδηλώνει ότι το συναίσθημα συμπληρώνει παρά αντικαθιστά τη λογική. Αυτό δείχνουν τα δεδομένα μας (Hopkins et al., 2016· Neville & Reicher, 2011). Αισθανόμαστε χαρούμενοι μέσα στο πλήθος γιατί το πλήθος μάς επιτρέπει να εκφράσουμε τη δική μας λογική αντί να υποτασσόμαστε στη λογική των άλλων. Αγαπάμε το πλήθος γιατί το πλήθος, κυριολεκτικά, κάνει «εμάς τους ίδιους» αληθινούς.

## ΤΟ ΠΛΗΘΟΣ ΚΑΙ Η ΚΑΤΑΣΚΕΥΗ ΤΩΝ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΤΑΥΤΟΤΗΤΩΝ

Πριν συνεχίσουμε την ανάπτυξη του επιχειρήματός μας, πρέπει να εξετάσουμε λίγο πιο λεπτομερώς τον τρόπο με τον οποίο συλλαμβάνουμε την έννοια των κοινωνικών ταυτοτήτων (βλ. Reicher & Hopkins, 2001b). Για λόγους πειραματικής ευκολίας, οι κοινωνικές ταυτότητες συχνά εγχειρηματοποιούνται ως σύνολα χαρακτηριστικών. Για παράδειγμα, το να είναι κάποιος Βρετανός μπορεί να οριστεί ως το να είναι εργατικός, μη διαχυτικός, περήφανος και ούτω καθεξής. Ωστόσο, το να λέει κάποιος «Είμαι Βρετανός», «Είμαι Σκοτσέζος» ή οτιδήποτε άλλο σημαίνει πολύ περισσότερα από αυτό. Πρώτα απ' όλα, υποδηλώνει ότι βλέπουμε τον κόσμο μας ως οργανωμένο με κριτήριο την εθνικότητα. Επιπλέον, μαρτυρά ότι υιοθετούμε μια συγκεκριμένη θέση στον κόσμο των εθνών. Αυτό, με τη σειρά του, έχει επιπτώσεις στο πώς μπορούμε να δράσουμε (αν, για παράδειγμα, θεωρούμε ότι υπολειπόμαστε σε δύναμη, ίσως χρειαστεί να γίνουμε πιο έμμεσοι στην επιδίωξη των στόχων μας)· έχει, επίσης, επιπτώσεις στο πώς πρέπει να δράσουμε (η εθνικότητα, κατά κανόνα, φέρει ορισμένες ηθικές επιταγές και τα επιμέρους έθνη φέρουν ορισμένες αξίες). Συνοπτικά, περιγράφουμε μια κοινωνική ταυτότητα ως ένα μοντέλο της θέσης κάποιου μέσα σε ένα σύνολο κοινωνικών σχέσεων μαζί με τις δράσεις που είναι δυνατές και επιθυμητές δεδομένης αυτής της θέσης (π.χ. Drury & Reicher, 2009). Ωστόσο, όπως ήδη υποστηρίξαμε, οι κοινωνικές ταυτότητες δεν αποτελούν απλώς μοντέλα τού πώς είναι ο κόσμος, αποτελούν σχέδια για το πώς πρέπει να είναι ο κόσμος. Είναι δηλώσεις προθέσεων ως προς το πώς πρέπει να οργανωθεί ο κόσμος. Υπό αυτή την έννοια, η ταυτότητα είναι μια εγγενώς ενδεχομενική και ηθική κατασκευή (Taylor, 1992).

Αυτή η πρόταση έχει δύο σύνολα επιπτώσεων όσον αφορά την κατανόηση του τρόπου με τον οποίο τα φαινόμενα πλήθους αφορούν τόσο την έκφραση όσο και την κατασκευή των ταυτοτήτων. Αν, από τη μια πλευρά, οι ταυτότητες αποτελούν σχέδια, το σημαντικό δεν είναι αν είναι πραγματικές (ένας ακριβής αντικατοπτρισμός του πώς είναι ο κόσμος), αλλά αν μπορούν να γίνουν πραγματικές. Ένα σχέδιο που δεν μπορεί να υλοποιηθεί κινδυνεύει να απορριφθεί. Ομοίως, λοιπόν, μια ταυτότητα που οραματίζεται έναν κόσμο ο οποίος δεν μπορεί ποτέ να βιωθεί είναι μάλλον απίθανο να επικρατήσει.

Ως εκ τούτου, μία από τις βασικές πτυχές της διεργασίας του πλήθους είναι η ικανότητα να θέτει σε λειτουργία ταυτότητες με τρόπο που σπάνια είναι δυνατόν να υπάρξει έξω από το πλήθος. Το πλήθος αποτελεί έναν χώρο στον οποίο η αίσθηση του πώς πρέπει να είναι ο κόσμος γίνεται πραγματική. Αυτό, φυσικά, παίρνει πολύ διαφορετικές μορφές σε διαφορετικά πλήθη. Σε εξεγέρσεις, για παράδειγμα, μια τέτοια συλλογική αυτοπραγμάτωση μπορεί να είναι



θέμα άσκησης εξουσίας και έκφρασης βίας εναντίον εκείνων που συνήθως έχουν το πάνω χέρι. Αντίθετα, σε ένα μεγάλο ινδουιστικό φεστιβάλ –για παράδειγμα, το Magh Mela στο Αλλαχαμπάντ– η συλλογική αυτοπραγμάτωση επιτυγχάνεται μέσω της απόλυτης αφοσίωσης σε πνευματικά ζητήματα, κάτι που είναι συνήθως αδύνατον με δεδομένους όλους τους περισπασμούς της καθημερινής ζωής (Hopkins et al., 2016).

Επειδή οι ταυτότητες εξαρτώνται από τη δυνατότητα πραγμάτωσής τους και επειδή τα πλήθη είναι χώροι όπου οι ταυτότητες μπορούν να πραγματοποιηθούν, θα μπορούσαμε να προβλέψουμε ότι η συμμετοχή σε ένα πλήθος παίζει σημαντικό ρόλο στην κατοχύρωση των κοινωνικών ταυτοτήτων και ότι η διεργασία αυτή συνεχίζεται πέρα από το συμβάν. Αυτό ακριβώς διαπιστώσαμε ερευνητικά (Khan et al., 2016). Μια διαχρονική ανάλυση ατόμων που συμμετείχαν στο Mela και ατόμων που δεν συμμετείχαν δείχνει ότι η ινδουιστική ταύτιση αυξήθηκε κατά τη διάρκεια και μετά την εκδήλωση για όσους έλαβαν μέρος. Η ανάλυση δείχνει, επίσης, ότι η αύξηση αυτή εξαρτιόταν από μια αίσθηση κοινής κοινωνικής ταύτισης και συλλογικής αυτοπραγμάτωσης, δηλαδή από το να ζει κάποιος όπως θα έπρεπε να ζει ένας ινδουιστής.

Είναι σημαντικό να τονίσουμε ότι αυτό είναι ένα μοντέλο υπό όρους: ότι η συλλογική συμμετοχή μπορεί να μην ενισχύει πάντα την κοινωνική ταύτιση. Μια τέτοια έκβαση εξαρτάται από το κατά πόσο η οπτική του ατόμου για τον κόσμο επιβεβαιώνεται και πραγματώνεται στο πλαίσιο του συλλογικού συμβάντος. Είναι σαφές ότι αυτό δεν ισχύει πάντα. Ο τρόπος με τον οποίο ένα άτομο κατανοεί τις κοινωνικές σχέσεις μπορεί να διαψεύδεται από μια συλλογική εμπειρία, και σε αυτή την περίπτωση θα αναμέναμε ότι η εμπειρία θα επιφέρει μια αλλαγή στις ταυτότητες των συμμετεχόντων. Πράγματι, μια εξήγηση της αλλαγής της ταυτότητας αποτελεί το επίκεντρο μιας πιο πρόσφατης έρευνας για το πλήθος από τη σκοπιά της κοινωνικής ταυτότητας, την οποία διακρίνουμε από τις αρχικές ερευνητικές προσπάθειες δίνοντάς της το όνομα **επεξεργασμένο μοντέλο κοινωνικής ταυτότητας του πλήθους** (Drury & Reicher, 2000, 2009· Reicher, 1996, 2001, 2012· Stott & Reicher, 1998).

## ΕΝΑ ΕΠΕΞΕΡΓΑΣΜΕΝΟ ΜΟΝΤΕΛΟ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΤΑΥΤΟΤΗΤΑΣ ΤΟΥ ΠΛΗΘΟΥΣ

Το σημείο εκκίνησης για το επεξεργασμένο μοντέλο κοινωνικής ταυτότητας του πλήθους είναι η αναγνώριση ότι τα φαινόμενα πλήθους συνιστούν χαρακτηριστικά *διομαδικές συναντήσεις* μεταξύ δύο διαφορετικών κοινωνικών ομάδων –για παράδειγμα, των υποστηρικτών δύο ποδοσφαιρικών συλλόγων ή ανάμεσα σε μια κοινωνική ομάδα και στις αρχές (συνήθως την αστυνομία)–

και αυτός είναι ο λόγος που η κατανόησή μας για τη θέση μας εντός των κοινωνικών σχέσεων (δηλαδή για τις κοινωνικές μας ταυτότητες) μπορεί να αλλάξει. Σε μια σειρά μελετών για διαφορετικά φαινόμενα πλήθους – μια διαμαρτυρία για το περιβάλλον (Drury & Reicher, 2000, 2005), μια πολιτική διαδήλωση (Stott & Drury, 2000), ποδοσφαιρικά συμβάντα (Stott, Hutchison, & Drury, 2001· Stott & Reicher, 1998), φοιτητικές διαμαρτυρίες (Reicher, 1996)–, ένα χαρακτηριστικό μοτίβο αλληλεπίδρασης είχε ως αποτέλεσμα εκτεταμένες αλλαγές στην κοινωνική ταυτότητα μεταξύ των μελών του πλήθους.

Αρχικά, υπήρχε ένα ετερογενές πλήθος το οποίο περιλάμβανε μια μειοψηφία που ήθελε να αντιπαρατεθεί με την αστυνομία, και μια πλειοψηφία που ήθελε απλώς να διακηρύξει το φιλελεύθερο-δημοκρατικό της δικαίωμα να συναθροίζεται και να εκφράζει δημόσια τις απόψεις της. Η αστυνομία, ωστόσο, έβλεπε αυτά τα πλήθη μέσα από το πρίσμα της κλασικής ψυχολογίας του πλήθους· θεωρούσε είτε ότι μοιράζονταν μια παράνομη/βίαιη πρόθεση είτε ότι ήταν πιθανό να προκαλέσουν βίαιες αναταραχές. Με άλλα λόγια, έβλεπαν το πλήθος ως ομοιογενώς επικίνδυνο. Το πιο σημαντικό είναι ότι η αστυνομία δρούσε βάσει αυτής της παραδοχής, επιδιώκοντας είτε να περιορίσει τις κινήσεις του πλήθους είτε να το διαλύσει με τη βία. Οι συμμετέχοντες, που προηγουμένως ήταν ευμενώς διακείμενοι απέναντι στους αστυνομικούς, άρχισαν να τους βλέπουν ως έναν μη νομιμοποιημένο «άλλο» και να αναπτύσσουν μια αίσθηση κοινού σκοπού με τα πιο συγκρουσιακά στοιχεία του πλήθους.

Εφόσον η αστυνομία τούς αντιμετώπισε και τους προσδιόρισε ως έναν ομοιογενή «άλλο», άρχισαν και αυτοί να προσδιορίζονται με τον ίδιο τρόπο αμφισβητώντας τους περιορισμούς που τους επιβάλλονταν. Αυτό, με τη σειρά του, ενίσχυσε την αρχική άποψη της αστυνομίας ότι το πλήθος ήταν ομοιογενώς επικίνδυνο, και έτσι δημιουργήθηκε ένας φαύλος κύκλος κλιμακούμενης σύγκρουσης. Στην πορεία αυτής της διεργασίας συνέβησαν ορισμένες κομβικές αλλαγές. Πρώτον και κύριον, τα μέλη της πλειοψηφίας του πλήθους υιοθέτησαν μια πιο ριζοσπαστική και «εναντιωματική» ταυτότητα (Drury & Reicher, 2000)· άρχισαν, επίσης, να βλέπουν τους άλλους –τους οποίους προηγουμένως μπορεί να είχαν απορρίψει για τον εναντιωματισμό τους– ως μέρος μιας κοινής ενδοομάδας (Drury, Reicher, & Stott, 2003). Πιθανότατα μπορεί να άλλαζαν ακόμη και τους στόχους της δράσης τους και την κατανόησή τους για το τι συνιστούσε επιτυχημένη δράση· για παράδειγμα, το να ορθώσουν το ανάστημά τους στην αστυνομία και να αναδείξουν τον ρόλο των αστυνομικών ως θεματοφυλάκων προνομίων λογιζόταν πλέον ως κέρδος (Drury & Reicher, 2000).

Προκειμένου να επαναδιατυπώσει το επιχείρημα με πιο αναλυτικούς και πιο γενικούς όρους, το επεξεργασμένο μοντέλο κοινωνικής ταυτότητας του πλήθους υποστηρίζει ότι η αλλαγή συμβαίνει στα πλήθη όταν τα μέλη που δρουν

με βάση μια κατανόηση της κοινωνικής τους θέσης αναγκάζουν τους ισχυρούς άλλους να ερμηνεύσουν τις δράσεις τους και να ανταποκριθούν σε αυτές επαναπροσδιορίζοντας τα εν λόγω μέλη. Επομένως, η αλλαγή εξαρτάται από τρεις βασικές προϋποθέσεις. Πρώτον, πρέπει να υπάρχει μια ασυμμετρία ανάμεσα στον τρόπο με τον οποίο τα μέλη του πλήθους βλέπουν τον εαυτό τους και στον τρόπο με τον οποίο τα βλέπουν οι άλλοι (συνήθως οι αρχές που επιδιώκουν να ελέγξουν το πλήθος). Δεύτερον, αυτοί οι «άλλοι» πρέπει να έχουν τη δύναμη να επιβάλουν τη δική τους κατανόηση στο πλήθος με πρακτικούς όρους. Τρίτον, τα μέλη του πλήθους πρέπει να θεωρούν αυτή την επιβολή μη νομιμοποιημένη, και όταν συσπειρώνονται, να αποκτούν αρκετή δύναμη ώστε να είναι σε θέση να αμφισβητήσουν τον τρόπο με τον οποίο τα μεταχειρίζονται.

Οι προϋποθέσεις αυτές πληρούνται αρκετά σπάνια. Το επεξεργασμένο μοντέλο κοινωνικής ταυτότητας του πλήθους δεν υποστηρίζει ότι η αλλαγή συμβαίνει σε όλα τα πλήθη· ή, όταν υπάρχει αλλαγή, δεν ισχυρίζεται ότι συμβαίνει για κάθε μέλος του πλήθους. Για παράδειγμα, όσα μέλη ριζοσπαστικών ομάδων θεωρούν την αστυνομία αντίπαλό τους βλέπουν τις ταυτότητές τους να επιβεβαιώνονται, αντί να αλλάζουν, όταν περιφρουρούνται ή διώκονται με κατηγορίες από αστυνομικούς. Ωστόσο, ακόμη και αν είναι σπάνιο, η πιθανότητα να «παραγνωρισθεί» κάποιος (δηλαδή να ιδωθεί και να αντιμετωπιστεί από τους άλλους με τρόπο που έρχεται σε αντίθεση με την ίδια του την αυτοαντίληψη) είναι μεγαλύτερη στο χαοτικό και πρωτόγνωρο πλαίσιο των φαινομένων πλήθους παρά στις ρουτίνες της καθημερινής ζωής που περιστρέφονται γύρω από συναινετικές κατανοήσεις του εαυτού και του άλλου. Τα φαινόμενα πλήθους αποκαλύπτουν τη δυναμική της αλλαγής της ταυτότητας και διαδραματίζουν καθοριστικό ρόλο στην αλλαγή των ταυτοτήτων που δομούν τον κοινωνικό μας κόσμο.

## Ο ΑΝΤΙΚΤΥΠΟΣ ΤΟΥ ΠΛΗΘΟΥΣ ΠΕΡΑ ΑΠΟ ΤΟ ΠΛΗΘΟΣ

Τα πλήθη μπορεί να είναι εντυπωσιακά μεγάλα, αλλά ακόμη και το μεγαλύτερο από αυτά περιλαμβάνει μόνο ένα πολύ μικρό ποσοστό του πληθυσμού. Οι εκτιμήσεις για τον αριθμό των ανθρώπων που συγκεντρώθηκαν στην πλατεία Ταχρίρ του Καΐρου κατά τις διαδηλώσεις του 2011 ποικίλλουν από δεκάδες χιλιάδες έως περίπου δύο εκατομμύρια.<sup>1</sup> Ακόμη όμως και στο ανώτατο όριο (το οποίο σχεδόν αναμφίβολα αποτελεί μια χονδροειδή υπερβολή), ο αριθμός αυτός αντιπροσωπεύει μόλις το 2,5% του πληθυσμού της Αιγύπτου. Στο αποκορύφωμα των αντικυβερνητικών διαδηλώσεων στο Κίεβο, στις 8 Δε-

1. Βλ. <http://www.wired.com/2011/02/how-many-people-are-in-tahrir-square-heres-how-to-tell/>.

κεμβρίου 2013, υπολογίζεται ότι στην Πλατεία Ανεξαρτησίας συγκεντρώθηκαν από 100.000 έως ένα εκατομμύριο διαδηλωτές.<sup>2</sup> Και πάλι, όμως, ακόμη κι αν θέλουμε να είμαστε γενναιόδωροι και να λάβουμε υπόψη μας την πιο υψηλή εκτίμηση, αυτή αντιπροσωπεύει λίγο παραπάνω από το 2% του ουκρανικού πληθυσμού. Έτσι, ακόμη κι αν κάθε άτομο που ήταν παρόν ριζοσπαστικοποιήθηκε λόγω της συμμετοχής του, αυτό και πάλι δεν θα μπορούσε να εξηγήσει πώς οι διαδηλώσεις γέννησαν μια δυναμική που τελικά κατάφερε να ανατρέψει τον Μουμπάρακ και τον Γιανουκόβιτς, τους προέδρους των δύο χωρών.

Το καίριο ερώτημα που τίθεται τότε είναι αν τα πλήθη επηρεάζουν τους ανθρώπους που βρίσκονται έξω από το πλήθος – τη μεγάλη πλειοψηφία που δεν είναι παρούσα, αλλά παρακολουθεί τα συμβάντα από τα μέσα μαζικής ενημέρωσης. Και αν ναι, πώς; Επειδή υπάρχουν ελάχιστα άμεσα στοιχεία πάνω σε αυτό το ζήτημα, η αλήθεια είναι ότι δεν γνωρίζουμε. Ωστόσο, δεδομένης της θεωρητικής και πρακτικής βαρύτητας αυτών των ερωτημάτων, υπάρχουν κάποια έμμεσα στοιχεία τα οποία αξίζει να εξετάσουμε.

Μια βασική έννοια για τη θεώρησή μας είναι η «φαντασιακή κοινότητα» του Benedict Anderson (1983), η οποία αφορά συγκεκριμένα την εθνικότητα. Ο Anderson υποστηρίζει ότι τα έθνη είναι υπερβολικά μεγάλα για να μπορέσουν οι πολίτες να συγκεντρωθούν όλοι μαζί σε έναν τόπο, και ότι μπορούμε μόνο να φανταστούμε τον εαυτό μας ως μέρος μιας μοναδικής κοινότητας δίπλα σε κάθε άλλο έθνος. Υπάρχουν διάφορες ιστορικές συνθήκες που το καθιστούν αυτό δυνατόν: για παράδειγμα, η εμφάνιση των έντυπων μέσων, η οποία επέτρεψε σε διαφορετικούς ανθρώπους σε διαφορετικούς τόπους να διαβάζουν τις ειδήσεις και να έχουν την αίσθηση ότι ο διπλάνός τους διαβάζει τις ίδιες ειδήσεις και αντιδρά με τον ίδιο τρόπο.

Μεγάλο μέρος του επιχειρήματος του Anderson μπορεί να έχει εφαρμογή και σε άλλες κοινωνικές κατηγορίες μεγάλης κλίμακας, μέσω των οποίων οι άνθρωποι αυτοπροσδιορίζονται. Ποτέ δεν θα μπορέσει κάποιος να συγκεντρώσει όλους τους καθολικούς, όλους τους συντηρητικούς ή όλους τους υποστηρικτές της Μάντσεστερ Γιουνάιτεντ στον κόσμο. Επομένως, και αυτές αποτελούν φαντασιακές κοινότητες. Ισχυριζόμαστε ότι το πλήθος είναι η *εκδηλωμένη φαντασιακή κοινότητα*: είναι η συγκεκριμένη συνάθροιση μιας αφηρημένης κατηγορίας. Παρόλο που δεν συναθροίζονται όλα τα μέλη, η συνάθροιση αντιπροσωπεύει την κατηγορία ως σύνολο, ειδικά όταν πρόκειται για συμβολικά συμβάντα. Οι πολίτες που συγκεντρώνονται στους δρόμους για να θρηνήσουν τον θάνατο ενός προέδρου ή ενός μονάρχη λένε σε όσους διαβάζουν τις εφημερίδες της επόμενης μέρας κάτι για το ποιοι είναι ως έθνος. Οι πιστοί που συγκεντρώνονται για να χαιρετήσουν τον Πάπα λένε

2. Βλ. <https://www.rt.com/news/ukraine-protest-biggest-kiev-897/>.

στους άλλους καθολικούς θεατές κάτι για το ποιοι είναι ως καθολικοί. Αυτές οι συναθροίσεις μάς λένε πόσο μεγάλοι και σημαντικοί (ή μικροί και ασήμαντοι) είμαστε, με τι μοιάζουμε, σε τι πιστεύουμε, πώς σχετιζόμαστε με τους άλλους και, κατ' επέκταση, ποια είναι η θέση μας στον κόσμο. Ας εξετάσουμε το καθένα από αυτά τα σημεία ξεχωριστά.

Κατ' αρχάς, ας εξετάσουμε το ζήτημα του μεγέθους και της σημασίας. Τα περισσότερα συστήματα εξουσίας, ειδικά τα δικτατορικά, διατηρούν τη σταθερότητα δρώντας λιγότερο πάνω στο τι σκέφτονται οι άνθρωποι και περισσότερο πάνω σε αυτό που ο καθένας νομίζει ότι σκέφτονται οι άλλοι (μετα-αναπαραστάσεις). Με αυτόν τον τρόπο, ακόμη και όσοι εναντιώνονται στο σύστημα παραιτούνται από τη δράση φοβούμενοι ότι οι άλλοι είτε θα τους αποφύγουν είτε θα τους καταγγείλουν. Και στις δύο περιπτώσεις γίνονται εύκολη λεία για τις αρχές. Για παράδειγμα, η Falasca-Zamponi (1997) ανέλυσε τον ιταλικό φασιστικό χαιρετισμό με αυτούς τους όρους. Ενώ κάποιος θα μπορούσε να χαιρετά φασιστικά χάριν ευκολίας, χωρίς να πιστεύει στο σύστημα, όταν έβλεπε κάποιον άλλο να χαιρετά φασιστικά σήμαινε ότι δεν θα μπορούσε ποτέ να διακινδυνεύσει να κατηγορηθεί ως μη αληθινός οπαδός. Και έτσι, ως δημόσια τελετουργία, ο χαιρετισμός αποθάρρυνε την εναντίωση. Σε μια παρόμοια λογική, ο Kershaw (2011) υποστηρίζει πως το γεγονός ότι οι Γερμανοί συνέχισαν να πολεμούν μέχρι το τέλος του πολέμου, το 1945, δεν υποδήλωνε ατομική στήριξη προς τους ναζί. Αντίθετα, αντικατόπτριζε την απουσία μιας ηγεσίας που θα μπορούσε να φέρει κοντά τους ανθρώπους για να τους δείξει ότι δεν ήταν μόνοι στην εναντίωσή τους στον πόλεμο.

Πράγματι, τα φαινόμενα πλήθους δείχνουν στους ανθρώπους ότι δεν είναι μόνοι, αλλά αποτελούν μέρος ενός ευρύτερου κινήματος εναντίωσης. Ο Ghoniem (2012), για παράδειγμα, προβαίνει σε μια ζωηρή περιγραφή των πρώτων ημερών του κινήματος κατά του Μουμπάρακ στην Αίγυπτο. Στην αρχή οι άνθρωποι έτρεμαν να βγουν στους δρόμους από φόβο μήπως είναι πολύ λίγοι σε αριθμό και κατασταλούν εύκολα από την Ασφάλεια. Όταν όμως έγιναν οι πρώτες διαδηλώσεις, το γεγονός ότι οι αριθμοί των συμμετεχόντων ήταν μεγαλύτεροι από τους αναμενόμενους, εν μέρει λόγω των μέσων κοινωνικής δικτύωσης, έγινε ο καταλύτης για την «Αραβική Άνοιξη» της Αιγύπτου. Η περαιτέρω χρήση των μέσων κοινωνικής δικτύωσης αποκάλυψε το μέγεθος του πλήθους, και αυτό επηρέασε τη συμμετοχή σε επόμενες διαδηλώσεις. Σε μια ανάλυση της χρήσης του Twitter κατά τη διάρκεια της επανάστασης, οι Kharroub και Bas (2015) παρατήρησαν ότι ένα μεγάλο ποσοστό εικόνων παρουσίαζε πλήθη και άλλες δραστηριότητες διαμαρτυρίας. Τέτοια tweets, όπως υποστηρίζουν οι συγγραφείς, έδειχναν υποστήριξη στο κίνημα διαμαρτυρίας και αύξαναν την αποτελεσματικότητα των ακτιβιστών και τη συμμετοχή. Αυτό συμβαίνει επειδή η προσδοκία του αριθμού των άλλων ανθρώπων

που είναι έτοιμοι να συμμετάσχουν σε μια συλλογική δράση αποτελεί έναν από τους καλύτερους προβλεπτικούς παράγοντες της προθυμίας ενός ατόμου να λάβει και αυτό μέρος (Klandermans, 1984).

Εκτός από τον τρόπο με τον οποίο τα πλήθη επηρεάζουν τις αντιλήψεις των μη συμμετεχόντων με όρους μεγέθους και σημασίας των ομάδων (πόσοι είμαστε), υπάρχει σήμερα μια αρκετά μεγάλη και σχετική βιβλιογραφία που επικεντρώνεται στο περιεχόμενο των ομαδικών ταυτοτήτων (ποιοι και τι είμαστε), ειδικά σε σχέση με τα πλήθη σε φεστιβάλ και επετειακές εκδηλώσεις (π.χ. Gillis, 1996· Spillman, 1997). Στη θεμελιώδη μελέτη της για τα φεστιβάλ κατά τη Γαλλική Επανάσταση, η Ozouf (1988) δείχνει πώς αυτά τα συμβάντα αναδομούνται κατά τρόπο ώστε να αντανακλούν τις κοινωνικές σχέσεις μέσα στη νεοσύστατη γαλλική πολιτική οργάνωση. Επί παλαιού καθεστώτος, τα φεστιβάλ διέπονταν αυστηρά από μια ιεραρχία κοινωνικής υπόστασης, «ενώ στη μετεπαναστατική Γαλλία, η οποία ήταν πλέον θεμελιωμένη στο τρίπτυχο *liberté, égalité, fraternité* (ελευθερία, ισότητα, αδελφοσύνη), οι μόνοι διαχωρισμοί αφορούσαν διαπερατές κατηγορίες, όπως η ηλικία, από τις οποίες διέρχονται όλοι οι άνθρωποι ανεξαιρέτως. Το σαφές μήνυμα ήταν ότι στη Γαλλία κανείς δεν έρχεται πρώτος: όλοι έχουν την ίδια αξία. Αντίθετα, ο Spencer (2000) παρακολούθησε τις παρελάσεις που οργανώθηκαν σε ένδειξη διαμαρτυρίας για τη γενική απεργία στο Σεντ Λούις του Μιζούρι, το 1877, στην Αμερική. Οι παρελάσεις αυτές ήταν ένα μέσο για να παρουσιάσουν οι τοπικές ελίτ την ιστορία του Σεντ Λούις και των Ηνωμένων Πολιτειών με όρους θριάμβων των μεγάλων ανδρών (κυρίως των προγόνων των διοργανωτών των παρελάσεων). Εδώ τα πλήθη χρησιμοποιήθηκαν για να δώσουν μια οπτική της ταυτότητας που αποκαθιστούσε, αντί να αποδιαιρθρώνει, την ιεραρχία.

Οι παραπάνω μελέτες καταδεικνύουν ότι πολλά φαινόμενα πλήθους θα πρέπει να γίνουν κατανοητά ως επιτελέσεις, σκοπός των οποίων είναι, συγκεκριμένα, να αφηγηθούν σε ένα κοινό μια ιστορία για το ποιοι είναι. Επιπλέον, επιδιώκουν να θέσουν σε πρώτο πλάνο μια ορισμένη αφήγηση ταυτότητας έναντι άλλων. Για παράδειγμα, οι Γάλλοι επαναστάτες επιτέλεσαν μια αφήγηση της γαλλικής ισότητας επειδή έπρεπε να εναντιωθούν σε προηγούμενες αφηγήσεις ιεραρχίας. Στο Σεντ Λούις επικρατούσε μια αντίθετη κατάσταση. Τέτοια φαινόμενα πλήθους μπορούν να θεωρηθούν *ενσώματα επιχειρήματα*, και αυτό γίνεται σαφές όταν διαφορετικές ομάδες που αμφισβητούν τη φύση της κοινωνίας οργανώνουν φαινόμενα πλήθους για να κάνουν γνωστά τα δικά τους οράματα. Για παράδειγμα, η ανάλυση του Gelvin (1999) για τη Συρία στον απόηχο του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου δείχνει πώς εκείνοι που έτρεφαν ένα ιεραρχικό όραμα για το νέο συριακό έθνος οργάνωσαν διαδηλώσεις αποτελούμενες μόνο από την ελίτ, ενώ στις μάζες αποδόθηκε ο ρόλος των απλών παρατηρητών. Αντίθετα, όσοι πίστευαν σε μια πιο ισότιμη Συρία

κατήγγησαν αυτόν τον διαχωρισμό μεταξύ συμμετεχόντων και κοινού, ώστε να μπορούν όλοι να λάβουν μέρος.

Αν δεχθούμε ότι τα πλήθη μπορούν να λειτουργήσουν ως επιχειρήματα για την ταυτότητα, πρέπει να ρωτήσουμε: Λειτουργούν όντως; Επηρεάζουν τον τρόπο με τον οποίο το κοινό βλέπει τον εαυτό του και την κοινωνία του; Εδώ τα στοιχεία είναι πολύ πιο αποσπασματικά. Σκεφτείτε τις ταραχές του 2014 που ακολούθησαν τον θάνατο από πυροβολισμό ενός νεαρού μαύρου άνδρα, του Μάικλ Μπράουν, στο Φέργκιουσον του Μιζούρι (βλ. Lowery, 2015). Οι αντιλήψεις ήταν έντονα πολωμένες με φυλετικούς όρους. Σύμφωνα με έρευνα των *New York Times/CBS News* που πραγματοποιήθηκε λίγο μετά τις ταραχές (Connolly, 2014), το 49% των Αφροαμερικανών πίστευε ότι οι ενέργειες των διαδηλωτών είτε ήταν «περίπου αυτό που έπρεπε» ή «δεν πήγαν αρκετά μακριά», ενώ μόνο το 19% των λευκών Αμερικανών ένιωθε το ίδιο. Ομοίως, το 50% των Αφροαμερικανών και το 27% των λευκών Αμερικανών θεώρησαν ότι η απάντηση της αστυνομίας στις διαδηλώσεις είχε «υπερβεί τα όρια».

Πιο ανεπίσημα, υπάρχουν στοιχεία ότι και οι δύο ομάδες χρησιμοποίησαν τις ταραχές ως μια συμβολική επίδειξη των φυλετικών σχέσεων στις ΗΠΑ στο σύνολό τους. Για τους Αφροαμερικανούς, οι ταραχές καταδείκνυαν τον συνεχιζόμενο υποβιβασμό τους παρά τους επίσημους ισχυρισμούς περί προόδου, ενώ για πολλούς λευκούς Αμερικανούς, τα επεισόδια στο Φέργκιουσον ήταν απόδειξη μιας συνεχιζόμενης αντιλαμβανόμενης απειλής από τους μαύρους. Παρά την πόλωση αυτή, και οι δύο ομάδες έμοιαζαν να συμφωνούν ότι οι φυλετικές σχέσεις παρέμεναν εξαιρετικά αρνητικές. Ο Ndlovu (2014) προσυπογράφει αυτή την άποψη, υποστηρίζοντας ότι «υπάρχει σοβαρή δυσπιστία μεταξύ όλων των φυλών, και οι σκηνές στο Φέργκιουσον του Μιζούρι και αργότερα σε άλλα μέρη των ΗΠΑ μιλούν για το ίδιο φαινόμενο». Αυτό που είναι ιδιαίτερα αποκαλυπτικό εδώ είναι ότι ο Ndlovu γράφει στη νοτιοαφρικανική *Rand Daily Mail* και το επιχειρήματά του, που απευθύνεται στο εγχώριο κοινό, ότι «η κατάσταση στους μαύρους Νοτιοαφρικανούς και στους Αφροαμερικανούς είναι ταυτόσημη», δείχνει ότι φαινόμενα πλήθους σε μια χώρα μπορούν να επηρεάσουν τις αντιλήψεις των κοινωνικών σχέσεων σε μια άλλη.

## ΑΜΦΙΣΒΗΤΩΝΤΑΣ ΤΟ ΝΟΗΜΑ ΤΗΣ ΣΥΜΠΕΡΙΦΟΡΑΣ ΤΟΥ ΠΛΗΘΟΥΣ

---

Πριν ολοκληρώσουμε, θα αναφέρουμε άλλη μία μορφή αμφισβήτησης που είναι εξίσου σημαντική: τον τρόπο με τον οποίο όσοι τρέφουν διαφορετικά οράματα για την ταυτότητα και την κοινωνία αμφισβητούν την ίδια τη φύση των κοινωνικών κατηγοριών που εμπλέκονται σε ένα φαινόμενο πλήθους.

Ποιοι αποτελούν το πλήθος, ποιον εκπροσωπούν και, επίσης, ποιοι είναι εκείνοι που τους εναντιώνονται; Το σημείο αυτό είναι κεντρικό στο ερώτημα του πώς οι άνθρωποι σχετίζονται με το φαινόμενο πλήθους και πώς διαβάζουν τη συνάφειά του με τη δική τους αυτοκατανόηση. Οι αγώνες του πλήθους είναι δράματα που παίζονται μπροστά σε ένα ευρύτερο κοινό, σχεδιασμένα έτσι ώστε να κερδίσουν τη συμπάθειά του (πβ. Subašić, Reynolds, & Turner, 2008). Το ποιους βλέπει το κοινό αυτό ως «εμείς» ή «αυτοί» θα καθορίσει με ποιον θα συνταχθεί και ποιος θα μπορούσε να προκαλέσει την ενεργή υποστήριξή του στην εναντίωση (πβ. Haslam, Reicher, & Platow, 2010). Επομένως, το ζήτημα της κοινωνικής ταυτότητας του πλήθους, και άρα του κατά πόσο αποτελεί μια ενδοομάδα για τον πληθυσμό, είναι κεντρικό στην πολιτική των φαινομένων πλήθους.

Λίγο μετά την έναρξη των μαζικών διαδηλώσεων στην πλατεία Ταχρίρ, στις 27 Ιανουαρίου 2011, ο υπουργός Εσωτερικών Χαμπίμπ Ελ-Αντλι δήλωσε: «Τα εκατομμύρια θα αποφασίσουν για το μέλλον αυτού του έθνους, όχι οι διαδηλώσεις, ακόμη κι αν αριθμούν χιλιάδες ανθρώπους. Η χώρα μας είναι σταθερή και δεν κλονίζεται από δράσεις αυτού του είδους».<sup>3</sup> Κατά μία έννοια είχε δίκιο, αλλά έθεσε το ερώτημα αν αυτές οι χιλιάδες διαδηλωτές αντιπροσώπευαν τα εκατομμύρια και, ως εκ τούτου, είχαν τη δυνατότητα να αλλάξουν το έθνος, ή ήταν διαχωρισμένοι και ασήμαντοι; Έτσι, η μοίρα της εξέγερσης βρέθηκε να εξαρτάται από την αναπαράσταση του πλήθους της Ταχρίρ.

Το καθεστώς αναπαριστούσε το διαμαρτυρόμενο πλήθος με διάφορους τρόπους: όλοι είχαν την πρόθεση να δείξουν ότι η Ταχρίρ δεν αντιπροσώπευε τον γενικό αιγυπτιακό πληθυσμό και ότι ήταν ενάντια στους περισσότερους Αιγυπτίους. Οι αναπαραστάσεις αυτές τους παρουσίαζαν ως χούλιγκαν και τρομοκράτες στη σφαίρα επιρροής των ισλαμιστών της Μουσουλμανικής Αδελφότητας,<sup>4</sup> ως πράκτορες «ξένων» και «εξωτερικών δυνάμεων»,<sup>5</sup> ως άτομα που στερούνταν τις αιγυπτιακές «αξίες πολιτεότητας»,<sup>6</sup> ή ως ακαθόριστες δυνάμεις που θέλουν να καταστρέψουν τη χώρα. Ας θυμηθούμε την ομιλία του προέδρου Μουμπάρακ στις 28 Ιανουαρίου:<sup>7</sup>

Η χώρα περνάει δύσκολες στιγμές και βιώνει σκληρές εμπειρίες, οι οποίες ξεκίνησαν από ευγενείς νέους και πολίτες που θέλησαν να ασκήσουν το δικαίωμά τους να μετέχουν σε ειρηνικές διαδηλώσεις και διαμαρτυρίες για να εκφράσουν τις

3. Βλ. <http://www.theguardian.com/world/blog/2011/jan/27/egypt-protests>

4. Βλ. <http://nvdatabase.swarthmore.edu/content/egyptians-bring-down-dictatorship-hosni-mubarak-2011>

5. Βλ. <http://www.theguardian.com/news/blog/2011/feb/03/egypt-protests-live-updates>

6. Βλ. <http://www.theguardian.com/news/blog/2011/jan/31/egypt-protests-live-updates>

7. Για το πλήρες κείμενο βλ. <http://www.theguardian.com/world/2011/feb/02/president-hosni-mubarak-egypt-speech>



ανησυχίες και τις φιλοδοξίες τους, γρήγορα όμως τους εκμεταλλεύτηκαν εκείνοι που επιδίωκαν να σκορπίσουν το χάος, τη βία και τη διαμάχη, να παραβιάσουν τη συνταγματική νομιμότητα και να επιτεθούν στη χώρα.

Σύμφωνα με τον Μουμπάρακ, η Ταχρίρ μετέτρεψε τις διαδηλώσεις από ένα ευγενές και πολιτισμένο φαινόμενο άσκησης της ελευθερίας της έκφρασης σε ατυχείς συγκρούσεις, υποκινούμενες και ελεγχόμενες από πολιτικές δυνάμεις, με τάσεις κλιμάκωσης και επιδείνωσης της κατάστασης. Οι διαδηλωτές κατηγορήθηκαν ότι υπονόμειαν την ασφάλεια και τη σταθερότητα του έθνους μέσω πράξεων προβοκάτσιας, κλοπής και λεηλασίας, βάζοντας φωτιές, κλείνοντας δρόμους, εξαπολύοντας επιθέσεις σε ζωτικής σημασίας εγκαταστάσεις καθώς και σε δημόσιες και ιδιωτικές περιουσίες, και κάνοντας έφοδο σε διπλωματικές αποστολές. Αυτά τα επιχειρήματα όχι μόνο προσπάθησαν να απομονώσουν τους διαδηλωτές από τον πληθυσμό, αλλά κατάφεραν, επίσης, να κινητοποιήσουν τον στρατό για να καταστείλει τα πλήθη. Αυτό συνέβη επειδή ο στρατός είχε δώσει όρκο να υπερασπιστεί τη χώρα, όχι τον πρόεδρο. Αντίθετα, οι διαδηλωτές προσπάθησαν συστηματικά να αναπαραστήσουν το πλήθος της Ταχρίρ ως τη φωνή της Αιγύπτου, και όχι ως υποκατηγορία Αιγυπτίων που δρούσαν με γνώμονα τα δικά τους συμφέροντα.

Ο Ghoniim (2012), για παράδειγμα, περιγράφει μια κομβική στιγμή από την πρώτη μέρα της διαμαρτυρίας, την 25η Ιανουαρίου: «ένα κεντρικό, υπερκείμενο, ριζοσπαστικό αίτημα είχε τραβήξει την προσοχή κάθε μέλους αυτής της κρίσιμης μάζας στην πλατεία Ταχρίρ: να απαλλάξουμε το έθνος από τον Χόσνι Μουμπάρακ. Όλοι μαζί φωνάξαμε: “EL SHA’AB YUREED ISQAAT AN-NIZAAM!” (“Ο λαός θέλει να ανατρέψει το καθεστώς”）」 (σ. 184). «Ο λαός» εδώ χρησιμοποιείται ως η κατεξοχήν συμπεριληπτική εθνική κατηγορία. Η Ταχρίρ είναι το έθνος ενάντια στον δικτάτορα. Για την περίπτωση που υπήρχε οποιαδήποτε αμφιβολία γι’ αυτό, η συμπεριληπτικότητα της Ταχρίρ διευκρινίστηκε σε μια δήλωση που εξέδωσε η «νεολαία της πλατείας Ταχρίρ» στις 3 Φεβρουαρίου. Το πρώτο πράγμα που προσπάθησαν να ξεκαθαρίσουν ήταν ότι:

[...] είμαστε μια ομάδα νεαρών μουσουλμάνων και χριστιανών Αιγυπτίων· η συντριπτική πλειονότητά μας δεν ανήκει σε πολιτικά κόμματα και δεν έχει προηγούμενη πολιτική ακτιβιστική δράση. Το κίνημά μας περιλαμβάνει ηλικιωμένους και παιδιά, χωρικούς, εργάτες, επαγγελματίες, φοιτητές και συνταξιούχους. Το κίνημά μας δεν μπορεί να χαρακτηριστεί ως «πληρωμένο» ή «κατευθυνόμενο» από μια μειοψηφία, επειδή προσέλκυσε εκατομμύρια που ανταποκρίθηκαν στο έμβλημά του για ανατροπή του καθεστώτος.<sup>8</sup>

8. Για την πλήρη δήλωση βλ. <http://www.counterfire.org/news/9860-statement-from-the-youth-of-tahrirsquare-sit-in>

Οι διαδηλωτές αναπαριστούσαν ξεκάθαρα τον εαυτό τους ως τον αιγυπτιακό λαό και το χρησιμοποίησαν αυτό για να συμπεριλάβουν και άλλους και να κινητοποιήσουν την υποστήριξή τους – ή, τουλάχιστον, να αδρανοποιήσουν την εναντίωσή τους. Το βασικό ερώτημα, ωστόσο, επικεντρωνόταν στη θέση των ενόπλων δυνάμεων που είχαν συρρεύσει μαζικά με τανκς μέσα και γύρω από την Ταχρίρ: Θα κινούνταν εναντίον των διαδηλωτών; Θα τους υποστήριζαν; Θα παρέμεναν ουδέτεροι; Ο Steavenson (2015) περιγράφει πώς δύο μαχητικά αεροσκάφη πέταξαν χαμηλά πάνω από την πλατεία και τα μέλη του πλήθους φώναξαν σε απάντηση: «Δεν θα φύγουμε! Δεν θα φύγουμε!» Τα τζετ πέταξαν μακριά: «Το πλήθος, δοκιμασμένο τώρα και αισθανόμενο λίγο πιο γενναίο, άρχισε να τραγουδάει στα τανκς: “Ο στρατός και ο λαός είναι μια γροθιά! Ο στρατός και ο λαός είναι μια γροθιά!”» (Steavenson, 2015, σ. 16, η έμφαση στο πρωτότυπο). Αργότερα ο Steavenson περιγράφει τη στιγμή που οι διαδηλωτές ρώτησαν τον χειριστή του επικεφαλής των τανκς: «Θα ανοίξετε πυρ εναντίον μας; [...] γιατί ήταν ακόμη ασαφές: Ήταν το πλήρωμα των τανκς Αιγύπτιοι ή ο στρατός ή ο Μουμπάρακ;» (σ. 17). Με άλλα λόγια, από τη δική τους οπτική γωνία, ήταν αυτονόητο για τους διαδηλωτές ότι εκπροσωπούσαν την Αίγυπτο· το μόνο ερώτημα που έμενε να απαντηθεί ήταν αν θα μπορούσε να ειπωθεί το ίδιο για τις ένοπλες δυνάμεις. Επιπλέον, από τη σκοπιά εκείνων που παρατηρούσαν τα συμβάντα, ήξεραν ποιοι ήταν οι ίδιοι· το ερώτημα ήταν αν οι διαδηλωτές ήταν Αιγύπτιοι, ξένοι ή ταραξίες.

Συμπερασματικά, τα στοιχεία υποδεικνύουν ότι τα φαινόμενα πλήθους διαμορφώνουν πράγματι ταυτότητες και ότι αυτή η επίδραση εκτείνεται πολύ πέρα από τα άτομα που συμμετέχουν. Για τους συμμετέχοντες, τα φαινόμενα πλήθους αντικατοπτρίζουν τις κατηγορικές κατανοήσεις του εαυτού και του άλλου· μπορούν να (ανα)συγκροτήσουν, να εδραιώσουν ή να αλλάξουν τις κοινωνικές ταυτότητες (ακόμη και πέρα από το συμβάν) ανάλογα με το αν η δυναμική του πλήθους επιβεβαιώνει ή τροποποιεί την κοινωνική τους θέση. Το ίδιο μπορεί να ειπωθεί για τους παρατηρητές. Πράγματι, η φύση του πλήθους και ο τρόπος με τον οποίο μπορεί να γίνει κατανοητό ενδέχεται να έχουν μεγάλη κοινωνιακή και ιστορική σημασία. Το πλήθος πρέπει να ανακτηθεί από αυτή την κατηγορία εντυπωσιακών αλλά εντέλει τετριμμένων φαινομένων που έχουν βρεθεί στην περιφέρεια της «σοβαρής» έρευνας (Reicher, 2011)· ανήκει στον ίδιο τον πυρήνα των κοινωνικών επιστημών.

## ΠΕΡΙΛΗΨΗ

- Η παραδοσιακή ψυχολογία του πλήθους συμβάλλει στην προστασία του status quo παθολογικοποιώντας όσους συγκεντρώνονται για να αμφισβη-

τήσουν αδικίες και ανισότητες. Αυτή η παθολογία εντοπίζεται είτε στα άτομα που ενώνονται με το πλήθος είτε, συνηθέστερα, στην ίδια τη διεργασία του πλήθους. Το επιχείρημα είναι ότι οι άνθρωποι «εμβυθίζονται» στο πλήθος, χάνουν την ταυτότητά τους και, έτσι, χάνουν την ικανότητά τους να σκέφτονται λογικά μέσα στο πλήθος.

- Η πρόσφατη ψυχολογία του πλήθους υποστηρίζει ότι η ταυτότητα δεν χάνεται μέσα στο πλήθος. Αυτό που συμβαίνει, αντίθετα, είναι ότι οι άνθρωποι μετατοπίζονται από την ατομική ταυτότητα στις κοινωνικές ταυτότητες και στη συνέχεια δρουν με βάση τις οπτικές, τους κανόνες και τα συμπεριφέροντα που συνδέονται με αυτές τις ταυτότητες.
- Το πλήθος δεν εκφράζει απλώς προϋπάρχουσες κοινωνικές ταυτότητες: οι κοινωνικές ταυτότητες είναι δυνατόν να αλλάξουν στα φαινόμενα πλήθους μέσω των αλληλεπιδράσεων μεταξύ των μελών του πλήθους και άλλων, ιδίως της αστυνομίας.
- Η συμμετοχή σε πλήθος μπορεί να έχει επιδράσεις στις κοινωνικές ταυτότητες που διαρκούν πολύ πέρα από το ίδιο το συμβάν. Αυτό δεν ισχύει μόνο για όσους είναι παρόντες στο πλήθος, αλλά και για όσους το παρακολουθούν είτε άμεσα είτε έμμεσα από τα μέσα ενημέρωσης.
- Συνολικά, το πλήθος έχει σημαντικό αντίκτυπο στις κοινωνικές ταυτότητες της καθημερινής ζωής, οι οποίες επηρεάζουν το πώς συμπεριφερόμαστε και πώς σχετιζόμαστε με τους άλλους.

## ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΕΣ

---

Οι συγγραφείς κατά τη συγγραφή αυτού του κεφαλαίου υποστηρίχθηκαν εν μέρει από μια ερευνητική επιχορήγηση του Συμβουλίου Οικονομικής και Κοινωνικής Έρευνας (Economic and Social Research Council: ES/ N01068X/1).

## ΓΛΩΣΣΑΡΙΟ

---

**εμβύθιση** Η ιδέα του Le Bon ότι η ανωνυμία στη μάζα οδηγεί σε απώλεια ταυτότητας και, ως εκ τούτου, σε απώλεια λογικής και κρίσης.

**επεξεργασμένο μοντέλο κοινωνικής ταυτότητας του πλήθους** Το επιχείρημα ότι οι κοινωνικές ταυτότητες όχι μόνο εκφράζονται στο πλήθος, αλλά μπορούν και να αλλάξουν μέσα σε αυτό, ειδικά ως συνάρτηση της αναπτυσσόμενης διομαδικής δυναμικής μεταξύ του πλήθους και εξωτερικών φορέων όπως η αστυνομία.

**θεωρία σύγκλισης** Αναφέρεται στην αντίληψη ότι τα πλήθη αποτελούνται από άτομα που μοιράζονται κοινά χαρακτηριστικά (π.χ. ένα βίαιο πλήθος μπορεί να εξηγηθεί από το γεγονός ότι αποτελείται από βίαιους ανθρώπους).

**μετάδοση** Η ιδέα του Le Bon ότι, από τη στιγμή που χάνουμε την ικανότητα κρίσης, συμβαδίζουμε αυτόματα με οποιαδήποτε ιδέα ή συναίσθημα παρατηρούμε στους άλλους.

**μοντέλο κοινωνικής ταυτότητας του πλήθους** Το επιχειρήμα ότι αντί για απώλεια της ταυτότητας μέσα στο πλήθος, συμβαίνει μια μετατόπιση από την προσωπική στην κοινωνική ταύτιση. Συνεπεία τούτου, οι άνθρωποι δεν χάνουν την ικανότητα να σκέφτονται λογικά, αλλά μάλλον σκέφτονται λογικά με βάση τις οπτικές, τους κανόνες και τα συμφέροντα που συνδέονται με τη σχετική κοινωνική ταυτότητα.

**υποβολή** Η ιδέα του Le Bon ότι οι ιδέες και τα συναισθήματα που κυκλοφορούν στο πλήθος προέρχονται από ένα πρωτόγονο φυλετικό ασυνείδητο – με αποτέλεσμα η συμπεριφορά να είναι, επίσης, πρωτόγονη και καταστροφική.

## ΣΥΜΠΛΗΡΩΜΑΤΙΚΕΣ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΠΡΟΤΑΣΕΙΣ

- Barrows S. (1981). *Distorting mirrors: Visions of the crowd in late nineteenth-century France*. Yale: Yale University Press.
- Davis N. Z. (1973). The rites of violence: Religious riot in sixteenth-century France. *Past and Present*, 59, 51-91.
- Drury J., & Reicher S. D. (2000). Collective action and psychological change: The emergence of new social identities. *British Journal of Social Psychology*, 39, 579-604.
- Neville F. G., & Reicher S. D. (2011). The experience of collective participation: Shared identity, relatedness and emotionality. *Contemporary Social Science*, 6, 377-396.
- Reicher S. D. (1984). The St. Pauls riot: An explanation of the limits of crowd action in terms of a social identity model. *European Journal of Social Psychology*, 14, 1-21.
- Reicher S. D. (2001). The psychology of crowd dynamics. In M. A. Hogg & S. Tindale (Eds.), *Blackwell handbook of social psychology: Group processes* (pp. 182-208). Oxford: Blackwell.
- Reicher S. D., & Stott C. (2011). *Mad mobs and Englishmen? Myths and realities of the 2011 riots*. London: Hachette.
- Stott C. J., Hutchison P., & Drury J. (2001). "Hooligans" abroad? Inter-group dynamics, social identity and participation in collective "disorder" at the 1998 world cup finals. *British Journal of Social Psychology*, 40, 359-384.
- Thompson E. P. (1971). The moral economy of the English crowd in the eighteenth century. *Past and Present*, 50, 76-136.

## ΕΡΩΤΗΣΕΙΣ ΓΙΑ ΟΜΑΔΙΚΗ ΣΥΖΗΤΗΣΗ

---

- Γιατί πιστεύετε ότι το έργο του Le Bon πάνω στην ψυχολογία του πλήθους έχει αντέξει τόσο πολύ στον χρόνο; Σε ποιο βαθμό είναι οι απόψεις του «βολικές;»
- Γιατί η έννοια της κοινωνικής ταυτότητας είναι τόσο σημαντική για έναν εναλλακτικό τρόπο εξέτασης της συμπεριφοράς του πλήθους;
- Τα πλήθη αντιπροσωπεύουν πραγματικά τις μάζες;
- Γιατί η παρακολούθηση ενός πλήθους από τα μέσα ενημέρωσης μπορεί να ενθαρρύνει περαιτέρω συλλογική δράση;



# 13 Κρατικός μιλιταρισμός και διεθνείς συγκρούσεις



STEPHEN GIBSON

## ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ ΤΟΥ ΚΕΦΑΛΑΙΟΥ

---

ΜΙΑ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΨΥΧΟΛΟΓΙΑ ΤΩΝ ΔΙΕΘΝΩΝ ΣΧΕΣΕΩΝ 352

Η ΔΙΧΟΤΟΜΙΑ ΑΤΟΜΙΚΟΥ-ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΥ ΣΤΗΝ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ  
ΚΑΙ ΣΤΗΝ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΨΥΧΟΛΟΓΙΑ 353

ΠΕΡΑ ΑΠΟ ΤΗΝ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΤΑΥΤΟΤΗΤΑ: ΛΟΓΟΔΟΤΗΣΕΙΣ  
ΤΗΣ ΥΠΗΡΕΤΗΣΗΣ ΤΗΣ ΣΤΡΑΤΙΩΤΙΚΗΣ ΘΗΤΕΙΑΣ 356

ΠΕΡΑ ΑΠΟ ΤΙΣ ΣΤΑΣΕΙΣ: Η ΚΑΤΑΣΚΕΥΗ ΑΞΙΟΛΟΓΗΣΕΩΝ  
ΤΟΥ ΠΟΛΕΜΟΥ ΣΤΟ ΙΡΑΚ 361

ΤΕΛΙΚΕΣ ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ 368

ΠΕΡΙΛΗΨΗ 369

ΓΛΩΣΣΑΡΙΟ 370

ΣΥΜΠΛΗΡΩΜΑΤΙΚΕΣ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΠΡΟΤΑΣΕΙΣ 370

ΕΡΩΤΗΣΕΙΣ ΓΙΑ ΟΜΑΔΙΚΗ ΣΥΖΗΤΗΣΗ 371



Στα 20 περίπου χρόνια που ακολούθησαν τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο γίναμε μάρτυρες του αναδυόμενου ενδιαφέροντος της κοινωνικής ψυχολογίας για τις διεθνείς<sup>1</sup> συγκρούσεις. Στο εναρκτήριο κεφάλαιο του τόμου που αποτέλεσε ορόσημο για το πεδίο, με τίτλο *International Behaviour: A Social-Psychological Analysis* (1965, σ. 3), ο επιστημονικός επιμελητής Herbert C. Kelman έκανε διστακτικά λόγο για «την αρχή αυτού που φαίνεται να εξελίσσεται σε έναν νέο και μάλλον δραστήριο τομέα εξειδίκευσης [...] [ο οποίος] θα μπορούσε, ποιητική αδεία, να ονομαστεί “κοινωνική ψυχολογία των διεθνών σχέσεων”». Υπήρξαν ομοίως και άλλα συγγράμματα, όπως ο τόμος *The Human Dimension in International Relations* του Klineberg (1964) και το επιδραστικό έργο *Victims of Groupthink* του Janis (1972), τα οποία προσπάθησαν να καταδείξουν τη χρησιμότητα της κοινωνιοψυχολογικής ανάλυσης σε ζητήματα διεθνών συγκρούσεων.

Τα τελευταία χρόνια, ωστόσο, υπάρχει η τάση για λιγότερη, αντί για περισσότερη, έρευνα πάνω στις διεθνείς συγκρούσεις. Πολύ σημαντικά επιστημονικά περιοδικά κοινωνικής ψυχολογίας, όπως είναι το *Journal of Social and Personality Psychology*, το *Journal of Experimental Social Psychology* ή το *Personality and Social Psychology Bulletin*, αναφέρονται ελάχιστα στις διεθνείς συγκρούσεις, παρά το γεγονός ότι οι ΗΠΑ (στις οποίες έχουν την έδρα τους τα κορυφαία αυτά έντυπα) και οι σύμμαχοί τους από τις αρχές του 2000 εμπλέκονται σε μεγάλης κλίμακας εχθροπραξίες, σε μόνιμη σχεδόν βάση, στο Αφγανιστάν, στο Ιράκ και στη Συρία. Ομοίως, αν ρίξετε μια ματιά στις σελίδες με τα περιεχόμενα οποιουδήποτε βασικού εγχειριδίου κοινωνικής ψυχολογίας, θα βρείτε κεφάλαια αφιερωμένα στις προκαταλήψεις, τις στάσεις, την κοινωνική επιρροή, την απόδοση, τη δυναμική της ομάδας και τη διομαδική συμπεριφορά, αλλά όχι στον **κρατικό μιλιταρισμό** και στις διεθνείς συγκρούσεις. Η μελέτη θεμάτων αυτού του είδους επαφίεται, εν γένει, στους πολιτικούς επιστήμονες, τους ιστορικούς και τους κοινωνιολόγους – κλάδοι οι οποίοι δεν φιλοδοξούν με τόση θέρμη να διατυπώσουν γενικές θεωρίες και καθολικούς νόμους, που, αντίθετα, έχουν τεράστια αξία για τους ψυχολόγους.

Όταν οι κοινωνικοί ψυχολόγοι *καταπιάνονται* όντως με τις εχθροπραξίες μεταξύ κρατών, συνηθίζουν να τις βλέπουν ως ένα παράδειγμα γενικότερων διαδικασιών, που τείνουν να απεικονίζονται πιο χαρακτηριστικά στο επίπεδο των ενδοκρατικών συγκρούσεων. Αυτές αποτελούν το πεδίο στο οποίο ανα-

1. Σε μεγάλο μέρος αυτού του κεφαλαίου θα ακολουθήσω τη σύμβαση και θα χρησιμοποιήσω τον όρο «διεθνείς» για να δηλώσω τις συγκρούσεις μεταξύ από καιρό εγκαθιδρυμένων κρατών. Ωστόσο, η ιδέα του έθνους-κράτους είναι εξαιρετικά προβληματική, καθώς ελάχιστα από τα υφιστάμενα κράτη αντιστοιχούν στην κλασική ιδέα της κρατικής οντότητας που φιλοξενεί έναν «εθνικό» λαό (Walby, 2003).

κύπτουν πολιτισμικές, εθνοτικές ή θρησκευτικές εντάσεις μεταξύ διαφορετικών ομάδων μέσα σε ένα κράτος, ή όπου υπάρχει σύγκρουση σχετικά με το ποιος ορισμός του κράτους πρέπει να κατοχυρωθεί ως η επίσημη εκδοχή. Η περιορισμένη αυτή εστίαση σημαίνει ότι ο ρόλος της θεσμοποιημένης βίας στα από καιρό εγκαθιδρυμένα κράτη της Δύσης –και πέρα από αυτά– έχει διαφύγει σε μεγάλο βαθμό την κοινωνιοψυχολογική προσοχή και τα οφέλη μιας τέτοιας ανάλυσης απουσιάζουν από τα θεωρητικά μοντέλα του κλάδου. Κάτι τέτοιο, μάλιστα, καθίσταται ιδιαίτερα προβληματικό υπό το φως της παρατήρησης ότι στον σύγχρονο κόσμο τα καθιερωμένα κράτη είναι οι μόνες οντότητες που έχουν το δικαίωμα να κατέχουν και να χρησιμοποιούν στρατιωτική ισχύ (Giddens, 1985), αν και η θέση αυτή απαιτεί αναδιατύπωση εξαιτίας της ανόδου των ιδιωτικών στρατιωτικών εταιρειών τα τελευταία χρόνια (Kinsey, 2006). Παρ' όλα αυτά, το επιχείρημα του Giddens (1985, σ. 121), ότι «η ίδια η ύπαρξη του “εμφυλίου πολέμου” προϋποθέτει τον κανόνα μιας μονοπωλιακής κρατικής εξουσίας», υπογραμμίζει μια παραδοχή που θα μπορούσαμε να πούμε ότι ισχύει και για την κοινωνιοψυχολογική έρευνα πάνω στις συγκρούσεις.

## ΜΙΑ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΨΥΧΟΛΟΓΙΑ ΤΩΝ ΔΙΕΘΝΩΝ ΣΧΕΣΕΩΝ

Από ορισμένες απόψεις, η τρέχουσα κατάσταση της πολιτικής ψυχολογίας πλησιάζει περισσότερο στο αρχικό όραμα του Kelman για μια κοινωνική ψυχολογία των διεθνών σχέσεων. Για παράδειγμα, η δεύτερη έκδοση του *Oxford Handbook of Political Psychology* (Huddy, Sears, & Levy, 2013b) περιλαμβάνει μια ολόκληρη ενότητα (επτά κεφάλαια) αφιερωμένη στις διεθνείς σχέσεις και είναι εστιασμένη σε θέματα όπως η λήψη αποφάσεων εξωτερικής πολιτικής (Levy, 2013), η επίλυση συγκρούσεων (Fisher, Kelman, & Allen Nap, 2013) και η διαχείριση κρίσεων (Dyson & Hart, 2013). Μπορεί σαφώς να κριθεί ευνοϊκά συγκρινόμενη με την πιο πρόσφατη έκδοση του *Handbook of Social Psychology* (Fiske, Gilbert, & Lindzey, 2010), η οποία δεν περιλαμβάνει ούτε ένα κεφάλαιο για τις διεθνείς σχέσεις ή συγκρούσεις. Ο επιστημονικός καταμερισμός της εργασίας μεταξύ «καθαρών» και «εφαρμοσμένων» κλάδων της ψυχολογίας μπορεί να παίζει εδώ κάποιον ρόλο, με τους κοινωνικούς ψυχολόγους να εστιάζουν ολοένα και περισσότερο την προσοχή τους σε «κεντρικές» έννοιες, όπως η επιθετικότητα, οι διομαδικές σχέσεις και η κοινωνική σύγκρουση (όλα αυτά αποτελούν κεφάλαια στο εγχειρίδιο της Fiske και των συνεργατών της), ενώ οι πολιτικοί ψυχολόγοι εφαρμόζουν τις έννοιες αυτές σε συγκεκριμένα ζητήματα στον χώρο ενδιαφέροντος της πολιτικής, όπως οι διεθνείς συγκρούσεις. Μια τέτοια διάκριση όμως μπορεί να οδηγή-

σει σε εννοιολογική σύγχυση, καθώς η σύγκρουση μεταξύ σύνθετων θεσμών και πολιτειακών οντοτήτων γίνεται κατανοητή κυρίως με όρους σύγκρουσης μεταξύ ομάδων.

Ο κατακερματισμός του κλάδου σε πλείστες υποειδικότητες δεν αποκλείεται να διευκόλυνε αυτή την παραμέληση εντός της κοινωνικής ψυχολογίας. Η ανάπτυξη της ψυχολογίας της ειρήνης, της πολιτικής ψυχολογίας και της στρατιωτικής ψυχολογίας έχει πιθανότατα οδηγήσει ερευνητές, που διαφορετικά θα παρέμεναν στον πυρήνα της κοινωνικής ψυχολογίας, σε πιο εξειδικευμένες αναζητήσεις. Ως αποτέλεσμα αυτού, από τη δεκαετία του 1960, η κοινωνική ψυχολογία αναπτύχθηκε χωρίς να δώσει ιδιαίτερη σημασία σε θέματα διεθνών συγκρούσεων. Τα τελευταία χρόνια, ωστόσο, ορισμένοι έχουν διατυπώσει την άποψη ότι θα πρέπει να ξεκινήσει ένας γόνιμος διάλογος ανάμεσα στην κοινωνική ψυχολογία και στην ψυχολογία της ειρήνης (Gibson, 2011· Vollhardt & Bilali, 2008), και το παρόν κεφάλαιο θα υποστηρίξει ότι –παρόλο που έχουν ήδη γίνει μερικές κινήσεις προς τη σωστή κατεύθυνση– ο κρατικός милитарισμός και οι διεθνείς συγκρούσεις είναι σημαντικοί τομείς στους οποίους απαιτείται η περαιτέρω σύζευξη των κλάδων της κοινωνικής και της πολιτικής ψυχολογίας. Ειδικότερα θα υποστηρίξουμε την άποψη ότι, παρόλο που οι πολιτικοί ψυχολόγοι έχουν ασχοληθεί με ζητήματα διεθνών συγκρούσεων τα οποία έχουν παραμεληθεί στην κοινωνική ψυχολογία, οι εξελίξεις στη λογοψυχολογία και στη ρητορική κοινωνική ψυχολογία έχουν τη δυνατότητα να εμπλουτίσουν τις πολιτικές ψυχολογικές εννοιολογήσεις αυτού του γνωστικού αντικειμένου. Για να αρχίσουμε να σκιαγραφούμε το συγκεκριμένο επιχείρημα, θα πρέπει πρώτα να θέσουμε επί τάπητος ένα μακροχρόνιο πρόβλημα που αφορά τόσο την κοινωνική όσο και την πολιτική ψυχολογία: τη διχοτομία μεταξύ ατομικού και κοινωνικού.

## Η ΔΙΧΟΤΟΜΙΑ ΑΤΟΜΙΚΟΥ-ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΥ ΣΤΗΝ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΚΑΙ ΣΤΗΝ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΨΥΧΟΛΟΓΙΑ

Μια κλασική δήλωση για την πρωτοκαθεδρία του ατομικού ως του κατάλληλου επιπέδου ανάλυσης στην κοινωνική ψυχολογία υπάρχει σε μια θεμελιώδη εργασία ενός από τους πρώτους αρχιτέκτονες της κοινωνικής ψυχολογίας: του Floyd Allport. Στον τόμο του, *Institutional Behaviour*, περιλαμβάνεται ένα δοκίμιο με τίτλο «Η εθνικιστική πλάνη και ο πόλεμος» (“The nationalistic fallacy and war”), στο οποίο ο Allport (1933) σημειώνει ότι είναι λάθος να αντιλαμβανόμαστε τα έθνη ή/και οποιεσδήποτε άλλες ομάδες ως οντότητες που έχουν μια πραγματικότητα πέρα και πάνω από τα άτομα τα οποία απαρτίζουν την ομάδα:

Το «Έθνος» δεν μπορεί, εν τοις πράγμασι, να υπογράψει μια συνθήκη, να θεσπίσει εξωτερική πολιτική, να δημιουργήσει ένα χρέος, να κηρύξει τον πόλεμο, να στρατολογήσει πολίτες για να υπηρετήσουν τη θητεία τους ή να συνάψει ειρήνη. [...] Μόνο τα άτομα κατανοούμε ότι προβαίνουν σε τέτοιου είδους ενέργειες. Οπωσδήποτε, τα άτομα προβαίνουν σε αυτές έχοντας κάποιες αναγνωρισμένες αρμοδιότητες: για παράδειγμα, ως εκπρόσωποι ενός μεγάλου αριθμού άλλων ατόμων. Προβαίνουν, επίσης, σε αυτές «στο όνομα» της οντότητας που ονομάζεται «Έθνος». Και πάλι όμως τα άτομα, και μόνο τα άτομα, είναι αυτά που βλέπουμε να επιτελούν πολιτικές πράξεις (Allport, 1933, σσ. 139-140, η πλαγιογράμμιση στο πρωτότυπο).

Ο Danziger (1992, σ. 316) επισημαίνει ότι ο Allport «ήταν ένας άνθρωπος που υπηρετούσε μια ξεκάθαρα ιδεολογική αποστολή [...] θεωρούσε τον εαυτό του υπερασπιστή της αλήθειας του ατομικισμού ενάντια στην επικίνδυνη ψευδαίσθηση της συλλογικότητας». Ωστόσο, καθώς άρχισαν να αναπτύσσονται οι κοινωνιοψυχολογικές αναλύσεις των διεθνών συγκρούσεων, αναγνωρίστηκε η ανεπάρκεια του να βλέπουμε τις ομάδες ως κατ' ανάγκην κακές για εμάς και να επικεντρωνόμαστε αποκλειστικά στις ατομικές διαδικασίες:

Οποιαδήποτε προσπάθεια [...] εννοιολόγησης των αιτιών του πολέμου και των προϋποθέσεων της ειρήνης που έχει ως σημείο αφετηρίας της την ατομική ψυχολογία, και όχι μια ανάλυση των σχέσεων μεταξύ των εθνών-κρατών, είναι αμφισβητήσιμη σημασίας (Kelman, 1965, σ. 5).

Αυτή υπήρξε μια σημαντική αναγνώριση και, τελικά, οι περιορισμοί ενός καθαρά ατομικού επιπέδου ανάλυσης ενσωματώθηκαν στο γενικότερο πλαίσιο της πολιτικής ψυχολογίας ως διακριτού υποκλάδου. Πράγματι, στο εισαγωγικό τους κεφάλαιο, οι επιστημονικοί επιμελητές του *Oxford Handbook of Political Psychology* εκφράζουν επιφυλάξεις απέναντι σε οποιαδήποτε τάση των ψυχολογικών εξηγήσεων να υπερβαίνουν τις δυνατότητές τους:

Στον πυρήνα της, η πολιτική ψυχολογία ασχολείται με τη συμπεριφορά των ατόμων μέσα σε ένα συγκεκριμένο πολιτικό σύστημα. Η ψυχολογία από μόνη της δεν μπορεί να εξηγήσει το Ολοκαύτωμα, τις δυσεπίλυτες συγκρούσεις, τον πόλεμο ή πλείστες άλλες συμπεριφορές κρατών ή συλλογικών πολιτικών δρώντων σε σύνθετα πολιτικά περιβάλλοντα. Τα άτομα δεν δρουν στο κενό. Η συμπεριφορά τους ποικίλλει σε συνάρτηση με, και ανταποκρίνεται σε διαφορές στους πολιτικούς θεσμούς, στις πολιτικές κουλτούρες, στα είδη ύφους ηγεσίας και στους κοινωνικούς κανόνες (Huddy, Sears, & Levy, 2013a, σ. 3).

Ωστόσο, παρά την απόρριψη του ρητού **ατομικισμού**, ένας άλλης μορφής ατομικισμός παραμένει ενεργός. Η διχοτομία ατομικού-κοινωνικού εξακολου-

θεί να θεωρείται δεδομένη σε πολλές κοινωνικές και πολιτικές ψυχολογικές εργασίες, καθώς επικρατεί η άποψη ότι το ατομικό υπάρχει *ξεχωριστά* από το κοινωνικό. Παρά την αμφισβήτηση αυτής της δυϊκής διάκρισης που εξέφρασαν στοχαστές του μεταμοντερνισμού, του μεταδομισμού και του κοινωνικού κονστρουξιονισμού από τη δεκαετία του 1980 και εφεξής, το ζήτημα εξακολουθεί να μην έχει εξεταστεί στον πυρήνα μεγάλου μέρους της ψυχολογικής έρευνας (Wetherell, 1996). Η κύρια αμφισβήτηση του ατομικισμού στην ψυχολογία προήλθε από στοχαστές της κριτικής κοινωνικής ψυχολογίας, οι οποίοι υποστήριξαν ότι η ίδια η ιδέα του ατόμου αποτελεί προϊόν συγκεκριμένων κοινωνικοπολιτισμικών συστημάτων (π.χ. Henriques, Hollway, Urwin, Venn, & Walkerdine, 1998· Rose, 1999· Sampson, 1993). Οι συνέπειες αυτού του επιχειρήματος για την ψυχολογική έρευνα έχουν αναπτυχθεί εκτενώς από ερευνητές προερχόμενους από τους κλάδους της λογοψυχολογίας και της ρητορικής ψυχολογίας (Billig, 1996a· Edwards & Potter, 1992· Potter & Wetherell, 1987). Παρότι υπάρχουν σημαντικές ως προς την έμφασή τους διαφορές μεταξύ των στοχαστών αυτής της κατεύθυνσης, όλοι εστιάζουν την προσοχή τους στον επαναπροσδιορισμό της ψυχολογικής έρευνας στο επίπεδο του λόγου, που περιλαμβάνει τη μελέτη της γλώσσας και του τρόπου με τον οποίο αυτή χρησιμοποιείται για την κατασκευή της πραγματικότητας. Είναι σημαντικό ότι το άτομο δεν αφήνεται έξω από αυτή τη διαδικασία κατασκευής· το άτομο αντιμετωπίζεται και αυτό ως κατασκευή. Πράγματι, η λογοψυχολογική προσέγγιση που υιοθετούν οι Edwards και Potter (1992) αναδιατυπώνει πολλές από τις εξατομικευμένες έννοιες της ψυχολογίας –όπως είναι η ταυτότητα, οι αναπαραστάσεις, οι στάσεις, τα σενάρια και η μνήμη– ως *κοινωνικά παραγόμενες*.

Αυτό το είδος προσέγγισης έχει αρχίσει να επηρεάζει την πολιτική ψυχολογία (π.χ. Abell, Condor, & Stevenson, 2006· Abell & Stevenson, 2011· Di Masso, 2012· Dixon, Levine, & McAuley, 2006· Gray & Durrheim, 2013· Sapountzis & Condor, 2013· Stevenson, Condor, & Abell, 2007), και είναι σημαντικό να επισημάνουμε ότι κεφάλαια για την πολιτική ρητορική έχουν συμπεριληφθεί τόσο στην πρώτη όσο και στη δεύτερη έκδοση του *Oxford Handbook of Political Psychology* (Billig, 2003· Condor, Tileagă, & Billig, 2013). Μια σχετικά πρόσφατη και αξιοσημείωτη εξέλιξη αυτής της προσπάθειας είναι η *ερμηνευτική* οπτική του Tileagă (2013) στην πολιτική ψυχολογία, σκοπός της οποίας είναι «να επεκτείνει την παραδοσιακή εστίαση της πολιτικής ψυχολογίας στην πολιτική συμπεριφορά, η οποία είναι στενά κατανοητή σε ένα ατομικιστικό θεωρητικό και μεθοδολογικό πλαίσιο», και «να ενθαρρύνει μια συζήτηση για το νόημα της “επιστημονικής γνώσης” που υπερβαίνει τον πειραματικό ή τον δημοσκοπικό κανόνα που κυριαρχεί στη σύγχρονη πολιτική ψυχολογία» (2013, σ. 3). Σε τελική ανάλυση, αυτός ο τρόπος κατανόη-

σης της πολιτικής ψυχολογίας αποτελεί πρόκληση για κάθε προσέγγιση στην οποία «η πολιτική συμπεριφορά νοείται κατά κύριο λόγο ως το αποτέλεσμα καθολικών, καθ' ἑξίν και αυτόματων διαδικασιών, παρά ως ένα προϊόν ανθρώπινων κοινωνικών πρακτικών» (σ. 5).

Η αξία μιας προσέγγισης που βασίζεται στη λογοψυχολογία και στη ρητορική ψυχολογία μπορεί να αναδειχθεί με παραδείγματα από δύο κοινωνιοψυχολογικές μελέτες του κρατικού милитарισμού και των διεθνών συγκρούσεων. Η πρώτη μελέτη εξετάζει τον τρόπο με τον οποίο μέλη των ενόπλων δυνάμεων στην Αγγλία μιλούν για τη στρατιωτική θητεία τους. Ο κύριος ισχυρισμός είναι ότι τα μοντέλα της κοινωνικής ταυτότητας και των διομαδικών σχέσεων, τα οποία αναπτύχθηκαν για να εξηγήσουν τις ενδοκρατικές συγκρούσεις, ενδέχεται να μην είναι κατάλληλα για θέματα διακρατικών συγκρούσεων. Μπορεί, συνεπώς, να είναι πιο παραγωγικό να εξετάσουμε τους τρόπους με τους οποίους οι άνθρωποι χρησιμοποιούν τον λόγο για να κατασκευάσουν τη σχέση τους με τους κρατικούς θεσμούς. Η δεύτερη μελέτη διερευνά τις «στάσεις» απέναντι στον πόλεμο του Ιράκ αξιοποιώντας δεδομένα από μια τηλεοπτική πολιτική συζήτηση, και αντί να αποδεχθεί την παραδοσιακή άποψη ότι οι στάσεις είναι μετρήσιμες εσωτερικές νοητικές κατασκευές που καθοδηγούν τη δράση, η μελέτη υιοθετεί μια εναλλακτική θέση, η οποία υποστηρίζει ότι οι άνθρωποι κατασκευάζουν αξιολογήσεις μέσα σε συγκεκριμένα κοινωνικά πλαίσια και αυτό τους επιτρέπει να επιτελούν συγκεκριμένες κοινωνικές δράσεις. Απομακρυνόμαστε έτσι από το δίπολο «ατομικό-κοινωνικό», που κυριαρχεί στην πολιτική ψυχολογία, και κινούμαστε προς μια πιο ερμηνευτική οπτική θεμελιωμένη στις ανθρώπινες κοινωνικές πρακτικές (Tileagdă, 2013).

## ΠΕΡΑ ΑΠΟ ΤΗΝ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΤΑΥΤΟΤΗΤΑ: ΛΟΓΟΔΟΤΗΣΕΙΣ ΤΗΣ ΥΠΗΡΕΤΗΣΗΣ ΤΗΣ ΣΤΡΑΤΙΩΤΙΚΗΣ ΘΗΤΕΙΑΣ

Υπάρχει πλούσια κοινωνιοψυχολογική βιβλιογραφία σχετικά με τις διομαδικές συγκρούσεις, η οποία έχει συμβάλει σημαντικά στην κατανόηση των πολιτικών ζητημάτων. Ο βαθμός όμως στον οποίο τα ευρήματα αυτής της βιβλιογραφίας μπορούν να εφαρμοστούν στις διακρατικές συγκρούσεις ενδέχεται να είναι περιορισμένος. Όταν εστιάζουν την προσοχή τους στις διομαδικές συγκρούσεις, οι κοινωνικοί ψυχολόγοι τείνουν να εξετάζουν μόνο τις καταστάσεις στις οποίες η σύγκρουση λαμβάνει χώρα ξεκάθαρα μεταξύ δύο ομάδων. Τα κράτη όμως είναι κάτι πολύ περισσότερο από κοινωνικές ομάδες, η δε διακρατική σύγκρουση αφορά πολύ περισσότερα από τη διομαδική σύγκρουση.

Ακολουθεί μια εναλλακτική προσέγγιση στις διακρατικές συγκρούσεις που αντιμετωπίζει τα κράτη ως υβριδικές κατηγορίες –συναρθρώσεις ανθρώπων,

τόπων και θεσμών- και δίνει προτεραιότητα στις λογοδοτήσεις των ίδιων των κοινωνικών δρώντων για τη σχέση τους με αυτά τα κράτη. Η συγκεκριμένη προσέγγιση αναπτύχθηκε από την Condor (2006) σε σχέση με εθνικές κατηγορίες, αλλά θεωρητικά μπορεί να εφαρμοστεί και σε ευρύτερα πλαίσια. Η Condor υποστήριξε ότι η τάση να αντιμετωπίζονται οι εθνικές κατηγορίες ως κύρια παραδείγματα κοινωνικών ταυτοτήτων (ομαδικών υπαγωγών) διαμόρφωμένων στη βάση των αυτοκατηγοριοποιήσεων αγνοεί τον βαθμό στον οποίο τα έθνη μπορούν να γίνουν κατανοητά ως κάτι *περισσότερο* ή ως κάτι *διαφορετικό* από τις κοινωνικές κατηγορίες. Για παράδειγμα, το κράτος μπορεί να γίνει κατανοητό με γεωγραφικούς όρους, ως ένα σύνολο συνταγματικών διευθετήσεων ή ως ενσάρκωση της κυβέρνησης ή του ηγέτη του. Οι Gibson και Condor (2009) διερεύνησαν αυτές τις δυνατότητες σε σχέση με τη στρατιωτική θητεία στην Αγγλία και διαπίστωσαν ότι οι συμμετέχοντες έδιναν έμφαση σε διαφορετικές εκδοχές του πολιτεύματος προκειμένου να επιτελέσουν συγκεκριμένες ρητορικές ενέργειες σε συγκεκριμένα πλαίσια. Δείτε, για παράδειγμα, την ακόλουθη λογοδότηση ενός δεκαεννιάχρονου φοιτητή, του Τιμ (ψευδώνυμο), από τον οποίο οι ερευνητές πήραν συνέντευξη τον Μάρτιο του 2004, περίπου έναν χρόνο μετά την έναρξη του πολέμου στο Ιράκ:

#### Απόσπασμα 1

- 1 Ερευνητής: Μάλιστα. Πιστεύετε έχει νόημα να πούμε ότι είναι  
 2 ο πατριωτισμός, αν θέλετε, το αίτιο που επιδρά και οι άνθρωποι  
 3 κατατάσσονται;
- 4 Τιμ: Μπ- δεν ξέρω, μάλλον ναι. Εννοώ ότι πολλοί  
 5 άνθρωποι, α- νομίζω δηλαδή ότι αν η ίδια η Βρετανία αντιμετώπιζε  
 6 κάποιο πρόβλημα,  
 7 τότε οι άνθρωποι θα ήταν πολύ πατριώτες και θα κατατάσσονταν.  
 8 Και ξέρετε, όπως - εννοώ, ακόμη κι αν δεν πρόκειται  
 9 για κατάταξη στον στρατό, αν ρίξετε μια ματιά στις μαζικές  
 10 διαδηλώσεις ενάντια στον πόλεμο στο Ιράκ, οι άνθρωποι πίστευαν  
 11 ότι θα ήταν κάτι κακό για τη Βρετανία επειδή  
 12 θα σήμαινε ότι θα σπαταλούσαμε χρόνο, χρήμα, ανθρώπινες ζωές,  
 13 κινδύνους, ξέρετε, κάθε είδους, του στρατού. Έτσι,  
 14 οι άνθρωποι εναντιώθηκαν, για αυτό που πίστευαν  
 15 μέσα στη Βρετανία, για τη Βρετανία. Αλλά ξέρετε, είναι σαν,  
 16 σαν τη Βρετανία να την κάνει ό,τι θέλει  
 17 ο Τόνι Μπλερ, έτσι εναντιώθηκαν - προφανώς  
 18 δεν είχε αποτέλεσμα.
- 18 Ερευνητής: Ναι.
- 19 Τιμ: Αλλά μετά, όταν πήγαν στ' αλήθεια στον πόλεμο, περισσότεροι

- 20 άνθρωποι άρχισαν να τον υποστηρίζουν. Δηλαδή ήταν αντίθετοι στο γεγονός ότι
- 21 βρισκόμασταν σε πόλεμο, αλλά υποστήριζαν τους ανθρώπους που ήταν
- 22 εκεί.
- 23 Ερευνητής: Οκεί.
- 24 Τιμ: Υποστηρίζουν λοιπόν τον βρετανικό λαό, τη - τη Βρετανία
- 25 που τη βλέπουμε ως τη Βρετανία μας.
- 26 Ερευνητής: Σωστά.
- 27 Τιμ: Που δεν είναι πάντα η κυβέρνηση.
- 28 Ερευνητής: Ναι.
- 29 Τιμ: Κάτι ελαφρώς διαφορετικό.
- 30 Ερευνητής: Οκεί.
- 31 Τιμ: Οπότε.
- 32 Ερευνητής: Ναι.
- 33 Τιμ: Θέλω να πω, θα στηρίξω τη Βρετανία ως χώρα
- 34 ως νησί, αλλά μπορεί να μη στηρίξω
- 35 την κυβέρνηση, καθόλου ((γέλια)).

Ο Τιμ κατασκευάζει τη «Βρετανία» ως μια κατηγορία που εμπεριέχει ανθρώπους (γραμμή 24: «ο βρετανικός λαός») και έναν τόπο (γραμμές 33-34: «τη Βρετανία ως χώρα ως νησί»), προκειμένου να διαχωρίσει τη «Βρετανία» από την κυβέρνηση και ειδικότερα από τον τότε πρωθυπουργό Τόνι Μπλερ. Πράγματι, κατασκευάζει μια Βρετανία την οποία «κάνει ό,τι θέλει ο Τόνι Μπλερ» (γραμμές 15-16), και υποστηρίζει ότι οι διαδηλωτές κατά του πολέμου «εναντιώθηκαν, για αυτό που πίστευαν μέσα στη Βρετανία» (γραμμές 13-14) κατά τρόπο ισοδύναμο με το να είναι «πατριώτες», και αν χρειαζόταν, θα κατατάσσονταν στον στρατό στην περίπτωση που «η ίδια η Βρετανία αντιμετώπιζε κάποιο πρόβλημα» (γραμμή 5). Έτσι, ενώ ο Τιμ «θα στηρίξ[ει] τη Βρετανία ως χώρα», φροντίζει να αποστασιοποιηθεί από τον υπαινιγμό ότι η «Βρετανία» θα μπορούσε να υποδηλώνει την κυβέρνηση ή ότι ο πατριωτισμός θα μπορούσε να εκληφθεί ως ένδειξη υποστήριξης στην κυβέρνηση και τις πολιτικές της. Το γεγονός ότι ο Τιμ πρέπει να κάνει τέτοια προσπάθεια για να επισημάνει ότι «[η] Βρετανία που βλέπου[με] ως τη Βρετανία μας [...] δεν είναι πάντα η κυβέρνηση» (γραμμές 24-27) υποδηλώνει ότι οι δύο αυτές οντότητες συνήθως θεωρούνται ταυτόσημες.

Οι συνταγματικές διευθετήσεις στο Ηνωμένο Βασίλειο όμως επιτρέπουν και μια άλλη θεσμική κατανόηση του κράτους. Σε αντίθεση με χώρες όπως οι ΗΠΑ, όπου ο αρχηγός του κράτους και ο αρχηγός της κυβέρνησης είναι το ίδιο πρόσωπο (ο πρόεδρος), το σύστημα στο Ηνωμένο Βασίλειο διασφαλίζει ότι ο αρχηγός του κράτους (ο μονάρχης) και ο αρχηγός της κυβέρνησης (ο



πρωθυπουργός) παραμένουν διακριτά πρόσωπα. Σε αντίθεση με τους πολίτες, οι στρατιώτες από τους οποίους οι Gibson και Condor (2009) πήραν συνεντεύξεις κινητοποιούσαν την έννοια της μοναρχίας (συνήθως μέσα από το κοινότοπο κλισέ της «Βασίλισσας και της χώρας») προκειμένου να κατασκευάσουν μια σχετικά αθώα και πολιτικά ανιδιοτελή εκδοχή της στρατιωτικής θητείας. Η φύση των θεσμικών σχέσεων που αποτελούν τα θεμέλια της στρατιωτικής θητείας θίχτηκε από έναν συμμετέχοντα, τον Χάρολντ, ο οποίος αποστασιοποιήθηκε από τη μοναρχία:

*Απόσπασμα 2*

- 1 Χάρολντ: Ξέρετε ότι (2) δεν είναι για τη Βασίλισσα και τη χώρα και όλες  
 2 αυτές τις αηδίες. Είναι – και μπορεί να το έχετε ξανακούσει αυτό  
 3 και είναι – είναι στερεοτυπικό και κάπως έχει μείνει σταθερό.  
 4 Είναι μια αίσθηση ότι απογοητεύεις τους φίλους σου.  
 5 Ερευνητής: Ναι, ναι. Επομένως, όταν λέτε ότι δεν πρόκειται για τη Βασίλισσα και  
 6 τη χώρα, είναι αυτό, είναι μια εντύπωση που δημιουργείται, έτσι δεν είναι;  
 7 Αυτό είναι ίσως εε –  
 8 Χάρολντ: Υποτίθεται ότι είναι.  
 9 Ερευνητής: Ναι.  
 10 Χάρολντ: Αλλά, εγώ – εγώ προσωπικά, στην τελική – νομίζω ότι  
 11 στην τελική, ξέρετε, πόσο ε, αυτό ακούγεται  
 12 πολύ μισθοφορικό. Αν ιδιωτικοποιούσαν τον στρατό και η Tesco  
 13 πλήρωνε τον μισθό μου, στ' αλήθεια δεν θα έδινα δεκάρα.  
 14 Ερευνητής: Σωστά. Το ίδιο συμβαίνει με πολλούς ανθρώπους πιστεύετε  
 15 ή – ή υπάρχουν άνθρωποι που είναι εε, δεμένοι με τη –  
 16 Χάρολντ: Ε, όχι υπάρχουν – υπάρχουν άνθρωποι που είναι πολύ πατριώτες.  
 17 Ερευνητής: Ναι.  
 18 Χάρολντ: Υπάρχουν άνθρωποι, αλλά, είμαι λίγο – είμαι λίγο  
 19 οριακά ρεπουμπλικανός εγώ αλλά –  
 20 Ερευνητής: Οκεί.  
 21 Χάρολντ: Ε, δεν θα έμπλεκα στο – δεν νομίζω ότι θα ήμασταν καλύτερα  
 22 – δεν θα ήμασταν καλύτερα με έναν πρόεδρο γιατί  
 23 όλα αυτά θα ήταν πολιτικά πράγματα και τα σχετικά.  
 24 Ερευνητής: Μάλιστα.  
 25 Χάρολντ: Αλλά όλα αυτά με τη Βασίλισσα – η Βασίλισσα είναι εντάξει, κανένα  
 26 πρόβλημα με τη Βασίλισσα.  
 27 Ερευνητής: Μάλιστα.  
 28 Χάρολντ: Και τους συγγενείς της. Είναι όλοι οι άλλοι που έχουν κολλήσει πάνω τους.  
 29 Ερευνητής: Σωστά.  
 30 Χάρολντ: Βλάκες.

- 31 Ερευνητής: Σίγουρα. ((γέλια)) Διότι παρατήρησα ότι ο όρκος  
 32 πίστης<sup>2</sup> είναι - έχει να κάνει με τη -  
 33 Χάρολντ: Ε, ναι, με αυτό έχει σχέση.  
 34 Ερευνητής: Για τη μοναρχία, έτσι δεν είναι;  
 35 Χάρολντ: Έτσι είναι. Δίνεις έναν όρκο πίστης, αλλά (2) η  
 36 μεγαλειότητά της η Βασίλισσα Ελισάβετ Β', οι κληρονόμοι της και τέτοια,  
 37 ξέρετε, το υπόλοιπο κομμάτι είναι οι κληρονόμοι και οι υπόλοιποι  
 38 και είναι - είναι ένας όρκος πίστης στο κράτος παρά -  
 39 Ερευνητής: Ναι.  
 40 Χάρολντ: Στο πρόσωπο.

Στο πρώτο μέρος αυτού του αποσπάσματος, ο Χάρολντ αρνείται τον ρόλο «της Βασίλισσας και της χώρας» ως κινητήριας δύναμης για τη στρατολόγησή του και, αντίθετα, δίνει προτεραιότητα στους «φίλους [τ]ου» - μια κοινή στρατηγική λογοδότησης που αποδίδει το κίνητρο για τη στρατολόγηση στους διαπροσωπικούς δεσμούς (Gibson & Abell, 2004). Όταν του ζητείται να εξηγήσει αυτό του το σχόλιο με περισσότερες λεπτομέρειες από τη γραμμή 5 και κάτω, ο Χάρολντ υιοθετεί ένα ατομικό έρεισμα (γραμμή 10: «Εγώ - εγώ προσωπικά») και τοποθετεί τον εαυτό του στη θέση ενός υπαλλήλου που θα εκτελούσε πρόθυμα τα καθήκοντά του, ανεξάρτητα από το ποιος «πλήρωνε τον μισθό [τ]ου» (γραμμή 13). Κατασκευάζει έτσι μια εκδοχή της στρατολόγησης ως ισοδύναμης με οποιαδήποτε άλλη δουλειά, απορρίπτοντας με αυτόν τον τρόπο την ιδέα ότι ο ίδιος μπορεί να παρακινείται από μια ιδεολογία ή από συναισθηματική προσκόλληση στη μοναρχία. Στη συνέχεια προλαμβάνει και με αυτόν τον τρόπο εμβολιάζεται κατά του ενδεχομένου το σχόλιό του αυτό να «ακούγεται πολύ μισθοφορικό» (γραμμές 11-12). Όταν ο ερευνητής τον ρωτά αν αυτή είναι μια άποψη ευρύτερα διαδεδομένη (γραμμές 14-15), ο Χάρολντ αναγνωρίζει ότι «υπάρχουν άνθρωποι που είναι πολύ πατριώτες» (γραμμή 16), αλλά ότι ο ίδιος είναι «λίγο οριακά ρεπουμπλικανός» (γραμμές 18-19).

Αυτό είναι αξιοσημείωτο με την έννοια ότι εξισώνει το πατριωτικό αίσθημα με το φιλομοναρχικό αίσθημα, οπότε, επειδή ο ίδιος είναι «λίγο οριακά ρεπουμπλικανός», δεν μπορεί ταυτόχρονα να είναι «πατριώτης». Στη συνέχεια ο Χάρολντ κάνει μια έμμεση αναφορά στην απολίτικη φύση της μοναρχίας απορρίπτοντας την πιθανότητα αντικατάστασής της με έναν πρόεδρο, διότι «όλα αυτά θα ήταν πολιτικά πράγματα και τα σχετικά» (γραμμή 23). Όταν ο ερευνητής επισημαίνει ότι ο όρκος πίστης που δίνεται από όλους

2. Ο όρκος πίστης αναγραφόταν σε έναν πίνακα που ήταν κρεμασμένος στον τοίχο της αίθουσας στην οποία πραγματοποιήθηκε η συνέντευξη.

τους νεοσύλλεκτους γίνεται ρητά στο Στέμμα, ο Χάρολντ εξηγεί ότι είναι συμβολικά «όρκος πίστης στο κράτος παρά στο πρόσωπο» (γραμμές 35-40). Από αυτή του τη δήλωση μπορούμε να διαπιστώσουμε την πολυπλοκότητα των ιδεολογικών πόρων που έχει στη διάθεσή του, οι οποίοι προέρχονται από τις συνταγματικές ρυθμίσεις του Ηνωμένου Βασιλείου. Ο Χάρολντ έχει ορκιστεί πίστη στη Βασίλισσα, αλλά είναι «λίγο οριακά ρεπουμπλικανός», οπότε αυτό τον εκθέτει σε μια κατηγορία υποκρισίας. Ωστόσο, αντιμετωπίζοντας τον όρκο πίστης ως έναν όρκο στο κράτος και όχι στη μοναρχία, είναι σε θέση να διαχειριστεί αυτή την ασυνέπεια.

Προσπαθώντας να κατανοήσουμε την «εθνική» ταυτότητα αποκλειστικά ως ομαδική ταυτότητα, χάνουμε αυτές τις σημαντικές θεσμικές κατασκευές, οι οποίες αφορούν μια σχέση ανάμεσα στο άτομο, στον στρατό και στο κράτος. Επιπλέον, η ιστορική συμπαράταξη του βρετανικού στρατού στο πλευρό της μοναρχίας, και όχι σε αυτό της κυβέρνησης, παρέχει έναν ιδεολογικό πόρο –ένα σύνολο ετοιμοπαράδοτων μηχανισμών– για την κατασκευή μιας έννοιας της στρατιωτικής θητείας ως απολίτικης και, επομένως, μη ηθικά έκθετης. Αυτό προϋποθέτει μια μετατόπιση της εστίασης από τα ατομικά κίνητρα, θεωρητικοποιημένα ως εσωτερικές ψυχολογικές διαδικασίες, προς μια εξέταση του τρόπου με τον οποίο οι πολιτισμικοί πόροι μπορούν να χρησιμοποιηθούν για την επιτέλεση συγκεκριμένων δράσεων (όπως η διαχείριση της λογοδοσίας) σε συγκεκριμένα πλαίσια (για παράδειγμα, σε μια ερευνητική συνέντευξη). Στο επόμενο παράδειγμα οι ιδέες αυτές παρουσιάζονται σε πιο τυπική μορφή, σύμφωνα με τις κλασικές έννοιες της ανάλυσης λόγου: την κατασκευή, τη λειτουργία και την κατάσταση.

## ΠΕΡΑ ΑΠΟ ΤΙΣ ΣΤΑΣΕΙΣ: Η ΚΑΤΑΣΚΕΥΗ ΑΞΙΟΛΟΓΗΣΕΩΝ ΤΟΥ ΠΟΛΕΜΟΥ ΣΤΟ ΙΡΑΚ

Παρά τη γενική παραμέληση των διεθνών συγκρούσεων από την κοινωνική ψυχολογία, κάποιοι κοινωνικοί ψυχολόγοι έχουν δραστηριοποιηθεί στη μελέτη των στάσεων απέναντι στον πόλεμο, στην ειρήνη και σε άλλες σχετικές κατασκευές. Πολλές μελέτες έχουν ασχοληθεί με τις γενικές ιδιότητες των στάσεων αυτού του είδους (π.χ. Anderson, Benjamin, Wood, & Bonacci, 2006), καθώς και με την εκδήλωσή τους σε σχέση με συγκεκριμένους πολέμους (π.χ. Cohrs & Moschner, 2002· McFarland, 2005· Roccato & Fedi, 2007· Sherman, 1973). Ένα εύρημα των μελετών αυτών είναι ότι οι γενικές στάσεις απέναντι στον πόλεμο τείνουν να προβλέπουν τις στάσεις απέναντι σε συγκεκριμένους πολέμους – έτσι, αν ένα άτομο έχει την τάση να ευνοεί τη στρατιωτική δράση ως τρόπο αντιμετώπισης των διεθνών προβλημάτων, είναι πιθανό να προκρίνει

τη χρήση βίας όσον αφορά συγκεκριμένες συγκρούσεις (Cohrs & Moschner, 2002· Cohrs, Moschner, Maes, & Kielmann, 2005). Ωστόσο, πολλές από αυτές τις εργασίες διενεργήθηκαν χωρίς να λάβουν υπόψη τους τον ευρύτερο επαναπροσδιορισμό της έννοιας των στάσεων που έχει συντελεστεί τα τελευταία 30 χρόνια εντός της λογοψυχολογίας και της ρητορικής ψυχολογίας (Billig, 1996a· Potter, 1998a· Potter & Wetherell, 1987· Wiggins, 2016). Ιδιαίτερα οι κριτικοί στοχαστές της λογοανάλυσης έχουν δώσει έμφαση σε τρία χαρακτηριστικά στα οποία η παραδοσιακή έρευνα των στάσεων δεν έχει αφιερώσει την πρέπουσα σημασία: στην κατασκευή, στη λειτουργία και στη χωροθετική πλαισίωση.<sup>3</sup>

**Κατασκευή:** Η θεωρητική θέση της ανάλυσης λόγου αμφισβητεί τον παραδοσιακό διαχωρισμό μεταξύ αντικειμένου και αξιολόγησης στην έρευνα των στάσεων (Potter & Wetherell, 1987). Στην τυπική προσέγγιση της μέτρησης των στάσεων, ο διαχωρισμός μεταξύ αντικειμένου και αξιολόγησης εσωκλείεται εντός των τεχνικών κατασκευής των κλιμάκων μέτρησης. Ένα αντικείμενο κατασκευάζεται από τους ερευνητές με τη μορφή μιας δήλωσης. Για παράδειγμα, ο Anderson και οι συνεργάτες του (2006, σ. 125) μετρούν τις στάσεις απέναντι στη «βία στον πόλεμο» μέσα από μια σειρά τέτοιων δηλώσεων, μία από τις οποίες είναι: «Ο πόλεμος είναι συχνά απαραίτητος». Οι συμμετέχοντες απαντούν σε αυτή τη δήλωση (την αξιολόγηση) χρησιμοποιώντας μια τυπική κλίμακα απαντήσεων τύπου Likert, η οποία κυμαίνεται από το 1 (διαφωνώ απόλυτα) έως το 7 (συμφωνώ απόλυτα). Παρόλο που η διαδικασία αυτή μπορεί να μοιάζει αρκετά ευλογοφανής, οι αναλυτές λόγου υποστηρίζουν ότι όταν αναλύουμε τους τρόπους με τους οποίους αξιολογικές δηλώσεις διατυπώνονται στον λόγο, το αντικείμενο και η αξιολόγηση είναι συνήθως αδιαχώριστα. Ως εκ τούτου, η αναλυτική προσοχή στρέφεται πιο γόνιμα στους τρόπους με τους οποίους οι αξιολογικές δηλώσεις κατασκευάζονται μέσα στον λόγο, δεδομένου ότι ακόμη και οι σχετικά κοινότοπες εκφράσεις είναι σε θέση να φέρουν αξιολογικές συνδηλώσεις.

**Λειτουργία:** Οι Potter και Wetherell (1987) υποστήριξαν ότι οι αξιολογικές δηλώσεις όχι μόνο κατασκευάζονται, αλλά επιτελούν, επιπλέον, κάποιες λειτουργίες. Με άλλα λόγια, οι ομιλητές δεν κάνουν αξιολογικές δηλώσεις κατά τύχη· τις κάνουν για συγκεκριμένους σκοπούς. Για παράδειγμα, ο Billig

3. Σ.τ.Ε.: Ο αγγλικός νεολογισμός *situatedness*, τον οποίο χρησιμοποιεί εδώ ο συγγραφέας, παραπέμπει στη συνθήκη ή ιδιότητα της πάντα ήδη εγκιβωτισμένης στην κατάσταση υφής του λόγου εν τη χρήση του. Η έννοια αυτή έχει σαφείς εθνομεθοδολογικές καταβολές και συναρτάται, όπως σημειώνει και ο συγγραφέας, με την εθνομεθοδολογική διάσταση που ενσωματώνουν οι Potter και Wetherell στο μοντέλο της ανάλυσης λόγου που πρότειναν [βλ. Potter, J. & Wetherell, M. (2009). *Λόγος και Κοινωνική Ψυχολογία: Πέρα από τις στάσεις και τη συμπεριφορά* (μτφρ. Ε. Αυγήτα, επιμ. Ν. Μποζατζής). Αθήνα: Μεταίχμιο].

(1996a) αναλύει την κατασκευή, από τον πρόεδρο των ΗΠΑ Ρόναλντ Ρίγκαν, της ανάπτυξης των αμερικανικών δυνάμεων στη Γρενάδα, το 1983, περισσότερο ως «αποστολή διάσωσης» παρά ως «εισβολή». Η κατασκευή αυτή εξυπηρετεί μια σημαντική λειτουργία: παρουσιάζει τη δράση των ΗΠΑ (και εντέλει τον ίδιο τον Ρίγκαν) ως παρακινούμενη από ανθρωπιστικό ενδιαφέρον παρά από μια επιθυμία για κατάκτηση. Το να αναρωτιόμαστε αν η κατασκευή αυτή αντικατοπτρίζει ειλικρινά την υποκείμενη «στάση» του Ρίγκαν δεν έχει νόημα – το σημαντικό σε σχέση με αυτή τη δήλωση είναι η λειτουργία που επιτελεί στον πολιτικό λόγο.

*Χωροθετική πλασίωση:* Οι αναλυτές λόγου υποστηρίζουν, επίσης, ότι οι αξιολογήσεις είναι πάντα χωροθετημένες εντός ενός συγκεκριμένου πλαισίου (Potter & Edwards, 2001). Οι δηλώσεις θα είναι προσαρμοσμένες στις απαιτήσεις ενός συγκεκριμένου κοινού και στις απαιτήσεις μιας συγκεκριμένης λειτουργίας που βρίσκεται υπό επιτέλεση. Έτσι, η κατασκευή, η λειτουργία και η χωροθετική πλασίωση λειτουργούν από κοινού: ένας ομιλητής θα κατασκευάσει μια αξιολόγηση προκειμένου να επιτελέσει μια συγκεκριμένη λειτουργία η οποία είναι χωροθετημένη εντός ενός συγκεκριμένου πλαισίου.

Σε μια προσπάθεια να αποσαφηνίσουμε αυτές τις ιδέες, θα εξετάσουμε το παράδειγμα μιας πολιτικής εκπομπής, η οποία μεταδόθηκε από την τηλεόραση του BBC στο Ηνωμένο Βασίλειο λίγο πριν από την εισβολή στο Ιράκ (για μια πληρέστερη ανάλυση βλ. Gibson, 2012). Η εκπομπή *Question Time* προβλήθηκε στο Ηνωμένο Βασίλειο στις 13 Φεβρουαρίου 2003. Φιλοξενούσε μια ομάδα πολιτικών και πολιτικών σχολιαστών, που απαντούσαν σε ερωτήσεις τις οποίες έθεταν άτομα από το κοινό που παρευρισκόταν στο στούντιο. Το απόσπασμα ξεκινά με τον οικοδεσπότη David Dimbleby (DD), ο οποίος καλεί ένα μέλος του κοινού (A7) να κάνει μια νέα ερώτηση και στη συνέχεια καλεί έναν από τους συμμετέχοντες –τον αρθρογράφο Simon Heffer (SH) – να απαντήσει. Το απόσπασμα 3 χρησιμοποιεί μια απλοποιημένη μορφή των συμβάσεων μεταγραφής που εισήγαγε η Gail Jefferson. Τα σύμβολα που χρησιμοποιούνται στο απόσπασμα (κατόπιν προσαρμογών από τους Hutchby & Wooffitt, 1998, σσ. vi-vii) είναι τα εξής:

- (1.0) Ένας αριθμός σε παρενθέσεις υποδηλώνει μια χρονική παύση στρογγυλοποιημένη στο πλησιέστερο δέκατο του δευτερολέπτου.
- (.) Μια τελεία ανάμεσα σε παρενθέσεις υποδηλώνει μια παύση στην ομιλία μικρότερη από δύο δέκατα του δευτερολέπτου.
- .hh Μια τελεία πριν από ένα «h» υποδηλώνει την εισπνοή του ομιλητή. Όσο περισσότερα είναι τα «h», τόσο πιο πολύ διαρκεί η εισπνοή.
- hh Ένα «h» υποδηλώνει την εκπνοή. Όσο περισσότερα είναι τα «h», τόσο πιο πολύ διαρκεί η εκπνοή.

- (( )) Οι διπλές παρενθέσεις περικλείουν τα σχόλια του μεταγραφέα για λεπτομέρειες που αφορούν το πλαίσιο ή κάτι άλλο.
- Μια παύλα υποδηλώνει την απότομη διακοπή της προηγούμενης λέξης ή του προηγούμενου ήχου.
- > < Τα σύμβολα «μεγαλύτερο από» και «μικρότερο από» υποδηλώνουν ότι τα λόγια που περικλείουν εκφωνήθηκαν πιο γρήγορα σε σχέση με τη ροή της υπόλοιπης ομιλίας.

### Απόσπασμα 3

- 1 DD α-ς ας προχωρήσουμε ας προχωρήσουμε σε αυτό το  
 2 θέμα με μια ερώτηση από ((το όνομα διαγράφηκε))  
 3 παρακαλώ  
 4 (.)  
 5 A7 εε αν ο Hans Blix πει αύριο ότι εε (.)  
 6 το Ιράκ παραβιάζει ουσιαστικά το Ψήφισμα  
 7 ένα τέσσερα τέσσερα ένα (.hh), το πάνελ  
 8 θα υποστήριζε μια εισβολή υπό την ηγεσία των ΗΠΑ (.h) ή το  
 9 γαλλογερμανικό σχέδιο επιθεώρησης  
 10 DD Simon Heffer  
 11 (1.0)  
 12 SH κοιτάξε δεν είμαι κανένας πολεμοκάπηλος (.) αλλά πρέπει  
 13 να παραδεχτούμε ότι εδώ και (.h) δώδεκα χρόνια (.)  
 14 ο Σαντάμ Χουσεϊν κοροϊδεύει  
 15 (.) στα μούτρα της (.) τη δυτική (.) συμμαχία  
 16 που τον νίκησε το 1991 (.hh) υπήρχε  
 17 μια συγκεκριμένη (.) συνθήκη ειρήνης σε εκείνο το στάδιο εμείς  
 18 (.) η συμμαχία σταμάτησε (.) χμ να μάχεται στο  
 19 Ιράκ (.) σε αντάλλαγμα εν μέρει για τον  
 20 αποπλισμό του (.) και εκείνος αρνήθηκε να το κάνει  
 21 αυτό και ακολούθησαν σποραδικοί βομβαρδισμοί  
 22 στο Ιράκ (.h) σε αντίποινα για την άρνησή του  
 23 να το κάνει (.hh) αν οι (h) δυτικές δυνάμεις  
 24 πρόκειται να έχουν οποιαδήποτε (.h) ηθική εξουσία > κι  
 25 αυτό είναι κάτι πολύ < δύσκολο (.h) αυτή  
 26 η εξουσία πρέπει να συνίσταται εν μέρει (.)  
 27 στο να μπορεί η συμμαχία να επιβάλει (.h)  
 28 αυτή τη συνθήκη ειρήνης (.) πρέπει να είναι σε θέση να  
 29 πει κοίτα δεν μπορείς να συνεχίσεις επ' αόριστον (.h)  
 30 να μας δουλεύεις δεν μπορείς να συνεχίσεις  
 31 να κρύβεις όπλα αρνούμενος να (.) εμ

- 32           συνεργαστείς με τους επιθεωρητές μας (.) εμ  
 33           δεν μπορείς να συνεχίσεις να τρομοκρατείς τον ίδιο σου τον λαό εε  
 34           ενάντια στη συνεργασία με αυτούς τους επιθεωρητές  
 35           (.h) και (.) δυστυχώς νομίζω ότι αν  
 36           έχει σκοπό να (.hh) αρνηθεί να το κάνει αυτό  
 37           και ο Δρ Blix αύριο πει  
 38           ότι παραβιάζουν το Ψήφισμα ένα  
 39           τέσσερα τέσσερα ένα (.) τότε (.) ύστερα από δώδεκα  
 40           χρόνια (.) και κανείς δεν μπορεί να μας κατηγορήσει ότι το κάναμε  
 41           βιαστικά ή ανυπόμονα (.) ύστερα από  
 42           δώδεκα χρόνια και θεωρώ (.) παρά τη θέλησή μας  
 43           πρέπει να χρησιμοποιήσουμε (.hh) βία (.) εναντίον του  
 44           (.) εμ ελπίζω ότι θα επικεντρωθούμε καθαρά σε  
 45           στρατιωτικούς στόχους και εε (.h) καθόλου σε άμαχο πληθυσμό  
 46           (.) αλλά θα πρέπει να μπορούμε  
 47           και να γνωστοποιήσουμε τη βούλησή μας ότι αυτή η συνθήκη  
 48           θα εφαρμοστεί

Σε γενικές γραμμές, ο Heffer εκθέτει με μεγάλη προσοχή την άποψή του για την ανάπτυξη στρατιωτικής δράσης στο Ιράκ και με τον τρόπο αυτό προσπαθεί να αυτοτοποθετηθεί ως απρόθυμος υποστηρικτής της χρήσης βίας. Ιδιαίτερα, είναι αξιοσημείωτο ότι ενώ η παραδοσιακή έρευνα πάνω στις στάσεις έχει υποστηρίξει ότι οι γενικές στάσεις απέναντι στον πόλεμο τείνουν να προβλέπουν τις στάσεις σε συγκεκριμένους πολέμους, ο Heffer παρουσιάζει τον εαυτό του ως *μη* έχοντα κάποια γενική τάση να ευνοεί πολεμικές συρράξεις (γραμμή 12: «Δεν είμαι κανένας πολεμοκάπηλος»), αλλά παρ' όλα αυτά παρουσιάζεται ως υποστηρικτής της στρατιωτικής δράσης σε αυτή τη συγκεκριμένη περίπτωση. Για να κατανοήσουμε πώς αυτή η προσέγγιση διαφέρει από τις παραδοσιακές προσεγγίσεις που αντιμετωπίζουν τις στάσεις ως σταθερές και μετρήσιμες νοητικές οντότητες, αξίζει να προσδιορίσουμε πώς η καθεμία από τις βασικές έννοιες που αναλύονται εδώ –κατασκευή, λειτουργία και χωροθετική πλαισίωση– μπορεί να χρησιμοποιηθεί για να γίνει κατανοητό το επιχείρημα του Heffer.

*Κατασκευή:* Πριν ακόμη ο Heffer ξεκινήσει να δίνει την απάντησή του, είναι προφανές ότι οι όροι με τους οποίους ο A7 θέτει την ερώτησή του φέρουν ήδη αξιοσημείωτες αξιολογικές συνδηλώσεις. Η διάκριση που γίνεται στις γραμμές 8-9 μεταξύ ενός «γαλλογερμανικού σχεδίου επιθεώρησης» και μιας «εισβολής υπό την ηγεσία των ΗΠΑ» συνοδεύεται από εγκλιβωτισμένες αξιολογήσεις. Σκεφτείτε, για παράδειγμα, τις διαφορετικές συνδηλώσεις που θα είχαν οι επιλογές αυτές αν είχαν ονομαστεί, αντίστοιχα, «γαλλογερμανικό

σχέδιο *ειρήνευσης*» και *«απελευθέρωση* υπό την ηγεσία των ΗΠΑ». Ομοίως, παρότι είναι πιθανό να μπορούμε στον πειρασμό να δούμε την αιτιολόγηση του Heffer ως ενδεικτική της στάσης του απέναντι στον πόλεμο ή της στάσης του απέναντι στην πιθανότητα ενός πολέμου στο Ιράκ, είναι αξιοσημείωτο ότι μετά την αρχική αποποίηση του στη γραμμή 12, δεν χρησιμοποιεί ξανά ούτε μία φορά τη λέξη «πόλεμος». Αντίθετα, αναφέρεται επανειλημμένα σε μια «συνθήκη ειρήνης» (γραμμές 17, 28, 47-48) και τάσσεται υπέρ της επιβολής της. Με τους δικούς του όρους, ο Heffer δεν επιχειρηματολογεί υπέρ του πολέμου, αλλά υπέρ της επιβολής μιας συνθήκης ειρήνης. Οι περισσότερες έρευνες σχετικά με τις στάσεις απέναντι στον πόλεμο δεν θα ήταν σε θέση να λάβουν υπόψη τους αυτό το λεπτό αλλά σημαντικό σημείο, καθώς οι στασιακές κατασκευές στα ερωτηματολόγια ορίζονται *εκ των προτέρων* από τον ερευνητή ή την ερευνήτρια. Η προσέγγιση αυτή υπογραμμίζει, επίσης, τα ευρύτερα οφέλη των ποιοτικών προσεγγίσεων εν γένει, οι οποίες διερευνούν πώς οι άνθρωποι μιλούν για τα πράγματα με τα δικά τους λόγια (π.χ. O'Dwyer, Lyons, & Cohrs, 2016).

*Λειτουργία:* Η αποποιητική πρόταση που χρησιμοποιεί ο Heffer, «δεν είμαι κανένας πολεμοκάπηλος (.) αλλά», αποτυπώνει τον τρόπο με τον οποίο επιχειρεί να διαχειριστεί την ταυτότητά του και να αυτοτοποθετηθεί στη θέση ενός προσώπου το οποίο δεν επιχειρηματολογεί συνήθως υπέρ της στρατιωτικής δράσης. Την ίδια λειτουργία επιτελεί και η κατασκευή του αντικειμένου υπέρ του οποίου τάσσεται ως *επιβολή μιας συνθήκης ειρήνης* παρά ως ενός πολέμου ή μιας *εισβολής*. Ο Heffer παρουσιάζει έτσι τον εαυτό του ως έναν ορθολογικό και υπακούοντα σε αρχές ηθικό δρώντα, που δεν υποκινείται από μια απρεπή δίψα για κατάκτηση και αιματοχυσία. Όπως το παράδειγμα του Ρόναλντ Ρίγκαν και της Γρενάδας, η κατασκευή της στρατιωτικής δράσης ως επιβολής μιας συνθήκης ειρήνης τής επιτρέπει να παρουσιαστεί ως μια λογική και ηθικά δίκαιη πορεία δράσης. Αυτό δεν επιτυγχάνεται μόνο μέσω της χρήσης του όρου «ειρήνη» αντί των όρων «πόλεμος» ή «εισβολή», αλλά και μέσω των ειδικών υποχρεώσεων που επισημαίνονται από την επιβολή της συνθήκης. Στις πρώτες λίγες γραμμές του επιχειρήματός του, ο Heffer κατασκευάζει την πρόσφατη ιστορία του Ιράκ, σημειώνοντας ότι μετά τον Πόλεμο του Κόλπου το 1991, που είδε το καθεστώς του Σαντάμ Χουσεΐν να ηττάται αλλά να παραμένει στην εξουσία, υπογράφηκε «μια συγκεκριμένη (.) συνθήκη ειρήνης» σύμφωνα με την οποία «η συμμαχία σταμάτησε [...] να μάχεται στο Ιράκ (.) σε αντάλλαγμα εν μέρει για τον αφοπλισμό του» (γραμμές 16-20). Επειδή ο Σαντάμ Χουσεΐν «αρνήθηκε να το κάνει αυτό» (γραμμές 20-21), απέτυχε να τηρήσει τις υποχρεώσεις του βάσει της συνθήκης και, ως εκ τούτου, μπορεί να θεωρηθεί υπεύθυνος για την επακόλουθη στρατιωτική δράση. Κατά συνέπεια, η επιβολή της συνθήκης ειρήνης δεν προκύπτει από



μια οποιαδήποτε ανορθολογική επιθυμία για πόλεμο, αλλά μάλλον ως μια απρόθυμη και ανεπιθύμητη απάντηση στην άρνηση του προέδρου του Ιράκ να εκπληρώσει τις υποχρεώσεις του όπως αυτές προκύπτουν από τους όρους μιας συνθήκης ειρήνης.

*Χωροθετική πλαισίωση:* Οι αναλυτές λόγου προτείνουν, επίσης, ότι ο (συν-)ομιλιακός λόγος διαμορφώνεται από τις απαιτήσεις του πλαισίου – είναι *χωροθετημένος* εντός ενός συγκεκριμένου κοινωνικού περιβάλλοντος. Είναι, επομένως, σημαντικό να ενσωματώσουμε στην ανάλυσή μας για το Απόσπασμα 3 το θεσμικό πλαίσιο της τηλεοπτικής εκπομπής πολιτικού περιεχομένου. Έχουν γίνει πολλές αναλύσεις (συν-)ομιλιακού λόγου μεταδιδόμενου από μέσα ενημέρωσης (π.χ. Hutchby, 2005, 2006· Ilie, 2001), και αξίζει να τονίσουμε ότι υπάρχουν κάποια πολύ συγκεκριμένα θεσμικά χαρακτηριστικά αυτού του μέσου και του συγκεκριμένου προγράμματος, του *Question Time*. Για παράδειγμα, σε αντίθεση με μια καθημερινή συζήτηση στην οποία υπάρχουν γενικοί κανόνες για τη διαχείριση της μετάβασης από τον έναν ομιλητή στον επόμενο (Sacks, Schegloff, & Jefferson, 1974), σε θεσμικά πλαίσια υπάρχουν ειδικοί ως προς τον θεσμό κανόνες όσον αφορά το ποιος μπορεί να πάρει τον λόγο. Στην εκπομπή *Question Time*, ο οικοδεσπότης David Dimbleby έχει τη δικαιοδοσία να ορίσει τη σειρά των ομιλητών, κάτι που κάνει πολύ ξεκάθαρα στις γραμμές 1-3 και 10 του Αποσπάσματος 3. Ομοίως, οι διαφορετικοί χρόνοι διάρκειας των παρεμβάσεων του A7 και του Simon Heffer υπογραμμίζουν τους κανόνες που διέπουν το πόσο μπορούν να μιλήσουν διαφορετικές κατηγορίες ομιλητών (μέλη του κοινού· συμμετέχοντες σε πάνελ), καθώς και τι είδους παρεμβάσεις μπορούν να κάνουν (ερωτήσεις· απαντήσεις). Ο ρητός σκοπός της εκπομπής *Question Time* είναι να προσφέρει μια πλατφόρμα για τη συζήτηση επίκαιρων πολιτικών θεμάτων, και η ομιλία του Heffer είναι προσανατολισμένη στην πιθανότητα κάποιοι από τους υπόλοιπους συμμετέχοντες στο πάνελ, κάποια από τα μέλη του κοινού στο στούντιο, αλλά και –ίσως το πιο σημαντικό– όσοι παρακολουθούν από την τηλεόρασή τους να πρέπει να πειστούν σε έναν βαθμό. Ο μετρημένος, ευλογοφανής τρόπος με τον οποίο διατυπώνει το επιχείρημα υπέρ του πολέμου (ή, με τους όρους του, υπέρ της επιβολής μιας συνθήκης ειρήνης) θα πρέπει, συνεπώς, να γίνει κατανοητός ως διαμορφωμένος από το πλαίσιο μέσα στο οποίο είναι χωροθετημένη η ομιλία του. Μία από τις πρώτες μέριμνες των αναλυτών λόγου στην κοινωνική ψυχολογία είχε να κάνει με το πώς θα μπορούσε να αναδειχθεί η χωροθετική εμπλαισίωση του λόγου μέσα από το στοιχείο της μεταβλητότητας των αξιολογικών δηλώσεων του ομιλητή σε διαφορετικά πλαίσια (Potter & Wetherell, 1987). Αν και εδώ παραθέτουμε μόνο ένα απόσπασμα, μια πληρέστερη ανάλυση του λόγου του Heffer θα μπορούσε να εξετάζει, για παράδειγμα, ένα δείγμα από τα άρθρα του στον Τύπο που απευθύνονται σε όσους

συμμερίζονται τη γενικότερη πολιτική άποψη του. Αυτή η γραμμή επιχειρηματολογίας είναι σημαντική, καθώς μας επισημαίνει ότι δεν πρέπει να εκλαμβάψουμε την όποια λογοδότηση περί μιας θέσης ενός ατόμου ως κυριολεκτική αναφορά κάποιας υποκείμενης ψυχολογικής οντότητας που ονομάζεται στάση. Όσο δελεαστικό κι αν μας φαίνεται να πιαστούμε από μια δήλωση ως ενδεικτική της *πραγματικής* στάσης κάποιου, θα πρέπει πάντα να λαμβάνουμε υπόψη το πλαίσιο στο οποίο αυτή η δήλωση είναι χωροθετικά πλαισιωμένη.

## ΤΕΛΙΚΕΣ ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ

Το πεδίο των διεθνών συγκρούσεων είναι τεράστιο και η παρουσίαση που επιχειρήσαμε εδώ αφορά μόνο μια μικρή επιλογή από τα πιθανά ζητήματα που θα μπορούσαν να διερευνηθούν. Οι προειδοποιήσεις της Huddy και των συνεργατών της (2013a), καθώς και του Kelman (1965) ισχύουν για αυτά που γράφονται εδώ αλλά και για πιο παραδοσιακές προσεγγίσεις των διεθνών συγκρούσεων στο πλαίσιο της κοινωνικής και πολιτικής ψυχολογίας. Η λογοαναλυτική/ρητορική προσέγγιση δεν είναι ο μόνος τρόπος μελέτης αυτών των θεμάτων, έχει όμως πολλά να προσφέρει και διαθέτει κάποια σημαντικά πλεονεκτήματα σε σχέση με τα πιο παραδοσιακά ερμηνευτικά σχήματα που χρησιμοποιούνται επί του παρόντος στην πολιτική ψυχολογία. Ειδικότερα, ενώ τα πιο παραδοσιακά ψυχολογικά πλαίσια παρέχουν ένα ατομικό επίπεδο ανάλυσης, η λογοαναλυτική/ρητορική ψυχολογία δεν κάνει κανέναν τέτοιο διαχωρισμό μεταξύ ατομικού και κοινωνικού, αλλά, αντίθετα, υιοθετεί μια οπτική των ψυχολογικών αντικειμένων η οποία σε μεγάλο βαθμό βασίζεται στον κοινωνικό κονστρουξιονισμό.

Η προσέγγιση αυτή μας υποδεικνύει, επίσης, την ιδεολογική φύση των κατηγοριών που χρησιμοποιούνται σε σχέση με τις διεθνείς συγκρούσεις. Το «έθνος» αποτελεί ένα καλό παράδειγμα. Αντί να βλέπουμε τις εθνικές κατηγορίες ως περιπτώσεις ενός γενικότερου φαινομένου –της κοινωνικής ταυτότητας, για παράδειγμα–, θα πρέπει να λάβουμε υπόψη τη συγκεκριμένη φύση τους (Billig, 1996b· πβ. Tajfel, 1960). Πράγματι, υπάρχουν ιδιαιτερότητες συνδεδεμένες με συγκεκριμένες «εθνικές» κατηγορίες. Για παράδειγμα, η ιδεολογική σύζευξη της στρατιωτικής θητείας και της μοναρχίας στο Ηνωμένο Βασίλειο καθιστά εφικτές κάποιες μορφές λογοδότησης οι οποίες δεν θα ήταν διαθέσιμες, λόγω χάρη, στις ΗΠΑ. Οποιαδήποτε προσπάθεια αναγωγής της βρετανικής και της αμερικανικής ταυτότητας στις ίδιες βασικές διαδικασίες παραβλέπει αυτό το σημαντικό χαρακτηριστικό της ιδεολογίας· και αν αντιμετωπίζουμε τα «έθνη» ή τα κράτη απλώς ως μία ακόμη κοινωνική κατηγορία, αποτυγχάνουμε να αναγνωρίσουμε την ιδεολογική παραδοχή ότι μόνο

τα κράτη διαθέτουν τα μέσα για να ασκήσουν νόμιμη βία (Giddens, 1985). Ως εκ τούτου, οποιαδήποτε μελέτη του κρατικού милитарισμού πρέπει να ξεκινά με την αναγνώριση ότι σε πολλά κράτη η χρήση βίας είναι μια αθόρυβη, κοινότοπη διαδικασία (Billig, 1995), και ότι αυτό είναι εφικτό μόνο επειδή η ύπαρξη μιας στρατιωτικής δύναμης και το δικαίωμα χρήσης της θεωρούνται δεδομένα και αδιαμφισβήτητα.

Η έμφαση στον λόγο αναδεικνύει, επίσης, τις αρετές της προσέγγισης του Tilleagä (2013) στην πολιτική ψυχολογία, καθώς εστιάζεται στις κοινωνικές πρακτικές παρά σε διαδικασίες που υποτίθεται ότι είναι καθολικές και αυτόματες. Για παράδειγμα, μπορούμε να δούμε ότι όταν διερευνούμε αξιολογικές δηλώσεις σε κοινωνικό πλαίσιο, αυτές δεν μοιάζουν με τις αποπλαισιωμένες δηλώσεις της δημοσκοπικής έρευνας στάσεων (π.χ. *ο πόλεμος είναι συχνά απαραίτητος*), αλλά διαμορφώνονται περισσότερο από και για μια συγκεκριμένη λειτουργία σε ένα συγκεκριμένο κοινωνικό πλαίσιο (π.χ. *δεν είμαι κανένας πολεμοκάπηλος, αλλά...*). Αυτή μπορεί να είναι μια ριζική απόκλιση από την κοινωνιοψυχολογική προσέγγιση στις διεθνείς συγκρούσεις την οποία υποστήριξε ο Kelman (1965), σηματοδοτεί όμως μια επιστροφή σε μια πλήρως κοινωνική ψυχολογία. Πράγματι, η θέση του ίδιου του Kelman (1965, σ. 22) σχετικά με το αντικείμενο της κοινωνικής ψυχολογίας είναι πολύ κατατοπιστική: «η πρωταρχική εστίαση της κοινωνιοψυχολογικής ανάλυσης είναι η κοινωνική αλληλεπίδραση». Ενώ η διχοτομία «ατομικού-κοινωνικού» ενδέχεται να στάθηκε εμπόδιο στην πλήρη εκτίμηση των δυνατοτήτων που παρέχει η μελέτη της κοινωνικής αλληλεπίδρασης, μια εστίαση στον λόγο, στη ρητορική και στις διαδικασίες κοινωνικής κατασκευής την υπερβαίνει (Wetherell, 1996) και παρέχει μια βάση για μια περισσότερο κοινωνική πολιτική ψυχολογική οπτική στον κρατικό милитарισμό και στις διεθνείς συγκρούσεις.

## ΠΕΡΙΛΗΨΗ

- Παρά την εμφάνιση μιας «κοινωνικής ψυχολογίας των διεθνών σχέσεων» την περίοδο που ακολούθησε τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, πρόσφατες έρευνες στην κοινωνική ψυχολογία τείνουν να μην εστιάζουν την προσοχή τους στον κρατικό милитарισμό και στις διεθνείς συγκρούσεις.
- Ίχνη της παραμέλησης του κρατικού милитарισμού και των διεθνών συγκρούσεων μπορούν να εντοπιστούν στη διάκριση μεταξύ «καθαρής» και «εφαρμοσμένης» ψυχολογίας, σύμφωνα με την οποία η κοινωνική ψυχολογία –μια μορφή «καθαρής» ψυχολογίας– αναζητά γενικούς νόμους της ανθρώπινης κοινωνικής συμπεριφοράς, ενώ η πολιτική ψυχολογία προσπαθεί να εφαρμόσει αυτούς τους νόμους στην πολιτική συμπεριφορά.

Για τον λόγο αυτό, η πολιτική ψυχολογία έχει εξετάσει τις διεθνείς σχέσεις σε μεγαλύτερο βαθμό από ό,τι η κοινωνική ψυχολογία.

- Η κοινωνική ψυχολογία και η πολιτική ψυχολογία έχουν την τάση να κάνουν μια διάκριση ανάμεσα στο ατομικό και στο κοινωνικό, και έτσι έχουν αγνοήσει τον βαθμό στον οποίο οι ιδέες μας για τη φύση του ατομικού παράγονται και οι ίδιες μέσα σε κοινωνικές συνθήκες. Οι κοινωνικοί ψυχολόγοι που ενδιαφέρονται για την ανάλυση λόγου έχουν αναπτύξει και εφαρμόσει αυτή την προσέγγιση στην πολιτική ψυχολογία.
- Κατά την εφαρμογή της ανάλυσης λόγου σε λογοδοτήσεις περί της στρατιωτικής θητείας, η ιδέα ότι η κοινωνική ταυτότητα είναι κεντρική για την κατανόηση της σχέσης μεταξύ ατόμων και εθνών-κρατών ενδέχεται να παρέχει μόνο μια μερική εξήγηση. Τα κράτη μπορούν να γίνουν κατανοητά ως κοινωνικές ταυτότητες (δηλαδή ως ομάδες ανθρώπων), ως τόποι και ως θεσμοί.
- Η ανάλυση λόγου αμφισβητεί τις παραδοσιακές θεωρίες των στάσεων. Οι άνθρωποι περιγράφουν τις απόψεις τους με συγκεκριμένους τρόπους σε συγκεκριμένα πλαίσια και για συγκεκριμένους σκοπούς.

## ΓΛΩΣΣΑΡΙΟ

**ατομικισμός** Αναφέρεται σε προσεγγίσεις που δίνουν προτεραιότητα στο άτομο ή γίνονται με θεωρητικούς όρους αποκλειστικά εστιασμένους στο ατομικό επίπεδο εξήγησης. Για παράδειγμα, μια εξήγηση που λαμβάνει υπόψη μόνο ατομικούς παράγοντες, ενώ παραγνωρίζει τους κοινωνικούς παράγοντες, μπορεί να χαρακτηριστεί ατομικιστική.

**κρατικός милитарισμός** Αναφέρεται στην παραδοχή, που θεωρείται δεδομένη, ότι τα υφιστάμενα έθνη-κράτη έχουν το δικαίωμα να κατέχουν και να ασκούν στρατιωτική βία.

## ΣΥΜΠΛΗΡΩΜΑΤΙΚΕΣ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΠΡΟΤΑΣΕΙΣ

- Gibson S. (2011). Social psychology, war and peace: Towards a critical discursive peace psychology. *Social and Personality Psychology Compass*, 5, 239-250.
- Levy, J. S. (2013). Psychology and foreign policy decision making. In L. Huddy, D. O. Sears, & J. S. Levy (Eds.), *The Oxford handbook of political psychology* (2nd ed.) (pp. 301-333). Oxford: Oxford University Press.
- Tileagă C. (2013). *Political psychology: Critical perspectives*. Cambridge: Cambridge University Press.

## ΕΡΩΤΗΣΕΙΣ ΓΙΑ ΟΜΑΔΙΚΗ ΣΥΖΗΤΗΣΗ

---

- Ποια είναι η σχέση μεταξύ γλώσσας και κοινωνικής πραγματικότητας; Υπάρχουν λέξεις ή φράσεις στον τρέχοντα πολιτικό λόγο που διαμορφώνουν ιδιαίτερα την αντίληψη του κοινού;
- Η κοινωνική ψυχολογία έχει επικεντρωθεί κυρίως στις συγκρούσεις εντός των κρατών, οπότε τι μένει ανεξερεύνητο; Τι περιλαμβάνει; Και τι ερωτήματα μπορεί να μας οδηγήσει να θέσουμε;
- Πώς η ανάλυση λόγου αναδεικνύει τις ανεπάρκειες της έννοιας της «στάσης»; Τι περισσότερο προσφέρει η ανάλυση λόγου σε σχέση με το πλαίσιο;



# 14 Κοινωνική επιρροή και κακόβουλη εξουσία: μια αναθεώρηση της υπακοής



**RON ROBERTS**

## ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ ΤΟΥ ΚΕΦΑΛΑΙΟΥ

---

- ΟΙ ΜΕΛΕΤΕΣ ΥΠΑΚΟΗΣ ΤΟΥ MILGRAM 375
- ΠΩΣ ΕΡΜΗΝΕΥΣΕ ΤΑ ΕΥΡΗΜΑΤΑ ΤΟΥ Ο ΙΔΙΟΣ Ο MILGRAM; 376
- ΔΕΟΝΤΟΛΟΓΙΑ ΚΑΙ ΟΙΚΟΛΟΓΙΚΗ ΕΓΚΥΡΟΤΗΤΑ 377
- ΗΤΑΝ ΘΕΜΙΤΟΣ Ο ΠΑΡΑΛΛΗΛΙΣΜΟΣ ΑΝΑΜΕΣΑ ΣΤΟ ΕΡΓΑΣΤΗΡΙΟ ΤΟΥ MILGRAM ΚΑΙ ΣΤΗ ΝΑΖΙΣΤΙΚΗ ΓΕΡΜΑΝΙΑ; 380
- ΤΟ ΠΟΛΙΤΙΚΟ ΚΑΙ ΙΣΤΟΡΙΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ ΤΩΝ ΜΕΛΕΤΩΝ ΤΟΥ MILGRAM 381
- Η ΣΗΜΑΣΙΑ ΤΟΥ ΕΡΓΟΥ ΤΟΥ MILGRAM ΣΗΜΕΡΑ 382
- Ο ΡΟΛΟΣ ΤΗΣ ΕΠΙΣΤΗΜΗΣ ΚΑΙ ΤΗΣ ΓΡΑΦΕΙΟΚΡΑΤΙΑΣ 386
- ΤΟ ΟΛΟΚΑΥΤΩΜΑ ΚΑΙ Η ΔΙΚΗ ΤΟΥ ΑΪΧΜΑΝ 387
- ΜΙΑ ΕΠΑΝΕΡΜΗΝΕΙΑ ΤΩΝ ΜΕΛΕΤΩΝ ΤΟΥ MILGRAM 390
- ΕΛΕΥΘΕΡΗ ΒΟΥΛΗΣΗ ΚΑΙ ΠΡΟΣΩΠΙΚΗ ΕΥΘΥΝΗ 392
- ΤΙ ΜΑΘΑΙΝΟΥΜΕ ΑΠΟ ΤΙΣ ΜΕΛΕΤΕΣ ΤΟΥ MILGRAM; 393
- ΜΙΑ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΨΥΧΟΛΟΓΙΑ ΤΗΣ ΑΝΤΙΣΤΑΣΗΣ 395
- ΠΕΡΙΛΗΨΗ 397
- ΓΛΩΣΣΑΡΙΟ 398
- ΣΥΜΠΛΗΡΩΜΑΤΙΚΕΣ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΠΡΟΤΑΣΕΙΣ 398
- ΕΡΩΤΗΣΕΙΣ ΓΙΑ ΟΜΑΔΙΚΗ ΣΥΖΗΤΗΣΗ 398



## ΟΙ ΜΕΛΕΤΕΣ ΥΠΑΚΟΗΣ ΤΟΥ MILGRAM

Οι μελέτες του Stanley Milgram για την υπακοή, που πραγματοποιήθηκαν στις ΗΠΑ κατά τη δεκαετία του 1960, επιδίωξαν να φέρουν στην επιφάνεια τους κοινωνιοψυχολογικούς παράγοντες που ωθούν τους ανθρώπους σε κακόβουλες πράξεις απέναντι στους άλλους. Ο Milgram είχε συνεργαστεί με τον Solomon Asch, του οποίου το έργο για την κοινωνική συμμόρφωση (Asch, 1951, 1952) είχε αναδείξει τον τρόπο με τον οποίο οι κοινωνικές δυνάμεις μπορούν να επηρεάσουν τη συμπεριφορά. Την ίδια περίοδο, ο Theodor Adorno και οι συνεργάτες του (Adorno, Frenkel-Brunswick, Levinson, & Sanford, 1950) υποστήριξαν ότι η ευρύτητα με την οποία διαδόθηκε η ανάπτυξη μιας αυταρχικής προσωπικότητας, απόρροια ενός υπερβολικά αυστηρού τρόπου ανατροφής, ήταν ένας από τους παράγοντες που είχαν καταστήσει δυνατό το Ολοκαύτωμα. Ο Milgram, ωστόσο, αναζητούσε μια πιο πειστική εξήγηση για τις φρικαλεότητες που διαπράχθηκαν στον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο κατά των Εβραίων, και τα ευρήματά του δεν έχουν πάψει έκτοτε να αποτελούν πηγή συζητήσεων, διαφωνιών και αντιπαραθέσεων.

Σε μια σειρά από πειραματικές δοκιμές, οι συμμετέχοντες ενημερώνονταν ότι λάμβαναν μέρος σε ένα πείραμα μάθησης, το οποίο περιλάμβανε μια δοκιμασία αντιστοίχισης λέξεων και μια γεννήτρια ηλεκτρικού ρεύματος. Ένας αμειβόμενος εθελοντής (ο δάσκαλος) παροτρυνόταν από έναν πειραματιστή που φορούσε λευκή μπλουζα να χορηγήσει ηλεκτροσόκ σε έναν άλλο εθελοντή (τον μαθητή), που βρισκόταν σε ένα άλλο δωμάτιο, κάθε φορά που αυτός ο τελευταίος έδινε μια λανθασμένη απάντηση. Τα ηλεκτροσόκ χορηγούνταν σε μια κλίμακα αύξησης κατά 15 V τη φορά, η οποία ξεκινούσε από τα 15 V «Ελαφρύ ηλεκτροσόκ» και έφθανε έως τα 450 V «Κίνδυνος: Σοβαρό Ηλεκτροσόκ». Για να πειστούν οι συμμετέχοντες ότι ο πειραματιστής ήταν πραγματικός, πριν ξεκινήσει η μελέτη ο δάσκαλος δεχόταν κι αυτός ένα ηλεκτροσόκ 45 V, που του προκαλούσε μια ελαφριά δυσφορία (Milgram, 1965). Στα 75 V ο μαθητής εξέφραζε τη δυσφορία του και στα 150 V απαιτούσε να αποδεσμευτεί από το πείραμα. Στα 180 V φώναζε ότι δεν άντεχε άλλο τον πόνο και στα 300 V έπαυε εντελώς να ανταποκρίνεται. Ο πειραματιστής υποδείκνυε στον δάσκαλο να συνεχίσει να αυξάνει την τάση του χορηγούμενου ηλεκτρικού ρεύματος και να χρησιμοποιήσει τον διακόπτη με τη μέγιστη τάση μέχρι να του δοθεί η εντολή να σταματήσει. Ο σκοπός της μελέτης ήταν να διαπιστωθεί για πόσο ακόμη ο δάσκαλος θα συνέχιζε να πατά τα κουμπιά στη γεννήτρια ηλεκτρικού ρεύματος αυξάνοντας την τάση, προτού αρνηθεί να προχωρήσει περαιτέρω. Το πείραμα ήταν αμφιλεγόμενο και τα αποτελέσματα υπήρξαν ανησυχητικά. Παρά το γεγονός ότι οι συμμετέχοντες ήταν ενήμεροι ότι ο μαθητής έπασχε από μια καρδιακή πάθηση, το 65% από αυτούς

υπάκουσε στον πειραματιστή και χορήγησε ηλεκτροσόκ στη μέγιστη τάση. Στο τέλος αποκαλυπτόταν στον δάσκαλο ότι, στην πραγματικότητα, δεν είχε χορηγηθεί κανένα ηλεκτροσόκ – ο μαθητής στο άλλο δωμάτιο ήταν απλώς ένας ηθοποιός του οποίου η φωνή είχε ηχογραφηθεί.

Στην αρχική μελέτη (Milgram, 1963) έλαβαν μέρος 40 συμμετέχοντες, αλλά δεν επρόκειτο για μελέτη μικρής κλίμακας: ο Milgram είχε εφαρμόσει σχολαστικούς πειραματικούς χειρισμούς προκειμένου να εξακριβώσει την επίδραση μιας σειράς μεταβλητών στα επίπεδα της υπακοής. Ακολούθησαν 18 παραλλαγές του βασικού πειραματικού παραδείγματος, που περιλάμβαναν τη διαφοροποίηση του χώρου, δηλαδή του χώρου όπου διεξαγόταν το πείραμα και του θεσμού που το πραγματοποιούσε, του φύλου των συμμετεχόντων, της φυσικής εγγύτητας του μαθητή με τον φορέα εξουσίας, της παρουσίας αντικρουόμενων εξουσιών, και ενός σεναρίου στο οποίο ο συμμετέχων ή η συμμετέχουσα ήταν ελεύθερος/η να επιλέξει το επίπεδο ηλεκτροσόκ που θα χορηγούσε (Milgram, 1974).

## ΠΩΣ ΕΡΜΗΝΕΥΣΕ ΤΑ ΕΥΡΗΜΑΤΑ ΤΟΥ Ο ΙΔΙΟΣ Ο MILGRAM;

Ο στόχος του Milgram ήταν να εξερευνήσει την ανθρώπινη φύση, αυτό που συνέβη όμως στα πειράματα αποδείχθηκε τελικά ένα μάθημα πάνω στην ηθική της προσωπικής ευθύνης. Οι προσωπικότητες των συμμετεχόντων, τα κίνητρά τους, τα λόγια τους, η αίσθηση ικανοποίησής τους και η ψυχολογική δυσφορία τους την ώρα που εκτελούσαν το έργο δεν ήταν τα ζητήματα στα οποία εστιάζονταν τα πειράματα. Ο Milgram ενδιαφερόταν πρωτίστως για το τι έκαναν οι άνθρωποι σε αυτές τις καταστάσεις. Παρατήρησε ότι οι συμμετέχοντες είχαν την τάση να χορηγούν ηλεκτροσόκ χαμηλότερης τάσης όταν ο πειραματιστής έβγαινε από το δωμάτιο, συμπεραίνοντας έτσι ότι η «ικανοποίηση των σαδιστικών παρορμήσεων» δεν ήταν ένας παράγοντας που συνέβαλε στην εκδήλωση της συγκεκριμένης συμπεριφοράς (La Fontaine, 1974). Δεδομένου, λοιπόν, ότι δεν ευθύνονταν οι παράγοντες της προσωπικότητας, πώς θα μπορούσαμε να εξηγήσουμε αυτές τις πράξεις; Ο Milgram υποστήριξε ότι οι συμμετέχοντες είχαν συνάψει μια *σχέση εξαναγκασμού*, από την οποία δεν μπορούσαν εύκολα να αποδράσουν (La Fontaine, 1974). Το επιχείρημα αυτό όμως δεν μπορούσε να δικαιολογήσει τη συμπεριφορά τους. Ο Milgram κατέληξε στο συμπέρασμα ότι «Αν υπάρχει ένα ηθικό δίδαγμα που πρέπει να αποκομίσουμε από τη μελέτη της υπακοής, αυτό είναι ότι κάθε άνθρωπος πρέπει να είναι υπεύθυνος για τις πράξεις του» (Milgram, 1964, σ. 852).

## ΔΕΟΝΤΟΛΟΓΙΑ ΚΑΙ ΟΙΚΟΛΟΓΙΚΗ ΕΓΚΥΡΟΤΗΤΑ

Η μελέτη δεν έτυχε καλής υποδοχής από την επιστημονική κοινότητα. Σε μια σύντομη κριτική, η Baumrind (1964) μνημονεύει, μεταξύ των πολλών σημείων που την προβληματίζουν, τη συναισθηματική κατάσταση των συμμετεχόντων στο πείραμα του Milgram μετά την ολοκλήρωσή του, η οποία μπορεί να περιλαμβάνει αλλαγή στην αυτοαντίληψη, απώλεια της αξιοπρέπειας, απώλεια της εμπιστοσύνης στην ορθολογική εξουσία, καθώς και έκθεση στο στρες – έναν κίνδυνο τον οποίο επισήμαιναν τα *Πρότυπα Δεοντολογίας για Ψυχολόγους* της APA (*APA Ethical Standards for Psychologists*) εκείνης της εποχής. Η Baumrind αμφισβήτησε, επιπλέον, το αν μπορούσε να γίνει κάποιος παραλληλισμός με τη ναζιστική Γερμανία.

Οι Orne και Holland (1968) έθεσαν, επίσης, σημαντικά ερωτήματα σχετικά με τις μελέτες αυτές. Παρότι αναγνώριζαν ότι η μεθοδολογική εξαπάτηση ήταν μια συνηθισμένη πρακτική εκείνα τα χρόνια (π.χ. ο Solomon Asch είχε χρησιμοποιήσει ένα παρόμοιο τέχνασμα στις μελέτες του για τη συμμόρφωση), το πραγματικό ερώτημα όσον αφορά τις μελέτες υπακοής ήταν κατά πόσο η τεχνική εξαπάτησης υπήρξε αποτελεσματική. Τι πίστευαν οι συμμετέχοντες για τον πειραματιστή; Οι Orne και Holland υποστήριξαν ότι οι περισσότεροι θα είχαν υποθέσει ότι ένας πειραματικός επιστήμονας που εργάζεται σε ένα διακεκριμένο πανεπιστήμιο δεν μπορεί παρά να σκέφτεται ορθά και λογικά. Επομένως, αν οι συμμετέχοντες πίστευαν ότι το πείραμα ήταν έγκριτο και ότι τους ζητούνταν να χορηγήσουν υψηλά επίπεδα ηλεκτροσόκ για έναν επουσιώδη λόγο, μπορεί εύλογα αλλά κρυφά να είχαν καταλήξει στο συμπέρασμα ότι δεν προκαλούσαν τον παραμικρό πόνο:

Σε ένα πείραμα, όταν γνωστοποιείται ξεκάθαρα στον Σ (στον συμμετέχοντα) ότι θα προβεί σε μια πράξη που φαίνεται πολύ καταστροφική και επικίνδυνη, με τον ίδιο τρόπο τού γνωστοποιείται ταυτόχρονα ότι αυτό που πρόκειται να κάνει είναι κάτι ασφαλές (σ. 289).

Οι Orne και Holland υποστηρίζουν περαιτέρω ότι πολλοί συμμετέχοντες ήταν απρόθυμοι να παραδεχθούν πως γνώριζαν από την αρχή ότι το πείραμα ήταν απάτη, διότι μια τέτοια παραδοχή θα απαξίωνε την επίδοσή τους, τα δεδομένα τους και τη συνεισφορά τους στην επιστήμη. Θα μπορούσαν να έχουν συνωμοτήσει με τον πειραματιστή, που ήθελε, επίσης, να διατηρήσει τα δεδομένα τους. Θα μπορούσαμε τότε να αναρωτηθούμε: Ποιος είναι αυτός που εξαπατάται – ο συμμετέχων ή ο πειραματιστής; Οι Orne και Holland υποστηρίζουν ότι δεν είναι εύκολο να επιτευχθούν αληθοφανείς πειραματικές εξαπατήσεις και ότι δεν μπορούμε να υποθέσουμε πως οι διαδικασίες ακολουθούνταν άψογα κάθε φορά. Όπως θα περίμενε κανείς, ο Milgram (1970,

1974) απέρριψε αυτούς τους ισχυρισμούς και αναφέρθηκε στο παρατηρήσιμο σωματικό στρες που είχαν εκδηλώσει πολλοί από τους συμμετέχοντες, καθώς και στις εκτιμήσεις που οι ίδιοι έκαναν για τα υποκειμενικά επίπεδα πόνου που είχαν νιώσει τα θύματα. Λεπτομέρειες για το παρατηρήσιμο στρες είχαν δοθεί στην αρχική μελέτη (Milgram, 1963), πάνω στην οποία στηρίχθηκε και η κριτική της Baumrind.

Η κριτική των Orne και Holland ήταν βασισμένη στο επιχείρημα ότι οι άνθρωποι συμπεριφέρονται σύμφωνα με αυτό που πιστεύουν ότι απαιτείται από την κατάσταση, και στα πειραματικά εργαστήρια η κύρια απαίτηση (όποιο και αν είναι το πείραμα) είναι να υπακούσουν στον πειραματιστή.

[...] η συμφωνία της συμμετοχής σε ένα πείραμα δίνει στον Π (Πειραματιστή) λευκή κάρτα σχετικά με το τι δικαιούται να ζητήσει. Ζητώντας από τον Σ να συμμετάσχει σε ένα πείραμα, ο Π λέει εμμέσως: «Θα κάνετε οτιδήποτε κι αν σας ζητήσω για μια συγκεκριμένη χρονική περίοδο; Με αυτόν τον τρόπο μπορείτε να κερδίσετε ένα χρηματικό ποσό, να συνεισφέρετε στην επιστήμη και ίσως ακόμη να μάθετε κάτι πολύτιμο για τον εαυτό σας. Σε αντάλλαγμα, υπόσχομαι ότι δεν θα υποστείτε καμία βλάβη. Με την ολοκλήρωση του πειράματος δεν θα είστε σε καλύτερη ή χειρότερη κατάσταση από ό,τι τώρα, και παρόλο που μπορεί προσωρινά να αισθανθείτε άβολα, αυτό δικαιολογείται από τη σημασία του εγχειρήματος». Ένα επακόλουθο αυτής της συμφωνίας είναι ότι ο Σ ενδέχεται να μη ρωτήσει για ποιο λόγο απαιτούνται από αυτόν ορισμένα πράγματα. Πρέπει να υποθέσει ότι αυτές οι πράξεις είναι νόμιμες και κατάλληλες για τις ανάγκες του πειράματος (σ. 291).

Ο ισχυρισμός ότι οι πειραματικές απαιτήσεις<sup>1</sup> αποτελούν ένα χαρακτηριστικό γνώρισμα όλων των πειραματικών καταστάσεων (Orne, 1962) σημαίνει ότι από την υπάκουη συμπεριφορά εντός του πειραματικού εργαστηρίου δεν μπορεί να συναχθεί κάποιο γενικότερο συμπέρασμα σχετικά με την υπακοή πέραν αυτού. Οι Orne και Holland υποστηρίζουν, επιπλέον, ότι η απενημέρωση<sup>2</sup>

1. Σ.τ.Ε.: Στις πειραματικές διαδικασίες, με άρρητους τρόπους, και συνήθως χωρίς τη θέληση του/της πειραματιστή/ριας, μπορεί να δίνονται στους/στις συμμετέχοντες/ουσες κάποια σήματα που υποδεικνύουν τους πραγματικούς σκοπούς του πειράματος. Ακολουθώντας τα άτομα που λαμβάνουν μέρος στο πείραμα συμπεριφέρονται κατά τρόπο ώστε να εκπληρώνουν αυτό που αντιλαμβάνονται ότι είναι προσδοκίες του πειραματιστή/στριας από το πείραμα. Αυτές είναι οι λεγόμενες «πειραματικές απαιτήσεις» (demand characteristics), οι οποίες αποτελούν ένα από τα προβλήματα που αντιμετωπίζουν οι πειραματικές διαδικασίες.

2. Σ.τ.Ε.: Απενημέρωση (debriefing) ονομάζεται η πληροφόρηση την οποία οι συμμετέχοντες ή συμμετέχουσες λαμβάνουν σε ένα πείραμα στο οποίο εξαπατήθηκαν, μετά τη λήξη του, και η οποία τους/τις ενημερώνει για τους πραγματικούς σκοπούς του πειράματος στο οποίο έλαβαν μέρος.

που είχαν οι συμμετέχοντες σε μια άλλη σειρά μελετών τις οποίες διεξήγαγαν οι Orne και Evans (1965) δείχνει ότι το ψυχολογικό εργαστήριο υπόκειται σε περιορισμούς της πραγματικότητας:

Χωρίς να χρειάζεται να τους το πει κάποιος, οι Σ ήταν αρκετά ενήμεροι σχετικά με τους περιορισμούς της πραγματικότητας που διέπουν την έρευνα στην κοινωνία μας και πολύ ορθά, θα μπορούσαμε να προσθέσουμε, υπέθεταν ότι από τη στιγμή που είχαμε πράγματι σκοπό να τους ζητήσουμε να εκτελέσουν τις συγκεκριμένες συμπεριφορές, θα είχαμε βεβαιωθεί ότι κανένας και καμία δεν θα υφίστατο κάποια σοβαρή βλάβη – ούτε οι ίδιοι ούτε οι ερευνητικοί βοηθοί μας (σ. 289).

Για να αποσαφηνίσουν το σημείο αυτό, οι Orne και Holland χρησιμοποιούν την αναλογία του αποκεφαλιστή μάγου και του υπάκουου εθελοντή. Ο εθελοντής, παρότι νευρικός και αβέβαιος για την κατάσταση, υπακούει σε κάθε εντολή βασιζόμενος σε μια κατανόηση του κόσμου ότι όλα θα τελειώσουν καλά – ότι κανείς δεν θα χάσει πραγματικά το κεφάλι του στην γκιλοτίνα. Αν αυτή ήταν όντως η κυρίαρχη πεποίθηση των συμμετεχόντων στο πείραμα υπακοής, θα μπορούσε να εξηγηθεί γιατί τόσο πολλοί από αυτούς έφτασαν να χορηγήσουν τη μέγιστη τάση ηλεκτροσόκ. Ωστόσο, ο Milgram (1970) αντέκρουσε τους ισχυρισμούς αυτούς, υποστηρίζοντας ότι οι επικρίσεις των Orne και Holland βασίζονταν στην αναλογία και στην επαγωγή, κι όχι σε «σκληρά», χειροπιαστά στοιχεία,<sup>3</sup> και για να υπερασπιστεί αυτή τη θέση του, επέστησε την προσοχή στη μεταπειραματική εξέταση των πεποιθήσεων και των αντιλήψεων των συμμετεχόντων του.

Στην κριτική τους, οι Orne και Holland, βασιζόμενοι στις μελέτες των Orne και Evans (1965), καταλήγουν στο συμπέρασμα ότι η σχέση συμμετέχοντος-πειραματιστή είναι κεντρικής σημασίας για τη συμπεριφορά συμμόρφωσης, επειδή νομιμοποιεί κάθε ύποπτη ή επικίνδυνη συμπεριφορά. Αυτό είναι το σημείο στο οποίο συμφωνούν οι Orne, Holland και Milgram. Η διαφορά είναι ότι οι μεν Orne και Holland υποστηρίζουν πως η σχέση αυτή εξαρτάται από το πλαίσιο και δεν εκτείνεται πέρα από το εργαστήριο, ο δε Milgram υποστηρίζει ότι η σχέση που παρατηρείται στο εργαστήριο αποτελεί ένα πρότυπο για όλες τις ιεραρχικές δομές εξουσίας.

---

3. Έχει ενδιαφέρον το γεγονός ότι σε ένα πείραμα στο οποίο ζωντανά κουτάβια δέχονταν πραγματικά ηλεκτροσόκ, οι Sheridan και King (1972) βρήκαν παρόμοια επίπεδα υπακοής με εκείνα που είχαν καταγραφεί στις μελέτες του Milgram.

## ΗΤΑΝ ΘΕΜΙΤΟΣ Ο ΠΑΡΑΛΛΗΛΙΣΜΟΣ ΑΝΑΜΕΣΑ ΣΤΟ ΕΡΓΑΣΤΗΡΙΟ ΤΟΥ MILGRAM ΚΑΙ ΣΤΗ ΝΑΖΙΣΤΙΚΗ ΓΕΡΜΑΝΙΑ;

Το ερώτημα αυτό είναι ιδιαίτερα σημαντικό. Πολλοί από όσους ασκούν κριτική, συμπεριλαμβανομένων της Baumrind (1964) και των Orne και Holland (1968), απέρριψαν την ιδέα ενός θεμιτού παραλληλισμού ανάμεσα στο εργαστήριο του Milgram και στις δομές εξουσίας της ναζιστικής Γερμανίας. Όταν ο ίδιος ο Milgram έθεσε στον εαυτό του το παραπάνω ερώτημα, εντόπισε μια σειρά από διαφορές: για παράδειγμα, ότι παρεμφερή γεγονότα συμβαίνουν σε διαφορετικές χρονικές στιγμές της ιστορίας, και ότι ενώ το εργαστηριακό πείραμα διαρκεί μία ώρα, τα εγκλήματα κατά της ανθρωπότητας μπορεί να διαρκούν για χρόνια ή ακόμη και για δεκαετίες. Στη συνέχεια υποστήριξε ότι, παρά τις διαφορές στις παρεμφερείς περιστάσεις, οι ψυχολογικές διεργασίες στις οποίες βασίζεται η συμπεριφορά υπακοής σε οποιοδήποτε πλαίσιο εξαναγκασμού είναι παρόμοιες.

Είναι η υπακοή που παρατηρείται στο εργαστήριο συγκρίσιμη, καθ' οιονδήποτε τρόπο, με εκείνη που εμφανίστηκε στη ναζιστική Γερμανία; (Είναι η φλόγα ενός σπύρτου συγκρίσιμη με την πυρκαγιά του 1898 στο Σικάγο;) Η απάντηση πρέπει να είναι ότι ενώ υπάρχουν τεράστιες διαφορές στις περιστάσεις και στην εμβέλεια, και στα δύο γεγονότα εμπλέκεται μια κοινή ψυχολογική διαδικασία (Milgram, 1974, σ. 175).

Θα μπορούσαμε να συμπεράνουμε ότι η αποδοχή του έργου του Milgram από εμάς εξαρτάται από το κατά πόσο πιστεύουμε ότι τα γεγονότα που έλαβαν χώρα στο εργαστήριο αντανakλούσαν με ακρίβεια τη δυναμική των αυταρχικών δομών εξουσίας που υπήρχαν στη ναζιστική Γερμανία. Το πρώτο πρόβλημα με αυτόν τον παραλληλισμό είναι ότι *υποθέτουμε* πως γνωρίζουμε ήδη τη φύση αυτής της δυναμικής. Υποθέτουμε ότι οι άνθρωποι έλαβαν την εντολή να προκαλέσουν κακό σε άλλους και ότι, λόγω της αδίστακτης φύσης του ναζισμού, όλα έγιναν ακολουθώντας μια διαδικασία τυφλής υπακοής σε μια από τα πάνω προς τα κάτω στρατιωτικοποιημένη δομή εξουσίας. Ωστόσο, αρχίζουμε να μαθαίνουμε ότι τα ιστορικά στοιχεία σκιαγραφούν μια λιγότερο δομημένη εικόνα της εσωτερικής οργάνωσης της ναζιστικής Γερμανίας (βλ. Haslam & Reicher, 2008). Επομένως, πρέπει να είμαστε προσεκτικοί όταν διατυπώνουμε την υπόθεση ότι η εξουσία έρεε πάντα από πάνω προς κάτω, και όχι ότι κάποια άτομα δράττονταν κατά καιρούς της ευκαιρίας να αποκτήσουν εξουσία πάνω στους άλλους απλώς και μόνο επειδή μπορούσαν. Δεύτερον, το ερευνητικό ερώτημα έχει ως εξής: Πώς ήταν δυνατόν άνθρωποι να προβαίνουν σε απάνθρωπες πράξεις εις βάρος άλλων ανθρώπων; Για να

απαντήσει στο ερώτημα αυτό, ο Milgram επινόησε ένα εργαστηριακό περιβάλλον με ιεραρχική δομή από τα πάνω προς τα κάτω, στο οποίο υπήρχαν ένα πρόσωπο που ενσάρκωνε την εξουσία, αυστηρές διαδικασίες και εντολές που έπρεπε να εκτελεστούν. Οι επικριτές του θα μπορούσαν να υποστηρίξουν ότι, δημιουργώντας την κατάσταση εξαναγκασμού, ο Milgram προδικάζει την απάντηση στο ερώτημα προτού ακόμη συλλέξει τα δεδομένα. Η εγγενής κυκλικότητα δεν είναι άμεσα εμφανής διότι όλοι έχουμε δει τη ναζιστική Γερμανία να απεικονίζεται με αυτόν τον τρόπο σε ταινίες και ντοκιμαντέρ. Τέτοιες εικασίες όμως μπορεί να είναι παραπλανητικές. Παρ' όλα αυτά, ο Milgram επινόησε ένα δραματοποιημένο πείραμα με ένα εμπειρικό ερώτημα, και ένας συμμετέχων ήταν δυνατόν να μην υπακούσει. Αν ελάχιστοι μόνο συμμετέχοντες είχαν υπακούσει<sup>4</sup> στον πειραματιστή, θα μπορούσαμε σήμερα να έχουμε μια πολύ διαφορετική άποψη για την τάση του ανθρώπου να προκαλεί κακό. Έτσι όμως η μελέτη επιτρέπει έναν θεμιτό παραλληλισμό με τη ναζιστική Γερμανία είτε όχι, ο Milgram (1974) προειδοποίησε ρητά ότι:

Όποιος εστιάζει την προσοχή του αποκλειστικά στους ναζι, όσο απεχθείς κι αν είναι οι πράξεις τους, και βλέπει μόνο τις θηριωδίες που έχουν πάρει τόσο μεγάλη δημοσιότητα ως σχετικές με αυτές τις μελέτες, χάνει εντελώς την ουσία. Διότι οι μελέτες αφορούν, κατά κύριο λόγο, τη συνήθη και καθημερινή καταστροφή που διαπράττουν οι απλοί άνθρωποι υπακούοντας σε εντολές (σσ. 177, 178).

Πράγματι, ο ναζιστικός κρατικός μηχανισμός είναι μόνο μία από τις πολλές περιστάσεις στις οποίες η ανθρώπινη ευημερία υποβιβάστηκε σε δεύτερη μοίρα σε σχέση με την καθημερινή λειτουργία των δημόσιων αρχών (π.χ. Goldhagen, 1997, Κεφ. 5· Rees, 2005).

## ΤΟ ΠΟΛΙΤΙΚΟ ΚΑΙ ΙΣΤΟΡΙΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ ΤΩΝ ΜΕΛΕΤΩΝ ΤΟΥ MILGRAM

Το πολιτικό και ιστορικό πλαίσιο μέσα στο οποίο διεξήχθησαν οι μελέτες του Milgram είναι, επίσης, άξιο προσοχής. Μετά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο, κυ-

4. Χρησιμοποιώντας ένα λογοαναλυτικό πλαίσιο, ο Gibson (2013) υποστηρίζει ότι οι μελέτες του Milgram καταδεικνύουν περισσότερο την πειθώ και την επιχειρηματολογική αντιπαράθεση παρά την υπακοή. Η προσέγγιση αυτή υποστηρίζει, επίσης, ότι η άμυνα που εκφράζεται με τη δικαιολογία «Εγώ απλώς ακολουθούσα εντολές» δεν πρέπει να εκλαμβάνεται ως ένδειξη της «στροφής του ατόμου να λειτουργεί ως πράκτορας» (Milgram, 1974) – μια μετακίνηση του ατόμου από την αυτονομία στην υποταγή σε μια εξουσία. Αντίθετα, θα πρέπει να θεωρηθεί μια ρητορική στρατηγική που χρησιμοποιούν τα άτομα σε μια προσπάθεια να διαφυλάξουν την αυτοπαρουσίασή τους εν όψει άβωλων ερωτήσεων (βλ. Gibson, Blenkinsopp, Johnstone, & Marshall, 2018).

ριάρχησε στη ρητορική του Ψυχρού Πολέμου μια μετα-αφήγηση του καλού εναντίον του κακού. Έχοντας παίξει μείζονα ρόλο στην ήττα της ναζιστικής Γερμανίας και της αυτοκρατορικής Ιαπωνίας, οι ΗΠΑ είχαν προωθήσει την ιδέα της δημοκρατίας σε έναν ελεύθερο κόσμο. Η ιδέα ότι οι απλοί Αμερικανοί δεν ήταν τόσο καλοί όσο πιστεύαμε, ή ότι ήταν εξίσου κακοί με τους ναζί, είναι πολύ πιθανό να προκάλεσε δυσφορία, δυσπιστία και θυμό σε κάποιους ανθρώπους. Η υπόνοια ότι οι Αμερικανοί θα μπορούσαν να έχουν συμπεριφερθεί όπως οι ναζί ήταν, πιθανότατα, πολύ δύσκολο να γίνει αποδεκτή από κάποιους. Ορισμένοι δεν αποκλείεται ακόμη και να ερμήνευσαν τα ευρήματα του Milgram ως μη πατριωτικά ή ως απειλή κατά της εθνικής ταυτότητας. Ο Milgram ζητούσε από τους Αμερικανούς να αφήσουν κατά μέρος τις πεποιθήσεις και τις παραδοχές τους και να δουν τον εαυτό τους κάτω από ένα διαφορετικό πρίσμα. Αυτό απαιτούσε όχι μόνο μια επανεκτίμηση της ταυτότητάς τους, αλλά και μια επανερμηνεία της πρόσφατης παγκόσμιας ιστορίας και ιδιαίτερα της ηθικής υπεροχής των Συμμάχων κατά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο.

Τα ευρήματα αυτά είναι πιθανό να προκάλεσαν γνωστική ασυμφωνία (Festinger, 1957). Όταν δύο αμοιβαία αποκλειόμενα γνωστικά στοιχεία, όπως «είμαστε καλοί» και «είμαστε κακοί», ορθώνονται το ένα απέναντι στο άλλο, υπάρχει μια ενόρμηση να καταστειλούμε το ένα ώστε να κυριαρχήσει το άλλο. Σε τέτοιες περιπτώσεις η γνωστική ασυμφωνία ενδέχεται να οδηγήσει τις αρχές να «πυροβολήσουν τον αγγελιαφόρο», γεγονός που μπορεί να εξηγήσει γιατί πολλοί προσπάθησαν να απαξιώσουν τον Milgram και τη δουλειά του.

Συν τοις άλλοις, η δεκαετία του 1960 ήταν μια ταραχώδης περίοδος στις ΗΠΑ. Η αναταραχή και η διαμαρτυρία των πολιτών είχαν γίνει μέρος της καθημερινής ζωής και η διατήρηση της τάξης είχε τεθεί σε προτεραιότητα. Νεαροί άνδρες στρατολογούνταν για να πολεμήσουν στο Βιετνάμ, έναν πόλεμο στον οποίο πάρα πολλοί είχαν εναντιωθεί, ενώ οι νεότεροι ασπάζονταν μια αντικουλτούρα που υιοθετούσε τη χρήση ναρκωτικών και τη σεξουαλική ελευθερία. Δεν ήταν, λοιπόν, η καλύτερη στιγμή να προσπαθήσουν οι ακαδημαϊκοί να αναλύσουν ή να υπονομεύσουν τη δυναμική των δομών εξουσίας. Ο Milgram δεν έλαβε επαίνους από την ψυχολογική κοινότητα για το έργο του, ούτε κατάφερε να αποκτήσει μόνιμη θέση στο Πανεπιστήμιο του Yale. Οι μελέτες του τον έκαναν μεν διάσημο, δεν προώθησαν όμως την επαγγελματική σταδιοδρομία του.

## Η ΣΗΜΑΣΙΑ ΤΟΥ ΕΡΓΟΥ ΤΟΥ MILGRAM ΣΗΜΕΡΑ

Είναι, επίσης, σημαντικό να δούμε τις μελέτες του Milgram ως μια μορφή κοινωνικής γνώσης που ενυπάρχει σε μια ευρύτερη μήτρα πολιτικών και ηθικών



σχέσεων. Αυτό σημαίνει ότι πρέπει να εξετάσουμε τις αξίες που είναι ενσωματωμένες στα πειράματα υπακοής και τα μηνύματα που διαδίδονται στην ψυχολογική κοινότητα. Πρέπει το έργο του Milgram να γίνει κατανοητό μόνο στο ιστορικό πλαίσιο της δεκαετίας του 1960 ή έχει κάποια σημασία και στις μέρες μας;

Όταν συζητούν τις μελέτες υπακοής, τα περισσότερα εγχειρίδια ψυχολογίας βασίζονται σε ιστορικά παραδείγματα από μακρινές χώρες για να καταδείξουν τη συνάφειά τους με τη δική μας εποχή. Τα πιο δημοφιλή παραδείγματα είναι το Ολοκαύτωμα και η σφαγή του Μι Λάι στο Βιετνάμ. Με αυτόν τον τρόπο υπονοείται ότι δεν υπάρχουν πιο κοντινά σε εμάς τρέχοντα παραδείγματα υπακοής μέσω εξαναγκασμού ή μη οικειοθελούς υποταγής σε απάνθρωπες πολιτικές, ενώ η εμπειρία μας μπορεί να υποστηρίξει το αντίθετο. Η ικανότητα των ανθρώπων να καταχρώνται την εξουσία και να κάνουν κακό στους άλλους κατόπιν εντολής μιας τιμωρητικής εξουσίας μπορεί να ανιχνευτεί στις περισσότερες οργανωμένες δομές. Πράγματι, ένας από τους μύθους που πλάστηκαν με αφορμή τη ναζιστική Γερμανία είναι ότι μια τέτοια απάνθρωπη μεταχείριση δεν θα μπορούσε να συμβεί στον ελεύθερο και φιλελεύθερο δυτικό κόσμο. Πρόσφατα συμβάντα, ωστόσο, υποδεικνύουν ότι πρέπει να είμαστε περισσότερο σκεπτικιστές και πιο επιφυλακτικοί προτού διατυπώσουμε τέτοιες κρίσεις.

Αναλογιστείτε τις σχετικά πρόσφατες κυβερνητικές μεταρρυθμίσεις στον τομέα της πρόνοιας, που επέφεραν σημαντικές αλλαγές στη ζωή των ατόμων με αναπηρία στο Ηνωμένο Βασίλειο. Από το 2008, τα άτομα με χρόνια ασθένεια και αναπηρία ήταν υποχρεωμένα να υποβάλλονται σε μια νέα μορφή αξιολόγησης προκειμένου να κρίνεται η ικανότητά τους για εργασία. Οι Αξιολογήσεις Ικανότητας για Εργασία (Work Capability Assessments - WCA) πραγματοποιούνταν σε κρατικές δομές σε όλη τη χώρα και οι αμειβόμενοι υπάλληλοι, παραβλέποντας τα ιατρικά δεδομένα, έπαιρναν αποφάσεις που επηρέαζαν την καθημερινή επιβίωση ευάλωτων ανθρώπων. Κάποιοι υποδέχθηκαν πολύ θερμά αυτή την πολιτική, καθώς υποσχόταν να ξεσκεπάσει και να τιμωρήσει όλες τις μορφές προσποίησης ασθένειας που επιβάρυναν το κράτος.

Ωστόσο, το 2012 το Υπουργείο Εργασίας και Συντάξεων (Department of Work and Pensions, 2012) δημοσίευσε στοιχεία τα οποία έδειχναν ότι, κατά τους πρώτους 11 μήνες του 2011, 1.300 άτομα τα οποία, σύμφωνα με τη WCA, είχαν κριθεί κατάλληλα για εργασία έχασαν τη ζωή τους, μαζί με άλλα 7.100 άτομα τα οποία είχαν τοποθετηθεί σε μια ομάδα υποστήριξης μετά την αξιολόγησή τους. Δεδομένης της αμφιλεγόμενης φύσης της έκθεσης, η κυβέρνηση του Ηνωμένου Βασιλείου αποφάσισε να μην προχωρήσει στη δημοσίευση πρόσθετων δεδομένων. Την απόφαση αυτή ακολούθησε μια

μακρά διαμάχη με τον Επίτροπο Πληροφοριών, που ανάγκασε την κυβέρνηση να συμμορφωθεί με το αίτημα περί Ελευθερίας των Πληροφοριών. Τότε αποκαλύφθηκε ότι, από τον Δεκέμβριο του 2011 έως τον Φεβρουάριο του 2014, είχαν χάσει τη ζωή τους 2.380 άτομα μετά τη διακοπή του δικαιώματός τους να λαμβάνουν επιδόματα αναπηρίας –τα οποία είτε συμπλήρωναν τον μισθό τους είτε τον υποκαθιστούσαν– επειδή είχαν κριθεί ικανά να εργαστούν (Butler, 2015). Φαίνεται ότι πολλά άτομα με σοβαρές χρόνιες ασθένειες και αναπηρίες οδηγήθηκαν στην αυτοκτονία, καθώς είχαν κριθεί κατάλληλα για εργασία από τους αρμόδιους υπαλλήλους και, ως εκ τούτου, είχαν πάψει πλέον να δικαιούνται το επίδομα αναπηρίας, ταυτόχρονα όμως δεν μπορούσαν να λαμβάνουν το Επίδομα Αιτούντων Εργασία επειδή ήταν ανίκανα για εργασία. Το 2015, ο Σκωτσέζος βουλευτής Angus Robertson επισήμανε ότι το Υπουργείο Εργασίας και Συντάξεων είχε πραγματοποιήσει έως και 60 έρευνες για περιπτώσεις αυτοκτονιών που είχαν σημειωθεί μετά την απόσυρση ή τη μείωση των προνοιακών παροχών, αλλά δεν είχε ακόμη δημοσιεύσει τα ευρήματά του (“Prime Minister questioned over suicide reports”, 2015).

Θα μπορούσαμε να αναρωτηθούμε: Για ποιο λόγο οι αρμόδιοι υπάλληλοι υπέβαλαν τόσο πολλά άτομα με αναπηρία στη στρεσογόνο διαδικασία μιας περιττής αξιολόγησης; Και πώς μπόρεσαν να κρίνουν τόσο πολλούς, ευαπόδεικτα άρρωστους, ανθρώπους κατάλληλους για εργασία; Γιατί δεν αρνήθηκαν να κάνουν αυτές τις αξιολογήσεις; Δεν θα μας εξέπληττε να ακούσουμε εξηγήσεις όπως «είναι μια δουλειά που πρέπει να γίνει», «πρέπει να ταΐσουμε τις οικογένειές μας» και «πρέπει να υπακούμε στη διοίκηση», ιδιαίτερα όταν κάποιος ακολουθεί μια επαγγελματική σταδιοδρομία την οποία έχει επιλέξει. Είναι πολύ πιθανό να έχουμε ακούσει τις παραπάνω αιτιολογίες με τη μία ή την άλλη μορφή στον τόπο εργασίας μας, καθώς οι άνθρωποι προσπαθούν να δικαιολογήσουν διάφορες μορφές αμφισβητήσιμων πρακτικών.<sup>5</sup> Το ερώτημα είναι: Ποιος είναι υπεύθυνος για τις συνέπειες σε αυτές τις περιπτώσεις;

Το 2014, τα Ηνωμένα Έθνη διεξήγαγαν μια έρευνα για το Ηνωμένο Βασίλειο με σκοπό να εξακριβώσουν κατά πόσο αυτές οι μεταρρυθμίσεις είχαν προκαλέσει «σοβαρές ή συστηματικές παραβιάσεις» των ανθρώπινων δικαιωμάτων των αναπήρων (Fenton, 2015), τα οποία κατοχυρώνονται στη Σύμβαση των Ηνωμένων Εθνών για τα Δικαιώματα των Ατόμων με Αναπηρία (UN Convention on the Rights of Persons with Disabilities). Όπως ανέφερε

5. Ένα παρόμοιο ζήτημα προέκυψε μετά την εκλογή του προέδρου των ΗΠΑ Ντόναλντ Τραμπ. Τον Φεβρουάριο του 2017 εκδόθηκε εκτελεστικό διάταγμα για τον περιορισμό της εισόδου στις Ηνωμένες Πολιτείες ατόμων από ορισμένες χώρες της Ανατολικής Αφρικής και της Μέσης Ανατολής, για λόγους εθνικής ασφάλειας. Υποστηρίχθηκε ότι «απλοί Αμερικανοί προέβησαν σε απάνθρωπες πράξεις» για να συμμορφωθούν με την εντολή. <http://www.baltimoresun.com/news/opinion/oped/bs-airport-inhumanity-20170206-story.html>

το πρακτορείο ειδήσεων Disability News Service το καλοκαίρι του 2014, αυτή ήταν η πρώτη φορά που μια χώρα η οποία είχε υπογράψει τη Σύμβαση ερχόταν αντιμέτωπη με τέτοιου είδους έρευνα.<sup>6</sup> Στα ζητήματα που τέθηκαν υπό διερεύνηση από τον εισηγητή των Ηνωμένων Εθνών περιλαμβάνονταν τα ακόλουθα:

Η απόφαση της κυβέρνησης να κλείσει το Ταμείο Ανεξάρτητης Διαβίωσης (Independent Living Fund)· οι περικοπές νομικής βοήθειας· οι περικοπές παροχών και οι κυρώσεις, συμπεριλαμβανομένου του αντίκτυπου της Αξιολόγησης Ικανότητας για Εργασία (WCA)· η σοβαρή έλλειψη προσβάσιμης, οικονομικά προσιτής στέγασης· ο αντίκτυπος του φόρου υπνοδωματίου<sup>7</sup> στα άτομα με αναπηρία· οι περικοπές στην κοινωνική πρόνοια· και η αύξηση των εγκλημάτων μίσους λόγω αναπηρίας (Pring, 2015).

Τον Ιούνιο του 2016, μια απόφαση των Ηνωμένων Εθνών επιβεβαίωσε ότι οι πολιτικές λιτότητας του Ηνωμένου Βασιλείου παραβίαζαν πράγματι τις υποχρεώσεις της χώρας όσον αφορά τα διεθνή ανθρώπινα δικαιώματα.<sup>8</sup>

Τα άτομα με προβλήματα ψυχικής υγείας έπαιξαν, επίσης, πρωταγωνιστικό ρόλο στη «σταυροφορία» του Υπουργείου Εργασίας και Συντάξεων. Μια έκθεση της φιλανθρωπικής οργάνωσης MIND αποκάλυψε ότι, κατά το προηγούμενο έτος, 19.259 άτομα με προβλήματα ψυχικής υγείας είχαν χάσει το επίδομα απασχόλησης και υποστήριξης (Stone, 2015), με την Cross (2013, σ. 719) να παρατηρεί ότι βρίσκονται εν μέσω μιας σειράς από:

[...] πρωτοφανείς επιθέσεις σε κάθε πηγή στήριξης και βοήθειας προς τα άτομα με αναπηρία [...] έως το 2018 τα άτομα με αναπηρία πρόκειται να χάσουν το αστρονομικό ποσό των 28,3 δισεκατομμυρίων λιρών οικονομικής στήριξης. Οι αλλαγές αυτές αναμένεται να επηρεάσουν συνολικά έως και 3,7 εκατομμύρια ανάπηρα άτομα.

6. Βλ. <http://www.disabilitynewsservice.com/uk-is-first-country-to-face-un-inquiry-into-disability-rights-violations/>

7. Σ.τ.Ε.: Ο λεγόμενος «φόρος υπνοδωματίου» (αλλιώς «ποινή υποκατοχής») αφορά μια διάταξη του βρετανικού νόμου περί μεταρρύθμισης της ευημερίας του 2012, σύμφωνα με τον οποίο οι ενοικιαστές δημόσιων κατοικιών (public houses) με δωμάτια τα οποία θεωρούνται «εφεδρικά» (ελεύθερα) μπορεί να αντιμετωπίσουν μείωση του επιδόματος στέγασης (και υποχρεούνται να χρηματοδοτήσουν αυτή τη μείωση από τα εισοδήματά τους), καθυστέρηση στην καταβολή του ενοικίου και πιθανή έξωση από τον ιδιοκτήτη (τοπική αρχή ή άλλο στεγαστικό φορέα).

8. <http://www.centreforwelfarereform.org/news/uk-in-breachhuman-rights/00287.html>  
<http://www.just-fair.co.uk/#!United-Nations-Austerity-policies-breach-the-UK's-international-humanrights-obligations/qbw0c/577384fa0cf231749dc9f955>  
<http://www.ohchr.org/EN/HRBodies/CRPD/Pages/InquiryProcedure.aspx>

## Ο ΡΟΛΟΣ ΤΗΣ ΕΠΙΣΤΗΜΗΣ ΚΑΙ ΤΗΣ ΓΡΑΦΕΙΟΚΡΑΤΙΑΣ

Πώς φτάνει σε αυτή τη θέση μια «πολιτισμένη και φιλεύσπλαχνη» κοινωνία; Μια τέτοια μεταχείριση εξαρτάται από τον εξαναγκασμό που ασκεί το κράτος και από τη συμμόρφωση ατόμων που αδυνατούν να αναλογιστούν την ηθική ευθύνη τους απέναντι στους άλλους. Επιπλέον, πρόκειται για πολιτική υποστηριζόμενη από μια γραφειοκρατία του ιδιωτικού τομέα, που επιδιώκει να επωφεληθεί από τον κοινό στόχο της μείωσης παροχών και της εξοικονόμησης δημόσιων πόρων. Το 2012 η εφημερίδα *The Guardian*<sup>9</sup> δημοσίευσε μια επιστολή με περισσότερες από 400 υπογραφές, στην οποία εκφραζόταν η διαμαρτυρία για τον ρόλο της ιδιωτικής ασφαλιστικής εταιρείας UNUM, συμβούλου της κυβέρνησης του Ηνωμένου Βασιλείου για τη μεταρρύθμιση στον τομέα της πρόνοιας. Ως χορηγός του Κέντρου Έρευνας για Ψυχοκοινωνικά Ζητήματα και Θέματα Αναπηρίας (Centre for Psychosocial and Disability Research) στο Πανεπιστήμιο του Cardiff για μια περίοδο έξι ετών, η εταιρεία δηλώνει ότι το βιοψυχοκοινωνικό μοντέλο της αναπηρίας κατέχει περίοπτη θέση στην «προσέγγισή της στην ιατρική κάλυψη βάσει ρίσκου»<sup>10</sup> (η ίδια προσέγγιση διέπει τη WCA). Παρά τις επικριτικές φωνές που υποστηρίζουν ότι το εν λόγω μοντέλο είναι βαθιά προβληματικό (π.χ. Read, 2005) και ότι αντανακλά την «εποίκιση του βιολογικού στοιχείου στο ψυχολογικό και το κοινωνικό» (βλ. επίσης Read, Mosher, & Bentall, 2004, σ. 4), εξακολουθεί να παραμένει ο ακρογωνιαίος λίθος της ψυχολογίας της υγείας και να διατηρεί μια εξέχουσα θέση στους κόλπους της κλινικής ψυχολογίας. Πολύ ορθά, ο Βρετανικός Ιατρικός Σύλλογος (British Medical Association) και η Βρετανική Ψυχολογική Εταιρεία (British Psychological Society)<sup>11</sup> καταδίκασαν αυτές τις αξιολογήσεις. Αυτό φέρνει στο προσκήνιο μια σειρά από μαθήματα για επαγγελματίες και ερευνητές ψυχολόγους. Κατ' αρχάς, πρέπει να διακρίνουμε τον τρόπο με τον οποίο η ιδεολογία λειτουργεί μέσα στην ψυχολογία υπό το λάβαρο ενός απαλλαγμένου από υποκειμενικές αξίες, επιστημονικού εγχειρήματος. Πρέπει, επίσης, να αναγνωρίσουμε ότι οι πολιτικοί και οι εταιρείες είναι πιθανό να χρησιμοποιήσουν μια ψυχολογική έρευνα με συγκεκριμένη ιδεολογική χροιά για να προωθήσουν τους δικούς τους στόχους στη χάραξη πολιτικής. Τρίτον, όλα τα μέλη της ακα-

9. Βλ. <http://www.guardian.co.uk/society/2012/sep/12/private-firms-disability-assessment-regime>

10. Σ.τ.Μ.: Αναφέρεται στο κατά πόσο δίνονται επιδόματα σε άτομα τα οποία εξακολουθούν να υιοθετούν συμπεριφορές που θεωρείται ότι εκθέτουν την υγεία τους σε κίνδυνο. Για παράδειγμα, στις ιδιωτικές ασφάλειες, αν κρίνουν ότι ένα άτομο επιδίδεται σε συμπεριφορές που ενέχουν ρίσκο, μπορούν να του αρνηθούν την ασφαλιστική κάλυψη.

11. <http://www.bps.org.uk/news/psychologists-call-fundamental-reform-work-capability-assessment>

δημαϊκής κοινότητας έχουν την υποχρέωση να κάνουν ό,τι μπορούν για να μη γίνονται πάθητικοί θεατές στον πόνο ευάλωτων ατόμων.

Όσοι επηρεάζονται από αυτές τις αξιολογήσεις έχουν επιστήσει, επίσης, την προσοχή στη μειωτική μεταχείριση των ατόμων με αναπηρία από τα μέσα ενημέρωσης (βλ. Crow, 2015). Τα άτομα με αναπηρία περιγράφονται συχνά ως παράσιτα και κατηγορούνται ότι εξαπατούν την κοινωνική πρόνοια και επιβαρύνουν οικονομικά την πολιτεία. Οι Briant, Watson και Philo (2011), για παράδειγμα, ανέφεραν ότι, κατά τα πέντε τελευταία χρόνια πριν το 2010/2011, είχαν πενταπλασιαστεί τα άρθρα της βρετανικής *Daily Mail* που μιλούσαν για «απατεώνες» οι οποίοι επωφελούνταν από τα επιδόματα αναπηρίας. Όσοι δεν έχουν απόλυτη πίστη στους ανθρώπινους θεσμούς θα δυσκολευτούν να μην κάνουν συγκρίσεις μεταξύ αυτών των εξελίξεων και της κρατικής δράσης εναντίον των ατόμων με αναπηρία κατά τη διάρκεια της ναζιστικής εποχής. Στο πρόγραμμα ευθανασίας Aktion T4, το οποίο υπήρξε ο πρόδρομος του Ολοκαυτώματος, περισσότερα από 200.000 άτομα με αναπηρία δολοφονήθηκαν από το κράτος. Το καθεστώς προπαγάνδας του Χίτλερ απέρριπτε τα άτομα με αναπηρία ως «μη αξιοβίωτες ζωές» (*Lebensunwertes Leben*) ή ως «άχρηστους φαγάδες». Υπάρχουν και άλλοι ανησυχητικοί παραλληλισμοί. Στις πύλες των στρατοπέδων συγκέντρωσης στη ναζιστική Γερμανία και στη ναζιστική Πολωνία, οι λέξεις «Arbeit Macht Frei» –η δουλειά σε απελευθερώνει– έκρυβαν μια επικείμενη πραγματικότητα σύμφωνα με την οποία, αν κάποιος από τους νεοαφιχθέντες ήθελε να επιβιώσει, δεν θα έκανε τίποτα λιγότερο από «καταναγκαστική εργασία». Μια παρόμοια ρητορική τεχνική έχει επιστρατευθεί στο τρέχον πολιτικό κλίμα. Σύμφωνα με την κυβέρνηση του Ηνωμένου Βασιλείου, την UNUM και τους ψυχολόγους συμβούλους της που υποστηρίζουν το βιοψυχοκοινωνικό μοντέλο, η εργασία είναι «καλή για τη σωματική και ψυχική υγεία και ευημερία» (Waddell & Burton, 2006, σ. ix) και «οι άρρωστοι και οι ανάπηροι [...] θα πρέπει να ενθαρρύνονται και να υποστηρίζονται ώστε να παραμείνουν ή να (επαν)ενταχθούν στην εργασία το συντομότερο δυνατόν» (Waddell & Burton, 2006, σ. viii). Ωστόσο, πίσω από αυτή την ενθάρρυνση για εργασία κρύβεται ένα τιμωρητικό καθεστώς κοινωνικών και οικονομικών κυρώσεων για όσους η δουλειά δεν είναι πλέον εφικτή. Για πολλούς το δίλημμα που τίθεται είναι «δούλεψε ή πέθανε».

## ΤΟ ΟΛΟΚΑΥΤΩΜΑ ΚΑΙ Η ΔΙΚΗ ΤΟΥ ΑΪΧΜΑΝ

Οι μελέτες υπακοής του Milgram θα πρέπει, επίσης, να γίνουν κατανοητές σε σχέση με τη δίκη του Αδόλφου Αϊχμαν στην Ιερουσαλήμ το 1961. Πράγματι, ο παραλληλισμός είναι τόσο ισχυρός που ακόμη και ο αείμνηστος Gordon W.

Allport αναφέρθηκε στη μελέτη του Milgram ως «το πείραμα Άιχμαν» (Milgram, 1974, σ. 177). Ο *Obersturmbanführer* Άιχμαν ήταν ο ανώτερος αξιωματούχος των ναζί που είχε να κάνει με τις εβραϊκές οργανώσεις. Για τούτο και αντιμετωπίστηκε ως «ένας από τους δύο Αδόλφους που διέπραξαν το Ολοκαύτωμα» (Stangneth, 2014, σ. 9). Φαινομενικά, τα καθημερινά καθήκοντα του Άιχμαν δεν συνδέονταν άμεσα με καμία δολοφονική πράξη, ήταν όμως καθοριστικής σημασίας για το ναζιστικό σχέδιο. Αφορούσαν τη συντονισμένη εκδίωξη των Εβραίων από το Ράιχ, τη Δυτική Ευρώπη και τα Βαλκάνια, την αναγκαστική κατάσχεση των περιουσιών τους και, τελικά, την οργάνωση της μεταφοράς τους στα στρατόπεδα εξόντωσης. Η ανάλυση της δίκης από τη συγγραφέα και φιλόσοφο Hannah Arendt επηρέασε την ερμηνεία του Milgram για τη συμπεριφορά των συμμετεχόντων του. Το δοκίμιό της *Ο Άιχμαν στην Ιερουσαλήμ: Μια έκθεση για την κοινοτοπία του κακού* (*Eichmann in Jerusalem: A Report on the Banality of Evil*, 1963/2006) (μια φράση για την οποία αργότερα μετάνιωσε) εξέταζε τη σχέση ανάμεσα στην ανθρώπινη ωμότητα του Ολοκαυτώματος και στις αβλαβείς γραφειοκρατικές διαδικασίες που το κατέστησαν δυνατό.

Ακόμη και μετά την εφαρμογή της τελικής λύσης, η Arendt παρατήρησε (1963/2006, σ. 151) ότι ο Άιχμαν «δεν βασανιζόταν από καμία τύψη». Ο «Σύμβουλος για τις Εβραϊκές Υποθέσεις» ήταν αμετανόητος και πίστευε ότι η ιστορία θα δικαίωνε τον ίδιο και τον ρόλο του στο Ολοκαύτωμα. Ωστόσο, η σχολαστική έρευνα του Stangneth (2014) για τη ζωή του Άιχμαν από τη διαφυγή του από τη μεταπολεμική Γερμανία έως τη σύλληψή του από τη Μοσάντ (την ισραηλινή μυστική υπηρεσία) καθιστά προφανές ότι απείχε πολύ από τον χαμηλών τόνων άτυχο δημόσιο υπάλληλο που προσπάθησε να σκιαγραφήσει με την αυτοπαρουσίασή του στη δίκη. Αντίθετα, η αρχική απεικόνισή του από την Arendt ως «δολοφόνο γραφείου», που «λιπαίνει τα γρανάζια της καταστροφής» (Goldhagen, 1997, σ. 164), είναι ιδιαίτερα εύστοχη. Ας δούμε πιο αναλυτικά το επιχείρημά της:

Βέβαια, για τις πολιτικές και κοινωνικές επιστήμες έχει σημασία το ότι η ουσία της ολοκληρωτικής διακυβέρνησης και πιθανόν η φύση κάθε γραφειοκρατίας είναι ν' απανθρωποποιεί τους ανθρώπους και να τους μετατρέπει σε λειτουργούς και σε απλά γρανάζια που υπηρετούν τον διοικητικό μηχανισμό. Μπορούμε να λογομαχούμε επί ώρα και επωφελώς για την κυριαρχία του Κανενός, δηλαδή για την πολιτική μορφή που ονομάζεται γραφειοκρατία. [...] Η αλήθεια είναι πως η σύγχρονη ψυχολογία και κοινωνιολογία, κι ακόμη περισσότερο η σύγχρονη γραφειοκρατία, μας έχει συνηθίσει πολύ να προσπαθούμε να δικαιολογήσουμε τον δράστη και να τον απαλλάξουμε από κάθε ευθύνη για την πράξη του μιλώντας για τον άλφα ή βήτα ντετερμινισμό [αιτιοκρατία]. Είναι συζητήσιμο κατά πόσο αυτές οι φαινομενικά βαθύτερες ερμηνείες των ανθρώπινων πράξεων είναι σωστές ή

λάθος. Αλλά αυτό που δεν είναι συζητήσιμο είναι ότι καμία νομική διαδικασία δεν μπορεί να στηριχθεί σ' αυτές και ότι αν η απονομή δικαιοσύνης μετρηθεί με βάση τις θεωρίες αυτές φαίνεται καθαρά οπισθοδρομική, αν όχι παρωχημένη. Όταν ο Χίτλερ είπε πως θα 'ρθει μια μέρα που στη Γερμανία θα θεωρείται «ντροπή» να είσαι άνθρωπος νομομαθής, τα λόγια του συμβιβάζονταν απόλυτα με το όνειρο της τέλει γραφειοκρατίας που είχε στον νου του (Arendt, 2009, σ. 225).<sup>12</sup>

Η Arendt εδώ εφιστά την προσοχή σε ορισμένα σημεία που προκαλούν την ανησυχία της. Πρωτίστως, ότι τα συστήματα δικαιοσύνης στον δυτικό κόσμο μας εξαρτώνται από την παραδοχή ότι κάποιος έχει την ευθύνη και, ως εκ τούτου, θα πρέπει να λογοδοτήσει όταν παραβιάζεται ο νόμος. Την ίδια στιγμή, η απονομή της δικαιοσύνης εξαρτάται από τη λειτουργία μιας **γραφειοκρατίας**, της οποίας οι λειτουργικές απαιτήσεις συχνά έρχονται σε αντίθεση με τις αξίες πάνω στις οποίες είναι θεμελιωμένη.

Το σχέδιο των ναζι να υποτάξουν κάθε αίσθηση ατομικής ελευθερίας (και συνεπώς ηθικής) στη λειτουργία του κράτους θεωρήθηκε ότι εξυπηρετούσε «το γενικότερο καλό». Έτσι, η ανησυχία της Arendt περιστρέφεται γύρω από την προβληματική σχέση ανάμεσα στο άτομο και στο κοινωνικό σύστημα: η συγγραφέας διερωτάται, κυρίως, για τη σχέση ανάμεσα στα συστήματα γνώσης (εντός της ψυχολογίας) και στην απονομή δικαιοσύνης. Υποστηρίζει ότι ο θεσμικός τρόπος θεωρητικοποίησης της ψυχολογίας –ιδίως η υποβάθμιση της ικανότητας δράσης και της ελεύθερης βούλησης ή ο πλήρης αποκλεισμός τους από την ανάλυση– μας επιτρέπει να βάλουμε στο απυρόβλητο τους δράστες του κακού (βλ. επίσης Arendt, 1978). Η φθίνουσα φύση της ελεύθερης βούλησης εντός της ψυχολογικής θεωρίας, προς όφελος των ντετερμινιστικών βιολογικών και κοινωνικών θεωριών, μας οδηγεί αναπόφευκτα στο συμπέρασμα ότι σε κρίσιμες καταστάσεις κανείς δεν φέρει την ευθύνη: απλώς έτσι λειτουργεί η γραφειοκρατία.

Στη φιλοσοφική μελέτη της για τον νου, η Arendt (1978) αποδίδει εξέχουσα θέση στην ικανότητα της κρίσης, και το ότι βρίσκει τον Άιχμαν ηθικά ανεπαρκή συνάδει με το σύνολο του έργου της. Κριτικές και αναστοχασμοί σχετικά με τη συμπεριφορά των συμμετεχόντων στα πειράματα του Milgram, ότι δηλαδή πολλοί από αυτούς προέβησαν σε μια ενεργή επιλογή να βλάψουν τους άλλους, σπάνια συζητιούνται: πράγματι, υπήρξε μια τάση η συμπεριφορά τους να αγνοείται ή να εξηγείται κατά τρόπο ώστε να υποτιμάται η σημασία της. Αντίθετα, η σκληρή κριτική κατευθυνόταν στον ίδιο τον Milgram για τη διεξαγωγή του πειράματος (Baumrind, 1964).

12. Σ.τ.Μ.: Το παράθεμα προέρχεται από την ελληνική έκδοση: Άρεντ, Χ. (2009). *Ο Άιχμαν στην Ιερουσαλήμ: Μια έκθεση για την κοινοτοπία του κακού* (μτφρ. Β. Τομανάς). Θεσσαλονίκη: Νησίδες.

Η Arendt εντυπωσιάστηκε από τη φαινομενική κοινοτοπία της περίπτωσης του Άιχμαν. Οι συμμετέχοντες του Milgram ήταν, επίσης, συνηθισμένοι άνθρωποι. Το ότι η μεταγενέστερη ανάλυση απέδειξε πως ο Άιχμαν δεν ήταν και τόσο συνηθισμένος δεν ακυρώνει την ισχύ του επιχειρήματος της Arendt. Όσοι διαπράττουν μεγάλο μέρος των αδικιών αυτού του κόσμου δεν είναι καταφανή «τέρατα» και οι καθοριστικής σημασίας αποφάσεις πολλών μεγάλων εγκληματιών πολέμου έχουν ληφθεί πίσω από ένα γραφείο ή στην άκρη μιας τηλεφωνικής γραμμής. Όπως έχουν επισημάνει ορισμένοι ερευνητές (π.χ. Haslam & Reicher, 2008), η υπακοή στην εξουσία είναι κάτι περισσότερο από την απλή εκτέλεση εντολών. Κάποιος που διαπράττει εγκλήματα καθισμένος σε ένα γραφείο μπορεί στην πραγματικότητα να επιδεικνύει δημιουργικότητα και πρωτοβουλία στον τρόπο με τον οποίο εκτελεί τα καθήκοντά του. Σε κάθε περίπτωση, το ζήτημα της ευθύνης παραμένει, και καμία επανερμηνεία των μελετών της υπακοής δεν πρόκειται να αφαιρέσει την ευθύνη αυτή από τους ώμους των συμμετεχόντων. Επιπλέον, ο ισχυρισμός του Milgram, ότι οι άνθρωποι είναι δυνατόν να πειστούν να δράσουν ενάντια στη συνείδησή τους, μπορεί να μην εξηγεί όλες τις απάνθρωπες πράξεις: η συνείδηση κάποιων μπορεί να λειτουργεί βάσει διαφορετικών αρχών και αυτό να τους επιτρέπει να δικαιολογήσουν μια δράση προς χάριν ενός μεγαλύτερου καλού. Αυτή ήταν η ουσία της γραμμής υπεράσπισης του Χέρμαν Γκέρινγκ στη δίκη της Νυρεμβέργης το 1946 και, όπως θα δούμε, ορισμένοι προτείνουν την ίδια γραμμή υπεράσπισης για τους συμμετέχοντες του Milgram.

Όταν επιδεικνύουμε απροθυμία να συνεχίσουμε τη μελέτη του ζητήματος της ευθύνης μέχρι να καταλήξουμε σε ένα τελικό συμπέρασμα, αφήνουμε ανοιχτό ένα επικίνδυνο ενδεχόμενο. Είναι σημαντικό να λάβουμε υπόψη την άποψη της Arendt, ότι το κακό δεν πηγάζει μόνο από κακόβουλη προμελέτη – από την πρόθεση να βλάψουμε τον άλλο –, αλλά από τα ενδεχόμενα που μπορεί να προκύψουν εξαιτίας της αδυναμίας των ανθρώπων να σκεφτούν. Η άποψη αυτή αξίζει την αδιάλειπτη προσοχή μας – πολύ περισσότερο, μάλιστα, από τη στιγμή που, λόγω πολιτικών παρεμβάσεων, έχουμε γίνει μάρτυρες του μαρασμού της ελεύθερης σκέψης στην τριτοβάθμια εκπαίδευση, καθώς οι οικονομικές βλέψεις και οι εταιρικοί στόχοι υψώνονται πάνω από την πίστη στις ιδέες (Giroux, 2014).

## ΜΙΑ ΕΠΑΝΕΡΜΗΝΕΙΑ ΤΩΝ ΜΕΛΕΤΩΝ ΤΟΥ MILGRAM

Τα τελευταία χρόνια έχει παρατηρηθεί μια τάση επανερμηνείας των αρχικών ευρημάτων του Milgram η οποία περιστρέφεται γύρω από δύο ζητήματα. Το πρώτο αφορά το αν έχει νόημα να επιρρίψουμε στους συμμετέχοντες στη



μελέτη την ευθύνη για τη συμπεριφορά τους, ζήτημα το οποίο συνδέεται με το πώς κατανοούμε τα εγκλήματα κατά της ανθρωπότητας και άλλες μορφές άσπλαχνης μεταχείρισης. Το δεύτερο πεδίο ενδιαφέροντος, που αποτελεί μια πιο πρόσφατη εξέλιξη, είναι το ζήτημα της αντίστασης. Δεν πρέπει να ξεχνάμε ότι το 35% των συμμετεχόντων δεν υπάκουσε στην οδηγία που έλεγε ότι «το πείραμα πρέπει να συνεχιστεί».

Στο βιβλίο της *Behind the Shock Machine*, η Gina Perry (2013) πραγματοποιεί μια συναρπαστική ανάγνωση των πειραμάτων του Milgram η οποία παρέχει άφθονη τροφή για σκέψη. Η Perry πήρε συνέντευξη από αρκετούς συμμετέχοντες στις μελέτες υπακοής, από συγγενείς τους, καθώς και από μερικούς συναδέλφους του Milgram. Η έρευνά της περιλάμβανε, επίσης, μια ενδελεχή ανάλυση των ιδιωτικών σημειώσεων του Milgram. Τα συμπεράσματα στα οποία κατέληξε είναι ανησυχητικά και η κριτική της δριμύτατη. Η Perry κρίνει τον Milgram ένοχο για την προώθηση βασανιστηρίων, καθώς έστησε «μια δραματική και δόλια παράσταση αντάξια ίσως του Χίτσκοκ» (σ. 347), αλλά αθώνει εκείνους που χορήγησαν τα ηλεκτροσόκ: «λίγοι άνθρωποι έλαβαν υπόψη τους πόσο δύσκολο ήταν για τα υποκείμενα να σταματήσουν αφότου το πείραμα είχε ξεκινήσει» (σ. 341). Κατά την άποψή της, ο Milgram πρέπει να κριθεί από τις επιλογές που έκανε, δεν ισχύει όμως το ίδιο και για τους συμμετέχοντές του. Ίσως στο σημείο αυτό να υπάρχει κάτι που αξίζει την προσοχή μας: το γεγονός ότι αξιολογούμε με διαφορετικά δεοντολογικά κριτήρια τους ανθρώπους που κατέχουν θέσεις εξουσίας (εν προκειμένω τον Milgram) από ό,τι εκείνους πάνω στους οποίους οι προαναφερθέντες ασκούν εξουσία (τους συμμετέχοντες) – τη γνωστή αλλά λανθασμένη φιλοσοφία των ανώτερων αρετών των καταπιεσμένων.

Η Perry ισχυρίζεται ότι οι προσωπικές διαδρομές που οδήγησαν τους συμμετέχοντες να πατήσουν τους διακόπτες της γεννήτριας των ηλεκτροσόκ είναι αναρίθμητες και καθεμία από αυτές αντιστοιχεί σε μια ανθρώπινη ιστορία. Ωστόσο, το ίδιο θα μπορούσε να ειπωθεί για τον Άιχμαν ή για οποιονδήποτε άλλο φρουρό σε στρατόπεδο συγκέντρωσης, βασανιστή ή καταπατητή των ανθρωπίνων δικαιωμάτων. Αν απαλλάξουμε τους συμμετέχοντες του Milgram από την ευθύνη των πράξεών τους, θα πρέπει θεωρητικά να κάνουμε το ίδιο και για όσους έχουν διαπράξει ένα μαζικό έγκλημα ή μια απάνθρωπη ενέργεια. Η Perry αμφισβητεί, επίσης, την ερμηνεία που δίνει ο ίδιος ο Milgram στα αποτελέσματά του, υποστηρίζοντας ότι οι συμμετέχοντές του συχνά προσπαθούσαν να κάνουν αυτό που πίστευαν ότι ήταν καλό – για παράδειγμα, να υποστηρίξουν την επιστήμη ως εγχείρημα. Μπορεί αυτή η γραμμή υπεράσπισης να θεωρηθεί επαρκής; Η ιστορία είναι γεμάτη από παραδείγματα όπου το κακό διαπράττεται στο όνομα του καλού! Σε αυτή την ανάλυση της ατομικής δράσης εναντίον της κοινωνικής πίεσης υπάρχει ένας κίνδυνος εκλογίκευσης της συμπεριφοράς μέχρι του σημείου δικαιολόγησής της.

Η κριτική της Baumrind (1964) περιέγραφε, επίσης, τους συμμετέχοντες ως «παγιδευμένους» (σ. 422), ο δε Burger (2011) προσδιορίζει μια σειρά από χαρακτηριστικά, ενσωματωμένα στις διαδικασίες, τα οποία καθιστούσαν δύσκολο για τους «συμμετέχοντες να κάνουν οτιδήποτε άλλο εκτός από το να συμμορφωθούν με τις οδηγίες του πειραματιστή» (σ. 655) (βλ. επίσης Burger, Girgis, & Manning, 2011). Ακόμη και ο Milgram παραδέχθηκε ότι τα διαστήματα των 15 V μεταξύ κάθε τιμωρίας καθιστούσαν δύσκολη την ανυπακοή επειδή το επίπεδο του ηλεκτροσόκ δεν αυξανόταν κάθε φορά πολύ σε σχέση με το προηγούμενο – έτσι, η δράση (σε σχέση με προηγούμενες δράσεις) δεν έδινε στους συμμετέχοντες κάποιο ηθικό έρεισμα για να αρνηθούν (La Fontaine, 1974). Παρ' όλα αυτά, ο ισχυρισμός ότι ήταν δύσκολο για τους συμμετέχοντες να δράσουν διαφορετικά δεν συνιστά ηθική υπεράσπιση και περιέργως υποστηρίζει την οικολογική εγκυρότητα των μελετών του Milgram. Η κοινωνική δυναμική έπαιξε ξεκάθαρα κάποιον ρόλο, και πάλι όμως οι συμμετέχοντες έδρασαν με κακόβουλο τρόπο.

## ΕΛΕΥΘΕΡΗ ΒΟΥΛΗΣΗ ΚΑΙ ΠΡΟΣΩΠΙΚΗ ΕΥΘΥΝΗ

---

Ενδεχομένως, οι προσπάθειες αθώωσης των συμμετεχόντων του Milgram να μπορούν να ιδωθούν ως αποτέλεσμα της άκρας αμφιλεγόμενης στάσης του ίδιου του κλάδου απέναντι στην ελεύθερη βούληση. Αν προτιμάμε να βρίσκουμε επιφανειακές δικαιολογίες για την ατομική προσωπική ευθύνη, αντί να την αναμένουμε, να την προωθούμε ή να τη στηρίζουμε ως ιδανικό, η δεοντολογική συμπεριφορά θα χάσει τελικά κάθε νόημα και η ηθική τάξη θα υπονομευτεί. Το να εννοιολογήσουμε την ανθρώπινη συμπεριφορά ως το αποτέλεσμα ενός αποκλειστικά ντετερμινιστικού συστήματος μεταβλητών σε αλληλεπίδραση αποτελεί μια επικίνδυνη τοποθέτηση. Όσο πιο ντετερμινιστικοί είναι οι παράγοντες που χρησιμοποιούνται για να εξηγήσουν την ανθρώπινη συμπεριφορά, τόσο λιγότερο οι άνθρωποι θεωρούνται υπεύθυνοι για τις πράξεις τους. Αυτό έχει ήδη επισημανθεί σε σχέση με όσους χαρακτηρίζονται ως πάσχοντες από «ψυχικές παθήσεις» οφειλόμενες σε βιολογικά αίτια (Cromby, Harper, & Reavey, 2013), και τέτοιου είδους αιτιακές αποδόσεις συχνά συμβαδίζουν με τη δημιουργία ενός κλίματος φόβου και δυσπιστίας.

Σε μια αρκετά διαφορετική ανάλυση, οι Haslam, Reicher, Millard και McDonald (2015) στρέφονται στο ιστορικό αρχείο για να διαμορφώσουν μια νέα τοποθέτηση αναφορικά με τη συμπεριφορά των συμμετεχόντων στο πείραμα του Milgram. Υποστηρίζουν ότι το πιο ευκρινές γνώρισμα των αποτελεσμάτων του Milgram που χρήζει εξήγησης είναι η «ευτυχία» την οποία εξέφρασαν οι συμμετέχοντες ως αποτέλεσμα της εμπλοκής τους στη μελέτη.

Ο Haslam και οι συνεργάτες του αναγνωρίζουν ότι η συμπεριφορά των συμμετεχόντων ήταν απόρροια των επιλογών τους, τις οποίες αποδίδουν στην «ικανότητα του πειραματιστή να πείσει τους συμμετέχοντες ότι συνέβαλαν σε ένα προοδευτικό εγχείρημα» (σ. 55). Οι συγγραφείς επικαλούνται την έννοια του «στρατευμένου ακολούθου» – κάποιου ο οποίος ενδίδει πρόθυμα στη συμπεριφορά που αναμένεται από αυτόν επειδή αναγνωρίζει και μοιράζεται τους ίδιους στόχους με όσους βρίσκονται σε θέσεις δύναμης και εξουσίας, πράγμα που στην περίπτωση των μελετών υπακοής αναφέρεται στην υποτιθέμενη «ηθική, αξιολογική και προοδευτική» (σ. 60) φύση της επιστήμης. Με απλά λόγια, οι συμμετέχοντες υπάκουσαν επειδή εκλάμβαναν τις ενέργειές τους ως συνεισφορά στο γενικότερο καλό και επειδή σχετίστηκαν θετικά με εκείνους που θεωρούσαν ότι επιδίωκαν αυτόν τον στόχο. Οι δράσεις τους ήταν προϊόν ελεύθερης επιλογής, ενσωματωμένες σε ένα σύστημα κοινής κοινωνικής κατανόησης της, ευγενούς και εγνωσμένης αξίας, φύσης της επιστήμης.

Βάζοντας τα ζητήματα της σχέσης εξουσιαζόμενου-εξουσιαστή και της επιλογής σε πρώτο πλάνο, αυτοί που είναι τόσο «στρατευμένοι» στο (επιστημονικό) ήθος δεν μπορούν να αποφύγουν την ευθύνη για τη στράτευσή τους ούτε για την αδιαμφισβήτητη πίστη τους στην εγκυρότητά της. Δεν πρέπει να ξεχνάμε ότι οι ναζί γιατροί (Lifton, 2000) έκαναν παρόμοιες επιλογές – οι οποίες δεν τους απάλλαξαν από την ηθική ευθύνη. Πολλές προηγούμενες ενστάσεις στα πειράματα του Milgram έχουν δώσει ιδιαίτερη έμφαση στο κατά πόσο οι συμμετέχοντες αισθάνονταν πίεση εξαιτίας αυτού που έκαναν (π.χ. Baumgard, 1964). Μεγαλύτερο ενδιαφέρον έχει ίσως να καταλάβουμε για ποιο λόγο αισθάνονταν «χαρούμενοι» που συμμετείχαν. Για ποιο πράγμα ήταν χαρούμενοι; Σε μια αποκαλυπτική παρένθεση στην κριτική της, η Baumgard (1964) εκφράζει την απογοήτευσή της για το γεγονός ότι τα πειράματα του Milgram θα μπορούσαν να αλλάξουν την τάση των συμμετεχόντων να «εμπιστεύονται τις ενήλικες μορφές εξουσίας στο μέλλον» (σ. 422). Κάποιοι, ωστόσο, θα μπορούσαν να δουν αυτό το ενδεχόμενο ως κάτι καλό.

## ΤΙ ΜΑΘΑΙΝΟΥΜΕ ΑΠΟ ΤΙΣ ΜΕΛΕΤΕΣ ΤΟΥ MILGRAM;

Οι μελέτες υπακοής του Milgram επιστούν την προσοχή μας στον τρόπο με τον οποίο κακόβουλες δομές εξουσίας μπορούν να κάνουν τους απλούς ανθρώπους να δράσουν ενάντια στη συνείδησή τους. Οι ίδιες μελέτες θέτουν, επίσης, ερωτήματα σχετικά με το θέμα της ελεύθερης βούλησης και της ηθικής ευθύνης τα οποία προκαλούν αμηχανία και είναι ερωτήματα που σπάνια συζητιούνται στους κόλπους της ψυχολογίας. Τα ζητήματα αυτά όμως δικαιούνται μια μόνιμη θέση στο πρόγραμμα σπουδών της ψυχολογίας. Θα

μπορούσαμε, πράγματι, να θέσουμε το εξής ερώτημα: Ενθαρρύνεται μια αίσθηση ηθικής προσωπικής ευθύνης στα σχολικά προγράμματα σπουδών, στην τριτοβάθμια εκπαίδευση, στην οικογένεια ή στον εργασιακό χώρο; Το έργο του Milgram επισημαίνει, επίσης, την ανάγκη να είμαστε προσεκτικοί απέναντι σε εκείνους που έχουν την εξουσία να διαμορφώνουν τον κόσμο, και τα ευρήματά του αποκαλύπτουν ότι η συλλογική κοινωνική εξουσία και το κύρος που αποδίδεται στην επιστημονική έρευνα αποτελούσαν μέρος του προβλήματος. Με τον ίδιο τρόπο που ο Haslam και οι συνεργάτες του έθεσαν ερωτήματα σχετικά με την τυφλή πίστη μας στην επιστήμη και στους θεσμούς της (της ψυχολογικής επιστήμης συμπεριλαμβανομένης), είναι απαραίτητο να προχωρήσουμε πέρα από την υπόθεση ότι το κράτος δρα πάντα προς την κατεύθυνση των προσωπικών συμφερόντων μας ή με τρόπους που προωθούν τις προσωπικές ελευθερίες μας. Απαντώντας στις κινήσεις της κυβέρνησης να αυξήσει τις εξουσίες της για επιτήρηση στο Ηνωμένο Βασίλειο, ο βουλευτής των Συντηρητικών David Davis (2015) προειδοποίησε:

Επειδή τα τελευταία 200 χρόνια δεν είχαμε Στάζι ή Γκεστάπο, έχουμε αναπτύξει μια διανοητική οκνηρία απέναντι σε αυτόν τον κίνδυνο, οπότε πρόκειται για σισύφειο αγώνα. Ακόμη και οι άνθρωποι που βρίσκονται, γενικά, στη δική μου πλευρά στο πολιτικό φάσμα, με την έννοια ότι πιστεύουν στην ιδιωτικότητα και στην ελευθερία, πάρα πολύ συχνά τείνουν να ακολουθούν κατά γράμμα τις εντολές του κράτους.

Αυτού του είδους η πίστη στους θεσμούς μας είναι θεμελιωμένη στις κοινωνικές αναπαραστάσεις των δεσποτικών εξουσιαστικών δυνάμεων (βλ. Roberts, 2007), οι οποίες σκιαγραφούνται ως απαρέγκλιτα ξένες, απόλυτες και αντιδημοκρατικές,<sup>13</sup> και είναι τοποθετημένες στα πολιτικά άκρα της αριστεράς και της δεξιάς (μια τυραννία του κέντρου μοιάζει αδιανόητη). Για τον γερμανικό λαό εκείνης της εποχής, ο Χίτλερ ήταν το εθνικό, πολιτικό κέντρο βάρους και αρχικά εξελέγη σε θέση εξουσίας από τις κάλπες. Ίσως μία από τις ατυχείς συνέπειες των πειραμάτων του Milgram να ήταν η στενή εστίαση σε έναν συγκεκριμένο τρόπο με τον οποίο οι άνθρωποι συνεργάζονται με καθεστώτα τρόμου, σαν να πρέπει να υπάρχει ένα μόνο ψυχολογικό μοντέλο που να εξηγεί την τεράστια κλίμακα του Ολοκαυτώματος. Τα μαζικά εγκλήματα είναι συνήθως προϊόν τόσο των υπεύθυνων για φρικαλεότητες όσο και της λαϊκής υποστήριξης εκείνων των οποίων η ευσυνείδητη συνηγορία βρίσκεται πίσω από αυτά (Dimitrijevic, 2011). Η σοβιετική ιστορία παρέχει πρόσθετα πα-

13. Στο βιβλίο της *Origins of Totalitarianism*, που έγραψε αμέσως μετά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο, η Arendt (1976, σ. xxiii) σχολίαζε ότι οι ακαδημαϊκοί είχαν μια ανησυχητική συνήθεια να αρνούνται να αναγνωρίσουν τη μαζική υποστήριξη στις ολοκληρωτικές κυβερνήσεις.

ραδείγματα της καταβύθισης ενός πληθυσμού στην καθημερινή διοικητική «λογική» του κρατικού τρόμου (βλ. π.χ. Figes, 2008, για μια συζήτηση γύρω από την καθημερινή ζωή στη σταλινική περίοδο, και τη συζήτηση της Boym, 1995, για το κοινοτικό διαμέρισμα στα ύστερα στάδια της σοβιετικής ζωής). Άλλα παραδείγματα προέρχονται από την Κίνα (π.χ. Chang, 2012). Σε κάθε περίπτωση, η κοινοτοπία της συνεργασίας ήταν συνυφασμένη στον ιστό της καθημερινής ζωής. Οι δυνητικοί βασανιστές ενός ανθρώπου ασχολούνταν παντού με τις καθημερινές εργασίες τους. Η στενή εστίαση που υιοθετήσαμε στη Δύση (το από πάνω προς τα κάτω μοντέλο της δεσποτικής εξουσίας) μπορεί να είναι μία από τις συνέπειες μιας πολύ διαφορετικής ιστορικής ανάπτυξης του ναζιστικού και του σταλινικού καθεστώτος (Boynt, 2006).

## ΜΙΑ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΨΥΧΟΛΟΓΙΑ ΤΗΣ ΑΝΤΙΣΤΑΣΗΣ

Για πολλά χρόνια, τα πειράματα του Milgram ερμηνεύονταν σε μεγάλο βαθμό ως ένα καταθλιπτικό σχόλιο για την τάση του ανθρώπου να κάνει κακό στους άλλους. Η προσοχή είχε επικεντρωθεί στα δύο τρίτα των συμμετεχόντων που ήταν πρόθυμοι να χορηγήσουν θανατηφόρα επίπεδα ηλεκτροσόκ σε αθώους ανθρώπους. Για τους φοιτητές και τις φοιτήτριες ψυχολογίας είχε γίνει ρουτίνα να εξετάζουν τα ηθικά ελαττώματα των ανθρώπινων όντων και, τελικά, να μένουν με την ιδέα ότι η αντίσταση ενάντια σε μια εξαναγκαστική εξουσία είναι μάταιη. Ωστόσο, το ένα τρίτο των συμμετεχόντων – μια σημαντική μειοψηφία – κατάφερε να αντισταθεί στα βασικά πειράματα.

Ποιοι παράγοντες επέτρεψαν σε τόσο πολλούς ανθρώπους να αντισταθούν στην προτροπή του πειραματιστή ότι «το πείραμα πρέπει να συνεχιστεί»; Για να δώσουμε μια εξήγηση, θα πρέπει να καταφύγουμε σε παράγοντες προσωπικότητας, ή μήπως θα μπορούσε η συμπεριφορά τους να είναι προϊόν παιδείας ή εμπειρίας, μια μορφή καθημερινής εκπαίδευσης που προετοιμάζει τους ανθρώπους για σημαντικές μορφές αντίστασης σε δύσκολες καταστάσεις; Στο ίδιο πνεύμα, ο Hollander (2015) επανεξέτασε τις αρχικές μεταγραφές του πειράματος υπακοής αναζητώντας σημεία απειθείας και αποπειρών «αντίστασης» στη μη λεκτική συμπεριφορά των συμμετεχόντων, ανεξάρτητα από το αν ολοκλήρωσαν το πείραμα ή όχι. Προσδιόρισε αρκετές άρρητες και ρητές μορφές αντίστασης και έδειξε με ποιο τρόπο αυτές διέφεραν μεταξύ εκείνων που συνέχισαν τα πειράματα και εκείνων που αρνήθηκαν να προχωρήσουν. Το τι υπονοείται είναι ξεκάθαρο – κατανοήστε τη «διαπροσωπική δυναμική των σχέσεων “εξουσίας” και της αντίστασης σε μια τέτοια εξουσία» (σ. 16) και κατόπιν προσπαθήστε να διαδώσετε αυτή τη γνώση όπου χρειάζεται.

Στο σημείο αυτό έχουμε μια ευκαιρία να διδάξουμε τους ανθρώπους να σκέφτονται μόνοι τους, να αμφισβητούν τις επιταγές της εξουσίας. Κάτι τέτοιο συνεπάγεται μια αλλαγή κατεύθυνσης –να περάσουμε από τη διδασκαλία μιας γνώσης «απαλλαγμένης από υποκειμενικές αξίες» στη διδασκαλία μιας γνώσης «καθοδηγούμενης από αξίες»–, μια ευκαιρία να επιστήσουμε την προσοχή στους τρόπους με τους οποίους οι άνθρωποι μπορούν να αντισταθούν στις απαιτήσεις μιας μη νόμιμης εξουσίας. Ένα παράδειγμα παρέχει ο Ron Ridenhour, συμμετέχων σε μία από τις μεταγενέστερες επιτυχημένες επαναλήψεις των ευρημάτων του Milgram (Rosenhan, 1969), όπου τα ποσοστά υπακοής στο μέγιστο επίπεδο ηλεκτροσόκ ανήλθαν στο 85%. Ο Ridenhour ήταν το μοναδικό άτομο που αρνήθηκε να χορηγήσει έστω και ένα ηλεκτροσόκ. Κατά σύμπτωση, Ridenhour ήταν και το όνομα που συνδέθηκε με την αποκάλυψη της διαβόητης σφαγής στο Μι Λάι κατά τη διάρκεια του πολέμου του Βιετνάμ, όπου Αμερικανοί στρατιώτες, σε μια αποστολή «αναζήτησης και εξόντωσης», κατέσφαξαν αθώους πολίτες. Παρόλο που επρόκειτο, βέβαια, για διαφορετικό άτομο,<sup>14</sup> δύο άνδρες με το ίδιο όνομα παρέχουν πολύ εύστοχα παραδείγματα του είδους της αντίστασης που θα μπορούσαμε να επιδιώξουμε να μελετήσουμε και να προωθήσουμε.

Ο Hollander (2015) επισημαίνει μερικούς μόνο τομείς στους οποίους οι άνθρωποι θα μπορούσαν να βγουν κερδισμένοι: αεροπορικά δυστυχήματα, βιασμός και σεξουαλική παρενόχληση, εκφοβισμός και βασανιστήρια. Αρκετοί από αυτούς παραπέμπουν, δυστυχώς, σε διαδεδομένα και κοινά χαρακτηριστικά της καθημερινής κοινωνικής ζωής. Δεδομένης της εκτεταμένης, υπερβολικής και εσφαλμένης χρήσης της εξουσίας και των αρχών, ενδεχομένως να συμπεραίναμε ότι η ψυχολογία θα μπορούσε να αναλάβει πιο ενεργητικό ρόλο στην προώθηση και τη διευκόλυνση της αντίστασης στον πληθυσμό. Για να συμβεί κάτι τέτοιο, χρειάζεται να είμαστε αρκετά σαφείς σχετικά με το τι είναι αυτό στο οποίο πρέπει να αντισταθούμε και γιατί. Ίσως θα ήταν σκόπιμο οι ψυχολόγοι που διδάσκουν ή σχολιάζουν τις μελέτες υπακοής να δηλώσουν τη θέση τους αναφορικά με τις καταχρήσεις εξουσίας. Εύλογα μπορεί κάποιος να υποθέσει ότι θα υπάρχουν σημαντικές διακυμάνσεις στις πεποιθήσεις σχετικά με την ελεύθερη βούληση, ενάντια σε τι είναι θεμιτή η αντίσταση, καθώς και τι συνιστά νόμιμη και μη νόμιμη εξουσία.

Είναι ενδιαφέρον το γεγονός ότι οι Haslam και Reicher (2012) υποστηρίζουν ότι, ανεξάρτητα από το πόσο ακραία είναι η κατάσταση, η αντίσταση

---

14. Βλ. το μήνυμα που δημοσίευσε ο Gordon Bear (2008) στην Εταιρεία για την Προσωπικότητα και την Κοινωνική Ψυχολογία (The Society for Personality and Social Psychology), που βρίσκεται αρχειοθετημένο στη διεύθυνση <http://groups.google.com/group/spsp-discuss/msg/b7f9cebb868fd187>

είναι πάντα εφικτή· οι ίδιοι προτείνουν, μάλιστα, μια κοινωνική ψυχολογία της αντίστασης, απευθύνοντας ταυτόχρονα μια πρόσκληση στον κλάδο για ενεργή συμμετοχή στην κοινωνική αλλαγή. Φυσικά, ο κλάδος της ψυχολογίας είχε πάντα αυτή την ενεργή συμμετοχή – συνήθως όμως για να διατηρήσει το status quo και να ενθαρρύνει μια στάση δέους απέναντι στην εξουσία. Αν πρόκειται να επέλθει μια τέτοιου είδους αλλαγή, τότε η ζωή στην ακαδημαϊκή κοινότητα θα γίνει οπωσδήποτε πιο ενδιαφέρουσα.

## ΠΕΡΙΛΗΨΗ

- Η εγκυρότητα του έργου του Milgram έχει τεθεί υπό αμφισβήτηση. Ήταν όλοι οι συμμετέχοντες πεπεισμένοι ότι χορηγούσαν επώδυνα ηλεκτροσόκ; Επηρέασαν οι «περιορισμοί της πραγματικότητας» του πειραματικού πλαισίου τις πεπειθήσεις των συμμετεχόντων σχετικά με τον πραγματικό κίνδυνο; Είναι η σχέση συμμετέχοντος-πειραματιστή, η οποία κατέχει κεντρική θέση στην υπακοή, εξαρτώμενη από το πλαίσιο (περιορισμένη στο εργαστήριο), ή παρέχει ένα μοντέλο για όλες τις ιεραρχικές δομές εξουσίας;
- Το κατά πόσο υπάρχει κάποιος θεμιτός παραλληλισμός ανάμεσα στο εργαστήριο του Milgram και στη ναζιστική Γερμανία εξαρτάται σε έναν ορισμένο βαθμό από τον τρόπο με τον οποίο κατανοούμε τη ναζιστική Γερμανία. Θα μπορούσαμε να υποθέσουμε ότι, επειδή η ναζιστική Γερμανία ήταν ένα στρατιωτικοποιημένο καθεστώς με μια από τα πάνω προς τα κάτω δομή εξουσίας, κάθε συμπεριφορά απέρρευε από αυτό της το γνώρισμα. Δεν αποκλείεται όμως τα άτομα να επιδίωξαν να ασκήσουν εξουσία πάνω στους άλλους απλώς και μόνο επειδή μπορούσαν.
- Πρέπει να αναγνωρίσουμε ότι οι επιπτώσεις του έργου του Milgram δεν εξαντλήθηκαν στη ναζιστική Γερμανία ή στα πειραματικά εργαστήριά του. Το ζήτημα των σχέσεων εξουσίας σε όλα τα κοινωνικά στρώματα παραμένει, όπως παραμένει και η προσωπική μας ευθύνη να αντισταθούμε στην κακόβουλη εξουσία. Πρέπει, επομένως, να είμαστε προσεκτικοί όταν δείχνουμε απόλυτη εμπιστοσύνη σε κυβερνήσεις, εταιρείες ή άλλους κοινωνικούς θεσμούς.
- Πρέπει να έχουμε πλήρη επίγνωση του απρόσωπου τρόπου με τον οποίο λειτουργεί η γραφειοκρατία και, αν εργαζόμαστε σε ένα γραφειοκρατικό σύστημα, να αναρωτιόμαστε κατά πόσο η δική μας συμπεριφορά είναι δεοντολογική.

## ΓΛΩΣΣΑΡΙΟ

---

**γραφειοκρατία** Αναφέρεται σε ένα μηχανιστικό κοινωνικό σύστημα στο οποίο οι πρωταρχικοί στόχοι είναι η αποτελεσματικότητα, η υπολογισιμότητα και η προβλεψιμότητα, και όπου δεν υπάρχει χώρος για προσωπική εκπλήρωση ή πρωτοβουλία.

## ΣΥΜΠΛΗΡΩΜΑΤΙΚΕΣ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΠΡΟΤΑΣΕΙΣ

---

Arendt H. (1963/2006). *Eichmann in Jerusalem: A report on the banality of evil*. London: Penguin. [Ελληνική έκδοση: Άρεντ, Χ. (2009). *Ο Άιχμαν στην Ιερουσαλήμ: Μια έκθεση για την κοινοτοπία του κακού* (μτφρ. Β. Τομανάς). Θεσσαλονίκη: Νησίδες.]

Blass T. (2004). *The man who shocked the world: The life and legacy of Stanley Milgram*. New York: Basic Books.

Figs O. (2008). *The whisperers. Private life in Stalin's Russia*. London: Penguin.

Haslam S. A., & Reicher S. D. (2012). When prisoners take over the prison: A social psychology of resistance. *Personality and Social Psychology Review*, 16, 154-179.

Perry G. (2013). *Behind the shock machine: The untold story of the notorious Milgram psychology experiments*. London: Scribe.

## ΕΡΩΤΗΣΕΙΣ ΓΙΑ ΟΜΑΔΙΚΗ ΣΥΖΗΤΗΣΗ

---

- Ποια διδάγματα θα μπορούσατε να αντλήσετε από τις μελέτες υπακοής του Milgram;
- Με ποια έννοια θα μπορούσε η κριτική που ασκήθηκε στον Milgram να αποτελεί παράδειγμα λανθασμένης κρίσης; Ποιο είναι το πραγματικό ζήτημα;
- Πρέπει η ψυχολογική έρευνα να ενθαρρύνει την αντίσταση στην εξουσία; Σε ποιες περιπτώσεις μπορεί να είναι σημαντική η αντίσταση;
- Ποια θεωρείτε νόμιμη και μη νόμιμη εξουσία;



# 15 Διομαδική σύγκρουση, ειρήνη και συμφίλιωση



J. CHRISTOPHER COHRS, JOHANNA R. VOLLHARDT  
& SHELLEY MCKEOWN

## ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ ΤΟΥ ΚΕΦΑΛΑΙΟΥ

---

ΔΙΟΜΑΔΙΚΕΣ ΣΥΓΚΡΟΥΣΕΙΣ	402
ΑΝΑΛΥΣΗ ΤΩΝ ΣΥΓΚΡΟΥΣΕΩΝ	404
ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗ, ΕΠΙΛΥΣΗ ΚΑΙ ΜΕΤΑΣΧΗΜΑΤΙΣΜΟΣ ΣΥΓΚΡΟΥΣΕΩΝ	406
ΕΠΙΛΥΣΗ ΣΥΓΚΡΟΥΣΕΩΝ	408
ΑΡΧΕΣ ΕΠΙΛΥΣΗΣ ΣΥΓΚΡΟΥΣΕΩΝ	409
ΕΠΙΤΕΥΞΗ ΤΗΣ ΕΠΙΛΥΣΗΣ ΣΥΓΚΡΟΥΣΕΩΝ	409
ΜΕΤΑΣΧΗΜΑΤΙΣΜΟΣ ΣΥΓΚΡΟΥΣΕΩΝ	410
Ο ΜΕΤΑΣΧΗΜΑΤΙΣΜΟΣ ΤΩΝ ΣΥΓΚΡΟΥΣΕΩΝ ΣΤΗΝ ΠΡΑΞΗ	411
ΜΕΤΑΣΥΓΚΡΟΥΣΙΑΚΗ ΑΝΑΣΥΓΚΡΟΤΗΣΗ ΚΑΙ ΣΥΜΦΙΛΙΩΣΗ	413
ΚΟΙΝΩΝΙΟΨΥΧΟΛΟΓΙΚΟΙ ΟΡΙΣΜΟΙ ΤΗΣ ΣΥΜΦΙΛΙΩΣΗΣ	413
ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΚΗ ΣΥΜΦΙΛΙΩΣΗ	414
Ο ΡΟΛΟΣ ΤΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΚΑΙ ΤΗΣ ΕΞΟΥΣΙΑΣ	414
Η ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΣΥΝΑΙΣΘΗΜΑΤΙΚΗ ΣΥΜΦΙΛΙΩΣΗ ΚΑΙ ΤΟ ΒΑΣΙΣΜΕΝΟ ΣΤΙΣ ΑΝΑΓΚΕΣ ΜΟΝΤΕΛΟ ΤΗΣ ΣΥΜΦΙΛΙΩΣΗΣ	416
Η ΙΣΤΟΡΙΑ ΩΣ ΑΝΑΓΚΑΙΟΤΗΤΑ ΚΑΙ ΩΣ ΕΜΠΟΔΙΟ ΣΤΗ ΣΥΜΦΙΛΙΩΣΗ	417
ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑ	420
ΠΕΡΙΛΗΨΗ	420
ΓΛΩΣΣΑΡΙΟ	421
ΣΥΜΠΛΗΡΩΜΑΤΙΚΕΣ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΠΡΟΤΑΣΕΙΣ	422
ΕΡΩΤΗΣΕΙΣ ΓΙΑ ΟΜΑΔΙΚΗ ΣΥΖΗΤΗΣΗ	423

Ο κόσμος μας χαρακτηριζόταν ανέκαθεν από πολυάριθμες ένοπλες συγκρούσεις μεταξύ διαφορετικών ομάδων. Το Βαρόμετρο Συγκρούσεων (Conflict Barometer) του 2014 απαριθμεί 424 συγκρούσεις ανά τον κόσμο [Heidelberg Institute for International Conflict Research (HIIC), 2015]. Ιδιαίτερα οι βίαιες συγκρούσεις μέτριας έντασης<sup>1</sup> βρίσκονται σε αυξητική πορεία από τις αρχές της δεκαετίας του 1990, με τις περισσότερες από αυτές να λαμβάνουν χώρα εντός των κρατών και όχι μεταξύ κρατών. Μερικά παραδείγματα συνεχιζόμενων συγκρούσεων στην (κατά τα άλλα σχετικά ειρηνική) Ευρώπη και τα περίχωρά της είναι οι πολλαπλές συγκρούσεις στην Ουκρανία, η εδαφική σύγκρουση μεταξύ Αρμενίας και Αζερμπαϊτζάν, αρκετές συγκρούσεις στην πρώην Γιουγκοσλαβία και οι συγκρούσεις στη Βόρεια Ιρλανδία και στην Κύπρο. Ενώ οι μελετητές, οι επαγγελματίες στο πεδίο των συγκρούσεων και οι υπεύθυνοι χάραξης πολιτικής έχουν αναλύσει λεπτομερώς αυτές τις περιπτώσεις, οι συγκρούσεις που έχουν μετασηματιστεί και επιλυθεί εποικοδομητικά, καθώς και τα πλαίσια στα οποία οι προσπάθειες συμφιλίωσης έχουν υπάρξει επιτυχείς δεν προσελκύουν την προσοχή μας και δεν συζητιούνται ευρέως. Από επιστημονικής πλευράς, είναι σημαντικό να κατανοήσουμε τόσο τις αιτίες των ένοπλων συγκρούσεων και της βίας όσο και τους παράγοντες που συμβάλλουν στην ειρήνη και τη συμφιλίωση. Μαζί με άλλους κλάδους, όπως η πολιτική επιστήμη, η κοινωνιολογία και οι οικονομικές επιστήμες (Richmond, Rogodda, & Ramovic, 2016), η ψυχολογία έχει πολλά να πει για αυτά τα ζητήματα.

Ένα σημείο εκκίνησης για τη συζήτησή μας είναι το πλαίσιο σύγκρουσης και ειρήνης που πρότειναν οι Christie, Tint, Wagner και Winter (2008), το οποίο κάνει διάκριση μεταξύ διαφορετικών φάσεων μέσα σε έναν κύκλο βίας. Οι φάσεις αυτές είναι: (α) η μη βίαιη διομαδική σύγκρουση, (β) η οργανωμένη διομαδική βία, και (γ) η μετά τη βία φάση. *Ανάλογα με τη φάση στην οποία βρίσκεται μια σύγκρουση, απαιτούνται διαφορετικές αναλύσεις του προβλήματος και διαφορετικές στρατηγικές παρέμβασης.* Στην πρώτη φάση, οι ομάδες έχουν στόχους, συμφέροντα ή απόψεις που θεωρείται ότι βρίσκονται σε σύγκρουση μεταξύ τους, αλλά δεν υπάρχει βία. Σε αυτό το σημείο είναι σημαντικό να βρεθούν τρόποι διαχείρισης της μη βίαιης σύγκρουσης προκειμένου να αποτραπεί η εμφάνιση έκδηλης βίας. Αν η απόπειρα αυτή αποτύχει, τότε στη δεύτερη φάση απαιτούνται τρόποι αντίδρασης που έχουν

---

1. Οι όροι «βίαιες συγκρούσεις» και «μέτριας έντασης συγκρούσεις» χρησιμοποιούνται στο Βαρόμετρο Συγκρούσεων (Heidelberg Institute for International Conflict Research, 2015) με βάση τα μέσα της σύγκρουσης (χρήση όπλων και ανθρωπίνου δυναμικού) και τις συνέπειες της σύγκρουσης (αριθμός θυμάτων, καταστροφές και πρόσφυγες/εσωτερικά εκτοπισμένοι). Οι βίαιες συγκρούσεις μέτριας έντασης αναφέρονται επίσης ως «βίαιες κρίσεις».

στόχο την αποκλιμάκωση της σύγκρουσης. Αν η επίλυση της σύγκρουσης ή ο μετασχηματισμός της σύγκρουσης έχει επιτυχή έκβαση, τότε στην τρίτη φάση είναι σημαντικό να επιτευχθεί η συμφιλίωση και να ενισχυθούν τα θεμέλια για μια βιώσιμη ειρήνη, η οποία δεν περιλαμβάνει μόνο την απουσία έκδηλης βίας (δηλαδή **αρνητική ειρήνη**) αλλά και την απουσία δομικής βίας (δηλαδή **θετική ειρήνη**) (βλ. Galtung, 1969) και πολιτισμικής βίας (δηλαδή πολιτισμική νομιμοποίηση της έκδηλης και της δομικής βίας) (βλ. Galtung, 1985, 1990).

Στην πραγματικότητα, οι τρεις αυτές φάσεις δεν είναι πάντα διακριτές σε έναν βαθμό αλληλεπικαλύπτονται. Άλλωστε, οι συγκρούσεις δεν αναπτύσσονται πάντα με γραμμικό τρόπο. Για παράδειγμα, είναι συχνά ασαφές πότε μια σύγκρουση περνά από τη μη βίαιη φάση στη φάση της οργανωμένης βίας. Επιπλέον, στη μετά τη βία φάση ενδέχεται να εξακολουθούν να σημειώνονται περιστασιακές πράξεις διομαδικής βίας. Τέλος, στην τρίτη φάση μπορεί να ανακύψουν νέες συγκρούσεις ή να αναζωπυρωθούν προηγούμενες, με αποτέλεσμα η κατάσταση να επανέρχεται στην πρώτη φάση. Και παρόλο που ο όρος «σύγκρουση» έχει ευρέως αρνητικές συνδηλώσεις, θα πρέπει να έχουμε κατά νου ότι κάποιοι ισχυρίζονται πως η σύγκρουση είναι μια αναπόφευκτη πτυχή των ανθρώπινων σχέσεων που μπορεί να έχει θετικές λειτουργίες (π.χ. Kriesberg, 2012). Για παράδειγμα, η πρόσφατη στροφή προς τη μεγαλύτερη κοινωνική ισότητα και συμπερίληψη πιθανώς δεν θα ήταν εφικτή αν δεν είχε προηγηθεί σύγκρουση. Αυτό που έχει καθοριστική σημασία είναι πώς αντιμετωπίζουμε τη σύγκρουση.

## ΔΙΟΜΑΔΙΚΕΣ ΣΥΓΚΡΟΥΣΕΙΣ

Οι διομαδικές συγκρούσεις χαρακτηρίζονται από την παρουσία μη συμβατών τάσεων όσον αφορά τους στόχους, τις αξιώσεις, τις πεποιθήσεις, τις αξίες, τις επιθυμίες, τα συναισθήματα ή/και τις πράξεις διαφορετικών ομάδων (Coleman, 2003). Στα σχετικά παραδείγματα συγκαταλέγονται οι διαφωνίες για τα εδάφη, τους υλικούς πόρους, τις σχέσεις εξουσίας, την αυτοδιάθεση και τις αξίες. Οι ιδεολογικοί στόχοι των διαφορετικών ομάδων μπορεί να βρίσκονται σε σύγκρουση μεταξύ τους όταν οι ομάδες έχουν αντίθετες πεποιθήσεις για το πώς θέλουν να είναι οργανωμένη η κοινωνία (Cohrs, 2012). Η κλιμάκωση της σύγκρουσης γίνεται ιδιαίτερα πιθανή όταν κάθε ομάδα ορίζει την άλλη ως εχθρό, ο οποίος εμποδίζει την πραγμάτωση της ιδανικής κοινωνίας και πρέπει να πολεμηθεί (όταν δηλαδή η άλλη ομάδα γίνεται αποδιοπομπαίος τράγος· βλ. Staub, 1999).

Εκεί όπου η βίαιη διομαδική σύγκρουση δεν έχει επιλυθεί, οι εμπλεκόμενες κοινωνίες αντιμετωπίζουν δύσκολες προκλήσεις (βλ. Cohrs, Uluj, Stahel, &

Kisliouglu, 2015). Η κατάσταση δημιουργεί στρες και απειλεί την ικανότητα των ανθρώπων να ικανοποιήσουν τις βασικές τους ανάγκες και να αντισταθούν στον αντίπαλο. Σύμφωνα με τον Bar-Tal (2000a), οι κοινωνίες προσαρμόζονται σε αυτές τις προκλήσεις αναπτύσσοντας ένα **ήθος σύγκρουσης**: πρόκειται για ένα σχήμα κεντρικών, κοινά αποδεκτών πεποιθήσεων αναφορικά με τη σύγκρουση, οι οποίες συνδέονται με την κυρίαρχη αφήγηση και την ιστορία της. Αυτές οι πεποιθήσεις που τρέφουν οι κοινωνίες παρέχουν μια σαφή και ουσιαστική οπτική της σύγκρουσης και των εμπλεκόμενων μερών. Δίνουν στους ανθρώπους τη δυνατότητα να κατανοήσουν τη σύγκρουση και να μειώσουν την αβεβαιότητα όσον αφορά τη μελλοντική εξέλιξή της (Bar-Tal, 2000a). Υπάρχουν οκτώ χαρακτηριστικά ή αλληλοσυσχετιζόμενα θέματα που γίνονται το επίκεντρο της ομάδας: η θετική συναισθηματική προσκόλληση στην ομάδα και η ενότητα μέσα σε αυτήν, ο δίκαιος χαρακτήρας των στόχων της ομάδας, οι ανησυχίες για την ασφάλεια, η θετική εικόνα, η θυματοποίηση, καθώς, επίσης, η απονομιμοποίηση και η απανθρωποποίηση του αντιπάλου και οι ανησυχίες για την ειρήνη. Όταν αυτές οι ανησυχίες και οι πεποιθήσεις αποκρυσταλλώνονται στην κοινωνία, η ενδοομάδα θεωρείται ένα φιλειρηνικό θύμα της εξωομάδας (αντίπαλος) και ο αντίπαλος δαιμονοποιείται ως σκληρός, απάνθρωπος, αναξιόπιστος και υπεύθυνος για τη βία (π.χ. Bar-Tal, Sharvit, Halperin, & Zafran, 2012).

Στο ατομικό επίπεδο ανάλυσης, η επιδοκιμασία του κυρίαρχου ήθους σύγκρουσης από τους Εβραίους Ισραηλινούς έχει βρεθεί ότι συσχετίζεται με τον δεξιό αυταρχισμό, τη δογματική σκέψη, έναν δεξιό ή πολεμοχαρή πολιτικό αυτοπροσδιορισμό και τη μειωμένη υποστήριξη σε συμβιβασμούς με τους Παλαιστίνιους (Zafran, παρατίθεται στο Bar-Tal, Raviv, Raviv, & Dgani-Hirsh, 2009). Επιπλέον, σε εθνικά αντιπροσωπευτικά δείγματα στο Ισραήλ και την Παλαιστίνη, η επιδοκιμασία του ήθους σύγκρουσης προέβλεπε τη μειωμένη υποστήριξη σε συμβιβασμούς και στην επίλυση της σύγκρουσης (Canetti, Elad-Strenger, Lavi, Guy, & Bar-Tal, 2015). Το ήθος σύγκρουσης επηρεάζει, επίσης, αντιληπτικές-γνωστικές διαδικασίες όπως η επιλεκτική προσοχή, καθώς και η ερμηνεία και η αξιολόγηση των πληροφοριών (Bar-Tal, Raviv, Raviv, & Dgani-Hirsh, 2009). Για παράδειγμα, η αποδοχή του κυρίαρχου ήθους σύγκρουσης προέβλεπε τον τρόπο με τον οποίο οι Εβραίοι Ισραηλinoί συμμετέχοντες αντιλαμβάνονταν αμφίσημες φωτογραφίες που απεικόνιζαν συναντήσεις μεταξύ Εβραίων και Παλαιστινίων. Συγκεκριμένα, όσο πιο πολύ οι συμμετέχοντες αποδέχονταν το ήθος σύγκρουσης, τόσο περισσότερο αντιλαμβάνονταν τους Παλαιστίνιους ως επιθετικούς και τόσο περισσότερο απέδιδαν την επιθετικότητα των Παλαιστινίων σε εσωτερικές και σταθερές αιτίες. Ήταν, επίσης, πιο πιθανό να προβούν σε θετική στερεοτυποποίηση των Εβραίων και σε αρνητική στερεοτυποποίηση των Παλαιστινίων. Αυτό

που συμπεραίνουμε από τα παραπάνω είναι ότι το ήθος σύγκρουσης αποτελεί σοβαρό εμπόδιο στην επίλυση των συγκρούσεων και στην επίτευξη συμβιβασμού.

## ΑΝΑΛΥΣΗ ΣΥΓΚΡΟΥΣΕΩΝ

Η **ανάλυση συγκρούσεων** στοχεύει στη συστηματική χαρτογράφηση των πηγών της σύγκρουσης, των άμεσα ή έμμεσα εμπλεκόμενων δρώντων, των αμοιβαίων σχέσεων μεταξύ αυτών των δρώντων, καθώς και των δυναμικών διαδικασιών που ενεργοποιούνται στη σύγκρουση, όπως οι κύκλοι ανατροφοδότησης. Ο στόχος είναι ο εντοπισμός των εμποδίων και των ευκαιριών για την επίλυση και τον μετασχηματισμό της σύγκρουσης (π.χ. Shmueli, 2003· Wehr, 2006). Κατ' αρχήν, μια τέτοια ανάλυση μπορεί να γίνει σε οποιαδήποτε από τις φάσεις της σύγκρουσης που προσδιορίζουν οι Christie, Tint και συνεργάτες (2008), ανεξάρτητα από το αν μια σύγκρουση έχει ήδη περάσει στη φάση της οργανωμένης βίας και αν έχουν προηγηθεί προσπάθειες επίλυσης της σύγκρουσης.

Είναι σημαντικό το γεγονός ότι δεν υπάρχει μία αληθινή ερμηνεία μιας σύγκρουσης, αλλά ότι οι συγκρούσεις χαρακτηρίζονται από τη διάσταση της οπτικής απόψεων και ομάδων λόγω των διαφορετικών θέσεων που έχουν (π.χ. Dovidio, Saguy, West, & Gaertner, 2012). Το ίδιο συμβάν μπορεί να υπόκειται σε διαφορετικές ερμηνείες. Για παράδειγμα, αυτό που μία ομάδα μπορεί να ερμηνεύει ως μια αδικαιολόγητη και απρόκλητη πράξη επιθετικότητας ενδέχεται να ερμηνεύεται από την άλλη ομάδα ως αντίποινα για ένα συμβάν που είχε προηγηθεί. Λόγω αυτής της διαφορετικής οπτικής, η ανάλυση συγκρούσεων οφείλει να εκμαιεύσει όλες τις οπτικές εντός και μεταξύ των εμπλεκόμενων μερών, προκειμένου να επιτύχει πλήρη κατανόηση. Για παράδειγμα, η Uluğ (2016) διερεύνησε τους διαφορετικούς τρόπους κατανόησης της κουρδικής σύγκρουσης στην Τουρκία, η οποία από το 1984 έχει προκαλέσει τον θάνατο 45.000 ανθρώπων και τον εκτοπισμό περισσότερων του ενός εκατομμυρίου. Η σύγκρουση έχει ταξινομηθεί ως μέτριας έντασης στο Βαρόμετρο Συγκρούσεων 2014 (Heidelberg Institute for International Conflict Research, 2015), τα τελευταία χρόνια όμως έχει κλιμακωθεί εκ νέου.<sup>2</sup> Η Uluğ (2016) προσπάθησε να εντοπίσει τις διακριτές οπτικές της σύγκρουσης στην Τουρκία, τις διαφορές και τα κοινά στοιχεία τους, αποβλέποντας στην ανάπτυξη ιδεών για συμβιβασμό και εποικοδομητική επίλυση της σύγκρουσης. Για τον

2. Βλ. π.χ. <http://blog.crisisgroup.org/europe-central-asia/2015/08/11/a-new-cycle-begins-in-turkeypkk-conflict/>

σκοπό αυτό χρησιμοποιήθηκε η μεθοδολογία Q – μια προσέγγιση που φέρνει στην επιφάνεια διακριτές οπτικές για το υπό εξέταση ζήτημα, κοινές μεταξύ ορισμένων τμημάτων/μελών της κοινωνίας. Η έννοια των πλαισίων δόμησε την κατανόηση της σύγκρουσης στους ακόλουθους τομείς (Entman, 1993):

- Ορισμός του προβλήματος – Πώς ορίζεται η σύγκρουση ως πρόβλημα;
- Αιτιακή ερμηνεία – Ποιες είναι οι προσλαμβανόμενες αιτίες της σύγκρουσης;
- Ηθική αξιολόγηση – Πώς αξιολογούνται οι διάφοροι δρώντες που εμπλέκονται στη σύγκρουση;
- Σύσταση αντιμετώπισης – Τι προτείνεται για την επίλυση της σύγκρουσης;
- Εμπόδια στην επίλυση – Ποια εμπόδια εντοπίζονται για μια επίλυση της σύγκρουσης;

Βάσει μιας αναζήτησης ακαδημαϊκών δημοσιεύσεων, δημοσιογραφικών κειμένων, κομματικών προγραμμάτων και πολιτικών ομιλιών, καθώς και προγενέστερων ποιοτικών και δημοσκοπικών ερευνών, καταρτίστηκε μια λίστα 54 δηλώσεων που αντιπροσώπευαν διαφορετικές απόψεις σχετικά με τη σύγκρουση στους πέντε παραπάνω τομείς. Στη συνέχεια επιλέχθηκαν τρία δείγματα συμμετεχόντων, τα οποία αντιπροσώπευαν διαφορετικά επίπεδα της κοινωνίας: 23 πολιτικοί (βουλευτές από τα τέσσερα βασικά πολιτικά κόμματα του Κοινοβουλίου τη στιγμή της μελέτης), 41 ειδικοί (ακαδημαϊκοί από διάφορα πανεπιστήμια και δημοσιογράφοι από εφημερίδες με διαφορετικές πολιτικές τάσεις) και 71 μέλη του γενικού πληθυσμού με διαφορετικό υπόβαθρο. Κάθε συμμετέχων και κάθε συμμετέχουσα ολοκλήρωσαν μια ταξινόμηση Q, είτε αυτοπροσώπως είτε διαδικτυακά, η οποία αφορούσε την ταξινόμηση των 54 δηλώσεων σε μια οιονεί κανονική κατανομή σύμφωνα με τον σχετικό βαθμό συμφωνίας ή διαφωνίας των συμμετεχόντων/ουσών με αυτές. Αυτή η μέθοδος υποχρεώνει τους συμμετέχοντες και τις συμμετέχουσες να σκεφτούν προσεκτικά κάθε δήλωση, να συγκρίνουν τις δηλώσεις μεταξύ τους και να σχηματίσουν έτσι μια συνολική εικόνα που αντανακλά λεπτομερώς τον τρόπο με τον οποίο σκέφτονται τη σύγκρουση. Η ανάλυση ανέδειξε πέντε διαφορετικές οπτικές της σύγκρουσης: (α) μια οπτική των δικαιωμάτων των Κούρδων, (β) μια οπτική της δημοκρατίας, των δικαιωμάτων και της ελευθερίας, (γ) μια ισλαμιστική οπτική, (δ) μια οπτική επικεντρωμένη στην οικονομία, και (ε) μια οπτική της τρομοκρατίας και των ξένων δυνάμεων. Η Uluğ (2016) πραγματοποίησε, επιπλέον, μια λεπτομερή ανάλυση των παραπάνω οπτικών με όρους ομοιότητας και διαφοράς, προσφέροντας μια κατατοπιστική επισκόπηση του τρόπου με τον οποίο διαφορετικά τμήματα της κοινωνίας ερμηνεύουν τη σύγκρουση – μια σημαντική προϋπόθεση για την ανάπτυξη στρατηγικών με στόχο την αντιμετώπισή της.

## ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗ, ΕΠΙΛΥΣΗ ΚΑΙ ΜΕΤΑΣΧΗΜΑΤΙΣΜΟΣ ΣΥΓΚΡΟΥΣΕΩΝ

Αφού αναλυθεί ή αξιολογηθεί η σύγκρουση, το επόμενο βήμα είναι να αποφασιστεί η προσέγγιση που πρέπει να ακολουθηθεί για να επιτευχθεί ειρηνική συνύπαρξη. Εδώ εξετάζουμε τρεις προσεγγίσεις: τη **διαχείριση της σύγκρουσης**, την **επίλυση της σύγκρουσης** και τον **μετασχηματισμό της σύγκρουσης**. Σε ένα στοιχειώδες επίπεδο, η διαχείριση της σύγκρουσης μπορεί να θεωρηθεί μια προσέγγιση που στοχεύει στον έλεγχο ή στη διαχείριση της άμεσης σύγκρουσης (Sprangler, 2003). Σε αντίθεση με άλλες προσεγγίσεις, ο στόχος της δεν είναι να επιλύσει ή να μετασχηματίσει τη σύγκρουση. Μέσω της διαχείρισης της σύγκρουσης προσδοκάται ότι θα μειωθούν οι αρνητικές συνέπειες και θα μεγιστοποιηθούν οι ευεργετικές. Μεγάλο μέρος της βιβλιογραφίας για τη διαχείριση της σύγκρουσης επικεντρώνεται στις σχέσεις μεταξύ των ομάδων, ειδικά εντός του χώρου εργασίας. Συνήθως οι έρευνες αυτές χρησιμοποιούν τεχνικές διαχείρισης της σύγκρουσης που στηρίζονται στη θεωρία της διπλής μέριμνας (Blake & Mouton, 1970). Η θεωρία αυτή προσβέυει ότι είναι ζωτικής σημασίας να λαμβάνεται υπόψη η μέριμνα τόσο για τον εαυτό όσο και για τους άλλους. Ανάλογα με το αν το καθένα από τα δύο αυτά είδη μέριμνας είναι υψηλό ή χαμηλό, μπορεί να προκύψουν διαφορετικές στρατηγικές. Για παράδειγμα, όταν η μέριμνα τόσο για τον εαυτό όσο και για τους άλλους είναι χαμηλή, η στρατηγική που θα επιλεγεί μπορεί να είναι η αποφυγή. Όταν η μέριμνα είναι υψηλή για τον εαυτό και χαμηλή για τους άλλους, οι άνθρωποι είναι πιθανό να υιοθετήσουν στρατηγικές εξαναγκασμού, που έχουν ως αποτέλεσμα οι απόψεις της μιας πλευράς να επιβληθούν στην άλλη. Η χαμηλή μέριμνα για τον εαυτό και η υψηλή μέριμνα για τους άλλους μπορεί να οδηγήσει σε υποχώρηση, όπου γίνεται αποδεκτή η άποψη της άλλης πλευράς. Τέλος, αν η μέριμνα τόσο για τον εαυτό όσο και για τους άλλους είναι υψηλή, τότε είναι πιο πιθανό να υιοθετηθεί μια προσέγγιση επίλυσης προβλημάτων η οποία έχει στόχο να ικανοποιήσει τις ανάγκες αμφότερων των πλευρών. Οι ερευνητές υποστηρίζουν, επίσης, ότι ο συμβιβασμός θα πρέπει να θεωρείται μια πέμπτη στρατηγική, η οποία εφαρμόζεται όταν τα επίπεδα μέριμνας είναι μέτρια και για τις δύο πλευρές (De Dreu, Evers, Beersma, Kluwer, & Nauta, 2001).

Πιθανότατα, οι καλύτερες στρατηγικές για την αντιμετώπιση των διομαδικών συγκρούσεων είναι αυτές που βρίσκονται κοντά στην επίλυση προβλημάτων ή στον συμβιβασμό, καθώς μέσω αυτών μπορεί να γίνει το πρώτο βήμα για την επίτευξη κοινωνικής δικαιοσύνης. Αν, αντίθετα, υιοθετηθεί ο εξαναγκασμός ή η υποχώρηση, η συνέπεια θα είναι μια μονόπλευρη συμφωνία που



θα ευνοεί τη μία ομάδα εις βάρος της άλλης. Επιπλέον, υπάρχουν στοιχεία που υποστηρίζουν ότι οι ατομικές προσεγγίσεις στη διαχείριση της σύγκρουσης ενδέχεται να έχουν πολιτικές και κοινωνικές συνέπειες για τις διομαδικές σχέσεις. Για παράδειγμα, οι Schneider, Holman, Diekman και McAndrew (2015) βρήκαν ότι για τη διαχείριση της σύγκρουσης οι άνδρες είναι πιο πιθανό, σε σχέση με τις γυναίκες, να χρησιμοποιήσουν μια στρατηγική εξαναγκασμού, και ότι όσοι προτιμούν μια στρατηγική εξαναγκασμού για τη διαχείριση της σύγκρουσης έχουν υψηλότερες πολιτικές φιλοδοξίες.

Στην πράξη, η διαχείριση της σύγκρουσης μπορεί να είναι δύσκολο να επιτευχθεί. Η Βόρεια Ιρλανδία αποτελεί παράδειγμα ενός περιβάλλοντος στο οποίο οι δυναμικές μεταξύ των ομάδων και οι αντιπαρατιθέμενες πολιτικές και εθνικές ιδεολογίες βρίσκονται στον πυρήνα βαθιών κοινωνικών διχασμών. Όπως η κουρδική σύγκρουση στην Τουρκία, έτσι και η σύγκρουση στη Βόρεια Ιρλανδία ταξινομείται στις συγκρούσεις μέτριας έντασης στο Βαρόμετρο Συγκρούσεων 2014 (Heidelberg Institute for International Conflict Research, 2015). Σε μια περιεκτική επισκόπηση, ο Wolff (2002) αναφέρει τις στρατηγικές διαχείρισης της σύγκρουσης που χρησιμοποιήθηκαν στη Βόρεια Ιρλανδία από τη δεκαετία του 1960 έως την υπογραφή της ειρηνευτικής συμφωνίας το 1998, που έμεινε γνωστή ως «Συμφωνία της Μεγάλης Παρασκευής». Μια σαφής περιπλοκή είναι ότι όταν οι εμπλεκόμενες ομάδες και τα εμπλεκόμενα μέρη δεν μπορούν να συμφωνήσουν ως προς το ποια είναι η αιτία της σύγκρουσης, είναι δύσκολο να συμφωνήσουν σε μία λύση. Οι βασικές λύσεις φαίνονταν να είναι τέσσερις: (α) η πλήρης ενσωμάτωση στο Ηνωμένο Βασίλειο, (β) Η μεταβίβαση εξουσιών σε αποκεντρωμένη (τοπική) κυβέρνηση, (γ) η ανακατανομή του πληθυσμού, ή (δ) η επανένωση με τη Δημοκρατία της Ιρλανδίας. Κάθε λύση είχε τους υποστηρικτές της και υπήρξαν πολλές αποτυχημένες προσπάθειες ειρήνευσης (Wolff, 2002). Παρόλο που οι σχέσεις στη Βόρεια Ιρλανδία έχουν βελτιωθεί πολύ τις τελευταίες δεκαετίες, το κατά πόσο η Συμφωνία της Μεγάλης Παρασκευής ερμηνεύεται ως εξαναγκασμός, ως συμβιβασμός ή ως επίλυση του προβλήματος εξαρτάται σε μεγάλο βαθμό από την ομάδα στην οποία υπάγεται κάποιος. Δεδομένης της πολυπλοκότητας της διομαδικής σύγκρουσης, υποστηρίζουμε ότι, ενώ η διαχείριση της σύγκρουσης μπορεί να αποτελεί ένα σημαντικό πρώτο βήμα για την επίτευξη της ειρήνης, είναι ιδιαίτερα ουσιώδες να ληφθούν υπόψη οι υποκείμενοι μηχανισμοί που συνδέονται με τη διομαδική σύγκρουση. Επιπλέον, είναι ζωτικής σημασίας να εργαστούμε προς την κατεύθυνση όχι απλώς του τερματισμού της βίας (αρνητική ειρήνη), αλλά και της δημιουργίας των απαραίτητων δομών για την αλλαγή και τη θετική ειρήνη.

## ΕΠΙΛΥΣΗ ΣΥΓΚΡΟΥΣΕΩΝ

Η επίλυση συγκρούσεων μπορεί να θεωρηθεί το επόμενο βήμα μετά τη διαχείριση συγκρούσεων. Οι Christie και Louis (2012) υποστηρίζουν ότι υπάρχουν τέσσερις βασικές στρατηγικές διαχείρισης που μπορούν να διευκολύνουν την επίλυση συγκρούσεων. Πρώτον, τονίζουν ότι η διατήρηση της ειρήνης (όπως η ανάπτυξη στρατευμάτων) αποτελεί ένα σημαντικό βήμα όχι απλώς για να κρατηθούν χωριστά οι ομάδες, αλλά για να διασφαλιστεί η προστασία και να διευκολυνθούν οι ενέργειες για την οικοδόμηση σημαντικών υποδομών και οργανισμών. Δεύτερον, υποστηρίζουν ότι τα μέτρα για την οικοδόμηση της εμπιστοσύνης είναι σημαντικά ούτως ώστε οι ομάδες να μπορούν να εμπιστευθούν η μία την άλλη. Τρίτον, επισημαίνουν την ανεπίσημη διπλωματία ως εργαλείο για την προώθηση της αμοιβαίας κατανόησης μεταξύ των εμπλεκόμενων ομάδων. Τέλος, συζητούν τη διομαδική επαφή ως έναν τρόπο με τον οποίο οι σχέσεις μεταξύ των ομάδων μπορούν να οικοδομηθούν από τη βάση προς την κορυφή. Οι Christie και Louis (2012) υποστηρίζουν ότι ο συνδυασμός αυτών των προσεγγίσεων διαχείρισης των συγκρούσεων μπορεί να ενισχύσει την προσπάθεια επίλυσής τους.

Σε αντίθεση με τη διαχείριση, η επίλυση συγκρούσεων στοχεύει να υπερβεί τα συμφέροντα των εμπλεκόμενων μερών προκειμένου να αντιμετωπίσει την υποκείμενη αιτία της σύγκρουσης με τρόπο που σέβεται τις ταυτότητες και τις στάσεις όλων των πλευρών (Spangler, 2003). Σε μια παρόμοια λογική, ο Kelman (2010) διαφοροποιεί την πολιτική διευθέτηση από την επίλυση συγκρούσεων. Δηλώνει ότι:

μια διαδικασία επίλυσης των συγκρούσεων υπερβαίνει μια ρεαλιστική οπτική των εθνικών συμφερόντων. Διερευνά τις αιτίες της σύγκρουσης, ιδιαίτερα αιτίες με τη μορφή ανεκπλήρωτων ή απειλούμενων αναγκών για ταυτότητα, ασφάλεια, αναγνώριση, αυτονομία και δικαιοσύνη. Αναζητά λύσεις που ανταποκρίνονται στις ανάγκες και των δύο πλευρών, εμπλέκοντάς τες ενεργητικά σε μια διαδικασία από κοινού επίλυσης προβλημάτων (σ. 1).

Οι Sanson και Bretherton (2001) υπογραμμίζουν περαιτέρω τον ρόλο της ψυχολογίας στην επίλυση των συγκρούσεων υποστηρίζοντας ότι «η πρακτική της επίλυσης συγκρούσεων στοχεύει στη χρήση της γνώσης των ψυχολογικών διεργασιών για τη μεγιστοποίηση του θετικού δυναμικού που είναι εγγενές σε μια σύγκρουση και για την πρόληψη των καταστροφικών συνεπειών της» (σ. 1). Ως εκ τούτου, η επίλυση των συγκρούσεων επικεντρώνεται στην εγκαθίδρυση μιας νέας σχέσης μεταξύ των μερών που εμπλέκονται στη διαφωνία, η οποία σχέση περιλαμβάνει νέες στάσεις. Ο Kelman (2010) υποστηρίζει ότι η επίλυση των συγκρούσεων είναι ευάλωτη στην αλλαγή: αλλαγή στα συμφέρο-

να, στις συνθήκες και στην ηγεσία. Κάτω από αυτή την ευαλωτότητα βρίσκεται το πρόβλημα των παλαιών στάσεων, που ενδέχεται να επανεμφανιστούν και να δημιουργήσουν προκλήσεις στη νέα σχέση.

## ΑΡΧΕΣ ΕΠΙΛΥΣΗΣ ΣΥΓΚΡΟΥΣΕΩΝ

---

Οι Sanson και Bretherton (2001) υποστηρίζουν ότι υπάρχουν τέσσερις βασικές αρχές που διέπουν την επίλυση συγκρούσεων: (α) η επίλυση συγκρούσεων είναι μια συνεργατική προσπάθεια, (β) οι λύσεις που αναζητούνται είναι ενωτικές, (γ) θεμελιώνονται πάνω στην κατανόηση των συμφερόντων όλων των μερών, και (δ) τόσο η διαδικασία όσο και το αποτέλεσμα της δεν εμπεριέχουν βία. Οι Sanson και Bretherton εκφράζουν την άποψη ότι η επίλυση συγκρούσεων δεν επιδιώκει μόνο να ελαχιστοποιήσει τις καταστροφικές συνέπειες των συγκρούσεων, αλλά επιχειρεί, επίσης, να μεγιστοποιήσει τα θετικά αποτελέσματα. Υπό αυτή την έννοια, η επίλυση συγκρούσεων στοχεύει στην καταπολέμηση της βίας και στην ενίσχυση της ασφάλειας, των δικαιωμάτων και της ισότητας των ανθρώπων.

## ΕΠΙΤΕΥΞΗ ΤΗΣ ΕΠΙΛΥΣΗΣ ΣΥΓΚΡΟΥΣΕΩΝ

---

Η επίλυση συγκρούσεων συνήθως περιλαμβάνει τη διαμεσολάβηση, τη διαπραγμάτευση ή/και την επίλυση προβλημάτων. Μέρος αυτής της διαδικασίας αφορά την ανάπτυξη ομάδων εργασίας για την επίλυση των προβλημάτων, οι οποίες υλοποιούνται από εκπροσώπους των ομάδων που εμπλέκονται στη σύγκρουση (Maiese, 2003). Τέτοιες ομάδες έχουν χρησιμοποιηθεί σε διάφορα περιβάλλοντα συγκρούσεων, όπως αυτό της Κύπρου (Broome, 1997) και αυτό μεταξύ Ισραήλ και Παλαιστίνης (Kelman, 2005). Οι ομάδες εργασίας για την επίλυση προβλημάτων διενεργούν μη δομημένες, ανεπίσημες συζητήσεις που διευκολύνονται από τρίτους, συνήθως ειδικά καταρτισμένους κοινωνικούς επιστήμονες (Kelman & Cohen, 1976). Υπάρχουν τρεις βασικές φάσεις των ομάδων εργασίας. Στην πρώτη φάση, τα μέρη (ανεξάρτητα) παρουσιάζουν στους διευκολυντές την κατανόησή τους για τη σύγκρουση και τις αδικίες που αισθάνονται. Στη δεύτερη φάση, τα μέρη παραμένουν χωριστά το ένα από το άλλο, αλλά συνεργάζονται με τους διευκολυντές για να αναλύσουν τη σύγκρουση. Στην τρίτη φάση, τα μέρη συναντιούνται και αρχίζουν να συνεργάζονται προκειμένου να βρουν μια λύση στο κοινό τους πρόβλημα. Η επίλυση συγκρούσεων προϋποθέτει ότι η σύγκρουση είναι αρνητική και ανεπιθύμητη και, ως εκ τούτου, στοχεύει στην αντιμετώπιση των

υποκείμενων αιτιών της με στόχο την επίλυσή της. Έχουν προταθεί και άλλα μοντέλα τα οποία δεν στοχεύουν απαραίτητα στην επίλυση της σύγκρουσης, αλλά περισσότερο επιδιώκουν να τη μετασχηματίσουν και να δουλέψουν με αυτήν, θεωρώντας τη σύγκρουση φυσικό κομμάτι των ανθρώπινων σχέσεων (Spangler, 2003).

## ΜΕΤΑΣΧΗΜΑΤΙΣΜΟΣ ΣΥΓΚΡΟΥΣΕΩΝ

Ο μετασχηματισμός συγκρούσεων είναι ένας προσανατολισμός εποικοδομητικής αλλαγής για τον τερματισμό των βίαιων συγκρούσεων. Χρωστά τη δημοφιλία του στον Αμερικανό καθηγητή John Paul Lederach, ο οποίος δήλωσε μη ικανοποιημένος με τους όρους «επίλυση συγκρούσεων» και «διαχείριση συγκρούσεων». Σύμφωνα με τον ίδιο (Lederach, 2003):

Ο μετασχηματισμός συγκρούσεων προϋποθέτει να φανταστούμε και να αξιοποιήσουμε την άμπωτη και την πλημμυρίδα της κοινωνικής σύγκρουσης ως ζωογόνες ευκαιρίες για τη δημιουργία διαδικασιών εποικοδομητικής αλλαγής που μειώνουν τη βία, αυξάνουν τη δικαιοσύνη στην άμεση αλληλεπίδραση και στις κοινωνικές δομές, και απαντούν σε πραγματικά προβλήματα των ανθρώπινων σχέσεων (σ. 14).

Για να κατανοήσουμε πλήρως τι εννοείται με τον όρο «μετασχηματισμός συγκρούσεων», είναι σημαντικό να εξετάσουμε τα συστατικά μέρη του παραπάνω ορισμού. Η περιλήψη που ακολουθεί στη συνέχεια βασίζεται σε μια συντομευμένη διαδικτυακή εκδοχή του βιβλίου του Lederach, *The Little Book of Conflict Transformation* (2003).

- *Να φανταστούμε και να αξιοποιήσουμε.* Προτείνει να δούμε τη σύγκρουση ως περιέχουσα δυνατότητες για θετική και εποικοδομητική αλλαγή, και να εμπλακούμε άμεσα σε αυτή τη διαδικασία αλλαγής μέσω της πραγματικής εμπειρίας.
- *Άμπωτη και πλημμυρίδα.* Έχει να κάνει με τη φύση των ανθρώπινων σχέσεων, το καλό, το κακό και το άσχημο. Ο μετασχηματισμός συγκρούσεων φιλοδοξεί να δει την ευρύτερη εικόνα και όχι μεμονωμένα επεισόδια συγκρούσεων, γι' αυτό και εξετάζει τόσο εξατομικευμένα όσο και ευρύτερα ζητήματα που σχετίζονται με συγκρούσεις.
- *Ζωογόνες ευκαιρίες.* Μας ενθαρρύνει να δούμε τη σύγκρουση ως ένα φυσικό κομμάτι της ανθρώπινης ζωής, κάτι που πρέπει να εκτιμάται ως τρόπος κατανόησης των σχέσεων και των ανθρώπων. Αντί να αποτελεί ένα αμιγώς αρνητικό συμβάν, η σύγκρουση κρατά τον κόσμο ζωντανό, μας δίνει τη δυνατότητα να κάνουμε μια παύση και να παρατηρήσουμε όσα συμβαίνουν γύρω μας, και λειτουργεί ως καταλύτης για την αλλαγή.

- *Διαδικασίες εποικοδομητικής αλλαγής.* Αναφέρεται στη χρήση εμπειριών που έχουν γεννηθεί μέσα από τις συγκρούσεις, με σκοπό την παραγωγή εποικοδομητικών, στοχοκατευθυνόμενων αλλαγών που θα βελτιώσουν την κοινωνία και θα αντιμετωπίσουν τις υποκείμενες δομικές ανισότητες, αντί για την αναζήτηση μιας γρήγορης λύσης στο πρόβλημα.
- *Μείωση της βίας και αύξηση της δικαιοσύνης.* Εστιάζεται στην αντιμετώπιση τόσο των ρητών όσο και των άρρητων αιτιών της σύγκρουσης, καθώς και στη διασφάλιση της φωνής ατόμων και ομάδων ως πολιτικών οντοτήτων, προκειμένου να καταστήσουν δυνατή την κοινωνική δικαιοσύνη.
- *Άμεση αλληλεπίδραση και κοινωνικές δομές.* Αναφέρεται στην προώθηση αλληλεπιδράσεων και διαλόγου σε όλα τα επίπεδα της κοινωνίας, από το διαπροσωπικό έως το διομαδικό και το επίπεδο των κοινωνικών δομών, ως μέσο για την προώθηση της αλλαγής. Υποδηλώνει ότι ο διάλογος είναι ζωτικής σημασίας για τον μετασχηματισμό των συγκρούσεων.
- *Ανθρώπινες σχέσεις.* «Βρίσκονται στο επίκεντρο του μετασχηματισμού των συγκρούσεων». Αντί να εστιάζουμε αποκλειστικά στην ίδια τη διαφωνία, έχει ζωτική σημασία να εξετάσουμε τις υποκείμενες συνδέσεις που είναι λιγότερο ορατές σε αυτές τις σχέσεις. Υπάρχει η άποψη ότι, μέσω της κατανόησης αυτών των σχέσεων, είναι δυνατόν να εξακριβωθεί πώς και πότε οι διαφωνίες οδηγούν σε σύγκρουση και βία, κάτι που δεν είναι εφικτό με τη γρήγορη επίλυσή τους.

Μέσα από τη δική του οπτική του μετασχηματισμού συγκρούσεων, ο Lederach (2003) υποστηρίζει ότι υπάρχουν τέσσερις βασικές διαστάσεις που συνδέονται με τη σύγκρουση και την αλλαγή: (α) η προσωπική – αλλαγές που επιθυμεί το άτομο· (β) η σχεσιακή – αλλαγές που συνδέονται με τις ανθρώπινες σχέσεις· (γ) η δομική – τα άρρητα δομικά αίτια της σύγκρουσης· και (δ) η πολιτισμική – ο τρόπος με τον οποίο η κουλτούρα επηρεάζει το πώς οι άνθρωποι και οι ομάδες αντιδρούν στις συγκρούσεις. Ως εκ τούτου, η σύγκρουση θεωρείται ότι περιλαμβάνει πολλαπλά επίπεδα, και για τον λόγο αυτό πρέπει να προσεγγίζεται από μια πολυεπίπεδη οπτική.

## Ο ΜΕΤΑΣΧΗΜΑΤΙΣΜΟΣ ΤΩΝ ΣΥΓΚΡΟΥΣΕΩΝ ΣΤΗΝ ΠΡΑΞΗ

Σύμφωνα με τον Lederach (2003), μια προσέγγιση του μετασχηματισμού των συγκρούσεων περιλαμβάνει τρεις κύριες συνιστώσες:

1. Την παρούσα κατάσταση, δηλαδή την ίδια την κατάσταση της σύγκρουσης, συμπεριλαμβανομένων του τι προκάλεσε τη σύγκρουση καθώς και του περιβάλλοντος πλαισίου.

2. Τον ορίζοντα του επιθυμητού μέλλοντος, δηλαδή αυτό που θα μπορούσε να χτιστεί μέσα από εποικοδομητικές αλλαγές. Η συγκεκριμένη συνιστώσα προϋποθέτει να βλέπουμε την πορεία από το παρόν προς το μέλλον ως μια όχι γραμμική αλλά αμφίδρομη διαδικασία κατά την οποία το ένα επιδρά στο άλλο, και αντίστροφα. Έτσι, ο μετασχηματισμός της σύγκρουσης γίνεται κατανοητός ως μια κυκλική διαδικασία.
3. Την ανάπτυξη διαδικασιών αλλαγής που συνδέουν τις δύο παραπάνω συνιστώσες: την υιοθέτηση μιας πολυεπίπεδης οπτικής του μετασχηματισμού της σύγκρουσης που περιλαμβάνει το άτομο, την ομάδα και τις κοινωνικές δομές, και όπου η αλλαγή είναι επιθυμητή πέρα από το βραχυπρόθεσμο μέλλον.

Σε αντίθεση με την επίλυση συγκρούσεων η οποία δίνει έμφαση στον τερματισμό τους, η προσέγγιση του μετασχηματισμού των συγκρούσεων είναι εστιασμένη στη σημασία της αλλαγής με κατεύθυνση την οικοδόμηση του επιθυμητού – και όχι απλώς στον τερματισμό του ανεπιθύμητου. Αυτό μας θυμίζει την εννοιολόγηση της θετικής ειρήνης από τον Galtung (1969) και την ανάγκη να μπει ένα τέλος όχι μόνο στην άμεση, αλλά και στη δομική βία, προκειμένου να προωθηθεί η ειρήνη. Ο μετασχηματισμός των συγκρούσεων είναι, επίσης, σχεσιοκεντρικός και υπερβαίνει την ενασχόληση με την άμεση σύγκρουση, εξετάζοντας ευρύτερα ζητήματα αντί να αναζητά γρήγορες λύσεις.

Υπάρχουν διάφορες πρακτικές που μπορούν να μας βοηθήσουν να μετασχηματίσουμε τις συγκρούσεις. Ο Lederach υποστηρίζει ότι πρέπει να αναπτύξουμε την ικανότητα: (α) να βλέπουμε τα παρουσιαζόμενα ζητήματα ως παράθυρα που «ανοίγουν» σε διαφορετικές οπτικές, (β) να ενσωματώνουμε πολλαπλά χρονικά πλαίσια, (γ) να θέτουμε τις δυναμικές των συγκρούσεων ως διλήμματα, (δ) να κάνουμε την πολυπλοκότητα φίλο αντί για εχθρό μας, και (ε) να ακούμε και να λαμβάνουμε ουσιαστικά υπόψη όσα έχουν να μας πουν οι ταυτότητες και οι αλληλεπιδράσεις. Μια τέτοια κατανόηση του μετασχηματισμού των συγκρούσεων αντανακλά μεγάλο μέρος της βιβλιογραφίας της κοινωνικής και πολιτικής ψυχολογίας για τις διομαδικές σχέσεις.

Για παράδειγμα, υπάρχουν έρευνες που υποστηρίζουν ότι η οδύνη κάποιες φορές συνδέεται με επακόλουθες φιλοκοινωνικές συμπεριφορές (π.χ. Vollhardt, 2009a). Επομένως, ο αλτρουισμός που προκύπτει από την οδύνη θα μπορούσε να θεωρηθεί μια αναπτυσσόμενη ικανότητα να βλέπουμε τα πολιτικά ζητήματα ως ένα παράθυρο για αλλαγή. Με παρόμοιο τρόπο, το «να ακούμε και να λαμβάνουμε υπόψη τη φωνή των ταυτοτήτων» θα μπορούσε να γίνει κατανοητό σε σχέση με την έρευνα για την ενσυναίσθηση, η οποία έχει δείξει ότι η αυξημένη ενσυναίσθηση απέναντι σε μέλη εξωομάδων συνδέεται με μείωση της προκατάληψης, του άγχους και της προσλαμβανό-

μενης ανομοιοτήτας (Stephan & Finlay, 1999). Επιπλέον, η έρευνα για την «κοινή ιδιότητα του θύματος» καταδεικνύει ότι οι ομάδες στις οποίες κατά την προέγερση αποδίδεται από κοινού η ταυτότητα του θύματος είναι λιγότερο πιθανό να ισχυριστούν ότι υπέφεραν περισσότερο κατά τη διάρκεια μιας σύγκρουσης και είναι πιο πιθανό να εκφράσουν συγχώρεση (π.χ. Shnabel, Halabi, & Noor, 2013). Άλλες έρευνες υποδεικνύουν, επίσης, ότι οι πεπειθήμενες περί θυματικής ιδιότητας μπορούν να ενισχύσουν την ενσυναίσθηση και τις φιλοκοινωνικές συμπεριφορές (Vollhardt, 2009b). Υπάρχουν ενδείξεις από τη βιβλιογραφία της κοινωνικής και της πολιτικής ψυχολογίας που συνηγορούν υπέρ του επιχειρήματος του Lederach, ότι οι εμπειρίες σύγκρουσης δεν χρειάζεται να είναι πάντα αρνητικές και ότι μπορούν να εμπεριέχουν μετασχηματιστικές δυνάμεις για κοινωνική αλλαγή.

## ΜΕΤΑΣΥΓΚΡΟΥΣΙΑΚΗ ΑΝΑΣΥΓΚΡΟΤΗΣΗ ΚΑΙ ΣΥΜΦΙΛΙΩΣΗ

Ακόμη κι αφού σταματήσει η άμεση βία και επιτευχθεί η λεγόμενη «αρνητική ειρήνη» (Galtung, 1969) – συχνά μέσω ειρηνευτικών συμφωνιών σε πολιτικό επίπεδο –, εξακολουθούν να υπάρχουν τεράστιες προκλήσεις. Κατ' αρχάς, είναι απαραίτητο να εξασφαλιστεί η υποστήριξη των πολιτικών ειρηνευτικών συμφωνιών από όλα τα τμήματα της κοινωνίας· αμέσως μετά, ο στόχος είναι η αντιμετώπιση της δομικής βίας και η επίτευξη θετικής ειρήνης. Τέλος, προκειμένου να αποφευχθεί η αναζωπύρωση της βίας και να οικοδομηθεί μια σταθερή και διαρκής ειρήνη, χρειάζεται να εργαστούμε προς την κατεύθυνση της συμφιλίωσης – η οποία είναι στόχος και αποτέλεσμα όπως και διαδικασία (Bar-Tal & Bennick, 2004).

## ΚΟΙΝΩΝΙΟΨΥΧΟΛΟΓΙΚΟΙ ΟΡΙΣΜΟΙ ΤΗΣ ΣΥΜΦΙΛΙΩΣΗΣ

Οι κοινωνικοί και πολιτικοί ψυχολόγοι έχουν ορίσει τη «συμφιλίωση» με πολλούς διαφορετικούς τρόπους. Ένα κοινό γνώρισμα αυτών των ορισμών είναι το ότι η συμφιλίωση αλλάζει τη φύση της σχέσης μεταξύ των πρώην αντιπάλων, κάτι που συνεπάγεται, επίσης, αλλαγές στον τρόπο με τον οποίο βλέπει κάποιος την ενδοομάδα του. Για παράδειγμα, ο Bar-Tal (2000b) δηλώνει ότι η συμφιλίωση απαιτεί από την πλειονότητα να διαμορφώσει «νέες πεποιθήσεις για την πρώην αντίπαλο, για τη δική της κοινωνία και για τη σχέση μεταξύ των δύο ομάδων» (σ. 356). Με άλλα λόγια, απαιτεί μια αλλαγή των κοινωνικών πεποιθήσεων και, ειδικότερα, μια αλλαγή στο ήθος που αρχικά οδήγησε στη σύγκρουση (Bar-Tal, 2000a). Αυτή η διαδικασία, λοιπόν, θα πρέπει τελικά

να οδηγήσει σε αμοιβαία αναγνώριση, αποδοχή και εμπιστοσύνη, καθώς και σε θετικές στάσεις που λαμβάνουν υπόψη τις ανάγκες και τα συμφέροντα της άλλης πλευράς (Bar-Tal & Bennick, 2004).

## ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΚΗ ΣΥΜΦΙΛΙΩΣΗ

---

Η Nadler και οι συνεργάτες της (π.χ. Nadler, 2012· Nadler & Shnabel, 2008) κάνουν μια περαιτέρω διάκριση ανάμεσα στη λειτουργική και στην κοινωνικοσυναισθηματική συμφιλίωση. Η **λειτουργική συμφιλίωση** εστιάζεται στην επανόρθωση της συνεργατικής σχέσης με τον πρώην αντίπαλο, κυρίως στην αποκατάσταση της εμπιστοσύνης στο άλλο μέρος της σύγκρουσης (π.χ. Nadler & Liviatan, 2006). Περιγράφεται ως «λειτουργική» επειδή θέτει τα θεμέλια για την επίτευξη κοινών στόχων. Τυπικές παρεμβάσεις που εμπίπτουν σε αυτόν τον τύπο συμφιλίωσης είναι, για παράδειγμα, εκείνες που βασίζονται στη διομαδική επαφή (π.χ. Wagner & Hewstone, 2012). Αυτός ο τύπος στρατηγικής συμφιλίωσης είναι εστιασμένος στο παρόν ή στο μέλλον. Πράγματι, οι Nadler και Shnabel (2008) επισημαίνουν ότι ο στόχος τέτοιων παρεμβάσεων μπορεί να είναι απλώς η αποκατάσταση των σχέσεων και η δημιουργία ενός περιβάλλοντος απαλλαγμένου από συγκρούσεις, δηλαδή η επίτευξη λειτουργικών στόχων και η διαβίωση σε καθεστώς διαχωρισμένης συνύπαρξης. Ως εκ τούτου, η λειτουργική συμφιλίωση δεν φαίνεται να επιτυγχάνει πολλά πέρα από την αρνητική ειρήνη, και για τον λόγο αυτό είναι πλησιέστερη στους ορισμούς της επίλυσης συγκρούσεων παρά σε αυτούς της συμφιλίωσης.

## Ο ΡΟΛΟΣ ΤΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΚΑΙ ΤΗΣ ΕΞΟΥΣΙΑΣ

---

Επαγγελματίες και μελετητές του πεδίου των συγκρούσεων, πάντως, έχουν παρατηρήσει ότι η εστίαση στο παρόν και στην «καλή συνεννόηση» δεν είναι επαρκής και μπορεί να έχει αρνητικές επιπτώσεις με την πάροδο του χρόνου. Μπορεί, επίσης, να μειώσει τις πιθανότητες για θετική ειρήνη ορθώνοντας εμπόδια στην κοινωνική δικαιοσύνη και στην ισότητα μεταξύ των ομάδων. Η ιστορία παίζει σημαντικό ρόλο και η εξέταση της ιστορικής θυματοποίησης, της στέρησης προνομίων και της ανισότητας μεταξύ ομάδων είναι ζωτικής σημασίας (π.χ. Liu & Hilton, 2005· Vollhardt & Bilewicz, 2013). Για παράδειγμα, έρευνες σε μετασυγκρουσιακές κοινωνίες όπως η Νότια Αφρική και οι Ηνωμένες Πολιτείες τονίζουν ότι οι παρεμβάσεις που βασίζονται στη διομαδική επαφή λειτουργούν διαφορετικά για τα μέλη των ομάδων υψηλού και



χαμηλού status (ή ιστορικά προνομιούχων και μη προνομιούχων ομάδων). Συγκεκριμένα, οι παρεμβάσεις φαίνεται ότι έχουν θετικά αποτελέσματα πρωτίστως μεταξύ των ισχυρών και προνομιούχων ομάδων. Επιπρόσθετα, καθώς ένας από τους στόχους της λειτουργικής συμφιλίωσης είναι η προώθηση της εμπιστοσύνης και των θετικών σχέσεων μεταξύ των ομάδων, οι παρεμβάσεις αυτές ενέχουν τον κίνδυνο να υπονομεύσουν την επιθυμία της ομάδας χαμηλής ισχύος για κοινωνική αλλαγή (Dixon, Tropp, Durrheim, & Tredoux, 2010). Σε παρόμοια συμπεράσματα έχουν καταλήξει και άλλες μελέτες, οι οποίες έδειξαν ότι η διομαδική επαφή που εστιάζοταν στα κοινά σημεία μεταξύ ομάδων υψηλής και χαμηλής ισχύος, και όχι στις μεταξύ τους διαφορές, ενίσχυε τις θετικές διομαδικές στάσεις, υπονόμει όμως την υποστήριξη στην κοινωνική αλλαγή (Saguy, Tausch, Dovidio, & Pratto, 2009). Αυτού του είδους η **επικεντρωμένη στην αρμονία επαφή** ενίσχυε την πρόσληψη του status quo ως θεμιτού, αλλά μείωνε τις αιτιακές αποδόσεις των διακρίσεων από τα μέλη των μη προνομιούχων ομάδων (Saguy & Chernyak-Hai, 2012).

Ένας άλλος μηχανισμός μέσω του οποίου η διομαδική επαφή παρεμποδίζει την αλλαγή είναι η ενίσχυση των αντιλήψεων μιας κοινής ενδοομαδικής ταυτότητας (Dovidio, Gaertner, & Saguy, 2009· βλ. επίσης Dixon et al., 2010). Η επανακατηγοριοποίηση σε μια κοινή ενδοομαδική ταυτότητα τείνει να ευνοεί ακόμη περισσότερο την ταυτότητα της πλειονότητας ή της κυρίαρχης ομάδας, θεωρώντας την πρωτοτυπική για ολόκληρη την ομάδα (Waldzus, Mummendey, Wenzel, & Boettcher, 2004), και μετατοπίζει την εστίαση μακριά από τη διαφορά και την ανισότητα. Ενώ αυτή η κοινή ταυτότητα τείνει να ευνοείται από την πλειονότητα ή από ομάδες υψηλής ισχύος (Dovidio et al., 2009), τα μέλη μειονοτήτων ή ομάδων χαμηλής ισχύος προτιμούν συχνά μια **διπλή ταυτότητα**, όπου αναγνωρίζονται και αξιοδοτούνται τόσο η κοινή, υπερκείμενη ταυτότητα όσο και οι διαφορές μεταξύ των υποομάδων (βλ. Hornsey & Hogg, 2000). Ο Dovidio και οι συνεργάτες του (2009) υποστηρίζουν ότι μια διπλή ταυτότητα δεν ορθώνει εμπόδια στην κοινωνική αλλαγή επειδή η εστίαση στην ανισότητα και στη διαφορά εξακολουθεί να διατηρείται. Ως εκ τούτου, αυτή η μορφή ταυτότητας φαίνεται να αποσυνθέτει τη φαινομενική αντίφαση ανάμεσα στη λειτουργική συμφιλίωση και στη θετική ειρήνη (βλ. Nadler & Shnabel, 2008).

Η ποιοτική έρευνα έχει δείξει, επίσης, πώς μια διπλή ταυτότητα στη Ρουάντα μετά τη γενοκτονία επιτρέπει την αναγνώριση της ιστορικής θυματοποίησης και των άλλων διαφορών και αδικιών που βασίζονταν στην ομαδική υπαγωγή (Moss & Vollhardt, 2016). Αυτό έρχεται σε αντίθεση με την πολιτική της κυβέρνησης της Ρουάντα, που προωθεί μια κρατικής εμβέλειας, επίσημη εκστρατεία συμφιλίωσης βασισμένη στην «ενότητα» και σε κοινούς στόχους, όπως η οικονομική ανάπτυξη. Η πολιτική, επίσης, απαγορεύει ακόμη και να

γίνεται λόγος για τη διάκριση μεταξύ των Χούτου και των Τούτσι, επειδή η διάκριση αυτή έπαιξε κεντρικό ρόλο στη γενοκτονία της Ρουάντα το 1994, όπως και σε πολλές άλλες ιστορικές μαζικές φρικαλεότητες στη χώρα (Straus & Waldorf, 2011). Με άλλα λόγια, η κυβέρνηση της Ρουάντα επέλεξε τη λειτουργική συμφιλίωση ως προτιμώμενη προσέγγιση και μετέτρεψε σε κρατική πολιτική την επανακατηγοριοποίηση σε μια ενιαία ταυτότητα. Ενώ όμως ορισμένοι πολίτες της Ρουάντα προκρίνουν τη συγκεκριμένη προσέγγιση και βλέπουν σε αυτήν κάποια πλεονεκτήματα όσον αφορά τη σταθεροποίηση της χώρας και την ασφάλεια, άλλοι την επικρίνουν και τονίζουν την ανάγκη για αναγνώριση των διαφορών μεταξύ των ομάδων, της ιστορικής θυματοποίησης και της παρούσας ανισότητας (Moss & Vollhardt, 2016).

Συμπεραίνουμε ότι η επιστημονική γνώση στην κοινωνική και πολιτική ψυχολογία δείχνει τη σημασία της ενασχόλησης με την ιστορία κατά την αντιμετώπιση του ζητήματος της προκατάληψης ή της προσπάθειας για συμφιλίωση. Αυτό σημαίνει ότι η παροντική και μελλοντική εστίαση της λειτουργικής συμφιλίωσης είναι προβληματική και ότι η κοινωνικοσυναισθηματική συμφιλίωση –ή ίσως περισσότερο μια ενοποίηση των δύο μορφών συμφιλίωσης– μπορεί να είναι περισσότερο ελπιδοφόρα.

## Η ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΣΥΝΑΙΣΘΗΜΑΤΙΚΗ ΣΥΜΦΙΛΙΩΣΗ ΚΑΙ ΤΟ ΒΑΣΙΣΜΕΝΟ ΣΤΙΣ ΑΝΑΓΚΕΣ ΜΟΝΤΕΛΟ ΣΥΜΦΙΛΙΩΣΗΣ

Οι Nadler και Shnabel (2008· βλ. επίσης Nadler, 2012) υποστηρίζουν ότι η δεύτερη αυτή μορφή συμφιλίωσης ξεκάθαρα λαμβάνει υπόψη της το παρελθόν με τρόπους που αμβλύνουν τις **απειλές σε βάρος της ταυτότητας** οι οποίες απορρέουν από παρελθοντικές συγκρούσεις. Η εστίαση της **κοινωνικοσυναισθηματικής συμφιλίωσης** είναι εσωτερική, με την έννοια ότι αποσκοπεί στην αλλαγή της ταυτότητας και της αυτοεικόνας κάθε ομάδας, αντί να αποκαθιστά απλώς την εμπιστοσύνη και τις θετικές σχέσεις μεταξύ των ομάδων. Με τη μείωση των απειλών εις βάρος της ταυτότητας που απορρέουν από παρελθοντικές συγκρούσεις και με την ενθάρρυνση της αλλαγής στην ταυτότητα, οι θετικές σχέσεις μεταξύ των δύο ομάδων μπορούν να αποκατασταθούν.

Οι Nadler και Shnabel (2008· βλ. επίσης Shnabel, Nadler, Ullrich, Dovidio, & Carmi, 2009) υποστηρίζουν, επιπλέον, ότι ένα μοντέλο συμφιλίωσης βασισμένο στις ανάγκες θα συμβάλει στην κοινωνικοσυναισθηματική συμφιλίωση μέσα από την αντιμετώπιση ματαιωμένων αναγκών τόσο της ομάδας-θύματος όσο και της ομάδας-θύτη. Καταδεικνύουν εμπειρικά ότι, ενώ η ομάδα-θύμα έχει την ανάγκη να ενδυναμωθεί, η ομάδα-θύτης επιθυμεί να γίνει ηθικά απο-

δεκτή και αρεστή. Όταν οι ανάγκες αυτές ικανοποιούνται αμοιβαία –για παράδειγμα, με μηνύματα που γνωστοποιούν τα συναισθήματα των μελών της άλλης ομάδας ή μέσω ενός κύκλου συγγνώμης-συγχώρεσης–, οι άνθρωποι είναι πιο πιθανό να εκφράσουν την προθυμία τους να συμφιλιωθούν. Αυτό έχει καταδειχθεί σε περιπτώσεις όπως αυτή μεταξύ των Αράβων Ισραηλινών και των Εβραίων Ισραηλινών, και αυτή μεταξύ Γερμανών και Ισραηλινών Εβραίων (Shnabel et al., 2009), αλλά και σε διαπροσωπικό επίπεδο (Shnabel & Nadler, 2008). Το **βασισμένο στις ανάγκες μοντέλο συμφιλίωσης** έχει, επίσης, εφαρμοστεί και ελεγχθεί εμπειρικά σε πολλά άλλα περιβάλλοντα σύγκρουσης (π.χ. Barlow et al., 2015· Bilewicz & Jaworska, 2013· Kosic & Tauber, 2010) και είναι πιθανότατα ένα από τα πιο συχνά χρησιμοποιούμενα θεωρητικά πλαίσια στην έρευνα της κοινωνικής και της πολιτικής ψυχολογίας για τη συμφιλίωση.

## Η ΙΣΤΟΡΙΑ ΩΣ ΑΝΑΓΚΑΙΟΤΗΤΑ ΚΑΙ ΩΣ ΕΜΠΟΔΙΟ ΣΤΗ ΣΥΜΦΙΛΙΩΣΗ

Το βασισμένο στις ανάγκες μοντέλο συμφιλίωσης έχει όμως κάποιους πρακτικούς περιορισμούς. Τα αποτελέσματά του σε εργαστηριακές πειραματικές μελέτες υπήρξαν μεν πολλά υποσχόμενα, αλλά στις συγκεκριμένες μελέτες τα μηνύματα που δίνονταν στα μέλη της άλλης ομάδας είχαν επινοηθεί από τους ερευνητές. Τα μηνύματα δεν είχαν στην πραγματικότητα διατυπωθεί και κοινοποιηθεί από τα ίδια τα μέλη της ομάδας-θύματος ή της ομάδας-θύτη. Πράγματι, είναι μικρή η πιθανότητα να στείλουν αυτά τα μηνύματα τα μέλη των αντίστοιχων ομάδων με δική τους πρωτοβουλία. Οι ομάδες-θύτες είναι συχνά απρόθυμες να παραδεχθούν την ενοχή και την ευθύνη τους ακόμη και για ιστορικά εγκλήματα (Leach, Bou Zeineddine, & Čehajić-Clancy, 2013), οι δε υπενθυμίσεις τέτοιων εγκλημάτων και των συνεπειών τους μπορεί να έχουν σοβαρές συνέπειες. Για παράδειγμα, οι Imhoff και Banse (2009) διαπίστωσαν ότι η υπενθύμιση στους Γερμανούς των μακροχρόνιων δεινών που υπέφεραν οι Εβραίοι λόγω του Ολοκαυτώματος αύξησε τον δευτερογενή αντισημιτισμό. Ομοίως, οι βασισμένες στην επαφή παρεμβάσεις μεταξύ Πολωνών χριστιανών και Εβραίων μαθητών από τη Βόρεια Αμερική ή την Αυστραλία που εστιάζονταν στο παρελθόν ήταν λιγότερο παραγωγικές από εκείνες που εστιάζονταν στο παρόν (Bilewicz, 2007). Αυτό πιθανότατα συνέβαινε επειδή η εβραϊκή ομάδα πίστευε ότι κάποιοι Πολωνοί είχαν υπάρξει συνένοχοι στο Ολοκαύτωμα. Από αυτά τα ευρήματα φαίνεται ότι οι ομάδες-θύτες είναι μάλλον απίθανο να θίξουν την ιστορική βλάβη για την οποία ευθύνονται και της οποίας η υπενθύμιση το μόνο που θα καταφέρει είναι να υπονομεύσει τις σχέσεις μεταξύ των ομάδων.

Υπάρχει το πρόσθετο πρόβλημα ότι οι ομάδες-θύματα έχουν έντονη επιθυμία να αναγνωρισθεί η θυματοποίησή τους. Αρκετές πειραματικές μελέτες σε Αρμένιους και Εβραίους Αμερικανούς έχουν δείξει ότι μια τέτοια αναγνώριση αύξανε την προθυμία για συμφιλίωση καθώς και την ψυχολογική ευεξία, ενώ η άρνηση ή η έλλειψη ρητής αναγνώρισης είχε το αντίθετο αποτέλεσμα (Vollhardt, Mazur, & Lemahieu, 2014). Αυτό θέτει ένα εμπόδιο στην κοινωνικοσυναισθηματική συμφιλίωση: το ζήτημα που γεννά απειλή για την ταυτότητα της ομάδας-θύτη, δηλαδή η αναγνώριση των ιστορικών εγκλημάτων, μειώνει μια σημαντική απειλή για την ταυτότητα της ομάδας-θύματος, και αν δεν καταφέρει να το κάνει, θα οδηγήσει στο αντίστροφο αποτέλεσμα. Ωστόσο, η ανακίνηση της ιστορικής θυματοποίησης δεν είναι πάντα ευνοϊκή για τις διομαδικές σχέσεις – πράγματι, η αποκλειστική εστίαση στην ιστορική θυματοποίηση μιας ομάδας μπορεί να νομιμοποιήσει την πρόκληση βλάβης στο πλαίσιο της παροντικής σύγκρουσης, ακόμη και όταν αυτή φαίνεται να μη σχετίζεται με το ιστορικό παρελθόν (Schori-Eyal, Halperin, & Bar-Tal, 2014· Wohl & Branscombe, 2008). Εκτός αυτού, σε συγκρούσεις όπου και οι δύο πλευρές υπήρξαν θύματα και θύτες, οι ομάδες συχνά ανταγωνίζονται για το ποια υπήρξε το μεγαλύτερο θύμα. Μια τέτοια ανταγωνιστική θυματική ταυτότητα όμως είναι επιζήμια για την εμπιστοσύνη και τη συμφιλίωση, όπως έχει φανεί στη Χιλή, στη Βόρεια Ιρλανδία και σε πολλά άλλα περιβάλλοντα σύγκρουσης (Noor, Brown, Gonzales, Manzi, & Lewis, 2008· Noor, Brown, & Prentice, 2008· Noor, Shnabel, Halabi, & Nadler, 2012). Και παρόλο που πειραματικές μελέτες μεταξύ Παλαιστινίων και Εβραίων Ισραηλινών υποστηρίζουν ότι με το να βεβαιώνουμε τους ανθρώπους ότι η δική τους ομάδα έχει «κερδίσει» το status του μεγαλύτερου θύματος μπορούμε να βελτιώσουμε την προθυμία τους για συμφιλίωση (Simantov-Nachnieli, Shnabel, & Halabi, 2015), αυτή η αναγνώριση δεν είναι ούτε ρεαλιστική και επικοινωνιακή ούτε πραγματιστική, διότι αποτελεί απειλή για την ταυτότητα του άλλου μέρους. Με άλλα λόγια, προκαλεί ανισορροπία στους στόχους της κοινωνικοσυναισθηματικής συμφιλίωσης και, συνεπώς, τους υπονομεύει.

Τι μπορεί, λοιπόν, να ανοίξει τον δρόμο προς μια μορφή κοινωνικοσυναισθηματικής συμφιλίωσης που να λαμβάνει υπόψη της το παρελθόν, αλλά να εξαλείφει τις απειλές σε βάρος της ταυτότητας για όλες τις εμπλεκόμενες ομάδες; Έχουν προταθεί και δοκιμαστεί αρκετές στρατηγικές παρέμβασης από κοινωνικούς και πολιτικούς ψυχολόγους. Για παράδειγμα, σε μια μελέτη με Πολωνούς χριστιανούς και Εβραίους Ισραηλινούς μαθητές, οι Bilewicz και Jaworska (2013) κατέδειξαν ότι παρεμβάσεις που βασίστηκαν στη διομαδική επαφή και επικεντρώθηκαν στην ιστορία κάθε ομάδας βελτίωσαν τις διομαδικές στάσεις και αύξησαν την προσλαμβανόμενη ομοιότητα των ομάδων στους Πολωνούς συμμετέχοντες. Ο ενοποιητικός παράγοντας ήταν η συζήτηση για τους Πο-

λωνούς που αναγνωρίστηκαν από το ίδρυμα Γιαντ Βασσέμ ως «Δίκαιοι των Εθνών» επειδή είχαν διασώσει Εβραίους κατά τη διάρκεια του Ολοκαυτώματος.

Οι Čehajić-Clancy, Effron, Halperin, Liberman και Ross (2011) έλεγξαν μια άλλη στρατηγική που εφαρμόστηκε σε εργαστηριακό περιβάλλον στη Βοσνία-Ερζεγοβίνη και στο Ισραήλ. Έδειξαν ότι η αυτοεπιβεβαίωση των συμμετεχόντων –η δυνατότητα να επιβεβαιώσουν σημαντικές προσωπικές αξίες– αύξανε την προθυμία τους να αναγνωρίσουν την ευθύνη της ενδοομάδας για την πρόκληση βλάβης κατά τη διάρκεια της σύγκρουσης. Αύξανε, επίσης, την αποδοχή της συλλογικής ενοχής και την υποστήριξη της επανόρθωσης. Αντίθετα, η ομαδική επιβεβαίωση δεν είχε καμία θετική επίδραση σε αυτές τις μελέτες. Ωστόσο, σε ένα διαφορετικό πλαίσιο, η ομαδική επιβεβαίωση υπήρξε πραγματικά αποτελεσματική όσον αφορά την αύξηση της προθυμίας των Καναδών να αποδεχθούν τη συλλογική ενοχή για τις βιαιότητες και τις αδικίες που είχαν διαπράξει εναντίον των αυτοχθόνων κατοίκων της Βόρειας Αμερικής (Gunn & Wilson, 2011).

Τέλος, μια παρέμβαση σε μέλη τόσο της ομάδας-θύματος όσο και της ομάδας-θύτη στον απόηχο της γενοκτονίας και των μαζικών θηριωδιών στη Ρουάντα και στο Μπουρούντι, η οποία ήταν βασισμένη σε *συμφιλιωτικές ραδιοφωνικές σαπουνόπερες*, αποδείχθηκε σχετικά επιτυχημένη για την προώθηση πτυχών τόσο της λειτουργικής όσο και της κοινωνικοσυναισθηματικής συμφιλίωσης. Πειράματα πεδίου που διεξήχθησαν στη Ρουάντα έναν χρόνο μετά (Paluck, 2009· Paluck & Green, 2009), καθώς και έπειτα από αρκετά χρόνια μετάδοσης των ραδιοφωνικών εκπομπών (Bilali & Vollhardt, 2013), έδειξαν ότι οι ακροατές και οι ακροάτριες (σε σύγκριση με την ομάδα ελέγχου) εξέφραζαν μεγαλύτερη διομαδική εμπιστοσύνη, ενσυναίσθηση και συνεργασία και μικρότερη κοινωνική απόσταση από την εξωομάδα. Εκτός από αυτούς τους δείκτες λειτουργικής συμφιλίωσης, οι ακροατές και οι ακροάτριες εξέφραζαν, επίσης, μεγαλύτερη τάση υιοθέτησης μιας ιστορικής οπτικής, δηλαδή μια δεκτικότητα για την αφήγηση της ιστορικής σύγκρουσης από την άλλη ομάδα. Επιπλέον, εξέφρασαν μια λιγότερο ανταγωνιστική θυματική ταυτότητα σε σχέση με την ιστορική σύγκρουση.

Αυτά τα δύο ευρήματα υπογραμμίζουν την αποτελεσματικότητα της παρέμβασης στην αναμέτρηση με το παρελθόν και στην εξάλειψη των σχετικών απειλών με βάση την ταυτότητα – δείκτες και οι δύο της κοινωνικοσυναισθηματικής συμφιλίωσης (για την αναπαραγωγή ορισμένων από αυτά τα ευρήματα στο Μπουρούντι βλ. Bilali, Vollhardt, & Rarick, 2016). Τι εξηγεί, λοιπόν, την αποτελεσματικότητα αυτής της παρέμβασης; Η μυθοπλαστική φύση της σαπουνόπερας επιτρέπει στους ακροατές να λάβουν το διδακτικό μήνυμα αναφορικά με τη συμφιλίωση και την ανάγκη να αναμετρηθούν με το παρελθόν χωρίς να αισθάνονται άμεσα απειλούμενοι (Bilali & Vollhardt, 2013·

Bilali, 2014· Bilali et al., 2016). Οι μυθοπλαστικές παρεμβάσεις, επομένως, μπορεί να συνιστούν άλλη μία χρήσιμη στρατηγική για την αντιμετώπιση των απειλών εις βάρος της ταυτότητας σε μια διαδικασία κοινωνικοσυναισθηματικής συμφιλίωσης.

## ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑ

---

Ένα κοινό γνώρισμα των κοινωνικών (και πολιτικών) ψυχολογικών ερευνών για την ειρήνη και τις συγκρούσεις που επισκοπούνται εδώ είναι ότι οι μελετητές παρακινούνται από το ιδεώδες της θετικής ειρήνης και από μια φιλοδοξία επίτευξης κοινωνικής δικαιοσύνης καθώς προσπαθούν να κατανοήσουν πώς αναδύονται, αναπτύσσονται και αλλάζουν οι συγκρούσεις (Vollhardt & Bilali, 2008). Για την επίτευξη αυτού του σύνθετου στόχου, οι ερευνητές και οι ερευνήτριες υιοθετούν διάφορες μεθοδολογικές προσεγγίσεις, από ποιοτικές μελέτες περίπτωσης έως ποσοτικές έρευνες και πειράματα μεγάλης κλίμακας. Ένα άλλο κοινό γνώρισμα είναι η εστίασή τους σε υποκειμενικές κατασκευές του κοινωνικού κόσμου και η ιδέα ότι η σύγκρουση θεωρείται μια αναπόφευκτη ανθρώπινη διαδικασία. Μια τέτοια προσέγγιση συμβάλλει στην κατανόηση ατόμων και ομάδων, καθώς και των τρόπων με τους οποίους αλληλεπιδρούν μεταξύ τους σε συγκεκριμένα πλαίσια. Αυτό προστίθεται στο σύνολο των ερευνών που συναντάμε σε άλλους επιστημονικούς κλάδους, όπως οι διεθνείς σχέσεις ή οι σπουδές των συγκρούσεων, όπου η βασική εστίαση είναι οι σχέσεις σε επίπεδο κρατών. Πράγματι, παρότι η κοινωνιοψυχολογική έρευνα έχει μια πολύτιμη συνεισφορά στην κατανόηση των τρόπων με τους οποίους μπορούμε να βάλουμε ένα τέλος στις βίαιες συγκρούσεις και να προωθήσουμε τη θετική ειρήνη, πρέπει να εξετάσουμε και τις κοινωνικές, πολιτικές και οικονομικές δομές. Ο δρόμος προς τη θετική ειρήνη δεν μπορεί να ακολουθεί μια ενιαία προσέγγιση· η επιτυχία εξαρτάται από την κατανόηση του κοινωνικοπολιτισμικού πλαισίου και από την αναγνώριση του σταδίου της σύγκρουσης – λαμβάνοντας υπόψη τις αιτίες, τις επιπτώσεις και τα αποτελέσματα σε διαφορετικά επίπεδα ανάλυσης, συμπεριλαμβανομένων των ατομικών διαφορών, των διαδικασιών εντός και μεταξύ ομάδων και των κοινωνικών δομών.

## ΠΕΡΙΛΗΨΗ

---

- Η σύγκρουση και η ειρήνη μπορούν να κατανοηθούν με όρους τριών διαφορετικών φάσεων ενός κύκλου βίας: (α) μη βίαιη διομαδική σύγκρουση, (β) οργανωμένη διομαδική βία, και (γ) μετά τη βία φάση.

- Η απροκάλυπτη βία δεν είναι η μοναδική μορφή βίας, καθώς η δομική βία (κοινωνικές ανισότητες) και η πολιτισμική βία (η χρήση της κουλτούρας για τη νομιμοποίηση της βίας) παίζουν, επίσης, ρόλο στη διομαδική σύγκρουση.
- Το τέλος της έκδηλης σύγκρουσης μπορεί να συμβάλει στην επίτευξη της λεγόμενης «αρνητικής ειρήνης», αλλά για την επίτευξη της θετικής ειρήνης είναι σημαντική η αντιμετώπιση των δομικών ανισοτήτων.
- Η ανάλυση συγκρούσεων είναι ένα σημαντικό βήμα για την κατανόηση των πηγών των συγκρούσεων και τον προσδιορισμό των εμποδίων και των ευκαιριών για την επίτευξη της ειρήνης από πολλαπλές οπτικές γωνίες. Μερικά σημαντικά εμπόδια στην ειρήνη είναι ψυχολογικής φύσης.
- Ανάλογα με το πλαίσιο και τη φάση μιας σύγκρουσης, η διαχείριση της σύγκρουσης, η επίλυσή της ή ο μετασχηματισμός της μπορεί να είναι πιο κατάλληλες στρατηγικές για την επίτευξη της ειρήνης.
- Υπάρχουν πολλές προσεγγίσεις της συμφιλίωσης, όπως η λειτουργική συμφιλίωση (επανόρθωση της συνεργατικής σχέσης και αποκατάσταση της εμπιστοσύνης μεταξύ των ομάδων) και η κοινωνικοσυναισθηματική συμφιλίωση (αλλαγή της ταυτότητας των ομάδων). Το βασισμένο στις ανάγκες μοντέλο συμφιλίωσης αναδεικνύει ορισμένες προϋποθέσεις για την τελευταία μορφή συμφιλίωσης, αλλά είναι ενδεχομένως δύσκολο να εφαρμοστεί εκτός εργαστηριακού περιβάλλοντος.
- Η κατανόηση του κοινωνικού, πολιτικού και ιστορικού πλαισίου, καθώς και των εμπλεκόμενων ψυχολογικών διαδικασιών και δυναμικών, είναι ζωτικής σημασίας για τη μείωση της σύγκρουσης και την επίτευξη θετικής ειρήνης.

## ΓΛΩΣΣΑΡΙΟ

- ανάλυση συγκρούσεων** Στοχεύει στον εντοπισμό των εμποδίων και των ευκαιριών για την επίλυση και τον μετασχηματισμό των συγκρούσεων μέσω μιας προσεκτικής ανάλυσης των πηγών των συγκρούσεων, των εμπλεκόμενων δρώντων, της μεταξύ τους σχέσης και των δυναμικών διαδικασιών.
- απειλές σε βάρος της ταυτότητας** Άρρητες ή ρητές απειλές σε βάρος της ταυτότητας κάποιου/ου, συμπεριλαμβανομένων της αυτοεκτίμησής της/του και σημαντικών αξιών της ομάδας υπαγωγής της/του.
- αρνητική ειρήνη** Κατάσταση η οποία υπάρχει όταν δεν σκοτώνονται ούτε βλάπτονται άνθρωποι λόγω πολέμου ή άλλων μορφών άμεσης βίας.
- βασισμένο στις ανάγκες μοντέλο συμφιλίωσης** Ένα θεωρητικό μοντέλο που υποστηρίζει ότι η κοινωνικοσυναισθηματική συμφιλίωση μπορεί να επι-

τευχθεί μέσω της ικανοποίησης των ματαιωμένων αναγκών τόσο της ομάδας-θύματος όσο και της ομάδας-θύτη.

**διαχείριση της σύγκρουσης** Στοχεύει στον έλεγχο ή στη διαχείριση μιας σύγκρουσης (αντί της επίλυσης ή του μετασχηματισμού της) έτσι ώστε οι αρνητικές συνέπειές της να ελαχιστοποιούνται.

**διπλή ταυτότητα** Η ταυτότητα στην οποία αναγνωρίζονται και αξιοδοτούνται τόσο η κοινή, υπερκείμενη ταυτότητα όσο και οι διαφορές μεταξύ των υποομάδων.

**επικεντρωμένη στην αρμονία επαφή** Αναφέρεται σε διομαδικές αλληλεπιδράσεις σχεδιασμένες κατά τρόπο ώστε να βελτιώνουν τις στάσεις απέναντι στην εξωομάδα, συνήθως χωρίς να θίγουν ζητήματα που διχάζουν τις ομάδες, όπως οι διαφορές ισχύος.

**επίλυση της σύγκρουσης** Στοχεύει στην εξέταση των υποκείμενων αιτιών μιας σύγκρουσης με τρόπο που σέβεται τις ταυτότητες και τις ανάγκες των εμπλεκόμενων μερών.

**ήθος σύγκρουσης** Αναφέρεται σε κοινωνικά κοινά αποδεκτές πεποιθήσεις για τη σύγκρουση, οι οποίες συνδέονται με την κυρίαρχη αφήγηση και ιστορία· συχνά αποτελεί εμπόδιο στην ειρήνη.

**θετική ειρήνη** Κατάσταση η οποία υπάρχει όταν δεν σκοτώνονται ούτε βλάπτονται άνθρωποι λόγω έμμεσης βίας (για παράδειγμα, λόγω πείνας ή φτώχειας)· είναι η παρουσία κοινωνικής δικαιοσύνης.

**κοινωνικοσυναισθηματική συμφιλίωση** Μια μορφή συμφιλίωσης που εστιάζεται στην αλλαγή της ταυτότητας του εαυτού και της εικόνας κάθε ομάδας.

**λειτουργική συμφιλίωση** Εστιάζεται κυρίως στην επανόρθωση της συνεργατικής σχέσης με έναν πρώην αντίπαλο, αποκαθιστώντας την εμπιστοσύνη του.

**μετασχηματισμός της σύγκρουσης** Μια εποικοδομητική αλλαγή, προσανατολισμένη στον τερματισμό μιας σύγκρουσης, που υπερβαίνει τη διαχείριση και την επίλυσή της.

## ΣΥΜΠΛΗΡΩΜΑΤΙΚΕΣ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΠΡΟΤΑΣΕΙΣ

- Bar-Tal D. (2013). *Intractable conflicts: Socio-psychological foundations and dynamics*. New York: Cambridge University Press.
- Christie D. J. (Ed.) (2012). *The encyclopedia of peace psychology*. Malden, MA: Wiley-Blackwell.
- Tropp L. R. (Ed.) (2012). *The Oxford handbook of intergroup conflict*. Oxford: Oxford University Press.



Κοινωνιοψυχολογικές έρευνες για την ειρήνη δημοσιεύονται τακτικά σε περιοδικά κοινωνικής ψυχολογίας γενικού περιεχομένου (βλ. Vollhardt & Bilali, 2008, για μια ανάλυση περιεχομένου). Υπάρχει, επίσης, ένα περιοδικό ειδικά αφιερωμένο στην ψυχολογική μελέτη της ειρήνης και της σύγκρουσης, το *Peace and Conflict: Journal of Peace Psychology* (βλ. <http://psycnet.apa.org/journals/pac/>). Άλλο ένα περιοδικό που δημοσιεύει τακτικά άρθρα για θέματα ειρήνης και σύγκρουσης είναι το περιοδικό ανοιχτής πρόσβασης *Journal of Social and Political Psychology* (βλ. <http://jspp.psychopen.eu/>).

## ΕΡΩΤΗΣΕΙΣ ΓΙΑ ΟΜΑΔΙΚΗ ΣΥΖΗΤΗΣΗ

---

- Τι πιστεύετε ότι είναι αυτό που υποκινεί τους ανθρώπους και τις ομάδες να εμπλέκονται σε συγκρούσεις;
- Σε ποια σημεία διαφέρει η σύγκρουση μεταξύ ομάδων (διομαδική σύγκρουση) από τη σύγκρουση μεταξύ ατόμων (διαπροσωπική σύγκρουση);
- Μπορείτε να σκεφτείτε καταστάσεις στις οποίες η σύγκρουση υπήρξε εποικοδομητική;
- Σε ποιο βαθμό είναι εφικτή η χρήση «ειρηνικών μέσων για έναν ειρηνικό σκοπό»;
- Γιατί πιστεύετε ότι τα μέλη μιας ιστορικά θυματοποιημένης, μη προνομιούχας ομάδας τείνουν να προτιμούν μια διπλή ταυτότητα, ενώ τα μέλη μιας προνομιούχας ομάδας συνήθως προτιμούν μια μοναδική, κοινά αποδεκτή ταυτότητα, μετά τη σύγκρουση και σε πλαίσια δομικής βίας;
- Γιατί δεν είναι απλώς αρκετό οι ομάδες να «τα πηγαίνουν καλά» και να συμπαθούν η μία την άλλη όταν προσπαθούμε να πετύχουμε ειρήνη και συμφιλίωση;
- Τι πιστεύετε για τη δήλωση: «Όσοι δεν θυμούνται το παρελθόν είναι καταδικασμένοι να το επαναλάβουν»;
- Θα υπάρξει ποτέ ειρήνη;



# Βιβλιογραφία

- Abell J., Condor S., & Stevenson C. (2006). "We are an island": Geographical imagery in accounts of citizenship, civil society, and national identity in Scotland and in England. *Political Psychology, 27*, 207-226.
- Abell J., & Stevenson C. (2011). Defending the faith(s)? Democracy and hereditary right in England. *Political Psychology, 32*, 485-504.
- Abelson R. P. (1981). The psychological status of the script concept. *American Psychologist, 36*, 715-729.
- Abrams D., Hogg M. A., & Marques J. M. (2004). *Social psychology of inclusion and exclusion*. Hove: Psychology Press.
- Adler N. E., Boyce T., Chesney M. A., Cohen S., Folkman S., Kahn R. L., & Syme S. L. (1994). Socioeconomic status and health: The challenge of the gradient. *American Psychologist, 49*, 15-24.
- Adorno T. W., Frenkel-Brunswik E., Levinson D. J., & Sanford R. M. (1950). *The authoritarian personality*. New York: Harper.
- Agranat Commission (1974). *The Agranat report*. Tel Aviv: Am Oved. (Hebrew).
- Allport F. (1924). *Social psychology*. Boston: Houghton Mifflin.
- Allport F. H. (1933). *Institutional behavior: Essays toward a re-interpreting of contemporary social organization*. Chapel Hill, NC: University of North Carolina Press.
- Allport F. H. (1968). The historical background of modern social psychology. In G. Lindzey & E. Aronson (Eds.), *Handbook of social psychology* (2nd ed., Vol. 1). Reading, MA: Addison-Wesley.
- Allport G. W. (1954). *The nature of prejudice*. Cambridge, MA: Addison-Wesley.
- Allport G. W. (1962). The general and the unique in psychological science. *Journal of Personality, 30*, 405-422.
- Altemeyer B. (1998). The other "authoritarian personality". *Advances in Experimental Social Psychology, 30*, 47-92.
- Amato, G., Rizzoli, A. (Producers), & Fellini, F. (Writer/Director). (1960). *La dolce vita* [Κινηματογραφική ταινία]. Italy/France: Pathé Consortium Cinema.
- Anderson B. (1983). *Imagined communities: Reflections on the origin and spread of nationalism*. London: Verso.
- Anderson C. A., Benjamin A. J., Wood P. K., & Bonacci A. M. (2006). Development

- and testing of the Velicer attitudes toward violence scale: Evidence for a four-factor model. *Aggressive Behavior*, 32, 122-136.
- Anderson C., Kraus M. W., Galinsky A. D., & Keltner D. (2012). The local-ladder effect social status and subjective well-being. *Psychological Science*, 23, 764-771.
- Andreouli E., & Chrysoschoou X. (2014). Social representations of national identity in culturally diverse societies. In G. Sammut, E. Andreouli, G. Gaskell, & J. Valsiner (Eds.), *The Cambridge handbook of social representations* (pp. 309-322). Cambridge: Cambridge University Press.
- Andrews M. (2007). *Shaping history: Narratives of political change*. New York: Cambridge University Press.
- Arendt H. (1976). *Origins of totalitarianism*. New York: Random House.
- Arendt H. (1978). *The life of the mind*. London: Harvest.
- Arendt H. (1963/2006). *Eichmann in Jerusalem: A report on the banality of evil*. London: Penguin (Original work published 1963).
- Arendt H. (1998). *The human condition* (2nd ed.). Chicago: The University of Chicago Press (Original work published 1958).
- Aristotle (1946). *The works of Aristotle translated into English: Volume XI. Rhetorica*, (W. R. Roberts, Trans.). London: Oxford University Press.
- Asch S. E. (1951). Effects of group pressure upon the modification and distortion of judgements. In H. Guetzkow (Ed.), *Groups, leadership and men* (pp. 177-190). Pittsburgh: Carnegie Press.
- Asch S. E. (1952). *Social psychology*. Englewood Cliffs, NJ: Prentice-Hall.
- Assmann A. (2010a). Reframing memory. Between individual and collective forms of constructing the past. In K. Tilmans, F. Van Vree, & J. Winter (Eds.), *Performing the past: Memory, history and identity in modern Europe* (pp. 35-50). Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Assmann A. (2012). To remember or to forget: Which way out of a shared history of violence? In A. Assmann & L. Shortt (Eds.), *Memory and political change* (pp. 53-71). London: Palgrave Macmillan.
- Assmann J. (1992). *Das kulturelle Gedächtnis*. Munich: CH. Beck.
- Assmann J. (1998). *Moses the Egyptian: The memory of Egypt in Western monotheism*. London: Harvard University Press.
- Assmann J. (2006). *Religion and cultural memory: Ten studies* (R. Livingstone, Trans.). Stanford, CA: Stanford University Press.
- Assmann J. (2010b). Communicative and cultural memory. In A. Erll & A. Nünning (Eds.), *A companion to cultural memory studies* (pp. 109-118). Berlin: De Gruyter.
- Assmann J., & Czaplicka J. (1995). Collective memory and cultural identity. *New German Critique*, 65, CulturalHistory/Cultural Studies (Spring/Summer, 1995), 648-670.
- Augoustinos M., Walker I., & Donaghue N. (2006). *Social cognition: An integrated approach*. London: Sage.
- Bakouri M., & Staerklé C. (2015). Coping with structural disadvantage: Overcoming

- negative effects of perceived barriers through bonding identities. *British Journal of Social Psychology*, 54, 648-670.
- Ball S. J. (2003). *Class strategies and the education market: The middle classes and social advantage*. London: Routledge.
- Bamberg M. (2004). "We are young, responsible and male": Form and functions of "slut bashing" in male identity constructions in 15-year-olds. *Human Development*, 47, 331-353.
- Bamberg M., De Fina A., & Schiffrin D. (2011). Discourse and identity construction. In S. J. Schwartz, K. Luyckx, & V. L. Vignoles (Eds.), *Handbook of identity theory and research* (pp. 177-199). New York: Springer.
- Bandura A. (2006). Toward a psychology of human agency. *Perspectives on Psychological Science*, 1, 164-180.
- Barkun M. (2003). *A culture of conspiracy: Apocalyptic visions in contemporary America*. Berkeley: University of California Press.
- Barlow F. K., Thai M., Wohl M. J. A., White S., Wright M.-A., & Hornsey M. J. (2015). Perpetrator groups can enhance their moral self-image by accepting their own intergroup apologies. *Journal of Experimental Social Psychology*, 60, 39-50.
- Barrows S. (1981). *Distorting mirrors: Visions of the crowd in late nineteenth-century France*. New Haven: Yale University Press.
- Bar-Tal D. (2000a). *Shared beliefs in a society: Social psychological analysis*. Thousand Oaks, CA: Sage.
- Bar-Tal D. (2000b). From intractable conflict through conflict resolution to reconciliation: Psychological analysis. *Political Psychology*, 21, 351-365.
- Bar-Tal D., & Bennink G. H. (2004). The nature of reconciliation as an outcome and as a process. In Y. Bar-Siman-Tov (Ed.), *From conflict resolution to reconciliation* (pp. 11-38). Oxford: Oxford University Press.
- Bar-Tal D., Raviv A., Raviv A., & Dgani-Hirsh A. (2009). The influence of the ethos of conflict on Israeli Jews' interpretation of Jewish-Palestinian encounters. *Journal of Conflict Resolution*, 53, 94-118.
- Bar-Tal D., Sharvit K., Halperin E., & Zafran A. (2012). Ethos of conflict: The concept and its measurement. *Peace and Conflict: Journal of Peace Psychology*, 18, 40-61.
- Bartlett F. C. (1932). *Remembering: A study in experimental and social psychology*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Baudrillard J. (1994). *Simulacra and simulation* (S. F. Glaser, Trans.). Michigan: University of Michigan Press (Original work published 1981).
- Bauman S. (2000). *Liquid modernity*. Oxford: Blackwell.
- Baumeister R. F., & Hastings S. (1997). Distortions of collective memory: How groups flatter and deceive themselves. In J. W. Pennebaker, D. Paez, & B. Rimé (Eds.), *Collective memory of political events: Social psychological perspectives* (pp. 277-293). Mahwah, NJ: LEA.
- Baumrind D. (1964). Some thoughts on the ethics of research: After reading Milgram's "Behavioral Study of Obedience". *American Psychologist*, 19, 421-423.

- Baysu G., Phalet K., & Brown R. (2011). Dual identity as a two-edged sword identity threat and minority school performance. *Social Psychology Quarterly*, 74, 121-143.
- Beer G., & Martins H. (1990). Introduction. *History of the Human Sciences*, 3, 163-175.
- Bem D. J. (2011). Feeling the future: Experimental evidence for anomalous retroactive influences on cognition and affect. *Journal of Personality and Social Psychology*, 100, 407-425.
- Benet-Martinez V., & Haritatos J. (2005). Bicultural identity integration (BII): Components and psychological antecedents. *Journal of Personality*, 73, 1015-1105.
- Benjamin W. (1999). *Illuminations*. London: Pimlico.
- Benzeval, M., Bond, L., Campbell, M., Egan, M., Lorenc, T., Petticrew, M., & Popham, F. (2014). How does money influence health? Retrieved April 2018, from <http://researchonline.lshtm.ac.uk/2167225/1/income-health-poverty-full.pdf>
- Berger J. (1972). *Ways of seeing*. London: Penguin.
- Berry J. W. (1976). *Human ecology and cognitive style: Comparative studies in cultural and psychological adaptation*. New York: John Wiley & Sons, Inc.
- Berry J. W. (1990). Acculturation and adaptation: A general framework. In W. H. Holtzman & T. H. Bornemann (Eds.), *Mental health of immigrants and refugees* (pp. 90-102). Austin, TX: Hogg Foundation for Mental Health.
- Berry J. W. (1997). Immigration, acculturation and adaptation. *Applied Psychology: An International Review*, 46, 5-68.
- Berry J. W. (2006). Design of acculturation studies. In D. L. Sam & J. W. Berry (Eds.), *The Cambridge handbook of acculturation psychology* (pp. 129-336). Cambridge: Cambridge University Press.
- Berry J. W., Phinney J. S., Sam D. L., & Vedder P. (2006). *Immigrant youth in cultural transition: Acculturation, identity and adaptation across national contexts*. Mahwah, NJ: Lawrence Erlbaum.
- Berry J. W., & Sam D. L. (2013). Accommodating cultural diversity and achieving equity: An introduction to psychological dimensions of multiculturalism. *European Psychologist*, 18, 151-157.
- Bilali R. (2014). Between fiction and reality in post-genocide Rwanda: Reflections on a social-psychological media intervention for social change. *Journal of Social and Political Psychology*, 2, 387-400.
- Bilali R., & Vollhardt J. R. (2013). Priming effects of a reconciliation radio drama on historical perspective-taking in the aftermath of mass violence in Rwanda. *Journal of Experimental Social Psychology*, 49, 144-151.
- Bilali R., Vollhardt J. R., & Rarick J. R. D. (2016). Assessing the impact of a media-based intervention to prevent intergroup violence and promote positive intergroup relations in Burundi. *Journal of Community and Applied Social Psychology*, 26, 221-235.
- Bilewicz M. (2007). History as an obstacle: Impact of temporal-based social categorizations on Polish-Jewish intergroup contact. *Group Processes & Intergroup Relations*, 10, 551-563.

- Bilewicz M., & Jaworska M. (2013). Reconciliation through the righteous: The narratives of heroic helpers as a fulfillment of emotional needs in Polish-Jewish intergroup contact. *Journal of Social Issues, 69*, 162-179.
- Billig M. (1978). *Fascists: A social psychological view of the national front*. London: Academic Press.
- Billig M. (1985). Prejudice, categorization and particularization: From a perceptual to a rhetorical approach. *European Journal of Social Psychology, 15*, 79-103.
- Billig M. (1987). *Arguing and thinking: A rhetorical approach to social psychology*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Billig M. (1991). *Ideology and opinions: Studies in rhetorical psychology*. London: Sage.
- Billig M. (1995). *Banal nationalism*. London: Sage.
- Billig M. (1996a). *Arguing and thinking: A rhetorical approach to social psychology* (2nd ed.). Cambridge: Cambridge University Press.
- Billig M. (1996b). Remembering the particular background of social identity theory. In W. P. Robinson (Ed.), *Social groups and identities: Developing the legacy of Henri Tajfel* (pp. 337-357). Oxford: Butterworth-Heinemann.
- Billig M. (1997). From codes to utterances: Cultural studies, discourse and psychology. In M. Ferguson & P. Golding (Eds.), *Cultural studies in question* (pp. 205-226). London: Sage.
- Billig M. (1999a). Whose terms? Whose ordinariness? Rhetoric and ideology in conversation analysis. *Discourse and Society, 10*, 543-558.
- Billig M. (1999b). Conversation analysis and claims of naivety. *Discourse and Society, 10*, 572-576.
- Billig M. (2003). Political rhetoric. In D. O. Sears, L. Huddy, & R. Jervis (Eds.), *Oxford handbook of political psychology* (pp. 222-251). Oxford: Oxford University Press.
- Billig M. (2009). Discursive psychology, rhetoric and the issue of agency. Semen. Retrieved April 2018, from <http://semen.revues.org/8930>
- Billig M. (2013). *Learn to write badly: How to succeed in the social sciences*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Billig M., Condor S., Edwards D., Gane M., Middleton D., & Radley A. (1988). *Ideological dilemmas: A social psychology of everyday thinking*. London: Sage.
- Bin Laden, O. (1998). Declaration of the World Islamic Front for jihad against Jews and Crusaders. *Al-Quds al-Arabi* (23 February).
- Bin Laden O. (2001). *News broadcast of speech*. Qatar: Al Jazeera.
- Binter J. (1989). Neutrality, European community and world peace: The case of Austria. *Journal of Peace Research, 26*, 413-418.
- Birchall C. (2006). *Knowledge goes pop: From conspiracy theory to gossip*. Oxford: Berg.
- Blake R. R., & Mouton J. S. (1970). The fifth achievement. *Journal of Applied Behavioural Science, 6*, 413-426.
- Bourdieu P. (1984). *Distinction: A social critique of the judgement of taste*. Cambridge, MA: Harvard University Press.

- Bourdieu P. (1986). The forms of capital. In J. Richardson (Ed.), *Handbook of theory and research for the sociology of education* (pp. 241-258). New York: Greenwood.
- Bourhis R. Y., Moise L. C., Perreault S., & Senecal S. (1997). Towards an interactive acculturation model: A social psychological approach. *International Journal of Psychology*, 32, 369-389.
- Bowles P. (2012). *Capitalism*. London: Pearson.
- Bowkill M., Lyons E., & Coyle A. (2007). The rhetoric of acculturation: When integration means assimilation. *British Journal of Social Psychology*, 46, 793-813.
- Boym S. (1995). *Common places: Mythologies of everyday life in Russia*. Cambridge: Harvard University Press.
- Boym S. (2001). *The future of nostalgia*. New York: Basic Books.
- Boym S. (2005). Poetics and politics of estrangement: Victor Shklovsky and Hannah Arendt. *Poetics Today*, 26, 581-612.
- Boym S. (2006). *Territories of terror: Mythologies and memories of the gulag in contemporary Russian-American art*. Seattle: University of Washington Press.
- Boym S. (2007). Nostalgia and its discontents. *Hedgehog Review*, 9, 7-18.
- Boym S. (2008). *Architecture of the off-modern*. New York: Princeton Architectural Press.
- Boym S. (2010). *Another freedom*. London: University of Chicago Press.
- Boym S. (2012). Nostalgic technologies: Multitasking with clouds. *Photoworks Spring/Summer*, 6-13.
- Bradshaw D., Jay S., McNamara N., Stevenson C., & Muldoon O. T. (2015). Perceived discrimination amongst young people in socioeconomically disadvantaged communities: Parental support and community identity buffer (some) negative impacts of stigma. *Journal of British Developmental Psychology*. Article first published online: 22 October 2015. doi:10.1111/bjdp.12120.
- Branscombe N. R., Schmitt M. T., & Harvey R. D. (1999). Perceiving pervasive discrimination among African Americans: Implications for group identification and well-being. *Journal of Personality and Social Psychology*, 77, 135-149.
- Braun V., & Clarke V. (2006). Using thematic analysis in psychology. *Qualitative Research in Psychology*, 3, 77-101.
- Breakwell G. M. (1986). *Coping with threatened identities*. London: Methuen.
- Breakwell G. M. (1992). Processes of self-evaluation: Efficacy and estrangement. In G. M. Breakwell (Ed.), *Social psychology of identity and the self-concept* (pp. 35-55). London: Academic Press.
- Breakwell G. (1993). Integrating paradigms, methodological implications. In G. Breakwell & D. Canter (Eds.), *Empirical approaches to social representations* (pp. 180-199). Oxford: Clarendon Press.
- Breakwell G. M. (1996). Identity processes and social changes. In G. M. Breakwell & E. Lyons (Eds.), *Changing European identities: Social psychological analyses of social change* (pp. 13-27). Oxford: Butterworth-Heinemann.
- Briant E., Watson N., & Philo G. (2011). *Bad news for disabled people: How the*



- newspapers are reporting disability*. Glasgow: Strathclyde Centre for Disability Research and Glasgow Media Unit, University of Glasgow.
- Brockmeier J. (2002). Remembering and forgetting: Narrative as cultural memory. *Culture and Psychology*, 8, 15-43.
- Brockmeier J., & Meretoja H. (2014). Understanding narrative hermeneutics. *Storyworlds*, 6, 1-27.
- Brockner J., & Rubin J. Z. (1985). *Entrapment in escalating conflicts: A social psychological analysis*. New York: Springer-Verlag.
- Broome B. J. (1997). Designing a collective approach to peace: Interactive design and problem-solving workshops with Greek-Cypriot and Turkish-Cypriot communities in Cyprus. *International Negotiation*, 2, 381-407.
- Brown C. (2005). *Postmodernism for historians*. Oxford: Pearson.
- Brown R., & Zagefka H. (2011). The dynamics of acculturation: An intergroup perspective. In J. M. Olson & M. P. Zanna (Eds.), *Advances in experimental social psychology* (Vol. 44, pp. 129-184). Burlington, VT: Academic Press.
- Brown R., Baysu G., Cameron L., Nigbur D., Rutland A., Watters C., ... Landau A. (2013). Acculturation attitudes and social adjustment in British South Asian children: A longitudinal study. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 39, 1656-1667.
- Bruner J. (1986). *Actual minds, possible worlds*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Bruner J. (1990). *Acts of meaning*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Burger J. M. (2011). Alive and well after all these years. *The Psychologist*, 24, 654-657.
- Burger J. M., Girgis Z. M., & Manning C. C. (2011). In their own words: Explaining obedience to authority through an examination of participants' comments. *Social Psychological and Personality Science*. Published online January 14. doi:10.1177/1948550610397632
- Burr V. (2003). *Social constructionism* (2nd ed.). Hove: Routledge.
- Butler, P. (2015). Thousands have died after being found fit for work, DWP figures show. *The Guardian* (August 27). Retrieved June 6, 2015, from <http://www.theguardian.com/society/2015/aug/27/thousands-died-after-fit-for-work-assessment-dwp-figures>
- Byford J. (2011). *Conspiracy theories: A critical introduction*. Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- Byrne, D., & Smyth, E. (2010). No way back? The dynamics of early school leaving. Retrieved from <http://eprints.nuim.ie/4333>
- Cameron, D. (2011). PM's speech on the fightback after the riots. *Cabinet Office*. Retrieved from <https://www.gov.uk/government/speeches/pms-speech-on-the-fightback-after-the-riots>
- Campbell C., & Jovchelovitch S. (2000). Health, community and development: Towards a social psychology of participation. *Journal of Community & Applied Social Psychology*, 10, 255-270.
- Canetti D., Elad-Strenger J., Lavi I., Guy D., & Bar-Tal D. (2015). Exposure to vio-

- lence, ethos of conflict, and support for compromise: Surveys in Israel, East Jerusalem, West Bank, and Gaza. *Journal of Conflict Resolution*. Article first published online: 16 February 2015. doi:10.1177/0022002715569771.
- Cannavale F., Scarr H., & Pepitone A. (1970). De-individuation in the small group: Further evidence. *Journal of Personality and Social Psychology*, 16, 141-147.
- Carretero M. (2011). *Constructing patriotism: Teaching history and memories in global worlds*. Charlotte, NC: IAP.
- Carrier R. (2014). *On the historicity of Jesus: Why we might have reason for doubt*. Sheffield: Phoenix Press.
- Carver R. P. (1993). The case against statistical significance testing, revisited. *The Journal of Experimental Education*, 61(4), Statistical Significance Testing in Contemporary Practice, 287-292.
- Castelvecchi D. (2015). Is string theory science? A debate between physicists and philosophers could redefine the scientific method and our understanding of the universe. *Nature*. Retrieved March 2016, from <http://www.scientificamerican.com/article/is-string-theory-science>
- Čehajić-Clancy S., Effron D. A., Halperin E., Liberman V., & Ross L. D. (2011). Affirmation, acknowledgment of in-group responsibility, group-based guilt, and support for reparative measures. *Journal of Personality and Social Psychology*, 101, 256-270.
- Chang J. (2012). *Wild swans: Three daughters of China*. London: Harper Press.
- Chaplin, C. (Producer/Writer/Director). (1940). *The great dictator* [Κινηματογραφική ταινία]. United States: United Artists.
- Checkel J. T. (1998). The constructive turn in international relations theory. *World Politics*, 50, 324-348.
- Cherry F. (1995). *The stubborn particulars of social psychology: Essays on the research process*. London: Routledge.
- Christie D. J., & Louis W. R. (2012). Peace interventions tailored to phases within a cycle of intergroup violence. In L. R. Tropp (Ed.), *The Oxford handbook of intergroup conflict* (pp. 252-272). New York: Oxford University Press.
- Christie D. J., Tint B. S., Wagner R. V., & Winter D. D. (2008a). Peace psychology for a peaceful world. *American Psychologist*, 63, 540-552.
- Christie H., Tett L., Cree V. E., Hounsell J., & McCune V. (2008b). A real roller-coaster of confidence and emotions: Learning to be a university student. *Studies in Higher Education*, 33, 567-581.
- Chrysochoou X. (2004). *Cultural diversity: Its social psychology*. Oxford: Blackwell.
- Chrysochoou X. (2009). Identity projects in multicultural nation-states. In I. Jansinkaja-Lahti & T. A. Mahonen (Eds.), *Identities, intergroup relations and acculturation. The cornerstones of intercultural encounters* (pp. 81-93). Helsinki: Gaudeamus Helsinki University Press.
- Chrysochoou X. (2015). Le paradoxe de la promotion des identités doubles à l'école. In M.-A. Broyon, N. Changkakoti, & M. Sanchez-Mazas (Eds.), *Education à la diversité: Décalages, impensés, avancées* (pp. 63-79). Paris: L'Harmattan.

- Chrysochoou X. (2016). Social justice in multicultural Europe: A social psychological perspective. In P. Hammack (Ed.), *The Oxford handbook of social psychology and social justice*. New York: Oxford University Press.
- Chrysochoou X., & Lyons E. (2011). Perceptions of (in)compatibility between identities and participation in the national polity of people belonging to ethnic minorities. In A. E. Azzi, X. Chrysochoou, B. Klandermans, & B. Simon (Eds.), *Identity and participation in culturally diverse societies. A multidisciplinary perspective* (pp. 69-88). Oxford: Wiley-Blackwell.
- Cohen S. (2001). *States of denial: Knowing about atrocities and suffering*. London: Polity Press.
- Cohler B. J. (1982). Personal narrative and life course. In P. Baltes & O. G. Brim (Eds.), *Life span development and behavior* (Vol. 4, pp. 205-241). New York: Academic Press.
- Cohrs J. C. (2012). Ideological bases of violent conflict. In L. R. Tropp (Ed.), *Oxford handbook of intergroup conflict* (pp. 53-71). New York: Oxford University Press.
- Cohrs J. C., & Moschner B. (2002). Antiwar knowledge and generalized political attitudes as determinants of attitude toward the Kosovo war. *Peace and Conflict: Journal of Peace Psychology*, 8, 139-155.
- Cohrs J. C., Moschner B., Maes J., & Kielmann S. (2005). Personal values and attitudes toward war. *Peace and Conflict: Journal of Peace Psychology*, 11, 293-312.
- Cohrs J. C., & O'Dwyer E. (2016). "In the minds of men..." - social representations of war and military intervention. In P. Hammack (Ed.), *Oxford handbook of social psychology and social justice*. Oxford: Oxford University Press.
- Cohrs J. C., Uluğ Ö. M., Stahel L., & Kislöğlu R. (2015). Ethos of conflict and beyond: Differentiating social representations of conflict. In E. Halperin & K. Sharvit (Eds.), *The social psychology of intractable conflicts: Celebrating the legacy of Daniel Bar-Tal* (Vol. 1, pp. 33-45). New York, NY: Springer.
- Coleman P. T. (2003). Characteristics of protracted, intractable conflict: Towards the development of a metaframework-I. *Peace and Conflict: Journal of Peace Psychology*, 9, 1-37.
- Condor S. (2006). Temporality and collectivity: Diversity, history and the rhetorical construction of national entitativity. *British Journal of Social Psychology*, 45, 657-682.
- Condor S., Tileagă C., & Billig M. (2013). Political rhetoric. In L. Huddy, D. O. Sears, & J. S. Levy (Eds.), *The Oxford handbook of political psychology* (2nd ed., pp. 262-297). Oxford: Oxford University Press.
- Connerton P. (2008). Seven types of forgetting. *Memory Studies*, 1, 59-71.
- Connelly, M. (2014). Poll finds racial divide in viewing response to Ferguson unrest. *New York Times*. Retrieved July 6, 2016, from [http://www.nytimes.com/2014/08/22/us/politics/racial-divide-seen-in-response-to-ferguson-unrest-poll-finds.html?\\_r=0](http://www.nytimes.com/2014/08/22/us/politics/racial-divide-seen-in-response-to-ferguson-unrest-poll-finds.html?_r=0)
- Copeland D. C. (2014). International relations theory and the three great puzzles of the First World War. In J. S. Levy & J. A. Vasquez (Eds.), *Outbreak of the First World War* (pp. 167-198). Cambridge: Cambridge University Press.

- Cornish F., Montenegro C., van Reisen K., Zaka F., & Sevitt J. (2014). Trust the process: Community health psychology after Occupy. *Journal of Health Psychology, 19*, 60-71.
- Coser L. A. (1992). Introduction. In M. Halbwachs (Ed.), *On collective memory* (L. A. Coser, Trans., pp. 1-34). Chicago, IL: Chicago University Press.
- Cox, B. D. (1987). *Health and lifestyle*. ESRC Data Archive: University of Essex.
- Cribb, J., Hood, A., Joyce, R., & Phillips, D. (2013). Living standards, poverty and inequality in the UK: 2013. IFS Reports, Institute for Fiscal Studies. Retrieved from <http://www.econstor.eu/handle/10419/83504>
- Croft, D. J. (Producer). (1982). 'Allo, 'Allo [Τηλεοπτική σειρά]. London: BBC.
- Croizet J.-C., & Claire T. (1998). Extending the concept of stereotype threat to social class: The intellectual underperformance of students from low socioeconomic backgrounds. *Personality and Social Psychology Bulletin, 24*, 588-594.
- Croizet J.-C., Desert M., Dutrevis M., & Leyens J.-P. (2001). Stereotype threat, social class, gender, and academic under-achievement: When our reputation catches up to us and takes over. *Social Psychology of Education, 4*, 295-310.
- Cromby J., Harper D., & Reavey P. (2013). *Psychology, mental health and distress*. London: Palgrave.
- Cross M. (2013). Demonised, impoverished and now forced into isolation: The fate of disabled people under austerity. *Disability & Society, 28*, 719-723.
- Crow L. (2015). Summer of 2012: Paralympic legacy and the welfare benefit scandal. *Review of Disability Studies. An International Journal, 10*, 1-18.
- Cubitt G. (2007). *History and memory*. Manchester: Manchester University Press.
- Cubitt G. (2014). History, psychology and social memory. In C. Tileagă & J. Byford (Eds.), *Psychology and history: Interdisciplinary explorations* (pp. 15-39). Cambridge: Cambridge University Press.
- Cunningham J., & Moore M. (1997). Elite and mass foreign policy opinions: Who is leading this parade? *Social Science Quarterly, 78*, 641-656.
- Curtis A. (Writer). (1995). On the desperate edge of now. [Επεισόδιο τηλεοπτικής σειράς]. In E. Mirzoeff (Producer), *The Living Dead: Three films about the power of the past*. London: British Broadcasting Corporation.
- Damasio A. (1994). *Descartes' error: Emotion, reason, and the human brain*. New York: Putnam.
- Danziger K. (1992). The project of an experimental social psychology: Historical perspectives. *Science in Context, 5*, 309-328.
- Davies B., & Harré R. (1990). Position and personhood. In R. Harré & L. van Langenhove (Eds.), *Positioning theory* (pp. 32-52). Oxford: Blackwell.
- Davis, D. (2015, November 8). British "intellectually lazy" about defending liberty. *The Guardian*. Retrieved November 15, 2015, from [http://www.theguardian.com/politics/2015/nov/08/david-davis-liberty-draft-investigatory-powers-bill-holes?CMP=share\\_btn\\_fb](http://www.theguardian.com/politics/2015/nov/08/david-davis-liberty-draft-investigatory-powers-bill-holes?CMP=share_btn_fb).
- Davis L. J. (1995). *Enforcing normalcy: Disability, deafness and the body*. New York: Verso.

- Davis N. Z. (1973). The rites of violence: Religious riot in sixteenth-century France. *Past and Present*, 59, 51-91.
- Davis W. (2012). Swords into ploughshares: The effect of pacifist public opinion on foreign policy in western democracies. *Cooperation and Conflict*, 47, 309-330.
- Deaux K. (1992). Personalising identity and socialising self. In G. M. Breakwell (Ed.), *Social psychology of identity and the self-concept* (pp. 9-33). London: Academic Press.
- Debord G. (2014). *The society of the spectacle*. (K. Knabb, Trans.). Berkeley, CA: Bureau of Public Secrets (Original work published 1967).
- Department of Work and Pensions. (2012, July). *Incapacity Benefits: Deaths of recipients*. Retrieved June 6, 2016, from [https://www.gov.uk/government/uploads/system/uploads/attachment\\_data/file/223050/incap\\_decde\\_recips\\_0712.pdf](https://www.gov.uk/government/uploads/system/uploads/attachment_data/file/223050/incap_decde_recips_0712.pdf)
- Deschamps J. C., & Doise W. (1978). Crossed category memberships in intergroup relations. In H. Tajfel (Ed.), *Differentiation between social groups: Studies in the social psychology of intergroup relations* (pp. 141-158). London: Academic Press.
- Devine K. (2008). Stretching the IR theoretical spectrum on Irish neutrality: A critical social constructivist framework. *International Political Science Review*, 29, 461-488.
- Devine K. (2011). Neutrality and the development of the European Union's common security and defence policy: Compatible or competing? *Cooperation and Conflict*, 46, 334-369.
- De Dreu C. K. W., Evers A., Beersma B., Kluwer E. S., & Nauta A. (2001). A theory-based measure of conflict management strategies in the workplace. *Journal of Organizational Behavior*, 22, 645-668.
- Diener E. (1980). Deindividuation: The absence of self-awareness and self-regulation in group members. In P. Paulus (Ed.), *The psychology of group influence* (pp. 209-242). Hillsdale, NJ: Erlbaum.
- Di Mazzo A. (2012). Grounding citizenship: Toward a political psychology of public space. *Political Psychology*, 33, 123-143.
- Dimitrijevic N. (2011). *Duty to respond. Mass crime, denial and collective responsibility*. Budapest & New York: Central European University.
- Dixon J., Durrheim K., & Tredoux C. (2005). Beyond the optimal contact strategy: A reality check for the contact hypothesis. *American Psychologist*, 60, 697.
- Dixon J., Levine M., & McAuley R. (2006). Locating impropriety: Street drinking, moral order, and the ideological dilemma of public space. *Political Psychology*, 27, 187-206.
- Dixon J., Levine M., Reicher S., & Durrheim K. (2012). Beyond prejudice: Are negative evaluations the problem and is getting us to like one another more the solution? *Behavioral and Brain Sciences*, 35, 411-425.
- Dixon J., Tropp L. R., Durrheim K., & Tredoux C. (2010). "Let them eat harmony": Prejudice-reduction strategies and attitudes of historically disadvantaged groups. *Current Directions in Psychological Science*, 19, 76-80.

- Donagan A. (1966). The Popper-Hempel theory reconsidered. In W. H. Dray (Ed.), *Philosophical analysis and history* (pp. 127-159). New York: Harper & Row.
- Dovidio J. F., Gaertner S. L., & Saguy T. (2009). Commonality and the complexity of "we": Social attitudes and social change. *Personality and Social Psychology Review, 13*, 3-20.
- Dovidio J. F., Saguy T., West T. V., & Gaertner S. L. (2012). Divergent intergroup perspectives. In L. A. Tropp (Ed.), *The Oxford handbook of intergroup conflict* (pp. 158-178). New York: Oxford University Press.
- Doise W., & Staerklé C. (2002). From social to political psychology: The societal approach. In K. R. Monroe (Ed.), *Political psychology* (pp. 151-172). Hillsdale, NJ: LEA.
- Dreifuss, D. M., Larrain, P., & Larrain, J. (Producers), Larrain, P (Director). (2012). *No* [Τηλεοπτική ταινία]. Chile: Sony Pictures Classics.
- Druckman D. (1994). Nationalism, patriotism, and group loyalty: A social psychological perspective. *Mershon International Studies Review, 38*, 43-68.
- Drury J., & Reicher S. D. (1999). The intergroup dynamics of collective empowerment: Substantiating the social identity model of crowd behaviour. *Group Processes and Intergroup Relations, 2*, 1-22.
- Drury J., & Reicher S. D. (2000). Collective action and psychological change: The emergence of new social identities. *British Journal of Social Psychology, 39*, 579-604.
- Drury J., & Reicher S. D. (2005). Explaining enduring empowerment: A comparative study of collective action and psychological outcomes. *European Journal of Social Psychology, 35*, 35-58.
- Drury J., & Reicher S. D. (2009). Collective psychological empowerment as a model of social change: Researching crowds and power. *Journal of Social Issues, 65*, 707-725.
- Drury J., Reicher S. D., & Stott C. J. (2003). Transforming the boundaries of collective identity: From the "local" anti-road campaign to "global" resistance. *Social Movement Studies: Journal of Social, Cultural and Political Protest, 2*, 191-212.
- Durkheim E. (1912/2001). *The elementary forms of religious life*. Oxford: Oxford University Press.
- Duval S., & Wicklund R. A. (1972). *A theory of objective self awareness*. Oxford: Academic Press.
- Duveen G. (2001). Social representations. In C. Fraser, B. Burchell, D. Hay, & G. Duveen (Eds.), *Introducing social psychology*. Cambridge: Polity.
- Dyson S. B., & Hart P. T. (2013). Crisis management. In L. Huddy, D. O. Sears, & J. S. Levy (Eds.), *The Oxford handbook of political psychology* (2nd ed., pp. 395-422). Oxford: Oxford University Press.
- Edwards D. (2000). Extreme case formulations: Softeners, investment, and doing nonliteral. *Research on Language and Social Interaction, 33*, 347-373.
- Edwards D. (2007). Managing subjectivity in talk. In A. Hepburn & S. Wiggins (Eds.), *Discursive research in practice: New approaches to psychology and interaction* (pp. 31-49). Cambridge: Cambridge University Press.

- Edwards D. (2014). Rhetoric, cognition and discursive psychology. In C. Antaki & S. Condor (Eds.), *Rhetoric, ideology and social psychology: Essays in honour of Michael Billig* (pp. 29-42). Hove: Routledge.
- Edwards D., & Potter J. (1992). *Discursive psychology*. London: Sage.
- Edwards D., Ashmore M. T., & Potter J. (1995). Death and furniture: The rhetoric, politics and theology of bottom line arguments against relativism. *History of the Human Sciences*, 8, 25-49.
- Elcheroth G., Doise W., & Reicher S. (2011). On the knowledge of politics and the politics of knowledge: How a social representations approach helps us rethink the subject of political psychology. *Political Psychology*, 32, 729-755.
- Entman R. M. (1993). Framing: Toward clarification of a fractured paradigm. *Journal of Communication*, 43, 51-58.
- Erl A. (2010). Cultural memory studies: An introduction. In A. Erl & A. Nünning (Eds.), *A companion to cultural memory studies* (pp. 1-15). Berlin: De Gruyter.
- Esses V. M., Jackson L. M., & Armstrong T. L. (1998). Intergroup competition and attitudes toward immigrants and immigration: An instrumental model of group conflict. *Journal of Social Issues*, 54, 699-724.
- Express Tribune. (2012). *Church hounding of Pussy Riot troubles Russians*. Retrieved from <http://tribune.com.pk/story/422105/church-hounding-of-pussy-riot-troubles-russians/>
- Fairclough N. (2001). *Language and power* (2nd ed.). Harlow: Longman.
- Falasca-Zamponi S. (1997). *Fascist spectacle: The aesthetics of power in Mussolini's Italy*. Berkeley: University of California Press.
- Falomir-Pichastor J. M., Pereira A., Staerklé C., & Butera F. (2011). Do all lives have the same value? Support for international military interventions as a function of political system and public opinion of target states. *Group Processes and Intergroup Relations*, 15, 347-362.
- Fanchner R. E. (1979). *Pioneers of psychology: Studies of the great figures who paved the way for the contemporary science of behaviour*. London: Norton.
- Fanchner R. E. (1985). *The intelligence men: Makers of the IQ controversy*. London: Norton.
- Fanning R. (1982). Irish neutrality: An historical review. *Irish Studies in International Affairs*, 1, 27-38.
- Farr R. M. (1996). *The roots of modern social psychology*. Oxford: Blackwell.
- Farr R. M. (1998). From collective to social representations. *Aller et Retour. Culture and Psychology*, 4, 275-296.
- Feldman, E. H. (Producer). (1965). *Hogan's Heroes* [Τηλεοπτική σειρά]. New York: CBS.
- Fenton, S. (2015, August 31). UN investigating British Government over human rights abuses caused by IDS welfare reforms. *The Independent*. Retrieved June 6, 2016, from <http://www.independent.co.uk/news/uk/politics/un-to-investigate-uk-over-human-rights-abuses-against-disabled-people-caused-by-welfare-reform-10478536.html>

- Feshbach S. (1987). Individual aggression, national attachment, and the search for peace: Psychological perspectives. *Aggressive Behavior*, 13, 315-325.
- Feshbach S. (1990). Psychology, human violence and the search for peace: Issues in science and social values. *Journal of Social Issues*, 46, 183-198.
- Festinger L. (1957). *A theory of cognitive dissonance*. Stanford, CA: Stanford University Press.
- Festinger L., Pepitone A., & Newcombe T. (1952). Some consequences of deindividuation in a group. *Journal of Abnormal and Social Psychology*, 47, 382-389.
- Fienberg S. (1992). A brief history of statistics in three and one-half chapters: A review essay. *Statistical Science*, 7, 208-225.
- Figes O. (2008). *The whisperers: Private life in Stalin's Russia*. London: Penguin.
- Figueiredo A., Valentim J. P., Licata L., & Doosje B. (2013). The past and the present (re)visited: War veterans' representations of the Portuguese colonial war. In R. Cabecinhas & L. Abadia (Eds.), *Narratives and social memory: Theoretical and methodological approaches* (pp. 76-91). Braga: University of Minho.
- Filho D. B. F., Paranhos R., da Rocha E. C., Batista M., da Silva Jr. J. A., Santos M. L. W. D., & Gerais M. (2013). When is statistical significance not significant? *Brazilian Political Science Review*, 7, 31-55.
- Fine M., & Ruglis J. (2009). Circuits and consequences of dispossession: The racialized realignment of the public sphere for US youth. *Transforming Anthropology*, 17, 20-33.
- Fischer F. (1967). *Germany's aims in the First World War*. New York: W.W. Norton.
- Fisher R. A. (1926). The arrangement of field experiments. *Journal of the Ministry of Agriculture of Great Britain*, 33, 503-513.
- Fisher R. J., Kelman H. C., & Allen Nan S. (2013). Conflict analysis and resolution. In L. Huddy, D. O. Sears, & J. S. Levy (Eds.), *The Oxford handbook of political psychology* (2nd ed., pp. 489-521). Oxford: Oxford University Press.
- Fisk R. (1983). *In time of war: Ireland, Ulster and the price of neutrality, 1939-45*. London: Andre Deutsch.
- Fiske S. T., & Taylor S. E. (1984). *Social cognition*. Random House: New York.
- Fiske S. T., Gilbert D. T., & Lindzey G. (2010). *Handbook of social psychology* (5th ed.). Oxford: Wiley.
- Fleischmann F., Phalet K., & Swyngedouw M. (2013). Dual identity under threat: When and how do Turkish and Moroccan minorities engage in politics? *Zeitschrift für Psychologie*, 221, 214-222.
- Florack A., & Piontkowski U. (2000). Acculturation attitudes of the Dutch and the Germans towards the European Union: The importance of national and European identification. *Journal of Multilingual and Multicultural Development*, 21, 1-13.
- Foote K. (1993). *Shadowed ground: America's landscapes of violence and tragedy*. Austin, TX: University of Texas Press.
- Forgas J. P. (Ed.) (1981). *Social cognition: Perspectives on everyday understanding*. London: Academic Press.



- Foucault M. (2002). *The archaeology of knowledge*. London: Routledge.
- Foyle D. (2003). Foreign policy analysis and globalization: Public opinion, world opinion, and the individual. *International Studies Review*, 5, 155-202.
- Foyle D. (2004). Leading the public to war? The influence of American public opinion on the Bush administration's decision to go to war in Iraq. *International Journal of Public Opinion Research*, 16, 269-294.
- Fowler R. (1991). *Language in the news: Discourse and ideology in the press*. London: Routledge.
- Frable D. E. (1997). Gender, racial, ethnic, sexual, and class identities. *Annual Review of Psychology*, 48, 139-162.
- Freeman M. (2010). *Hindsight: The promise and peril of looking backward*. New York: Oxford University Press.
- French, C. (2012, March 15). Precognition studies and the curse of the failed replications. *The Guardian*. Retrieved March 22, 2016, from <http://www.guardian.co.uk/science/2012/mar/15/precognition-studies-curse-failed-replications>
- Fromm E. (1942). *The fear of freedom*. London: Routledge.
- Fromm E. (1957). *The art of loving*. London: Harper Collins.
- Fromm E. (1973). *The crisis of psychoanalysis*. Harmondsworth: Penguin.
- Fromm E. (1997). *To have or to be?* London: Bloomsbury.
- Fromm E. (2011). *Marx's concept of man*. New York: Frederick Ungar.
- Frosh S. (2013). *Hauntings: Psychoanalysis and ghostly transmissions*. Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- Fukuyama F. (1992). *The end of history and the last man*. New York: Free Press.
- Gaertner S. L., & Dovidio J. F. (1986). The aversive form of racism. In J. F. Dovidio & S. L. Gaertner (Eds.), *Prejudice, discrimination, and racism: Historical trends and contemporary approaches* (pp. 61-89). San Diego, CA: Academic Press.
- Galtung J. (1969). Violence, peace, and peace research. *Journal of Peace Research*, 6, 167-191.
- Galtung J. (1985). Twenty five years of peace research: Ten challenges and some responses. *Journal of Peace Research*, 22, 141-158.
- Galtung J. (1990). Cultural violence. *Journal of Peace Research*, 27, 291-305.
- Garcia C., Paton F., Marks A. K., Dimitrova R., Yang R., Suaraz G. A., & Patricio A. (2012). Understanding the immigrant paradox in immigrant youth: Developmental and contextual considerations. In A. S. Mansten, K. Liebkind, & D. J. Hernandez (Eds.), *Realizing the potential of immigrant youth* (pp. 159-180). Cambridge: Cambridge University Press.
- Garfinkel H. (1967). *Studies in ethnomethodology*. Englewood Cliffs: Prentice-Hall.
- Garry J., Hardiman N., & Payne D. (Eds.) (2006). *Irish social and political attitudes*. Liverpool: Liverpool University Press.
- Gaskarth J. (2006). Discourses and ethics: The social construction of British foreign policy. *Foreign Policy Analysis*, 2, 325-341.
- Gelman A. (2008). Objections to Bayesian statistics. *International Society for Bayesian Analysis*, 3, 445-450.

- Gelman, A. (2011). What are the open problems in Bayesian statistics. *The Statistics Forum*. Retrieved March 22, 2016, from <https://statisticsforum.wordpress.com/2011/04/28/what-are-the-open-problems-in-bayesian-statistics/>
- Gelvin J. L. (1999). *Divided loyalties: Nationalism and mass politics in Syria at the close of empire*. Berkeley, CA: University of California Press.
- George A. L. (1980). *Presidential decision-making in foreign policy: The effective use of information and advice*. Boulder, CO: Westview.
- Georgakopoulou A. (2007). *Small stories, interaction and identities. Studies in narrative, 8*. Amsterdam: John Benjamins Publishing Company.
- Gergen K. J. (1971). *The concept of self*. New York: Holt, Rinehart and Winston.
- Gergen K. J. (1973). Social psychology as history. *Journal of Personality and Social Psychology, 26*, 309-320.
- Gergen K. J. (1991). *The saturated self*. New York: Basic Books.
- Gergen K. J. (1999). *An invitation to social construction*. London: Sage.
- Gergen K. J. (2009a). *An invitation to social construction (2nd ed.)*. London: Sage.
- Gergen K. J. (2009b). *Relational being: Beyond self and community*. New York: Oxford University Press.
- Ghonim W. (2012). *Revolution 2.0: The power of the people is greater than the people in power*. Boston: Houghton Mifflin Harcourt.
- Gibson S. (2011). Social psychology, war and peace: Towards a critical discursive peace psychology. *Social and Personality Psychology Compass, 5*, 239-250.
- Gibson S. (2012). "I'm not a war monger but...": Discourse analysis and social psychological peace research. *Journal of Community & Applied Social Psychology, 22*, 159-173.
- Gibson S. (2013). Milgram's obedience experiments: A rhetorical analysis. *British Journal of Social Psychology, 52*, 290-309.
- Gibson S., & Abell J. (2004). For queen and country? National frames of reference in the talk of soldiers in England. *Human Relations, 57*, 871-891.
- Gibson S., & Condor S. (2009). State institutions and social identity: National representation in soldiers and civilians' interview talk concerning military service. *British Journal of Social Psychology, 48*, 313-336.
- Gibson S., Blenkinsopp G., Johnstone E., & Marshall A. (2018). Just following orders? The rhetorical invocation of "obedience" in Stanley Milgram's post-experiment interviews. *European Journal of Social Psychology*. doi:10.1002/ejsp.2351
- Giddens A. (1985). *A contemporary critique of historical materialism. Vol. 2: The nation-state and violence*. Cambridge: Polity.
- Gilbert G. N., & Mulkay M. (1984). *Opening Pandora's box: A sociological analysis of scientists' discourse*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Gilland K. (2001). Neutrality and the international use of force. In P. Everts & P. Isernia (Eds.), *Public opinion and the international use of force* (pp. 141-162). London: Routledge.
- Gillies V. (2005). Raising the "meritocracy" parenting and the individualization of social class. *Sociology, 39*, 835-853.

- Gillis J. R. (1996). *Commemorations: The politics of national identity*, Princeton: Princeton University Press.
- Gilovich T. D., & Griffin D. W. (2010). Judgment and decision making. In S. T. Fiske, D. T. Gilbert, & G. Lindzey (Eds.), *Handbook of social psychology* (5th ed., pp. 542-588). New York: Wiley.
- Giner S. (1976). *Mass society*. New York: Academic Press.
- Giroux H. A. (2014). *Neoliberalism's war on higher education*. Chicago: Haymarket.
- Gjertsen D. (1992). *Science and philosophy: Past and present*. London: Penguin.
- Glazier, S. (Producer) & Brooks, M. (Writer/Director). (1968). *The Producers* [Κινηματογραφική ταινία]. United States: Embassy Pictures.
- Gliner J. A., Leech N. L., & Morgan G. A. (2002). Problems with null hypothesis significance testing (NHST): What do the textbooks say? *The Journal of Experimental Education*, 71, 83-92.
- Goldhagen D. J. (1997). *Hitler's willing executioners: Ordinary Germans and the Holocaust*. London: Abacus.
- Goldthorpe J. (2003). The myth of education-based meritocracy. *New Economy*, 10, 234-239.
- Goodwin J., Jasper J. M., & Polletta F. (2001). Introduction: Why emotions matter. In J. Goodwin, J. Jasper, & F. Polletta (Eds.), *Passionate politics: Emotions and social movements* (pp. 1-24). Chicago: University of Chicago Press.
- Graumann C. F. (1986). The individualization of the social and the desocialization of the individual: Floyd H. Allport's contribution to social psychology. In C. F. Graumann & S. Moscovici (Eds.), *Changing conceptions of crowd mind and behavior* (pp. 97-116). New York: Springer-Verlag.
- Gray D., & Durrheim K. (2013). Collective rights and personal freedoms: A discursive analysis of participant accounts of authoritarianism. *Political Psychology*, 34, 631-648.
- Green E. G. T., Sarrasin O., & Fasel N. (2015). Immigration: Social psychological aspects. In J. D. Wright (Ed.), *The international encyclopedia of the social and behavioral sciences* (2nd ed., pp. 675-681). Oxford: Elsevier.
- Greenwald A. G. (2004). The resting parrot, the dessert stomach and other perfectly defensible theories. In J. Jost, M. R. Banaji, & D. A. Prentice (Eds.), *The yin and yang of social cognition: Perspectives on the social psychology of thought systems* (pp. 275-285). Washington, DC: American Psychological Association.
- Greenwood J. D. (2004). *The disappearance of the social in American social psychology*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Guimond S., Crisp R. J., De Oliveira P., Kamiejski R., Kteily N., Kuepper B., ... Zick A. (2013). Diversity policy, social dominance, and intergroup relations: Predicting prejudice in changing social and political contexts. *Journal of Personality and Social Psychology*, 104, 941-958.
- Gunn G. R., & Wilson A. E. (2011). Acknowledging the skeletons in our closet: The effect of group affirmation on collective guilt, collective shame, and reparatory attitudes. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 37, 1474-1487.

- Gurr T. R. (1970). *Why men rebel*. Princeton, NJ: Princeton University.
- Habermas T., & Hatiboğlu N. (2014). Contextualizing the self: The emergence of a biographical understanding in adolescence. In B. Schiff, Rereading personal narrative and life course. *New Directions for Child and Adolescent Development*, 145, 29-41.
- Hagen S. (2012). *Why the world doesn't seem to make sense*. Boulder, CO: Sentient Publications.
- Halbwachs M. (1925). *Les cadres sociaux de la mémoire*. Paris: Alcan.
- Hall, A. (2015, November 6). My Nazi Legacy: The son who still worships his Nazi father - and Hitler's godson's desperate attempt to make him accept the truth. *Mail Online*. Retrieved May 18, 2016, from <http://www.dailymail.co.uk/news/article-3305489/My-Nazi-legacy-two-sons-Hitler-s-trusted-henchmen-British-lawyer-en-tire-family-wiped-Holocaust-unlikeliest-friends.html>
- Haller H., & Kraus S. (2002). Misinterpretations of significance: A problem students share with their teachers? *Methods of Psychological Research Online*, 7, 1-19.
- Hammack P. L., & Toolis E. (2014). Narrative and the social construction of adulthood: Narrative and the social construction of adulthood. In B. Schiff, Rereading personal narrative and life course. *New Directions for Child and Adolescent Development*, 145, 43-56.
- Hannam J. (2012). *Feminism*. Harlow: Pearson.
- Haslam S. A., & Reicher S. D. (2008). Questioning the banality of evil. *The Psychologist*, 21, 16-19.
- Haslam S. A., & Reicher S. D. (2012). When prisoners take over the prison: A social psychology of resistance. *Personality and Social Psychology Review*, 16, 154-179.
- Haslam S. A., Reicher S. D., & Platow M. J. (2010). *The new psychology of leadership: Identity, influence and power*. Hove: Psychology Press.
- Haslam S. A., Reicher S. D., Millard K., & McDonald R. (2015). "Happy to have been of service": The Yale archive as a window into the engaged followership of participants in Milgram's obedience experiments. *British Journal of Social Psychology*, 54, 55-83.
- Hass R. G., Katz I., Rizzo N., Bailey J., & Eisenstadt D. (1991). Cross-racial appraisal as related to attitude ambivalence and cognitive complexity. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 17, 83-92.
- Heath A. F., Rothon C., & Kilpi E. (2008). The second generation in Western Europe: Education, unemployment, and occupational attainment. *Annual Review of Sociology*, 34, 211-235.
- Hedin K., Clark E., Lundholm E., & Malmberg G. (2012). Neoliberalization of housing in Sweden: Gentrification, filtering, and social polarization. *Annals of the Association of American Geographers*, 102, 443-463.
- Hegarty P., & Walton Z. (2012). The consequences of predicting scientific impact in psychology using journal impact factors. *Perspectives on Psychological Science*, 7, 72-78.
- Heidelberg Institute for International Conflict Research (HIIC) (2015). *Conflict ba-*

- rometer 2014. Heidelberg: Heidelberg Institute for International Conflict Research.
- Heider F. (1958). *The psychology of interpersonal relations*. New York: John Wiley & Sons, Inc.
- Henriques J., Hollway W., Urwin C., Venn C., & Walkerdinde V. (1998). *Changing the subject: Psychology, social regulation and subjectivity* (2nd ed.). London: Routledge.
- Hepburn A. (2003). *Critical social psychology*. London: Sage.
- Heritage J. (2009). Conversation analysis as social theory. In B. S. Turner (Ed.), *The new Blackwell companion to social theory* (pp. 300-320). Chichester: Wiley-Blackwell.
- Hermann M. G. (1986). What is political psychology? In M. G. Hermann (Ed.), *Political psychology* (pp. 1-10). London: Jossey-Bass.
- Herrmann R. K., Tetlock P. E., & Visser P. S. (1999). Mass public decisions to go to war: A cognitive-interactionist framework. *American Political Science Review*, 93, 553-573.
- Hewer C. J. (2012). Tracing the social dynamics of peace and conflict. *Papers on Social Representations*, 21, 12.1-12.22.
- Hewer C. J., & Kut M. (2010). Historical legacy, social memory and representations of the past with a Polish community. *Memory Studies*, 3, 1-15.
- Hewer C. J., & Roberts R. (2012). History, culture and cognition: Towards a dynamic model of social memory. *Culture & Psychology*, 18, 167-183.
- Hewer C. J., & Taylor W. (2007). Deconstructing terrorism: Politics, language and social representation. In R. Roberts (Ed.), *Just war: Psychology and terrorism* (pp. 199-212). Ross-on-Wye: PCCS Books.
- Hewstone M., & Swart H. (2011). Fifty-odd years of inter-group contact: From hypothesis to integrated theory. *British Journal of Social Psychology*, 50, 374-386.
- Higgins E. T., Klein R. L., & Strauman T. J. (1985). Self-concept discrepancy theory: A psychological model for distinguishing among different aspects of depression and anxiety. *Social Cognition*, 3, 51-576.
- Hill J. (2004). *Faith in the age of reason*. Oxford: Lion Hudson.
- Hobsbawm E., & Ranger T. (1992). *The invention of tradition*. New York: Cambridge University Press.
- Hodge R., & Kress G. (1993). *Language as ideology* (2nd ed.). London: Routledge.
- Hodgetts D., Groot S., Garden E., & Chamberlain K. (2017). The precariat, everyday life and objects of despair. In C. Howarth & E. Andreouli (Eds.), *Everyday politics* (pp. 173-188). London: Routledge.
- Hoffer E. (1951). *The true believer: Thoughts on the nature of mass movements*. New York: Harper and Row.
- Hogg M., & Abrams D. (1988). *Social identifications: A social psychology of inter-group relations and group processes*. London: Routledge.
- Holland D., Lachicotte Jr. W., Skinner D., & Cain C. (1998). *Identity and agency in cultural worlds*. Cambridge, MA: Harvard University Press.

- Hollander M. M. (2015). The repertoire of resistance: Non-compliance with directives in Milgram's "obedience" experiments. *British Journal of Social Psychology*, *54*, 425-444.
- Holsti O. R., & George A. L. (1975). The effects of stress on the performance of foreign policy-makers. In C. P. Cotter (Ed.), *Political science annual* (pp. 255-319). Indianapolis: BobbsMerrill.
- Hook D. (2012). *A critical psychology of the postcolonial: The mind of apartheid*. London: Routledge.
- Hopewell S., Loudon K., Clarke M. J., Oxman A. D., & Dickersin K. (2009). Publication bias in clinical trials due to significance of trial results. *Cochrane Database of Systematic Reviews*, 2009(1), MR000006.
- Hopkins N., Reicher S. D., Khan S. S., Tewari S., Srinivasan N., & Stevenson C. (2016). Explaining effervescence: Investigating the relationship between shared social identity and positive experience in crowds. *Cognition & Emotion*, *30*, 20-32.
- Horenczyk G., Jasinskaja-Lahti I., Sam D. L., & Vedder P. (2013). Mutuality in acculturation: Toward an integration. *Zeitschrift für Psychologie*, *221*, 205-213.
- Hornsey M., & Hogg M. (2000). Assimilation and diversity: An integrative model of subgroup relations. *Personality and Social Psychology Review*, *4*, 143-156.
- Hothersall D. (2004). *The history of psychology* (4th ed.). New York: McGraw-Hill.
- Hourigan N. (2011). *Understanding Limerick: Social exclusion and change*. Cork, Ireland: Cork University Press.
- Howarth C. (2002a). Identity in whose eyes? The role of representations in identity construction. *Journal for the Theory of Social Behaviour*, *32*, 145-162.
- Howarth C. (2002b). "So, you're from Brixton?" The struggle for recognition and esteem in a stigmatized community. *Ethnicities*, *2*, 237-260.
- Howarth C. (2006). A social representation is not a quiet thing: Exploring the critical potential of social representations theory. *British Journal of Social Psychology*, *45*, 65-86.
- Huddy L. (2001). From social to political identity: A critical examination of social identity theory. *Political Psychology*, *22*, 127-156.
- Huddy L., Sears D. O., & Levy J. S. (2013a). Introduction: Theoretical foundations of political psychology. In L. Huddy, D. O. Sears, & J. S. Levy (Eds.), *The Oxford handbook of political psychology* (pp. 1-19). New York: Oxford University Press.
- Huddy L., Sears D. O., & Levy J. S. (2013b). *The Oxford handbook of political psychology* (2nd ed.). Oxford: Oxford University Press.
- Humphreys E. (2011). Social capital, health and inequality: What's the problem in the neighbourhoods? In N. Hourigan (Ed.), *Understanding Limerick: Social exclusion and change* (pp. 185-210). Cork, Ireland: Cork University Press.
- Huntington S. P. (1996). *The clash of civilizations and the remaking of world order*. New York: Simon & Schuster.
- Hutchby I. (2005). Conversation analysis and the study of broadcast talk. In K. L. Fitch & R. E. Sanders (Eds.), *Handbook of language and social interaction* (pp. 437-460). Mahwah, NJ: Lawrence Erlbaum.

- Hutchby I. (2006). *Media talk: Conversation analysis and the study of broadcasting*. Maidenhead: Open University Press.
- Hutchby I., & Wooffitt R. (1998). *Conversation analysis: Principles, practices and applications*. Cambridge: Polity.
- Hyvärinen M. (2010). Revisiting the narrative turns. *Life Writing*, 7, 69-82.
- Ichheiser G. (1949). Misunderstandings in human relations: A study in false social perception. *American Journal of Sociology*, 55, 1-67.
- Ilie C. (2001). Semi-institutional discourse: The case of talk shows. *Journal of Pragmatics*, 33, 209-254.
- Imhoff R., & Banse R. (2009). Ongoing victim suffering increases prejudice: The case of secondary anti-semitism. *Psychological Science*, 20, 1443-1447.
- Ioannidis J. P. A. (2005). Why most published research findings are false. *PLoS Med.* August, 2(8), e124. doi:10.1371/journal.pmed.0020124
- Itten T., & Roberts R. (2014). *The new politics of experience and the bitter herbs*. Monmouth: PCCS Books.
- Iyengar S. (1993). An overview of the field of political psychology. In S. Iyengar & W. J. McGuire (Eds.), *Explorations in political psychology*. Durham, NC: Duke University Press.
- Iyer A., Jetten J., Tsivrikos D., Postmes T., & Haslam S. A. (2009). The more (and the more compatible) the merrier: Multiple group memberships and identity compatibility as predictors of adjustment after life transitions. *British Journal of Social Psychology*, 48, 707-733.
- Jackman S. (2004). Bayesian analysis for political research. *Annual Review of Political Science*, 7, 483-505.
- Jahoda G. (1988). Critical notes and reflections on "social representations". *European Journal of Social Psychology*, 18, 195-209.
- James W. (1890). *Principles of psychology*. New York: Dover Books.
- Janis I. L. (1972). *Victims of groupthink: A psychological study of foreign-policy decisions and fiascoes*. Boston, MA: Houghton Mifflin.
- Janis I. L., & Mann L. (1977). *Decision making: A psychological analysis of conflict, choice, and commitment*. New York: Free Press.
- Jaspal R., & Breakwell G. M. (Eds.) (2014). *Identity process theory: Identity, social action and social change*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Jay S. (2015). *Classed identities in adolescence*. Unpublished doctoral dissertation, University of Limerick, Ireland.
- Jay S., & Muldoon O. T. (in press). A difference denied? The study of social class in social psychology. *Personality and Social Psychology Review*.
- Jervis R. (1976). *Perception and misperception in international politics*. Princeton: Princeton University Press.
- Jervis R. (2010). *Why intelligence fails: Lessons from the Iranian revolution and the Iraq War*. Ithaca, NY: Cornell University Press.
- Jetten J., Iyer A., Tsivrikos D., & Young B. M. (2008). When is individual mobility costly? The role of economic and social identity factors. *European Journal of Social Psychology*, 38, 866-879.

- John L. K., Loewenstein G., & Prelec D. (2012). Measuring the prevalence of questionable research practices with incentives for truth telling. *Psychological Science*, 23, 524-532.
- Jost J. T., & Major B. (2001). *The psychology of legitimacy: Emerging perspectives on ideology, justice, and inter-group relations*. New York: Cambridge University Press.
- Jovchelovitch S. (2012). Narrative, memory and social representations: A conversation between history and social psychology. *Integrated Psychological Behaviour*, 46, 440-456.
- Kaarbo J. (2003). Foreign policy analysis in the twenty-first century: Back to comparison, forward to identity and ideas. *International Studies Review*, 5, 155-202.
- Kahneman D., & Tversky A. (1979). Prospect theory: An analysis of decision under risk. *Econometrica*, 47, 263-291.
- Kansteiner W. (2002). Finding meaning in memory: A methodological critique of collective memory studies. *History and Theory*, 41, 179-197.
- Kauffman K., & New C. (2004). *Co-counselling. The theory and practice of re-evaluation co-counselling*. New York: Brunner-Routledge.
- Keatinge P. (1978). *A place among the nations: Issues of Irish foreign policy*. Dublin, Ireland: Institute of Public Administration.
- Kelley H. H. (1967). Attribution theory in social psychology. *Nebraska Symposium on Motivation*, 15, 192-238.
- Kelman H. C. (1965). Social-psychological approaches to the study of international relations: Definition of scope. In H. C. Kelman (Ed.), *International behavior: A social psychological analysis* (pp. 3-39). New York: Holt, Rinehart and Winston.
- Kelman H. C. (1969). Patterns of personal involvement in the national system: A socio-psychological analysis of political legitimacy. In J. N. Roseau (Ed.), *International politics and foreign policy* (pp. 276-288). New York: Free Press.
- Kelman H. C. (2005). Interactive problem solving in the Israeli-Palestinian case: Past contributions and present challenges. In R. Fisher (Ed.), *Paving the way: Contributions of interactive conflict resolution to peacemaking* (pp. 41-63). Lanham, MD: Lexington Books.
- Kelman H. C. (2010). Conflict resolution and reconciliation: A social-psychological perspective on ending violent conflict between identity groups. *Landscapes of Violence*, 1(1), Article 5. <http://scholarworks.umass.edu/lov/vol1/iss1/5>
- Kelman H., & Cohen S. (1976). The problem-solving workshop: A social-psychological contribution to the resolution of international conflicts. *Journal of Peace Research*, 13, 79-90.
- Kerbo H. R. (1976). The stigma of welfare and a passive poor. *Sociology & Social Research*. <http://psycnet.apa.org/psycinfo/1977-25219-001>
- Kershaw I. (2011). *The end: The defiance and destruction of Hitler's Germany, 1944-1945*. London: Penguin.
- Khan S. S., Hopkins N., Reicher S. D., Tewari S., Srinivasan N., & Stevenson C. (2016). How collective participation impacts social identity: A longitudinal study from India. *Political Psychology*, 37, 309-325.



- Kharroub T., & Bas O. (2015). Social media and protests: An examination of Twitter images of the 2011 Egyptian revolution. *New Media & Society*, February 23, 1-25.
- Khong Y. E. (1992). *Analogies at war*. Princeton: Princeton University Press.
- Kim, H. & Lalacette, D. (2013). Literature review on the value-added measurement in higher education. *Ahelo Feasibility Study*, OECD. Retrieved November 22, 2016, from <http://www.oecd.org/edu/skills-beyond-school/Litterature%20Review%20VAM.pdf>
- Kinsey C. (2006). *Corporate soldiers and international security: The rise of private military companies*. London: Routledge.
- Kirk R. E. (1996). Practical significance: A concept whose time has come. *Educational and Psychological Measurement*, 56, 746-759.
- Kirtsch I. (2009). *The emperor's new drugs. Exploding the antidepressant myth*. London: The Bodley Head.
- Kitzinger C. (1989). Liberal humanism as an ideology of social control: The regulation of lesbian identities. In J. Shotter & K. Gergen (Eds.), *Texts of identity* (pp. 82-98). London: Sage.
- Klandermans B. (1984). Mobilization and participation: Social-psychological expansions of resource mobilization theory. *American Sociological Review*, 49, 583-600.
- Klapp O. (1969). *Collective search for identity*. New York: Holt, Rinehart & Winston.
- Klineberg O. (1964). *The human dimension in international relations*. New York: Holt, Rinehart & Winston.
- Knight P. (2000). *Conspiracy culture: From Kennedy to the X-Files*. London: Routledge.
- Kornhauser W. (1959). *The politics of mass society*. Glencoe: The Free Press.
- Kosic A., & Tauber C. D. (2010). Promoting reconciliation through youth: Cross-community initiatives in Vukovar, Croatia. *Peace and Conflict: Journal of Peace Psychology*, 16, 81-95.
- Kosterman R., & Feshbach S. (1989). Toward a measure of patriotic and nationalistic attitudes. *Political Psychology*, 10, 257-274.
- Kraus M. W., & Keltner D. (2013). Social class rank, essentialism, and punitive judgment. *Journal of Personality and Social Psychology*, 105, 247-261.
- Kraus M. W., Piff P. K., & Keltner D. (2009). Social class, sense of control, and social explanation. *Journal of Personality and Social Psychology*, 97, 992-1004.
- Kraus M. W., Piff P. K., & Keltner D. (2011). Social class as culture: The convergence of resources and rank in the social realm. *Current Directions in Psychological Science*, 20, 246-250.
- Kraus M. W., Rheinschmidt M. L., & Piff P. K. (2012). The intersection of resources and rank: Signalling social class in face-to face encounters. In S. T. Fiske & H. R. Markus (Eds.), *Facing social class: How societal rank influences interaction* (pp. 152-172). New York: Russell Sage Foundation.
- Kraus M. W., Tan J. J., & Tannenbaum M. B. (2013). The social ladder: A rank-based perspective on social class. *Psychological Inquiry*, 24, 81-96.

- Kress G., & Trew A. (1978). Ideological transformation of discourse: Or how *The Sunday Times* got its message across. *Sociological Review*, 26, 755-776.
- Kriesberg L. (2012). Conflicts, constructive. In D. J. Christie (Ed.), *The encyclopedia of peace psychology* (pp. 236-240). Chichester, UK: Wiley-Blackwell.
- Kubáľková V. (Ed.) (2001). *Foreign policy in a constructed world*. Armonk, NY: M.E. Sharpe.
- Kuhn T. S. (1970). *The structure of scientific revolutions* (2nd ed.). Chicago: University of Chicago Press.
- Kuklinski J. H. (2002). Introduction: Political psychology and the study of politics. In J. H. Kuklinski (Ed.), *Thinking about political psychology* (pp. 1-22). Cambridge: Cambridge University Press.
- Kunda Z. (1990). The case for motivated political reasoning. *Psychological Bulletin*, 108, 480-498.
- Kusserow A. (2012). When hard and soft clash: Class-based individualisms in Manhattan and Queens. In S. T. Fiske & H. R. Markus (Eds.), *Facing social class: How societal rank influences interaction* (pp. 195-215). New York: Russell Sage Foundation.
- La Fontaine, C. (Executive Producer). (1974, October 28). *Horizon: You do as you are told!* [Τηλεοπτική εκπομπή]. London: British Broadcasting Corporation.
- Laing R. D. (1965). Mystification confusion and conflict. In I. Boszormenyinagi & J. L. Framo (Eds.), *Intensive family therapy: Theoretical and practical aspects* (pp. 343-363). New York: Harper & Row.
- Laing R. D. (1967). *The politics of experience and the bird of paradise*. Harmondsworth: Penguin.
- Laing R. D. (1971). *The politics of the family and other essays*. New York: Vintage Books.
- Laing R. D., & Esterson A. (1964). *Sanity, madness and the family: Families of schizophrenics*. London: Tavistock Publications.
- Laing R. D., Phillipson H., & Lee A. R. (1966). *Interpersonal perception*. London: Tavistock.
- Lareau A., & Weininger E. B. (2003). Cultural capital in educational research: A critical assessment. *Theory and Society*, 32, 567-606.
- Lasswell H. D. (1930). *Psychopathology and politics*. Chicago: University of Chicago Press.
- László J. (2003). History, identity and narratives. In J. László & W. Wagner (Eds.), *Theories and controversies in societal psychology* (pp. 180-192). Budapest: New Mandate.
- László J. (2008). *The science of stories: An introduction to narrative psychology*. New York: Routledge.
- Latour B. (2004). Why has critique run out of steam? From matters of fact to matters of concern. *Critical Inquiry*, 30, 225-248.
- Le Bon G. (2002). *The crowd: A study of the popular mind* (Anonymous, Trans.). New York: Dover (Original work published 1895).

- Le Grand J. (2006). Equality and choice in public services. *Social Research: An International Quarterly*, 73, 695-710.
- Le Roux B., Rouanet H., Savage M., & Warde A. (2008). Class and cultural division in the UK. *Sociology*, 42, 1049-1071.
- Leach C. W., Bou Zeinidine F., & Cehajic-Clancy S. (2013). Moral immemorial: The rarity of self-criticism for previous generations' genocide or mass violence. *Journal of Social Issues*, 69, 34-53.
- Leahey T. H. (1980). *A history of psychology: Main currents in psychological thought*. London: Prentice-Hall.
- Leahey T. H. (2000). *A history of psychology: Main currents in psychological thought* (5th ed.). London: Prentice-Hall.
- Lecoutre B., Lecoutre M.-P., & Poitevineau J. (2001). Uses, abuses and misuses of significance tests in the scientific community: Won't the Bayesian choice be unavoidable? *International Statistical Review*, 69, 399-418.
- Lederach J. (2003). *The little book of conflict transformation*. Intercourse, PA: Good Books.
- Lee T. L., & Fiske S. T. (2006). Not an outgroup, not yet an ingroup: Immigrants in the stereotype content model. *International Journal of Intercultural Relations*, 30, 751-768.
- Lefebvre G. (1954). *Études sur la Révolution Française*. Paris: Presses Universitaires de France.
- Lehmann W. (2009). Becoming middle class: How working-class university students draw and transgress moral class boundaries. *Sociology*, 43, 631-647.
- Levy J. S. (1983). Misperception and the causes of war. *World Politics*, 36, 76-99.
- Levy J. S. (1994). Learning and foreign policy: Sweeping a conceptual minefield. *International Organization*, 48, 279-312.
- Levy J. S. (1997). Prospect theory, rational choice, and international relations. *International Studies Quarterly*, 41, 87-112.
- Levy J. S., & Thompson W. R. (2010). *Causes of war*. Chichester, UK: Wiley-Blackwell.
- Levy J. S. (2013). Psychology and foreign policy decision making. In L. Huddy, D. O. Sears, & J. S. Levy (Eds.), *The Oxford handbook of political psychology* (2nd ed., pp. 301-333). Oxford: Oxford University Press.
- Lewin K. (1951). *Field theory in social science*. New York: Harper.
- Lewis D. M. (2010). *The origins of Christian Zionism: Lord Shaftesbury and evangelical support for a Jewish homeland*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Leyens J. P., & Demoulin S. (2009). Hierarchy-based groups. In S. Otten, K. Sassenberg, & T. Kessler (Eds.), *Intergroup relations: The role of motivation and emotion* (pp. 199-214). New York: Psychology Press.
- Licata L., Sanchez-Mazas M., & Green E. G. (2011). Identity, immigration, and prejudice in Europe: A recognition approach. In S. J. Schwartz, K. Luyckx, & V. L. Vignoles (Eds.), *Handbook of identity theory and research* (pp. 895-916). New York: Springer.

- Liebkind K., & Jasinskaja-Lahti I. (2000). The influence of experiences of discrimination on psychological stress: A comparison of seven immigrant groups. *Journal of Community & Applied Social Psychology, 10*, 1-16.
- Liebllich A. (1993). Looking at change. Natasha, 21: New immigrant from Russia to Israel. In R. Josselson & A. Liebllich (Eds.), *The narrative study of lives* (Vol. 1, pp. 92-129). Newbury Park, CA: Sage Publications.
- Lifton R. J. (2000). *The Nazi doctors*. New York: Basic Books.
- Liu J. H., & Hilton D. J. (2005). How the past weighs on the present: Social representations of history and their role in identity politics. *British Journal of Social Psychology, 44*, 537-556.
- Locke S. (2011). *Re-crafting rationalization: Enchanted science and mundane mysteries*. Farnham: Ashgate.
- Longley, C. (Presenter). (2014, February 3). Thought for the Day. [Ραδιοφωνική εκπομπή]. London: British Broadcasting Corporation.
- Lorenz C. (2010). Unstuck in time. Or: The sudden presence of the past. In K. Tilmans, F. Van Vree, & J. Winter (Eds.), *Performing the past: Memory, history and identity in modern Europe* (pp. 67-102). Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Lott B. (2002). Cognitive and behavioral distancing from the poor. *American Psychologist, 57*, 100-110.
- Lott B., & Bullock H. E. (2001). Who are the poor? *Journal of Social Issues, 57*, 189-206.
- Lowery W., & The Washington Post (2015). *Ferguson: Three Minutes that Changed America*. New York: Diversion Books.
- Lynch K. (2006). Neo-liberalism and marketisation: The implications for higher education. *Symposium Journals*. <http://researchrepository.ucd.ie/handle/10197/2490>.
- Lyons P. (2003). Public opinion in the Republic of Ireland - 2001. *Irish Political Studies, 17*(Supplement 001), 4-16.
- MacDonald R., Shildrick T., Webster C., & Simpson D. (2005). Growing up in poor neighbourhoods: The significance of class and place in the extended transitions of "socially excluded" young adults. *Sociology, 39*, 873-891.
- Maiese M. (2003). Problem-solving workshops. In Beyond Intractability. Retrieved September 30, 2015, from <http://www.beyondintractability.org/essay/problem-solving-workshops>
- Major B., & O'Brien L. T. (2005). The social psychology of stigma. *Annual Review of Psychology, 56*, 393-421.
- Malinowski B. (1926). *Myth in primitive society*. London: Kegan Paul, Trench, Trubner.
- Mansten A. S., Liebkind K., & Hernandez D. J. (2012). *Realizing the potential of immigrant youth*. Cambridge: Cambridge University Press.
- March J. G. (1994). *A primer on decision-making: How decisions happen*. New York: Free Press.
- Markova I. (2012). "Americanisation" of European social psychology. *History of the Human Sciences, 25*, 108-116.

- Markus H. R., & Kitayama S. (2010). Cultures and selves: A cycle of mutual constitution. *Perspectives on Psychological Science*, 5, 420-430.
- Marmot M. (2004). *The status syndrome: How social standing affects our health and longevity*. New York: Holt Paperbacks.
- Marx K. (1852/2006). *The eighteenth brumaire of Louis Bonaparte*. Champaign, IL: Standard Publications Inc.
- Marx K. (1888). *Ludwig Feuerbach und der Ausgang der Klassischen deutschen Philosophie - Mit Anhang Karl Marx über Feuerbach von Jahre* (pp. 69-72) [Ludwig Feuerbach and the End of Classical German Philosophy - With Notes on Feuerbach by Karl Marx 1845]. Berlin: Verlag von J.H.W. Dietz.
- Mason A. (2016). A brief introduction to using Bayesian statistics in your thesis. *Psychology Postgraduate Affairs Group Quarterly*, 98, 43-46.
- Matera C., Stefanile C., & Brown R. (2011). The role of immigrant acculturation preferences and generational status in determining majority intergroup attitudes. *Journal of Experimental Social Psychology*, 47, 776-785.
- McAdams D. P. (1985). *Power, intimacy, and the life story: Personological inquiries into identity*. New York: Guilford Press.
- McAdams D. P. (2001). The psychology of life stories. *Review of General Psychology*, 5, 100-122.
- McAdams D. P. (2011). Narrative identity. In S. J. Schwartz & V. L. Vignoles (Eds.), *Handbook of identity theory and research* (pp. 99-116). New York: Springer.
- McCoy S., Smyth E., Watson D., & Darmody M. (2014). *Leaving school in Ireland: A longitudinal study of post-school transitions*. The Economic and Social Research Institute.
- McDermott R. (1998). *Risk-taking in international politics: Prospect theory in American foreign policy*. Ann Arbor: University of Michigan Press.
- McDougall W. (1920/1939). *The group mind: The principles of collective psychology and their application to the interpretation of national life and character*. Cambridge: Cambridge University Press.
- McFarland S. G. (2005). On the eve of war: Authoritarianism, social dominance, and American students' attitudes toward attacking Iraq. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 31, 360-367.
- McGuire W. J. (1993). The poly-psy relationship: Three phases of a long affair. In S. Iyengar & W. J. McGuire (Eds.), *Explorations in political psychology* (pp. 9-35). Durham, NC: Duke University Press.
- McNamara N., Muldoon O. T., Stevenson C., & Slattery E. (2011). Citizenship attributes as the basis for intergroup differentiation: Implicit and explicit intergroup evaluations. *Journal of Community & Applied Social Psychology*, 21, 243-254.
- McNamara N., Stevenson C., & Muldoon O. T. (2013). Community identity as resource and context: A mixed method investigation of coping and collective action in a disadvantaged community. *European Journal of Social Psychology*, 43, 393-403.
- McPhail C. (1971). Civil disorder participation. *American Sociological Review*, 38, 1058-1073.

- McPhail C. (1991). *The myth of the madding crowd*. New York: Aldine de Gruyter.
- Mead G. H. (1934). *Mind, self and society from the standpoint of a social behaviorist* (Edited by C.W. Morris). Chicago: University of Chicago.
- Meier C. (2010). *Das Gebot zu vergessen und die Unabweisbarkeit des Erinnerns* [The imperative to forget and the inescapability of remembering]. Munich: Siedler Verlag.
- Merton R. K. (1968). Science and democratic social structure. In *Social theory and social structure* (2nd ed., pp. 604-615). New York: Free Press.
- Mickelson K. D., & Williams S. L. (2008). Perceived stigma of poverty and depression: Examination of interpersonal and intrapersonal mediators. *Journal of Social and Clinical Psychology, 27*, 903-930.
- Miles J., & Shevlin M. (2003). Navigating spaghetti junction. *The Psychologist, 16*, 639-641.
- Milgram S. (1963). Behavioral study of obedience. *Journal of Abnormal and Social Psychology, 67*, 371-378.
- Milgram S. (1964). Issues in the study of obedience: A reply to Baumrind. *American Psychologist, 19*, 848-852.
- Milgram S. (1965). Some conditions of obedience and disobedience to authority. *Human Relations, 18*, 57-76.
- Milgram S. (1970). Interpreting obedience: Error and evidence - a reply to Orne and Holland. In A. G. Miller (Ed.), *The social psychology of psychological research* (pp. 138-154). New York: Free Press.
- Milgram S. (1974). *Obedience to authority*. London: Tavistock.
- Mintz A. (2004). How do leaders make decisions? A poliheuristic perspective. *Journal of Conflict Resolution, 48*, 3-13.
- Moghaddam F. M., Harré R., & Lee N. (2008). Positioning and conflict: An introduction. In F. M. Moghaddam, R. Harré, & N. Lee (Eds.), *Global conflict resolution through positioning analysis* (pp. 3-20). New York: Springer.
- Moloney G., Williams J., & Blair D. (2012). Cognitive polyphasia, themata and blood donation: Between or within representation. *Papers on Social Representations, 21*, 4.1-4.12.
- Montreuil A., & Bourhis R. Y. (2001). Majority acculturation orientations toward "valued" and "devalued" immigrants. *Journal of Cross-Cultural Psychology, 32*, 698-719.
- Monroe K. R. (Ed.) (2002). *Political psychology*. Hillsdale, NJ: LEA.
- Morrison D., & Henkel R. (Eds.) (2006). *The significance test controversy*. Chicago: Aldine Publishing Company.
- Moscovici, S. (1976). *Psychoanalysis: Its image and its public*. Paris, France: PUF (Original work published in 1961).
- Moscovici S. (1972). Society and theory in social psychology. In J. Israel & H. Tajfel (Eds.), *The context of social psychology: A critical assessment*. London: Academic Press.
- Moscovici S. (1985). *The age of the crowd*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Moscovici S., & Hewstone M. (1983). Social representations and social explanations:

- From the "naive" to the "amateur" scientist. In M. Hewstone (Ed.), *Attribution theory: Social and functional extensions* (pp. 98-125). Oxford: Basil Blackwell.
- Moscovici S., & Markova I. (2006). *The making of modern social psychology: The story of how an international social science was created*. Cambridge: Polity.
- Moss S. M., & Vollhardt J. R. (2016). "You can't give a syringe with unity": Rwandan responses to the government's single recategorization policies. *Analyses of Social Issues and Public Policy*, 16, 325-359.
- Motti-Stefanidi F., Berry J., Chrysoschoou X., Lackland S., & Phinney J. (2012). Positive immigrant youth adaptation in context: Developmental, acculturation and social psychological perspectives. In A. S. Masten, K. Liebkind, & D. J. Hernandez (Eds.), *Realizing the potential of immigrant youth* (pp. 117-158). Cambridge: Cambridge University Press.
- Motti-Stefanidi F., Pavlopoulos V., Obradović J., Dalla M., Takis N., Papatthanassiou A., & Masten A. S. (2008). Immigration as a risk factor for adolescent adaptation in Greek urban schools. *European Journal of Developmental Psychology*, 5, 235-261.
- Mulkey M. (1993). *Science and the sociology of knowledge*. Aldershot: Gregg Revivals.
- Murad N. (2002). The shortest way out of work. In P. Chamberlane, M. Rustin, & T. Wengraf (Eds.), *Biography and social exclusion in Europe* (pp. 97-114). Bristol: Bristol University Press.
- Murphy, D. (April 2012) *Where is the value in value-added modeling?* White Paper Series. Pearson.
- Myers G. (2004). *Matters of opinion: Talking about public issues*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Nadler A. (2012). Intergroup reconciliation: Definitions, processes, and future directions. In L. R. Tropp (Ed.), *The Oxford handbook of intergroup conflict* (pp. 291-308). New York: Oxford University Press.
- Nadler A., & Liviatan I. (2006). Intergroup reconciliation: Effects of adversary's expressions of empathy, responsibility, and recipients' trust. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 32, 459-470.
- Nadler A., & Shnabel N. (2008). Instrumental and socioemotional paths to intergroup reconciliation and the needs-based model of socioemotional reconciliation. In A. Nadler, T. E. Malloy, J. D. Fisher, A. Nadler, T. E. Malloy, & J. D. Fisher (Eds.), *The social psychology of intergroup reconciliation* (pp. 37-56). New York: Oxford University Press.
- National Commission on Terrorist Attacks upon the United States (2004). *The 9/11 commission report: Final report of the National Commission on terrorist attacks upon the United States*. New York: W.W. Norton.
- Navas M., Garcia M. C., Sánchez J., Rojas A. J., Pumares P., & Fernández J. S. (2005). Relative Acculturation Extended Model: New contributions with regard to the study of acculturation. *International Journal of Intercultural Relations*, 29, 21-37.
- Navas M., Rojas A. J., Garcia M. C., & Pumares P. (2007). Acculturation strategies

- and attitudes according to the Relative Acculturation Extended Model (RAEM): The perspectives of natives versus immigrants. *International Journal of Intercultural Relations*, 31, 67-86.
- Ndlovu, A. (2014). What the Ferguson riots tell us about being black in South Africa. *Rand Daily Mail*. Retrieved July 6, 2016, from <http://www.rdm.co.za/incoming/2014/11/27/what-the-ferguson-riots-tell-us-about-being-black-in-south-africa>
- Nelson J. S., Megill A., & McCloskey D. N. (Eds.) (1987). *The rhetoric of the human sciences: Language and argument in scholarship and public affairs*. Madison, WI: University of Wisconsin Press.
- Neville F. G., & Reicher S. D. (2011). The experience of collective participation: Shared identity, relatedness and emotionality. *Contemporary Social Science*, 6, 377-396.
- Neyman J. (1937). Outline of a theory of statistical estimation based on the classical theory of probability. *Philosophical Transactions of the Royal Society A*, 236, 333-380.
- Nguyen A.-M. D., & Benet-Martinez V. (2007). Biculturalism unpacked: Components, individual differences, measurement, and outcomes. *Social and Personality Psychology Compass*, 1, 101-114.
- Nguyen A.-M. D., & Benet-Martinez V. (2010). Multicultural identity: What it is and why it matters. In R. Crisp (Ed.), *The psychology of social and cultural diversity* (pp. 87-114). Hoboken, NJ: Wiley-Blackwell.
- Nigbur C., Brown R., Cameron L., Hossain R., Landau A., Le Touze D., et al. (2008). Acculturation, well-being and classroom behavior among white British and British Asian primary-school children in the south-east of England: Validating a child-friendly measure of acculturation attitudes. *International Journal of Intercultural Relations*, 32, 493-504.
- Nolan B., & Whelan C. T. (1999). *Loading the dice? A study of cumulative disadvantage*. Dublin: Oak Tree Press for the Combat of Poverty.
- Noor M., Brown R. J., & Prentice G. (2008a). Precursors and mediators of intergroup reconciliation in Northern Ireland: A new model. *British Journal of Social Psychology*, 47, 481-495.
- Noor M., Brown R., Gonzales R., Manzi J., & Lewis C. A. (2008b). On positive psychological outcomes: What helps groups with a history of conflict to forgive and reconcile with each other? *Personality and Social Psychology Bulletin*, 34, 819-832.
- Noor M., Shnabel N., Halabi S., & Nadler A. (2012). When suffering begets suffering the psychology of competitive victimhood between adversarial groups in violent conflicts. *Personality and Social Psychology Review*, 16, 351-374.
- Nora P. (1989). Between memory and history: Les lieux de memoire. *Representations*, 26, 7-24.
- Nora P. (2002). Reasons for the current upsurge in memory. *Transit*, 22, 1-8.
- Nye R. (1975). *The origins of crowd psychology*. London: Sage.



- O'Dwyer, E. (2013). Social representations of Irish neutrality. Unpublished doctoral dissertation, Queen's University, Belfast.
- O'Dwyer E., Lyons E., & Cohrs J. C. (2016). How Irish citizens negotiate foreign policy: A social representations approach to neutrality. *Political Psychology*, *37*, 165-181.
- Olick J. K. (1999). Collective memory: The two cultures. *Sociological Theory*, *17*, 333-348.
- Olick J. (2002). Introduction. In J. Olick (Ed.), *States of memory: Continuities, conflicts and transformations in national retrospection*. Durham, NC: Duke University Press.
- Olick J. (2010). From collective memory to the sociology of mnemonic practices and products. In A. Erll & A. Nünning (Eds.), *A companion to cultural memory studies* (pp. 151-161). Berlin: De Gruyter.
- Olick J., Vinitzky V., & Levy D. (Eds.) (2011). *The collective memory reader*. Oxford: Oxford University Press.
- Open Science Collaboration (2015). Estimating the reproducibility of psychological science. *Science*, *349*(6251). doi:10.1126/science.aac4716
- Orbach S. (1978). *Fat is a feminist issue*. London: Penguin.
- Orne M. T. (1962). On the social psychology of the social psychology experiment: With particular reference to demand characteristics and their implications. *American Psychologist*, *17*, 776-783.
- Orne M. T., & Evans F. J. (1965). Social control in the psychological experiment: Antisocial behaviour and hypnosis. *Journal of Personality and Social Psychology*, *1*, 189-200.
- Orne M. T., & Holland C. H. (1968). On the ecological validity of laboratory deception. *International Journal of Psychiatry*, *6*, 282-293.
- Ostrove J. M., & Cole E. R. (2003). Privileging class: Toward a critical psychology of social class in the context of education. *Journal of Social Issues*, *59*, 677-692.
- Ostrove J. M., & Long S. M. (2007). Social class and belonging: Implications for college adjustment. *The Review of Higher Education*, *30*, 363-389.
- Ozouf M. (1988). *Festivals and the French revolution*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Page B., & Shapiro R. (1983). Effects of public opinion on policy. *The American Political Science Review*, *77*, 175-190.
- Pakulski J., & Waters M. (1996). *The death of class*. London: Sage.
- Paluck E. L. (2009). Reducing intergroup prejudice and conflict using the media: A field experiment in Rwanda. *Journal of Personality and Social Psychology*, *96*, 574-587.
- Paluck E. L., & Green D. P. (2009). Deference, dissent and dispute resolution: An experimental intervention using mass media to change norms and behaviour in Rwanda. *The American Political Science Review*, *103*, 622-644.
- Parish J., & Parker M. (Eds.) (2001). *The age of anxiety: Conspiracy theory and the human sciences*. Oxford: Blackwell.

- Parker I. (2007). *Revolution in psychology: Alienation to emancipation*. London: Pluto Press.
- Pehrson S., Brown R., & Zagefka H. (2009). When does national identification lead to the rejection of immigrants? Cross-sectional and longitudinal evidence for the role of essentialist in-group definitions. *British Journal of Social Psychology, 48*, 61-76.
- Penrose R. (1999). *The emperor's new mind: Concerning computers, minds, and the laws of physics*. Oxford: Oxford University Press.
- Penrose R. (2013). Foreword. In H. Zenil (Ed.), *A computable universe: Understanding and exploring nature as computation* (pp. i-xxiv). Singapore: World Scientific Publishing.
- Pepitone A. (1981). Lessons from the history of social psychology. *American Psychologist, 36*, 972-985.
- Perry G. (2013). *Behind the shock machine. The untold story of the notorious Milgram psychology experiments*. London: Scribe.
- Pettigrew T. F. (2010). Commentary: South African contributions to the study of intergroup relations. *Journal of Social Issues, 66*, 417-430.
- Phalet K., Baysu G., & Van Acker K. (2015). Ethnicity and migration in Europe. In J. D. Wright (Ed.), *International encyclopedia of the social and behavioral sciences* (2nd ed., pp. 675-681). Oxford: Elsevier.
- Phinney J. S., Horenczyk G., Liebkind K., & Vedder P. (2001). Ethnic identity, immigration, and well-being: An interactional perspective. *Journal of Social Issues, 57*, 493-510.
- Pickerill J., & Krinsky J. (2012). Why does occupy matter? *Social Movement Studies, 11*, 279-287.
- Piff P. K., Kraus M. W., Côté S., Cheng B. H., & Keltner D. (2010). Having less, giving more: The influence of social class on prosocial behavior. *Journal of Personality and Social Psychology, 99*, 771-784.
- Piff P. K., Stancato D. M., Côté S., Mendoza-Denton R., & Keltner D. (2012). Higher social class predicts increased unethical behavior. *Proceedings of the National Academy of Sciences, 109*, 4086-4091.
- Piketty T., & Goldhammer A. (2014). *Capital in the twenty-first century*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Piontkowski U., Rohmann A., & Florack A. (2002). Concordance of acculturation attitudes and perceived threat. *Group Processes and Intergroup Relations, 5*, 221-232.
- Poincaré H. (1952). *Science and hypotheses*. New York: Dover.
- Pollner M. (1987). *Mundane reason: Reality in everyday and sociological discourse*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Popper K. (2002). *The logic of scientific discovery*. London: Routledge.
- Postmes T., & Spears R. (1998). Deindividuation and anti-normative behavior: A meta-analysis. *Psychological Bulletin, 123*, 238-259.
- Potter J. (1996). *Representing reality: Discourse, rhetoric and social construction*. London: Sage.

- Potter J. (1998a). Discursive social psychology: From attitudes to evaluative practices. *European Review of Social Psychology*, 9, 233-266.
- Potter J. (1998b). Fragments in the realization of relativism. In I. Parker (Ed.), *Social constructionism, discourse and realism* (pp. 27-45). London: Sage.
- Potter J. (2012). Discourse analysis and discursive psychology. In H. Cooper (Ed.), *APA handbook of research methods in psychology, Quantitative, qualitative, neuropsychological and biological* (Vol. 2, pp. 111-130). Washington, DC: American Psychological Association Press.
- Potter J., & Billig M. (1992). Re-representing representations. *Ongoing Production on Social Representations*, 1, 15-20.
- Potter J., & Edwards D. (2001). Discursive social psychology. In W. P. Robinson & H. Giles (Eds.), *The new handbook of language and social psychology* (pp. 103-118). Chichester, UK: John Wiley & Sons, Ltd.
- Potter J., & Linton I. (1985). Some problems underlying the theory of social representations. *British Journal of Social Psychology*, 24, 81-90.
- Potter J., & Wetherell M. (1987). *Discourse and social psychology: Beyond attitudes and behaviour*. London: Sage.
- Pratto F., Sidanius J., Stallworth L. M., & Malle B. F. (1994). Social dominance orientation: A personality variable predicting social and political attitudes. *Journal of Personality and Social Psychology*, 67, 741.
- Prime minister questioned over suicide reports. (2015, October 21) [Βίντεοσκοπημένο αρχείο] Retrieved from <https://www.facebook.com/Channel4News/videos/10153291785181939/>
- Pring, J. (2015). *Cameron challenged twice in a minute over disability rights*. Retrieved from <http://www.disabilitynewsservice.com/cameron-challenged-twice-in-a-minute-over-disability-rights/>
- The Psychologist (2012). Replication: Where do we go from here? *The Psychologist*, 25, 349.
- Putnam R. (1995). *Bowling alone: The collapse and revival of American community* (New edition). New York, NY: Simon & Schuster Ltd.
- Rahn W. M., Sullivan J. L., & Rudolph T. J. (2002). Political psychology and political science. In J. H. Kuklinski (Ed.), *Thinking about political psychology* (pp. 155-186). Cambridge: Cambridge University Press.
- Read J. (2005). The bio-bio-bio model of madness. *The Psychologist*, 18, 596-597.
- Read J., Mosher L., & Bentall R. (2004). *Models of madness*. London: Routledge.
- Reay D. (1996). Contextualising choice: Social power and parental involvement. *British Educational Research Journal*, 22, 581-596.
- Reay D. (2005). Beyond consciousness? The psychic landscape of social class. *Sociology*, 39, 911-928.
- Reay D. (2006). The zombie stalking English schools: Social class and educational inequality. *British Journal of Educational Studies*, 54, 288-307.
- Reay D., Crozier G., & Clayton J. (2009). Strangers in paradise? Working-class students in elite universities. *Sociology*, 43, 1103-1121.

- Reay D., Davies J., David M., & Ball S. J. (2001). Choices of degree or degrees of choice? Class, race and the higher education choice process. *Sociology*, *35*, 855-874.
- Redfield R., Linton R., & Herskovits M. (1936). Memorandum on the study of acculturation. *American Anthropologist*, *38*, 149-152.
- Redlawsk D. P., & Lau R. R. (2013). Behavioral decision-making. In L. Huddy, D. O. Sears, & J. S. Levy (Eds.), *The Oxford handbook of political psychology* (2nd ed., pp. 130-164). Oxford: Oxford University Press.
- Rees L. (2005). *The Nazis: A warning from history*. London: BBC Books.
- Reicher S. D. (1984). The St. Paul's "riot": An explanation of the limits of crowd action in terms of a social identity model. *European Journal of Social Psychology*, *14*, 1-21.
- Reicher S. D. (1987). Crowd behaviour as social action. In J. Turner, M. Hogg, P. Oakes, S. D. Reicher, & M. Wetherell (Eds.), *Rediscovering the social group: A self-categorization theory* (pp. 171-202). Oxford: Blackwell.
- Reicher S. D. (1996). The Battle of Westminster: Developing the social identity model of crowd behaviour in order to deal with the initiation and development of collective conflict. *European Journal of Social Psychology*, *26*, 115-134.
- Reicher S. D. (2001). The psychology of crowd dynamics. In M. A. Hogg & S. Tindale (Eds.), *Blackwell handbook of social psychology: Group processes* (pp. 182-208). Oxford: Blackwell.
- Reicher S. D. (2011). Mass action and mundane reality: An argument for putting crowd analysis at the centre of the social sciences. *Contemporary Social Science*, *6*, 433-449.
- Reicher S. D. (2012). Crowds, agency and passion: Reconsidering the roots of the social bond. In R. Parkin-Gounelas (Ed.), *The psychology and politics of the collective: Groups, crowds and mass identifications* (pp. 67-85). London: Routledge.
- Reicher S. D. (2014). In praise of activism: Rethinking the psychology of obedience and conformity. In C. Antaki & S. Condor (Eds.), *Rhetoric, ideology and social psychology: Essays in honour of Michael Billig* (pp. 94-108). Hove: Routledge.
- Reicher S. D., & Haslam S. A. (2006). Rethinking the psychology of tyranny: The BBC prison study. *British Journal of Social Psychology*, *45*, 1-40.
- Reicher S. D., & Hopkins N. (1996). Seeking influence through characterizing self-categories: An analysis of antiabortionist rhetoric. *British Journal of Social Psychology*, *35*, 297-311.
- Reicher S. D., & Hopkins N. (2001a). Psychology and the end of history: A critique and a proposal for the psychology of social categorization. *Political Psychology*, *22*, 383-408.
- Reicher S. D., & Hopkins N. (2001b). *Self and nation: Categorization, contestation and mobilisation*. London: Sage.
- Reicher S. D., & Potter J. (1985). Psychological theory as intergroup perspective: A comparative analysis of "scientific" and "lay" accounts of crowd events. *Human Relations*, *38*, 167-189.

- Reicher S. D., & Stott C. J. (2011). *Mad mobs and Englishmen?: Myths and realities of the 2011 riots*. London: Constable & Robinson.
- Reicher S. D., Spears R., & Postmes T. (1995). A social identity model of deindividuation phenomena. *European Review of Social Psychology*, *6*, 161-198.
- Reinert M. (1990). ALCESTE: Une méthode de classification descendante hiérarchique: Application à l'analyse lexicale par contexte. *Les Cahiers de l'Analyse des Données*, *8*, 187-198.
- Reiwald P. (1949). *L'esprit des masses*. Neuchâtel: Delachaux & Niestlé.
- Richards G. (2002). *Putting psychology in its place: A critical historical overview* (2nd ed.). Hove: Routledge.
- Richmond O. P., Pogodda S., & Ramovic J. (Eds.) (2016). *The Palgrave handbook of disciplinary and regional approaches to peace*. London: Palgrave-Macmillan.
- Ripsman N. M., & Levy J. S. (2008). Wishful thinking or buying time? The logic of British appeasement in the 1930s. *International Security*, *33*, 148-181.
- Ritchie S. J., Wiseman R., & French C. C. (2012). Replication, replication, replication. *The Psychologist*, *25*, 346-347.
- Roberts R. (2005). Problems in replicating multivariate models in quantitative research. *Health Psychology Update*, *14*, 10-16.
- Roberts R. (2007). Sleepwalking into totalitarianism: Democracy centre politics and terror. In R. Roberts (Ed.), *Just war: Psychology and terrorism* (pp. 181-198). Ross-On-Wye: PCCS Books.
- Roberts R. (2015). *Psychology and capitalism*. Winchester: Zero Books.
- Roberts R., & Hewer C. J. (2015). Memory, "madness" and conflict: A Laingian perspective. *Memory Studies*, *8*, 169-182.
- Roccatò M., & Fedi A. (2007). "Not in my name"? The Italians and the war in Iraq. *Journal of Community and Applied Social Psychology*, *17*, 229-236.
- Rogers N. (1998). *Crowds, culture, and politics in Georgian Britain*. Oxford: Clarendon Press.
- Rose N. (1999). *Governing the soul: The shaping of the private self* (2nd ed.). London: Free Association.
- Rosenhan D. (1969). Some origins of concern for others. In P. Mussen, J. Langer, & M. Covington (Eds.), *Trends and issues in developmental psychology* (pp. 134-153). New York: Holt, Rinehart and Winston.
- Rosenthal R. (1979). The file drawer problem and tolerance for null results. *Psychological Bulletin*, *86*, 638-641.
- Ross L. (1977). The intuitive psychologist and his shortcomings. In L. Berkowitz (Ed.), *Advances in experimental social psychology* (pp. 174-220). New York: Academic Press.
- Rousseau D. L., & Garcia-Retamero R. (2007). Identity, power, and threat perception: A cross-national experimental study. *Journal of Conflict Resolution*, *51*(5), 744-771.
- Rovner J. (2011). *Fixing the facts: National security and the politics of intelligence*. Ithaca, NY: Cornell University Press.

- Rudé G. (1959). *The crowd in the French revolution*. London: Oxford University Press.
- Runciman W. (1966). *Relative deprivation and social justice*. London: Routledge.
- Ryan J., & Hewer C. J. (2016). What did we do to Germany during the Second World War? A British perspective on the Allied strategic bombing campaign 1940-45. *Papers on Social Representations*, 25, 10.1-10.28.
- Sacks H. (1995). *Lectures on conversation*. Oxford: Blackwell.
- Sacks H., Schegloff E. A., & Jefferson G. (1974). A simplest systematics for the organization of turn-taking in conversation. *Language*, 50, 696-735.
- Saegert S. C., Adler N. E., Bullock H. E., Cauce A. M., Liu W. M., & Wyche K. F. (2007). *Report of the APA task force on socioeconomic status*. Washington, DC: American Psychological Association.
- Saguy T., & Chernyak-Hai L. (2012). Intergroup contact can undermine disadvantaged group members' attributions to discrimination. *Journal of Experimental Social Psychology*, 48, 714-720.
- Saguy T., Tausch N., Dovidio J. F., & Pratto F. (2009). The irony of harmony: Intergroup contact can produce false expectations for equality. *Psychological Science*, 20, 114-112.
- Salmon T. C. (1989). *Unneutral Ireland: An ambivalent and unique security policy*. Oxford: Clarendon.
- Sam D. L. (2015). Acculturation. In J. D. Wright (Ed.), *The international encyclopedia of the social and behavioral sciences* (2nd ed., pp. 68-74). Oxford: Elsevier.
- Sam D. L., & Berry J. W. (2006). *Cambridge handbook of acculturation psychology*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Sammut G., Andreouli E., Gaskell G., & Valsiner J. (Eds.) (2015). *The Cambridge handbook of social representations*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Sampson E. E. (1993). *Celebrating the other: A dialogic account of human nature*. New York: Harvester Wheatsheaf.
- Sanders M. R., & Mahalingam R. (2012). Under the radar: The role of invisible discourse in understanding class-based privilege. *Journal of Social Issues*, 68, 112-127.
- Sanson A., & Bretherton D. (2001). Conflict resolution: Theoretical and practical issues. In D. J. Christie, R. V. Wagner, & D. D. Winter (Eds.), *Peace, conflict, and violence: Peace psychology for the 21st century* (pp. 193-209). Englewood Cliffs, NJ: Prentice-Hall.
- Sapountzis A., & Condor S. (2013). Conspiracy accounts as intergroup theories: Challenging dominant understandings of social power and political legitimacy. *Political Psychology*, 34, 731-752.
- Sarbin T. R. (1986). The narrative as a root metaphor for psychology. In T. R. Sarbin (Ed.), *Narrative psychology: The storied nature of human conduct* (pp. 3-21). New York: Praeger.
- Savage M. (2003). Review essay: A new class paradigm? *British Journal of Sociology of Education*, 24, 535-541.
- Savage M., Devine F., Cunningham N., Taylor M., Li Y., Hjellbrekke J., ... Miles A.

- (2013). A new model of social class? Findings from the BBC's Great British Class Survey experiment. *Sociology*, 47, 219-250.
- Savage M., Warde A., & Devine F. (2005). Capitals, assets, and resources: Some critical issues. *The British Journal of Sociology*, 56, 31-47.
- Sayer A. (2005). Class, moral worth and recognition. *Sociology*, 39, 947-963.
- Schank R. C., & Abelson R. P. (1977). *Scripts, plans, goals, and understanding an enquiry into human knowledge structures*. Hillsdale, NJ: Erlbaum.
- Schegloff E. A. (1997). Whose text? Whose context? *Discourse and Society*, 8, 165-187.
- Schegloff E. A. (1998). Reply to Wetherell. *Discourse and Society*, 9, 457-460.
- Schegloff E. A. (1999a). "Schegloff 's texts" as "Billig's data": A critical reply. *Discourse and Society*, 10, 558-572.
- Schegloff E. A. (1999b). Naivete vs. sophistication or discipline vs. self-indulgence. *Discourse and Society*, 10, 577-582.
- Schelling T. C. (1966). *Arms and influence*. New Haven, CT: Yale University Press.
- Scherger S., & Savage M. (2010). Cultural transmission, educational attainment and social mobility. *The Sociological Review*, 58, 406-428.
- Schiff B. (2002). Talking about identity: Arab students at the Hebrew University. *Ethos*, 30, 273-304.
- Schiff B. (2012). The function of narrative: Toward a narrative psychology of meaning. *Narrative Works: Issues, Investigations & Interventions*, 2, 34-47.
- Schiff B. (2017). *A new narrative for psychology*. Oxford: Oxford University Press.
- Schmidhuber J. (2013). The fastest way of computing all universes. In H. Zenil (Ed.), *A computable universe: Understanding and exploring nature as computation* (pp. 383-400). Singapore: World Scientific Publishing.
- Schneider M. C., Holman M. R., Diekman A. B., & McAndrew T. (2015). Power, conflict, and community: How gendered views of political power influence women's political ambition. *Political Psychology*. Article first published online: 17 June 2015. doi:10.1111/pops.12268
- Schori-Eyal N., Halperin E., & Bar-Tal D. (2014). Three layers of collective victimhood: Effects of multileveled victimhood on intergroup conflicts in the Israeli-Arab context. *Journal of Applied Social Psychology*, 44, 778-794.
- Schwartz S. (1992). Universals in the content and structure of values: Theory and empirical tests in 20 countries. In M. Zanna (Ed.), *Advances in experimental social psychology* (pp. 1-65). New York: Academic Press.
- Scruton R. (2001). *Kant: A very short introduction*. Oxford: Oxford University Press.
- Searle J. (1980). Minds, brains and programs. *Behavioural and Brain Sciences*, 3, 417-457.
- Sears D. O. (1988). Symbolic racism. In P. A. Katz & D. A. Taylor (Eds.), *Eliminating racism: Profiles in controversy* (pp. 53-84). New York: Plenum.
- Sears D. O., Huddy L., & Jervis R. (Eds.) (2003). *Oxford handbook of political psychology*. New York: Oxford University Press.
- Seed P. (1966). *The psychological problem of disarmament*. London: Housmans.

- Shakespeare W. (2004). *The tempest*. Ware, Herts: Wordsworth.
- Shapin S., & Schaffer S. (1985). *Leviathan and the air pump: Hobbes, Boyle, and the experimental life*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Sheldrake R. (2012). *The science delusion*. London: Coronet.
- Sheridan C. L., & King R. G. (1972). Obedience to authority with an authentic victim. *Proceedings of the 80th Annual Convention, APA*.
- Sherif M. (1966). *In common predicament: Social psychology of inter-group conflict and cooperation*. Boston, MA: Houghton Mifflin.
- Sherman R. C. (1973). Dimensional salience in the perception of nations as a function of attitudes toward war and anticipated social interaction. *Journal of Personality and Social Psychology*, 27, 65-73.
- Shirer W. L. (1960). *The rise and fall of the Third Reich*. London: Pan.
- Shklovsky V. (2005). *Knight's move*. London: Dalkey Archive Press (Original work published 1923).
- Shmueli, D. (2003) "Conflict Assessment". Beyond intractability. Retrieved March 9, 2016, from <http://www.beyondintractability.org/essay/conflict-assessment>
- Shnabel N., & Nadler A. (2008). A needs-based model of reconciliation: Satisfying the differential emotional needs of victim and perpetrator as a key to promoting reconciliation. *Journal of Personality and Social Psychology*, 94, 116-132.
- Shnabel N., Halabi S., & Noor M. (2013). Overcoming competitive victimhood and facilitating forgiveness through re-categorization into a common victim or perpetrator identity. *Journal of Experimental Social Psychology*, 49, 867-877.
- Shnabel N., Nadler A., Ullrich J., Dovidio J. F., & Carmi D. (2009). Promoting reconciliation through the satisfaction of the emotional needs of victimized and perpetrating group members: The needs-based model of reconciliation. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 35, 1021-1030.
- Simantov-Nachlieli I., Shnabel N., & Halabi S. (2015). Winning the victim status can open conflicting groups to reconciliation: Evidence from the Israeli-Palestinian Conflict. *European Journal of Social Psychology*, 45, 139-145.
- Simon B., & Klandermans B. (2001). Politicized collective identity: A social psychological analysis. *American Psychologist*, 56, 319-331.
- Simon B., Reichert F., & Grabow O. (2013). When dual identity becomes a liability: Identity and political radicalism among migrants. *Psychological Science*, 24, 251-257.
- Simon H. A. (1955). A behavioral model of rational choice. *Quarterly Journal of Economics*, 69, 99-118.
- Simon H. A. (1957). *Models of man: Social and rational*. New York: John Wiley & Sons, Inc.
- Simons H. W. (Ed.) (1989). *Rhetoric in the human sciences*. London: Sage.
- Sinnott, R. (2003). *Attitudes and behaviour of the Irish electorate in the second referendum on the Treaty of Nice*. Institute for the Study of Social Change Discussion Paper Series, University College Dublin.
- Sinnott, R., & Elkind, J. (2010). Attitudes and behaviour in the second referendum on the Treaty of Lisbon. Retrieved April 30, 2018, from <https://www.ucd.ie/>



- t4cms/Attitudes%20and%20Behaviour%20in%20the%20Second%20Referendum%20on%20the%20Treaty%20of%20Lisbon.pdf
- Sirin S. R. (2005). Socioeconomic status and academic achievement: A meta-analytic review of research. *Review of Educational Research*, 75, 417-453.
- Skeggs B. (1997). *Formations of class and gender: Becoming respectable* (Vol. 51). London: Sage.
- Smith B., & Sparkes A. (2008). Contrasting perspectives on narrating selves and identities: An invitation to dialogue. *Qualitative Research*, 8, 5-35.
- Smoliarova T. (2006). Distortion and theatricality: Estrangement in Diderot and Shklovsky. *Poetics Today*, 27, 3-34.
- Smyth E., & McCoy S. (2011). The dynamics of credentialism: Ireland from bust to boom (and back again). *Research in Social Stratification and Mobility*, 29, 91-106.
- Snibbe A. C., & Markus H. R. (2005). You can't always get what you want: Educational attainment, agency, and choice. *Journal of Personality and Social Psychology*, 88, 703-720.
- Sommerland E., & Berry J. W. (1970). The role of ethnic identification in distinguishing between attitudes towards assimilation and between integration of a minority racial group. *Human Relations*, 23, 23-29.
- Spangler, B. (September 2003). Settlement, resolution, management and transformation. Beyond intractability. Retrieved March 9, 2016, from <http://www.beyondintractability.org/essay/meaning-resolution>
- Spencer T. M. (2000). *The St. Louis veiled prophet celebration: Power on parade, 1877-1995*. Columbia: University of Missouri Press.
- Spencer B., & Castano E. (2007). Social class is dead: Long live social class! Stereotype threat among low socioeconomic status individuals. *Social Justice Research*, 20, 418-432.
- Spillman L. (1997). *Nation and commemoration: Creating national identities in the United States and Australia*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Stangneth B. (2014). *Eichmann before Jerusalem*. New York: Alfred A. Knopf.
- Staerklé C., Clémence A., & Spini D. (2011). Social representations: A normative and dynamic intergroup approach. *Political Psychology*, 32, 759-768.
- Staerklé C., Sidanius J., Green E. G. T., & Molina L. (2010). Ethnic minority-majority asymmetry in national attitudes around the world: A multilevel analysis. *Political Psychology*, 31, 491-519.
- Staub E. (1999). The origins and prevention of genocide, mass killing, and other collective violence. *Peace and Conflict: Journal of Peace Psychology*, 5, 303-336.
- Stevenson W. (2015). *Circling the square: Stories from the Egyptian revolution*. New York: Ecco Press.
- Steele C. M., Spencer S. J., & Aronson J. (2002). Contending with group image: The psychology of stereotype and social identity threat. *Advances in Experimental Social Psychology*, 34, 379-440.
- Stein J. G. (2013). Threat perception in international relations. In L. Huddy, D. O.

- Sears, & J. S. Levy (Eds.), *The Oxford handbook of political psychology* (2nd ed., pp. 364-394). Oxford: Oxford University Press.
- Stephan W. G., & Finlay K. (1999). The role of empathy in improving intergroup relations. *Journal of Social Issues, 55*, 729-743.
- Stephan W. G., & Stephan C. W. (2000). An integrated threat theory of prejudice. In S. Oskamp (Ed.), *Reducing prejudice and discrimination* (pp. 23-45). Mahwah, NJ: Psychology Press.
- Stephan W. G., Renfro C. L., Esses V. M., Stephan C. W., & Martin T. (2005). The effects of feeling threatened on attitudes toward immigrants. *International Journal of Intercultural Relations, 29*, 1-19.
- Stephens N. M., Fryberg S. A., & Markus H. R. (2012a). It's your choice: How the middle-class model of independence disadvantages working-class Americans. In S. T. Fiske & H. R. Markus (Eds.), *Facing social class: How societal rank influences interaction* (pp. 87-106). New York: Russell Sage Foundation.
- Stephens N. M., Hamedani M. G., & Destin M. (2014). Closing the social-class achievement gap a difference-education intervention improves first-generation students' academic performance and all students' college transition. *Psychological Science, 25*, 943-953.
- Stephens N. M., Markus H. R., & Fryberg S. A. (2012b). Social class disparities in health and education: Reducing inequality by applying a sociocultural self model of behavior. *Psychological Review, 119*, 723-744.
- Stephens N. M., Markus H. R., & Townsend S. S. (2007). Choice as an act of meaning: The case of social class. *Journal of Personality and Social Psychology, 93*, 814-830.
- Sterling T. D., Rosenbaum W. L., & Weinkam J. J. (1995). Publication decisions revisited: The effect of the outcome of statistical tests on the decision to publish and vice versa. *The American Statistician, 49*, 108-112.
- Stevenson C., Condor S., & Abell J. (2007). The minority-majority conundrum in Northern Ireland: An orange order perspective. *Political Psychology, 28*, 105-125.
- Stevenson C., McNamara N., & Muldoon O. T. (2014). Stigmatised identity and service usage in disadvantaged communities: Residents', community workers' and service providers' perspectives. *Journal of Community & Applied Social Psychology, 24*, 453-466.
- Stone, J. (2015, November 12). Benefit sanctions against people with mental health problems up by 600 per cent. *The Independent*. Retrieved June 6, 2015, from <http://www.independent.co.uk/news/uk/politics/benefit-sanctions-against-people-with-mental-health-problems-up-by-600-per-cent-a6731971.html>
- Stone W. F., & Schaffner P. E. (1988). *The psychology of politics* (2nd ed.). New York: Springer.
- Stone J. V. (2013). *Bayes' rule. An introduction to Bayesian analysis*. Sheffield: Sebtel Press.
- Stott C. J., & Adang O. M. J. (2004). "Disorderly" conduct: Social psychology and

- the control of football "hooliganism" at "Euro2004". *The Psychologist*, 17, 318-319.
- Stott C. J., & Drury J. (2000). Crowds, context and identity: Dynamic categorization processes in the "poll tax riot". *Human Relations*, 53, 247-273.
- Stott C. J., Hutchison P., & Drury J. (2001). "Hooligans" abroad? Inter-group dynamics, social identity and participation in collective "disorder" at the 1998 World Cup Finals. *British Journal of Social Psychology*, 40, 359-384.
- Stott C. J., & Reicher S. D. (1998). How conflict escalates: The inter-group dynamics of collective football crowd violence. *Sociology*, 32, 353-377.
- Stouffer S. A., Suchman E. A., De Vinney L. C., Star S. A., & Williams Jr. R. B. (1949). *The American soldier: Adjustment during army life* (Studies in social psychology in World War II, Vol 1). Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Straus S., & Waldorf L. (Eds.) (2011). *Remaking Rwanda. Statebuilding and human rights after mass violence*. Madison, WI: University of Wisconsin Press.
- Stryker S. (1987). Identity theory: Development and extensions. In K. Yardley & T. Honess (Eds.), *Self and identity: Psychosocial perspectives* (pp. 89-103). Chichester: John Wiley & Sons Ltd.
- Subašić E., Reynolds K., & Turner J. C. (2008). The political solidarity model of social change: Dynamics of self-categorization in intergroup power relations. *Personality and Social Psychology Review*, 12, 350-352.
- Sullivan J. L., Rahn W. M., & Rudolph T. J. (2002). The contours of political psychology: Situating research on political information processing. In J. H. Kuklinski (Ed.), *Thinking about political psychology* (pp. 23-47). Cambridge: Cambridge University Press.
- Tajfel H. (1959). Quantitative judgment in social perception. *British Journal of Psychology*, 50, 16-29.
- Tajfel H. (1960). Nationalism in the modern world: The nation and the individual. *The Listener*, 63, 846-847.
- Tajfel H. (1974). Social identity and intergroup behaviour. *Social Science Information*, 13, 65-93.
- Tajfel H. (1977). The achievement of group differentiation. In H. Tajfel (Ed.), *Differentiation between social groups: Studies in the social psychology of intergroup relations* (pp. 77-98). European Monographs in Social Psychology, No 14. London: Academic Press.
- Tajfel H. (Ed.) (1978). *Differentiation between social groups: Studies in the social psychology of intergroup relations*. London: Academic Press.
- Tajfel H. (1981a). Social stereotypes and social groups. In J. C. Turner & H. Giles (Eds.), *Intergroup behaviour* (pp. 144-167). Oxford: Blackwell.
- Tajfel H. (1981b). *Human groups and social categories: Studies in social psychology*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Tajfel H. (1982). Experiments in a vacuum. In J. Israel & H. Tajfel (Eds.), *The context of social psychology: A critical assessment*. Oxford: Academic Press.
- Tajfel H., Billig M., Bundy R. P., & Flament C. (1971). Social categorisation and intergroup behaviour. *European Journal of Social Psychology*, 1, 149-177.

- Tajfel H., & Turner J. C. (1979). An integrative theory of intergroup conflict. In W. G. Austin & S. Worchel (Eds.), *The social psychology of intergroup relations* (pp. 33-47). Monterey, CA: Brooks/Cole.
- Tajfel H., & Turner J. (1986). The social identity theory of intergroup behavior. In S. Worchel & W. Austin (Eds.), *The psychology of intergroup relations* (pp. 7-24). Chicago: Nelson-Hall.
- Tajfel H., & Wilkes A. (1963). Classification and quantitative judgment. *British Journal of Psychology*, *54*, 101-114.
- Taliaferro J. W. (2004). *Balancing risks: Great power intervention in the periphery*. Ithaca, NY: Cornell University Press.
- Tate W. F. (2008). Geography of opportunity: Poverty, place, and educational outcomes. *Educational Researcher*, *37*, 397-411.
- Taylor C. (2007). *A secular age*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Taylor C. (1992). *Sources of the self*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Thaler R. H. (2015). *Misbehaving: The making of behavioral economics*. New York: W.W. Norton.
- Thompson E. P. (1971). The moral economy of the English crowd in the eighteenth century. *Past and Present*, *50*, 76-136.
- Thompson R., Russell L., & Simmons R. (2014). Space, place and social exclusion: An ethnographic study of young people outside education and employment. *Journal of Youth Studies*, *17*, 63-78.
- Thomson R., Henderson S., & Holland J. (2003). Making the most of what you've got? Resources, values and inequalities in young women's transitions to adulthood. *Educational Review*, *55*, 33-46.
- Tileagă C. (2013). *Political psychology: Critical perspectives*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Tilmans K., Van Vree F., & Winter J. (Eds.) (2010). *Performing the past: Memory, history and identity in modern Europe*. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Tip L. K., Zagefka H., Gonzalez R., Brown R., Cinirella M., & Na X. (2012). Is support for multiculturalism threatened by... threat itself? *International Journal of Intercultural Relations*, *36*, 22-30.
- Travis, A. (2015). Oliver Letwin blocked help for black youth after 1985 riots. *The Guardian*. Retrieved July 6, 2016, from <http://www.theguardian.com/politics/2015/dec/30/oliver-letwin-blocked-help-for-black-youth-after-1985-riots>
- Turner J. C. (1982). Towards a cognitive redefinition of the social group. In H. Tajfel (Ed.), *Social identity and intergroup relations* (pp. 15-40). Cambridge: Cambridge University Press.
- Turner J. C., Hogg M. A., Oakes P. J., Reicher S. D., & Wetherell M. S. (1987). *Rediscovering the social group: A self-categorization theory*. Oxford & New York: Blackwell.
- Turner R. H., & Killian L. M. (1972). *Collective behaviour*. Englewood Cliffs, NJ: Prentice-Hall.
- Tversky A., & Kahneman D. (1974). Judgment under uncertainty: Heuristics and biases. *Science*, *185*, 1124-1131.

- Uluğ Ö. M. (2016). *Subjective understandings of the Kurdish conflict: A Q methodological investigation among parliamentarians, experts and lay people in Turkey*. Unpublished doctoral dissertation, Jacobs University, Bremen, Germany.
- US Riot Commission (1968). *Report of the National Advisory Commission on Civil Disorders*. New York: Bantam.
- Vickers M. (1998). *Between Serb and Albanian: A history of Kosovo*. London: Hurst.
- Vignoles V. (2011). Identity motives. In S. J. Schwartz & V. L. Vignoles (Eds.), *Handbook of identity theory and research* (pp. 403-430). New York: Springer.
- Vincent A. (1992). *Modern political ideologies*. Oxford: Blackwell.
- Verkuyten M., & Brug P. (2004). Everyday ways of thinking about multiculturalism. *Ethnicities*, 4, 53-74.
- Verkuyten M., & Thijs J. (2013). Multicultural education and inter-ethnic attitudes: An intergroup perspective. *European Psychologist*, 18, 179-190.
- Vollhardt J. R. (2009a). Altruism born of suffering and prosocial behavior following adverse life events: A review and conceptualization. *Social Justice Research*, 22, 53-97.
- Vollhardt J. R. (2009b). The role of victim beliefs in the Israeli-Palestinian conflict: Risk or potential for peace? *Peace and Conflict: Journal of Peace Psychology*, 15, 135-159.
- Vollhardt J. R., & Bilali R. (2008). Social psychology's contribution to the psychological study of peace: A review. *Social Psychology*, 39, 12-25.
- Vollhardt J. R., & Bilewicz M. (2013). After the genocide: Psychological perspectives on victim, bystander, and perpetrator groups. *Journal of Social Issues*, 69, 1-15.
- Vollhardt J. R., Mazur L. B., & Lemahieu M. (2014). Acknowledgment after mass violence: Effects on psychological well-being and intergroup relations. *Group Processes and Intergroup Relations*, 17, 306-323.
- Von Benda-Beckmann B. (2011). Imperialist air war: East German academic research and memory politics reflected in the work of Olaf Groehler. In H. Schmidt & A. Seidel-Arpaci (Eds.), *Narratives of trauma: Discourses of German wartime suffering in national and international perspective* (pp. 33-58). New York: Rodopi.
- Waddell G., & Burton A. K. (2006). *Is work good for your health and well being?* London: The Stationery Office.
- Wagner U., Christ O., & Heitmeyer W. (2010). Anti-immigration bias. In J. F. Dovidio, M. Hewstone, P. Glick, & V. M. Esses (Eds.), *Handbook of prejudice, stereotyping, and discrimination* (pp. 361-376). Los Angeles, CA: Sage.
- Wagner W., Duveen G., Verma J., & Thamel M. (2000). "I have some faith and at the same time I don't believe" – cognitive polyphasia and cultural change in India. *Journal of Community and Applied Psychology*, 10, 301-314.
- Wagner U., & Hewstone M. (2012). Intergroup contact. In L. R. Tropp (Ed.), *The Oxford handbook of intergroup conflict* (pp. 193-209). New York: Oxford University Press.
- Wagoner B. (2015). Collective remembering as a process of social representation. In G.

- Sammut, E. Andreouli, G. Gaskell, & J. Valsiner (Eds.), *The Cambridge handbook of social representations* (pp. 143-162). Cambridge: Cambridge University Press.
- Walby S. (2003). The myth of the nation-state: Theorizing society and politics in a global era. *Sociology*, 37, 529-546.
- Waldzus S., Mummendey A., Wenzel M., & Boettcher F. (2004). Of bikers, teachers and Germans: Groups' diverging views about their prototypicality. *British Journal of Social Psychology*, 4, 385-400.
- Walkerdine V. (2003). Reclassifying upward mobility: Femininity and the neo-liberal subject. *Gender and Education*, 15, 237-248.
- Walkerdine V., & Bansel P. (2010). Neoliberalism, work and subjectivity: Towards a more complex account. In M. Wetherell, & C. Talpade Mohanty (Eds.), *The Sage handbook of identities* (pp. 492-507). Thousand Oaks, CA: Sage.
- Waltz K. N. (1959). *Man, the state, and war*. New York: Columbia University Press.
- Ward C. (2001). The ABC's of acculturation. In D. Matsumoto (Ed.), *The Handbook of culture and psychology* (pp. 411-445). Oxford: Oxford University Press.
- Warr D. (2005a). Social networks in a "discredited" neighbourhood. *Journal of Sociology*, 41, 285-308.
- Warr D. (2005b). There goes the neighbourhood: The malign effects of stigma. *Social City*, 19, 1-11.
- Watson J. B. (1913). Psychology as the behaviorist views it. *Psychological Review*, 20, 158-177.
- Wehr, P. (September 2006). Conflict Mapping. Beyond intractability. Retrieved March 9, 2016, from <http://www.beyondintractability.org/essay/conflict-mapping>
- Weis L. (2013). *Working class without work: High school students in a de-industrializing economy*. New York: Routledge.
- Weissmark M. S. (2004). *Justice matters: Legacies of the Holocaust and World War II*. Oxford: Oxford University Press.
- Welzer H., Moller S., & Tschuggnall K. (2002). *Opa war kein Nazi: National sozialismus und Holocaust im Familiengedächtnis*. Frankfurt: Fischer.
- Wendt A. (1992). Anarchy is what states make of it: The social construction of power politics. *International Organization*, 46, 391-425.
- Wendt A. (1999). *Social theory of international politics*. New York: Cambridge University Press.
- Wertsch J. V. (2002). *Voices of collective remembering*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Wertsch J. V., & Roediger H. L. (2008). Collective memory: Conceptual foundations and theoretical approaches. *Memory*, 3, 318-326.
- Wetherell G., Benson O. S., Reyna C., & Brandt M. J. (2015). Perceived value congruence and attitudes toward international relations and foreign policies. *Basic and Applied Social Psychology*, 37, 3-18.
- Wetherell M. (1996). Constructing social identities: The individual/social binary in Henri Tajfel's social psychology. In W. P. Robinson (Ed.), *Social groups and iden-*

- tities: Developing the legacy of Henri Tajfel* (pp. 269-284). Oxford: Butterworth Heinemann.
- Wetherell M. (1998). Positioning and interpretative repertoires: Conversation analysis and poststructuralism in dialogue. *Discourse and Society*, 9, 387-412.
- Wexler P. (1983). *Critical social psychology*. Boston, MA: Routledge & Kegan Paul.
- Whiston W. (1895). *Whiston's Josephus: The excelsior edition*. London: W. P. Nimmo.
- White R. W. (1952/1966). *Lives in progress* (2nd ed.). New York: Holt, Rinehart & Winston.
- Whitty G. (2001). Education, social class and social exclusion. *Journal of Education Policy*, 16, 287-295.
- Wiggins S. (2016). From Loughborough with love: How discursive psychology rocked the heart of social psychology's love affair with attitudes. In C. Tileagă & E. Stokoe (Eds.), *Discursive psychology: Classic and contemporary issues* (pp. 101-113). Abingdon: Routledge.
- Wilkinson R., & Pickett K. (2009). *The spirit level: Why greater equality makes societies stronger*. Bloomsbury Publishing USA.
- Williams, J., Greene, S., Doyle, E., Harris, E., Layte, R., McCoy, S., ... O'Dowd, T. (2011). *Growing up in Ireland national longitudinal study of children. The lives of 9 year olds*. The Stationery Office. Retrieved from <http://www.lenus.ie/hse/handle/10147/143172>
- Williams W. R. (2009). Struggling with poverty: Implications for theory and policy of increasing research on social class-based stigma. *Analyses of Social Issues and Public Policy*, 9, 37-56.
- Willig C. (2011). Cancer diagnosis as discursive capture: Phenomenological repercussions of being positioned within dominant constructions of cancer. *Social Science and Medicine*, 73, 897-903.
- Wohl M. J. A., & Branscombe N. (2008). Remembering historical victimization: Collective guilt for current ingroup transgressions. *Journal of Personality and Social Psychology*, 94, 988-1006.
- Wolchover N. (2015). A fight for the soul of science. *Quanta Magazine*. Retrieved January 20, 2016, from <https://www.quantamagazine.org/20151216-physicists-and-philosophers-debate-the-boundaries-of-science/>
- Wolff S. (2002). Conflict management in Northern Ireland. *International Journal on Multicultural Societies*, 4, 1-30.
- Wolpert L. (1992). *The unnatural nature of science*. London: Faber & Faber.
- Wood M. J., Douglas K. M., & Sutton R. M. (2012). Dead and alive: Beliefs in contradictory conspiracy theories. *Social Psychological and Personality Science*, 3, 767-773.
- Wright S. C. (2001). Restricted intergroup boundaries: Tokenism, ambiguity, and the tolerance of injustice. In J. T. Jost & B. Major (Eds.), *The psychology of legitimacy: Emerging perspectives on ideology, justice, and intergroup relations* (pp. 223-254). New York: Cambridge University Press.

- Wright S. C., & Boese G. (2015). Meritocracy and tokenism. In J. D. Wright (Ed.), *The international encyclopedia of the social and behavioral sciences* (2nd ed., pp. 239-245). Oxford: Elsevier.
- Wright S. C., & Lubensky M. (2009). The struggle for social equality: Collective action vs. prejudice reduction. In S. Demoulin, J. P. Leyens, & J. F. Dovidio (Eds.), *Intergroup misunderstandings: Impact of divergent social realities* (pp. 291-310). New York: Psychology Press.
- Young C. B., Fang D. Z., & Zisook S. (2010). Depression in Asian-American and Caucasian undergraduate students. *Journal of Affective Disorders, 125*, 379-382.
- Yzerbyt V. Y., Rocher S. J., & Schadron G. (1997). Stereotypes as explanations: A subjective essentialist view of group perception. In R. Spears, P. Oakes, N. Ellemers, & A. Haslam (Eds.), *The psychology of stereotyping and group life* (pp. 20-50). Oxford: Basil Blackwell.
- Zagefka H., Tip L. K., Gonzalez R., Brown R., & Cinnirella M. (2012). Predictors of majority members' acculturation preferences: Experimental evidence. *Journal of Experimental Social Psychology, 48*, 654-659.
- Zerubavel E. (1996). Social memories: Steps towards a sociology of the past. *Qualitative Sociology, 19*, 283-299.
- Zerubavel E. (2004). *Time maps: Collective memory and the social shape of the past*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Zerubavel Y. (1995). *Recovered roots: Collective memory and the making of Israeli national tradition*. Chicago: University of Chicago.
- Zick A., Pettigrew T. F., & Wagner U. (2008). Ethnic prejudice and discrimination in Europe. *Journal of Social Issues, 64*, 233-251.
- Ziliak S. T., & McCloskey D. N. (2011). *The cult of statistical significance: How the standard error costs us jobs*. Michigan: University of Michigan Press.
- Zimbardo P. G. (1969). The human choice: Individuation, reason, and order versus deindividuation, impulse, and chaos. *Nebraska Symposium on Motivation, 17*, 237-307.



# Ευρετήριο

- Α΄ Παγκόσμιος Πόλεμος 35, 38, 49,  
113, 246, 257, 296, 340
- Αγγλοϊρλανδικός Εμπορικός Πόλεμος  
279
- αιθέρας 86, 92
- αιτιακές αποδόσεις 77, 392, 415  
πολιτικά υποκινούμενες 77
- αιτιοκρατία βλ. ντετερμινισμός 68
- Άιχμαν, Α. 387, 388, 389, 390,  
391
- Αλ Κάιντα 274
- αλλοτρίωση 50, 97, 99, 100, 101, 102,  
103, 105, 110, 116, 117
- αναγωγισμός 58, 281, 288
- αναλογία του Βιετνάμ 254, 256
- αναλογία του Μονάχου 254, 255
- ανάλυση λόγου 43, 121, 361, 362, 370,  
371
- ανάλυση συγκρούσεων 404, 421
- ανάλυση συνομιλίας 121, 132, 133,  
134, 142
- αναστοχαστικότητα 53, 58, 109, 121,  
126, 127, 139, 142, 143  
συμμετρία 126, 127, 143
- αντιληπτική γνωσιοκρατία 51
- αντιρεαλισμός, αντιρεαλιστική θέση 90,  
92
- αντίσταση 109, 111, 114, 116, 203,  
232, 272, 281, 286, 310, 391, 395,  
396, 397, 398  
αντίσταση στην εξουσία 112, 395,  
398
- κοινωνική ψυχολογία της  
αντίστασης 395
- αντισυλληπτικό χάπι 40
- αξιοκρατία 210, 218, 219, 234
- Αξιολογήσεις Ικανότητας για Εργασία  
(Work Capability Assessments –  
WCA) 383, 385, 386
- αποικιοκρατία 39
- αποϊστοριοποίηση των ατόμων 73
- αποκάλυψη 66, 67, 92
- Αραβοϊσραηλινός Πόλεμος 251
- άρνηση 105, 315, 418
- Ατζέντα της Νέας Δεξιάς 206
- ατομικισμός 45, 46, 47, 48, 49, 58, 59,  
76, 202, 218, 228, 231, 308, 354,  
355, 370
- αυταρχισμός 98, 225, 403
- αυτενέργεια 102, 105, 151
- αυτοαποτελεσματικότητα 167, 168,  
214, 219
- αυτοεκτίμηση 98, 166, 167, 168,  
294
- αφηγηματική πρακτική 178, 179, 183,  
195, 196
- αφηγηματική προσέγγιση 177, 198
- αφηγηματική ψυχολογία 171, 172, 180,  
181, 182, 196
- εκτατική υπόθεση 188, 197
- εντατική υπόθεση 188, 197
- ερμηνεία 177, 197
- ερμηνευτική 182, 197
- νοήματα και δράση 187

- οπτική 177, 182, 183, 188  
 ποίηση 179, 197  
 σημειωτικά μέσα 186, 197  
 σχεσιακά πλαίσια 186
- αφήγηση 170, 177, 178, 179, 180, 181, 182, 183, 187, 196, 197, 296, 299, 307, 308, 310, 315, 316, 340, 403, 422
- αφομοίωση-προσαρμογή 167, 168, 294
- Β' Παγκόσμιος Πόλεμος 36, 39, 48, 49, 111, 159, 160, 165, 171, 223, 245, 254, 278, 279, 300, 301, 307, 309, 310, 315, 351, 369, 375, 381, 382, 394
- Βαλκανικοί Πόλεμοι 38
- Βαρόμετρο Συγκρούσεων 401, 404, 407
- Βίβλος 34
- Βόρεια Ιρλανδία 401, 407, 418
- Βρετανική Αυτοκρατορία 39
- Γαλλοπρωσικός Πόλεμος 255, 324
- γενική απεργία στο Σεντ Λούις του Μιζούρι 340
- Γκαριμπάλντι, Τζ. 309
- Γκέρινγκ, Χ. 390
- Γκρέι, Εντ. 246
- γλώσσα 31, 32, 50, 51, 52, 53, 54, 55, 58, 60, 62, 69, 108, 113, 121, 126, 129, 134, 152, 186, 204, 293, 303, 317, 355, 371
- γνωστικές μεροληψίες 250, 251, 256, 257, 258, 264
- γνωστική συνέπεια 251, 265
- επικέντρωση και προσαρμογή 251, 265
- επιλεκτική προσοχή 251, 265
- επιμονή των πεποιθήσεων 251, 265
- θεμελιώδεις σφάλμα/θεώρημα απόδοσης 125, 253, 265
- πρώρη γνωστική φραγή 251, 267
- γνωστικές συντομεύσεις ή ευρετικές μέθοδοι 250, 265
- γνωστική ψυχολογία 49, 85, 105, 121, 122, 123, 130, 137, 138, 141, 142
- γραφειοκρατία 386, 388, 389, 397, 398
- Δαρβίνος, Κ. 41, 42, 67
- δεοντολογία 377
- δημοκρατία 37, 39, 59, 65, 276, 289, 318, 382, 405
- δημοψήφισμα για τη Συνθήκη της Λισαβόνας 280
- διακυβέρνηση 33, 37, 59, 61, 388
- διαμαρτυρίες 134, 160, 328, 339, 343, 382
- Πλατεία Ταχρίρ 338, 342, 343, 344
- Πράγα 160
- διαμάχη ανάμεσα σε «αυτό που είναι» και σε «αυτό που θα έπρεπε να είναι» 66, 92
- διαχείριση συγκρούσεων 401, 406, 407, 408, 410, 421, 422
- διεθνείς σχέσεις 44, 58, 154, 245, 247, 248, 251, 253, 260, 264, 272, 275, 285, 287, 289, 293, 352, 369, 370
- διομαδική σύγκρουση 52, 70, 225, 228, 356, 401, 402, 407, 420, 421, 423
- εαυτός 77, 100, 103, 106, 108, 109, 115, 123, 141, 149, 150, 151, 152, 159, 161, 162, 166, 167, 173, 179, 180, 182, 183, 186, 189, 195, 197, 294, 331, 337, 338, 406
- ιδανικός 159
- πραγματικός 159
- πρέπων 159
- σχεσιακός 168
- εγκυρότητα 71, 89, 124
- οικολογική 124, 377, 392
- πειράματα και δημοσκοπήσεις 124
- εθνικισμός 154, 155, 156, 172, 174
- κοινότοπος εθνικισμός 155, 173
- εθνοκεντρισμός 225, 239
- ειρήνη 32, 156, 177, 283, 354, 361, 366, 401, 402, 403, 407, 408, 420, 421, 422, 423

- αρνητική 402, 413, 414, 421
- θετική 402, 407, 412, 413, 414, 415, 420, 421, 422
- ψυχολογία της ειρήνης 32, 353
- ελεύθερη βούληση 68, 69, 105, 389, 392, 393, 396
- ελέω θεού βασιλεία 37, 59
- εμπειρισμός 59, 66, 67
  - επαγωγικός εμπειρισμός 133, 143
- ενσωμάτωση 224, 229, 230, 231, 232, 233, 234, 236, 238
- εξωτερική πολιτική 243, 245, 249, 253, 260, 271, 272, 273, 274, 275, 284, 286, 287, 288
  - επιρροή των πολιτών στην άσκηση της 273, 274, 275, 286, 287, 288, 290
  - και ταυτότητα 272, 275, 277
  - κατηγοριοποίηση 284
- επιπολιτισμοποίηση 226, 229, 230, 231, 232, 233, 234, 238
  - αλληλεπιδρασιακό μοντέλο επιπολιτισμοποίησης 231
  - εκτεταμένο μοντέλο της σχετικής επιπολιτισμοποίησης 232
  - μοντέλο σύμπτωσης στην επιπολιτισμοποίηση 231
- επιστημολογία 32, 59, 115
- επιστημονικό εργαστήριο 53, 122, 123, 124, 125, 135, 142, 379
- επιτρεπτική κοινωνία 40
- επιφαινόμενα 70, 93, 102
- εποχή του Διαφωτισμού 37, 59, 313
- ερμηνευτικά ρεπερτόρια 126
  - εμπειριστικό 126, 127, 136, 142
  - ενδοχρονικό 126, 127, 136, 142
- εσχολογία 313, 317
- ευγονική 42, 59, 75, 107, 311
- Ευρωπαϊκή Ένωση (ΕΕ) 90, 164, 253, 278, 279, 280, 283, 290
- Ευρωπαϊκή Οικονομική Κοινότητα (ΕΟΚ) 279
- Ευρωπαϊκή Σύμβαση για τα Ανθρώπινα Δικαιώματα 40
- Ηνωμένα Έθνη (ΟΗΕ) 36, 40, 271, 279, 284, 384, 385
- Ηνωμένες Πολιτείες Αμερικής (ΗΠΑ) 36, 38, 39, 42, 46, 47, 48, 78, 102, 121, 159, 160, 201, 206, 215, 223, 224, 225, 227, 228, 240, 246, 252, 254, 255, 257, 258, 263, 273, 274, 276, 285, 286, 303, 309, 340, 341, 351, 358, 363, 365, 366, 368, 375, 382, 384, 414
- Ηνωμένο Βασίλειο 41, 55, 77, 89, 121, 124, 164, 201, 204, 205, 207, 215, 332, 358, 361, 363, 368, 383, 384, 385, 386, 387, 394, 407
- Θάτσερ, Μ. 206, 255, 329
- θεματική ανάλυση 282, 284, 288
- θεοκρατία 34, 37, 59
- θετικισμός 59
  - θετικιστικές μέθοδοι 53
- θεωρητικός ιμπεριαλισμός 44
- θεωρία 89, 90
- θεωρία προοπτικής 260, 262, 263, 265
  - αποστροφή για την απώλεια 261, 265
  - επίδραση της ιδιοκτησίας 261, 265
- θεωρία της αυτοκατηγοριοποίησης 166, 171, 172
- θεωρία της κοινωνικής ταυτότητας 165, 166, 171, 173, 226, 275, 288
- θεωρία της τοποθέτησης 169, 173
- θεωρία του πολέμου ως αντιπερισπασμού 249, 266
- θεωρία των κοινωνικών αναπαραστάσεων 50, 51, 60, 108, 281, 288, 290, 308, 316
- αντικειμενοποίηση 281, 288, 308
- γνωστική πολυφασία 309, 317
- επικέντρωση 281, 288, 308
- μεταφοροποίηση 309
- προσωποποίηση 309

- θεωρία των μηχανισμών επεξεργασίας της ταυτότητας 167, 168, 173, 275, 289, 294
- ιδεολογία 121, 130, 132, 133, 135, 138, 142, 143, 244, 368, 386
- ικανότητα δράσης 70, 201, 202, 211, 214, 215, 216, 217, 218, 219, 220, 389
- αλληλεξαρτώμενο μοντέλο 215, 216, 220
- ανεξάρτητο μοντέλο 215, 216, 220 και κοινωνική τάξη 211, 212
- ιμπεριαλισμός 282
- ιουδαϊσμός 33, 34, 35, 36
- Ισλάμ 33, 34, 35
- Ισραήλ 34, 36
- αρχαίο 34
- σύγχρονο 36, 188, 189, 195, 196, 251, 252, 295, 403, 409, 419
- ιστορικές κληρονομίες 313, 317
- ιστορικός ντετερμινισμός 311, 317
- ιστορικός υλισμός 98, 116
- Κάμερον, Ντ. 329
- Καντ, Ι. 59, 69
- καθαρός λόγος 69
- πρακτικός λόγος 69
- καπιταλισμός 41, 45, 60, 74, 99, 102, 103, 116, 162, 206
- καταστατικοί χάρτες 310, 317
- Κέντρο Έρευνας για Ψυχοκοινωνικά Ζητήματα και Θέματα Αναπηρίας (Centre for Psychosocial and Disability Research) 386
- κίνημα Occupy 209
- Κλίντον, Μπ. 254
- Κλίντον, Χ. 170
- Κοινωνία των Εθνών 36, 278
- κοινωνικά πλαίσια 53, 65, 297, 317
- κοινωνικές αναπαραστάσεις της ιστορίας 308, 311
- κοινωνικές ταυτότητες 165, 166, 172, 294, 323, 324, 330, 334, 335, 357, 344, 345, 370
- κοινωνική νόηση 43, 49, 50, 52, 53
- κοινωνικό κεφάλαιο 205, 212, 214, 219
- γεφύρωσης 212, 219, 220
- συνένωσης 212, 219, 220
- κοινωνικός κονστρουξιονισμός (κοινωνική κατασκευή της πραγματικότητας) 54, 55, 56, 58, 60, 168, 355, 368
- Κόμμα Πρασίνων (Ιρλανδία) 282
- κομμουνισμός 38, 39, 40, 60, 99
- κονστρουκτιβισμός (στις διεθνείς σχέσεις) 271, 287, 289
- κονστρουκτιβιστικό παράδειγμα 272
- Κοράνι 35
- κρατικός μιλιταρισμός 351, 353, 356, 369, 370
- κριτική ανάλυση λόγου 121, 130, 132, 133, 134, 135, 143
- λήψη αποφάσεων 31, 243, 244, 247, 248, 249, 259, 260, 264, 265, 266, 267, 280, 286, 352
- ορθολογικό μοντέλο κρίσης και λήψης αποφάσεων (μοντέλο του «ορθολογικού δρώντος») 243, 247, 248, 249, 266
- λόγος 50, 51, 54, 58, 60, 61, 107, 108, 125, 126, 127, 128, 130, 131, 132, 133, 136, 142, 168, 169, 172, 355, 356, 362, 367, 369
- λογοψυχολογία, λογοψυχολογική προσέγγιση 51, 54, 121, 122, 124, 125, 126, 127, 128, 130, 132, 133, 135, 141, 143, 144, 168, 173, 353, 355, 356, 362
- Μάο Τσε Τουνγκ 245
- Μαρξ, Κ. / Marx, K. 41, 42, 98, 99, 100, 101, 103, 104, 105, 106, 108, 110, 112, 116
- μαρξισμός 98, 138
- μεθοδολογικός ατομικισμός 48, 49, 60
- μετα-αφηγήσεις 300, 382
- μετανάστευση 32, 36, 41, 72, 158,

- 164, 171, 223, 224, 227, 234, 237, 238, 240
- μετασχηματισμός συγκρούσεων 402, 404, 406, 410, 411, 412, 421, 422
- μνήμη 49, 52, 105, 113, 114, 167, 184, 293, 295, 298, 300, 302, 303, 304, 306, 307, 309, 312, 316, 317, 318, 319, 355
- άλμπουμ 301
- ανταγωνιστικές αφηγήσεις 300, 301
- απόθεση 133, 185, 186
- ατομική 185, 296, 297, 303
- αυτοβιογραφική 297, 316
- «έξαρση» 298, 317
- επικοινωνιακή 301, 302, 317
- επίσημη 300
- ιστορική 297, 317
- καθομιλουμένη 300
- κοινωνική 114, 184, 293, 297, 317
- κοινωνικοποιημένη 296
- λεξικό 301
- λήθη 304, 306, 309, 311, 314, 315, 316
- ομαδική 303
- παραγωγοί και καταναλωτές 187
- περιεχόμενο 296
- πολιτικές 314
- πολιτισμική 301, 302, 318
- συλλεγμένη 185, 303, 318
- συλλογική 184, 185, 286, 296, 297, 298, 299, 300, 303, 308, 318
- τοπίο και κοινωνικός χώρος 303
- τόποι 298, 303, 304
- ως επιτέλεση 311
- μνημοϊστορία 301, 317
- μνημονική κοινωνικοποίηση 294, 317
- μοναρχία 37, 38, 359, 360, 361, 368
- μοντέλο δημοκρατικής αποκρισιμότητας 273, 289
- Μουμπάρακ, Χ. 338, 339, 342, 343, 344
- Μουσολίνι, Μπ. 279
- Μπάλφουρ, Άρ. Τζ. 35
- Μπεν Γκουριόν, Ντ. 36
- Μπέργκερ, Τζ. 162
- Μπιν Λάντεν, Ο. 36
- Μπλερ, Τ. 257, 357, 358
- Μπουρούντι 419
- Μπους, Τζ. Ου. (νεότερος) 246, 257, 258, 274
- Μπους, Τζ. Χ. Ου. (πρεσβύτερος) 254, 255, 256
- Μπωντλαίρ, Σ. 110
- μύθος 67, 272, 297, 317
- εθνογραφικός 310, 317
- εμπειρικός 310, 317
- μυστικοποίηση 99, 100, 101, 103, 104, 105, 107, 110, 116, 117
- ναζισμός 40, 380
- Νησιά Φώκλαντ 249
- νομιμοποίηση της άμβλωσης 40
- ντετερμινισμός (αιτιοκρατία) 68, 92, 281, 298, 388
- Οργανισμός Βορειοατλαντικού Συμφώνου (NATO) 271, 279
- Οικουμενική Διακήρυξη των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου 40
- Ολοκαύτωμα 43, 194, 195, 245, 295, 314, 354, 375, 383, 387, 388, 394, 417, 419
- ομιλία σε αλληλεπίδραση 132, 143
- οντολογία 32, 60
- Όπλα Μαζικής Καταστροφής (Weapons of Mass Destruction) 257, 274
- ορθολογικότητα 247, 249, 250
- εργαλειακή 247
- οικονομική 250
- περιορισμένη 250, 266
- ορθολογισμός 66, 93
- ουδετερότητα 272, 277, 278, 282, 283, 289
- ελβετική 278
- ιρλανδική 277, 278, 279, 280, 281, 282, 283, 288
- στρατιωτική 278, 283
- φινλανδική 278

- ουσιοκρατία 55, 60  
 ουσιοκρατικές πεποιθήσεις 235, 239  
 παγκοσμιοποίηση 158, 173, 274, 275, 287  
 Παλαιστίνη 35, 36, 195, 403, 409  
 παροντοκρατία 310, 311, 317  
 πατριωτισμός 154, 155, 156  
 πειραματικές απαιτήσεις 378  
 Περγ Χάρμπορ 263  
 πλαίσιο επιπέδων ανάλυσης 243, 244, 245, 266  
 ατομικό επίπεδο 244  
 εθνοκρατικό επίπεδο 244  
 συστημικό επίπεδο 244  
 πλήθος, πλήθη 323, 325, 326, 327, 328, 329, 330, 331, 332, 333, 334, 335, 336, 337, 338, 339, 340, 341, 342, 343, 344, 345, 346, 347  
 απώλεια ατομικής ταυτότητας 325, 345  
 έκφραση των κοινωνικών ταυτοτήτων 330  
 επιτονισμός ατομικών χαρακτηριστικών 327  
 και κατασκευή κοινωνικών ταυτοτήτων 334  
 πολιτική σημασία των κοινωνικών ταυτοτήτων 323  
 συμπεριφορά πλήθους 325, 326, 327, 328, 331, 341  
 Πόλεμος της Κορέας 254  
 πολίτευμα 38, 62, 357  
 πολιτικές διαιρετικές τομές 164, 173  
 πολιτικές ταυτότητας 50, 60, 159, 173  
 Απελευθερωτικό Κίνημα των Ομοφυλόφιλων 160  
 Κίνημα για τα Πολιτικά Δικαιώματα (Civil Rights Movement) 159  
 πολιτικοποίηση των κρατικών υπηρεσιών πληροφοριών 258  
 πολιτισμικό κεφάλαιο 204, 205, 214, 215, 216, 219  
 μετάδοση 214  
 πολιτισμικός ιμπεριαλισμός 158, 173  
 Πούτιν, Β. 245  
 πραγματοποίηση 56, 57, 61, 287  
 πρεκαριάτο 205, 206, 219  
 πρόβλημα της υπολογισιμότητας 69  
 προκατάληψη 50, 209, 224, 225, 226, 227, 228, 229, 236, 238, 416  
 εξηγήσεις 225, 226  
 μείωση 227, 228, 229, 238, 412  
 προσαρμογή 229, 232, 233, 234, 238, 239  
 προσδοκώμενη ωφέλεια 249, 259, 260, 261, 267  
 προσεγγίσεις στην κοινωνική ψυχολογία 51, 52, 53  
 βορειοαμερικανική 51, 52, 53, 151  
 ευρωπαϊκή 51, 52, 53  
 προσωποποίηση (ταυτότητες) 273, 289  
 ρατσισμός 65, 224, 225  
 αμφίθυμος 225  
 αποστροφής 225  
 συμβολικός 225  
 ρητορική 126, 127, 128, 129, 143, 369  
 ρητορική ψυχολογία 121, 122, 124, 125, 128, 130, 131, 132, 133, 136, 141, 142, 143, 353, 355, 362, 368  
 Ρίγκαν, Ρ. 206, 363, 366  
 ριζοσπαστικοποίηση 57  
 Ρουάντα 415, 416, 419  
 Ρωσοϊαπωνικός Πόλεμος 255  
 σεξουαλικές στάσεις 40  
 Σιν Φέιν (Ιρλανδία) 282  
 Σκλόφσκι, Β. 113, 114  
 Σοβιετική Ένωση (ΕΣΣΔ) 38, 39, 109, 254, 278, 300  
 Στάλιν, Ι. 245  
 στάσεις 43, 52, 55, 122, 124, 151, 226, 227, 230, 233, 276, 303, 351, 355, 356, 361, 362, 365, 370  
 απέναντι στον πόλεμο 361, 365, 366  
 εξωτερικής πολιτικής 275, 277  
 και γνώμες 124

- στατιστική 73, 74, 75, 77, 88, 94  
   ανάλυση παλινδρόμησης 79  
   γραμμική παλινδρόμησης 79, 80  
   διαστήματα εμπιστοσύνης 84, 92  
   έλεγχος στατιστικής σημαντικότητας  
     της μηδενικής υπόθεσης 82, 83,  
     84, 92, 93  
   επανάληψη της έρευνας 82, 86, 87,  
     88, 92  
   κατώφλι των πέντε σίγμα 83, 93  
   κεντρικό οριακό θεώρημα 84, 93  
   λόγος σήματος-θορύβου 84, 93  
   μεγέθη επίδρασης 84, 87, 88, 93  
   μοντέλα δομικών εξισώσεων 87  
   μοντέλα προστιθέμενης αξίας 78, 81  
   μοντέλο παλινδρόμησης 81  
   μπαγεσιανές μέθοδοι/μπαγεσιανή  
     ανάλυση 85, 86  
   μπαγεσιανή ενημέρωση 248, 266  
   παλινδρόμηση 75  
   παραγοντική ανάλυση 75  
   «Πολιτική Αριθμητική» 74  
   στατιστική ισχύς 86, 95  
   συσχέτιση 75, 98  
   τυποποιημένες δοκιμασίες 79, 93  
   φαινόμενο του συρταριού αρχείων  
     88, 94  
 στερεοτυποποίηση 217, 224, 403  
 στίγμα 207, 208  
 συλλογική αναμνημόνευση 299, 318  
 συλλογική απώθηση 186  
 συλλογική μνήμη βλ. μνήμη  
 συμβάσεις μηδενικών ωρών 153, 205  
 Συμβάσεις της Χάγης 278  
 Σύμβαση των Ηνωμένων Εθνών για  
   τα Δικαιώματα των Ατόμων με  
   Αναπηρία 384  
 συμπεριφορική οικονομική 260, 264,  
   267  
 συμφιλίωση 177, 401, 402, 413, 414,  
   417, 418, 421, 422, 423  
   κοινωνικοσυναισθηματική 414, 416,  
     418, 419, 420, 421, 422  
   λειτουργική 414, 415, 416, 419,  
     421, 422  
   μοντέλο συμφιλίωσης βασισμένο  
     στις ανάγκες 416, 417, 421  
 Συμφωνία της Μεγάλης Παρασκευής  
   407  
 Συνθήκη των Βερσαλλιών 38, 113  
 Συνθήκη Φιλίας, Συνεργασίας και  
   Αμοιβαίας Βοήθειας 278  
 Σύνοδος της Νίκαιας 35  
 συνωμοσιολογικός λόγος 136, 137,  
   140, 141, 142, 143  
 σφαγή του Μι Λάι 383, 396  
 σχέσεις εξουσίας 62, 106, 159, 165,  
   167, 210, 211, 224, 272, 273, 333,  
   397, 402  
 σχετική αποστέρηση 159  
 σχετικισμός 121, 130, 131, 133, 135,  
   142, 144, 145  
 ταραχές στο Σεντ Πολς 332, 333  
 ταυτότητα 32, 33, 52, 53, 72, 104, 149,  
   150, 151, 152, 153, 156, 158, 159,  
   160, 161, 162, 163, 164, 165, 166,  
   167, 168, 169, 170, 171, 172, 173,  
   174, 188, 217, 236, 271, 272, 273,  
   275, 277, 281, 282, 285, 286, 287,  
   289, 294, 303, 304, 307, 310, 316,  
   317, 323, 329, 332, 334, 335, 341,  
   345, 355, 416  
   απειλές σε βάρος της ταυτότητας  
     157, 158, 165, 168, 171, 172,  
     214, 217, 226, 236, 315, 416,  
     418, 419, 420, 421  
   ατομική 323, 325, 345  
   αφήγηση 181, 182, 340  
   διαθεματικότητα 150, 172  
   διασπορική 171, 172  
   διπλή 228, 236, 240, 415, 422, 423  
   εθνική 154, 155, 156, 157, 158,  
     171, 172, 173, 226, 228, 234,  
     238, 239, 243, 272, 275, 277,  
     280, 283, 284, 286, 288, 299,  
     361, 382

- ενδοομαδική 229, 415  
 επαγγελματική 152, 153  
 θρησκευτική 37, 150  
 κατασκευή 90, 162, 163, 170, 171,  
 283, 299, 307, 318, 334  
 κατηγοριοποίηση 149, 150, 156  
 κοινή ή συλλογική 60, 149, 173,  
 208, 209, 228, 275, 276, 284,  
 333, 415  
 κοινωνική 202, 294, 325, 331, 332,  
 333, 334, 336, 342, 347, 356,  
 370  
 ομαδική 168, 361  
 ομαδική υπαγωγή/υπαγωγή σε  
 ομάδα 151, 165, 166, 173, 196,  
 231, 234, 275, 288, 294  
 πολιτική 164, 188, 196  
 προσεγγίσεις βασισμένες στον λόγο  
 168  
 προσωπική 166, 167, 172, 293,  
 294, 325, 331  
 σχηματισμός 293  
 ταξική 212, 213  
 υπερκείμενη 228, 236, 239, 415,  
 422  
 τζιζάντ 36, 61  
 Τορά 34  
 Τραμπ, Ντ. 170, 384  
 τρομοκρατία 47, 56, 57, 237, 285, 405  
 Τσάμπερλεν, Ν. 246, 257  
 Τσόρτσιλ, Ου. 246  
 υπόθεση της «δημοκρατίας ως αξίας»  
 276, 289  
 υπόθεση της επαφής 227, 228  
 υποκινούμενες μεροληψίες 250, 256,  
 257, 258, 264  
 φεμινιστικό κίνημα 40, 160, 208  
 φθόνος της φυσικής 68, 94  
 φιλελευθερισμός 45, 46, 61  
 Φρόιντ, Ζ. 41, 42, 67  
 Χίτλερ, Α. 38, 111, 113, 245, 246, 257,  
 279, 309, 387, 389, 394  
 Χουσεΐν, Σ. 257, 364, 366  
 χριστιανικός σιωνισμός 35  
 χριστιανισμός 33, 34, 313  
 χρόνος, εννοιολογικές συλλήψεις του  
 313  
 αδιαφοροποίητος 314, 316  
 γραμμικός 299, 313  
 χρονολογικός 313, 314  
 ψυχολογικός 313, 318  
 ψυχολογία του πλήθους 324, 325, 327,  
 328, 330, 344, 345, 347  
 εμβύθιση 326, 345  
 επεξεργασμένο μοντέλο κοινωνικής  
 ταυτότητας του πλήθους 335,  
 336, 337, 345  
 θεωρία σύγκλισης 328, 346  
 μετάδοση 346  
 μοντέλο κοινωνικής ταυτότητας του  
 πλήθους 331, 346  
 υποβολή 346  
 ψυχολογικά μοντέλα επιλογής 259  
 κανόνας της επαρκώς  
 ικανοποιητικής απόφασης 259,  
 266  
 πολυερευνητική θεωρία της λήψης  
 αποφάσεων 259, 260, 267  
 Ψυχρός Πόλεμος 39, 47, 223, 254, 274,  
 300, 306, 382  
 Achenwall, G. 74  
 Adorno, T. 43, 138, 375  
 Allport, F. 327, 328, 329, 353, 354  
 Allport, G. W. 388  
 Arendt, H. 109, 115, 178, 388, 389,  
 390, 394  
 Asch, S. 72, 89, 375, 377  
 Assmann, J. 301, 302  
 Baumrind, D. 377, 378, 380, 392,  
 393  
 Berry, J. W. 230, 233, 237  
 Billig, M. 121, 122, 124, 129, 131, 134,  
 135, 140, 155, 156, 362  
 Boyer, S. 97, 109, 110, 112, 113, 114,  
 115, 116, 158, 313, 395



- αποξένωση 97, 110, 111, 112, 113, 114, 116  
 παρα-μοντέρνα ψυχολογία 112, 113, 114, 115, 116  
 céad mile fáilte 282  
 Condor, S. 357, 359  
 Cubitt, G. 296, 297  
 Davis, N. 330, 331  
 de Valera, E. 278, 279  
 Debord, G. 162, 163  
 Demnig, G. 306  
 Dimpleby, D. 363, 367  
 Durkheim, E. 52, 297, 303, 308, 333  
 Edwards, D. 121, 122, 123, 127, 355  
 Esterson, A. 312  
 Foucault, M. 97, 105, 106, 107, 108, 109, 117  
   διακυβέρνηση του εαυτού 108  
   ελευθερία 106, 107, 109, 117  
   καθεστώτα λόγου 106, 109, 116  
   όρια μεταξύ των επιστημονικών κλάδων 107  
   πειθαρχική ρύθμιση 109, 116  
   σχέσεις εξουσίας 106, 116  
   υποκειμενικότητα 106, 116  
 Frank, H. 315  
 Frank, N. 315, 316  
 Fromm, E. 97, 101, 102, 103  
 Fukuyama, F. 311  
 Galton, F. 42, 75  
 Gergen, K. 166, 168  
 Gibson, S. 357, 359  
 Halbwachs, M. 184, 297  
 Hegel, G. 98, 100, 112  
 Holland, C. H. 377, 378, 379, 380  
 Huddy, L. 166, 368  
 Keatinge, P. 278, 279  
 Kelman, H. C. 154, 247, 351, 352, 368, 369, 408  
 Laing, R. D. 97, 101, 103, 104, 105, 117, 135, 312  
 Le Bon, G. 325, 326, 327, 328, 329, 345, 346, 347  
 Lederach, J. P. 410, 411, 412, 413  
 Lewin, K. 107  
 LGBTQ+ 160  
 Longley, C. 40  
 Mead, G. H. 47, 52, 151, 293  
   συμβολική αλληλεπίδραση 151, 173  
 Milgram, S. 72, 89, 375, 376, 377, 379, 380, 381, 382, 383, 387, 388, 389, 390, 391, 392, 393, 394, 395, 396, 397, 398  
 Moscovici, S. 308  
 National Rifle Association 46  
 Nora, P. 298  
 Olick J. 184, 185, 186, 302  
 Open Science Collaboration (OSC) 86, 87  
 Orbach, S. 162  
 Orne, M. T. 377, 378, 379, 380  
 Pearson, K. 75  
 Perry, G. 391  
 Potter, J. 121, 122, 123, 128, 130, 135, 355, 362  
 Quetelet, A. 76  
 Sacks, H. 132  
 Simon, H. 250, 259  
 Spearman, C. 75  
 Tajfel, H. 165, 166, 331  
 Thompson, E. P. 330, 331  
 Tileagă, C. 178, 355, 369  
 Turner, J. 166, 331  
 Wächter, von, H. 315, 316  
 Wächter, von, O. 315  
 Watson, J. B. 68  
 Wetherell, M. 121, 362  
 Wood, M. J. 137, 138, 139, 140



**Σειρά: «Σύγχρονες Κοινωνίες»**

Διεύθυνση: Ξένια Χρυσοχόου

J. Rancière

**Το Μίσος για τη Δημοκρατία**

Ξ. Χρυσοχόου & Τ. Ιατρίδης

(επιστ. επιμέλεια)

**Όψεις της Ηγεμονίας**

**στις Φιλελεύθερες Κοινωνίες**

## ΕΝΑΣ ΟΔΗΓΟΣ ΠΛΟΗΓΗΣΗΣ ΣΤΟ ΠΟΙΚΙΛΟΜΟΡΦΟ ΠΕΔΙΟ ΤΗΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΨΥΧΟΛΟΓΙΑΣ ΜΕ ΠΛΗΘΩΡΑ ΚΡΙΤΙΚΩΝ ΕΠΙΧΕΙΡΗΜΑΤΩΝ ΒΑΣΙΣΜΕΝΩΝ ΣΤΗΝ ΕΡΕΥΝΑ

Η *Πολιτική Ψυχολογία* είναι ένας συλλογικός τόμος θεμελιωμένος σε εμπειρικές έρευνες και κριτικά επιχειρήματα. Αναδεικνύει εναλλακτικές προσεγγίσεις στην ψυχολογική έρευνα που αμφισβητούν τις παραδοσιακές παραδοχές μας για τον κόσμο. Με τη συμμετοχή μιας διεθνούς ομάδας ειδικών, στα κεφάλαια του βιβλίου αναπτύσσεται μια ουσιαστική ανταλλαγή ιδεών που αντλούν επιχειρήματα και ιδέες από τους κλάδους της κοινωνικής ψυχολογίας, της κοινωνιολογίας, της ιστορίας, των μέσων ενημέρωσης και της φιλοσοφίας. Διαμορφώνεται έτσι ένα σημαντικό κείμενο, το οποίο οδηγεί στην ευρύτερη κατανόηση των διαφορετικών διανοητικών θέσεων που μπορούν να υιοθετήσουν οι ακαδημαϊκοί απέναντι στην πολιτική ψυχολογία.

Καλύπτοντας ένα μεγάλο εύρος πεδίων, η *Πολιτική Ψυχολογία* θέτει ένα ιστορικό πλαίσιο στο αντικείμενο της μελέτης της και αναπτύσσει μια κριτική ιστορία των κοινών μεθόδων έρευνας. Οι συγγραφείς σκιαγραφούν μια εμπειριστατώμενη εικόνα της πολιτικής σκέψης στην ψυχολογία, των πολιτικών της ψυχολογικής γλώσσας, της αφήγησης ως πολιτικής δράσης, της λήψης πολιτικών αποφάσεων και πολλών άλλων θεμάτων.

Ειδικότερα το βιβλίο:

- Συγκεντρώνει τις συνεισφορές μιας διεθνούς ομάδας ειδικών που ασχολούνται με το θέμα.
- Πραγματοποιεί μια επισκόπηση ορισμένων πολιτικών ιδεών συνδεδεμένων με το έργο των Karl Marx, Erich Fromm, R.D. Laing, Michel Foucault και άλλων στοχαστών.
- Εξετάζει τις προκαταλήψεις, τα στερεότυπα και τις διακρίσεις στο πλαίσιο της μαζικής μετανάστευσης.
- Συζητά ένα ευρύ φάσμα συναφών θεματικών, όπως η ταυτότητα, ο κοινωνικός αποκλεισμός, η εξωτερική πολιτική κ.ά.
- Περιλαμβάνει ερωτήσεις για ομαδική συζήτηση και σχολιασμό στο τέλος κάθε κεφαλαίου.

Ένα ολοκληρωμένο βοήθημα για ακαδημαϊκούς, ερευνητές, φοιτητές, αλλά και όσους ασχολούνται με την πολιτική ψυχολογία και τους συναφείς με αυτήν κλάδους.

